Arūnas Bubnys

VOKIEČIŲ OKUPUOTA LIETUVA (1941–1944)

Arūnas Bubnys

VOKIEČIŲ

OKUPUOTA

LIETUVA

(1941-1944)

Arūnas Bubnys

VOKIEČIŲ OKUPUOTA LIETUVA (1941-1944)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

VILNIUS
1998

UDK 947.45.082
Bu-11

Redaktorė RIMA MEKAITĖ
Dailininkas ALFONSAS ŽVILIUS

ISBN 9986–757–12–6

© Arūnas Bubnys, 1998
© Meninis apipavidalinimas,
Alfonsas Žvilius, 1998

LEIDĖJO ŽODIS

Lietuvių tautinis kultūros fondas, išleisdamas šią dr. Arūno Bubnio knygą, tesi savo dar 1989 m. duotą pažadą surasti autorius, sudaryti jiems darbo sąlygas ir išleisti lietuvių tautos genocido bei trėmimų per paskutines dvi šio šimtmečio Lietuvos okupacijas studijas.

Pirmoji knyga, parašyta dr. Arvydo Anušausko, – „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais", – išėjo 1996 m., o dabar į skaitytojų rankas atiduodama dr. Arūno Bubnio knyga. Abu šie lietuvių istorikų veikalai, atskleidžiantys mūsų tautos dramą okupacijų metais, yra didelis indėlis į lietuvių tautos ir valstybės istorijos tyrinėjimą.

Dėkojame dr. Arūnui Bubniui už jo kruopštų darbą nagrinėjant vokiečių okupantų vykdytą lietuvių tautos iš:iaudojimą, naikinimą ir pradėtą Lietuvos žemių kolonizavimą.

LIETUVIŲ TAUTINIS KULTŪROS FONDAS

Čikaga, 1998 m.

ĮVADAS

Vokiečių okupacijos laikotarpis – tai dar neužverstas Lietuvos istorijos puslapis. Besikeičiančios Lietuvos okupacijos ir aneksijos trukdė normaliai istorijos mokslo raidai. Nacių okupacijos laikotarpiu buvo skatinama garsinti sovietinių okupantų padarytus nusikaltimus, o sovietiniais metais leista rašyti tik apie nacių vykdytas žudynes. Tokia situacija būtų buvusi savaime palanki, jeigu ne griežtai politizuotas istorijos ir istorikų traktavimas. Abu totalitariniai režimai (ir sovietų, ir nacių) istorijai skyrė politikos ir propagandos tarnaitės vaidmenį. Istorikų kompetencija buvo aiškiai ir griežtai reglamentuota – nuo temos iki išvadų. Visiems, rašiusiems istorijos tema, buvo aišku, apie ką ir kaip reikia rašyti ir kokias išvadas daryti. Suprantama, tokiomis aplinkybėmis negalėjo atsirasti objektyvių ir išsamių darbų apie naujausiąją Lietuvos istoriją. Pokario dešimtmečiais apie nacių okupaciją Lietuvoje buvo parašyta dešimtys knygų ir tūkstančiai straipsnių. Jų vertė labai nevienoda: tarp atvirai propagandinio ar šmeižikiško pobūdžio darbų pasitaikydavo ir objektyvesnių bei dokumentuotų, tačiau dėmesio vertesnių buvo nedaug, ir tie patys parašyti gana seniai. Paskutinė nacių okupacijos tema parašyta knyga („Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare“) Lietuvoje buvo išleista 1975 m., ir tik 1996 m. išėjo Valentino Brandišausko „Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)“ ir Albino Gražiūno „Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1941“.

Lietuvių išeiviai Vakaruose yra parašę nemažai vertingų veikalų apie nacių okupacijos laikotarpį. Iš jų išsiskiria Kazio Škirpos „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti“ ir Juozo Brazaičio „Vienų vieni“. Vis dėlto šie darbai labiau yra skirti antisovietinei ir antinacinei lietuvių rezistencijai, o ne nuodugniai nacių okupacijos laikotarpio analizei. Lietuvos istorikus varžė ideologinė cenzūra, o išeivijos istorikų galimybes ribojo šaltinių stoka ir profesionalių istorikų trūkumas. Svarbiausi archyviniai dokumentai buvo Lietuvoje, jais išeivijos istorikai neturėjo galimybės pasinaudoti. Atrodo, dabar atėjo palankus metas tyrinėti okupacijos laikotarpį. Nebeliko nei ideologinės cenzūros, nei kliūčių naudotis Lietuvos ir užsienio archyvų dokumentais. Naujų darbų

vertę lems istorikų gebėjimai ir darbštumas. Štai dėl ko reikia grįžti ir iš naujo tyrinėti, atrodytų, gerokai išgvildentas temas.

Lietuva XX a. išgyveno dvi okupacijas: sovietų ir nacių. Rašydami apie vieną, neužmirškime kitos. Abiejų režimų tikslai buvo panašūs: užgrobti Lietuvos žemę ir sunaikinti lietuvių tautą. Vieniems tebuvome „lašas vandens ant įkaitusio akmens“, kitiems privalėjome tapti neaiškios kilmės „tarybine liaudimi“. Ir bolševizmas, ir nacizmas yra tos pačios rūšies istorinis reiškinys – totalitarizmas, paprastai kalbant, to paties velnio dvejopas pavidalas: vienas – raudonas, kitas – rudas. Dėl to būtų neteisinga rašyti tik apie vieną iš jų arba įrodinėti, kad kuris nors buvęs „geresnis“.

Nekyla abejonių dėl liūdno Lietuvos likimo, jei Vokietija būtų laimėjusi Antrąjį pasaulinį karą. Nuo viduramžių vykdyta vokiečių imperializmo ekspansija į Rytus kulminaciją pasiekė Antrojo pasaulinio karo metais. Nacių imperializmas savo jėga, užmojais ir žiaurumu smarkiai pranoko pirmtakų „veržimąsi į Rytus“ *(Drang nach Osten)*. Nacionalsocialistų partijos *(National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP)*, o vėliau – Trečiojo reicho vadų agresyvūs planai Rytų atžvilgiu taip pat keitėsi. 1920 m. NSDAP programoje kalbama tik apie „Didžiąją Vokietiją“, 1914 m. Vokietijos sienų susigrąžinimą ir keliamos neaiškios pretenzijos dėl kolonijų, o savo galybės viršūnę pasiekęs Adolfas Hitleris Vokietijai skyrė Europos valdovės vaidmenį. Nuo Atlanto vandenyno iki Uralo kalnų turėjo viešpatauti vokiečių „naujoji tvarka“. Nacistiniuose Rytų erdvės sutvarkymo projektuose dažniausiai buvo minima Rusija, Ukraina ir Lenkija. Globaliniuose Trečiojo reicho planuose Lietuva tebuvo mažas žemės lopinėlis (jos vardas buvo retai minimas). Lietuvą ir kitas Baltijos valstybes naciai laikė ne savarankiškomis valstybėmis, bet Sovietų Sąjungos dalimi. Jų likimas buvo detaliai numatytas žemesnio rango Vokietijos vadovų ir institucijų planuose. Apie Baltijos valstybes buvo kalbama ir rašoma kur kas mažiau negu apie Rusiją, Ukrainą ir Lenkiją. Strateginiuose Rytų erdvės ekonominio išnaudojimo, kolonizavimo, germanizavimo ir gyventojų naikinimo planuose Baltijos valstybės negalėjo lygintis su minėtosiomis šalimis. Ir tai savaime suprantama: nei teritorija, nei gyventojų skaičiumi, nei gamtos turtais negalėjome prilygti Rusijai arba Ukrainai. Nebuvome Vokietijai nei labai pavojingi, nei itin naudingi.

TREČIOJO REICHO PLANAI LIETUVOS TERITORIJOS IR GYVENTOJŲ ATŽVILGIU

1. A. Hitlerio Rytų politika

A. Hitlerio požiūris į Rytų Europos šalis ir tautas buvo primityvus ir siauras. Sovietų Sąjungą ir jos okupuotas šalis jis laikė atsilikusiais, puslaukiniais kraštais. A. Hitleris Sovietų Sąjungoje nematė ir nenorėjo matyti tautinių, kultūrinių, ekonominių skirtumų ir įvairovės. Visos slavų ir neslavų tautos jam tebuvo pilka ir menkavertė masė. A. Hitlerio nuomone, tautiniu pagrindu kuriant okupacinius administracinius vienetus tebuvo lengvinama vokiečiams valdyti. Jis nesiekė skatinti Sovietų Sąjungoje antirusiškų ir antikomunistinių tautinių judėjimų. Tautiniai ir etnografiniai skirtumai turėjo padėti siekti svarbiausio tikslo – vokiečių viešpatavimo[1].

Ponų ir vergų santykių pavyzdžiu A. Hitleris laikė senovės Spartą – „aiškiausią rasinės valstybės pavyzdį istorijoje“. Jam Sparta imponavo tuo, kad joje 6 tūkst. vergvaldžių (spartiečių) valdė 345 tūkst. vergų (helotų). Rytų Europa Vokietijai turėjo tapti tuo, kuo Didžiajai Britanijai buvo Indija. Rytuose, A. Hitlerio manymu, turėjo atsirasti naujo tipo valdovų. Tik valdant didelius plotus (erdves) esąs išugdomas pasitikėjimas savimi ir padedama įveikti smulkiaburžuazinį ribotumą. Valdydami Rytus, vokiečiai prilygsią anglams[2].

Agresyvūs nacionalsocialistų planai buvo grindžiami geopolitikos ir rasių teorijomis. Dar prieš Antrąjį pasaulinį karą Vokietijoje buvo išpopuliarinta „tautos be erdvės“ *(Volk ohne Raum)* teorija.

---

[1] A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: Eine Studie über die Besatzungspolitik*, Düsseldorf, 1958, S. 61.

[2] E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: Action française. Italienischer Faschismus. Nationalsozialismus*, München, 1990, S. 500–501.

A. Hitleris savo veikale „Mano kova“ (*Mein Kampf*) rašė, jog svarbiausia Vokietijos problema – jos gyventojų skaičių suderinti su teritorija. Dėl didelio gyventojų pertekliaus vokiečių tautai gresiąs išnykimo pavojus, kurį pašalinti esą galima tik užvaldžius naujas žemes. Jas užvaldyti lengviausia būsią Europos rytuose, nes ten gyventojų tankumas mažas ir tvyrančios neaprėpiamos „žemės be tautų“ *(Raum ohne Volk)*. „Gyvybinės erdvės“ teorijos buvo pateikiamos kaip vienintelė išeitis vokiečių tautai, kaip panacėja nuo visų bėdų. Vokietijoje valdžią paėmus nacionalsocialistams, geopolitikos ir rasių teorijos tapo valstybine politika. Pagal nacistinę rasių teoriją kultūros ir pažangos kūrėja, istorijos variklis esanti nordinė (šiaurinė) rasė. Ši rasė (pirmiausia vokiečiai ir kitos germanų tautos) dėl savo rasinio ir kultūrinio pranašumo turinti teisę valdyti „žemesnes“ tautas, vokiečių tauta turinti būti „ponų tauta“ *(Herrenvolk)*. Nacių propaganda, pasinaudodama geopolitikos ir rasių teorijomis, sugebėjo psichologiškai paveikti didelę vokiečių tautos dalį, įtikinti ją esant pranašesnę už kitas tautas, mobilizuoti agresyviems ir neprastai žiauriems karams, nežmoniškam elgesiui su užkariautomis tautomis.

A. Hitleris veikale „Mano kova“ suformulavo naują germanizacijos sampratą. Jo nuomone, užkariautų tautų vokietinimas esanti neteisinga politika, nes ji skatinanti rasių susimaišymą ir išsigimimą. Dėl to reikią germanizuoti žemę, bet ne žmones, t. y. naujas teritorijas apgyvendinti vokiško kraujo žmonėmis, o „rasės atžvilgiu svetimus elementus“ pašalinti. Tokią politiką, pasak A. Hitlerio, pajėgsianti vykdyti tik nacionalsocialistinė valstybė[1].

Dar gerokai prieš ateidamas į valdžią A. Hitleris nubrėžė Vokietijos ekspansijos kryptį: „Mes pradedame ten, kur buvo sustota prieš šešis šimtmečius, mes sustabdome amžiną germanų slinkimą į Europos pietus bei vakarus ir kreipiame savo žvilgsnį į Rytų žemes [...].

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung der Baltischen Ländern 1941–1944*, Helsinki, 1973, S. 38.

Bet šiandien, kalbėdami apie naujas žemes Europoje, pirmiausia galvojame apie Rusiją ir jai pavaldžias pakraščio valstybes“[1].

Vokietijos kariuomenės, t. y. vermachto, generalinio štabo viršininkas F. Halderis savo dienoraštyje 1940 m. liepos 31 d. aprašė A. Hitlerio sprendimą pulti Sovietų Sąjungą. Pasitarime su Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vadais A. Hitleris išdėstė žaibo karo strategiją, nurodė svarbiausių smūgių kryptis ir pareiškė, kad Ukraina, Gudija ir Baltijos valstybės atiteksiančios Vokietijai, o Suomija būsianti išplėsta iki Baltijos jūros[2].

1940 m. kovo 20 d. A. Hitlerio būstinėje buvo svarstomi Sovietų Sąjungos užpuolimo planai. Fiureris pabrėžė, kad karas su Sovietų Rusija būsiąs ypatingas, tai būsianti žūtbūtinė dviejų nesutaikomų pasaulėžiūrų kova. Karo tikslas – visiškai sunaikinti bolševizmą ir sovietų valstybę. Tokiame „ideologiniame“ kare negalį būti jokio pasigailėjimo priešams, tradicinių karo normų laikymosi. Šiame pasitarime A. Hitleris pareiškė, kad Šiaurės Rusija atiteksianti Suomijai, o Baltijos valstybės, Ukraina ir Gudija tapsiančios Vokietijos protektoratais. Komunistinė inteligentija ir komisarai būsią sunaikinti, o susiformuoti naujai inteligentijai šiose šalyse nebūsią leista[3].

Iki pat Sovietų Sąjungos užpuolimo A. Hitleris nebuvo tvirtai apsisprendęs dėl okupuotų Pabaltijo kraštų likimo. Jis svyravo tarp Vokietijos protektorato ir aneksijos. Po sėkmingos karo pradžios 1941 m. liepos 16 d. A. Hitleris sukvietė į būstinę kitus Trečiojo reicho vadus (Alfredą Rosenbergą, Hermanną Göringą, Hansą Lammersą, Wilhelmą Keitelį, Martiną Bormanną) apsvarstyti užimtų kraštų valdymo reikalų. Įžanginėje kalboje A. Hitleris pabrėžė, kad Pabaltijo kraštai, Bialistoko sritis, Krymas, Galicija, Baku, Saratovo sritis

---

[1] A. Hitler, *Mein Kampf*, München, 1939, S. 742.

[2] *Das Dritte Reich: Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*, Herausgegeben von Wolfgang Michalka, Bd. 2, München, 1985, S. 34–35.

[3] Ibid., S. 51–53.

ir Kolos pusiasalis turi būti prijungti prie Vokietijos. „Visas Pabaltijys turi tapti reicho dalimi“, – kalbėjo A. Hitleris. Be to, jis patarė Vokietijos karo tikslų atvirai neskelbti, bet jų beatodairiškai siekti, visus reikiamus „darbus“ – šaudymus, trėmimus ir pan. – vykdyti. Dauguma pasitarimo dalyvių, išskyrus A. Rosenbergą, pritarė A. Hitlerio planui įvesti tiesioginį vokiečių okupacijos režimą ir okupuotoje SSRS neatkurti tautinių valstybių[1].

Buvęs SS ir policijos vadas Ostlande (Rytų krašte, t. y. Baltijos šalyse ir Gudijoje) Friedrichas Jeckelnas 1946 m. sausio 2 d. sovietų teismui Rygoje teigė, kad A. Hitleris ne tik norėjo prie Vokietijos prijungti Baltijos šalis, bet ir neigiamai vertino jų gyventojus dėl nuolatinio priešinimosi vokiečių veržimuisi į Rytus. A. Hitleris ketino vienus gyventojus išvežti darbams į Vokietiją, kitus suvokietinti, trečius sunaikinti, o Baltijos šalyse apgyvendinti vokiečių kareivius[2].

Apskritai Lietuva A. Hitleriui buvo per menkas svarstymų objektas, ir jis plačiau apie jos gyventojų likimą nekalbėjo. A. Hitleris savo „Užstalės pokalbiuose“ tik vieną kartą (1942 m. liepos 24 d.) užsiminė apie Lietuvą: „Ir kai jam praneša, kad Lietuvoje nebėra žydų, tai yra labai svarbus įvykis. Gi lietuviai per trumpą sovietinio režimo egzistavimo laikotarpį savo kailiu gana gerai įsitikino, kas yra žydai“[3].

Nenuostabu, kad laki A. Hitlerio vaizduotė mažoms šalims skyrė labai menką dėmesį. Jo įsitikinimu, tik didelė erdvė galinti garantuoti tautai laisvę ir gerovę. Jis kėlė globalines Rytų erdvės užvaldymo ir tvarkymo idėjas. Trečiojo reicho valdžios įstaigos šias idėjas sukonkretindavo ir paversdavo planais. A. Hitleris buvo lemtingų sprendimų iniciatorius, o kiti – tik jo valios vykdytojai.

---

[1] Ibid., S. 181–182.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 28.

[3] G. Piker, *Zastol'nye razgovory Gitlera*, Smolensk, 1993, s. 456.

2. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos planai

Vienas svarbiausių nacistinės Vokietijos Rytų politikos planuotojų ir specialistų buvo Pabaltijo vokietis (gimė 1893 m. Taline (Revelyje)) A. Rosenbergas. 1933 m. balandžio mėn. jis buvo paskirtas NSDAP Užsienio politikos žinybos *(Aussenpolitisches Amt)* vadovu. 1941 m. balandžio 20 d. A. Hitleris paskyrė A. Rosenbergą Rytų Europos erdvės klausimų centralizuoto tvarkymo valdybos įgaliotiniu *(Beauftragter für die zentrale Bearbeitung der Fragen des osteuropäischen Raumes).* Savo pavaduotoju A. Rosenbergas pasirinko Vestfalijos krašto gauleiterį Alfredą Meyerį, Politikos skyriaus vadovu – Georgą Leibbrandtą. 1941 m. balandžio 23 d. A. Rosenbergas įgaliojo Šlėzvigo-Holšteino gauleiterį Hinrichą Lohse nagrinėti Pabaltijo kraštų tvarkymo klausimus[1].

Pirmąjį dokumentą, skirtą Vokietijos politikos tikslams ir metodams Rytuose, A. Rosenbergas parengė 1941 m. balandžio 2 d. Pagal jo planą Sovietų Sąjunga turėjo būti padalyta į šiuos tautinius ir geografinius vienetus: 1) Didžiąją Rusiją su centru Maskva, 2) Gudiją su centrais Minsku ir Smolensku, 3) Estiją, Latviją ir Lietuvą, 4) Ukrainą ir Krymą, 5) Dono sritį su centru Rostovu, 6) Kaukazo sritį, 7) Rusijos Turkestaną (Vidurinę Aziją). Svarbiausias politinis tikslas – susilpninti Rusiją. Ypač svarbi atsvara Rusijai, pasak A. Rosenbergo, turėjo būti Ukraina, kuriai jis ketino suteikti ribotą nepriklausomybę[2].

Pabaltijo kraštus A. Rosenbergas laikė vokiečių „gyvybine erdve“, kuri pamažu turėsianti susilieti su Vokietija. Suvokietinus rasės atžvilgiu tinkamus elementus, įvykdžius kolonizaciją ir ištrėmus „nepageidaujamus elementus“, Pabaltijys palengva tapsiąs Didžiosios Vokietijos dalimi.

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung…*, S. 56–57.

[2] Ibid., S. 57.

1941 m. balandžio 20 d. pasakytoje kalboje A. Rosenbergas siūlė iš Baltijos šalių sukurti Trečiojo reicho komisariatą, Lietuvoje intensyviai vykdyti germanizaciją ir „atnaujinti" kraują, o iš latvių ir estų sudaryti tarsi apsauginę juostą tarp vokiečių ir rusų.

Gegužės 8 d. A. Rosenbergas parengė instrukciją reicho komisarams Sovietų Sąjungoje. Instrukcijoje kalbama apie tai, kad karinę ir politinę Rytų grėsmę Vokietijai reikią amžiams panaikinti. Milžiniška Rytų erdvė turinti būti suskirstyta į reicho komisariatus, kurie turėsią skirtingus politinius tikslus. „Ostlando Reicho komisariatas, – rašė A. Rosenbergas, – turi uždavinį vidinio išvystymo keliu [...] pasiruošti vis ankštesniam prijungimui prie Vokietijos"[1].

Tą pačią dieną, gegužės 8-ąją, A. Rosenbergas parengė specialią instrukciją reicho komisarui Ostlande. Joje rašoma, kad tarp Narvos ir Tilžės esantys plotai 700 metų turėjo glaudžius ryšius su vokiečių tauta ir, nepaisant rusų keltos visokiausios grėsmės, šios sritys sudarė germanų gyvybinę erdvę. Reicho komisaro Ostlande uždavinys – „siekti atitinkamos formos vokiečių protektorato, kad paskui – suvokietinimu rasiškai galimų elementų, kolonizavimu germaniškais žmonėmis ir išvietinimais nepageidaujamų elementų – tą plotą paverstų Didžiojo Vokietijos Reicho dalimi. Baltijos jūra turi tapti germanų vidaus ežeru didžiavokiečių globoje"[2]. Estų tautą, kaip smarkiai germanizuotą danų, vokiečių ir švedų krauju, A. Rosenbergas laikė vokiečiams gimininga ir rasės atžvilgiu vertinga tauta. Latvių ir lietuvių tautos mažiau tinkamos asimiliacijai negu estų tauta, dėl to iš Latvijos ir Lietuvos buvo numatyta iškelti daugiau asimiliacijai netinkamų gyventojų. Jie, kaip ir Vartos srities lenkai, turėjo būti tremiami į Smolensko sritį ir sudaryti apsauginį sluoksnį rusų atžvilgiu[3].

---

[1] Žr.: K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti,* Vašingtonas, 1973, p. 216.

[2] Ibid., p. 220–221.

[3] Ibid., p. 221.

Susipažinę su H. Göringo žinybų parengtais Sovietų Sąjungos beatodairiško išnaudojimo planais („Žaliasis aplankas"), A. Rosenbergo bendradarbiai parengė alternatyvų okupuotų Rytų kraštų tvarkymo planą. A. Rosenbergo pavedimu Sovietų Sąjungos ekspertas Otto Bräutigamas parašė „Okupuotų Rytų kraštų politinio ir ekonominio valdymo bendrąsias direktyvas" *(Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete)*. Direktyvos siūlė lankstesnį ir švelnesnį okupacinės politikos vykdymo būdą. Jose buvo rašoma, kad žygis prieš Sovietų Sąjungą pirmiausia esąs politinis, bet ne ekonominis ar plėšikiškas *(Wirtschaftlicher Raubzug)*. Norint laimėti užimtų kraštų simpatijas, negalima į juos žiūrėti vien kaip į išnaudojimo objektą. Bolševikinė išnaudojimo ir neūkiškumo politika Vokietijai esanti sukūrusi palankias sąlygas įgyti šių kraštų palankumą. Šimtai milijonų žmonių Hitlerį sutiksią kaip išvaduotoją iš bolševizmo jungo. Vokietijai politiniu požiūriu esą labai svarbu, kad šios gyventojų nuotaikos išliktų, ir vengti tokios ekonominės politikos, kuri gyventojams atneštų dar didesnį skurdą, negu atnešė bolševikai. Netekus gyventojų pasitikėjimo, reichui nepavyksią Sovietų Sąjungoje gauti reikiamo maisto produktų, žaliavų ir pramonės gaminių kiekio. Vien į reicho poreikius orientuota politika sužlugdysianti pramonę ir žemės ūkį. Atsižvelgiant į tai, kad Baltijos šalys, Gudija, Ukraina ir Kaukazas po karo būsią susieti su Vokietija, šių kraštų atžvilgiu reikią vengti išnaudotojiškos politikos, nes vėliau būsią sunku suvaldyti 80 mln. žmonių neapykantą[1].

Tačiau minėtosios direktyvos neturėjo poveikio Vokietijos okupacinei politikai. A. Rosenbergas ketino okupuotų Rytų kraštų valdymą sutelkti savo vadovaujamos Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos *(Reichsministerium für die Besetzten Ostgebieten)* rankose, dėl to jis neišvengiamai susidūrė su Heinricho Himmlerio ir

---

[1] „Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete", *Vierteljahreshefte für die Zeitgeschichte*, 1977, 2. Heft, S. 252–261.

H. Göringo vadovaujamomis institucijomis. Okupacinės politikos tikslų ir įstaigų kompetencijos derinimui ypač svarbus buvo 1941 m. liepos 16 d. pasitarimas A. Hitlerio būstinėje. Per pasitarimą A. Hitleris pareiškė, jog karas su Rusija iš esmės esąs laimėtas ir belieką „teisingai padalyti milžinišką Rusijos pyragą“, kad būtų galima ją geriau valdyti ir išnaudoti. A. Hitleris kalbėjo, jog nereikią pasauliui garsinti savo tikslų, svarbiausia patiems gerai juos žinoti ir jų siekti. Visos vokiečių viešpatavimui reikalingos priemonės – šaudymai, deportacijos – turinčios būti vykdomos. Visiems turį būti aišku, kad vokiečiai iš užimtų kraštų niekados nepasitrauksią. Vokietija negalinti leisti karinei galiai susidaryti į Vakarus nuo Uralo. Tik vokietis turįs teisę šiose srityse nešioti ginklą[1].

Taigi A. Hitleris atmetė galimybę ne rusų tautoms kartu su Vokietija kovoti su bolševikine valstybe. Be to, jis atmetė A. Rosenbergo pasiūlymą suteikti dalinę nepriklausomybę Ukrainai, o Baltijos šalis, Krymą, Kolos pusiasalį, Pavolgio vokiečių koloniją ir Baku sritį numatė prijungti prie Trečiojo reicho ir paversti vokiečių kolonizacijos sritimi[2].

Ir kitais klausimais A. Rosenbergas skaudžiai pralaimėjo savo konkurentams H. Himmleriui ir H. Göringui. H. Himmleriui 1941 m. liepos 17 d. buvo pavesta okupuotų kraštų policinė priežiūra (per SS, saugumo policijos ir SD įstaigas), o H. Göringui 1941 m. birželio 29 d. – ekonominė kontrolė (per Ekonominį Rytų štabą). Ir vėliau A. Hitleris rėmė kietą M. Bormanno, H. Göringo, H. Himmlerio, Ericho Kocho liniją, o A. Rosenbergo, nors ir paskirto reicho okupuotų Rytų kraštų ministru, įtaka Rytų politikai vis silpnėjo.

Niekas iš Trečiojo reicho vadų taip gerai nesuprato Sovietų Sąjungos tautinės, kultūrinės ir ekonominės įvairovės, kaip A. Rosenbergas. Jis Rytuose įžvelgė kokybinius tautų skirtumus. Rusus

---

[1] *Das Dritte Reich*..., Bd. 2, S. 181–182.

[2] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*..., S. 62.

A. Rosenbergas laikė keliančiais didžiausią grėsmę ir skleidžiančiais daugiausia blogio, dėl to jis ketino kaip rusų („maskvėnų“) priešybę iškelti kitas tautas – ukrainiečius, gudus, Baltijos, Kaukazo ir Vidurinės Azijos šalių. Šios tautos turėjo supti Rusiją ir sudaryti savotišką apsaugą. Jos galėjo turėti nuo Vokietijos priklausančius junginius. Nors ir paskirtas reicho okupuotų Rytų kraštų ministru, A. Rosenbergas neturėjo lemiamos įtakos okupacinei Vokietijos politikai Rytuose. A. Hitleriui, H. Göringui, M. Bormannui ir kitiems primityviems nacių vadams A. Rosenbergo pozicija atrodė pernelyg liberali ir neatitinkanti Vokietijos interesų[1].

Vienoje iš savo kalbų Rytų politikos tema A. Rosenbergas pabrėžė, jog Vokietija negalinti taikstytis su galingos, 200 mln. gyventojų turinčios valstybės (Sovietų Sąjungos) egzistavimu Rytuose, nes ši valstybė keltų nuolatinį pavojų Vokietijai. A. Rosenbergo nuomone, derėtų atsižvelgti į svarbų faktą, kad šioje erdvėje gyvena 30–40 tautų ir tautelių, kurios niekada savęs nelaikė ir nelaiko rusais (baltai, suomiai, lenkai, Kaukazo tautos ir kt.). Vokietija turėtų remti šių tautų priešinimąsi Rusijai ir bolševizmui, skatinti nacionalinių junginių kūrimąsi. Svarbiausias Vokietijos priešas Rytuose buvo ir yra Rusija.

A. Rosenbergo teigimu, Vokietija su užkariautomis Rytų Europos tautomis turinti elgtis žmoniškai, tvirtai ir teisingai. Kiekvieno vokiečio laikysena esanti pati geriausia propaganda. A. Rosenbergas buvo įsitikinęs, kad negalima atvirai kalbėti apie vokiečių tikslus (ypač apie kolonizaciją) užkariautose šalyse. Globaliniams Vokietijos tikslams įgyvendinti Rytuose neužteksią dešimtmečių, tam prireiksią įtempto šimtmetinio vokiečių tautos darbo. „Aš esu įsitikinęs, – rašė A. Rosenbergas, – kad atsiras milijonai savanorių naujam Europos ir Vokietijos kraštui kurti Rytuose.“ Tai esąs svarbiausias karo Rytuose tikslas. Šie kraštai esą rezervas Vokietijai plėstis ne kur

---

[1] A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945,* S. 61.

nors Kamerūne ar Rytų Afrikoje, bet šalia reicho sienos[1]. Tokie A. Rosenbergo teiginiai reiškė atsisakymą tęsti kaizerinės Vokietijos užjūrio kolonijų užkariavimo politiką ir nukreipti Vokietijos agresiją į Rytų Europą.

3. SS Rytų politika (generalinis planas „Ost“)

Vokietijos represiniai organai (SS, saugumo policija ir SD) ne tik rūpinosi valstybės ir valdžios saugumu, priešų atskleidimu, bet ir – svarbiausia – kūrė bei vykdė globalinius nukariautų tautų naikinimo ir germanizavimo planus. Dar prieš Sovietų Sąjungos užpuolimą Trečiojo reicho vadovybė nusprendė masiškai likviduoti žydus, čigonus, nepagydomus ir psichinius ligonius, politinius komisarus, sovietų valdžios ir komunistų partijos pareigūnus, pasipriešinimo judėjimo dalyvius. A. Hitleris pavedė SS ir policijos vadui H. Himmleriui rūpintis policine okupuotų kraštų priežiūra ir suteikė jam teisę įgyvendinti visas priemones vokietybei stiprinti. H. Himmleris buvo paskirtas reicho komisaru vokietybei stiprinti *(Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums)*. Svarbiausias jo vadovaujamų įstaigų tikslas buvo Rytų Europos tautų biologinį pajėgumą pakirsti fiziniu naikinimu, trėmimais, sterilizavimu, nepakeliamų gyvenimo sąlygų sudarymu ir kitokiais būdais.

1939 m. pradžioje H. Himmleriui pavaldžios įstaigos (SS ir SD) parengė pranešimą apie tautinius santykius Baltijos šalyse. Jame estai ir latviai buvo pavadinti mirštančiomis tautomis ir teigta, kad Baltijos šalys „anksčiau ar vėliau“ turėsiančios pasiduoti kaimyninių

---

[1] Reicho ministro A. Rosenbergo 1943 10 14 kalba Bad Šachene, Federalinio archyvo skyriai Potsdame (Bundesarchivabteilungen Potsdam, toliau – BAP), R6/6, S. 128–129, 140–142.

šalių gausesnių tautų spaudimui. Taip būsiąs užpildytas gyventojų vakuumas Pabaltijo kraštuose[1].

H. Himmlerio 1940 m. gegužės mėn. memorandume „Kai kurie samprotavimai apie elgesį su rytinių sričių vietos gyventojais“ buvo siūloma skaldyti tautas į kiek galima mažesnes grupes, silpninti tautinę savimonę ir kultūrą, likviduoti inteligentiją, suvaržyti švietimą ir kt. Nukariautos tautos turėjo tapti neišsenkamu primityvaus darbo rezervuaru[2]. Šiuos H. Himmlerio samprotavimus A. Hitleris pavadino „gerais ir teisingais“.

Vyriausioji reicho saugumo valdyba *(Reichssicherheitshauptamt, RSHA)* 1940 m. ėmė rengti generalinį planą „Ost“ („Rytai“) – Vokietijos viešpatavimo Rytų Europoje programą. Planas buvo skirtas 30 metų ir susidėjo iš dviejų dalių: „Mažojo plano“, skirto įgyvendinti greitu laiku, ir „Didžiojo plano“, dar vadinamo „Bendruoju planu“, numatančio pokario metų projektus. Nors pats planas „Ost“ neišliko, bet jo turinį galima atkurti pagal nacių pareigūnų susirašinėjimą ir pastabas dėl plano[3]. Pirmojo plano „Ost“ autorių (RSHA pareigūnų) nuomone, per 30 metų iš Lenkijos ir europinės Sovietų Sąjungos dalies turėjo būti iškelta 80–85 proc. lenkų, 65 proc. Vakarų Ukrainos, 75 proc. Gudijos ir dauguma Baltijos šalių gyventojų. Iš viso planuota į Vakarų Sibirą ištremti 31 mln., o vietoje palikti 14–15 mln. gyventojų. Dalį likusių gyventojų ketinta suvokietinti, kiti turėjo tapti pigia darbo jėga. Vietoj ištremtų vietos gyventojų planuota įkurdinti milijonus vokiečių. Pirmajame plane „Ost“ buvo numatyta kolonizuoti Pabaltijo kraštus, Krymą, Vakarų Ukrainą, dalį Lenkijos, Padneprį, Leningrado, Pskovo ir Novgorodo sritis. Kolonizuojamose srityse pirmiausia turėjo būti telkiami už Vokietijos sienų gyvenantys vokiečiai *(Volksdeutsche)*.

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung…*, S. 48.

[2] *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 446–448.

[3] G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, Frankfurt am Main, 1993, S. 397.

1941 m. liepos 15 d. Berlyno universiteto prof. Konradas Meyeris pasiuntė H. Himmleriui „Rytų teritorijų kolonizavimo planus“. Dokumentų kopijas H. Himmleris išsiuntinėjo nagrinėti įvairioms žinyboms. Ypač nuodugnią recenziją parašė Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos Kolonizacijos poskyrio viršininkas Erchardas Wetzelis: „Žmonių, kurie pagal planą bus iškeldinti, iš tikrųjų turi būti kur kas daugiau negu numatyta. Tiktai atsižvelgiant į tai, kad maždaug 5–6 milijonai žydų, gyvenančių toje teritorijoje, bus likviduoti dar iki pradedant iškeldinimą, galima sutikti su plane minimu skaičiumi – 45 milijonai nevokiečių kilmės vietos gyventojų. Tačiau iš plano matyti, kad į minėtus 45 milijonus įskaityti ir žydai. Vadinasi, plane remiamasi aiškiai neteisingai nustatytu gyventojų skaičiumi [...]. Atsižvelgus į tai, kad nagrinėjamose teritorijose turi likti 14 milijonų vietos gyventojų, kaip numato planas, iškeldinti reikia 46–51 milijoną žmonių“[1].

E. Wetzelio nuomone, Pabaltijyje germanizuotini tik nordinės rasės žmonės, rasės atžvilgiu mažiau vertingiems lietuviams reikią rasti kolonizacijos vietą Rytuose.

1942 m. sausio 27 d. H. Himmleris pavedė Komisariato vokietybei stiprinti pareigūnui minėtajam prof. K. Meyeriui parengti teisinius, ekonominius ir politinius būsimosios „Rytų rekonstrukcijos“ planus. Šis plano „Ost“ projektas buvo baigtas 1942 m. gegužės mėn. Jis numatė Vokietijos kaimyninėse valstybėse, pirmiausia prie reicho prijungtose lenkų žemėse, kurti kolonizacijos sritis *(Siedlungsgebiete)*, toliau nuo reicho esančiose Kryme, Narvos, Chersono, Bialistoko srityse, Vakarų Lietuvoje sudaryti kolonizacijos židinius *(Siedlungsmarken)*, o likusiose Lenkijos, Pabaltijo, Gudijos ir Galicijos žemėse įsteigti 36 kolonizacijos atramos punktus *(Siedlunstützpunkten)*. Ostlande turėjo būti 14 atramos punktų. Per 25–30 pokario metų židiniai turėjo būti germanizuoti 50 proc., atramos punktai –

---

[1] L. Bezymenskis, *Specialus „Barbarosos“ planas,* Vilnius, 1986, p. 242.

25–30 proc.[1] Židinių administracija turėjo būti perduota SS kontrolėn. Buvo numatyta Baltijos valstybėse per 25 metus apgyvendinti 520 tūkst. vokiečių. Tačiau prof. K. Meyerio parengtas planas H. Himmlerį tenkino tik iš dalies. Jis įsakė rengti visų prie reicho prijungtinų ir kolonizuotų teritorijų bendrą planą. H. Himmlerio nuomone, Baltijos šalyse kolonizacijos bazių nepakako, Estija ir Latvija turėjo būti visiškai suvokietintos. Profesoriaus manymu, per 50 proc. estų, apie 5 proc. lietuvių buvo tinkami suvokietinti.

Lietuviai, pasak H. Himmlerio, mažiau tiko vokietinimui negu estai ir latviai. Jis įsakė parengti Lietuvos kolonizavimo planą[2]. H. Himmleris liepė planuoti įgyvendinti planą „Ost“ per 20 metų, numatė visiškai suvokietinti Generalinę gubernija, Latviją ir Estiją.

Hitlerinės Vokietijos vadų kalbose ir dokumentuose Lietuva ir lietuvių tauta retai buvo minimos. Nacių pareigūnai dažniau kalbėdavo apie Baltijos šalis. Lietuviai nacių vadų buvo vertinami prasčiau už estus ir latvius. RSHA viršininkas Reinhardas Heydrichas 1941 m. spalio 2 d. kalbėjo apie Rytų Europos kolonizavimą ir germanizavimą. Jis teigė, kad Baltijos šalys būsiančios apgyvendintos vokiečiais. Be to, reikėsią nuspręsti, kuri Baltijos tautų dalis esanti tinkama suvokietinti. R. Heydricho nuomone, rasės atžvilgiu vertingiausi esą estai, o mažiausiai tinkami germanizuoti – lietuviai[3].

Minėtojo E.Wetzelio 1942 m. balandžio 27 d. pastabose dėl generalinio plano „Ost“ rašoma, jog daugiausia nordinio kraujo Baltijos šalyse turi pajūryje gyvenantys žmonės. Jo nuomone, atlikus rasinius tyrimus gali paaiškėti, kad didesnė estų tautos dalis yra tinkama suvokietinti. Samprotaudamas apie Baltijos tautų suvokie-

---

[1] G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, S. 401–404.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 26-1475, l. 51–52.

[3] *Generalny plan Wschodni: Zbiór dokumentów*, pod redakcją Cz. Madajczyka. Warszawa, 1990, s. 67.

tinimą, E. Wetzelis rašė, jog iš gyvenamųjų vietų prievarta iškeldinus netinkamus germanizuoti žmones visa tauta sunerimtų ir imtų priešintis, dėl to jis siūlė tokius žmones savanoriškai perkelti į slavų gyvenamas sritis ir juos panaudoti šiems kraštams administruoti. Dideliems Rytų kraštams valdyti vien germaniško kraujo žmonių neužteksią, tam reikalui galima panaudoti dalį Baltijos tautų. E. Wetzelio nuomone, lietuviams, latviams ir estams esančios pažįstamos svarbiausios europietiškos kultūros sąvokos ir jie labiau tinką užimtiems kraštams administruoti negu bolševizmo paveikti slavų inteligentai. Netinkami suvokietinti Baltijos tautų žmonės galėtų reikštis užimtose Rusijos srityse[1]. Taip būtų taupomas vokiečių kraujas ir išvengta reicho silpnėjimo iš vidaus išsklaidžius vokiečius po milžiniškas Rytų Europos erdves. E. Wetzelis, be to, siūlė neatsisakyti industrializuoti užimtų Rytų kraštų, kadangi pramoniniuose kraštuose sumažėja gimstamumas ir gyventojų. Tokiu būdu būtų sumažintas Rytų Europos tautų biologinis pajėgumas ir grėsmė vokiečių tautai. Kadangi didelė lietuvių tautos dalis yra netinkama germanizuoti, E. Wetzelis siūlė pagalvoti apie lietuvių apgyvendinimą specialiai jiems skirtame Rusijos krašte. Kalbėdamas apie Pabaltijo kraštų inteligentiją, jis pažymėjo, kad ji yra tautinės kultūros puoselėtoja ir gynėja. E. Wetzelis siūlė siųsti Pabaltijo kraštų inteligentus į Vokietiją dirbti panašaus pobūdžio darbo. Ten, jo nuomone, jie suartėtų su vokiečių kultūra ir taptų tinkami germanizacijai. Ir Pabaltijyje inteligentija būtų rengiama vokietinimui. Tuo tikslu reikėtų energingiau propaguoti vokiečių kalbą ir kultūrą. Pabaltijo kraštų gyventojams reikią parodyti, kad tik tapę vokiečiais jie galėsią užimti aukštesnes pareigas ir turėti geresnes gyvenimo sąlygas. E. Wetzelio nuomone, reikią atsisakyti Baltijos tautų prievartinio iškeldinimo į Vakarų Sibirą ir stengtis šias tautas germanizuoti jų tėvynėje[2].

---

[1] Ibid., s. 87.

[2] Ibid., s. 88–90.

1942 m. rugpjūčio 17 d. A. Hitlerio būstinėje vyko aukštų SS pareigūnų pasitarimas dėl etninių vokiečių padėties okupuotose Sovietų Sąjungos srityse. Pasitarime buvo iškeltas ir užimtų kraštų kolonizavimo klausimas. Pabrėžta, kad pirmiausia reikią kolonizuoti Pabaltijo kraštus. Sunkiausia būsią suvokietinti Lietuvą, kadangi lietuviai esą itin nepaslankūs ir turį daug slaviško kraujo[1]. Iki pat 1943 m. SS kūrė gigantiškus Rytų Europos kolonizavimo ir germanizavimo planus. 1942 m. rugsėjo 16 d. H. Himmleris sukvietė aukštesniuosius SS ir policijos vadus ir pasakė kalbą apie germanų rasinę ekspansiją į Rytus. Jis kalbėjo, kad SS siekia sukurti germaniškus Rytus iki pat Uralo. Po 400–500 metų Europoje gyvensią 500–600 mln. germanų. Per artimiausius 20 metų turį būti kolonizuoti Lenkija, Gudija, Pabaltijo kraštai ir Krymas. 1943 m. vasario 12 d. H. Himmleris liepė prof. K. Meyeriui į generalinį okupuotų kraštų kolonizavimo planą įtraukti Lietuvą, Latviją, Estiją, Gudiją, Ingermanlandiją, Krymą ir Tauriją[2]. 1943 m. vasario mėn. H. Himmleris gavo pakeisto plano „Ost“ metmenis, tačiau padėtis frontuose tuomet buvo pasikeitusi Vokietijos nenaudai, ir A. Hitleris įsakė neberengti tolimų ateities planų.

---

[1] Ibid., s. 177.

[2] Ibid., s. 183–184, 261.

1941 METŲ BIRŽELIO SUKILIMAS IR LIETUVOS LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ

1. Pasirengimas sukilimui ir neginkluotoji rezistencija

Rezistencinė opozicija okupacijai iš pradžių vyko labiau spontaniškai ir gaivališkai. Būdingiausi pasyviojo pasipriešinimo įvykiai – vadinamojo Liaudies seimo rinkimų boikotas, Kaune 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. įvykęs Lietuvos mokytojų suvažiavimas, kai patriotiškai nusiteikę Lietuvos mokytojai vietoj „Internacionalo“ užgiedojo Lietuvos himną, priversdami atsistoti Liaudies vyriausybę ir neleisdami reikštis raudonarmiečių chorui. Įspūdingas buvo Vėlinių paminėjimas 1940 m. Kaune. Tų įvykių dalyvis Petras Daukantas rašė, kad pogrindžio organizacijose dar nuo spalio pradžios iš lūpų į lūpas ėjo žinutė: „Per Vėlines renkamės kapinėse.“ Buvo suorganizuota keletas chorų, kurie sustojo įvairiose kapinių vietose. Per Vėlines (1940 m. lapkričio 2 d.) susirinko apie 5 tūkst. žmonių. NKVD agentai (žmonės juos vadino „kurtkiniais“) niekaip negalėjo sugaudyti tai vienur, tai kitur tautines dainas giedančių žmonių. Tokia buvo pirmoji Lietuvoje rezistencijos pogrindžio suorganizuota masinė protesto akcija[1]. Prie pasyviojo pasipriešinimo faktų galima priskirti ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimų boikotą 1941 m. sausio mėn., raudonųjų gurguolių nevykdymą, draudžiamų religinių ir tautinių švenčių šventimą.

Slaptų atsišaukimų ir laikraštėlių leidimas buvo viena svarbiausių neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo formų. Antisovietiniai atsišaukimai atsirado vadinamojo Liaudies seimo rinkimų kampanijos metu. Juose buvo raginama boikotuoti rinkimus arba balsuoti prieš komunistų siūlomus kandidatus, likti ištikimiems savo tautai,

---

[1] P. Daukantas, „Kova Laikinosios Lietuvos vyriausybės šešėlyje“, *Pasaulio lietuvis*, 1981, Nr. 11(145), p. 11.

valstybei ir tikėjimui[1]. Atsišaukimai buvo leidžiami ir platinami per visą sovietų okupacijos laikotarpį. Ypač daug jų buvo išplatinta artėjant Vasario 16-ajai. NKVD duomenimis, 1941 m. vasario mėn. Kauno apskrityje buvo rasta 13 atsišaukimų, Vilkaviškio – 21, Utenos – 85, Ukmergės– 85, Trakų – 2, Telšių – 40, Panevėžio – 30, Šakių – 37, Mažeikių – 2, Raseinių – 100 atsišaukimų[2]. Čia užregistruoti tik tie, kurie pateko į NKVD agentų rankas. Daug pogrindžio leidinių liko sovietų saugumo nepastebėti. Iki 1941 m. gegužės 15 d. NKVD ir NKGB darbuotojai rado 583 antisovietinius atsišaukimus. Didesnė jų dalis (320) buvo rašyti ranka ir dauginti šapirografu, kiti – spausdinti ir dauginti šapirografu[3]. Leisti ir platinti atsišaukimus buvo rizikinga, tam reikėjo narsos. Dešimtys lietuvių patriotų už šią veiklą pateko į sovietų kalėjimus.

Pogrindinės rezistencijos organizacijos ir grupės Lietuvoje atsirado ir plito nuo 1940 m. spalio mėn. Eltoje dirbęs Jonas Jablonskis suorganizavo bene pirmą Lietuvoje pogrindžio organizaciją – Laisvosios Lietuvos sąjungą. Ji išleido kelis „Laisvosios Lietuvos“ laikraštėlio numerius[4].

1940 m. rugpjūčio mėn. įsikūrė Lietuvos nepriklausomybės partija (lyga), po mokytojų suvažiavimo Kaune rugpjūčio 15 d. įsteigusi savo sekcijas Šiauliuose, Panevėžyje ir Rokiškyje. Rugsėjo mėn. kūrėsi įvairūs nelegalūs būreliai: Lietuvos išlaisvinimo sąjunga (Kaune ir Vilkijoje), „Krašto mylėtojai“ (Alytaus apskr.), Lietuvos mylėtojų sąjunga (Stakliškėse, Merkinėje ir Lazdijuose), „Tėvynės mylėtojai“ (Miroslave), „Laisvės mylėtojai“ (Lazdijuose ir Kapčiamiestyje), „Laisvės kovotojai“ (Rokiškyje), „Laisvės žvalgai“ (Telšių apylinkėse), „Džiugas“ (Telšiuose), „Geležinis vilkas“ (Tauragės apylinkėse) ir kt. Pogrindinės grupės

---

[1] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 43.

[2] Ibid., p. 45.

[3] Ibid., p. 46.

[4] K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 23–24.

pradėjo vienytis[1]. Antisovietinio pogrindžio veikloje aktyviai veikė jaunimas, ypač moksleiviai ir studentai. Nepriklausomos Lietuvos laikais buvo išugdytas patriotiškas ir idealistiškai nusiteikęs jaunimas. Savo valstybėje užaugusi karta negalėjo susitaikyti su Lietuvos okupacija ir aneksija. Tarp besimokančio jaunimo ypač gausios buvo ateitininkų moksleivių ir studentų organizacijos. 1940 m. vasarą Moksleivių ateitininkų sąjungoje buvo apie 11 tūkst. narių[2]. Ateitininkų jaunimas pogrindinės veiklos patirtį buvo įgijęs nepriklausomoje Lietuvoje, jis turėjo nusistovėjusią organizaciją ir ryšius, dėl to pereiti prie nelegalios veiklos sovietų okupacijos sąlygomis jam nebuvo labai sunku. Moksleivių ateitininkų sąjungos pirmininku 1940 m. rugpjūčio pradžioje tapo Kauno Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) studentas chemikas Stasys Tilinskas. Jis ėmėsi atkurti ryšius su ateitininkų organizacijomis provincijoje, organizavo ateitininkų vadų kursus Kaune. 1940 m. pabaigoje S. Tilinską ėmė sekti NKVD agentai. 1941 m. gegužės 20 d. jis buvo suimtas. Kalėjime S. Tilinskas buvo tardomas ir kankinamas, tačiau pogrindžio draugų neišdavė. NKVD jį kaltino vadovavus „kontrrevoliucinei“ moksleivių grupuotei ir platinus antisovietinius laikraščius bei atsišaukimus. NKGB 1941 m. gegužės 2 d. suėmė Kauno IV vidurinės mokyklos moksleivį L. Pomerneckį. Tardomas jis papasakojo, kad S. Tilinskas jam liepęs suorganizuoti slaptą moksleivių penketuką ir davęs paskaityti laikraštį „Laisvės varpas“, keletą atsišaukimų. Penketukai privalėję agituoti prieš sovietų valdžią ir platinti atsišaukimus[3]. Prasidėjus karui S. Tilinskas buvo išvežtas į Gudiją ir prie Červenės sušaudytas kartu su kitais Kauno kalėjimo kaliniais. Suėmus S. Tilinską Moksleivių ateitininkų sąjungos pirmininku tapo inžinierius Antanas Šapalas.

---

[1] *Lietuvių enciklopedija* (toliau – *LE*), t. 16, Boston, 1958, p. 26–27.

[2] P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, Illinois, pirmoji dalis, 1994, p.123.

[3] Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), S.Tilinsko baudžiamoji byla, arch. Nr. P-10918-LI, l. 15.

Studentų ateitininkų sąjungos nariai taip pat įsitraukė į pogrindžio veiklą. Jos valdybos pirmininku 1940 m. tapo Pilypas Žukauskas. Studentų ateitininkų susibūrimams gera priedanga buvo studentų bažnytinio choro repeticijos Įgulos bažnyčioje. Choras vienijo visų studentų korporacijų atstovus. Repeticijų metu buvo svarstomi pogrindžio reikalai, perduodamos instrukcijos. Choras veikė iki pat karo pradžios[1].

1940 m. sovietams okupavus Lietuvą visos VDU veikusios studentų korporacijos, sąjungos ir kitos organizacijos buvo uždraustos. Sovietų valdžia visą studentų organizacijų turtą, bylas ir vėliavas įsakė perduoti universiteto komjaunimo organizacijai. Tai sukėlė didelį patriotiškai nusiteikusių studentų nepasitenkinimą ir norą priešintis. Visų politinių pakraipų studentai, išskyrus komjaunuolius, ėmė suprasti, kokia susiklostė padėtis ir kad reikia vienytis kovai su komunistine diktatūra. Uždraustų studentų organizacijų vadovai pradėjo tartis dėl bendrų priešinimosi veiksmų. Pasitarimuose dalyvaudavo varpininkų atstovas Vilius Vileišis, ramovėnų – Jucevičius, skautų – Juozas Milvydas, neolituanų – Jurgis Valiulis ir ateitininkų – P. Žukauskas[2]. Taip formavosi nelegali studentų koalicija. Lietuvos aktyvistų frontas (toliau – LAF'as) tapo savotišku „stogu", po kuriuo kūrėsi savarankiškai veikiančios pasipriešinimo organizacijos ir grupės. Jis formavosi kaip nepartinė kovos organizacijų koalicija. LAF'o vadovybės susidarymui Kaune lemiamos įtakos turėjo slaptai veikusi studentų koalicija. 1940 m. gruodžio mėn. susiformavo Kauno pogrindžio centras, pasivadinęs LAF'u. LAF'o Kauno štabo nariai buvo studentų koalicijos pirmininkas Pilypas Žukauskas, Juozas Milvydas, Bronius Stasiukaitis, Romas Šatas, Jurgis Valiulis, leitenantai Jucevičius, Antanas Naudžiūnas, Vytautas Stonis, studentai Jonas Pajaujis ir Vilius Vileišis, ateitininkai filisteriai dr. Adolfas Damušis ir

---

[1] P. Narutis, *Tautos sukilimas...*, p. 139–141.

[2] Ibid., p. 151.

Leonas Prapuolenis[1]. LAF'o Kauno štabas pogrindžio grupes steigė įmonėse, įstaigose ir palaikė ryšius su provincijoje veikusiomis pogrindžio grupėmis. Ryšius su Raseinių apskritimi palaikė V. Stonis, su Šiauliais – J. Milvydas, su Panevėžiu – P. Žukauskas, su Užnemune – J. Pajaujis, su Zarasais, Rokiškiu, Utena ir Ukmerge – B. Stasiukaitis, su Šiaurės Aukštaitija – V. Vileišis, su LAF'o Vilniaus štabu – Jucevičius, su Kaišiadorimis ir Vieviu – A. Naudžiūnas[2].

LAF'o Vilniaus štabą organizavo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, tarnavę Raudonosios armijos 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse. NKVD nepasitikėjo korpuse tarnavusiais lietuvių karininkais ir per savo agentus nuolatos juos sekė. Buvo sudarinėjami sovietams nepatikimų karininkų sąrašai. Tarp 12 tūkst. korpuso karininkų, puskarininkių ir eilinių NKVD užregistravo net 3,2 tūkst. potencialių sovietų valdžios priešų[3]. Vis dėlto net ir totalinio sekimo sąlygomis atsirado lietuvių karininkų, kurie ėmėsi organizuoti pasipriešinimą sovietų okupacijai. Iniciatyvos kurti pasipriešinimo organizaciją kariuomenėje ėmėsi 179-osios divizijos 29-ojo šaulių pulko štabo karininkas mjr. Vytautas Bulvičius. 1941 m. vasario mėn. advokato Alekso Kamantausko bute Vilniuje įvyko slaptas pasitarimas, kuriame buvo apsvarstyti pogrindžio kovos reikalai. Organizacijos vadovu tapo mjr. V. Bulvičius, jo pavaduotoju – kpt. Juozas Kilius. Buvo nutarta, jog V. Bulvičius palaikys ryšius su civiliais asmenimis, o J. Kilius dirbs tarp 29-ojo korpuso karių. Darbui Vilniuje esančiuose kariuomenės daliniuose ketinta pasitelkti kpt. P. Gužaitį, ltn. J. Sadzevičių ir kpt. Antanavičių. V. Bulvičius planavo įkurti organizacijos centrus Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje. Jis kartu su J. Kiliumi parengė žemėlapius – planus ir juose pažymėjo punktus,

---

[1] Ibid., p. 166–168.

[2] Ibid., p. 170–171.

[3] A. Guzevičiaus 1941 m. sausio mėn. pranešimas apie moralinę būklę 29-ajame šaulių korpuse, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 2, b. 531, l. 40.

kur prasidėjus karui vokiečiai iš lėktuvų galėtų numesti lietuvių sukilėliams ginklų. Tačiau šių žemėlapių perduoti vokiečiams nepavyko[1]. NKVD dokumentuose V. Bulvičiaus vadovaujama organizacija buvo vadinama Aktyvistų frontu ir Šaulių mirties batalionu. Iš tiesų tai buvo LAF'o Vilniaus štabas. Pažymėtina, kad LAF'o ir Šaulių mirties bataliono vardu veikė daug pogrindžio grupių, kurios tiesioginio ryšio su LAF'o Kauno ir Vilniaus štabais neturėjo.

V. Bulvičiaus vadovaujamas štabas svarstė kariuomenės sukilimo planus. Buvo nuspręsta, kad prasidėjus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karui korpuso kariai pasitrauks į mišką ir pradės kovą su Raudonosios armijos daliniais[2]. LAF'o Vilniaus štabas įsigijo radijo siųstuvą ir palaikė radijo ryšį su Vokietija. Pasak V. Bulvičiaus, į Vokietiją buvo pasiųstos trys ir iš ten priimtos dvi radijo telegramos[3]. V. Bulvičiui pavyko užmegzti kurjerių ryšį su Berlyno LAF'u. V. Bulvičiaus ryšininkas Bronius Michelevičius kelis kartus sėkmingai perėjo sieną ir grįžo atgal. V. Bulvičius dar palaikė ryšius ir su 1941 m. vasario mėn. į Vokietiją išvykusiu Mykolu Naujokaičiu. P. Naručio teigimu, M. Naujokaitis su Berlyno LAF'o vadovybe sutarė, kad pogrindžio centras Lietuvoje bus LAF'o Vilniaus štabas. Jis taip pat suformuos Lietuvos laikinąją vyriausybę. Pogrindžio vardu K. Škirpai buvo pasiūlyta tapti Laikinosios vyriausybės ministru pirmininku. K. Škirpa su M. Naujokaičio perduotu pasiūlymu sutiko[4].

1941 m. balandžio pabaigoje V. Bulvičių aplankęs L. Prapuolenis (Levas-113, Kumpis-23) pranešė apie ryšininko M. Naujokaičio suėmimą. M. Naujokaitis buvo sužeistas ir gydomas Tauragės ligoninėje. Per medicinos seselę jis Kaunui perdavė žinią, kad Vokietija

---

[1] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą...*, p. 55.

[2] J. Kiliaus ir J. Sadzevičiaus akistatos 1941 10 17 protokolas, LYA, V. Bulvičiaus ir kitų baudžiamoji byla, arch. Nr. 34229/3, t. 3, l. 373–374.

[3] V. Bulvičiaus 1941 09 29 tardymo protokolas, ibid., t. 1, l. 17.

[4] P. Narutis, *Tautos sukilimas...*, p. 199–200, 205–206; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą...*, p. 56.

Sovietų Sąjungą puls 1941 m. gegužės 1–10 d.[1] Sužinoję greitai kilsiant karą, Vilniaus ir Kauno štabai paspartino rengimąsi sukilimui ir Laikinosios vyriausybės formavimą. Į Kauną atvykę Vilniaus atstovai (Vladas Nasevičius ir Pranas Padalis) kartu su LAF'o Kauno štabo nariais 1941 m. balandžio 22 d. patvirtino tokią Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtį: ministras pirmininkas – plk. Kazys Škirpa, krašto apsaugos ministras – gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius, užsienio reikalų ministras – Rapolas Skipitis, vidaus reikalų ministras – Vladas Nasevičius, švietimo ministras – prof. Juozas Ambrazevičius, finansų ministras – Jonas Matulionis, prekybos ministras – Vytautas Statkus, pramonės ministras – dr. inž. Adolfas Damušis, žemės ūkio ministras – prof. Balys Vitkus, socialinės apsaugos ministras – dr. Juozas Pajaujis, komunalinio ūkio ministras – Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, susisiekimo ministras – Juozas Masiliūnas, valstybės kontrolierius – Pranas Vainauskas[2].

Apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą tautai turėjo būti paskelbta prasidėjus sukilimui. Sukilimo centru ir Laikinosios vyriausybės rezidencija iš pradžių buvo numatytas Vilnius.

Užsienyje LAF'ą įsteigė buvęs Lietuvos pasiuntinys Vokietijoje K. Škirpa. Dar 1940 m. liepos 22 d. jis įteikė Vokietijos užsienio reikalų ministerijai protesto notą dėl SSRS įvykdytos agresijos prieš Lietuvą. Kitą dieną, liepos 23-iąją, K. Škirpa nusiuntė protesto telegramą į Kauną. Joje rašoma: „Dabartinį Seimą, kaip išrinktą svetimos karinės okupacijos ir svetimos valdžios priespaudos sąlygomis, užslopinant kitokios negu komunistų partijos nuomonės reiškimą, laikau nekompetentingu reikšti bet kuriuo klausimu mūsų tautos tikrąją valią. Protestuoju prieš jo padarytus liepos 21 dieną nutarimus įvesti Lietuvoje sovietų santvarką ir Lietuvą įjungti į Sovietų Rusijos sudėtį, tuo panaikinant Lietuvos valstybinę nepriklausomybę. Saky-

---

[1] P. Narutis, *Tautos sukilimas...*, p. 207.

[2] Ibid., p. 210.

tus nutarimus, kaip nekompetentingo organo priimtus, priešingus esamai Konstitucijai ir mūsų tautos bei valstybės interesams, laikau neteisėtais, mūsų tautai, mūsų valstybei ir man, kaip teisėtam Nepriklausomos Lietuvos atstovui, neprivalomais“[1]. Taip pat reagavo ir kiti Lietuvos Respublikos pasiuntiniai Vakarų Europoje ir JAV.

Lapkričio 17 d. K. Škirpos iniciatyva Berlyne buvo įkurtas LAF'as. LAF'o steigiamasis aktas skelbė: „Mes, žemiau pasirašę lietuviai, likimo atblokšti į Vokietijos sostinę Berlyną, š. m. lapkričio 17 dieną susirinkę pas p. K. Škirpą jo bute Achenbachstr. 1 ir išklausę jo pranešimą apie Nepriklausomos Lietuvos žlugimo priežastis ir apie galimumus ir kelius Lietuvos valstybei vėl atstatyti, reiškiame visišką pritarimą sutelkti visas lietuvių tautos aktyviąsias jėgas į Lietuvių Aktyvistų frontą kovai už Tėvynės Lietuvos išlaisvinimą iš komunistinio sovietų jungo. […]“[2]. LAF'o steigiamojo susirinkimo protokolą pasirašė 28 asmenys: plk.Kazys Ambraziejus, dr. Pranas Ancevičius, kun. K. Barauskas, dr. M. Brakas, Klemensas Brunius, Jonas Čiuberkis, Aleksandras Danta, Tomas Bronius Dirmeikis, Jonas Dženkaitis, Juozas Dženkaitis, Ernestas Galvanauskas, Stasys Yla, Juozas Jurkūnas, dr. Petras Karvelis, Juozas Katilius, Martynas Kavolis, M. Kukutis, Antanas Maceina, Jonas Našliūnas, Jonas Pyragius, Juozas Pyragius, Stasys Puodžius, Bronys Raila, Rapolas Skipitis, P. Skurauskas, Kazys Škirpa, Antanas Valiukėnas, Jonas Viliušis. LAF'o steigiamąjį aktą pasirašė įvairių politinių pažiūrų žmonės: devyni tautininkai, šeši voldemarininkai, trys liaudininkai, trys krikščionys demokratai, trys būsimieji frontininkai, vienas socialdemokratas, du nepartiniai ir vienas nežinomos politinės pakraipos atstovas (P. Skurauskas)[3]. LAF'o įsteigimas buvo istorinis lietuvių politinės vienybės pavyzdys.

LAF'o vadu buvo išrinktas K. Škirpa, sudaryta 20 komisijų.

---

[1] K. Škirpa, *Sukilimas*…, p. 39.

[2] Cit. iš: K. Škirpa, *Sukilimas*…, p. 94.

[3] P. Narutis, *Tautos sukilimas*…, p. 161–162.

Ideologijos komisijos pirmininku tapo doc. dr. A. Maceina, organizacijos – inž. K. Brunius, finansų – inž. E. Galvanauskas ir t.t. Komisijų pirmininkai kartu su LAF'o vado patikėtiniais sudarė LAF'o tarybą. LAF'o tikslas išreikštas Steigiamajame akte: „[...] sutelkti visas lietuvių tautos aktyviąsias jėgas į Lietuvių Aktyvistų Frontą kovai už Tėvynės Lietuvos išlaisvinimą iš komunistinio sovietų jungo“[1]. Berlyno aktyvistų nuomone, pagrindinės priemonės šiam tikslui pasiekti buvo šios: „[...] 1) sueiti į glaudžius kontaktus su Vokietija, iš kurios mes tikimės sulaukti reikalingos paramos; 2) nuolat ir visais galimais būdais žadinti lietuvių tautoje pasiryžimą atgauti prarastąją laisvę ir 3) tinkamai suorganizuoti visas tautos pajėgas ir jas iš anksto ruošti aktyviai kovai už Lietuvos nepriklausomybės atstatymą“[2].

Berlyno LAF'as užmezgė ryšius su Lietuvos pasipriešinimo pogrindžiu. Pirmasis pro „geležinę uždangą“ prasiveržė kpt. Albertas Švarplaitis. Jis 1940 m. gruodžio 15 d. LAF'o Kauno štabui perdavė išsamią informaciją apie Lietuvos tautinio komiteto ir LAF'o veiklą. Grįžtantį atgal per Šakius NKVD ryšininkas jį sužeidė ir perdavė saugumui. Karo pradžioje A. Švarplaitis kartu su kitais Kauno kalėjimo kaliniais buvo sušaudytas Červenėje už Minsko.

Berlyno LAF'as, siekdamas savo politinių tikslų, bendradarbiavo su vokiečių karine žvalgyba *(Abwehrabteilung)* ir Vyriausiąja ginkluotųjų pajėgų vadovybe *(Oberkommando der Wehrmacht, OKW)*. LAF'o ryšininkai buvo aprūpinti vokiečių ginklais, radijo siųstuvais, žemėlapiais ir kt., rinko žvalgybos duomenis ir perduodavo juos vokiečių karinei žvalgybai bei LAF'o vadovybei Berlyne, Lietuvoje organizavo pogrindines žvalgybos ir pasipriešinimo grupes, joms perduodavo informaciją.

Žvalgai į Lietuvą buvo permetami iš Rytprūsių (Tilžė, Eitkūnai), Klaipėdos ir Suvalkų kraštų. Pats K. Škirpa savo bendradarbiavimą

---

[1] K. Škirpa, *Sukilimas*..., p. 94.

[2] Ibid., p. 77–78.

su Vyriausiąja kariuomenės vadovybe taip aiškino: „Idėja sueiti į kontaktą su vokiečių Vyriausiąja Karo vadovybe (OKW) buvo padiktuota paprasčiausios karinės logikos, kadangi LAF buvo užsibrėžęs siekti Lietuvos apvalymo nuo sovietų okupacinių jėgų ryžtingos kovos keliu; nuo svetimos šalies jėgų, prieš kurias galando savo ginklus taip pat ir Vokietija. Todėl buvo visai natūralu ir atitiko vienos ir kitos pusės interesus suderinti pasiruošimus ir kovos žygius, kad nekiltų tarpusavio nesusipratimų ir kad būtų lengviau nugalėti bendrą abiem pusėm bolševikinį priešą mūsų krašte su kiek galint mažesniu kraujo aukų skaičium“[1].

LAF'o pasirengimui sukilti smarkiai pakenkė jo Vilniaus štabo narių ir ryšininkų areštai. Sovietų saugumas 1941 m. balandžio 16 d. suėmė A. Petkelį ir B. Puodžiūną, vėliau – J. Markūną (balandžio 19 d.), Stasį Mockaitį (gegužės 22 d.), Antaną Skripkauską (gegužės 29 d.). 1941 m. birželio pradžioje buvo suimti V. Bulvičius, J. Kilius, V. Statkus, A. Kamantauskas. V. Nasevičius buvo suimtas iki karo likus tik vienai dienai (birželio 21 d.). Suimtieji V. Bulvičius, Jurgis Gobis, A. Kamantauskas, J. Kilius, S. Mockaitis, Juozas Sadzevičius, A. Skripkauskas, Leonas Žemkalnis buvo nuteisti mirties bausme ir 1941 m. gruodžio 18 d. Gorkyje sušaudyti[2]. NKVD suardžius LAF'o Vilniaus štabą, iniciatyvą surengti sukilimą perėmė LAF'o Kauno štabas. Buvo labai svarbu pasirinkti tinkamą sukilimo laiką. P. Narutis rašė: „Nepriklausomybės atstatymas ir Laikinoji Lietuvos Vyriausybė turėtų būti paskelbta Kaune prieš vokiečių armijos įžengimą į Kauną, bet ne per anksti, kad NKVD nesulikviduotų ir neareštuotų“[3].

---

[1] Ibid., p. 110.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą...*, p. 54–-55; Maskvos karinės apygardos tribunolo Gorkio mieste 1941 11 28 priimtas nuosprendis ir pažyma apie jo įvykdymą, LYA, V. Bulvičiaus ir kitų baudžiamoji byla, arch. Nr.34229/3, t.3, l. 485–487.

[3] Cit. iš: P. Narutis, *Tautos sukilimas...*, p. 241.

Birželio viduryje iš Berlyno LAF'o buvo gauta žinia, kad karas prasidėsiąs tarp birželio 18 ir 26 d. Ši žinia buvo perduodama Kaune ir provincijoje veikusioms pogrindžio grupėms[1]. Lietuvių tauta nekantriai laukė karo ir išlaisvinimo iš sovietų okupacijos ir teroro.

2. Sukilimas

Auštant birželio 22-ajai prasidėjo karas. Pirmiausia sukilo arčiau sienos buvę LAF'o būriai. Sukilimo centru tapo Kaunas. LAF'o štabas buvo įsikūręs Prisikėlimo parapijos senelių prieglaudoje Aukštaičių gatvėje. Vadovauti jam ėmė LAF'o įgaliotinis Leonas Prapuolenis. Kitas štabas įsikūrė Chemijos institute. Čia pasislėpė studentai ir į aktyvistų pusę perėję dviejų nuovadų milicininkai. Jau sekmadienį po pietų Raudonoji armija (RA) pradėjo trauktis. Sukilėliai, norėdami įbauginti jos vadovybę, telefonu paskambino sovietų karo komendantui ir pranešė, kad vokiečių desantai jau Kaune. Ši informacija, taip pat karinius Kauno objektus bombarduojantys vokiečių lėktuvai ir gatvėse aidintys partizanų šūviai taip paveikė raudonarmiečius, sovietų valdžios pareigūnus ir jiems prijaučiančiuosius, kad tą patį vidurnaktį jie pradėjo paniškai bėgti iš Kauno.

Birželio 22 d. jau apie 8–9 val. ryto pirmoji milicijos nuovada Senamiestyje be kovos perėjo į LAF'o rankas. Dauguma šioje nuovadoje dirbusių milicininkų kartu su nuovados viršininku buvo pogrindžio nariai[2]. Apie 10 val. ryto Žaliakalnyje (Aukštaičių g. 4) buvusioje senelių prieglaudoje įvyko pirmas čia įsikūrusio LAF'o posėdis. Jame dalyvavo A. Damušis, Itn. Jucevičius, J. Milvydas, L. Prapuolenis, Juozas Rudokas, B. Stasiukaitis, V. Stonis, Romas Šatas, J. Valiulis, P. Vanagaitis, Juozas Vėbra, P. Žukauskas. Per

---

[1] Ibid., p. 252, 259.

[2] Ibid., p. 270–271.

posėdį buvo nuspręsta pradėti sukilimą, pasiskirstytos užduotys ir nutarta koordinuoti pogrindžio būrių veiksmus. Buvo prieita prie išvados, kad svarbiau yra ne kovoti su RA, bet užimti Kauną iš vidaus (svarbiausias įstaigas ir įmones), saugoti žmones ir turtą, paskelbti apie Lietuvos valstybės atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą[1]. Sukilėlių grupės užėmė išeities pozicijas ir pradėjo užiminėti svarbiausius miesto objektus. Sekmadienį vakare Kauno sukilėliai be pasipriešinimo į savo rankas paėmė Prezidentūrą, paštą, telefoną ir telegrafą, radijo stotį ir radiofoną. Buvo nutraukti RA vadovybės ryšiai su kitose Lietuvos vietose buvusiais kariniais daliniais. Radiofoną, radijo stotį ir paštą užėmė J. Rudoko vadovaujamo būrio vyrai[2]. Pakrikę raudonarmiečiai, enkavėdistai, komunistų partijos ir sovietų valdžios pareigūnai spruko iš miesto.

Veterinarijos akademijoje susikūrusiam LAF'o būriui vadovavo V. Stonis. Birželio 23 d. rytą jį į LAF'o štabą iškvietė P. Žukauskas. Dalis V. Stonio būrio vyrų buvo pasiųsta į Senamiesčio milicijos nuovadą (Kazio Ambrozaičio grupė), o pats V. Stonis turėjo sustiprinti radijo stoties apsaugą. Po karo V. Stonis buvo priverstas apie tuos įvykius pasakoti sovietų saugumui:

„Žukauskas pasakė man, kad aš su keturiais vyrais vykčiau į radijo stotį ir ten visą laiką būčiau. [...]

Apie 9 val. ryto (birželio mėn. 23 d.) radijo stotis pradėjo veikti. Buvo labai neramu, nes visą apsaugą sudarė tik 5 vyrai, ginkluoti pistoletais, ir du nuolatiniai radijo stoties tarnautojai, ginkluoti šautuvais. Nei šių tarnautojų, nei radijo stoties viršininko pavardės neprisimenu, nes visi jie man buvo pirmąkart matyti. [...]

Birželio 23 d. pavakaryje jau pradėjo ateiti daugiau partizanų prie radijo stoties, tačiau mes įsileisdavome tik tuos, kurie turėjo ginklus, nes patys ginklų neturėjome apginklavimui.

---

[1] Ibid., p. 273, 276.

[2] Ibid., p. 367.

Naktis iš birželio mėn. 23 d. į birželio mėn. 24 d. praėjo visai ramiai, nors aplinkui mieste visur girdėjosi šaudymai, 24 d. birželio mėn. rytą viena mašina atvežė į radijo stotį vieną kulkosvaidį ir apie dešimt (10) šautuvų neturintiems partizanams. Diena taip pat buvo rami, nors mieste šautuvų šūviai vis pyškėjo. Tačiau kas kur dėjosi, mes visiškai nieko nežinojome. Vyrų radijo stoties rajone daugėjo ir antradienį vakare (birželio 24 d.) jų buvo apie 20“[1].

Studentai medikai (B. Stasiukaitis ir kt.) greitosios pagalbos automobiliais vežiojo ginklus, jie taip pat atvežė specialistus ir detales, reikalingas Kauno radiofonui pataisyti. Visa tai buvo padaryta naktį iš birželio 22-osios į 23-iąją. Nors Kaune dar buvo pilna besitraukiančių raudonarmiečių būrių, buvo nutarta skelbti apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą. Birželio 23 d. 9 val. 28 min. L. Prapuolenis LAF'o Vyriausiojo štabo vardu visai Lietuvai paskelbė:

„Susidariusi laikinoji vėl naujai atgimstančios Lietuvos Vyriausybė šiuo skelbia atstatanti Laisvą ir Nepriklausomą Lietuvos Valstybę. Prieš viso pasaulio tyrąją sąžinę jaunoji Lietuvos Valstybė entuziastingai pasižada prisidėti prie Europos organizavimo naujais pagrindais.

Žiauraus bolševikų teroro iškankinta Lietuvių Tauta ryžtasi kurti savo ateitį tautinės vienybės ir socialinio teisingumo pagrindais“[2].

Paskui buvo paskelbtas Lietuvos laikinosios vyriausybės narių sąrašas ir sugiedotas Tautos himnas. L. Prapuolenio paskelbta Nepriklausomybės deklaracija kelis kartus buvo pakartota lietuvių, vokiečių ir prancūzų kalbomis. Jo padarytas pareiškimas suteikė sukilimui naują impulsą visoje Lietuvoje.

Atkaklios kautynės vyko birželio 23–25 d. Šančiuose. „Tilkos“, „Metalo“ fabrikų darbininkai apšaudė A. Juozapavičiaus prospektu besitraukusius raudonarmiečius, gynė Kauno geležinkelio stotį, atmušinėjo per Nemuną laiveliais ir keltu besikeliančias RA dalis

---

[1] V. Stonio parodymai, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 41, l. 103–105.

[2] *Į laisvę*, 1941 06 24, Nr. 1.

(Nemuno tiltai jau buvo pačių raudonarmiečių susprogdinti, dėl to gausios RA dalys, besitraukusios iš Užnemunės, buvo atskirtos nuo Kauno ir turėjo jį apeiti).

Pirmadienį apie 10 val. patys raudonarmiečiai Šančiuose padegė ginklų sandėlius. Sukilėliai išvaikė sargybas ir paėmė apie 2,5 tūkst. šautuvų, daug šovinių. Birželio 23 d. ats. psk. Viktoras Pakalnis suorganizavo sukilėlių grupę. Jai vadovauti ėmė ltn. Vytautas Maželis, pasprukęs iš Varėnos poligono. Sukilėlių grupes nuolat papildydavo nauji savanoriai. „Metalo“ fabriko grupė tapo visų Šančių sukilėlių štabu. Iš čia pagalba ginklais ir žmonėmis buvo siuntinėjama visur – į Aukštuosius Šančius, geležinkelio stotį, Nemuno pakrantę. Šalia ltn. V. Maželio kovėsi ltn. Rimšos grupė. „Metalo“ fabriko sukilėliai daugiausia apšaudė A. Juozapavičiaus prospektu besitraukusius raudonarmiečius. Sukilėliai paėmė daug ginklų. Po mūšių į Karo ligoninę buvo paguldyta apie 40 sunkiai sužeistų partizanų. Iš ltn. V. Maželio grupės partizanų žuvo Povilas Putvinskas ir studentas Antanas Norkūnas. Į nelaisvę paimta apie 100 raudonarmiečių, tarp jų – keli karininkai[1]. Šančiuose sukilėliai turėjo savo štabus ne tik „Metalo“ fabrike, bet ir „Drobėje“ bei Taftienės kepykloje, taip pat keletą pagalbinių štabų Kranto gatvėje[2].

Mūšiai Nemuno pakrantėse vyko nuo pirmadienio pietų iki ankstaus trečiadienio ryto (birželio 23–25 d.). Sukilėliams pavyko atmušti per Nemuną besikeliančias RA dalis. Kritiškiausias kautynių momentas buvo tada, kai raudonarmiečiai apšaudė Šančių partizanus iš artilerijos pabūklų (partizanai turėjo tik vieną prieštankinį pabūklą), bet juos greit nutildė vokiečių aviacija. Partizanų pranašumas – gerai sutvarkyti ryšiai. Kontroliuodami telefono tinklus, jie neblogai nutuokė apie situaciją bet kuriame Kauno rajone. Šančiuose iš viso žuvo apytikriai 100 partizanų, sužeista buvo mažiau[3].

---

[1] „Iš kovų aprašymo“, LMAB RS, f. 222-1757, l. 15–18.

[2] Ibid., l. 36.

[3] *Į laisvę*, 1941 06 28, Nr. 5.

Šančių partizanai sulaikė per Nemuną besikeliančius raudonarmiečius ir taip apsaugojo visas Kauno sukilėlių pergales, pasiektas jau antrą karo dieną.

Kautynės taip pat vyko prie Vytauto Didžiojo (Aleksoto) tilto, dėl P. Vileišio (Vilijampolės) tilto, Kauno radijo stoties, radiofono ir kitose vietose. Raudonarmiečiai susprogdino Žaliąjį, arba Geležinkelio, tiltą. Aleksoto tiltą bandė išgelbėti ltn. Jono Dženkaičio būrys (20–30 žmonių). RA šarvuočiams iš užnugario užpuolus lakūno J. Dženkaičio būrį, žuvo apie 10 partizanų. Kiti pasitraukė. Leitenantas birželio 25 d. nuo žaizdų mirė ligoninėje. Pirmadienį vakare (apie 23 val.) raudonarmiečiai susprogdino Aleksoto tiltą[1].

P. Vileišio tiltą per Nerį išgelbėjo Juozas Savulionis, užbėgęs ant jo ir nukirpęs sprogdinimo laidus, bet čia pat jis žuvo nuo kulkosvaidžių ugnies[2].

Jau pirmadienį per pietus Kaunas pasipuošė trispalvėmis, per radiją skambėjo Laisvės varpo garsai, o Karo muziejuje buvo iškelta Lietuvos tautinė vėliava, svarbiausieji pastatai ir įmonės atsidūrė sukilėlių rankose. Kautynės mieste vyko ir antradienį. 24 d. prie Jonavos buvusios RA tankų dalys gavo įsakymą atsiimti Kauną. Sukilėliai per Kauno radiją šaukėsi vokiečių pagalbos, pranešė apie RA dalių susitelkimą. Neaišku, ar vermachtas tuo pasinaudojo, bet RA tankai į Kauną neatvažiavo.

Kai kurių autorių teigimu, partizanų veiksmams vadovavo gaivališkai susikūręs Vietinės apsaugos štabas. Jo viršininku tapo A. Zubras, vietinės apsaugos vadu – plk. Liudvikas Butkevičius. Štabo būstinė iš pradžių buvo Žaliakalnyje, o birželio 24 d. jis persikėlė į „Lino“ fabriko patalpas K. Donelaičio gatvėje[3].

---

[1] Ibid., 1941 06 28, Nr. 5.

[2] Ibid., 1941 06 27, Nr. 4.

[3] A. Zubras-Zemribas, „Vietinės apsaugos štabas“, *Akiračiai*, 1992, Nr. 6; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 67.

Vietinės apsaugos štabas buvo padalytas į keletą skyrių: Patalpų ir štabo apsaugos, Kadrų (viršininkas plk. Šiauzdys), Mobilizacijos (mjr. Antanas Biknaitis), Operacijų (plk. K. Pranckonis ir ltn. Juozas Barzda), Ginklavimosi (plk. Juozas Narakas), Turto apsaugos (T. Šidiškis) ir kt. Pastarasis skyrius turto apsaugai Kaune ir jo priemiesčiuose buvo paskyręs 30 sargybų ir 15 pavienių sargų. Skyriaus viršininkas T. Šidiškis savo raporte Kauno miesto komendantui pažymėjo, jog „nešant sargybą yra 2 žuvę ir 2 sužeisti“[1]. Sargybų viršininkai rašydavo pranešimus Kauno miesto komendantui ir Turto apsaugos skyriaus viršininkui. Žaliakalnyje tvarką palaikiusiam partizanų būriui vadovavo gen. št. pplk. Juozas Jankauskas. Birželio 25 d. ėjusius sargybą jo būrio vyrus apšaudė sovietų valdžią palaikę žydai. J. Jankausko įsakymu buvo suimti visi namuose, iš kurių buvo šaudoma, gyvenę žydai. Apie 20 žydų vyrų buvo ištardyti ir pasiųsti į komendantūrą, o moterys ir vaikai paleisti namo. Birželio 26 d. buvo gautas vokiečių karo vadovybės nurodymas paleisti sukilėlių būrius, o ginklus atiduoti komendantūrai. Vykdydamas šį įsakymą, J. Jankauskas sudarė savo būrio vyrų sąrašą, kurį birželio 28 d. pristatė LAF'o Vyriausiajam štabui. Būrio ginklai tą pačią dieną buvo nuvežti į karo komendantūrą, o sukilėliai išsivaikščiojo į namus[2].

Sargybos pradėtos naikinti birželio 28 d., o savanoriams buvo išduodami pažymėjimai apie dalyvavimą partizanų veikloje. Laikinajai vyriausybei pradėjus darbą, Vietinės apsaugos štabas nutraukė veiklą. Partizanams buvo įsakyta turimus ginklus atiduoti vietos policijos nuovadoms arba komendantūroms. Kauno karo komendantas Jurgis Bobelis, vykdydamas vokiečių kariuomenės įsakymą,

---

[1] Vietinės apsaugos štabo Turto skyriaus viršininko 1941 06 28 raportas Kauno komendantui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 44.

[2] J. Jankausko 1953 02 18 tardymo protokolas, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 32, l. 12–13.

1941 m. liepos pradžioje Kauno miesto ir apskrities partizanų būrius dar kartą įspėjo, jog „[...] visa savistovi partizanų veikla baigta. Be policijos atstovų joks partizanų vadas arba atskiras partizanas neturi teisės vykdyti bet kokius administracinius veiksmus (daryti kratas, suiminėti žmones, kištis į kitus piliečių reikalus)“[1]. Nenutraukiantiems savarankiškos veiklos partizanams buvo pagrasinta griežtais karo įstatymais.

Laikraštis „Į laisvę“ liepos 12 d. rašė, kad vyksta partizanų registracija. Iki tos dienos buvo užregistruota 6 tūkst. Kaune ir jo apylinkėse veikusių partizanų. Partizanų biuras pageidavo, kad partizanų būrių vadai paskubėtų pateikti partizanų sąrašus ir kovų aprašymus tokiu adresu: Kaunas, Maironio g. 30–22[2]. Lietuvos centriniame valstybės archyve Vilniuje yra išlikęs Kauno mieste ir apylinkėse veikusių partizanų būrių sąrašas. Pagal šį sąrašą didžiausi partizanų būriai buvo Darbo rūmų (250 žm.), Aleksoto (250 žm.), geležinkelio stoties (200 žm.), dujų fabriko (200 žm.), „Drobės“ (200 žm.) ir „Metalo“ (200 žm.) fabrikų, Šaulių namų Laisvės alėjoje (150 žm.), Aukštaičių gatvės (150 žm.), kalėjimo Vydūno gatvėje (150 žm.). Kauno apylinkėse didžiausi buvo Pakruonio (150 žm.), Julinavo kaimo (70 žm.), Aukštosios Panemunės (60 žm.) ir Kruonio (60 žm.) partizanų būriai[3].

Bostone išleista „Lietuvių enciklopedija“ rašo, jog per sukilimą Kaune žuvo apie 200 ir buvo sužeista apie 150 sukilėlių, tarp žuvusiųjų – daug moksleivių ir studentų (A. Norkūnas, P. Savulionis, A. ir V. Živatkauskai, VDU dėstytojas doc. J. Milvydas)[4].

„Į laisvę“ liepos 1 d. (Nr. 7) rašė, jog Kaune užregistruota 110

---

[1] Kauno karo komendanto J. Bobelio 1941 07 raštas Kauno partizanų vadams, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 125.

[2] *Į laisvę*, 1941 07 12, Nr. 17.

[3] Laikinai veikiančių partizanų būrių sąrašas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 7.

[4] *LE*, t. 29, Boston, 1963, p. 174.

žuvusių partizanų, 70 palaidota Kauno kapinėse, kiti – Šančiuose, Panemunėje, Aukštojoje Fredoje, Aleksote. Daugiausia žuvo Šančiuose ir Aleksote, daugumos amžius – 18–25 metai. Šie faktai nepatvirtina sovietinių istorikų teiginio, esą sukilėliai buvę buožės, fabrikantai (apskritai buržuazija) ir kiti stambūs savininkai bei aukšti valdininkai, siekę susigrąžinti savo turtus ir atlyginimus. Nepriklausomybės metais patriotiškai išauklėtas jaunimas atliko savo pareigą Tėvynei. Nuo pirmadienio iki ketvirtadienio Kaunas buvo sukilėlių rankose. Birželio 24 d. į Kauną atvyko pirmieji vokiečių žvalgai. Stasys Raštikis pažymėjo: „Pirmieji į Kauną įžygiavę penki vokiečių kariuomenės žvalgai, 1 leitenantas ir 4 kareiviai rado miestą jau lietuvių rankose. Vokiečių kariuomenė įžygiavo į miestą be jokio trukdymo ir pasipriešinimo, t. y. „friedensmaessig“, jų pačių žodžiais tariant [t. y. taikos maršu – *A. B.*]“[1]. Vėliau už šį „žygdarbį“ vokiečių armijos vadas Wilhelmas von Küchleris buvo apdovanotas aukščiausiu ordinu – Riterio kryžiumi.

Iki vermachto atėjimo Lietuvos partizanai išlaisvino ne tik Kauną, bet ir daug Lietuvos miestų bei miestelių. Vilniuje birželio 23 d. sukilėliai jau periminėjo į savo rankas įstaigas. Kadangi RA dalinių pačiame mieste buvo nedaug, o ir šie greitai pasitraukė, didelių mūšių mieste nevyko. Vienas iš sukilimo vadų Vilniuje buvo universiteto Teisės fakulteto prodekanas docentas Stasys Žakevičius. Jis surinko grupę Vilniaus LAF'o narių ir nusprendė sukilimą pradėti birželio 23-iąją, antroje dienos pusėje. Tą pačią dieną LAF'o Vilniaus štabo vardu buvo parengtas ir išspausdintas atsišaukimas, kuriame buvo rašoma apie nepriklausomybės atkūrimą bei Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą Kaune ir ragi-nama Vilniuje pradėti sukilimą prieš bolševikus[2]. Štai kaip sukilimą Vilniuje laiške Vytautui Kavoliui aprašė S. Žakevičius-Žymantas:

---

[1] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, Los Angeles, 1957, p. 293.

[2] „1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai: Iš V. Kavolio 1960 m. apklausos“, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 69–70.

„Sukilimas prasidėjo birželio 23 dieną, į pavakarę. Vokiečiai įžygiavo rytojaus dieną. [...]

Kaip minėta, iniciatyva mano, paskui dalykai vystėsi spontaniškai. Daugiau ar mažiau, bet jau sukilimą pradėjus, buvo dalintasi funkcijomis – kas ką užima: geležinkelio stotį, nuovadą ir panašiai. Bet spontaniškumas ir čia labai reiškėsi. Bene stipriausiai pasireiškė III nuovada. [...]

Kiek žmonių dalyvavo? Nežinia. Vėliau daug įsijungė. Gal pora tūkstančių. [...] Visas tas sukilimas buvo herojiškas, nes jis buvo pradėtas ir vykdomas dideliu ryžtu, bet priešingai visoms logikoms ir teorijoms. Centre, kuris buvo Teisės fakulteto dekanate, mes net ginklų neturėjome. Paskui graibėmės. Studentai tankus imdavo su revolveriais. Svarbiausias dalykas buvo sukilimo staigumas, spontaniškumas ir kaip tik logikos stoka. Bolševikai nežinojo ir negalėjo susigaudyti nei kas, nei iš kur šaudė. Ir kaip tik tai sukėlė paniką ir vertė juos trauktis“[1].

Vilniuje į sukilėlių pusę perėjo kareivines saugoję RA kariai lietuviai. Per susišaudymus su raudonarmiečiais pranciškonų vienuolyne (ten buvo įsikūrusios kareivinės) žuvo keturi lietuvių kariai. Sukilėliai paėmė į nelaisvę keliolika rusų kareivių ir vieną karininką. Trylikos partizanų būrys užėmė Vilniaus radijo stotį ir pradėjo transliuoti Lietuvos himną[2]. Pasibaigus sukilimui, Vilniaus Rasų kapinėse buvo palaidoti 24 sukilėliai[3].

Aptariamųjų įvykių liudininkas vilnietis Algirdas Gustaitis prisimena:

„Smarkūs šaudymai prasidėjo apie 18–19 val. (23 d.), kuomet mūsų smogiamieji vienetai perėmė milicijai skirtus pastatus. [...] Vokiečių pirmieji motorizuotieji daliniai, į miestą įžengę birželio

---

[1] Cit. iš S. Žymanto 1960 05 25 laiško V. Kavoliui, *Kultūros barai,* 1996, Nr. 8–9, p. 71.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 70.

[3] A. V. , „Palaidoti 24 žuvę partizanai“, *Naujoji Lietuva*, 1941 07 05.

24 d. ryte, lietuvius rado savo pozicijose. Svarbesnėse vietose plevėsavo lietuviškos vėliavos. Aukščiausiai mūsų trispalvė buvo iškelta Gedimino pilies stiebe, 1941.VI.23 d. apie 16 val. Po kurio laiko bolševikai įstengė ją nuplėšti. Apie 19 val. lietuviška vėliava buvo iškelta virš universiteto. Gedimino pilyje, dar neįžengus vokiečiams, vėl plevėsavo mūsų spalvos.

Žuvusių, sužeistų ar invalidais tapusių lietuvių partizanų Vilniuje gali būti apie 50. [...] Greta studentų kovėsi darbininkai, greta buvusių milicininkų šaudė moksleiviai, greta mūsų karių priešą naikino tarnautojai“[1].

Vilniuje buvo sudarytas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (pirmininkas universiteto doc. S. Žakevičius).

Birželio 22 d. vakare sukilo Varėnos poligone buvę lietuvių kariai. Kai vokiečių 7-osios tankų divizijos priešakinis būrys birželio 24 d. 8 val. įžengė į Vilnių, raudonarmiečių ten nebebuvo. Vilniaus lietuviai vokiečių karius sutiko ovacijomis, bet ir čia vokiečiai greitai parodė savo tikrąjį veidą. Vytautas Rimkus, vienas iš Vilniaus sukilimo vadų, „Nepriklausomoje Lietuvoje“ 1969 m. lapkričio 26 d. rašė: „Kai vokiečiai mėgino iškelti Hackenkreuzo [svastikos – *A. B.*] vėliavą pilies bokšte ant Gedimino kalno, kur jau plevėsavo Lietuvos trispalvė, lietuviškoji sukilėlių sargyba pasitiko Hackenkreuzo vėliavnešius šautuvų įspėjamaisiais šūviais, kad neliįstų, kur nedera. Reaguodami į tai, vokiečiai buvo pastatę Katedros aikštėje dvi trumpų vamzdžių patrankas numušti lietuvių sargybą ir sunaikinti patį istorinės pilies bokštą. Jei tai vis tik neįvyko, tai tik, atrodo, to dėka, kad Rimkus, atskubėjęs į vietą, kur patrankos buvo pastatytos, priprašė jų vadą, vokiečių karininką, to nedaryti. Atsakydamas tas karininkas, susisiekęs telefonu su kuo jam reikėjo, pastebėjo: „Laimei, šūviai iš pilies nesužeidė vokiečių karių““[2].

---

[1] LMAB RS, f. 222-1759, l. 1–2.

[2] V. Rimkus, „Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 metais“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1969 11 26.

Maskva birželio 22 d. 19 val. įsakė evakuoti į Rusiją 29-ąjį teritorinį šaulių korpusą, kuriame tuomet tarnavo apie 7–8 tūkst. lietuvių. Apie 5 tūkst. kareivių ir 500 karininkų pabėgo. Dezertyruodami ir per susirėmimus žuvo 23 karininkai, 6 kariūnai ir 92 kareiviai[1]. Viena iš masinio lietuvių karių dezertyravimo priežasčių buvo lietuvių karių deportacija birželio 14 d., kai, S. Raštikio teigimu, į Rusiją buvo išvežta apie 30 proc. lietuvių karininkų. Tarp ištremtųjų buvo 15 viršilų, 276 karininkai, 18 puskarininkių, 16 eilinių ir 4 civiliai tarnautojai, iš viso – 329 lietuviai kariai[2].

Sukilimas išsiplėtė visoje Lietuvoje. Ypač smarkus postūmis sukilimui plėtotis buvo Lietuvos nepriklausomybės ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymo paskelbimas per Kauno radiją. Gaivališkai susikūrę partizanų būriai pradėjo šaudyti į besitraukiančius raudonarmiečius, užiminėti vietos valdžios įstaigas, kelti trispalves, suiminėti sovietų valdžios aktyvistus.

Raudondvario partizanų būrys, vadovaujamas Andriaus Butkūno, mūšiuose su raudonarmiečiais neteko 5 žmonių. Valydami apylinkes šie partizanai miškuose sugaudė 68 raudonarmiečius. Keliasdešimt Utenos apylinkių partizanų birželio 24 d. užėmė miestą, nuginklavo 4 milicininkus ir iš NKVD areštinės išleido visus kalinius, paskui ėmėsi nuginkluoti besitraukiančius RA būrius. Jie į nelaisvę paėmė 15 raudonarmiečių ir 12 vietinių aktyvistų, atėmė apie 80 šautuvų, sunkvežimį, daug pistoletų ir 3 dėžes šovinių. Antradienį vakare (birželio 24 d.) į Uteną atvyko didelis enkavėdistų būrys, privertęs partizanus pasitraukti. Birželio 26 d. miestą užėmė vokiečių kariuomenė[3].

Aluntos miestelio (Utenos apskr.) partizanai birželio 25 d. susikovė su besitraukiančiais raudonarmiečiais. Kaunantis žuvo trys

---

[1] *LE*, t. 29, p. 172.

[2] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 106–107.

[3] Utenos partizanų veikla, 1941 07 15 užrašė G. Miliūnas, LMAB RS, f. 222-1755, l. 2–3.

partizanai ir RA politinis vadovas. Partizanai iš raudonarmiečių atėmė lengvąjį automobilį, 2 „Parabellum“ tipo pistoletus, daug šovinių ir kitos amunicijos[1].

Svėdasų (Rokiškio apskr.) apylinkėse partizanų būrys iš besislapsčiusių nuo trėmimo vyrų susikūrė dar neprasidėjus karui. Karo pradžioje Svėdasų partizanai nutraukė telefono tinklus, sutrukdė vietos valdžiai įvykdyti arklių mobilizaciją, agitavo jaunimą nevykti kasti apkasų prie Latvijos sienos. Partizanai naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją užėmė visas Svėdasų valdžios įstaigas, gesino gaisrus ir suėmė sabotuojančius komunistus. Svėdasų aktyvistų štabui vadovavo P. Aleknavičius, o partizanų būriui – A. Nakutis.

Kačerginėje besitraukę bolševikai sušaudė partizanus Daukšį, Linkevičių ir Seniūną. Dar trys partizanai buvo iškilmingai palaidoti[2]. Birželio 24 d. Šeduvos partizanų būrys, remiamas dviejų vokiečių tankų, išvijo raudonarmiečius iš miestelio. Per kautynes 11 partizanų žuvo ir 8 buvo sunkiai sužeisti[3].

Veprių (Ukmergės apskr.) partizanų būrys susiorganizavo birželio 23 d. Kitą dieną partizanai Vepriuose nuginklavo raudonarmiečius ir vieną sovietų kareivį nušovė. Birželio 25 d. į Veprius atvyko RA būrys ir pradėjo šaudyti į partizanus. Raudonarmiečiai sušaudė paimtą į nelaisvę partizaną Antaną Morkevičių, ir tą pačią dieną – dar du lietuvių partizanus, Joną Ramoną ir Marijoną Mikučionį[4].

Rumšiškių partizanų būrys pradėjo veikti birželio 26 d. Būrio vadas Kazys Žydavičius birželio 29 d. parašė Kauno miesto ir apskrities karo komendantui raportą apie savo būrio veiklą:

„Š. m. birželio 26 d. atvykus į Rumšiškių miest. pačiame fronto mūšyje apginklavome Rumšiškės policiją ir suorganizavom partiza-

---

[1] Iš Aluntos apylinkės partizanų veiklos vokiečių–rusų kovų metu, ibid., f. 222-1757, l. 75–76.

[2] *Į laisvę*, 1941 07 05, Nr. 11.

[3] LMAB RS, f. 222-1756, l. 7.

[4] Veprių partizanų veikla, ibid., f. 222-1755, l. 6.

nus. Taip pat tuoj Rumšiškės miest. suėmėm visus žydus komunistus, kurie ir dabar laikomi suimti ir atlieka įvairius darbus.

Rumšiškės–Pravieniškių rajone, kaip jau buvo raportu pranešta, padėtis labai rimta ir žiauriai baisi, valandomis rusų kariai ir žydai komunistai žudo ištisas šeimas – moteris, vaikus ir kas jiems pakliuvo, ypač šaulius.

Ūkininkai didžiausiomis virtinėmis eina į mūsų – Rumšiškių partizanų štabą prašydami pagalbos, įsirašyti į partizanus ir bendrai nori stoti į kovą prieš rusų terorą ir išnaikinti iš miškų rusų karių bei komunistų gaujas. [...] Partizanų suimtieji rusų kariai su ginklais perduodami vokiečių kariuomenei“[1].

Mažeikių apskrityje karo pradžioje veikė 13 partizanų būrių. Birželio 30-osios naktį Mažeikių partizanai užėmė miesto geležinkelio stotį, paštą, telefoną, valdžios įstaigas, Vytauto aikštėje iškėlė tautinę vėliavą, budėjo ir saugojo miestą[2].

Atkakliai kovėsi Vabalninko, Panevėžio, Kupiškio, Anykščių, Užpalių, Kamajų, Jūžintų, Dusetų, Salako, Daugailių, Antalieptės, Zarasų ir kitų vietovių partizanų būriai. Rokiškio partizanai miestą puolė birželio 25 d., jie apšaudė vietinį RA štabą ir išvadavo 23 mirties bausme nuteistus rokiškėnus[3].

Aktuali tebėra sukilimo dalyvių ir žuvusių partizanų skaičiaus nustatymo problema. Vokiečių okupacijos metais sudarytuose besitraukiančios RA, NKVD ir vietinių komunistų nužudytų žmonių sąrašuose yra įrašyti 1027 Lietuvos žmonės (išskyrus Vilniaus miestą bei apskritį ir Eišiškių apskritį)[4]. Dauguma nužudytųjų – nekaltos raudonarmiečių ir enkavėdistų keršto aukos. Partizanais ar „prisidėjusiais prie partizanų“ šiame sąraše vadinami tik

---

[1] Partizanų štabo 1941 06 29 raportas Kauno miesto ir apskrities komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 65.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 76.

[3] *LE*, t. 29, p. 174.

[4] „Raudonasis teroras“ Lietuvoje“, t. 1, LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 7, l. 1–166.

258 žmonės (162 iš jų – Kaune). Istorikas V. Brandišauskas, išnagrinėjęs Lietuvos archyvų dokumentus, nustatė, kad 46-iuose Lietuvos valsčiuose žuvo 132 partizanai. Tačiau V. Brandišauskas surinko žinias tik iš 86 valsčių. Pagal anuometinį Lietuvos administracinį padalijimą buvo 273 valsčiai (be Klaipėdos krašto). V. Brandišausko apskaičiavimais, kovose su bolševikais žuvo ne daugiau kaip 600 ginkluotų lietuvių partizanų[1].

Lietuvių išeivijos leidiniuose nurodomas žuvusių partizanų skaičius svyruoja nuo 2 iki 4 tūkst. Bostono „Lietuvių enciklopedijos“ duomenimis, žuvo 2,7 tūkst. sukilėlių, kalėjimuose nužudyta per 1,5 tūkst. kalinių ir sužeista per 4 tūkst. žmonių[2]. Šie skaičiai viršytų Lietuvos savanorių nuostolius, patirtus per 1919–1923 m. Nepriklausomybės kovas.

Labai abejotinas ir istoriografijoje dažnai kartojamas sukilimo dalyvių skaičius – 100 tūkst. Išeitų, kad kiekviename valsčiuje veikė vidutiniškai 366 partizanai, tačiau tiek jų nebuvo. V. Brandišausko apskaičiavimais, sukilimo metu veikė iki 10–15 tūkst. partizanų[3]. 1941 m. liepos 17 d. Partizanų biure buvo įregistruota 116 partizanų sąrašų ir išduota apie 2 tūkst. pažymėjimų[4]. Sukilimas intensyviausiai vyko Kaune, Vilniuje, Panevėžio, Utenos, Mažeikių, Švenčionių, Šiaulių ir Ukmergės apskrityse.

Kaune 1941 m. birželio 26 d. laidojant žuvusius sukilėlius J. Ambrazevičius kalbėjo:

„Nebe pirmą kartą šioje vietoje prasiveria duobės, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei.

Tačiau niekados toji duobė nebuvo tokia didelė kaip šiandien. Tai rodo, kiek Lietuvos žemė yra ištroškusi laisvės. Tai rodo, kokia stipri Tėvynės meilė yra išaugusi jos vaikų širdyse, kad ištisi jų būriai –

---

[1] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 83, 86.

[2] *LE*, t. 29, p. 175.

[3] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 88.

[4] Partizanų biuro darbo ataskaita, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 13, l. 151.

šimtai ir tūkstančiai – savu noru ryžtasi mirti, kad svetimiems nevergautų“[1].

Kokia sukilimo reikšmė? Svarbiausia jo išdava ta, kad buvo paneigta melaginga tezė, esą Lietuva savo noru įstojusi į SSRS. Patriotinės Lietuvos jėgos krauju įrodė ryžtą siekti atkurti laisvą ir nepriklausomą Lietuvą. Tai, kad buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė, kurios okupantai vokiečiai nepripažino, griauna įvairių propagandistų tvirtinimus, esą sukilėliai buvę paprasti hitlerininkų talkininkai, neturėję savarankiškų politinių tikslų. Aktyvus sukilimo dalyvis Jurgis Valiulis (po karo pasivadinęs Karoliu Drunga) rašė, kad sukilimas ir Laikinosios vyriausybės sudarymas – tai ne tas pats. „Spontaniškas sukilimas palankia proga neturėjo tikslo vyriausybės sudaryti. Tokį tikslą turėjo tik LAF. Tai pavyko ir tai yra LAF didysis nuopelnas lietuvių istorijos kontekste“[2].

Dar didesnė yra moralinė ir psichologinė sukilimo reikšmė. Tauta atgavo pasitikėjimą savo jėgomis. Lietuva buvo antroji Europos šalis (po Suomijos 1939 m.), ginklu pasipriešinusi sovietinei agresijai (nors ir metais vėliau). Pasitikėjimą ir kovinę dvasią atgavusi tauta toliau priešinosi nacių ir antrajai sovietų okupacijai.

3. Lietuvos laikinosios vyriausybės kova dėl savo egzistencijos ir Lietuvos valstybingumo idėjos

Kaip minėta, 1941 m. birželio 23 d. 9 val. 30 min. L. Prapuolenis paskelbė Laikinosios vyriausybės (toliau – LV) sudėtį. Jos nariai buvo: ministras pirmininkas – Kazys Škirpa, užsienio reikalų ministras – Rapolas Skipitis, krašto apsaugos – gen. Stasys Raštikis, vidaus rei-

---

[1] *Į laisvę*, 1941 06 27, Nr. 4.

[2] K. Drunga, „Jaunimas 1941 metų sukilime“, *Pasaulio lietuvis*, 1981, Nr. 6–7, p. 12.

kalų – Vladas Nasevičius, teisingumo – Mečislovas Mackevičius, finansų – Jonas Matulionis, pramonės – Adolfas Damušis, žemės ūkio – Balys Vitkus, švietimo – Juozas Ambrazevičius, prekybos – Vytautas Statkus, darbo ir socialinės apsaugos – Juozas Pajaujis, komunalinio ūkio – Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, susisiekimo – Antanas Novickis, sveikatos – Kazys Venckus, valstybės kontrolierius – Pranas Vainauskas.

Paaiškėjo, kad V. Nasevičius ir V. Statkus prieš karą buvo enkavėdistų suimti ir ištremti, į jų vietas kooptuoti plk. Jonas Šlepetys tapo vidaus reikalų ministru, o P. Vainauskas perėmė prekybos ministro pareigas[1].

LAF'o štabo narys P. Padalis rašė: „Laikinoji Vyriausybė buvo sudaryta mobilizaciniu keliu. Buvo per daug pavojinga ir per trumpas laikas tartis su numatytais vyriausybės nariais. Ne vienas jų patyrė esąs vyriausybėje tik sukilimui jau vykstant. Žemkalnis sužinojo esąs ministeris eidamas pėstute per Raudondvarį į Kauną. Vitkus sužinojo per radiją kažkur kolchoze Žemaitijoje ir kelias dienas slapstėsi rugių lauke, nes ten dar siautėjo bolševikai“[2].

1941 m. birželio 24 d. rytą į „Žaibo“ spaustuvėje (K. Donelaičio g.) įvykusį pirmą LV posėdį atvyko tik keturi jos nariai: J. Ambrazevičius, A. Damušis, V. Landsbergis-Žemkalnis ir P. Vainauskas. J. Ambrazevičius prisimena: „Pradžiai pirmininkaujančio pareigos priskirtos švietimo ministeriui J. Ambrazevičiui. Tikėtasi, kad tai truks dvi tris dienas, iki atvyks ministeris pirmininkas K. Škirpa. Kai paskiau viltys nepasiteisino, pirmininkaujantis mėgino įsiūlyti tas pareigas atsiradusiam jau finansų ministeriui, politikoje daugiau patyrusiam J. Matulioniui, dar paskiau iš Berlyno atvykusiam su dideliu vyriausybinės praktikos stažu apsaugos ministeriui St. Raštikiui. Bet nei vienas, nei kitas nesutiko esamo fakto keisti, jau matydami, kad tėra neilgo laiko klausimas“[3]. Pirmiausiu savo uždaviniu

---

[1] K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 310.

[2] Ibid., p. 432.

[3] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990, p. 77.

LV laikė vokiečiams parodyti, kad Lietuva jau yra nepriklausoma ir jos vyriausybė įstaigose bei įmonėse jau atkūrė tvarką. Vyriausybę papildė nauji nariai. Sudaryta Krašto gynybos taryba: gen. Stasys Pundzevičius, gen. Mikas Rėklaitis, plk. Juozas Vėbra, Kauno karo komendantas Jurgis Bobelis ir Kauno miesto burmistras Kazimieras Palčiauskas. Paskirti viceministrai: švietimo – J. Rainys, vidaus reikalų – plk. J. Narakas, prekybos – dr. P. Padalis, pramonės – J. Mikaila, teisingumo – Izidorius Kurklietis ir kt. Ministerijos sudarinėjo aparatą provincijai[1]. LV aiškiai vyravo krikščionių demokratų pakraipos atstovai. Tarp LV ministrų nebuvo nė vieno tautininko ar voldemarininko, nors LAF'o veikloje jie aktyviai dalyvavo.

Dėl LV jau birželio 24 d. 2 val. 15 min. buvo gauta Vokietijos sausumos kariuomenės vyriausiosios vadovybės vado feldmaršalo Waltherio von Brauchitscho instrukcija Šiaurės armijų grupei *(Heeresgruppe Nord)*: „Škirpos vyriausybė įkurta be talkininkavimo iš vokiečių valdžios įstaigų pusės; bet koks jos palaikymas draudžiamas. Karinio vadovavimo įstaigos privalo susilaikyti nuo bet kokio kišimosi į klausimus, kurių išsprendimas rezervuotas politinės vadovybės kompetencijai“[2]. Šiaurės armijų grupė birželio 25 d. 14 val. 40 min. šią instrukciją nusiuntė Lietuvoje veikusios 16-osios armijos vadui ir patarė kariuomenės užnugario srities vadui gen. Karlui von Roques'ui greičiau vykti į Kauną ir išsiaiškinti, kaip ten atsirado LV.

W. von Brauchitscho birželio 26 d. direktyvoje buvo aiškiai nurodyta: „Naujoji lietuvių Vyriausybė nepripažįstama“, bet „bendra kova su lietuvių padaliniais draudžiama“, o „padaliniai turi būti geruoju nuginkluojami“[3].

Tokią pat ukrainiečių vyriausybę vokiečiai uždarė koncentracijos stovykloje, o LV nariams tokio likimo pavyko išvengti. Vis dėlto kietą

---

[1] Ibid., p. 78.

[2] Cit. iš: K. Škirpa, *Sukilimas*..., p. 420.

[3] Ibid., p. 420.

okupantų vokiečių ranką LV greitai pajuto: jau birželio 25 d. K. Škirpai buvo paskirtas namų areštas, jis neišleistas į Lietuvą perimti LV pirmininko pareigų. LV iš pradžių nežinojo, kaip vokiečiai nusistatę jos atžvilgiu, pirmosios žinios buvo gautos birželio 27 d. gen. S. Raštikiui atvykus į Kauną ir K. Škirpai atsiuntus ryšininkų. S. Raštikis pranešė, jog K. Škirpa apkaltintas dėl LV paskelbimo ir jis nebus išleistas į Lietuvą. Gestapo pareigūnas dr. Gräfe palydėdamas S. Raštikį į Kauną pareiškė: „Vokiečiai esą nenorį gadinti santykių su lietuviais, bet K. Škirpos vadovaujama Lietuvos vyriausybė negalinti būti vokiečių pripažinta, ir kariuomenės vadovybė nekalbėsianti su ja. Kol politiniai reikalai paaiškėsią, vokiečių karinė vadovybė tarsis su manim“[1].

Izoliavę K. Škirpą, vokiečiai ėmė veikti per patikimus asmenis. Birželio 24 d. į Kauną atskrido dr. Pranas Germantas-Meškauskas, turėjęs organizuoti lietuvių nacionalsocialistų partiją (vėliau, dirbdamas švietimo generaliniu tarėju, jis gynė Lietuvos švietimo sistemą nuo nacių suvaržymų, už ką 1943 m. kovo 17 d. kartu su kitais lietuvių inteligentais buvo išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą ir ten žuvo). Vokiečiai, pasiremdami S. Raštikiu, norėjo nuslopinti LV ir pertvarkyti ją į patikėtinių tarybą – paprastą okupacinio režimo priedėlį, bet S. Raštikis laiku suprato vokiečių kėslus ir perėjo LV pusėn.

Karinė vokiečių valdžia įvedė spaudos, radiofono ir pašto kontrolę, draudė viską, kas galėjo išgarsinti LV, konfiskavo net pašto ženklą su įrašu „1941.VI.23“.

LV atstovai birželio 25 d. prisistatė Kauno karo lauko komendantui gen. von Pohliui. Šis pasakė, kad su LV jis negalįs kalbėti, nes tai esąs politinis reikalas, bet su LV paskirtu Kauno karo komendantu J. Bobeliu ir burmistru K. Palčiausku bendradarbiauti sutiko[2].

---

[1] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 167.

[2] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 84.

Apskritai su vermachto generolais LV nariams dar buvo įmanoma kalbėtis, o santykiai su gestapu (Vokiečių saugumo policija ir SD) klostėsi visai kitaip: jis nuo pat pirmų nacių okupacijos dienų ėmėsi likviduoti svarbiausią politinį 1941 m. birželio sukilimo rezultatą – Laikinąją vyriausybę.

S. Raštikis prisimena, jog tuo metu, kai vermachto pareigūnai vengė kalbėtis apie politinius Lietuvos reikalus, motyvuodami tuo, kad šie reikalai nepriklauso jų kompetencijai, Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnas dr. Gräfe „vis surasdavo reikalų atvykti pas mane, dažniausiai į Laikinosios vyriausybės būstinę naujuose Lietuvos taupomųjų kasų moderniuose rūmuose Laisvės alėjoje, prieš valstybės teatrą. [...] Pasikalbėjimuose Dr. Gräfe iš pradžių vengdavo net žodžių „Lietuvos Vyriausybė“ ar „ministeriai“ ir sakydavo „diese Herren“– tie ponai“[1].

„Pirmiausia vokiečiai reikalavo, – rašė S. Raštikis, – kad Lietuvos laikinoji vyriausybė pati išsiskirstytų. Jos vieton turėjo būti sudaryta pasitikėjimo taryba – Vertrauensrat, nuo 4-ių iki 11-os narių. [...] Iš pradžių Dr. Gräfe gan rezervuotai minėjo J. E. vyskupo V. Brizgio kandidatūrą į tarybos narius ar gal net į jos pirmininkus. Vėliau buvo pradėta siūlyti man, kad sutikčiau būti tokios tarybos pirmininku. Buvo žadėta man visokia laisvė pasirinkti tarybos narius ir net jų skaičių. [...] Aš nesutikau“[2].

Archyvuose yra išlikęs įdomus Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės *(Einsatzgruppe A)* 1941 m. liepos 4 d. pranešimas apie tuometinę padėtį Kaune ir gyventojų nuotaikas. Šiame pranešime rašoma, kad gyventojų nuotaika gera ir palanki vokiečiams. Gyventojai esą nepritaria plk. K. Škirpos savavališkai sudarytai vyriausybei ir ją vertina kaip materialinių gėrybių siekiančią grupuotę. Augustino Voldemaro šalininkai pradeda rodyti nepasi-

---

[1] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 257.

[2] Ibid., p. 298–299.

tenkinimą. Jie iš principo nepritaria gen. S. Raštikiui, kadangi šis yra artimas krikščionims demokratams. Voldemarininkai esą siekia ribotos nepriklausomybės Lietuvai, užsienio politikos reikalus palikdami Vokietijos kompetencijai. Gen. S. Raštikis turįs išformuoti Lietuvos laikinąją vyriausybę. Minėtasis operatyvinės grupės pranešimas atskleidžia nacių mąstyseną, jų polinkį pastebėti tik jiems palankius politinius faktus, o nepalankius laikyti nedidelės grupės, neatspindinčios daugumos vietos gyventojų interesų, pažiūromis ir veiksmais[1].

K. Škirpa cituoja Šiaurės armijų grupės karo dienyno liepos 7 d. įrašą: „Sausumos Jėgų Vyriausios Vadovybės pranešimu, Führeris nusprendė, jog Pabaltijo erdvės ateities politiniam sutvarkymui neturėtų būti užbėgama už akių. Naujai susidariusių vyriausybių talkininkavimas, kiek tai apsiriboja palaikymu ramumo bei normalaus darbo krašte ir pagelbėjimu vokiečių kariuomenei, ypatingai jos aprūpinimo srityje, yra priimtinas, tačiau jei tatai nėra surišta su politiniu pripažinimu. Sudarymas karinių dalinių, išskyrus savisaugos policijos dalinius, neturi būti leidžiamas“[2]. Taigi vokiečių politinės vadovybės požiūris į Baltijos šalių siekį atkurti savo valstybingumą visiškai aiškus. Lietuva vokiečiams buvo nepatogi dėl to, kad nei Latvija, nei Estija iki vokiečių atėjimo nebuvo paskelbusios savo nepriklausomybės ir sudariusios tautinių vyriausybių.

Liepos 11 d. į Kauną atvyko NSDAP atstovas Peteris Kleistas (šios partijos Užsienio politikos biuro pareigūnas). Jis J. Ambrazevičiui bei Zenonui Ivinskiui pareiškė, kad LV nebūsianti pripažįstama; ji turinti persitvarkyti į tarybą ar komitetą prie vokiečių okupacinės valdžios, LV nariai turį pakeisti savo „vizitines korteles“, t. y. LV pati likviduojasi ir pasivadina komitetu ar taryba. Šį P. Kleisto pasiūlymą LV atmetė. Tada vokiečių saugumas ėmė grasinti represijomis

---

[1] 1941 08 01 pranešimas apie įvykius iš SSRS Nr. 14, Koblenco federalinis archyvas (Bundesarchiv Koblenz, toliau – BAK), R58/214, S. 83.

[2] Cit. iš: K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 423–424.

ir liepė per pusę dienos išsiskirstyti geruoju. Per gen. S. Raštikį LV atsakė: jeigu vokiečiai nori LV panaikinti, jie gali tai padaryti, bet savo valia vyriausybė nepasitrauks ir nepriklausomybės reikalo, sutvirtinto sukilėlių aukomis, neišduos. Tokiam LV nusistatymui pritarė daug žymių visuomenės veikėjų (buvęs prezidentas Kazys Grinius, buvęs ministras pirmininkas Antanas Tumėnas), Kauno fabrikų darbininkai savo susirinkimų rezoliucijomis ir provincija[1].

1941 m. rugpjūčio 1 d. A operatyvinė grupė informavo RSHA apie politinę padėtį Lietuvoje. Pranešime buvo rašoma, jog dar iki Vokietijos kariuomenės įžengimo į Kauną susidariusi pasiuntinio K. Škirpos vadovaujama Lietuvos vyriausybė. Vokiečių karinė valdžia, operatyvinės grupės paveikta, šios vyriausybės nepripažinusi. Pasak minėtojo pranešimo, didelį politinį aktyvumą rodąs aktyvistų vadas L. Prapuolenis, pradedančios organizuotis senosios politinės partijos ir organizacijos. Besąlyginį pritarimą Vokietijos politikai reiškią voldemarininkai ir apolitiški kaimo bei mažų miestelių gyventojai[2].

Laikinosios vyriausybės ir LAF'o padėtį komplikavo prasidėję nesutarimai su voldemarininkais („Geležiniu vilku") ir 1941 m. rugpjūčio pradžioje įsisteigusia Lietuvių nacionalistų partija (LNP).

Vokietijai užėmus Lietuvą, voldemarininkai labai suaktyvino savo politinę veiklą. 1941 m. liepos pradžioje grupė voldemarininkų ėmė rinktis Karo muziejaus patalpose ir sodelyje. Šiuose pasitarimuose dalyvavo Izidorius Kurklietis, Vytautas Stanevičius, Ignas Taunys, Ignas Vylius, Jonas Vokietaitis, Povilas Žičkus ir kt. Tarp buvusių voldemarininkų didėjo nepasitenkinimas LAF'u ir Laikinąja vyriausybe. Kaip teigė Klemensas Brunius, „po priedanga vardo Lietuvių Aktyvistų Frontas iš tikrųjų valdžią yra paėmę krikščionys demokratai [...], dėl to dabar krikščionys demokratai dalina vietas įstaigose ir įmonėse tik saviems žmonėms, kitų visai nepriima ir dėl

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 87–88.

[2] 1941 08 01 pranešimas apie įvykius iš SSRS Nr. 40, BAK, R 58/215, S. 124–125.

to daugeliui kitų grupių žmonių, ypač voldemarininkams, teksią pasilikti visai be darbo“[1].

J. Brazaitis rašė, kad liepos 9 d. į Kauną atvykęs SD pareigūnas klaipėdiškis Kurmies ėmė kurstyti voldemarininkų vadus prieš LAF'ą ir vyriausybę. Esą voldemarininkai (I. Taunys, J. Vokietaitis) parašė raštą Vokietijos vyriausybei, kuriame: 1) prašė Vokietijos vyriausybės sukilimo metu paskelbtos LV nepripažinti, nes ji sudaryta ir paskelbta be lietuvių nacionalistų žinios; 2) siūlė nepripažinti jokios Lietuvos vyriausybės, kol į Lietuvą negrįžo A. Voldemaras; c) prašė iki A. Voldemaro grįžimo visą valdžią Lietuvoje palikti vokiečių karinei administracijai. Rašto autorių nuomone, Lietuvos vyriausybė, eidama į konfliktą su Vokietija, pražudysianti Lietuvą, vienintelis kelias Lietuvai – eiti išvien su Vokietija[2].

Ar iš tikrųjų voldemarininkai parašė tokio pobūdžio raštą reicho vyriausybei, sunku pasakyti. Autoriui nepavyko Lietuvos archyvuose rasti nei minėtojo rašto originalo, nei jo kopijų.

Voldemarininkų ir nacionalistų nepasitenkinimas LV kilo dėl to, kad į LV nebuvo įtrauktas nė vienas voldemarininkas ar tautininkas. Tarp 28 LAF'o steigėjų Berlyne buvo 15 voldemarininkų ir tautininkų[3]. Šių pakraipų žmonės aktyviai veikė antisovietiniame pogrindyje ir per 1941 m. birželio sukilimą. Jų nušalinimas nuo valdžios ir valstybės reikalų nuteikė voldemarininkus prieš LAF'ą ir LV. 1941 m. rugpjūčio pradžioje įsisteigusi LNP nepripažino demokratijos ir daugiapartiškumo. LNP ideologijos metmenyse buvo rašoma, kad „LNP neleis atsirasti jokiems sąjūdžiams, jokioms srovėms ar partijoms“, o Lietuvos gyvenimą stengsis „palenkti vienai valiai“[4]. Tokios

---

[1] K. Bruniaus 1947 02 13 tardymo protokolas, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 37, l. 69–70.

[2] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 89.

[3] P. Narutis, *Tautos sukilimas*..., p. 161.

[4] Lietuvių nacionalistų partijos ideologijos metmenys, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 38, l. 43–49.

ideologinės LNP nuostatos dar labiau paaštrino konfliktą su LAF'u ir LV.

Iš pradžių LNP nariai siūlė Laikinajai vyriausybei savo kandidatus apskričių viršininkų, policijos vadų, ministerijų darbuotojų pareigoms. Iš viso buvo pasiūlyta apie 100 kandidatų į įvairius valdžios postus[1]. Tačiau LV į šias LNP siūlomas rekomendacijas neatsižvelgė. Buvo patenkintos tik dvi LNP rekomendacijos: K. Brunius buvo paskirtas Ministrų kabineto Patariamosios kolegijos nariu[2], o I. Kurklietis – teisingumo ministro pavaduotoju.

Konfliktas tarp „Geležinio vilko" ir LAF'o įsiplieskė 1941 m. liepos 23–24 d. Nacionalistai bandė suimti Kauno karo komendantą J. Bobelį, tačiau jo neradę namuose suėmė Kauno policijos departamento direktorių plk. A. Michelevičių, LAF'o įgaliotinį L. Prapuolenį[3]. Karo komendantu vietoj J. Bobelio nacionalistai paskyrė kpt. Stasį Kviecinską, Tautinės darbo apsaugos 1-ojo bataliono vadu vietoj plk. Andriaus Butkūno – mjr. Kazį Šimkų[4]. Nacionalistų bandymas užimti LAF'o štabą ir pakeisti laikraščio „Į laisvę" redaktorių nepavyko. Vokiečių generolo von Pohlio įsakymu L. Prapuolenis buvo paleistas[5].

Įsiplieskęs konfliktas tarp voldemarininkų („Geležinio vilko") ir LAF'o Laikinajai vyriausybei kėlė daug nerimo. LV sudarė komisiją visuomenės santykiams derinti. 1941 m. liepos 30 d. ši komisija nusiuntė raštą „Geležinio vilko" štabui. Raštą pasirašė ir LV pirmininko pareigas ėjęs J. Ambrazevičius. Komisijos rašte buvo reiškiamas susirūpinimas, kad „lietuvių visuomenė net šiuo atsakingu mo-

---

[1] LNP rekomenduojamų asmenų įvairioms pareigybėms užimti vardiniai sąrašai, ibid., l. 9–21.

[2] Ibid., l. 22.

[3] L. Prapuolenis, „Prisitaikymo politikos apraiškos", *Į laisvę*, 1964, Nr. 35, p. 13–18; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 302.

[4] TDA batalionui, įsakymas Nr. 26, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b.1a, t. 1, l. 32.

[5] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 92.

mentu nėra vieninga, pasireiškia skaldymasis į rungtyniaujančias grupes“[1].

Tačiau LV kreipimasis dėl vienybės nerado atgarsio ir LAF’o bei voldemarininkų konfliktai nesibaigė iki pat LAF’o uždraudimo. LV pastangos rasti kompromisą su „Geležiniu vilku“ nedavė vaisių ir dėl to, kad pati LV gyveno paskutines dienas ir neturėjo laiko deryboms su „Geležiniu vilku“ (vėliau – LNP).

Rugpjūčio 4 d. LV buvo iškeldinta iš savo patalpų. Generalinis komisaras Lietuvoje Adrianas Theodoras von Rentelnas dar bandė į pirmojo generalinio tarėjo vietą prikalbinti S. Raštikį, bet šis atsisakė (juo tapo gen. Petras Kubiliūnas). LV rugpjūčio 5 d. prisistatė A. T. von Rentelnui ir įteikė jam savo memorandumą, prašydama jį perduoti reicho vyriausybei. Memorandume buvo pažymėta, „kad lietuvių tautos tautinės aspiracijos negali būti patenkintos vien jos materialinių reikalų patenkinimu, nes lietuvių tauta negali atsižadėti savo kultūros ugdymo savoje valstybėje“, ir reiškiama viltis, jog „Vokietijos Reicho vadovybė pripažins Lietuvos valstybės tolimesnį gyvenimą“. Iš esmės tai buvo tylus protestas prieš Vokietijos okupaciją. A. T. von Rentelnas atsakė, kad Lietuvos valstybės klausimas bus sprendžiamas po karo, ir pakvietė LV tapti jo patikėtiniais (generaliniais tarėjais). Po audiencijos pas A. T. von Rentelną tą pačią dieną LV susirinko į paskutinį posėdį. Laikinai einantis ministro pirmininko pareigas J. Ambrazevičius, apžvelgęs LV veiklą per 6 savaites ir jai vokiečių daromas kliūtis, baigė taip: „Laikinoji vyriausybė, turėdama galvoje reicho komisaro Rytų kraštui ir generalkomisaro Lietuvai š. m. liepos 28 d. atsišaukimą į lietuvius ir iš jo sekusį generalinio komisaro Lietuvai oficialų pareiškimą Lietuvos vyriausybės nariams š. m. rugpjūčio 5 d., kuriame buvo įsakmiai pareikšta, jog Lietuvos vyriausybė nuo šiol laikoma nustojusi veikti, konstatuoja, kad Vokietijos politinė vadovybė tebevykstančio karo sąlygose

---

[1] Z. Blyno dienoraštis, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 39, l. 52–53.

įsakė perimti visą civilinę valdžią Lietuvoje Vokietijos pareigūnams, civilinės valdžios atstovams, kurie tai ir vykdo; **šių faktų akivaizdoje Laikinoji Lietuvos vyriausybė laiko savo veikimą sustabdytu prieš jos valią** [išskirta autoriaus – *A. B.*]“[1].

Kai rugpjūčio 9 d. A. T. von Rentelno žodinis pareiškimas buvo atsiųstas raštu J. Ambrazevičiui, šis atsakė: 1) audiencijos buvo prašę ne lietuvių generaliniai tarėjai, bet Lietuvos LV nariai; 2) LV, atsižvelgdama į Rentelno pareiškimą dėl LV veiklos sustabdymo, priėmė nutarimą laikyti savo veiklą sustabdyta prieš jos valią; 3) Rentelnui pranešė, jog negalįs tapti generaliniu tarėju, nes jis, kaip ir dauguma LV narių, eidamas šias pareigas nesitiki tokio tautos pritarimo, kokį turėjo būdamas LV pirmininku.

Po paskutinio posėdžio LV nariai nuvyko į Karo muziejaus sodelį ir daugybės žmonių akivaizdoje padėjo vainikus prie Nežinomojo kareivio kapo. Vokiečių saugumas net konfiskavo šios ceremonijos metu padarytas nuotraukas, nes bijojo, kad jos gali būti jų smurto prieš LV dokumentinis liudijimas. K. Škirpa apie rugpjūčio 5 d. priimtus dokumentus informavo svetimų valstybių diplomatinius atstovus, esančius Berlyne, ir užsienio žinių agentūras. Taip pasaulis sužinojo teisybę apie nacių politiką okupuotuose Rytų kraštuose[2].

1941 m. rugpjūčio 13 d. A. T. von Rentelnas pasirašė įsakymą paleisti LV: „Perėmęs Lietuvos civilinį administravimą, Laikinosios Lietuvos Vyriausybės veiklą laikau baigta ir nuo š. m. rugpjūčio 5 dienos atleidžiu iš pareigų Laikinosios Lietuvos Vyriausybės narius“[3]. LV *de jure* nepripažino nei Vokietija, nei jokia kita pasaulio valstybė. Bet mums svarbu tai, kad Lietuva parodė, jog jos tikrasis tikslas buvo atkurti savo valstybę, o ne talkinti vokiečiams. LV nieko nebuvo žadėjusi Vokietijai, ji tik, siekdama pati išsisaugoti ir atkurti

---

[1] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, Vilnius, 1970, p. 40–41.

[2] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 97–99.

[3] Lietuvos generalinio komisaro 1941 08 13 įsakymas, LCVA, f. R-617, ap. 1, b. 18, l. 106.

Lietuvos valstybingumą, buvo pareiškusi pritarianti Vokietijos kovai su bolševizmu. Bet tai buvo daugiau taktinis manevras, negu rimtas pažadas stoti į kovą su SSRS. Bolševizmo tuo metu Lietuvoje nebebuvo, ir lietuviai nematė jokio reikalo dėti savo galvas Rytų fronte už Vokietijos pergalę kare su SSRS. Nacių okupacijos istorija parodė, kad Vokietijai nepavyko Lietuvoje mobilizuoti didesnių karinių pajėgų ir pasiųsti jų į frontą.

Dviejų totalitarinių valstybių dvikovoje Lietuvos tautinės jėgos turėjo savo savarankiškų politinių tikslų, kurių tuomet negalėjo įgyvendinti, nes lietuvių tauta be jokios didžiųjų valstybių paramos pati to negalėjo padaryti.

LV per šešių savaičių veikimo laikotarpį įstengė atkurti Nepriklausomos Lietuvos administracinę struktūrą (apskričių, valsčių ir miestų savivaldybes, suorganizavo policiją), išleido per 100 įvairaus pobūdžio įstatymų, nutarimų ir potvarkių. Šis darbas buvo nuveiktas ypatingomis sąlygomis – trūkstant lėšų ir priemonių, stengiantis įveikti okupacinės karinės ir civilinės valdžios daromas kliūtis.

Likvidavusi LV, okupacinė valdžia ėmė naikinti ir kitas jiems neįtikusias įstaigas bei organizacijas. Toliau buvo nuginkluojami partizanai (tai pradėta birželio 28 d.) ir lietuvių policija perimama vokiečių policijos žinion. Vokiečių rezervinės policijos 11-ojo bataliono vadas mjr. Franzas Lechthaleris 1941 m. rugpjūčio 6 d. Kauno karo komendantui kpt. S. Kviecinskui pranešė, kad jis perima vadovavimą „Lietuvos tvarkos tarnybai ir visiems partizanų junginiams“[1].

Bandydamas gelbėti padėtį, LAF'as 1941 m. rugsėjo 15 d. parašė protesto memorandumą „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje pradėjus veikti“. Memorandume buvo reiškiamas susirūpinimas dėl Laikinosios vyriausybės veiklos sustabdymo ir vokiečių civilinės valdžios politikos (privatinės nuosavybės nepripažinimo, tautinių simbolių draudimo ir kt.). LAF'o vadovybės nuomo-

---

[1] F. Lechthalerio 1941 08 06 raštas S. Kviecinskui, ibid, f. R-1444, ap. 1, b. 5, l. 192.

ne, „memorandume nurodyti Lietuvos gyvenimo nenormalumai galėtų išnykti, jeigu būtų pripažinta tolimesnė Lietuvos valstybės egzistencija ir jeigu valstybiniam krašto gyvenimui vadovautų sava vyriausybė“. Memorandumą pasirašė 30 žymių LAF'o ir Laikinosios vyriausybės žmonių[1]. Rugsėjo 20 d. gestapas užėmė LAF'o štabo būstinę Kaune. Rugsėjo 26 d. A. T. von Rentelnas uždraudė LAF'ą ir konfiskavo organizacijos turtą[2]. Generalinio komisaro įsakymą pakartojo apygardų komisarai. Gestapas suėmė LAF'o įgaliotinį L. Prapuolenį ir ištrėmė jį į Dachau koncentracijos stovyklą, iš kurios tik K. Škirpos pastangomis 1942 m. buvo paleistas.

Uždraudus LAF'ą, legaliai veikti liko tik LNP. Dabar jai atiteko atsakomybės už tautos interesus našta. Kaip prisimena K. Brunius, vokiečių valdžia nedavė leidimo LNP leisti savo laikraštį. Partijos vyriausioji vadovybė, pasak K. Bruniaus, norėdama parodyti ir draugiškumą Vokietijai, ir vokiečių civilinės valdžios daromas klaidas, įteikė generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui memorandumą. Rugsėjo 14 d. memorandumo tekstą parengė Zenonas Blynas ir K. Brunius, o jį pasirašė beveik visi LNP vyriausiosios vadovybės nariai: Stasys Puodžius (už partijos vadą), K. Brunius (vado pavaduotojas), Z. Blynas (generalinis sekretorius), I. Taunys, J. Vokietaitis, V. Stanevičius ir kt. 1941 m. rugsėjo 14 d. LNP memorandume buvo pareikštas įsitikinimas, jog Vokietija „pripažins ir garantuos Nepriklausomos Lietuvos Valstybės egzistenciją Naujoj Europoj“, stebimasi, kad draudžiama demonstruoti Lietuvos tautinius simbolius, ir išvardyta net 16 ryškių lietuvių interesų nepaisymo faktų[3]. A. T. von Rentelnas atsisakė priimti LNP memorandumą[4]. Generalinis komi-

---

[1] LAF'o memorandumas apie Lietuvos būklę vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje veikti pradėjus, ibid, f. R-739, ap. 1, b. 1, l. 1–9.

[2] Generalinio komisariato Kaune parėdymas, *Tėvynė*, 1941 10 03.

[3] LNP 1941 09 14 memorandumas generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 1–5.

[4] K. Bruniaus 1947 02 07 savarankiški parodymai, LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 37, l. 100–102.

saras pareiškė esąs nepatenkintas LNP vadovybės memorandumu ir bandymais priešintis vokiečių civilinės valdžios politikai. Vokiečiai įsakė pakeisti partijos vadovybę. Nauju LNP vadu buvo išrinktas mjr. Leonas Virbickas[1], tačiau LNP politika nepasikeitė: partija ir toliau jautė pareigą ginti lietuvių tautos reikalus. Naujasis LNP vadas 1941 m. spalio 4 d. prisistatė A. T. von Rentelnui ir užsiminė, jog lietuvių tautai galėtų būti paliktas laisvas nors kultūrinis gyvenimas[2]. Lapkričio mėn. LNP parengė „Pro memoria" reicho vyriausybei. Jos turinys buvo panašus į LAF'o rugsėjo 15 d. memorandumo turinį. Vėl buvo paminėtos nacių valdžios skriaudos lietuvių tautai ir pareikšta:

„Lietuvių tauta mano, kad tolimesnės civilinės Reicho valdžios vyravimas ir valdymas Lietuvos valstybės teritorijoje nėra būtinas, nes ji pati gali rast ir savyje pakankamai jėgų reikiamą ir sutartą talkininkavimą pravesti, ir ji mano, kad civilinės Reicho valdžios atstovų buvimas nėra nei politiškai, nei ūkiškai tikslus ir naudingas, nes Lietuvos valstybė nebuvo ir nėra integrali Sovietų dalis, ir ji mato, kad civilinės Reicho valdžios atstovų pertvarkymai pakartotinai išmuša Lietuvos gyvenimą ir jos ūkį iš dabar neabejotinai reikalingų normalaus gyvenimo vėžių.

Lietuvių tauta laukia, kad artimiausioje ateityje D. Vokietijos jai bus pripažintas ir leistas atstatyti bei realizuoti jos suverenitetas, šiuo metu bent Lietuvos–Rusijos 1920 metų sutarties nustatytose rytinėse ir pietinėse Lietuvos sienose ir nusistovėjusiose vakarinėse Lietuvos sienose, kartu įgalinant ją, atitinkama ir sutarta forma, pakelti savo ūkinį pajėgumą, skirtą talkininkauti D. Vokietijos karui tęsti ir jį užbaigti"[3].

1941 m. lapkričio 11 d. reicho okupuotų Rytų kraštų ministras A. Rosenbergas nusiuntė Ostlando reicho komisarui H. Lohse'ei

---

[1] Ibid., l. 102.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą...*, p. 135.

[3] LNP parengti „Pro memoria" metmenys Vokietijos vyriausybei Berlyne. LCVA, f. R-1520, ap. 1, b. 2, l. 16–17.

slaptą raštą dėl LNP. A. Rosenbergas pabrėžė, jog vokiečiams nepriimtinas bet kokios partijos buvimas okupuotuose kraštuose. „Įkūrus politinę partiją, – rašė A. Rosenbergas, – kurios intelektualinis centras, savaime aišku, būtų Generalinio komisariato sostinėje, kiltų pavojus, kad susidarys centrinė vadovaujama opozicija, kuri turi būti iš anksto eliminuota. Latvijoje ir Gudijoje jokių politinių partijų nebėra, kaip ir Estijoje nebus. Jei būtų lietuvių politinė partija, latviai ir estai galėtų pagrįstai paklausti, kodėl jiems neleidžiama to paties, kaip lietuviams. Todėl reikia imtis deramų priemonių Lietuvių nacionalistų partijai paleisti“[1].

Priemonių ilgai laukti nereikėjo – gruodžio 17 d. LNP buvo uždrausta. Nemažai partijos narių vėliau įsitraukė į pogrindžio organizacijų veiklą (Jonas Jurkūnas, Z. Blynas, K. Brunius, Petras Jurkštas). Mjr. S. Puodžius 1943 m. žuvo Štuthofo koncentracijos stovykloje[2].

Legali opozicija nacių režimui pasidarė neįmanoma. Patriotinės organizacijos ir institucijos (Laikinoji vyriausybė, LAF'as, LNP) buvo išvaikytos. 1941 m. pabaigoje ėmė kurtis slaptos politinės ir kovos organizacijos. Prasidėjo lietuvių antinacinė rezistencija.

4. Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas

Sukilimo metu Vilniuje buvo įsteigtas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – Komitetas). S. Žakevičiaus-Žymanto liudijimu, jis buvo sudarytas 1941 m. birželio 24 d. rytą. Komitetas atliko civilinės valdžios funkcijas ir palaikė santykius su Vokietijos kariuomene. Jai įžengus į Vilnių Komitetas pradėjo tvarkyti admi-

---

[1] A. Rosenbergo 1941 11 11 raštas H. Lohse'ei, BAK. R6/13, S. 35.

[2] „Majoras Stasys Puodžius“, *Į laisvę*, 1943 06 05, Nr. 10.

nistracinius miesto reikalus, ir vokiečių karo komendantas sutiko jį pripažinti civiline miesto valdžia[1]. Komiteto pirmininku buvo išrinktas Vilniaus universiteto docentas S. Žakevičius, pavaduotoju – prof. Vladas Jurgutis, nariais – Mykolas Gudėnas (Vilniaus aktyvistų vadas), Kostas Kalendra (buvęs Vilniaus apskrities viršininkas), plk. P. Masiulis, A. Valeška (Meno muziejaus direktorius), mokytoja E. Putvytė ir plk. Karolis Dabulevičius[2].

Kaip ir Laikinajai vyriausybei Kaune, Komitetui reikėjo spręsti labai keblius lietuviškos administracijos kūrimo klausimus. Padėtį dar sunkino tai, kad Vilniuje vyravo kitataučiai ir administracijai trūko kvalifikuotų darbuotojų lietuvių. Kaip prisimena S. Žakevičius-Žymantas, kauniečiai nelabai nutuokė apie vilniečių sunkumus. „Kitas sunkumas buvo tai, – rašė S. Žakevičius-Žymantas, – kad vokiečiai formaliai uždraudė santykius su Kaunu palaikyti. Tai buvo kita armija ir jie sau jokios bėdos su Kaunu nenorėjo turėti. Aš turėjau atsisakyti įgaliotinio titulo ir toliau veikti Komiteto vardu. [...] Vokiečiai grasino mane pakeisią gudais ar lenkais. Man rūpėjo pereinamuoju momentu išsilaikyti, kol lietuviškoji administracija neatsistos tvirtai ant kojų. Santykiai su Kaunu vyko tokiu būdu, kad jų skyrimus aš perrašydavau komiteto vardu – vokiečių draudimams apeiti. Ministrai laisvai atvykdavo ir tvarkė dalykus per mano pastatytus sričių įgaliotinius“[3].

Birželio 24 d. Komitetas paskyrė laikinuosius reikalų valdytojus: krašto apsaugos – Antaną Špokevičių, vidaus – K. Kalendrą, finansų – V. Jurgutį, prekybos – D. Gruodį, žemės ūkio – M. Čibirą, miškų ūkio – J. Kuprionį, pramonės – K. Blažį, teisingumo – J. Brazinską, susisiekimo – K. Pupšį, švietimo – J. Vaičaitį, socialinio

---

[1] „1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai“, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 72.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą...*, p. 101.

[3] „1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai“, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 71.

aprūpinimo – J. Katinską, sveikatos – J. Abraitį, valstybės kontrolės reikalų valdytojais – A. Kuzmicką, P. Miškinį ir K. Petruškevičių.

Vilniaus miesto laikinuoju burmistru buvo paskirtas A. Krutulis, Eltos vedėju – Vincas Martinkėnas, leisti dienraštį „Naujoji Lietuva" patikėta Rapolui Mackoniui[1]. Komitetas pradėjo valdžios įstaigų kūrimo ir piliečių reikalų tvarkymo darbus.

Tą pačią dieną S. Žakevičius kartu su Vilniaus miesto vokiečių karo komendantu von Ostmanu pasirašė įsakymą dėl karo padėties įvedimo Vilniuje nuo birželio 25 d. Taip pat buvo deklaruotas Komiteto ir vokiečių karinės valdžios bendradarbiavimas įsakymų leidybos ir tvarkos palaikymo srityse. Vidaus reikalų valdytojui K. Kalendrai buvo pavesta suorganizuoti savivaldybes ir policiją Vilniaus srityje (Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse). Buvę Vilniaus srities administracijos ir policijos darbuotojai, ėję šias pareigas iki 1940 m. birželio 15 d., buvo įpareigoti grįžti į savo darbo vietas ir atnaujinti lietuviškų įstaigų darbą[2]. Piliečių ir įstaigų turtui saugoti buvo steigiami apsaugos būriai, be to, imta atkurti lietuvių saugumo ir kriminalinę policiją, Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaigą, įsteigtos septynios policijos nuovados. Vilniaus miesto policijos vadu buvo paskirtas Antanas Iškauskas, apskrities viršininku – Bronius Draugelis[3].

Vokiečių karinė valdžia trukdė atkurti lietuvišką administraciją Druskininkų, Šalčininkų, Dieveniškių, Švenčionių rajonuose. Čia vokiečių karo lauko komendantai pašalino lietuvių administraciją ir policiją ir pakeitė ją lenkiška administracija, kuri, vokiečių kariškių padedama, ėmė vykdyti įvairias antilietuviškas akcijas (areštus, atimėti radijo aparatus, kabinti skelbimus, jog už vieną nušautą vokietį ar lenką bus sušaudyta 10 lietuvių, ir t. t.). Komitetas dėjo

---

[1] „Paskyrimai Vilniaus mieste", *Naujoji Lietuva,* 1941 06 29, Nr. 1; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 101.

[2] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 102.

[3] Ibid., p. 103.

pastangas, kad minėtosios sritys būtų subordinuotos Lietuvos civilinei administracijai. Tuo reikalu Komitetas įteikė raštą generaliniam komisarui Kaune[1].

Komitetui buvo opi lenkų atbėgėlių ir ateivių problema. Jo apskaičiavimais, Vilniaus mieste ir srityje iš viso buvo apie 130 tūkst. lenkų karo pabėgėlių ir kolonistų, kurie buvo šovinistiškai nusiteikę ir kėlė pavojų viešajam saugumui bei rimčiai. Komitetas siūlė suregistruoti šiuos asmenis ir grąžinti juos į Lenkiją. Tuo reikalu Komitetas taip pat nusiuntė raštą generaliniam komisarui[2]. 1941 m. liepos 22 d. Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra Komitetui pranešė, kad iš provincijos ir Vilniaus miesto gaunama vis daugiau nusiskundimų dėl lenkų trukdymų dirbti lietuviškoms administracijos įstaigoms: „„Didžiosios Lenkijos“ patriotai visokiais provokaciniais būdais kliudo reikalingam gražiam ir darniam vokiečių karių ir administracijos organų bendradarbiavimui. Savo organizuotais įskundimais vokiečių kariams jie sukelia pastarųjų nepasitikėjimą administracija. Dėl to įvairiose vietose buvo nuginkluoti policijos pareigūnai. Kai kurie jų sulaikyti ir net dabar laikomi arešte. Laikomų arešte Vilniaus policijos pareigūnų Mandravicko ir Vilkevičiaus likimas nežinomas. Visi nesusipratimai įvyksta todėl, kad nelojalūs vokiečių atžvilgiu lenkų tautybės piliečiai tiek mieste, tiek ir provincijoje varo priešlietuvišką propagandą, kuri esmėje nukreipta prieš vokiečių kariuomenę [...]“[3].

Lietuvių administracijos pastangos prijungti prie Lietuvos generalinės srities lietuviškus Rytų Lietuvos valsčius buvo sėkmingos. Vilniaus apygardos komisaras Horstas Wulffas 1941 m. rugsėjo pradžioje K. Kalendrai pranešė, kad Vokietijos kariuomenės 749-osios karo lauko komendantūros vadas nuo 1941 m. rugsėjo 4 d. pasitraukia iš rytinės Švenčionių apskrities dalies ir užleidžia šią teritoriją

---

[1] Vilniaus miesto ir srities reikalai, LCVA, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 6.

[2] Ibid.

[3] Vilniaus srities vidaus reikalų valdybos valdytojo K. Kalendros 1941 07 22 raštas, LMAB RS, f. 165-168, l. 13–14.

civilinei valdžiai. Dėl šios priežasties Šalčininkų ir Dieveniškių valsčiai nuo rugsėjo 6 d. buvo prijungti prie Vilniaus apskrities[1].

Vokiečių okupacinė valdžia užfrontėje siekė palaikyti stabilumą ir dėl to vengė kurstyti vienas tautas prieš kitas (išskyrus žydų atžvilgiu). Vilniaus karo lauko komendantūros viršininkas plk. ltn. Zehnpfeningis 1941 m. liepos 15 d. Komiteto nariams pareiškė, jog nors Komitetą sudaro tik lietuviai, tai nereiškia, kad lietuviai gali prispausti lenkus ir gudus[2]. Vokiečių valdžios atstovai pabrėždavo, jog visos vietinės tautybės turi lygias teises profesiniame darbe vartoti savo gimtąją kalbą ir nėra jokio reikalo gyventojams mokytis kitų tautybių kalbų, kadangi tautų tarpusavio bendravimo kalba tapsianti vokiečių kalba[3].

Norėdama išsiaiškinti padėtį Vilniaus srityje, Laikinoji vyriausybė liepos 17 d. nusprendė pasiųsti į Vilnių savo atstovus Mačiulį ir J. Montvilą. Šie asmenys į Vilnių atvyko liepos 28 d. Mačiulis rugpjūčio 10 d. parašė vidaus reikalų generaliniam tarėjui gen. P. Kubiliūnui tarnybinį pranešimą apie padėtį Vilniuje. Šiame pranešime buvo rašoma, kad 1941 m. liepos 26 d. vokiečių karo lauko komendantūra pareikalavo iš Komiteto pateikti duomenis apie Vilniaus krašto gyventojų tautinę sudėtį[4]. Komendantūrai buvo pateikta informacija apie Vilnijos gyventojų tautinę sudėtį 1941 m. sausio 1 d. Komiteto duomenimis, Vilniuje gyveno 270 tūkst. gyventojų: 65,8 tūkst. (24,37 proc.) lietuvių, 113 tūkst. (41,89 proc.) lenkų ir 75 tūkst. (27,78 proc.) žydų. Vilniaus, Trakų, Švenčionėlių ir Švenčionių apskrityse gyveno 254 776 (60,47 proc.) lietuviai ir 123 754 (29,37 proc.) lenkai[5]. Nors statistikos duomenys buvo palankūs lietuviams,

---

[1] LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 1, l. 288–289.

[2] 1941 07 15 karo lauko komendantūroje įvykusio posėdžio aprašymas, LMAB RS, f. 165-170, l. 1.

[3] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 105.

[4] Mačiulio 1941 08 10 tarnybinis pranešimas gen. P. Kubiliūnui, LCVA, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 16.

[5] Memorandumas Vilniaus miesto ir krašto gyventojų tautinės sudėties pasiskirstymo klausimu, ibid., l. 31–22.

Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas, rugpjūčio 4 d. pasikvietęs Komiteto atstovus (S. Žakevičių, V. Jurgutį ir kt.), pareiškė, kad Vilniuje lietuvių esanti tik mažuma, dėl to reikėsią į Vilniaus miesto vadovaujamas vietas įtraukti daugiau lenkų, kuriuos vokiečiai traktuosią kaip ir lietuvius. Mačiulis savo pranešime gen. P. Kubiliūnui rašė, kad vokiečių karinė valdžia ir anksčiau lenkus protegavo, nors šie viešai ir slaptai vykdo sabotažą, o provincijoje netgi užpuldinėja karines sargybas. Mačiulis patarė P. Kubiliūnui aptarti lenkų klausimą su generaliniu komisaru A. T. von Rentelnu, kadangi nuo vokiečių požiūrio į lenkus priklausys lietuvių administracijos galimybės ir veikla Vilniaus srityje[1].

Vokiečių karinė administracija nelaikė Komiteto lygiaverčiu partneriu ir neleisdavo jam reikštis kaip Lietuvos valstybės valdžios įstaigai. 1941 m. liepos 7 d. vokiečių 403-iosios apsaugos divizijos karinės administracijos viršininkas atsiuntė raštą Komiteto pirmininkui S. Žakevičiui. Vokiečių pareigūnas uždraudė Komiteto dokumentų antraštėse rašyti žodžius „Lietuvos Respublika“ ir nurodė Komiteto kompetencijos ribas: „Problemų kaip maitinimas, aprūpinimas, autopriemonių reikalai, aprūpinimas butais, kainų ir algų normavimas ir kt. yra labai daug: pavyzdingu ir kvalifikuotu šių problemų sprendimu jūs galėsite pasitarnauti gyventojams ir tuo pačiu įgyti vokiečių administracijos pasitikėjimą. Kitiems reikalams kol kas ne vieta. [...] Vartoti bet kokios rūšies ministerijų pavadinimus draudžiama“[2]. Komitetui buvo pranešta, kad „vokiečių kariuomenės, vokiečių įgulos saugumo policijos ir SD veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus“[3].

Vokiečių karinė valdžia uždraudė ir Lietuvos valstybės simbolius.

---

[1] Mačiulio 1941 08 10 tarnybinis pranešimas gen. P. Kubiliūnui, ibid., l. 16.

[2] Vokiečių karinės administracijos viršininko 1941 07 03 raštas S. Žakevičiui, ibid., f. R. 643, ap. 3, b. 14, l. 102.

[3] 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 07 25 raštas Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkui, ibid., f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 15.

1941 m. liepos 15 d. Vilniaus karo komendantas Zehnpfeningis Komitetui pareiškė: „Vėliavų klausimu aš nusprendžiau, kad jos būtų paliktos geresnei progai. Tuo tarpu, kaip laikinas klausimo išsprendimas, keliama vokiečių karo vėliava. Prie Komiteto ir Miesto Valdybos pastatų gali būti iškeliamos ir lietuviškos vėliavos. [...] Pilyje [Gedimino – *A. B.*] nuo šio laiko tegali plėvesuoti vokiečių karo vėliava“[1].

1941 m. liepos 17 d. Vilniaus karo komendantas Zehnpfeningis pasirašė potvarkius dėl Vilniaus miesto ir srities valdymo. Pagal šiuos potvarkius aukščiausioji teisė ir vykdomoji galia karo lauko komendantūros teritorijoje priklausė karo komendantui, kuris Vilniaus miesto ir srities komitetui perduodavo vidurinės grandies valdžios įstaigos uždavinius. Valdyti apskritis ir valsčius buvo pavesta Komitetui. Vietinės įstaigos Zehnpfeningio potvarkiu buvo įpareigotos ištikimai bendradarbiauti su vokiečiais bei „visus vokiškų įstaigų įsakymus tuojau ir tiksliai išpildyti, visiškai neatsižvelgiant į bet kuriuos kitų įstaigų nurodymus“[2].

Vietinės valdžios įstaigas minėtuoju Zehnpfeningio potvarkiu buvo įsakyta sudaryti iš politiškai ir dalykiškai patikimų asmenų. Apskričių viršininkus, valsčių viršaičius, burmistrus ir jų pavaduotojus Komiteto teikimu skyrė vokiečių karo lauko komendantas. Tuo pačiu potvarkiu lietuviškoms įstaigoms buvo uždrausta vartoti „valstybingumo ir tautiškumo įspūdį“ keliančius pavadinimus.

Nuosavybės santykiai liko tokie, kokie buvo iki karo[3].

Įvedus vokiečių civilinę valdžią ir panaikinus Lietuvos laikinąją vyriausybę, Komitetas taip pat turėjo nustoti veikęs. Nors jis išsilaikė ilgiau už Laikinąją vyriausybę, tačiau generalinis komisaras jo veiklą

---

[1] 1941 07 15 karo lauko komendantūroje įvykusio posėdžio aprašymas, LMAB RS, f. 165-170, l. 2.

[2] Vokiečių karo komendanto Zehnpfeningio 1941 07 17 administracinis potvarkis Nr. 1, ibid., f. 165-167, l. 71.

[3] Ibid., l. 72.

nuo 1941 m. rugsėjo 15 d. sustabdė. Per kelis mėnesius Komitetas įstengė atlikti didelius darbus: Vilniaus krašte buvo sukurta lietuviškų valdžios įstaigų sistema, sprendžiami gyventojų aprūpinimo, tvarkos ir saugumo palaikymo, švietimo ir kultūros reikalai. Visa tai Komitetas pajėgė padaryti, nors trūko kvalifikuotų lietuviškų kadrų, trukdė vokiečių valdžia ir lenkai. Iš tikrųjų Komitetas Rytų Lietuvoje atliko vyriausybės funkcijas.

FIZINIS LIETUVOS GYVENTOJŲ NAIKINIMAS

1. Karo pradžia ir vokiečių okupacinės administracijos įvedimas

Rengdamasi pulti Sovietų Sąjungą, Vokietija Rytuose sutelkė 145 divizijas. Per Lietuvą turėjo žygiuoti 40 vermachto divizijų. Šiaurės armijų grupės 18-oji armija gavo užduotį veržtis per Žemaitiją Mintaujos–Rygos kryptimi, 16-oji armija – Kauno ir Daugpilio kryptimi, Centro armijų grupės (*Heeresgruppe Mitte)* penki korpusai privalėjo žygiuoti Vilniaus–Minsko kryptimi. Lietuvoje iki karo pradžios buvo keliolika Raudonosios armijos divizijų, išsklaidytų po visą Lietuvą. Visais atžvilgiais pranašesnės vermachto divizijos 1941 m. birželio 22 d. Raudonajai armijai smogė triuškinamą smūgį ir lyg viesulas praūžė per Lietuvą. Pirmąją karo savaitę buvo užimta visa Lietuvos teritorija. Mūšiuose Lietuvoje žuvo tik 3362 vokiečių karininkai ir kareiviai[1]. Lietuvių partizanai aktyviai kovėsi su besitraukusiais RA daliniais, tačiau vokiečių karinė vadovybė jų nepripažino sąjungininkais. Sausumos kariuomenės vyriausioji vadovybė birželio 26 d. direktyva per Lietuvą žygiuojančioms vermachto armijoms paliepė mažesnius lietuvių partizanų dalinius nuginkluoti, o dėl didesnių panaudojimo kovai su RA reikėjo gauti sausumos kariuomenės vyriausiosios vadovybės sutikimą[2].

Neišvengta ir tragiškų įvykių. Jau pirmomis karo dienomis atsiskleidė beatodairiškas Vokietijos kariuomenės žiaurumas. Už kelis nukautus vokiečių karius buvo sušaudyta 40 taikių Kretingos apskri-

---

[1] K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 284–285, 297.

[2] Ibid., p. 338.

ties Ablingos kaimo gyventojų[1]. Mažesnio masto kerštо aktų būta ir kitose Lietuvos vietovėse. Kai kur vokiečių kareiviai sušaudė net su sovietais kovojusius partizanus. Židikuose lietuvių sukilėliai į savo rankas buvo paėmę devynis raudonarmiečių sunkvežimius. Grafas K. Tiškevičius vienu sunkvežimiu vežė sužeistus partizanus į Ylakius. Pakeliui vokiečiai sustabdė sunkvežimį ir K. Tiškevičių bei sužeistuosius sušaudė.

Ypač smarkiai nukentėjo Alytaus lietuvių partizanai. Vokietijos kariuomenės dalinys 1941 m. birželio 23 d. nuginklavo ats. ltn. B. Meškelio vadovaujamą sukilėlių būrį ir 42 būrio vyrus Nemuno pakrantėje sušaudė. Išsigelbėti pavyko tik vienam būrio vyrui, kuris staiga šoko į Nemuną ir perplaukė upę. Nužudyti lietuvių sukilėliai buvo palaidoti Alytaus ir Rubonių kapinėse. Tą pačią dieną vokiečių kareiviai Alytuje sušaudė kunigą V. Paulavičių ir vikarą kunigą Mazurkevičių už tai, kad bažnyčioje pasislėpę raudonarmiečiai nušovė du vokiečių kareivius[2]. Vokiečių kariuomenės smurtas nesiliovė ir kitą dieną. Už vokiečių karių apšaudymą birželio 24 d. buvo suimta ir sušaudyta nemažai taikių Alytaus gyventojų. Pirmomis karo dienomis vokiečių kariai nekaltus Lietuvos gyventojus žudė įvairiose vietose: Kudirkos Naumiestyje, Suvalkų Kalvarijoje, Marijampolėje, Lazdijų apskrities Verstaminų ir Kirceliškės kaimuose, Tauragėje, Kretingoje ir kt.[3]

Vermachtui toliau veržiantis į Rytus Lietuva tapo kariuomenės užnugario sritimi *(Rückwärtiges Heeresgebiet)*. Baltijos šalių karinei administracijai vadovavo kariuomenės užnugario srities vadas gen. K. von Roques'as. Generolo štabas iki 1941 m. liepos 17 d. rezidavo Kaune, o paskui persikėlė į Rygą. Svarbiausias karinės administraci-

---

[1] „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos: Trys Antano Valiukėno pranešimai demokratiniam užsieniui", *Naujoji viltis,* Chicago, 1986, Nr.19, p. 37.

[2] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1941,* Vilnius, 1996, p. 92–93.

[3] Ibid., p. 89–94.

jos uždavinys buvo palaikyti rimtį ir tvarką. Svarstyti svarbesnius politinius klausimus karinei administracijai buvo uždrausta[1].

Lietuvoje buvo įsteigtos dvi karo lauko komendantūros – Kauno ir Vilniaus. Vakarinė Lietuvos dalis buvo pavaldi 821-ajai Šiaurės armijų grupės karo lauko komendantūrai Kaune. Šiai komendantūrai iš pradžių vadovavo gen. mjr. Pohlis, anksčiau buvęs Austrijos karo atašė Berlyne. 1941 m. rugsėjo pabaigoje jis buvo atleistas iš pareigų už girtavimą. Kauno komendantūrai buvo pavaldūs 609-asis (Kaune) ir 307-asis (Šiauliuose) apsaugos batalionai. Rytines Lietuvos ir kaimyninės Gudijos apskritis užėmė Centro armijų grupės 403-ioji apsaugos divizija, vadovaujama Wolfgango von Ditfurto. Vilniuje buvo įsteigta 749-oji (vėliau ji tapo 814-aja) karo lauko komendantūra. Nuo 1941 m. rugpjūčio pabaigos visa Lietuvos teritorija buvo pavaldi Lietuvos apsauginės srities komendantui Pohliui. 1941 m. lapkričio 1 d. vietoje Pohlio komendantu buvo paskirtas buvęs Vokietijos karo atašė Lietuvoje Emilis Justas. Savo ruožtu jis buvo pavaldus Ostlando vyriausiajam kariuomenės vadui gen. ltn. Friedrichui Brämeriui, rezidavusiam Rygoje. Mažesniuose Lietuvos miestuose veikė vietos komendantūros. Karo lauko komendantūroje tarnavo 12 karininkų ir 40 puskarininkių bei eilinių, o vietos komendantūrose – po 2–3 karininkus ir 12–20 eilinių. Didesniuose miestuose karo lauko komendantūroms buvo pavaldūs 1–2 apsaugos batalionai, o vietos komendantūroms – kuopos. Be to, karo lauko komendantūroms buvo pavaldžios slaptosios karo lauko policijos ir žandarmerijos grupės. Joms vadovavo komendantūrų žvalgybos viršininkai. Karo belaisvių apsaugai buvo skiriami papildomi vermachto daliniai. Karo lauko komendantūros užnugario srityse turėjo kur kas mažiau etatų negu civilinės okupacinės valdžios valdomose srityse. Karinės instancijos privalėjo palaikyti užnugario rimtį ir rūpintis jo saugumu, saugoti karinius objektus, geležinkelius, kovoti su partizanais ir sabotuotojais. Lietuva buvo karinės administracijos valdoma iki vokiečių civilinės valdžios įvedimo (1941 m. liepos 25 d.). Vermachto

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 74.

komendantūros sprendė beveik visus karinius ir civilinius reikalus. Karo komendantų įsakymais buvo imami įkaitai, šaudomi civiliai gyventojai ir karo belaisviai, grobiami valstybiniai ir kooperatiniai sandėliai, nustatomos kainos ir pinigų kursas, užiminėjami pastatai ir butai, rekvizuojama arkliai ir maisto produktų atsargos, nustatomos komendanto valandos ir t. t.[1]

Karo lauko komendantai jiems pavaldžioje teritorijoje turėjo neribotą valdžią. Lietuvos valdžios organų (Laikinosios vyriausybės, Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto) savarankiškumo vokiečių karinė administracija nepripažino, tačiau bendradarbiavimo ir pagalbos nevengė. Jau pirmomis okupacijos dienomis (birželio 25–26 d.) vokiečių karo viršininkai Kaune ir Vilniuje nustatė reicho markės ir rublio santykį, prilygindami markę 10 rublių. Visoms parduotuvėms buvo uždrausta kelti kainas. Taip Vokietijos kariuomenė ir karinė administracija suteikė sau galimybę pusvelčiui pirkti Lietuvos parduotuvėse ir sandėliuose esančias prekes. Kauno dienraštyje „Į laisvę“ vokiečių karo lauko komendantas Pohlis paskelbė tokį potvarkį:

„Visi valdininkai, tarnautojai ir darbininkai turi tuojau pradėti darbą savo ligšiolinėje darbovietėje. Niekas neturi teisės darbo vietos palikti. Priešingu atveju bus baudžiamas.

Prekybos įstaigos ir krautuvės, ypatingai maisto krautuvės, turi būti atidarytos. Ligi šiol nustatytos kainos ir toliau pasilieka galioje.

Vokietijos Reicho pinigai galioja santykiu 1 markė lygi 10 rublių“[2].

Kitą dieną (birželio 26 d.) „Į laisvę“ paskelbė vyriausiojo vokiečių armijos vado atsišaukimą „Lietuviai!“ Jame buvo sakoma, jog Didžiosios Vokietijos kariai ateina kaip „Jūsų Draugai ir Gelbėtojai nuo bolševikų jungo“. Toliau atsišaukime skelbiama, jog Vokietijos kariuomenė neša lietuviams laisvę ir sudarys jiems žmoniškas gyvenimo

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 331; „Generolo Emilio Justo parodymai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, Nr. 10, p. 173.

[2] *Į laisvę*, 1941 06 25, Nr. 2.

sąlygas. Žmonėms, kurie „laikysis ramiai ir pildys visus vokiečių karinių įstaigų įsakymus“, nesą ko bijoti. Tačiau tame pačiame atsišaukime esama aibės draudimų ir grasinimų: „Kas nuslepia sovietų karius arba ginklus, amuniciją ir kitokią Raudonosios armijos ir SSRS nuosavybę arba ją pasisavina, bus sušaudytas. Taip pat bus sušaudytas, kas pasipriešins. Taip pat bus sušaudytas, kas pasipriešins arba bandys susisiekti su priešu“[1]. Karo lauko komendantas Pohlis birželio 28 d. liepė Kauno karo komendantui J. Bobeliui paskelbti įsakymą dėl partizanų būrių nuginklavimo ir ginklų pristatymo į Kauno karo komendantūrą. Tą pačią dieną J. Bobelis paskelbė įsakymą Nr. 9: „Vadovybės įsakymu lig šiol veikę partizanų daliniai perorganizuojami į reguliarų junginį. Ryšium su tuo visi partizanų daliniai, įmonių apsauga ir paskiri asmenys savo turimus visus ginklus ir karo medžiagą privalo ligi šiandien, birželio mėn. 28 d., 17 val. grąžinti perregistravimui Kauno Karo Komendantūrai. […] Asmenys, kurie nustatytu laiku ginklų perregistravimui į Komendantūrą negrąžins, bus baudžiami visu įstatymų griežtumu“[2].

Liepos 7 d. Kauno karo komendantas paskelbė įsakymą dėl maisto produktų ir pramoninių prekių normavimo: „Nuo šios dienos maisto produktai ir pagrindinės pramoninės prekės yra normuojamos. Šios prekės parduodamos atsižvelgiant jų reikalingumo. Maisto produktai parduodami tik už prekių pirkimo kortelių kuponus. Kitos pramoninės prekės (avalynė, drabužiai) parduodamos pagal specialius leidimus. […] Normuojamas prekes be leidimų ir kortelių pardavinėti ir pirkti draudžiama“[3].

Dar iki kortelių įvedimo vokiečių karinė administracija savo žinion perėmė maisto ir kitų prekių sandėlius.

---

[1] Ibid., 1941 06 26, Nr. 3.

[2] Kauno karo komendanto 1941 06 28 įsakymas Nr. 9, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 8, l. 35.

[3] *Į laisvę*, 1941 07 07, Nr. 12.

Liepos 14 d. vokiečių karo vadas paskelbė „Atsišaukimą į gyventojus“:

„Vokiečių kariuomenės užimtuose kraštuose aukščiausioji valdžia priklauso kariuomenės viršininkams. Jų nurodymai turi būti vykdomi. [...]

Mirties bausme baudžiama:

kiekvienas vokiečių karininko, kareivio ar tarnautojo užpuolimas;

kiekvienas pasikėsinimas prieš vokiečių kariuomenės įrengimus, susisiekimo priemones ir bet kokias įmones;

sovietų kariuomenės karininkų, kareivių, komisarų ir kitų sovietams dirbančių asmenų slėpimas bei šelpimas; šie asmenys tuojau perduotini valdžios organams.

Be to, draudžiama ir pagal karo įstatymus baudžiama:

karišku žinių perdavimas žodžiu, raštu ar kitokiu būdu;

ne Didžiosios Vokietijos ar ne vokiečių užimtų radijo stočių klausymas;

žydams turėti radijo aparatus;

uždaryti krautuves, valgyklas ir restoranus;

kainų kėlimas, parduodant vokiečių kariškiams ar gyventojams. Nepildžius šio įsakymo bus baudžiama uždarant parduotuvę ar konfiskuojant prekę;

išeiti iš namų nuo 22 val. iki 6 val., žydams nuo 20 val. iki 6 val.;

vaikščiojimas tarp vietovių anksčiau minėtu laiku; žydams aplamai draudžiama apleisti gyvenamas vietas.

Visi gyventojai privalo dirbti savo darbą ir laikytis ramiai“[1].

Vokiečių karinės administracijos valdymo laikotarpis baigėsi liepos 28 d. Tą dieną į Kauną atvykęs Ostlando reicho komisaras H. Lohse paskelbė atsišaukimą dėl vokiečių civilinės valdžios įvedimo Lietuvoje.

Mėnesį trukęs karinis Lietuvos valdymas baigėsi. Reikia pažymėti, kad šis laikotarpis Lietuvai itin didelės žalos nepadarė. Nors

---

[1] Ibid., 1941 07 14, Nr. 18.

karinė administracija nepripažino Laikinosios vyriausybės ir Lietuvos valstybingumo, tačiau bendradarbiauti su lietuviškomis valdžios įstaigomis neatsisakė. Karinė valdžia mažiau kišosi į vietinių įstaigų darbą, negu vėliau įvesta vokiečių civilinė valdžia. Vokiečių karinei valdžiai labiausiai rūpėjo saugumo palaikymo ir kariuomenės aprūpinimo reikalai. Dėl to tvarkydamos civilinius reikalus lietuvių įstaigos turėjo reliatyviai didelę veiksmų laisvę.

2. Represinių organų struktūra ir uždaviniai

Vokiečių saugumo policija ir SD

Trečiojo reicho represinių organų hierarchijoje ypač svarbi buvo 1939 m. rugsėjo 27 d. H. Himmlerio įsakymu įsteigta Vyriausioji reicho saugumo valdyba (RSHA). Ji suvienijo valstybinę (vokiečių saugumo policija, gestapas) ir partinę (saugumo tarnyba, vok. *Sicherheitsdient, SD*) saugumo tarnybas. RSHA viršininku (oficialiai buvo vadinamas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadu) buvo paskirtas Reinhardas Heydrichas. Savo ruožtu jis buvo pavaldus reicho SS ir policijos vadui H. Himmleriui. RSHA sudarė septynios valdybos. Saugumo policijai priklausė IV (gestapas) ir V (kriminalinė policija) valdybos, o saugumo tarnybai (SD) – III (vidaus) ir VI (užsienio) valdybos. Visos RSHA valdybos aktyviai organizavo nacistinį terorą, tačiau šioje srityje daugiausia pasidarbavo IV valdyba – gestapas. Jis duodavo nurodymus persekioti reicho ir nacistų partijos priešus: komunistus, socialdemokratus, pasipriešinimo judėjimo dalyvius, žydus ir kitus numatytus sunaikinti asmenis bei organizacijas[1]. Planuodamas užpulti Sovietų Sąjungą, 1941 m. kovo mėn. A. Hitleris pa-

[1] R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden,* Frankfurt am Main, Bd. 2, 1990, S. 293–296.

brėžė, kad karas su Rusija nebus įprastas karas, – tai bus žūtbūtinė dviejų nesutaikomų ideologijų (nacizmo ir bolševizmo) kova, pasaulėžiūrų karas. Visi tikri ir potencialūs nacizmo priešai turėjo būti beatodairiškai naikinami. Šią užduotį pirmiausia turėjo vykdyti specialiai sukurtos Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės *(Einsatzgruppen)*. Jos buvo naudojamos okupuojant Austriją, Sudetus, Čekiją ir kariaujant su Lenkija. A. Hitlerio manymu, vermachtas nebuvo pajėgus vykdyti ideologinio karo užduočių. „Pašalinti žydiškai bolševikišką inteligentiją“ ir kitus nacizmo priešus privalėjo specialūs judrūs saugumo policijos daliniai. Kovo–gegužės mėn. vyko vermachto ir RSHA atstovų pasitarimai dėl kompetencijos ir saugumo garantavimo okupuotose Sovietų Sąjungos srityse. Buvo sutarta, jog operatyvinės grupės galės nevaržomai judėti kariuomenės ir armijų užnugario srityse. Administraciniu požiūriu jos bus pavaldžios karinei vadovybei, tačiau vykdys RSHA operatyvines užduotis. Vermachtas privalėjo operatyvines grupes aprūpinti patalpomis, maisto produktais ir amunicija. Galutinį susitarimą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas R. Heydrichas ir saugumo kariuomenės generalinis intendantas Eduardas Wagneris pasirašė 1941 m. gegužės pabaigoje. Operatyvinės grupės gavo teisę veikti ne tik vermachto užnugario srityse, bet ir tiesiogiai už fronto linijos, dėl to jos galėjo užimtose vietovėse nedelsiant pradėti vykdyti nespėjusių pasitraukti žydų ir komunistų naikinimo akcijas[1].

Operatyvinės grupės nebuvo nuolatos veikiantys daliniai. Jos buvo sukuriamos kiekvienai naujai Vokietijos invazijai. Sovietų Sąjungos užpuolimui buvo sukurtos keturios operatyvinės grupės – A, B, C ir D. Kuriamų operatyvinių grupių vadovaujantis personalas 1941 m. gegužės mėn. buvo sutelktas Prečo pasienio policijos mokykloje (netoli Leipcigo). Į šią mokyklą RSHA dažniausiai siųsdavo saugumo policijos ir SD darbuotojus. Operatyvinių grupių vadus

---

[1] Ibid., S. 298–299.

tiesiogiai skirdavo H. Himmleris ir R. Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę, be to, specialiai 11-ajai vokiečių armijai, kuri turėjo žygiuoti kartu su dviem rumunų armijomis, buvo sukurta ketvirta operatyvinė grupė (D). A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, B – Centro armijų grupei ir C – Pietų armijų grupei. Baltijos šalims sukurtą A operatyvinę grupę sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai *(Einsatzkommandos)* ir 1a bei 1b ypatingieji būriai *(Sonderkommandos)*[1]. A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris, o nuo 1942 m. kovo 24 d. – SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras Heinzas Jostas. Lietuvoje veikusiam 3/A operatyviniam būriui vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. A operatyvinė grupė buvo pati didžiausia – 990 tarnautojų[2].

Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, A operatyvinė grupė birželio 23 d. parengties padėtyje iš Prečo buvo perkelta į Dancigą, o jos štabas įsikūrė Gumbinėje. Jau birželio 25 d. kartu su priešakiniais vermachto daliniais A operatyvinės grupės vadas W. Stahleckeris pasiekė Kauną, o liepos 2 d. A grupės štabas buvo Šiauliuose. SS štandartenfiurerio K. Jägerio vadovaujamas 3/A operatyvinis būrys 1941 m. liepos 2 d. Lietuvoje perėmė saugumo policijos funkcijas. K. Jägerio štabas apsistojo Kaune, o 3/A būrio padaliniai *(Teilkommandos)* išvyko į Vilnių, Daugpilį ir Minską. Rugpjūčio 9 d. 3/A operatyvinio būrio žinion perėjo Vilniaus, o spalio 2 d. – Šiaulių sritis[3].

Kadangi per Lietuvą žygiavo dvi vermachto armijų grupės (Šiaurės ir Centro), Lietuvoje dėl to veikė skirtingų operatyvinių grupių (A ir B) padaliniai. Į Vilnių iš Poznanės 1941 m. birželio 26 d. atvyko Walterio Blume's vadovaujamas 7a ypatingasis būrys. Birželio

---

[1] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942,* Frankfurt am Main, 1985, S.124–125.

[2] R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, S. 303.

[3] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*..., S. 151–152.

29 d. jį pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys (vėliau išvykęs į Pskovą)[1].

Saugumo funkcijas perėmusiame 3/A operatyviniame būryje tarnavo 141 žmogus (8 raštininkai, 1 radistas, 34 motociklininkai, po 10 saugumo policijos ir kriminalinės policijos darbuotojų, 29 gestapo pareigūnai, 15 viešosios policijos tarnautojų, 1 moteris, kurios pareigos nenurodytos, ir 32 rezervinės policijos tarnautojai). Saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai buvo karininkai, kiti – eiliniai. 1941 m. liepos mėn. pagrindinės 3/A operatyvinio būrio jėgos buvo Kaune, o du padaliniai – Marijampolėje ir Raseiniuose[2].

Kai operatyvinių grupių veikimo rajonuose įsitvirtindavo vokiečių okupacinė civilinė valdžia, operatyvinės grupės vadas tapdavo atitinkamos teritorijos vokiečių saugumo policijos ir SD vadu. 3/A operatyvinis būrys 1941 m. rugsėjo 23 d. buvo reorganizuotas į Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje *(Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD für den Generalbezirk Litauen)* įstaigą, kurios centras buvo Kaune[3]. Lietuvos saugumo policijos ir SD vadas buvo pavaldus Ostlando vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Rygoje. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje iki 1943 m. rugsėjo 15 d. buvo K. Jägeris, po jo iki 1944 m. gegužės 6 d. – dr. Wilhelmas Fuchsas ir iki 1944 m. liepos mėn. – Horstas Böhme. Visų minėtų Lietuvos saugumo policijos ir SD vadų pavaduotojas buvo dr. Heinrichas Schmitzas. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje įstaigos struktūra buvo panaši į RSHA struktūrą. 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija ir SD turėjo du, o 1943–1944 m. – penkis skyrius:

I skyrius – kadrų ir vidaus administracijos (viršininkas SS oberšturmfiureris Heinrichas Grothas);

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 330.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 81.

[3] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 154.

II skyrius – organizacijos, administracijos ir teisės (viršininkai SS hauptšturmfiureris Porstas, H. Grothas);

III skyrius – SD (viršininkas SS šturmbanfiureris Löhndorffas);

IV skyrius – gestapas (viršininkas oberšturmfiureris Augustas Mülleris, vėliau – H. Schmitzas);

V skyrius – kriminalinė policija (viršininkas SS šturmbanfiureris Domke).

Savo ruožtu skyriai buvo skirstomi į poskyrius ir referentūras.

1943 m. gruodžio mėn. Vokiečių saugumo policijai ir SD Kaune vadovavo SS oberfiureris dr. W. Fuchsas (struktūros schemą žr. p. 80–82).

Vokiečių saugumo policija ir SD, be centrinės įstaigos Kaune, turėjo savo skyrius Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Kretingoje ir Marijampolėje. Dydžiu ir reikšme išsiskyrė Vilniaus skyrius (*Aussendienstelle Sipo und SD Wilna*). 1943 m. rudenį jo struktūra buvo tokia:

viršininkas – SS oberšturmfiureris Rudolfas Neugebaueris;

pavaduotojas – Herbertas Arltas;

I skyrius – **kadrai ir vidaus administracija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis:

I A – personalo reikalai;

I B – auklėjimas ir mokymas;

I C – registratūra ir centrinė kartoteka;

I D – drausmės bylos;

II skyrius – **organizacija** (viršininkas SS oberšarfiureris Faulhaberis):

II B – pasų režimas ir užsieniečių priežiūros policija;

II C – biudžetas ir ūkis;

II D – technikos reikalai;

II L – lietuvių administracija;

II skyrius – **SD**;

IV skyrius – **gestapas** (viršininkas R. Neugebaueris):

IVA_1 – ginklai, šaudmenys, kova su partizanais (viršininkas SS unteršturmfiureris Bieblas);

I skyrius – kadrai ir vidaus administracija (viršininkas SS oberšturmfiureris H. Grothas)

Kadrų poskyris (viršininkas SS unteršturmfiureris Alcwecieris);	Auklėjimas ir mokymas (viršininkas H. Grothas)	Vyriausioji kanceliarija	Biudžetas ir ūkis	Technikos reikalai (viršininkas SS unteršturmfiureris Fengleris)	Tardymo ir teismų karininkas
saugumo policijos (toliau SP) ir SD darbuotojų bendrosios bylos	SP ir SD darbuotojų politinis ir ideologinis auklėjimas	ekspedicija	SP ir SD biudžetas (viršininkas SS oberšturmfiureris Artschwageris)	radijas	SP ir SD darbuotojų baudžiamosios ir drausminės bylos
vietinių pagalbinių jėgų, t. y. lietuvių saugumo policijos, bendrosios bylos	vietinių pagalbinių jėgų politinis auklėjimas	registratūra	vietinių pagalbinių pajėgų biudžeto reikalai	telegrafas ir telefono ryšiai	vietinių pagalbinių jėgų baudžiamosios ir drausminės bylos
SP darbuotojų asmens bylos	SP ir SD rezervas	centrinė kartoteka (viršininkas SS šarfiureris Gelhaaras)	SP ir SD atlyginimai ir aprūpinimas	autotransportas	SP ir SD drausmė ir baudžiamosios bylos
vietinių pagalbinių jėgų asmens bylos	SP ir SD mokyklų programos		vietinių pagalbinių jėgų atlyginimai ir aprūpinimas	ginklai ir šaudmenys	vietinių pagalbinių jėgų drausmė ir baudžiamosios bylos
NSDAP ir SS narių asmens bylos	vietinių pagalbinių jėgų mokyklų programos		aprūpinimas maisto produktais ir bufetai	aviacijos reikalai	teisinės pagalbos baudžiamosiose bylose prašymai
vietinių pagalbinių jėgų, susijusių su SS, reikalai	kitos SP ir SD mokomosios programos		kalėjimų reikalai	kriminalistikos techninė įranga	teisinės pagalbos drausminėse bylose prašymai
SP ir SD darbuotojų globa	kitos vietinių pagalbinių jėgų mokomosios programos		SP ir SD materialinės išlaidos (viršininkas Appellis)	centrinis aviacijos ginklų ir šaudmenų sandėlis	teisinės pagalbos civilinėse bylose prašymai
vietinių pagalbinių jėgų globa	bendras fizinis rengimas		vietinių pagalbinių jėgų materialinės išlaidos		bendros baudžiamosios bylos (referentas SS unteršturmfiureris Czerny)
	SP ir SD darbuotojų fizinis rengimas		kasos ir buhalterija		
	vietinių pagalbinių jėgų fizinis rengimas		kasos ir administracinė revizija		
	SP ir SD darbuotojų karinis rengimas		centrinis intendantūros sandėlis		
	vietinių pagalbinių jėgų karinis rengimas		dirbtuvės		
			sandėlių ūkis (referentas SS šarfiureris Riedle)		
			markitanty [?] skyrius		
			priskirtos kuopos ūkio skyrius		
			priskirtos tvarkos policijos kuopos ūkio skyrius		

II skyrius – organizacija, administracija ir teisė

Organizacija, administracija ir teisė	Svarbiausi pasų režimo ir užsieniečių priežiūros policijos klausimai
SP ir SD organizacija	pasų režimas
vietinių pagalbinių jėgų organizacija	vizų reikalai
įstatymų leidyba	bendri pasienio klausimai
karo lauko teismai	leidimai
juridiniai klausimai	užsieniečių priežiūros policija

III skyrius – SD. Gyvenimo sritys *(Lebensgebiete)*

Teisė ir administracija (viršininkas SS šturmbanfiureris Löhndorffas):	Tauta	Kultūra	Ūkis
informacinės suvestinės	nacionalsocialistų partija	mokslas	vietos ūkis
ryšiai su Ostlando reicho komisariatu	nacionalinės srovės	auklėjimas ir sportas	prekyba, amatai, transportas
teisiniai santykiai	senosios parlamentinės partijos	tautinė kultūra ir menas	finansai, valiuta, bankai, biržos, draudimas
konstitucija ir administracija	mažumos	spauda, literatūra, radijas	pramonės šakos, energetika
bendri tautos gyvenimo reikalai	rasė ir tautos sveikata		darbo ir socialiniai klausimai

IV skyrius – priešai ir kontržvalgyba (gestapas) (viršininkas SS hauptšturmfiureris H. Schmitzas)

komunizmas, marksizmas (referentas Fritzas Planertas)	bažnyčios ir religinės bendruomenės	spauda ir spaudiniai (referentas Rauca)	emigrantai bei pasilikusios sovietų karininkų ir valdininkų žmonos (referentas Jaschke)	bendroji kontržvalgyba (referentas Möritzas)
kova su diversijomis, pasikėsinimai, partizanai, ginklai ir sprogmenys (referentas Börnackas)	sektos ir masonai (referentas Stützas)	areštai, kalėjimai, koncentracijos ir darbo stovyklos (referentas Porstas)	kerštо priemonės ir įkaitai (referentas Jaschke)	užsieniečiai ir pasienio policija (referentas Knödleris)
pasipriešinimo judėjimas, opozicija ir išdavystės (referentai Helmutas Rauca, Franzas Schweilla ir Gotschalas)	žydai (referentas Stützas)	suimtųjų sąrašai (referentas Däbelis)	svetimšaliai darbininkai ir darbo drausmės pažeidimai (referentas Jaschke)	bendri ūkio reikalai ir kova su ekonominiu sabotažu (referentas Radiffas)
apsauga (referentas Porstas)				informacijos rinkimas, agentūra

V skyrius – kriminalinė policija (viršininkas SS šturmbanfiureris Domke)

bendros kriminalinės policijos bylos	kriminalinės policijos vykdomoji tarnyba	identifikacija ir paieška
vietos kriminalinės policijos bylos		Ostlando reicho komisariato centralizuota kriminalinė įskaita[1]
profilaktika ir kova su nusikaltimais		
išsiuntimas ir iškeldinimas		

[1] SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fitino 1944 09 05 raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui A. Guzevičiui dėl Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros Lietuvoje, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 292–298; Saugumo policijos ir SD telefonų sąrašas, LCVA, f. R-659, ap. 2, b. 72, l. 16–18.

IVA$_2$ – marksizmas, diversijos, pasikėsinimai, lietuvių pasipriešinimo judėjimas, apsaugos tarnyba;

IVB – tikėjimo ir bažnyčios reikalai, sektos, žydai;

IVCL$_1$ – žinių skyrius;

IVC$_2$ – areštai, kalėjimai, koncentracijos ir priverčiamųjų darbų stovyklos;

IVD – emigrantai, užsienio darbininkai, įkaitai, darbo sutarčių pažeidimai, karo belaisviai;

IVE – kontržvalgyba (politinė ir ekonominė), lenkų pasipriešinimo judėjimas (viršininkas SS hauptšarfiureris Leopoldas Taibanas);

V skyrius – **kriminalinė policija** (viršininkas SS šturmfiureris Mentzas).

N (žvalgybos) referentūra[1].

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriui iki 1941 m. spalio mėn. vadovavo Erichas Wolffas, po jo iki 1942 m. vasario – Heinrichas Gerthas, nuo 1942 m. pabaigos iki 1943 m. spalio – R. Neugebaueris, nuo 1943 m. spalio iki 1944 m. kovo – A. Mülleris ir iki 1944 m. liepos – Richteris[2].

Kaip matyti iš aukščiau pateiktos Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūros, I ir II skyriai tvarkė visus administracinius, finansinius, asmens bylų, tiekimo, mokymo ir ginklavimo reikalus. Be to, I skyrius administravo ir getus, Pravieniškių bei Pageležių (Ukmergės apskr.) priverčiamųjų darbų stovyklas. Jis taip pat valdė gestapo aukų turtą[3].

Nors okupuoto krašto gyventojų sekimo, kontrolės ir baudimo funkcijos buvo pavestos III (SD) ir IV (gestapo) skyriams, tačiau ir administracinių bei ūkinių skyrių darbuotojai dalyvaudavo gyventojų

---

[1] SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko Fitino 1944 09 05 raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui A. Guzevičiui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 9, l. 298–299.

[2] M. Weisso 1959 08 06 tardymo protokolas, Liudvigsburgo vyriausioji justicijos valdyba (Zentrale Stelle in Ludwigsburg), teismo procesas prieš Lietuvos generalinį komisarą, t. 7, S. 2551–2565.

[3] „Gestapas", *LE*, t. 7, Boston, 1956, p. 193.

naikinimo akcijose. Buvęs Kauno saugumo policijos ir SD I ir II skyrių viršininkas H. Grothas savo parodymuose sovietų saugumui teigė, kad nuo 1942 m. vasario iki 1944 m. vasaros gestapas sušaudė apie 10 tūkst. žmonių. Pats H. Grothas 10–12 kartų dalyvavo šaudant žmones, kai buvo nužudyta apie 3 tūkst. žmonių. H. Grotho teigimu, jis nušovęs apie 50 žmonių. Žmonės buvo šaudomi IX forte. Daugumą aukų buvo Vilijampolės geto žydai. Žudynių teritoriją saugojo policija, ir pašaliniai asmenys šaudymų nematydavo. Šaudymams, pasak H. Grotho, vadovaudavo pats saugumo policijos ir SD vadas K. Jägeris ir jo pavaduotojas H. Schmitzas. Be to, šaudė ir kiti aukšti Kauno gestapo pareigūnai – W. Fuchsas, Domke, A. Mülleris, kelios dešimtys policininkų. H. Grothas taip pat dalyvavo devynių įkaitų sušaudymo akcijoje (1942 m. pavasarį) ir atliko geto gyventojų kratas (1944 m. pavasarį)[1].

Vokiečių saugumo policijoje ir SD svarbiausi buvo III (SD) ir IV (gestapo) skyriai. SD skyriaus uždavinys buvo žvalgyba, sekimas, visų svarbiausių gyvenimo sričių stebėjimas ir kontrolė, vokiečiams priešiškų asmenų bei organizacijų nustatymas. SD turėjo platų agentūrinį tinklą visoje Lietuvoje. Jis glaudžiai bendradarbiavo su gestapo skyriumi. Iki 1943 m. SD skyriui Kaune vadovavo SS unteršturmfiureris Paulius Mülleris, vėliau – SS šturmbanfiureris Löhndorffas. Šiame skyriuje taip pat dirbo gerai su Lietuvos sąlygomis susipažinęs Kybartų vokietis SS unteršturmfiureris Richardas Schweizeris, žiaurumu pagarsėjęs Kauno vokiečių gimnazijos auklėtinis Heltke[2] ir nuo Vilkaviškio kilęs Hermanas Pritschkatas. Pastarasis dirbo A referentūroje referentu teisės ir administracijos klausimais, rengdavo mėnesines ataskaitas SD viršininkui[3].

---

[1] H. Grotho 1950 07 14 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1148, vokas, l. 1^5–1^8.

[2] „Gestapas“, *LE*, t. 7, p. 194.

[3] H. Pritschkato 1949 08 23 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-14164-LI, l. 18–19.

IV skyriui (gestapui) buvo pavesta tiesioginė kova su reicho priešais – areštai, kratos, tardymai, bausmių vykdymas. Kauno gestapo skyriui visą okupacijos metą vadovavo SS hauptšturmfiureris H. Schmitzas. Jo vertėju 1941–1942 m. dirbo V. Eidukaitis, kurio liudijimu, H. Schmitzas ir jo pavaduotojas P. Mülleris suimtųjų netardydavo, o tik pasirašinėdavo dokumentus dėl jų baudimo. Suimtuosius tardydavo, kankindavo ir šaudydavo žemesnio rango gestapininkai. Žiaurumu pasižymėjo F. Planertas, F. Schwella, H. Rauca, Heinrichas Gekas (?)[1]. H. Rauca dirbo IVA3 referentūroje (pasipriešinimo judėjimas) ir dalyvavo tardant lietuvių pogrindžio dalyvius.

V skyriui (kriminalinės policijos) ilgiausiai (nuo 1943 m. vasario iki 1944 m. vasaros) vadovavo SS šturmbanfiureris Domke. Skyrius daugiausia tyrė karo pramonei pavojingus ir vokiečių padarytus kriminalinius nusikaltimus. Jam taip pat buvo pavaldi lietuvių saugumo policija[2].

Vokiečių saugumo policijoje ir SD dirbo ne tik reicho vokiečiai, bet ir įvairių tautybių Lietuvos gyventojai. Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriuje Kaune 1943 m. gruodžio 1 d. dirbo 112 valdininkų, Vilniaus miesto skyriuje – 40 valdininkų, Šiaulių apygardoje – 7, Panevėžio – 6 valdininkai[3].

Vokiečių saugumo policija ir SD buvo svarbiausia, bet ne vienintelė teroro aparato dalis. Be jos, dar veikė SS kariuomenės ir policijos daliniai bei tvarkos policija. Okupuotuose kraštuose įvedus civilinę okupacinę valdžią, vokiečių komisarams buvo priskirti SS ir policijos vadai. Jie privalėjo kurti vokiečių viešąją policiją *(Deutsche Ordnungspolizei)*. Pabaltijui ir Šiaurės Rusijai visam karo laikui aukštesniuoju SS ir policijos vadu H. Himmleris paskyrė Friedrichą

---

[1] V. Eidukaičio apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 46, b.1216, l. 46–49.

[2] „Gestapas“, *LE*, t. 7, p. 194.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 82–83.

Jeckelną. SS ir policijos vadais Lietuvoje buvo SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Lucianas Wysockis – iki 1943 m. birželio 10 d., SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Harmas – iki 1944 m. balandžio mėn. ir SS brigados vadas ir policijos generolas majoras Hintze. SS ir policijos vado štabas veikė Kaune[1]. SS ir policijos vadų štabai veikė apygardose ir Kauno bei Vilniaus miestuose. Jiems buvo pavaldi viešoji (tvarkos) policija.

Vokiečių viešoji policija

Vokiečių viešoji policija buvo pavaldi tvarkos policijos vadui Lietuvoje *(Der Kommandeur der Ordnungspolizei Litauen)*. Tvarkos policijos vadas buvo pavaldus SS ir policijos vadui Lietuvoje. 1941 m. rugsėjo 15 d. tvarkos policijos vadu Lietuvoje buvo paskirtas policijos majoras Engelis. Jam buvo pavaldi vokiečių ir lietuvių viešoji policija bei lietuvių savisaugos daliniai. Tos pačios dienos įsakymu vokiečių policijos *(Schutzpolizei)* vadu Vilniaus mieste buvo paskirtas policijos majoras Stötzelis, Kaune – policijos kapitonas Büngeris, žandarmerijos vadu kituose miestuose ir apskrityse – žandarmerijos kapitonas Brogmusas. Minėtajame rugsėjo 15 d. įsakyme rašoma, jog vokiečių policija yra vadovaujamieji, o lietuvių policija – vykdomieji organai. Įsakymus tvarkos policijai ir žandarmerijai duoda tik tvarkos policijos ir apskričių žandarmerijos vadai[2].

Vokiečių viešosios policijos užuomazgų Lietuvoje atsirado dar iki 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymo paskelbimo. Rugpjūčio 26 d. iš Dresdeno bei Vienerio-Noištato policijos skyrių į Vilnių ir Kauną buvo atsiųstas 71 policininkas. Viešosios policijos darbuotojų taip pat buvo SS ir policijos vado Lietuvoje štabe. Iki Engelio paskyrimo

---

[1] „Generolo Emilio Justo parodymai“ , *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, Nr. 9, p. 137.

[2] Tvarkos policijos vado Engelio 1941 09 15 įsakymas, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 1, l. 1.

tvarkos policijos vadu vokiečių viešosios policijos vadu Lietuvoje neoficialiai buvo laikomas rezervinės policijos 11-ojo bataliono vadas Franzas Lechthaleris. Šis batalionas iki rugsėjo 15 d. Lietuvoje vykdė viešosios policijos funkcijas[1]. Mjr. F. Lechthaleriui A. Hitlerio 1942 m. rugpjūčio 26 d. įsakymu buvo suteiktas policijos papulkininkio laipsnis, o 1944 m. liepos 14 d. jis buvo apdovanotas pirmos klasės Geležiniu kryžiumi. 1941 m. liepos 30 d. F. Lechthaleris Ostlando karo vado nurodymu perėmė vadovavimą lietuvių tvarkos tarnybai ir partizanų (savisaugos) daliniams[2]. Po F. Lechthalerio ir Engelio vokiečių policijai vadovavo Wolfgangas Denicke, Hachtelis ir Musilis.

Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje štabo sudėtis 1942 m. gegužės 28 d. buvo tokia (išvardyti tik už konkrečias darbo sritis atsakingi pareigūnai):

policijos majoras Dungsas – policijos batalionų skyriaus viršininkas;

vyr. ltn. Pöhleris – atsakingas už pavienės policijos tarnybą;

vyr. ltn. Flemingas – tvarkos policijos vado adjutantas, atsakingas už pasaulėžiūrinį auklėjimą;

ltn. Kochas – biuro karininkas kanceliarijos reikmenims;

policijos meisteris *(Meister der Schutzpolizei)* Purzeris – atsakingas už tarnybines patalpas;

policijos meisteris Wiesingeris – atsakingas už korespondencijos registravimą ir išsiuntimą;

ltn. Reuschenbachas – atsakingas už priešlėktuvinę apsaugą ir teismų karininkus;

ltn. Steinbrinkas – ginklų ir amunicijos karininkas ir atsakingas už tiekimą lietuvių policijos batalionams;

meisteris Joachimiakas – atsakingas už lietuvių policijos batalionų apsaugą;

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 87.

[2] F. Lechthalerio byla, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1187, vokas, l. 167–8, 167–18.

kpt. Petersenas – atsakingas už priešgaisrinę apsaugą;

ltn. Kromeris – žvalgybos karininkas[1].

Vilniaus miesto vokiečių policijos vadas iš pradžių buvo Stötzelis, vėliau – Wolfgangas Vetteris, Kauno – Büngeris. 1943 m. vokiečių viešojoje policijoje Kaune tarnavo 80, Vilniuje – 65, Panevėžio ir Šiaulių apygardose – po 26, Vilniaus apygardoje – 30 valdininkų[2]. Vokiečių viešosios policijos darbo sritys buvo viešosios tvarkos, ūkio, transporto, biudžeto, kinų, teatrų, kainų priežiūra ir priešgaisrinė apsauga[3].

SS ir policijos apygardų vadai 1942 m. birželio 31 d. buvo pavadinti apygardų žandarmerijos vadais. Vilniaus apygardos žandarmerijos vadas buvo Johannesas Sanderis, Kauno – Hermannas Mülleris, Šiaulių – Karlas Schrammas, Panevėžio – Otto Bellmannas. Visos žandarmerijos Lietuvoje vadas buvo Brogmusas, vėliau – Hachtelis[4].

Lietuvių saugumo policija

Prasidėjus karui Lietuvos laikinoji vyriausybė nedelsdama ėmė atkurti Lietuvos valdžios įstaigas, tarp jų ir Valstybės saugumo departamentą. Laikinoji vyriausybė paragino grįžti į darbą visus valdininkus, kurie dirbo iki 1940 m. birželio 15 d.

1941 m. birželio 24 d. atkurtą Vidaus reikalų ministeriją sudarė keletas departamentų, tarp jų: Saugumo, Policijos ir Kalėjimų. Valstybės saugumo departamentui buvo pavaldi ir kriminalinė policija. Prie šio departamento atkūrimo ženkliai prisidėjo iš kalėjimų išsilaisvinę Lietuvos saugumo darbuotojai. Likvidavus Laikinąją vyriausy-

---

[1] Tvarkos policijos vado 1942 05 28 įsakymas, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 19, l. 66–70.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 87–88.

[3] LCVA, f. R-614, ap.1, b. 27, l. 46.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 88.

bę, Valstybės saugumo departamentas buvo pavadintas Lietuviškuoju saugumo policijos skyriumi prie Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. Svarbiausia lietuvių saugumo policijos užduotis buvo Lietuvoje kovoti su komunistiniu ir lenkų pogrindžiu. Lietuvių saugumo policijoje dirbo apie 400 žmonių (iš jų Kaune – 250)[1].

Lietuvių saugumo policijos (toliau LSP) centrinė įstaiga (departamentas) buvo įsikūrusi Kaune. Valstybės saugumo departamentui iš pradžių vadovavo Vytautas Reivytis, o departamentą reorganizavus į Lietuviškąjį saugumo ir kriminalinės policijos skyrių – Stasys Čenkus. Jis 1933–1939 m. dirbo departamento Marijampolės apygardos viršininku, o 1939–1940 m. – Vilniaus apygardos viršininku. Sovietams okupavus Lietuvą S. Čenkus pasitraukė į Vokietiją ir dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Karui prasidėjus S. Čenkus grįžo į Lietuvą ir buvo paskirtas LSP viršininku (oficialiai – Saugumo departamento direktoriumi). Šias pareigas ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos[2]. S. Čenkų pavaduodavo saugumo policijos viršininkas Kazys Matulis ir asmens sekretorius Vytenis Stasiškis. Kriminalinės policijos viršininku dirbo Petras Pamataitis[3]. LSP sudarė centrinė įstaiga (departamentas) Kaune ir šešios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės ir Ukmergės. Apygardos buvo skirstomos į rajonus. 1943 m. duomenimis, centrinę įstaigą Kaune sudarė Organizacinė direkcija ir Žinių direkcija su spaudos, informacijos ir žinių telkimo dalimis.

Kai kurie šaltiniai dar nurodo Bendrąją direkciją[4]. LSP organizacinė struktūra dažnai keitėsi. Organizacinė direkcija priimdavo į

---

[1] P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941 – 1944)“, *Lietuvos karybos istorijos klausimai* (tezės ir pranešimai), Kaunas, 1996, p. 143–144.

[2] Pastabos apie S. Čenkų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1123, l. 54.

[3] J.Grušio 1945 02 19 tardymo protokolas, ibid., baudž. byla, arch. Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 46.

[4] *Saugumo departamento telefonų knyga*, Kaunas, 1943, p. 1; J. Grušio 1945 02 14 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 36.

darbą atrinktus asmenis. Ji buvo įsteigta 1942 m. ir jai tuo metu vadovavo Povilas Žičkus. Direkcijoje dirbo vyresnysis inspektorius S. Sakaitis, inspektorius J. Mickevičius. Kitų darbuotojų pavardės nežinomos[1].

Bendroji direkcija tvarkė ūkinius ir finansinius reikalus. Jai vadovavo Pranas Nenorta.

Žinių direkcija tvarkė gaunamas operatyvines ir agentūrines žinias, vykdė priešiškų elementų apskaitą ir kaupė archyvą. Direkcijai vadovavo Juozas Jucius[2].

LSP apygardose buvo įsteigtos valdybos. Apygardų valdybose paprastai buvo septyni skyriai (komisariatai):

1) budinčiųjų skyrius (saugojo valdybų pastatus ir vidaus kalėjimus);

2) bendrasis skyrius (vykdė finansines ir ūkines funkcijas);

3) žinių skyrius (tikrindavo į valdžios įstaigas priimamus asmenis, kaupė operatyvinę ir agentūrinę informaciją, sudarinėjo priešiškų esamai valdžiai asmenų kartotekas, rinko duomenis apie gyventojų politines nuotaikas, rengdavo pranešimus ir leisdavo biuletenius);

4) komunistų skyrius (sekė slaptą komunistų, sovietinių partizanų bei pogrindininkų veiklą, verbavo agentus, darė kratas, vykdė areštus ir kvosdavo suimtus asmenis);

5) lenkų skyrius (aiškinosi nelegalių lenkų organizacijų veiklą, vykdė areštus, kratas ir kvotas, turėjo agentūrinį tinklą);

6) tautinių mažumų skyrius (stebėjo ir kontroliavo rusų, gudų ir kitų tautinių mažumų veiklą);

7) išorinio sekimo skyrius[3].

Atskirų apygardų valdybų struktūra truputį skyrėsi. Pavyzdžiui, Kauno apygardos valdyboje buvo dešiniųjų srovių (IV) komisariatas, kurio nebuvo kitų apygardų valdybose.

---

[1] LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 37.

[2] Ibid., l. 37.

[3] Ibid., B. Šato baudžiamoji byla, arch. Nr. 19542/3, l. 111–113.

LSP Kauno apygardos valdyboje buvo kanceliarija, I (komunistų), III (lenkų), IV (dešiniųjų srovių), V (ekonominis) komisariatai ir sekimo dalis. Kauno apygardos viršininkas buvo Albinas Čiuoderis. Juo yra buvęs ir Jurgis Malskis. A. Čiuoderio pavaduotojais (oficialiai – padėjėjais) dirbo Pranas Burba ir Petras Banys. Komunistų komisariatui vadovavo Antanas Janukaitis. Šiame komisariate dirbo apie 15 valdininkų. Lenkų komisariatui vadovavo Volodkevičius, jame dirbo 3–4 valdininkai. Dešiniųjų srovių komisariato viršininkas buvo Vincas Kalakauskas, V (ekonominio) komisariato viršininkas – Petras Klipštas, sekimo dalies viršininkas – Juozas Grušys[1]. LSP Kauno apygardai buvo pavaldūs Kėdainių, Vilkijos, Jonavos, Raseinių rajonai ir Gudžiūnų punktas. Kiekviename rajone dirbo 2–3 saugumiečiai. Kauno miestas buvo suskirstytas į aštuonis rajonus, kuriuose dirbo 1–2 saugumiečiai. Kauno miesto rajonai taip pat buvo pavaldūs Kauno apygardos viršininkui[2].

LSP Vilniaus apygarda buvo suskirstyta į dešimt rajonų (Eišiškių, Maišiagalos, Trakų, Kaišiadorių, Švenčionių, Pabradės, Jašiūnų, Naujosios Vilnios, Ašmenos, Svyrių), o Vilniaus miestas – į septynis rajonus. Vilniaus apygardos viršininkas 1941–1944 m. buvo Aleksandras Lileikis. 1937–1939 m. jis dirbo saugumo policijos Marijampolės apygardos viršininko pavaduotoju, 1939 m. buvo perkeltas dirbti į Vilniaus apygardą, o sovietams užėmus Lietuvą pasitraukė į Vokietiją. Prasidėjus karui A. Lileikis grįžo į Lietuvą ir 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo paskirtas Vilniaus apygardos viršininku[3]. Jo pavaduotoju dirbo Kazys Gimžauskas. Kanceliarijai vadovavo Mykolas Barauskas, Žinių daliai – Juozas Brazys (nuo 1944 m. vasario – Aleksandras

---

[1] *Saugumo departamento telefonų knyga*, p. 1–2; J. Grušio 1945 02 14 ir 02 19 tardymo protokolai, LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 38–39, 44–45.

[2] J. Grušio 1945 02 19 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-16005-LI, t. 1, l. 45.

[3] A. Lileikio byla, ibid., f. K-1, ap. 46, b. 1189, l. 72; F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996 07 16.

Taraila), Komunistų komisariatui – Juozas Bagdonis, Lenkų komisariatui – Aleksandras Babravičius, Mažumų komisariatui – Kazys Purvinis, Išorinio sekimo skyriui – Juozas Bukauskas[1]. 1942 m. vasario mėn. Vilniaus apygardoje dirbo 103 saugumo valdininkai[2]. Vilniaus apygardos padėtis buvo itin sunki. Čia veikė stiprios lenkų ir komunistų organizacijos, o nuo 1943 m. vidurio – gausūs partizanų būriai ir diversantų grupės. Lenkų partizanus kartais paremdavo vokiečiai. A. Lileikio liudijimu, lietuvių saugumas netgi turėjo nuotraukų, kuriose buvo užfiksuota, kaip Šalčininkų rajone vokiečiai ginkluoja Armiją krajovą (AK). Vokiečiai taip pat neleisdavo lietuvių saugumui suimti žinomų AK vadų, o suimtuosius paleisdavo į laisvę[3]. Per susirėmimus su komunistų ir lenkų teroristais žuvo keletas Vilniaus apygardos valdininkų.

LSP Šiaulių apygardos viršininkas buvo Juozas Pakulis, pavaduotojas – Stasys Truika. 1942 m. vasario mėn. apygardoje dirbo 36 saugumo darbuotojai[4]. Šiaulių miestas buvo padalytas į du rajonus, Šiaulių apygarda – į Tauragės, Joniškio, Telšių, Plungės, Kretingos ir Mažeikių rajonus.

LSP Panevėžio apygardai vadovavo Antanas Liepa, jo pavaduotojas buvo Vytautas Bliumfeldas. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 35 saugumo valdininkai[5]. Apygardai priklausė Rokiškio, Biržų, Kupiškio ir Pasvalio rajonai.

LSP Marijampolės apygardai vadovavo P. Banys, vėliau jį pakeitė

---

[1] Vilniaus apygardos saugumo darbuotojų sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 10–12, 17, 20.

[2] Išmokėjimų žinios SP Vilniaus apygardai už 1942 m. vasario mėn., LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 135–143.

[3] F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996 07 19.

[4] Išmokėjimų žinios SP Šiaulių apygardai už 1942 m. vasario mėn., LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 535, l. 45–49.

[5] Išmokėjimų žinios SP Panevėžio apygardai už 1942 m. vasario mėn., ibid., l. 160–163.

Juozas Andrašūnas. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 37 valdininkai[1]. Apygarda buvo padalyta į Alytaus, Vilkaviškio, Šakių, Lazdijų, Prienų, Suvalkų Kalvarijos ir Marijampolės rajonus.

LSP Ukmergės apygardai vadovavo Aleksas Braziukaitis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 24 valdininkai[2]. Apygarda buvo suskirstyta į Utenos, Zarasų ir Dūkšto rajonus.

1941–1942 m. veikė ir LSP Telšių apygarda (vėliau prijungta prie Šiaulių apygardos). Jai vadovavo Jonas Juodviršis. 1942 m. vasario mėn. joje dirbo 28 valdininkai[3].

Lietuvių saugumo ir kriminalinėje policijoje 1943 m. tarnavo 886 valdininkai[4].

Vokiečių okupacijos metais LSP veikė gana savarankiškai, tačiau kai kurie klausimai (vokiečių ir žydų) priklausė tik Vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai.

Vokiečių saugumo policija ir SD 1942 m. rugsėjo 9 d. su LSP viršininku S. Čenkumi susitarė, kad LSP bylas nagrinės savarankiškai ir iki galo. Jeigu bylos nebus perduodamos teismams ir sprendžiamos vietoje, nuosprendis bus perduodamas tvirtinti Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui. Išimtiniais atvejais ypač svarbios politiniu požiūriu bylos kartu su kvotos medžiaga perduodamos Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui bei kaupiamos II F skyriuje[5]. Šis skyrius nuolatos gaudavo informaciją apie lietuvių saugumo įvykdytus areštus ir paleidimus. Lietuvių kriminalinė policija analogišką

---

[1] Išmokėjimų žinios SP Marijampolės apygardai už 1942 m. vasario mėn., ibid., l. 164–168.

[2] Išmokėjimų žinios SP Ukmergės apygardai už 1942 m. vasario mėn., ibid., l. 157–159.

[3] Išmokėjimų žinios SP Telšių apygardai už 1942 m. vasario mėn., ibid., l. 169–172.

[4] *SD telefonų sąrašas*, Kaunas, 1943.

[5] 1941–1942 m. Vokiečių saugumo policija ir SD buvo padalyta į du skyrius, kurie buvo skirstomi į poskyrius (referentūras) raidėmis pažymint darbo kryptį.

informaciją privalėjo siųsti Vokiečių saugumo policijos ir SD IV skyriui. Savo ruožtu minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD skyriai apie suėmimus ir paleidimus turėjo informuoti lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos skyrius[1].

Vokiečiai LSP nepasitikėjo, vykdė nuolatines reorganizacijas, o galiausiai sumanė ją visiškai likviduoti ir lietuvių valdininkus perkelti į vokiečių saugumo policiją. Šiam sumanymui pasipriešino LSP viršininkas S. Čenkus. Jis 1943 m. rugpjūčio 27 d. parašė argumentuotą raštą Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui dėl Lietuviškojo saugumo policijos skyriaus išsaugojimo. S. Čenkus rašė, jog LSP daug prisidėjo prie krašto saugumo palaikymo ir kovos su bolševizmu. LSP darbą lengvino tai, kad ši institucija Lietuvoje nuo seno turėjo gerą vardą ir susilaukė nemenkos visuomenės paramos: didesnė visuomenės dalis, būdama antibolševikiškai nusistačiusi, noriai rėmė antibolševikinį policijos darbą. S. Čenkus įrodinėjo, kad LSP panaikinimas tik pakenktų kovai su bolševizmu. Jis pateikė tokius argumentus:

„1. Esant neaiškiai padėčiai frontuose, kai kur net pasireiškiant priešo persvarai, paskirų individų ir visuomenės tarpe kils vis didesnis nepasitikėjimas vokiečių pergale, kils nusistatymas prieš vokiečius ir vokiečių vedamą politiką. Skeptiškai bus žiūrima ir į grynai vokiečių vadovaujamą saugumo bei kriminalinę policiją, nes į jos veiksmus bus žiūrima kaip į naudingus vien vokiečiams.

Viso to pasekmėje saugumo bei kriminalinė policija nesusilauks iš visuomenės tos paramos, kuri šiuo metu taip yra reikalinga. [...]

Didelę daugumą tarnautojų suliejimas paveiktų labai neigiamai moralės atžvilgiu. Jokiu būdu nebūdami vokiečiams priešiški vis tik daug mieliau ir našiau dirbs įstaigoje, bent betarpiai vadovaujamoje lietuvių viršininkų, su kuriais jie galės be vertėjų susikalbėti ir vieni kitus geriau suprasti. Taip pat tenka rimtai pagalvoti, ar visi senieji

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1942 09 04 žyma, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 71, l. 16.

prityrusieji valdininkai norės ir toliau tokiu užsidegimu tęsti darbą (dalis jų savaime norės pasitraukti ir vienokiu ar kitokiu būdu pasitrauks iš policijos tarnybos, nes skaitys, kad jais nepasitikima), o galų gale, be abejo, sunku bus surasti šiam darbui naujų kandidatų.

Jei sakoma, kad Latvijoje ir Estijoje tokių policijos skyrių nėra, tai šiuo atveju Lietuvoje sąlygos yra visai skirtingos. Latvija ir Estija yra ilgus šimtmečius išbuvusios tiesioginėje vokiečių kultūros įtakoje ir dėl to dauguma vietos gyventojų visai gerai moka vokiečių kalbą, ko nėra Lietuvoje. [...]

Tad manau, kad išeinant iš aukščiau išdėstytų samprotavimų lietuviškojo skyriaus ne tik nereikėtų naikinti, bet priešingai, jį sustiprinti, parūpinant tinkamų ginklų, susisiekimo priemonių ir sudarant kitas sąlygas, įgalinančias tarnautojus savo jėgų didžiausią dalį skirti aukščiausiam tikslui – kovai su bolševizmu. [...]"[1].

Tikriausiai S. Čenkaus raštas vokiečius privertė apsigalvoti, kadangi LSP buvo palikta veikti iki pat okupacijos pabaigos.

Sunku vertinti LSP. Ji buvo pavaldi vokiečių saugumui, vykdė jo įsakymus ir buvo verčiama tarnauti reicho interesams. Formaliai žiūrint, LSP darbuotojus galima laikyti nacių valdžios bendradarbiais. Kita vertus, yra žinoma nemažai faktų, kai lietuvių saugumo darbuotojai dalyvaudavo slaptų antivokiškų organizacijų veikloje, platino pogrindžio spaudą ir kitokias slaptas žinias. Pavyzdžiui, Saugumo departamento Kaune Politinio, o vėliau – Administracinio skyriaus viršininku dirbęs P. Žičkus buvo aktyvus Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos narys, už rezistencinę veiklą 1944 m. gegužės 14 d. gestapo suimtas ir išsiųstas į Vokietijos kalėjimus[2]. Vilniaus apygardos viršininko pavaduotojas K. Gimžauskas buvo slaptos „Kęstučio" organizacijos Vilniaus apygardos štabo narys ir teikdavo reikalingas

---

[1] S. Čenkaus 1943 08 27 raštas Vokiečių saugumo policijos ir SD vadui Lietuvoje K. Jägeriui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 5–8.

[2] P. Žičkus, „Užmirškite apie bet kokią nepriklausomybę", *Laisvės besiekiant*, Čikago, 1983, p. 17–35.

žinias Lietuvių fronto vadovams. Apygardos viršininkas A. Lileikis žinojo, kad K. Gimžauskas palaiko ryšius su pogrindžiu, tačiau apie tai niekam nepranešė. Pats A. Lileikis teigia teikdavęs slaptą informaciją Kaune veikusiam pogrindžio radijui, kuris ją transliuodavęs į Švediją[1]. LSP Vilniaus apygardos darbuotojas Zenonas Pranckevičius 1943 m. platino pogrindžio laikraščius „Nepriklausoma Lietuva“ ir „Lietuvos Judas“, už tai jis buvo atleistas iš tarnybos[2]. Reikia manyti, kad panašių antivokiškos lietuvių saugumiečių veiklos faktų esama gana daug (ypač žemutinėse grandyse). LSP kova su komunistų ir lenkų pogrindžiu neprieštaravo lietuvių tautos interesams. Žydų reikalai buvo vokiečių saugumo ir civilinės valdžios kompetencija. LSP vaidmuo naikinant žydus buvo pagalbinis ir mažareikšmis. Masines žudynes vykdė specialiai sukurti ypatingieji būriai, pavaldūs Vokiečių saugumo policijai ir SD. Lietuvių saugumas apsiribojo pavienių iš getų pabėgusių žydų gaudymu ir jų perdavimu vokiečių saugumo policijai. Lietuvių saugumo darbuotojams keliami kaltinimai dėl dešimčių tūkstančių žydų sunaikinimo yra visiškai nepagrįsti.

Be jau aptartų vokiečių ir lietuvių įstaigų, Lietuvoje taip pat veikė motorizuotieji vokiečių policijos būriai, latvių, estų, ukrainiečių policijos batalionai. Sustiprėjus partizanų veiklai Rytų Lietuvoje, čia buvo atsiųsti SS policijos 9-asis ir 16-asis pulkai[3]. Minėtieji Vokiečių saugumo policijos ir SD padaliniai, operatyvinės grupės ir policijos batalionai persekiojo ir naikino tikrus ir tariamus nacionalsocializmo priešus Lietuvoje, vykdė istorijoje neregėtą žydų genocidą ir keršto akcijas už pasikėsinimus į okupacinio režimo pareigūnus ir įstaigas, gaudė žmones priverstiniams darbams Vokietijoje.

---

[1] F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996 07 20; Iš A. Bubnio pokalbio su K. Gimžausku 1996 06 06 Vilniuje, autoriaus asmeninis archyvas.

[2] J. Čepukaičio 1944 10 23 tardymo protokolo kopija, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 1, l. 52–53.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 106, l. 60.

Pavienė policijos tarnyba (viešoji policija)

Vokiečių okupacijos metais lietuvių policija buvo taip suskirstyta:

1) lietuvių saugumo ir kriminalinė policija;
2) pavienė policijos tarnyba (viešoji policija);
3) geležinkelių policija;
4) priešgaisrinės apsaugos policija;
5) policijos batalionai.

Lietuvos laikinajai vyriausybei paraginus policijos tarnautojus grįžti į ankstesnes savo darbo vietas, apie 3 tūkst. (beveik 40 proc.) nepriklausomos Lietuvos laikų policininkų vėl pradėjo dirbti viešojoje policijoje. Į policiją stojo ir nauji žmonės. 1941 m. liepos mėn. policijoje dirbo apie 7 tūkst. tarnautojų[1]. Viešajai policijai iš pradžių vadovavo Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentas (direktorius I. Taunys, vėliau – V. Reivytis). Vokiečiams panaikinus Laikinąją vyriausybę ir Policijos departamentą (1941 m. rugsėjo 15 d.) viešajai policijai ėmė vadovauti Lietuvių pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabas *(Stab des litauischen Verbindungs-Offiziers für die Schutzmannschaft des Einzeldienstes)* prie Vokiečių tvarkos (viešosios) policijos štabo (štabo viršininkas buvo V. Reivytis, baigęs Berlyno policijos mokyklą)[2]. Nors ir menkai ginkluotai (daugiausia iš sovietų atimtais ginklais) ir nepakankamai gausiai lietuvių viešajai policijai pavyko krašte atkurti tvarką ir ramybę. Šios policijos organizacija ir uždaviniai buvo nustatyti vokiečių policijos vado Lietuvoje Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakyme. Pagal šį įsakymą visų rūšių policija ir SS daliniai buvo pavaldūs SS ir policijos vadui Lietuvoje L. Wysockiui. Tvarkos (viešosios) policijos vadu tapo policijos majoras Engelis. Jam buvo pavaldi visa uniformuota tvarkos policija.

---

[1] P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas...", *Lietuvos karybos istorijos klausimai*, p. 143; LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 3.

[2] P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas...", *Lietuvos karybos istorijos klausimai*, p. 144.

Lietuvių viešoji policija buvo suskirstyta į:

a) miestų nuovadų policiją;

b) apskričių ir valsčių policijos nuovadas;

c) savisaugos (pagalbinės policijos) dalinius.

Minėtuoju įsakymu V. Reivytis buvo paskirtas visos lietuvių nuovadų policijos reikalų tvarkytoju, o plk. ltn. A. Špokevičius – lietuvių savisaugos dalinių (policijos batalionų) viršininku. Vokiečių policijos pajėgos buvo vadovaujamieji, o lietuvių policijos pajėgos – vykdomieji organai[1]. Taigi lietuvių pavienė (viešoji) policijos tarnyba *(Die Litauische Schutzmannschaft des Einzeldienstes)* vokiečių tvarkos policijos vadui Lietuvoje buvo pavaldi per pavienės policijos tarnybos ryšių karininką (V. Reivytį). Kita vertus, lietuvių viešoji policija buvo pavaldi žemesnėms vokiečių policijos įstaigoms – apygardų žandarmerijos vadams (apskričių policijos viršininkai) ir miestų policijos vadams (policijos nuovadų viršininkai). Dėl dvejopo lietuvių viešosios policijos pavaldumo lietuvių policijos viršininkams kildavo pailomų rūpesčių ir keblumų. Dažnai atsitikdavo taip, kad lietuvių ryšių karininko įsakymai nesutapdavo su apygardų žandarmerijos vadų įsakymais arba jiems prieštaraudavo. Taip buvo dėl to, kad lietuvių ryšių karininkas vadovavosi tvarkos policijos vado nurodymais ir neprivalėjo savo veiklos derinti su vokiečių miestų policijos bei apygardų žandarmerijos vadais. Be to, ir menkiausias vokiečių policijos ar žandarmerijos pareigūnas jautėsi esąs didelis viršininkas ir manė turįs teisę įsakinėti miestų ir apskričių lietuvių policijos viršininkams[2]. 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakyme dėl policijos uždavinių buvo rašoma, kad policijos „uždavinys yra atstatyti ir palaikyti saugumą ir tvarką visame viešame gyvenime“. Policininkai buvo įpareigoti priimti visus pranešimus ir tikrinti, ar nėra nusikalstamos veikos.

---

[1] Vokiečių tvarkos policijos vado Engelio 1941 09 15 įsakymas, LCVA, f. R-683, ap. 2, b.1, l. 31.

[2] Lietuvių policijos struktūra prieš bolševikų invaziją, dabartiniu metu ir pasiūlymai ateičiai, ibid., b. 13, l. 106–108.

Nustačius nusikaltimus būdavo keliamos baudžiamosios bylos, kriminaliniai nusikaltimai perduodami tirti kriminalinei policijai. Nuovadose vestose sargybų knygose būdavo registruojama budinčių policininkų pavardės ir tarnybos laikas, o pranešimai apie įvykius įrašomi veiklos knygose. Policijos pareigūnai raportuoti apie ypatingus įvykius (nužudymus, apiplėšimus, gaisrus ir kt.) savo vadams ir apskričių žandarmerijos vadams privalėdavo vėliausiai iki kitos dienos 12 val.[1] Už drausmės pažeidimus ir policijos autoriteto menkinimą policijos pareigūnams buvo numatytos griežtos bausmės. Už didesnius tarnybinius nusižengimus buvo atleidžiama iš tarnybos ir atiduodama teismui. Policijos vadai turėjo teisę taikyti tokias drausmines nuobaudas: policininkus (išskyrus karininkus ir puskarininkius) bausti iki 14 parų arešto, puskarininkius – iki 8 parų arešto, karininkus – iki 8 parų namų arešto.

Policininkams buvo palikta teisė vilkėti senas uniformas, bet jie privalėjo ryšėti vokiečių antspauduotus nustatytos formos raiščius[2].

Kiekvienoje apskrityje buvo apskrities policijos vado įstaiga, apskrities policijos nuovada ir vokiečių policijos nuovadų. Pastarosios 1941 m. spalio 1 d. buvo pavadintos policijos punktais. Vilniuje ir Kaune veikė miestų policijos vado įstaigos ir keletas nuovadų (Kaune – I–VIII, Vilniuje – I–VII)[3].

1941 m. rugpjūčio mėn. 22 apskričių policijai buvo skirti 1849 etatai (22 apskričių policijos vadai, 22 vadų pavaduotojai, 22 sekretoriai, 18 apskričių nuovadų viršininkų, 18 apskričių nuovadų viršininkų pavaduotojų, 259 punktų vedėjai, 169 vyresnieji vachmistrai, 385 vachmistrai, 934 policininkai)[4].

Apskričių policija 1941 m. rugpjūčio 1 d. turėjo tokias susisieki-

---

[1] Vokiečių tvarkos policijos vado Engelio 1941 09 15 įsakymas, ibid., b. 1, l. 32.

[2] Ibid.

[3] V. Reivyčio 1941 12 27 raštas miestų ir apskričių policijos vadams, ibid., l. 56–58.

[4] Apskričių policijos etatai 1941 m., ibid., b. 4, l. 3.

mo priemones: 750 arklių, 1000 dviračių, 40 motociklų, 10 automobilių ir 10 sunkvežimių[1].

V. Reivyčio 1941 m. gruodžio 27 d. įsakymu geležinkelių policija buvo padalyta į keturias geležinkelių policijos nuovadas: Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Radviliškio. Joms vadovavo geležinkelių policijos nuovadų viršininkai, kurie buvo pavaldūs geležinkelių policijos vadui. Nuo geležinkelių policijos nuovados apimamo ruožo priklausė policijos punktų skaičius. Punktams, kuriuose dirbo daugiau kaip du tarnautojai, buvo skiriami geležinkelių policijos punktų vedėjai, pavaldūs savo nuovados viršininkui[2].

Minėtajame V. Reivyčio įsakyme buvo nustatyta policijos tarnautojų priėmimo, atleidimo ir perkėlimo tvarka. Kandidatus į policininkus ir vachmistrus apskrityse parinkdavo policijos vadai. Stojantieji į policijos tarnybą pateikdavo prašymą, gimimo liudijimą, įgyto mokslo pažymėjimą, sveikatos liudijimą ir nuotrauką. Policijos vado įstaiga užpildydavo kandidatui skirtą nustatytos formos asmens žinių lapą, kurį su lydraščiu siųsdavo Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabo viršininkui V. Reivyčiui, sprendusiam policininkų priėmimo, atleidimo ir perkėlimo klausimus. Policininkų ir vachmistrų tarnybos bylos buvo tvarkomos policijos vadų įstaigose, aukštesnių policijos pareigūnų bylos – V. Reivyčio vadovaujamame štabe[3]. Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabe dirbo 40 darbuotojų. Štabo viršininko (inspektoriaus V. Reivyčio) pavaduotojas buvo Bronius Stasiulis, mokymo vedėjas – Ignas Tomaitis, sporto vedėjas – Fabijonas Dulkė, vyriausiasis gydytojas – Antanas Starkus, spaudos vedėjas – Bronius Kviklys, personalo skyriaus vedėjas – Juozas Valevičius, ūkio skyriaus vedėjas – Vladas Čekauskas, vyriau-

---

[1] Ibid., b. 1, l. 3–4.

[2] V. Reivyčio 1941 12 27 raštas miestų ir apskričių policijos vadams, ibid., l. 56.

[3] Ibid., l. 57.

siasis iždininkas – Vincas Kizlaitis, apskričių policijos vadas – Ignas Taunys, adjutantas – Alfonsas Kindurys[1].

1941 m. gruodžio 17 d. duomenimis, miestų policijoje buvo 1664 (Vilniuje – 890, Kaune – 656, Šiauliuose – 71, Panevėžyje – 47) etatai, apskričių policijoje – 1849, geležinkelių policijoje – 108, o iš viso viešojoje policijoje buvo 3736 etatai[2] (organizacinę lietuvių policijos struktūrą žr. p. 102).

1943 m. rugpjūčio mėn. lietuvių viešojoje policijoje tarnavo 4034 policininkai (apie 25 proc. sudarė nepriklausomos Lietuvos laikų policininkai, kitų darbo stažas – mažesnis kaip dveji metai, tačiau beveik visi buvo tarnavę kariuomenėje). Be to, dar buvo mokamų *(besoldete Hilfsschutzmann)* ir nemokamų *(unbesoldete Hilfsschutzmann)* pagalbinių policininkų kategorijos. Vokiečių tvarkos policijos vadas Lietuvoje mjr. Musilis 1942 m. lapkričio 24 d. paaiškino: „Hilfsschutzmann yra Rytų užimtų sričių svetimos tautybės [t. y. ne vokiečių – *A. B.*] nariai, kurie įsipareigojo policijos tarnybai. Tačiau jie eina policijos pareigas tik reikalui esant ir laikinai, ir tik už pareigų eitą laiką gauna atlyginimą bei naudojasi Schutzmann teisėmis“[3]. Mokami pagalbiniai policininkai per karą saugojo tiltus, karinius sandėlius ir kitus karinės reikšmės objektus. Jie taip pat būdavo pasitelkiami kovai su partizanais ir valstybinių dvarų apsaugai. Dauguma šios kategorijos policininkų neturėjo nei policinio, nei karinio pasirengimo. 1943 m. rugpjūčio mėn. jų buvo 1636[4].

Nemokamų pagalbinių policininkų 1943 m. rugpjūčio mėn. buvo 7769. Tai buvo patikimi vietos gyventojai, pasirengę padėti policijai vykdyti operacijas prieš partizanus, parašiutininkus, šnipus ir kitus

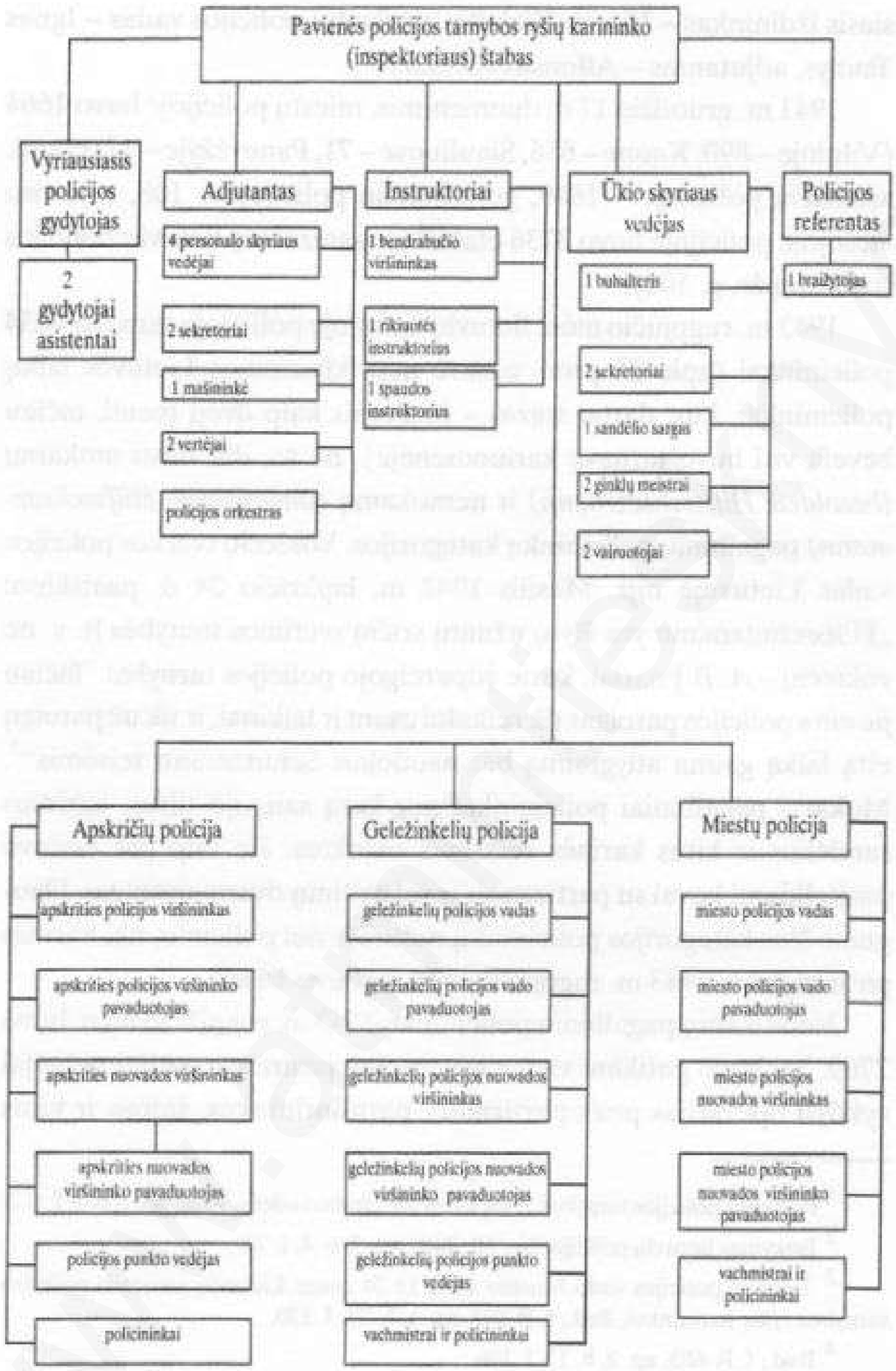
---

[1] Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko štabo sudėtis, ibid., ap. 1, b. 1, l. 1–2.

[2] Įsakymas lietuvių policijai Nr. 10, ibid., ap. 2, b. 4, l. 37.

[3] Tvarkos policijos vado Musilio 1942 11 24 raštas Lietuvių pavienės policijos tarnybos ryšių karininkui, ibid., f. R-691, ap. 1, b. 28, l. 120.

[4] Ibid., f. R-683, ap. 2, b. 13, l. 106.

Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko (inspektoriaus) štabas
Vyriausiasis policijos gydytojas
2 gydytojai asistentai
Adjutantas
4 personalo skyriaus vedėjai
2 sekretoriai
1 mašininkė
2 vertėjai
policijos orkestras
Instruktoriai
1 bendrabučio viršininkas
1 rikiuotės instruktorius
1 spaudos instruktorius
Ūkio skyriaus vedėjas
1 buhalteris
2 sekretoriai
1 sandėlio sargas
2 ginklų meistrai
2 vairuotojai
Policijos referentas
1 brašytojas
Apskričių policija
apskrities policijos viršininkas
apskrities policijos viršininko pavaduotojas
apskrities nuovados viršininkas
apskrities nuovados viršininko pavaduotojas
policijos punkto vedėjas
policininkai
Geležinkelių policija
geležinkelių policijos vadas
geležinkelių policijos vado pavaduotojas
geležinkelių policijos nuovados viršininkas
geležinkelių policijos nuovados viršininko pavaduotojas
geležinkelių policijos punkto vedėjas
vachmistrai ir policininkai
Miestų policija
miesto policijos vadas
miesto policijos vado pavaduotojas
miesto policijos nuovados viršininkas
miesto policijos nuovados viršininko pavaduotojas
vachmistrai ir policininkai

tuometinės valdžios priešus. Šie policininkai ginklą gaudavo tik prieš operaciją, šiaip jie neturėjo teisės jo laikyti[1].

Policijos štabo 1943 m. rugpjūčio 24 d. duomenimis, Lietuvoje buvo 5670 policininkų: štabe – 46, Kaune – 495, Vilniuje – 459, Kaune policijos orkestre – 48, apskrityse – 3643, geležinkelių policijoje – 222, Vilniuje policijos mokykloje – 108, 3-iojoje policijos kuopoje – 110, dvarų apsaugoje – 314, kovoti su partizanais į Rytų Lietuvą pasiųstoje policijos kuopoje – 121 policininkas, Prienuose buvusiame mokomajame policijos dalinyje – 241 žmogus[2].

Lietuvių policija karo metais ne tik palaikė viešąją tvarką – ilgainiui ji vis dažniau buvo naudojama kariniams tikslams, t. y. kovai su partizanais, karinės reikšmės objektams saugoti ir pan. 1942 m. gruodžio 9 d. vokiečių žandarmerijos vadas Lietuvoje plk. Hachtelis parašė raštą dėl vokiečių ir lietuvių policijos panaudojimo kovoje su banditizmu. Jame buvo kalbama apie tai, kad kovą su banditizmu reikia aktyvinti ir ji turi būti puolamojo, o ne gynybinio pobūdžio. Rašte buvo nurodytos kovojimo su partizanais taisyklės:

„1. Vietovėse, **kuriose ypatingai pasirodo banditų**, reikia atitinkamam liet. policijos punkto vedėjui, bendradarbiaujant su vietos viršaičiais ir seniūnais, skubiai sudaryti kiek galint stipresnę **vietos sargybą iš visų patikimų ir galinčių ginklą valdyti vyriškos lyties gyventojų**, kuri tamsos metu perimtų vietovės apsaugą prieš banditus, išsiunčiant stiprius patrulius ir išstatant stiprias sargybas.

Patikimi pagalbiniai policininkai gali tam tikslui būti apginkluojami. […]

Už vietos sargybos sudarymą pirmoje eilėje yra man atsakingi žandarmerijos postų ir apskričių policijos vadai. Vadovavimas priklauso žandarmerijos postų vadams, jų veikimo ribose. Imantis priemonių reikia palaikyti tamprų ryšį su apskričių viršininkais. Vie-

---

[1] Ibid.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje…“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 123.

tos sargybos sudarymas ypatingai svarbus Vilniaus sričiai ir Zarasų apskričiai (Panevėžio srity). [...]

2. **Vietovėse**, kur pasirodinėja banditai, reikia dienos ir nakties metu išstatyti **policijos patrulius**, o reikalui esant – ir ypatingus būrius ir, jeigu tai reikalinga, net kelioms dienoms. Šių patrulių uždavinys yra, banditams pasirodžius, juos užklupti.

3. **Miškuotos vietovės** privalo nuolat policijos patrulių arba ypatingųjų būrių **būti perieškotos, ar nėra banditų užlandų** (Schlupfwinkeln). Surastas banditų užsilaikymo vietas reikia visiškai sunaikinti.

4. **Reikia nuolatos, dienos ir nakties metu, pravesti visuose keliuose asmenų kontrolę, patikrinant, ar jie turi teisingus asmens dokumentus**. [...]

5. Tose srityse, kur pasirodinėja banditai, reikia vietovėse bendradarbiaujant su SD, valsčiaus viršaičiais ir seniūnais pravesti pelningą paieškojimą (gaudymą) visų svetimų, ne vietos gyventojų. Svetimus asmenis reikia perduoti SD patikrinti, ant kiek jų patikimumas negali būti tiksliai nustatytas [...]"[1].

Dėl lietuvių viešosios policijos kovos su partizanais V. Reivytis 1944 m. vasario mėn. parašė išsamų raštą SS ir policijos vadui Lietuvoje gen. mjr. Harmui. V. Reivyčio rašte buvo išanalizuota lietuvių policijos padėtis ir jai iškilę sunkumai. Rašte sakoma, kad banditizmas Lietuvoje vis labiau plinta ir jeigu nebus imtasi energingų priemonių, tai padėtis gali tapti visiškai nekontroliuojama ir nepaprastai grėsminga. Vilniaus srityje veikiantys dideli partizanų junginiai (po 300–700 žmonių) užpuldinėja ne tik kaimus, bet ir miestelius[2].

V. Reivytis nurodė, kad tvarkos policijos vado 1941 m. rugsėjo 25 d. įsakymu burmistrai ir apskričių viršininkai neteko teisės duoti

---

[1] Vokiečių žandarmerijos vado Lietuvoje Hachtelio 1942 12 09 raštas lietuvių policijos ryšių karininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 7, l. 557–558.

[2] V. Reivyčio 1944 02 raštas SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 1–2.

įsakymus lietuvių policijai, dėl to kilo nesutarimų tarp apskričių viršininkų ir apskričių policijos viršininkų. Apskričių viršininkai vengia skirti reikalingas pinigų sumas policijai išlaikyti ir skundžia policijos pareigūnus aukštesnėms civilinės valdžios institucijoms. Nesutarimai tarp apskričių viršininkų ir apskričių policijos vis nesibaigia[1].

1944 m. sausio 6 d. duomenimis, lietuvių viešojoje policijoje tarnavo 5734 žmonės, iš jų 71 sirgo arba atostogavo, 964 buvo suimti, 257 dezertyravo, 849 saugojo tiltus, dvarus, geležinkelius ir kitus objektus. Prie nurodytųjų skaičių dar pridėjus geležinkelių policiją, policijos štabą, policijos orkestrą, Vilniaus policijos mokyklą, Kauno policijos mokymo skyrių, be to, 664 policininkus, paskirtus imti darbininkus darbams į Vokietiją, 510 atramos punktuose buvusių policininkų, liktų 2747 policininkai, kurie dirbo grynai policijos darbą (nepriklausomoje Lietuvoje viešojoje policijoje dirbo 3243 policininkai). Aštuoniolikoje Lietuvos apskričių 1275 gyventojams teko vienas viešosios policijos tarnautojas. Kauno mieste 1944 m. sausio 6 d. viešosios policijos tarnautojų iš tikrųjų buvo 443[2]. Kadangi darbuotojų buvo mažai, viešoji policija negalėjo tinkamai atlikti savo pareigų, o ką jau kalbėti apie kovą su plačiai veikusiais partizanais.

Viešosios policijos tarnautojų kokybinė sudėtis taip pat buvo nepatenkinama. Policijos pareigūnų kvalifikacijai kelti 1942 m. lapkričio 5 d. Vilniuje buvo atidaryta policijos mokykla, kurioje mokymo kursas turėjo trukti 8 savaites. Į policijos mokyklą buvo išsiųsta 160 geriausių policininkų, tačiau po 8 savaičių jie negrįžo į ankstesnes savo tarnybos vietas, nes iš jų sudaryta atskira kuopa buvo paskirta eiti tarnybos 257-ajame policijos batalione. Panašiai buvo pasielgta ir su kitais šios mokyklos kursais. Be to, dalis policijos puskarininkių (216) buvo įtraukti į 10-ąjį batalioną ir pasiųsti į frontą prie Ilmenio

---

[1] Ibid., l. 3.

[2] Ibid., l. 4.

ežero[1]. Visi minėtieji policininkai buvo rinktiniai viešosios policijos kadrai. Į jų vietą buvo priimami nauji ir nepatyrę žmonės. Viešosios policijos darbuotojus ėmus siųsti į frontą ir kovai su partizanais, vis mažiau atsirasdavo žmonių, norinčių dirbti policijoje. 1943 m. viduryje tarnauti policijoje per mėnesį stodavo 5–10 žmonių. Policija buvo aiškiai nepakankamai aprūpinama drabužiais, avalyne, maisto kortelėmis, butais ir kitais pragyvenimui reikalingais dalykais. Nuo karo pradžios iki 1944 m. lietuvių policija gavo 616 porų aulinių ir 3799 poras suvarstomų batų. 1362 policininkai išvis negavo jokių batų, o gavusieji juos suavėjo[2].

Lietuvių policininkai dažnai būdavo ginkluoti prasčiau negu partizanai, kurie turėjo pistoletų, automatinių ginklų, lengvųjų bei sunkiųjų kulkosvaidžių ir granatų. Lietuvių viešoji policija daugiausia buvo ginkluota senais rusiškais šautuvais. 1944 m. sausio 6 d. duomenimis, lietuvių policija buvo taip ginkluota: 5734 policininkai turėjo 5357 šautuvus, 1335 pistoletus, 1 sunkųjį kulkosvaidį, 39 lengvuosius kulkosvaidžius ir 22 automatinius pistoletus[3]. Prastai ginkluoti policininkai, kurių nuolat trūko, negalėjo sėkmingai kovoti su partizanais, tad susirėmę su didesniais jų būriais patirdavo pralaimėjimų ir turėdavo nemažų nuostolių. Dėl visų šių priežasčių lietuvių policijoje suvešėjo tokios blogybės kaip nedrausmingumas, girtuoklystė ir dezertyravimas.

Minėtajame pavienės policijos tarnybos ryšių karininko 1944 m. vasario mėn. rašte SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui daug kalbama apie dezertyrus. Pažymėta, kad ypač dažnai iš tarnybos esą pasišalinama per komandiruotes į kitas tarnybos vietas. Dezertyrų vis daugėją, ir tai labai demoralizuoją tebetarnaujančius policininkus ir savisauginiukus. Tuo metu laisvėje dar buvę 400 pabėgusių polici-

---

[1] Ibid., b. 13, l. 109; ibid., b. 31, l. 5.

[2] Ibid., b. 31, l. 6.

[3] Ibid., l. 6.

ninkų. Lietuvių policija vangiai ieškanti dezertyrų, ir spėjama, kad kai kurie policininkai palaiką ryšius su pabėgusiais savo draugais. SS ir policijos teismas ilgai ir neefektyviai nagrinėjąs suimtų dezertyrų bylas, ir tai kurstą policininkų nebaudžiamumo nuotaikas. Prasidėjus prievartiniam policininkų siuntimui į frontą, dezertyrų labai padaugėję. Vokiečių policijos vadovybė buvo pažadėjusi viešosios policijos tarnautojų ir savisaugos būrių nesiųsti iš Lietuvos. Iš siunčiamų į frontą policininkų 57 esą pabėgę. 1943 m. birželio 6 d. buvęs išleistas įsakymas dėl dezertyrų amnestijos, ir po to daugiau kaip pusė dezertyrų grįžę į savo tarnybos vietas[1].

Tame pačiame pavienės policijos tarnybos ryšių karininko V. Reivyčio pranešime nurodyta, kad dezertyruoti skatinanti ir priešo propaganda (inteligentijos, Bažnyčios, aukšto rango tarnautojų ir dalies karininkų), klausianti: „Dėl ko kariaujama?“ Pranešimo pabaigoje sakoma, kad lietuviai vis dėlto mirtinai neapkenčią bolševizmo ir tai esą įrodę savo aukomis: iki 1944 m. sausio 6 d. kovose su partizanais žuvo 198 policininkai, 16 dingo be žinios ir 94 buvo sužeisti[2].

Dezertyrų ypač padaugėjo 1943 m. rudenį ir 1944 m. pirmoje pusėje. Be dezertyravimo, buvo kitokių lietuvių policijos priešinimosi faktų. „Nepriklausoma Lietuva“ 1942 m. spalio 15 d. pranešė, kad Utenos apskrities policijos vadas Kazlauskas atsisakė siųsti policininkus ūkininkams iš savo ūkių iškraustyti, dėl to jis buvo suimtas ir uždarytas į kalėjimą. Po kurio laiko išėjo į laisvę, bet iš pareigų buvo atleistas[3].

1944 m. pirmoje pusėje Rytų Lietuvoje suaktyvėjus lenkų ir sovietų partizanams, policijos pareigūnai masiškai mesdavo darbą ir slėpdavosi nuo partizanų antpuolių ir vokiečių represijų už pasitrau-

---

[1] Ibid., b. 28, l. 7–8.

[2] Ibid., l. 9.

[3] *Nepriklausoma Lietuva*, 1942 10 15, Nr. 8.

kimą iš tarnybos. Į Rytų Lietuvą komandiruojami policininkai nepaklusdavo įsakymams ir į naujas tarnybos vietas nenuvykdavo.

Žandarmerijos vado 1943 m. rugsėjo 14 d. įsakymu keletas pavienės policijos tarnybos savisaugos būrių buvo nusiųsta į Vilniaus kraštą derliaus ėmimo apsaugai nuo sovietų ir lenkų partizanų. Į Vilniaus apygardą privalėjo atvykti 383 policininkai, bet atvyko tik 275. Policininkų komandiruotė turėjo trukti 7–8 savaites, bet ji baigėsi tik po 11 savaičių. Policininkams reikėjo ne vien rūpintis derliaus apsauga, bet ir gaudyti žmones, siunčiamus darbams į reichą. Tai sukėlė policijos tarnautojų nepasitenkinimą ir naują dezertyravimo bangą[1].

Ukmergės apskrities policijos vadas 1944 m. birželio 2 d. rašė: „Š. m. gegužės mėn. 15 d. siunčiamas komandiruotėn į Ašmenos apskr., Ukmergės apskr., Širvintų punkto vyr. saugūnas Šinkūnas Bronius pakelyje su ginklais ir mundiruote pabėgo. [...]

Š. m. gegužės mėn. 6 d. siunčiamas komandiruotėn į Svyrių apskr., Ukmergės apskr., Širvintų polic. Pavasaris Stasys pakelyje su ginklais ir apranga pabėgo“[2].

Telšių apskrities policijos vadas pranešė, kad į Ašmenos apskritį nenuvyko ir iš tarnybos pasišalino pagalbinės policijos tarnybos Plungės policijos punkto policininkas Alfonsas Stropus, turėjęs išvykti 1944 m. kovo 28 d.[3] Saugumo policijos ir SD Panevėžio apygarda 1944 m. balandžio 20 d. paskelbė 32 lietuvių dezertyrų paiešką[4].

1944 m. sausio 6 d. iš tarnybos pasišalino Turgelių policijos punkto policininkas Vladas Vilkevičius, vasario 6 d. – Šumsko policijos punkto vachmistras Kazys Ramanavičius[5].

---

[1] LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 28, l. 9.

[2] Ibid., f. R-708, ap. 1, b. 20, l. 175.

[3] Ibid., l. 160.

[4] Ibid., l. 109–110.

[5] Ibid., f. R-689, ap.1, b. 197, l. 56.

Į Zarasų apskritį komandiruotas Ukmergės policininkas Pranas Kalibatas pakeliui į komandiruotės vietą pabėgo (1944 m. vasario 23 d.). Taip pat pasielgė ir į Svyrių apskritį komandiruoti Ukmergės policininkai Albertas Vėbra, Stasys Martynėlis, Kazys Druskys ir Mykolas Ribinskas[1]. 1944 m. gegužės 13 d. dezertyravo net Eišiškių apskrities policijos vadas Petras Ambraška[2].

Lietuvių policija ieškodama dezertyrų didelio uolumo nerodė, tik retas iš tarnybos pasišalinęs pareigūnas buvo surandamas ir nubaudžiamas, dėl to policijos drausmė vis labiau šlijo. Padėčiai gerinti pavienės policijos tarnybos ryšių karininkas V. Reivytis siūlė į ankstesnes tarnybos vietas grąžinti tuos policininkus, kurie buvo įtraukti į 256-ąjį ir 257-ąjį batalionus ir kovojo fronte arba Vilniaus srityje su partizanais. Be to, jis siūlė visada laikytis policininkams duotų pažadų dėl komandiruočių ir mokymo trukmės, likviduoti atsparos punktus Vilniaus srityje, o jų įgulas paskirstyti po policijos nuovadas ir punktus, į kovą su partizanais pasitelkti daugiau karinių dalinių, pagerinti policininkų ir jų šeimų materialines gyvenimo sąlygas, policininkų apginklavimą, aprangą ir mokymą, griežčiau bausti dezertyrus, nedrausmingiems policininkams įsteigti baudžiamąją kuopą, aiškiau atskirti vokiečių ir lietuvių policijos kompetenciją, suteikti daugiau teisių apskričių policijos viršininkams ir pavienės policijos tarnybos ryšių karininkui[3].

V. Reivyčio pastangos rasti išeitį esant tokiai sunkiai situacijai rezultatų nedavė. 1944 m. pirmoje pusėje padėtis Lietuvoje vis prastėjo. Nei vokiečiai, nei lietuviai neturėjo pakankamai jėgų susidoroti su gausiais sovietų ir lenkų partizanų būriais. Baigiantis vokiečių okupacijai Vilniaus srityje partizanai buvo likvidavę apskričių administracijos ir policijos įstaigas.

---

[1] Ibid., f. R-708, ap.1, b. 20, l. 69–70.

[2] Ibid., f. R-689, ap.1, b. 198, l. 103–104.

[3] V. Reivyčio 1942 02 raštas SS ir policijos vadui Harmui, ibid., f. R-683, ap. 2, b. 31, l. 11–12.

Lietuvių viešosios policijos veikla vertintina teigiamai. Ilgą laiką lietuvių policija įstengė krašte palaikyti tvarką ir ramybę. Lietuvai buvo naudingiau turėti savo, o ne grynai vokišką policiją. Nors vokiečių valdžia vertė lietuvių policiją vykdyti okupacinės valdžios užduotis (gaudyti žmones, siunčiamus darbams į Vokietiją ir į kariuomenę, rinkti duokles ir t. t.), tačiau dažnas lietuvių policininkas įspėdavo krašto gyventojus apie vokiečių organizuojamas akcijas, ir jie tam pasiruošdavo. Žinoma, buvo ir aklai atsidavusių vokiečiams policininkų. Vis dėlto tai, kad buvo ir lietuvių policija, sušvelnino okupacinės valdžios spaudimą krašto gyventojams.

Lietuvių policijos batalionai

Prasidėjus SSRS–Vokietijos karui, lietuvių policijos batalionai buvo formuojami daugiausia iš 1941 m. birželio sukilėlių (partizanų), LAF'o ginkluotų būrių, vadinamų Tautine darbo apsauga (TDA), dezertyravusių Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių, taip pat iš lietuvių, patekusių į karo belaisvių stovyklas Rytprūsiuose. Lietuvių policijos batalionai dar buvo vadinami savisaugos batalionais, apsaugos dalimis ir kitaip. Išeivijos literatūroje įsitvirtino Lietuvos apsaugos dalių (LAD) pavadinimas. Autorius pasirinko policijos batalionų terminą.

1941 m. birželio 23 d. LAF'o ginkluoti būriai pradėjo kontroliuoti Kauną, o Varėnos poligone dislokuoti Raudonosios armijos 179-osios šaulių divizijos kariai lietuviai masiškai traukėsi iš poligono ir organizuotai būrėsi Vilniuje.

Birželio pabaigoje Vilniuje buvo apie 4–5 tūkst. buvusio 29-ojo teritorinio šaulių korpuso karių. Jonas Abraitis „Kario“ žurnale rašė: „Vilniuje kariuomenės atkūrimas vyko pilnu tempu, nes kadrų ir karėivių užteko – kiekvieną dieną sugrįždavo šimtai visokių laipsnių karių. Pabradės surinkimo stovykloje buvo apie 1500 vyrų, iš kurių vieni vyko į Vilnių, kiti į Kauną, o treti į savo apskričių miestus. Šių kelių savaičių laikotarpyje Vilniuje buvo

suformuota kovos rinktinė, kelios atskiros kuopos ir buvo baigiama formuoti trys keturi batalionai. Tuo metu Vilniuje buvo ginkluota mažiausiai 3000 vyrų, o visoje Lietuvoje atkurtos Lietuvos kariuomenės eilėse galėjo būti 15–17 tūkstančių vyrų“[1]. Lietuvių savisaugos dalys (LSD) Vilnijoje dislokavosi Vilniuje, Pabradėje ir Varėnoje. Liepos 21 d. LSD Rytų Lietuvoje buvo išformuotos, o jų pagrindu suorganizuota Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT), suskirstyta į saugos, tvarkos ir darbo tarnybas. VAT viršininku tapo (liepos 31 d.) buvęs Lietuvos kariuomenės gen. št. plk. A. Špokevičius, štabo viršininku – plk. K. Dabulevičius. Rugpjūčio 1 d. VAT buvo pavadinta savisaugos tarnyba, o jos padaliniai – batalionais: saugos – 1-uoju batalionu, tvarkos – 2-uoju, darbo – 3-iuoju[2]. Iki 1941 m. spalio Vilniuje buvo suorganizuoti penki savisaugos batalionai. Spalio 24 d. duomenimis, Vilniuje batalionų sudėtis buvo tokia: 1-asis – 10 karininkų ir 334 kareiviai; 2-asis – 18 karininkų ir 450 kareivių; 3-iasis – 24 karininkai ir 607 kareiviai; 4-asis – 8 karininkai ir 253 kareiviai; 5-asis – 22 karininkai ir 288 kareiviai.

Be to, dar buvo viena kuopa (5 karininkai ir 120 kareivių). 1-asis ir 4-asis batalionai tuo metu ėjo sargybas Vilniaus mieste, 2-asis rengėsi išvykti į Liubliną (Maidaneko koncentracijos stovyklos apsaugai), 3-iasis buvo kariškai mokomas, o 5-asis saugojo Vilniaus–Šumsko, Vilniaus–Švenčionių, Vilniaus–Varėnos, Vilniaus–Kaišiadorių geležinkelio atkarpas. Batalionų kariai taip pat buvo siunčiami varyti žydų į šaudymo vietas[3]. 1942 m. Vilniaus apygardoje buvo septyni batalionai: 2-asis, 3-iasis, 4-asis ir 15-asis, dislokuoti įvairiose Rytų Lietuvos vietose, o 1-asis sargybų, 6-asis geležinkelių apsaugos

---

[1] J. Abraitis, „Atkuriami ginkluoti Lietuvos kariuomenės daliniai Vilniuje“, *Karys*, 1987, Nr. 1(1628), p. 14.

[2] Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 333.

[3] Vilniaus policijos vado 1941 10 24 raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, LCVA, f. R-658, ap. 1, b. 1, l. 16.

ir naujai suformuotasis (vėliau pavadintas 254-uoju F) liko Vilniaus mieste ir jo apylinkėse[1].

Kaune veikę lietuvių partizanų būriai vokiečių karo lauko komendanto Pohlio 1941 m. birželio 28 d. įsakymu buvo nuginkluoti, o jų būriai paleisti. Lietuvos laikinosios vyriausybės paskirtas Kauno karo komendantas J. Bobelis birželio 28 d. įsakė iš buvusių partizanų ir naujų savanorių sudaryti TDA batalioną. Iš pradžių buvo sudarytos penkios kuopos, pavadintos TDA 1-uoju batalionu. Jos ėmė saugoti karinius objektus ir karo belaisvius, patruliuoti gatvėse, palaikyti viešąją tvarką. Šie daliniai buvo įsikūrę Žaliakalnyje, Aukštaičių gatvėje[2]. TDA 1-ojo bataliono vadu tapo plk. Andrius Butkūnas, jo pavaduotoju – mjr. Antanas Impulevičius.

Užėmę Lietuvą, naciai stengėsi lietuvių policiją ir policijos batalionus panaudoti savo tikslams apeidami Lietuvos laikinąją vyriausybę (formaliai egzistavusią iki 1941 m. rugpjūčio 4 d.). Vokiečių saugumo policijos ir SD 3/A operatyvinis būrys panaudojo vieną TDA (vėliau – 1-ojo policijos bataliono) kuopą Kaune (apie 205 policininkus) masinėms žudynėms Kauno fortuose ir periferijoje. Vilniuje vokiečių saugumo policijos 3/B operatyvinis būrys iš lietuvių policininkų sudarė ypatingąjį būrį, kuris, gestapo vadovaujamas, 1941 m. liepos mėn. Paneriuose ėmė masiškai šaudyti žydus ir sovietinį aktyvą. Vėliau Vilniaus ypatingajame būryje tarnavo apie 40 žmonių[3]. Į policijos batalionus buvo paskirti vokiečių ryšių karininkai, privalėję kontroliuoti lietuvių policijos batalionų veiklą.

1942 m. 1-ojo bataliono priežiūros karininkas buvo A. Rahtmannas, 3-iojo – H. J. Jacobas, 4-ojo – A. Martinas, 5-ojo – G. Beyeris,

---

[1] J. Abraitis, „Atkurtų lietuvių ginkluotų dalinių skaičius Lietuvoje vokiečių okupaciniais metais“, *Karys*, 1987, Nr. 4(1631), p. 154.

[2] J. Vicas, *SS tarnyboje*, Vilnius, 1961, p. 14.

[3] Žr.: K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 117–118.

7-ojo – Nitsche, 8-ojo – Schneideris, 9-ojo – H. Behrensas, 11-ojo – W. Draubas, 12-ojo – K. Spangenbergas, 13-ojo – K. Edelmannas, 10-ojo – F. Salhoferis, 252-ojo – H. Kruse[1].

1941 m. liepos 25 d. Lietuvoje buvo įvestas civilinis okupacinis vokiečių režimas (*die Zivilverwaltung*), o liepos 24 d., kaip jau buvo minėta, įvyko „Geležinio vilko" pučas Lietuvos laikinajai vyriausybei nuversti. Kauno karo komendantas J. Bobelis buvo pašalintas iš pareigų, jo vietą užėmė S. Kviecinskas, o TDA 1-ojo bataliono vadu tapo kitas voldemarininkas – mjr. K. Šimkus.

Tvarką batalione mėgino atkurti krašto apsaugos ministras gen. S. Raštikis. Jis liepos 26 d. išleido įsakymą Kauno komendantui:

„1. Stropiai žiūrėti, kad komendantūros žinioje esančiame batalione drausmė būtų tinkamoje aukštumoje ir kad jame nepasireikštų jokių išsišokimų; nusikaltusius įsakau bausti visu griežtumu.

2. Draudžiu be Feldkomendanto ir mano leidimo angažuoti batalioną ar pavienius komendantūros pareigūnus bet kuriems veiksmams, kurie drumstų mieste tvarką ir rimtį"[2].

Tą pačią dieną (liepos 26-ąją) vokiečių policijos gen. mjr. Pohlis nusiuntė raštą Kauno karo komendantui S. Kviecinskui dėl Lietuvos kariuomenės ženklų. TDA bataliono kariams buvo uždrausta nešioti lietuviškus vyresniškumo ženklus, o lietuviškas uniformas leista vilkėti tik su geltonais raiščiais ir užrašu „Polizeihilfsdienst" („Pagalbinė policijos tarnyba"). Už įsakymo nesilaikymą grasinta areštu ir griežtomis bausmėmis[3].

Vermachto Ostlando karo vado liepos 30 d. įsakymu visos lietuvių ginkluotosios pajėgos buvo perimtos SS ir policijos vado Lietuvoje gen. mjr. L. Wysockio žinion. Tiesioginiu savisaugos dalinių viršininku buvo paskirtas vokiečių rezervinės policijos 11-ojo bata-

---

[1] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, Vilnius, 1970, p. 75–77.

[2] Krašto apsaugos ministro S. Raštikio 1941 07 26 raštas Kauno miesto komendantui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 84.

[3] Gen. mjr. Pohlio 1941 07 26 raštas kpt. S. Kviecinskui, ibid., l. 86.

liono vadas mjr. F. Lechthaleris. Iš septynių TDA 1-ojo bataliono kuopų Kaune rugpjūčio 7 d. buvo sudaryti du pagalbinės policijos tarnybos batalionai (1-ojo vadas K. Šimkus, 2-ojo – A. Impulevičius, po savaitės suformuoto 3-iojo – kpt. Antanas Švilpa)[1].

Rugpjūčio 15 d. visi Kaune buvę lietuvių kariniai daliniai F. Lechthalerio įsakymu buvo suskirstyti į penkis batalionus, ir dar buvo suformuotos atskiros statybos, transporto ir technikos kuopos. 4-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Viktoras Klimavičius, 5-ojo – kpt. K. Kriščiūnas[2]. Savisaugos dalinių numeracija ir dislokacija dažnai keisdavosi.

1941 m. rugsėjo 15 d. vokiečių tvarkos policijos vadas mjr. Engelis išleido įsakymą dėl policijos organizavimo ir jos tarnybos Lietuvos generalinėje srityje. Šis įsakymas skelbė, kad visų rūšių policijos ir SS dalinių vadovybė Lietuvos generalinėje srityje priklauso SS ir policijos vadui Lietuvoje brigadefiureriui L. Wysockiui, o visiems tvarkos policijos reikalams vadovauja tvarkos policijos vadas Lietuvoje mjr. Engelis. Jam yra pavaldūs: a) vokiečių policija, b) lietuvių policija (miestų nuovadų policija ir provincijos policijos punktai), c) savisaugos (pagalbinės policijos) daliniai[3].

Kaune buvę 1-asis, 2-asis ir 3-iasis batalionai liko mjr. F. Lechthalerio žinioje, o 4-asis ir 5-asis batalionai, statybos, transporto ir technikos kuopos perėjo tvarkos policijos vado mjr. Engelio žinion[4]. Orkestrą buvo numatyta padalyti į du: vienas lieka pavaldus F. Lechthaleriui, kitas pereina Engelio žinion. 1941 m. spalio 5 d. F. Lechthalerio žinioje buvę Kauno batalionai ir kuopos buvo pavadinti apsaugos batalionais (iki tol vadinosi pagalbinės policijos tarnybos

---

[1] Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 71–74.

[2] Ibid., p. 333.

[3] Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje Engelio 1941 08 15 įsakymas, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 7, l. 3.

[4] Mjr. F. Lechthalerio 1941 10 05 raštas kpt. S. Kviecinskui, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1187, l. 167–19.

batalionais) ir apsaugos kuopomis. Kauno komendantas S. Kviecinskas tapo ryšių karininku prie rezervinės policijos 11-ojo bataliono (šias pareigas nuo 1941 m. lapkričio 25 d. vietoje jo ėjo K. Šimkus)[1]. 1-ojo bataliono vadą K. Šimkų pakeitė kpt. Norbertas Gasėnas. 1941 m. gruodžio 22 d. F. Lechthaleriui pavaldūs batalionai perėjo tvarkos policijos vado Engelio pavalduman ir buvo pernumeruoti. 1941 m. gruodžio 10 d. Ryšių karininko štabas prie rezervinės policijos 11-ojo bataliono buvo pavadintas Lietuvių apsaugos dalių štabu. F. Lechthalerio vadovaujamas vokiečių policijos batalionas buvo išsiųstas į Gudiją[2].

1941 m. spalio 1 d. įsteigiamas Lietuvių savisaugos dalių štabas (lapkričio 3 d. jis buvo pavadintas LSD inspektoriaus štabu). Lietuvių policijos batalionų viršininku (inspektoriumi) tapo plk. ltn. A. Špokevičius. LSD buvo suskirstytos į Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio apygardas. Kiekviena apygarda turėjo savo atskirą štabą. Vilniaus apygardos vadu buvo paskirtas gen. št. plk. Izidorius Kraunaitis (štabo viršininku – plk. ltn. Jonas Juknevičius), Kauno apygardai vadovavo plk. Kazys Labutis (štabo viršininkas – plk. ltn. Juozas Jankauskas), Šiaulių apygardai – gen. št. plk. ltn. Petras Vertelis (štabo viršininkas – plk. ltn. Aleksandras Andriulaitis), Panevėžio apygardos vadu tapo plk. Petras Genys (štabo viršininkas – mjr. Ernestas Bliudnikas).

LSD inspektoriaus štabas buvo įsikūręs Kaune, Gedimino g. 29, Vidaus reikalų vadybos patalpose, jo viršininkas – gen. št. plk. Antanas Rėklaitis[3]. 1942 m. birželio 1 d. šis štabas pavadinamas Lietuvių savisaugos dalių ryšių karininko prie vokiečių tvarkos policijos vado štabu. Štabas vadovavo visiems lietuvių policijos batalionams[4].

---

[1] Mjr. F. Lechthalerio 1941 10 10 įsakymas Nr. 107, ibid., l. 167–20.

[2] Mjr. F. Lechthalerio 1941 12 22 raštas mjr. K. Šimkui, ibid., l. 167–27.

[3] J. Vicas, *SS tarnyboje*, p. 15–16; LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 8, l. 1.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 334.

Keitėsi ne tik policijos batalionų štabų pavadinimai, bet ir pačių batalionų numeriai. Vyriausiojo vokiečių tvarkos policijos vado nurodymu 1941 m. gruodžio viduryje Vilniuje buvę batalionai (įskaitant ir į Liubliną bei Minską išsiųstus du batalionus) gavo 4–7 numerius, Kaune buvę batalionai (įskaitant prie Ilmenio ežero išsiųstą 8-ąjį batalioną) gavo 8–11 numerius, Šiaulių batalionas – 12, o Panevėžio batalionas – 13 numerį[1].

Pirmaisiais okupacijos metais į policijos batalionus buvo verbuojami savanoriai. Tarnyba turėjo trukti 6 mėnesius. Stojantieji pasirašydavo tokio turinio pasižadėjimą:

Aš [...] nuo [...] stoju savanoriu į Pagalbinį Policijos Tarnybos Batalioną šešiems mėnesiams ir Didžiojo Vokiečių Reicho Vado Adolfo Hitlerio vadovybėje, kuriant naują Europą, pasižadu man uždedamas tarnybos pareigas atlikti sąžiningai, pasiduoti karinei drausmei, už tarnybinius nusikaltimus ir nusižengimus atsakyti prieš Karo teismus, šventai laikyti paslaptis ir nepriklausyti prie draudžiamųjų organizacijų; priešams jokių žinių neteikti ir visą, ką tik apie juos sužinosiu, tuojau pranešti savo viršininkams.

(Data) *(Parašas)*[2]

Tačiau pasibaigus tarnybos laikui policijos batalionų kariai buvo verčiami tarnauti toliau. 1941 m. rugsėjo 28 d. H. Himmlerio įsakymu policijos batalionų kariai buvo prisaikdinti tarnauti neribotą laiką[3]. Prisaikdinimo tvarka buvo išdėstyta tvarkos policijos vado Lietuvoje 1941 m. spalio 15 d. įsakyme. Pagal šį įsakymą visi policijos batalione keturias savaites ištarnavę karininkai, puskarininkiai ir eiliniai duodavo priesaiką: „Kaipo savisaugos dalinių narys, prisiekiu būti ištikimas, narsus ir paklusnus. Taip pat visas savo pareigas, ypatingai

---

[1] Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1941 12 16 raštas, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 28, l. 66.

[2] A. Impulevičiaus baudž. byla, LYA, arch. Nr. 47386/3, t. 8, l. 204.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 122.

kovoje prieš tautas žudantį bolševizmą, atlikti sąžiningai. Už šitą priesaiką esu pasirengęs aukoti savo gyvybę. Tepadeda man Dievas“[1].

Visi Lietuvoje tuo metu buvusių batalionų vadai kartu su 9-uoju batalionu turėjo prisiekti Kaune 1942 m. spalio 26 d. [2]

Dalis lietuvių į policijos batalionus stojo dėl to, kad neturėjo darbo ir pragyvenimo šaltinio. Savisauginiinkai gaudavo palyginti neblogus atlyginimus, maisto ir drabužių. Karių šeimoms buvo teikiamos įvairios privilegijos (butai, aprūpinimas maistu ir kuru, žemės nuosavybės teisės pripažinimas). Vokiečiams pradėjus siųsti batalionus į Rytų frontą, savanorių labai sumažėjo. Nors už savavališką pasišalinimą iš tarnybos grėsė griežtos bausmės, dezertyrų vis daugėjo.

Policijos batalionui priklausė 32 karininkų ir 555 kareivių etatai, tačiau paprastai batalionai niekada nebūdavo visai sukomplektuoti. Savisaugos (policijos) batalionų pavadinimai labai įvairavo. Savisaugos referento gen. št. plk. I. Kraunaičio 1941 m. rugsėjo 29 d. rašte taip aiškinamos policijos rūšių sąvokos:

„**A. Savisaugos daliniais** vadinami štabai ir jų daliniai, sudarantys kariškus dalinius (Batalionas, atskira kuopa), stovintieji vienoje vietoje, turintieji savo vadus ir nedirbantieji prie tvarkos (vieš.) policijos nuovadų. Saugos daliniai skirstomi:

a) Vilniaus savisaugos štabas ir jam priklausantieji visos Vilniaus srities daliniai;

b) Kauno savisaugos štabas ir jam priklausančios Kauno formacijos;

c) Panevėžio batalionas (305 žm.);

d) Telšių batalionas (275 žm.);

---

[1] Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 10 15 įsakymas, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 23.

[2] Ibid.

e) Jonavos (65 žm.), Marijampolės (172 žm.), Rokiškio (68 žm.), Šiaulių (150 žm.), Vilkaviškio (50 žm.) ir Zarasų (205 žm.) atskiros kuopos.

B. Garbės savisaugos daliniais vadinami ginkluoti ir visuomet pasirengę būti apginkluotiems ir spec. uždaviniams vykdyti neapmokami.

C. Pagalbinė (laisvai samdoma) policija – vadinami buvę kariai, policininkai ar šauliai, laikinai pasamdyti (viešosios) policijos nuovadoms sustiprinti“[1].

Vokiečiai savisaugos batalionus iš pradžių vadino tvarkos tarnyba *(Ordnungsdienst)*, savisauga *(Selbstschutz)*, pagalbinės policijos tarnybos batalionais *(Hilfspolizeidienstbataillone)*, o nuo 1941 m. rugsėjo – policijos batalionais *(Schutzmannschaftsbataillone)*. 1944 m. balandžio mėn. policijos batalionai buvo pavadinti Lietuvių policijos batalionais[2].

J. Abraitis, rašydamas apie lietuvių karinių batalionų istoriją nacių okupacijos metais, pažymėjo: „Tie daliniai nebuvo suformuoti vokiečių įsakymu, jie buvo atkurti pačių lietuvių karių pastangomis ir iniciatyva, savanoriškumo principu. Jie nebuvo atkurti okupantui, bet Lietuvai, jie tik vokiečių okupacinės valdžios buvo pasisavinti“[3].

Lietuvių savisaugos batalionų karių ir nuovadų policininkų padėtis buvo nepavydėtina. Kaip rašė B. Kviklys, jie „nuolat stovėjo tarp vokiečių jai skiriamų uždavinių ir lietuviškos sąžinės“[4]. Daug kam nepavyko atlaikyti nacių spaudimo ir parodyti savo tvirtos valios. Tokie žmonės (čia nekalbama apie įvairius kriminalinius ir

---

[1] Savisaugos referento I. Kraunaičio 1941 09 29 raštas, ibid., f. R-729, ap. 1, b. 72, l. 63.

[2] Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 04 02 įsakymas lietuvių policijai Nr. 5, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 112–116.

[3] J. Abraitis, „Atkurtų lietuvių ginkluotų dalinių skaičius Lietuvoje...“, *Karys*, 1987, Nr. 4(1631), p. 156.

[4] B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais*, Memmingen, 1946, p. 31.

amoralius elementus) padarė nusikaltimus savo tautai ir kitų tautybių žmonėms. Tačiau atsirado tūkstančiai policininkų, atsisakiusių tarnauti okupantams ir pasitraukusių iš policijos batalionų, sabotavusių nacių įsakymus.

1941–1942 m. žiemą ir 1942 m. vasarą LSD batalionai buvo siunčiami į Rytus ir dislokuojami pagal fronto liniją nuo Ilmenio ežero šiaurėje iki Rostovo prie Dono pietuose. Daug policijos batalionų buvo pasiųsta į Ukrainą ir Gudiją saugoti karinių objektų, kovoti su sovietų partizanais ir jų rėmėjais. 1942 m. Kauno apygardoje buvo vienuolika LSD batalionų. Septyni apygardos batalionai buvo išsiųsti iš Lietuvos (5-asis, 7-asis, 8-asis, 11-asis, 12-asis, 13-asis ir 25-asis), keturi batalionai buvo palikti Kaune (9-asis, 251-asis, 252-asis, 255-asis)[1]. 1942 m. rugpjūčio mėn. Lietuvoje liko tik devyni policijos batalionai (lietuvių policijos batalionų dislokacijos ir pavaldumo 1942 m. rugpjūčio 26 d. schemą žr. p. 120)[2].

Kaip matyti iš schemos, iš viso buvo 20 policijos batalionų. Juose tarnavo 341 karininkas, 1772 puskarininkiai ir 6275 eiliniai – iš viso 8388 kariai.

Bostone išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ nurodyta, kad iš viso buvo suorganizuoti 23 policijos batalionai, viena reprezentacinė kuopa ir kavalerijos eskadronas. Lietuvių policijos batalionuose tarnavo 13 tūkst. kareivių ir apie 250 karininkų[3].

Policijos batalionų karių skaičius nuolat keitėsi dėl kautynėse patirtų nuostolių ir masinio dezertyravimo. 1943–1944 m. vis mažėjo norinčiųjų stoti į viešąją policijos tarnybą ir savisaugos batalionus.

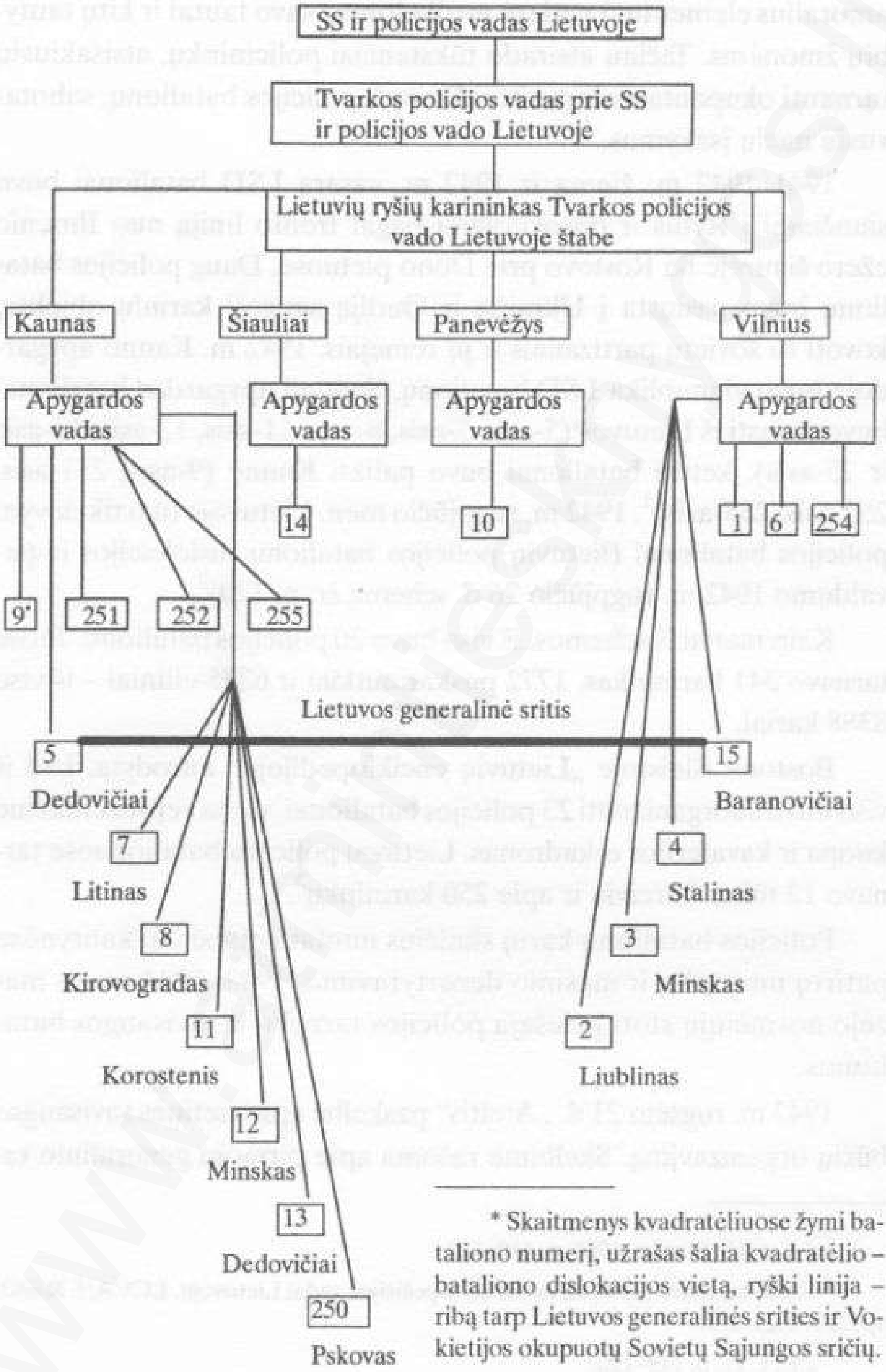
1943 m. rugsėjo 21 d. „Ateitis“ paskelbė apie vietinės savisaugos būrių organizavimą. Skelbime rašoma apie pirmojo generalinio ta-

---

[1] *LE*, t. 15, Boston, 1968, p. 119–120.

[2] Ryšių karininko 1944 02 raštas SS ir policijos vadui Lietuvoje, LCVA, f. R-683. ap. 2, b. 28, l. 3, 5.

[3] *LE*, t. 15, p. 119–120.

* Skaitmenys kvadratėliuose žymi bataliono numerį, užrašas šalia kvadratėlio – bataliono dislokacijos vietą, ryški linija – ribą tarp Lietuvos generalinės srities ir Vokietijos okupuotų Sovietų Sąjungos sričių.

rėjo P. Kubiliūno ir generalinio komisaro A. T. von Rentelno susitarimą su SS ir policijos vadu Lietuvoje Harmu (rugsėjo 16 d.) dėl vietinės savisaugos būrių steigimo apskrityse. Šie būriai turėjo būti steigiami kaimuose iš savanorių gyventojų turto ir gyvybės apsaugai nuo sovietų partizanų ir banditų. Vietinės savisaugos būrius buvo pavesta steigti apskričių viršininkams, kuriems šie ir tapo pavaldūs. Vietinės savisaugos būrius numatyta įsteigti iki 1943 m. spalio 1 d.[1] Kiek tokių būrių Lietuvoje buvo įsteigta, nėra žinoma. Jų veiklos rezultatai buvo menki. Daugelyje vietovių (ypač Rytų Lietuvoje) gausūs ir gerai ginkluoti sovietų partizanų būriai greitai nuginklavo kaimo savisaugos būrius ir toliau beveik nevaržomi galėjo terorizuoti ir plėšti kaimo gyventojus.

1944 m. kovo 17 d. duomenimis, lietuvių policijos batalionų situacija buvo tokia:

5-asis batalionas (Bn.) – Švenčionėliuose, be nuostolių;

10-asis (256-asis) Bn. – Panemunėje (žuvo 13 karių);

13-asis Bn. – Opočkoje, prie Latvijos (šie trys batalionai buvo inkorporuoti į vermachtą);

11-asis Bn. – 1943 m. vasarą išformuotas, o jo kariai paskirstyti į 4-ąjį ir 8-ąjį batalionus;

4-asis Bn. – iš jo sudaryta sunkiųjų priemonių (artilerijos?) kuopa; ltn. Černius su 22 kariais pateko į nelaisvę, ltn. Krištopaitis su 12 žmonių žuvo; iš viso žuvo 30 šios kuopos vyrų; leitenantai Baltokas ir Staniūnas dezertyravo;

8-asis Bn. – iš 250 karių kuopoje liko tik 47, batalionui vadovavo ltn. Šernas; batalionas tuo metu buvo dislokuotas Lvove;

1-asis Bn. – Vilniuje (vadinamasis sargybų batalionas);

2-asis Bn. – Adutiškyje;

3-iasis Bn. – prie Minsko;

6-asis Bn. – Vilniuje (geležinkelių batalionas);

---

[1] *Ateitis*, 1943 09 21, Nr. 219.

7-asis Bn. – išformuotas;

8-asis Bn. – išformuotas;

9-asis Bn. – dislokuotas Kaune (geležinkelių batalionas); jam priklausė sveikstančiųjų kuopa;

12-asis Bn. – prijungtas prie 15-ojo bataliono;

14-asis Bn. – dislokuotas Šiauliuose;

15-asis Bn. – dislokuotas prie Minsko; batalionui vadovavo mjr. Leveckas;

250-asis Bn. – Daugpilyje;

252-asis ir 253-iasis Bn. – Liubline;

254-asis Bn. – išformuotas;

255-asis Bn. – Slucke; nuostolių neturėjo;

257-asis Bn. – Svyriuose.

Lietuvių daliniams dar priklausė techninės pagalbos dalinys (Nothilfe), vadovaujamas vokiečių karininkų, ir mokymo dalis (naujokų mokymas). Abi šios dalys buvo Kaune. Be to, dar buvo Pastovių kavalerijos mokykla.

Batalionas „Lietuva“ iš Kėslino (Vokietija) buvo perkeltas į Prienus. 1944 m. kovo 1 d. duomenimis, policijos batalionų sąrašuose buvo apie 8 tūkst. žmonių, iš jų apie 300 karininkų. Ligi tos dienos (kovo 1 d.) buvo žuvęs 451 karys (iš jų 8 karininkai, 1 karininkas pateko į nelaisvę). Dezertyrų buvo apie 2,3 tūkst., iš jų apie 430 buvo surasti ir nubausti[1].

Vokiečių kariuomenei traukiantis iš Lietuvos, lietuvių policijos batalionai buvo reorganizuoti. 1944 m. liepos 13–15 d. iš 2-ojo, 9-ojo, 253-iojo, 257-ojo batalionų buvo suformuotas Lietuvos policijos pulkas (LPP). Jis kelias dienas stovėjo buvusios priešlėktuvinės apsaugos rinktinės kareivinėse Panemunėje, o vėliau traukėsi Marijampolės kryptimi. Ties Baciliškiais pulko ariergardą užpuolė sovietų šarvuotieji daliniai. 1944 m. rugpjūčio 1 d. pulkas perėjo buvusią Lietu-

[1] 1944 03 17 duomenys apie lietuvių savisaugos dalinius, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 110.

vos–Vokietijos sieną ir pasiekė Tilžę. Čia jis buvo nuginkluotas ir išformuotas. Puskarininkiai ir eiliniai buvo išsiųsti į vokiečių priešlėktuvinius dalinius, o karininkai – į Dresdeną[1].

Bostono „Lietuvių enciklopedijoje“ rašoma, kad iki 1944 m. liepos mėn. lietuvių policijos batalionai patyrė nemažų nuostolių: žuvo apie 400 karių, iš jų 15 karininkų, sužeista apie tūkstantis vyrų, 100 tapo invalidais. 1944 m. rudenį policijos batalionuose karių labai sumažėjo, kai kurie batalionai turėjo tik apie 200 vyrų. 1945 m. pradžioje lietuvių policijos batalionų jau nebebuvo: vieni kariai dezertyravo, kiti žuvo arba buvo sužeisti, treti pasitraukė į Vokietiją ar kitas Vakarų Europos valstybes[2].

Dezertyravimas buvo labiausiai paplitusi lietuvių viešosios policijos ir savisaugos dalinių karių priešinimosi nacių politikai forma, tačiau buvo ir kitokių lietuvių karių nepaklusnumo faktų. Antai SS ir policijos teismas Kaune 1943 m. kovo 29 d. posėdyje nubaudė dvejiems metams sunkiųjų darbų kalėjimu lietuvių 11-ojo savisaugos bataliono puskarininkį Antaną Skystimaitį, kuris Kaune sąmoningai išlaisvino policijos priežiūroje buvusį suimtąjį ir mėgino panaudoti ginklą prieš vokiečių policininką[3].

1943 m. gruodžio 13 d. Raseiniuose lietuvis kareivis Moliska, grįžęs atostogų iš fronto, nušovė vokiečių žandarą Broschką, jaunesnįjį karininką Petersoną ir žandarą Kolongą, o paskui šūviu į galvą pats nusižudė. Vokiečių saugumo policijos pranešime rašoma, kad Moliska buvo viršijęs atostogų laiką ir nenorėjo grįžti į savo dalinį. Nušautasis žandaras anksčiau buvo vykdęs rekvizicijas pas Moliskos motiną. Manyta, jog tai būta kerštо akto[4].

---

[1] P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas...“, *Lietuvos karybos istorijos klausimai*, p. 145–146.

[2] *LE*, t. 15, p. 119–120.

[3] LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 119.

[4] Iš Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 12 pranešimo RSHA Berlyne, ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 349.

1944 m. kovo 2 d. tarnybos metu karo talkininkas Mykolas Sokolovas nužudė vokietį posto viršininką Volmertą iš Panevėžio 667-ojo apsaugos bataliono ir pasiėmęs ginklus bei šovinius pabėgo[1].

Vilniaus karo lauko komendantūra 1943 m. vasario 16 d. pranešė, kad vasario 2 d. 251-ojo bataliono kareivis Povilas Gabriūnas užpuolė žandarmerijos patrulius Gerlachą ir Weinhartą. Pastarąjį P. Gabriūnas sužeidė trenkdamas šautuvo buože per galvą, o pats pabėgo[2]. Dažniausiai policininkų nepaklusnumas vokiečiams reiškėsi dezertyravimu. VAT štabas Vilniaus policijos vadui pranešė, kad 1941 m. liepos 27 d. per žygį iš Varėnos į Gardiną pasišalino liktinis puskarininkis Edvardas Šlekfortas ir eilinis Juozas Balka[3].

Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos viršininko A. Liepos pranešimu, 1941 m. rugsėjo 15 d. iš 3-iojo pagalbinės policijos bataliono pasišalino grandinis Antanas Samuilis, kilęs iš Raseinių apskrities Karpariškių kaimo[4]. Vilniaus apygardos savisaugos dalių štabas lapkričio 28 d. prašė Rokiškio apskrities policijos vadą paieškoti iš atostogų negrįžusio eilinio Semiono Šerkšniovo ir suradus jį atgabenti į Vilniaus apygardos savisaugos dalių štabą (Jėzuitų g. 3). Gruodžio 5 d. S. Šerkšniovą suėmė Rokiškio apskrities Obelių policijos nuovados viršininkas[5]. 1941 m. gruodžio 2 d. iš Vilniaus apygardos savisaugos dalių pabėgo eiliniai K. Paleckas ir B. Četrauskas[6].

LSD štabas Vilniuje informavo Vilniaus miesto policijos vadą apie eilinį Povilą Paulauską, kuris 1941 m. gruodžio 20 d. savavališkai pasišalino iš savisaugos dalinių ir apsigyveno Vilniuje[7]. 6-ojo geležin-

---

[1] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 477.

[2] Ibid., b. 155, l. 39.

[3] Ibid., b. 27, l. 11.

[4] Ibid., f. R-708, ap. 1, b. 3, l. 49.

[5] Ibid., l. 146, 148.

[6] Ibid., l. 177.

[7] Ibid., f. R-691, ap. 1, b. 43, l. 24.

kelių apsaugos bataliono štabo viršila Jonas Apolainis iš tarnybos pasišalino 1942 m. rugsėjo 16 d.[1] 254-ojo bataliono 2-osios kuopos vadas Pastoviuose (Gudija) 1942 m. spalio 15 d. Vilniaus miesto lietuvių policijos vadui raportavo: „Pranešu, kad š. m. spalio mėn. 2 d. savavališkai pasišalino [...] jaunas kareivis Vaitkevičius Aleksandras, gyv. pas žmoną Idą Vaitkevičienę, Vilniaus m., Anglių gtv., Nr. 16“[2].

SS ir policijos teismas Rygoje 1942 m. lapkričio 15 d. įsakė suimti dezertyravusį 6-ojo lietuvių policijos bataliono 3-iosios kuopos kareivį Kostą Ulviną[3]. SS ir policijos teismas 1942 m. lapkričio 6 d. Kirovograde nuteisė vienus metus kalėti 8-ojo lietuvių policijos bataliono eilinį Antaną Giraitį už neleistiną pasišalinimą, eilinį Janavičių už nepaklusnumą ir savo viršininko užpuolimą (6 mėn. kalėjimo), jaunesnįjį kapralą *(Unterkorporal)* Steponą Kulisovą už suimtųjų paleidimą (6 mėn. kalėjimo)[4].

4-ojo lietuvių policijos bataliono priežiūros karininkas 1942 m. gegužės 15 d. telefonogramoje informavo pavienės policijos tarnybos vadą apie iš savo dalinių pabėgusius karius: grandinį Vladą Lauraitį, kareivius Petrą Usdrą, K. Lukoševičių, Joną Daubarą, Stasį Druskį, Juozą Liumpę. Visi jie dezertyravo keliaudami iš Vilniaus į Varėną[5].

Policijos batalionų vyresnysis leitenantas Watzka 1942 m. birželio 15 d. raportavo pavienės policijos tarnybos vadui Vilniuje: „1942 m. gegužės mėn. 23 d. 4-as lietuvių Schutzm. [policijos – *A. B.*] batalionas buvo Lemberge [Lvove – *A. B.*] pakraunamas vykti į Stalino miestą. Prieš pat traukinio išėjimą iš Lembergo iš savo dalinio sauvaliai pasišalino: Puskarin. Robertas Tabaras [...], Kareivis Jeronimas Stacevičius [...]. 1942 m. V. 23 d. traukiniui sustojus Tarnopo-

---

[1] Ibid., f. R-698, ap. 1, b. 86, l. 379.

[2] Ibid., f. R-691, ap. 1, b. 49, l. 403.

[3] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 31.

[4] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 180.

[5] Ibid., b. 87, l. 9.

lyje [...] dar pasišalino iš savo dalinio: Leonas Leščinskas [...]. Išvardintieji asmenys išsinešė kartu mundiruotę ir šarvuotę. Prašau daryti paieškojimo žygius ir suimti“[1].

Lietuvių savisaugos bataliono Liubline pranešimu, 1942 m. rugpjūčio 30 d. iš savo dalinio pasišalino Stasys Batkevičius ir Zenonas Kuzmickas[2]. Pasinaudodami atostogomis, policijos batalionų kariai grįždavo į namus ir čia pasilikdavo. SS ir policijos vado Lietuvoje pranešimu (1943 m. vasario mėn.), iš atostogų į savo dalinį negrįžo Vladas Gavėnas, Albinas Bartkus, Marijonas Šimkevičius[3]. Iš atostogų 1942 m. gegužės 29 d. į dalinį negrįžo trys lietuvių 15-ojo bataliono kariai, o dar du to paties bataliono kariai, buvę karo belaisviai Eduardas Subačius ir Albinas Kalvelis, birželio 4 d. iš dalinio pasišalino[4].

Kas gi vertė policijos batalionų karius dezertyruoti? Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Laisvės kovotojas“ 1943 m. birželio 15 d. išspausdino straipsnį „Lietuvių „savanorių“ padėtis Rytų fronte“. Jame cituojami lietuvių kareivių laiškai iš Rytų fronto:

„Vos batalionui atvykus iš Kauno, tuoj, rytojaus dieną, buvo įsakyta užimti apkasus, bet mes pasipriešinom. Tada po ilgų derybų buvo nutarta atleisti mus 2 savaitėm apmokymų. Apmokymas vyko prie Ilmenio ežero, galima sakyti, pačiame fronte. Čia mes tikrai pažinome, kas yra vokietis. Maistą gaudavome kaip Kaune esantieji belaisviai: 40 gr margarino, 40 gr sūrio (ne visada), 500 gr duonos, šaukštuką cukraus ir 6 cigaretes – viskas vienai parai. Pietums duoda sriubos, kurios pavalgius nereikia plautis nei katiliukų, nei dantų, nes nuo 70 gr arklienos, iš kurios ji virta, riebalų nėra. Valgyk, lietuvi, lygus vokiečių kariui, – rašo gerb. „Ateitis“ ir kalba p. vadai.“

---

[1] Ibid., l. 16.

[2] Ibid., l. 32.

[3] Ibid., l. 82.

[4] Ibid., b. 88, l. 23.

„Jau porą mėnesių esam bunkeryje – pilna blakių, uodų. Aplink bunkerį devynios eilės pelkių, priešais – „kultūringi banditai“, užpakalyje nė kiek ne geresni vokiečiai. Kovok ir kombinuok, lietuvi, „savanori“ – sąlygos geros, viskas frontui...“

„Visi kaip vienas kombinuojame bėgti, tik laukiame, kuomet daugiau pradžius, sužaliuos. Bėgsim atgal į Tėvynę, kad galėtumėm savo jėgas aukoti dėl jos interesų ir prisidėti prie Nepriklausomybės atstatymo.“

„Kreipiuos į Jus, tautiečiai, neklausykite jokių vokiečių viliojančių pažadų bei grasinimų. Jie mus, kaip vergus, čia siunčia tikrom skerdynėm. Mes patys laukiam tik, kad ir su didžiausiu pavojumi gyvybei, grįžti pas jus, nes padėtis čia tikrai beviltiška ir ilgiau pasilikti būtų tikra savižudybė“[1].

Lietuvių policijos batalionų rūpesčiai ir skundai buvo išsakyti 5-ojo bataliono vado 1942 m. lapkričio mėn. raporte vokiečių 584-osios užnugario srities komendantui:

„1) 1941, kareiviai pasirašė pasižadėjimą tarnauti Führerio vadovybėje 6 mėnesius, o karininkai – 12 mėnesių [...]. Pasižadėtą tarnybos laiką visi kariai seniai jau baigė, o dauguma jau ir tarnavo kelis kartus tiek, kiek buvo pasižadėję. [...]

Toks pasižadėjimo nesilaikymas iš vokiečių pusės neigiamai veikia lietuvių jaunimą ir jis, žinodamas čia esančius sunkumus ir pasiliuosavimo sąlygas, vengia į šią tarnybą stoti, ir batalionų eilės vis vien mažėja.

Karių nuotaika prislėgta, nes jie jaučia, kad su jais ne taip elgiamasi ir nežiūrima jų teisių, ypatingai juos blogai nuteikia faktas, kad jiems nenurodomas pagrindas, kuriuo pasiremiant jie šioje tarnyboje užlaikomi.

Su pasiliuosuojančiais elgiamasi netinkamai. Į juos žiūrima su nepasitenkinimu, kai tuo tarpu toks karys užsitarnavo atitinkamą pagarbą, nes savo pareigas atliko garbingai. Todėl suprantama, kad

---

[1] *Laisvės kovotojas*, 1943 06 15, Nr. 11.

kariai teisėtai piktinasi, nes pagal juos išeina, kad juo ilgiau tarnauji, tuo lyg ir didesniu priešu pasidarai.

2) Tarptautinės teisės atžvilgiu Lietuvos kareivis yra visai beteisėje padėtyje, nes jo šiame kare dalyvavimo Vokietija viešai nedeklaravo ir šia prasme mes turime tik partizano (dabar vadinamo bandito) teises, kas mūsų čia buvimą apsunkina.

3) Duotas mums „Schutzmannschafto" vardas nepatenkina mūsų norų gauti tinkamą vietą šiame karo žygyje. Mūsų teisinė padėtis tuo neišsprendžiama. Šis pavadinimas lietuvio akyse labai nepopuliarus, nes jis niekam nežinomas ir su šiuo vardu nesiriša jokios teisės. Vokiečių pareigūnai šį vardą prilygina policijos vardui, bet tikrumoje tai yra institucija tarp civilio žmogaus ir policijos. Jei mes atliktume savo pareigas savo Tėvynėje, tai gal tas būtų pateisinama, bet kai turime stovėti šalia vokiečių kareivio ir atlikti uždavinius kareiviškus ir vadintis tokiu pat pusiau policininko vardu, tai mes su tuo nesutinkame.

Teisiniai mes paliekame ir toliau nepripažinti, neprilyginti mes nei policijai, nei kariuomenei. Tikrumoje šis vardas yra specialiai panaudojamas pavadinti ir bolševikų karo belaisvių sudarytiems junginiams, kurie visą laiką kariavo prieš Vokietiją.

4) 1941 m. rudenį išvykstant batalionui į Rytus vokiečių vyresnybė mūsų išvykimą nuo lietuvių tautos sąmoningai slėpė, nors jai negalėjo būti nežinoma, kad ir lietuviai kariai namie palieka savo žmonas, vaikus, tėvus, brolius ir mylimąsias. Išleidimui išrikiavo vienos Šančių senos kareivinės užpakalyje, tarpe sugriautų namų. Tuo tarpu mes Kaune turime mūsų Tautos Šventenybę – Nežinomojo Kareivio Kapą ir mūsų didžios praeities liudininką – Karo muziejų.

5) Turkmėnų tautelės ir kazokai dar vos keli mėnesiai vokiečiams padeda, bet ir tai Vyr. Kariuomenės vadovybė juos jau oficialiai vadina kovos draugais, tuo tarpu gi lietuvis jau antri metai čia fronte kovoja šalia vokiečių kareivio, bet mūsų kartu kovojančiais arba bent sąjungininkais kovoje prieš bolševizmą vengia pavadinti ir bendrai pripažinti, kad vis tik ir Lietuvos kareivis čia yra.

6) Mums prikišama, kad lietuviui trūksta šioje kovoje idealo. Bet tai neteisinga. Mes turime ne tik idealus, bet ir pakankamai pasiryžimo. Nors vokiečių vyriausybė ir daro mums visokių sunkumų, nepripažįsta mums jokių teisių, nesuteikia mums tinkamo vardo, nesilaiko sutarties dėl pažadėto tarnauti laiko, bet mes savo postų neapleidžiame. [...]

8) Lietuvių batalionai yra išsklaidyti po visą Rytų frontą. Jokio bendro teisėto lietuvių tų batalionų vado nėra. Esantis Kaune Ryšių Karininkas tokio bendro visų batalionų vado uždavinį atlikti negali, nes jam savistovaus viršininko teisės nesuteiktos. Jo teisės tik bataliono vado. Jis priklauso tik Tvarkos Policijos Vadui Lietuvoje. Čia jau jokios logikos nėra. Šis lietuvių batalionų vadas visų pirma turėtų būti teisėmis ne mažesnėmis kaip divizijos vado, nes atsižvelgiant į bendrą batalionų skaičių atrodo būtų normalu. [...]

9) Priklausymas Tvarkos Policijos Vadui Lietuvoje fronte esantiems batalionams yra visai netikslus. Jis vis vien neturi jokių praktiškų priemonių nei galimybių mums vadovauti. Batalionui būtų gi visais atžvilgiais patogiau priklausyti vienam fronte esančiam viršininkui, negu keliems viršininkams, esantiems už 700 km užnugaryje. Daugialypė priklausomybė tik apsunkina batalioną.

Šiuo metu mes priklausome:

1) BdO Rygoje,

2) Kommandeur der Ordnungspolizei Kaune,

3) Lietuvių Ryšių Karininkui Kaune,

4) Kdo Rück[1],

5) OK[2] fronte,

6) Vokiškam ryšių karininkui fronte,

7) Wehrmachtui apginklavimo atžvilgiu ir faktinai,

---

[1] Užnugario kariuomenės vadovybė.

[2] Vietos komendantūra.

8) Wehrmachtui aprangos atžvilgiu, nors tikrumoje skaitoma, kad mus aprūpina policija, bet faktinai dažniausiai viską gauname iš kariuomenės [...].

12) Lietuviui kareiviui atlyginimas labai mažas. Atsižvelgiant į Tėvynėje gaunamus atlyginimus, kareivis turėtų gauti visais atžvilgiais ne mažiau kaip 200 RM mėnesiui. Juk jis galų gale savanoris ir laisvai pasiėmęs sunkią prievolę, kuri kitiems jo tautiečiams neprivaloma. Tad ar yra pateisinama, jei šio kario šeima šalia kitų karo sunkumų dar turi jausti ir finansinius trūkumus. Dabar mokamas atlyginimas yra mažas. Reikia būtinai padidinti. [...]

14) Mus labai blogai nuteikia faktas, kad kovojant kartu su vokiečių kareiviais ir vykdant tuos pačius kautynių uždavinius kautynėse pasižymėję kareiviai negauna visų Europos tautų savanoriams duodamų garbės ženklų, kaip kad ir vokiečių kareiviams. Mums vis tokiais atvejais žadama išleisti atskirus ženklus. Nepasiekiamų dalykų mes nesiekiame, bet mums tik neaišku, kodėl lietuvio kraujas vertinamas pigiau už kraują ispano, dano, rumuno, kroato ir t.t. Jei jau mes neverti užsitarnauti koviškus ordinus, tai, atrodo, nereikėtų mus ir tokioje garbingoje vietoje laikyti. [...]

15) Ant išduotos vokiškos uniformos uždraudė nešioti vokiškus garbės ženklus. Kad mums nepripažįstamos teisės, tai tą mes jaučiame ir žinome, bet kad be to dar ir be garbės turime jaustis, tai dar niekam negirdėtas dalykas. Lietuviškų ženklų ir uniformų mes neturime, bet ir turint, jei juos nešiosim prie šios uniformos, tai tik profanuosime mūsų brangios kariuomenės ženklus, kai tuo pačiu Vokietijos vyriausybė neleidžia tokiai kariuomenei egzistuoti. Mums įdomu būtų žinoti, kokios gi tada valstybės, teisėtos ir šiuo atveju egzistuojančios, garbės ženklus mes turėtume nešioti? Prašome nurodyti. [...]

19) Lietuvio karininko padėtis šioje tarnyboje yra visai netinkama ir taisytina. Yra būtinas reikalas lietuvio karininko autoritetą pakelti tinkamon aukštumon. Šiuo reikalu iki šiolei nieko teigiamo nepadaryta, o tą autoritetą žeminančių reiškinių pasitaiko, būtent:

a) Formuojant batalionams kadrą apie karininko tinkamumą buvo leista spręsti civilinėms organizacijoms (Kaune) ir todėl į šį sąstatą pateko įvairių asmenų, kurie tik pakenkia geram lietuvio karininko vardui ir elgiasi visai netinkamai. Į tą darbą savo laiku nebuvo atkreiptas tinkamas dėmesys.

b) Fronte gaunamus uždavinius praktiškai lietuviai karininkai vykdo savistoviai, bet tas vykdymas įstatomas į tokias sąlygas, kad susidaro įspūdis, kad viską dirba tik vokiečių karininkas, o lietuvis tik vaidina menkutę rolę.

c) Susidaro įspūdis, kad lietuviu bent išoriniai nepasitikima. Lietuvių dalinys visada priskiriamas dar, nors ir mažesniam, vokiečių daliniui. Vykdant uždavinius dažnai toks vokiečių karininkas pats stebisi, kodėl jam tokius lietuviškus dalinius priskiria, nes atsižvelgiant [turbūt neatsižvelgiant – *A. B.*] į lietuvių dalinio vado aukštesnį laipsnį (pav., lietuvis majoras, o jo viršininkas skiriamas leitenantas). [...]

d) Nepasitikėjimą patvirtina ir ryšių karininko patyrimas, kuris batalione turi neribotas teises. Faktinai jis vyresnis už patį bataliono vadą. Bataliono vadovavimas tiesioginiai lietuviui pavestas, gi ryšių karininkas čia visur vaidina tik malonią teisėjo rolę, bet už tai labai reikšmingą vokiečių viršininkų akyse. Paskutinis ir svarbiausias žodis – ryšių karininko. Kai jam atrodo reikalinga, jis pasiima batalionui vadovauti, kai nusibosta – vėl lietuviui perduoda. Tai, žinoma, mato ir pastebi kareiviai, ir jų akyse lietuvio karininko autoritetas nedidėja. [...]

h) Lietuvio karininko padėtis ir ateitis neaiški. Jei dabar vokiečių vadovybė tik taip elgiasi su juo, tai ko nors geresnio tikėtis pokarinio netenka. Argi šitokiose sąlygose esant galima laukti ypatingo pasišventimo šiai tarnybai? Tais sumetimais geresni karininkai šioje tarnyboje pasilikti nenori.

20) Kodėl mes geriau norėtume priklausyti kariuomenės tarnybai:

a) mes visi esame tik kareiviai ir šiai tarnybai esame parengti,

b) šiame fronte mes atliekame ne policijos, bet kariuomenės uždavinius,

c) policijos tarnyba lietuvių akyse nepopuliari, tuo labiau kad policija nesuteikia mums net policijos teisių, o pavadina mus visokiausiais naujai sugalvotais vardais, paskutiniu metu – Schutzmannschaftais,

d) Schutzmannschaft institucija yra laikina, nepastovi ir bendrai nežinoma, po karo bus sunku įrodyti, kad fronte buvo būta.

Lietuvos karys Rytų fronte prašo:

1) ištesėti duotą pasižadėjimą dėl ištarnauto laiko ir bendrai šią tarnybą sutvarkyti išleidžiant atitinkamą įstatymą.

2) Suteikti lietuviui kareivio teises tarptautine prasme ir neslėpti jo čia buvimą.

3) Įstatymo keliu suteikti mums pilnas kareivio teises, kokias turi kitų laisvų Europos tautų savanoriai, dalyvaujantieji šiame kare.

4) Nevengti vadinti mus sąjungininkais kovoje prieš bolševizmą ir ginklo draugais, kaip mes čia tokias pareigas atliekame ir kaip tas jau suteikta turkmėnams ir kitoms tautoms.

5) Panaikinti batalionams primestą Lietuvos Savisaugos Dalių pavadinimą ir pavadinti Lietuvos Legionu.

6) Paskirti visiems Lietuvos batalionams teisėtą bendrą vadą. Išimti lietuvių fronto batalionus iš Tvarkos Policijos Vado Lietuvoje priklausomybės ir priskirti tiesiogiai artimiausiam kariniam viršininkui.

7) Atsakyti į batalionų karių pulk. Rėklaičiui duotus paklausimus, jam aplankant batalionus.

8) Pakeisti batalioną su bet kuriuo tėvynėje esančiu batalionu bent dviejų mėnesių laikui.

9) Pakelti kareivio atlyginimą iki 200 RM mėnesiui.

10) Duoti priesaikai tinkamą ir garbingą formulę.

11) Suteikti teisę užsitarnauti karinius ordinus ir ženklus, kaip kad tokius turi kitų tautų savanoriai.

12) Įvesti tinkamą ir garbingą uniformą kaip ir kitiems savanoriams, ir tiktai pilną uniformą, bet ne dalinę.

13) Leisti ant rankovių nešioti tautines spalvas.

14) Uždrausti žemesniems viršininkams negarbingai elgtis su lietuviais ir juos nežeminti vietos civilių gyventojų akyse. Panaikinti įsakymą, raginantį šaudyti į lietuvių kareivius.

15) Suteikti lietuvių karininkui tinkamas teises, uniformą ir iki reikiamo lygio pakelti jo autoritetą.

16) Daugiau pasitikėti lietuvių karininku, panaikinti neapibrėžtą ryšių karininko kompetenciją. Neleisti jam kištis į bataliono vadovavimą ir jo pareigas aprėžti tik ryšio karininko pareigas ir kompetenciją, kiek tas liečia lietuvių santykius su vokiškomis įstaigomis.

17) Sudaryti sąlygas lietuvių karininkui tinkamai ir laiku avansuoti.

18) Mokėti lietuviui karininkui rūbpinigius, kaip jie mokami vokiečių karininkams.

19) Paaiškinti kariams, ką jie gaus N. Europoje už šią tarnybą.

20) Išimti iš priklausomybės policijai ir priskirti kariuomenės viršininkams tiesioginiai.

Prašau, Tamsta pone Generole, tarpininkauti, kad į lietuvių karių reikalus ir pageidavimus būtų tinkamai atsižvelgta. […]“[1].

„Laisvės kovotojas“ pateikė lietuvių poziciją vokiečių organizuojamų batalionų atžvilgiu:

„[…] turime pasakyti, kad stojant į tokius batalionus mes nesukursime savo kariuomenės, bet tik savo jaunimą paversime vok. vergais, kurie bus pasiųsti iššudymui Rytų fronte arba naudojami kaimyninių mūsų tautų (latvių, estų ir kt.) terorizavimui, kaip kad pas mus vok. naudoja latvius, estus ir bolševikus – enkavėdistus, vadinamus ukrainiečiais. […] Naciškoji vok. valdžia yra lyg tas besotis slibinas: juo daugiau jis suryja, tuo daugiau jis nori. Begaudydami

---

[1] 5-ojo apsaugos bataliono vado raštas dėl Lietuvos savanorių tarnybos Rytų fronte, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 17–23.

1919–24 m. gimimo vyrus, jie per savo vergą lietuvių išdaviką Kubiliūną paskelbė 19–25 m. vyrų registraciją.

Vienintelis ir tiksliausias mūsų kelias nevykdyt šių registracijų ir neiti į jokius batalionus. Tik šiuo keliu eidami mes išsaugosime gyvybingąsias savo pajėgas Nepriklausomos Lietuvos atstatymo darbui“[1].

Dar 1942 m. rugpjūčio mėn. „Nepriklausoma Lietuva“ rašė apie beviltišką lietuvių karių situaciją Rytų fronte: „Mūsų jaunimas miršta Rytų fronte, ir kiekvienas mūsų klausia: už ką dabar lietuviai guldo galvas? Negi tam mes kovojame su raudonaisiais imperialistais, kad vieton jų gautume ruduosius? Ne. Mūsų kovos tikslas yra laisva ir nepriklausoma Lietuva etnografinėse ribose – su Vilnium ir Klaipėda“[2]. Daugelis savisaugos batalionų karių ėmė suvokti, kad kova su bolševizmu neduoda Lietuvai jokios naudos, o tik įtvirtina tėvynėje okupacinį vokiečių režimą.

1943 m. bėgimas iš policijos batalionų darėsi masinis. Bėgdavo pavieniui ir grupėmis. Vis labiau aiškėjo, kad Vokietija ir jos satelitai Rytų fronte pralaimi. Sunkios gyvenimo sąlygos, nuolatinė rizika, kovos idealo nebuvimas, šeimos ir Lietuvos ilgesys, šiurkštus ir klastingas vokiečių elgesys su lietuvių batalionų kariais skatino juos masiškai bėgti iš batalionų ir viešosios policijos. Lietuvių rezistencija per savo spaudą ir žodžiu agitavo policijos batalionų karius nebetarnauti vokiečiams ir nelieti kraujo dėl jų interesų, nebūti patrankų mėsa svetimose rankose, likti savo tėvynėje ir rengtis kovai dėl Lietuvos valstybės atkūrimo.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitoje rašoma, kad vasario 3 d. vienas lietuvių policijos batalionas iš Vilniaus turėjo vykti į frontą. Naktį iš vasario 1-osios į 2-ąją iš šio bataliono pabėgo 171 karys. 56 bėglius vokiečių policija suėmė. Šį įvykį nagrinėjo SS ir policijos teismas. Buvo paskirtos

---

[1] *Laisvės kovotojas*, 1943 06 15, Nr. 11.

[2] *Nepriklausoma Lietuva*, 1942 07 01, Nr. 3–4.

įvairios laisvės atėmimo bausmės ir paskelbtas vienas mirties nuosprendis. Ataskaitoje pažymėta, jog šis įvykis siejasi su lietuvių nacionalinių sluoksnių įsitikinimu, kad lietuvių kraujas fronte turi būti liejamas tik tuo atveju, jeigu Lietuva gaus visišką nepriklausomybę[1].

Policijos vadai gaudavo vis daugiau pranešimų apie pabėgusius policininkus. Kalvarijos komendantūra 1943 m. balandžio 17 d. pranešė, kad Lazdijų apskrityje pabėgo keturi savisaugos dalinių kariai: Algirdas Milutis, Antanas Zimnickas, Antanas Ališkevičius ir Balys Ivanauskas[2].

Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko V. Reivyčio įsakyme Nr. 24 (išleistas 1943 m. birželio 12 d.) rašoma: „Nežiūrint visų mano pastangų – paaiškinimų, paraginimų ir dėtų vilčių, kai kurie lietuvių policijos pareigūnai suteršė gerą policijos vardą, sulaužė duotąją priesaiką, dezertyravo ir nuėjo banditų keliais. Atsižvelgdamas į kai kurias aplinkybes, paskutinį kartą suteikiu suklydusiems pareigūnams progą atitaisyti jų padarytą nusikaltimą ir nuplauti visai mūsų policijai mestą bjaurią dėmę. [...] Tie pasišalinusieji pareigūnai, kurie iki š. m. liepos 15 d. grįš į tarnybą, nebus baudžiami ir jų atžvilgiu nebus taikomos bet kurios kitos sankcijos“[3].

Nors policijos vadai skelbė amnestiją, tačiau dezertyrų srautas tebedidėjo. Vilniaus miesto policijos vadas 1943 m. birželio 23 d. dalinių vadams pranešė: „Žemiau išvardyti Vilniaus miesto policijos pareigūnai [sąraše yra 20 asmenų – *A. B.*], išsiųsti į vokiečių SS dalinius, savavališkai pasišalino iš tarnybos“[4].

Tvarkos policijos vadas Lietuvoje 1943 m. birželio 25 d. paskelbė 25 pabėgusių iš 253-iojo policijos bataliono karių paieška[5]. Krašte

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 02 pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 15.

[2] Ibid., f. R-409, ap. 2, b. 52, l. 133.

[3] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 49, l. 187.

[4] Ibid., l. 198.

[5] Ibid., l. 200–201.

susiklosčiusią situaciją ir žmonių nuotaikas gana aiškiai ir vaizdžiai atspindi V. Reivyčio tų pačių metų gegužės 20 d. išleistas raštas visiems policijos vadams ir geležinkelių policijos vadui. Jame rašoma:

„Paskutiniu metu mūsų krašte ėmė gausiai plisti nelegali literatūra, įvairių spausdintų, šapirografuotų, mašinėle rašytų, rotatoriumi daugintų ir kitokiu būdu multiplikuotų laikraštėlių bei lapelių ar asmeniškų laiškų pavidalu. To darbo tikslas [...] pakenkti lietuvių–vokiečių santykiams, kelti bei platinti pramanytus gandus, šmeižti atskirus, neretai tautai nusipelniusius, asmenis ir sudaryti tautai šiuo metu pragaištingą politinio gyvenimo kelią.

Kas gi tokius lapelius rašo ir skleidžia? Pirmiausia tai jauni neišmanėliai ir nesubrendėliai, neturį nei politinio, nei iš viso gyvenimiško patyrimo. Už jų pečių slepiasi ir kiti patamsio gaivalai [...], bolševikai. [...] Jų veikla nėra galutinai likviduota. Jų agentai, pakeitę veikimo formą, siekia tų pačių pragaištingų tikslų.

[...] Policijos pareigūnai, gavę nelegalių spaudinių, radę juos gatvėse ar kitose vietose, turi tučtuojau komandos keliu pristatyti savo viršininkams“[1].

Tačiau tarp lietuvių policijos, savisauginin kų ir net saugumo policijos pareigūnų atsirasdavo nemažai žmonių, kurie, rizikuodami savo laisve, platindavo ir net daugindavo slaptąją lietuvių spaudą. Lietuvių antinacinio pogrindžio agitacija skatino dezertyruoti iš policijos batalionų. 1943 m. liepos–rugsėjo mėn. buvo paskelbta 322 dezertyrų paieška: iš 253-iojo bataliono pabėgo 116 asmenų, iš Prienų ypatingosios kuopos – 9, iš 9-ojo bataliono – 26, iš 14-ojo – 5, iš 7-ojo – 44, iš 12-ojo – 14, iš 252-ojo (Liubline) – 11, iš 8-ojo – 5, iš 6-ojo – 7, iš Rytų sargybos 650-osios ir 651-osios kuopų – 15, iš 13-ojo – 11, iš choro Kaune – 1, iš bataliono, kurio numeris nenurodytas – 7, iš 255-ojo – 5, iš 254-ojo – 7, iš 11-ojo – 11, iš 4-ojo – 2, iš 3-iojo – 8, iš Pastovių kavalerijos mokyklos – 3, iš transporto kuopos Kaune – 1, iš 1-ojo bataliono – 3, iš 265-ojo – 1, iš Biržų policijos

---

[1] Ibid., f. R-691, ap. 1, b. 65, l. 379.

nuovados – 1, iš Mažeikių pavienės policijos tarnybos – 1, iš padalinio (3-ioji komanda) Liepojoje – 3, iš 15-ojo bataliono Žagarėje – 1, iš Panevėžio policijos nuovados – 2, iš 5-ojo bataliono – 1, iš 2-ojo – 4, iš 257-ojo – 1, iš 251-ojo – 1 ir iš Telšių policijos – 1[1].

1944 m. kovo 11 d. tvarkos policijos vadas Lietuvoje Vilniaus miesto policijos vadui pranešė apie 150 vyrų pabėgimą iš 256-ojo lietuvių policijos bataliono Daugpilyje[2]. Dezertyrų skaičius 1943 m. antroje ir 1944 m. pirmoje pusėje gerokai viršijo į policijos batalionus ar kitas sukarintas formacijas prievarta ir savo noru imamų žmonių skaičių.

Pagal dvisavaitinius policijos pranešimus, iš viešosios policijos ir savisaugos batalionų 1943 m. rugsėjo 12–25 d. pabėgo 107 asmenys, rugsėjo 26–spalio 9 d. – 141 (iš jų 8 buvo suimti arba grįžo patys), spalio 10–25 d. – 186 (2), spalio 26–lapkričio 8 d. – 83 (10), lapkričio 9–20 d. – 111 (13), lapkričio 21– gruodžio 5 d. – 196 (sąrašas nepilnas, baigiasi L raide), gruodžio 6–19 d. – 439 (23), 1943 m. gruodžio 20 – 1944 m. sausio 2 d. – 196 (13), 1944 m. sausio 3–16 d. – 107 (29), sausio 17–30 d. – 69 (25), sausio 31–vasario 13 d. – 84 (17), vasario 14–27 d. – 159 (26), vasario 28–kovo 12 d. – 255 (15), kovo 13–26 d. – 189 (30), kovo 27–balandžio 2 d. – 141 (22), balandžio 3–9 d. – 192 (23)[3]. Taigi nuo 1943 m. rugsėjo 12 d. iki 1944 m. balandžio 9 d. iš viešosios policijos ir savisaugos batalionų dezertyravo 2655 policininkai ir kariai, iš jų grįžo arba buvo suimti 256 pareigūnai. Šie duomenys išraiškingai liudija dezertyravimo mastą paskutiniais hitlerinės okupacijos metais. Deja, autoriui nepavyko rasti dvisavaitinių pranešimų apie dezertyrus nuo 1944 m. balandžio 10 d. iki nacių okupacijos pabaigos 1944 m. vasarą ir rudenį. Archyviniai šaltiniai leidžia manyti, kad dezertyravimo tempas sovietų armijai artėjant prie Lietuvos buvo ne tik nesumažėjęs, bet ir dar paspartėjęs. 1944 m.

---

[1] Ibid., b. 77, l. 27–376.

[2] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 198, l. 455.

[3] Žr.: ibid., f. R-614, ap. 1, b. 370, l. 21–26, 29–101.

gegužės viduryje vokiečiams likviduojant Lietuvos vietinę rinktinę daugiau kaip pusė generolo P. Plechavičiaus armijos karių (iš viso rinktinėje tarnavo apie 10–12 tūkst. karių) sugebėjo pasislėpti ir išvengti nacių represijų. Vilniaus Lukiškių kalėjime 1944 m. balandžio 15 d. kalėjo 118 lietuvių policijos batalionų karių[1].

Žinant, kad iki 1944 m. kovo 1 d. iš policijos batalionų pabėgo 2,3 tūkst. žmonių, ir prie jų dar pridėjus tuos dezertyrus, kurie pabėgo nuo kovo 1 iki balandžio 9 d. (687), gausime 2987 (2300 + 687) dezertyrus. Galima teigti, kad per trejus vokiečių okupacijos metus (1941 m. vasara–1944 m. vasara) iš policijos batalionų ir viešosios policijos tarnybos dezertyravo ne mažiau kaip 3 tūkst. žmonių. Į šį skaičių neįtraukiami išsibėgioję Lietuvos vietinės rinktinės kariai (6–7 tūkst. žmonių).

1944 m. gegužės mėn. naciams likvidavus Lietuvos vietinę rinktinę, lenkų ir sovietų partizanai užvaldė Svyrių, Eišiškių, Ašmenos ir Vilniaus apskritis. Vokiečiai kontroliavo tik apskričių centrus ir svarbiausius geležinkelio mazgus. Lietuvių administracija ir policija valsčiuose buvo išvaikyta ir sunaikinta. Partizanai Vilniaus krašte sunaikino nemažai atsparos punktų. Raudonajai armijai užimant Lietuvą čia nebebuvo nei viešosios policijos, nei policijos batalionų. Vieni policininkai pasitraukė į Vakarus, kiti pasislėpė miškuose ar pakeitė gyvenamąsias vietas, treti susitaikė su likimu.

1943–1944 m. buvo masiškai dezertyruojama iš viešosios policijos ir savisaugos dalinių. Iš tarnybos pasišalino keli tūkstančiai karių ir policininkų. Tai gerokai susilpnino prievartos aparato funkcionavimą Lietuvoje. Neužteko policijos pajėgų kovai su sovietų ir lenkų partizanais, žmonėms gaudyti priverstiniams darbams Vokietijoje, mobilizacijas boikotuojančių vyrų ir dezertyrų paieškai, taip pat ir žemės ūkio duoklėms išieškoti. Kita vertus, policijos ir savisaugos dalinių pakrikimas atvedė kraštą į suirutę ir chaosą, dėl ko labiausiai nukentėjo taikūs kaimo gyventojai.

---

[1] Ibid., f. R-730, ap. 2, b. 219, l. 33–36.

3. Okupacinė civilinė valdžia

Rengdamasi pulti Sovietų Sąjungą, Vokietija iš anksto kūrė okupuotų Sovietų Sąjungos sričių valdymo planus. Dar 1941 m. kovo 31 d. A. Rosenbergas buvo paskirtas Rytų politinės valdybos *(Politisches Amt für den Osten)* vadovu. 1941 m. liepos 17 d. slaptu įsaku „Dėl naujai užimtų Rytų sričių valdymo“ A. Hitleris paskelbė apie civilinės valdžios įvedimą užimtose Rytų srityse ir A. Rosenbergą paskyrė okupuotų Rytų kraštų ministru. Okupuoti kraštai buvo suskirstyti į reicho komisariatus, o šie – į generalines sritis ir apygardas. Reicho komisarus ir generalinius komisarus skirdavo A. Hitleris, reicho komisariatų pagrindinių skyrių vadovus ir apygardų komisarus – A. Rosenbergas. Įstatymų leidybos teisę užimtuose kraštuose turėjo reicho okupuotų Rytų kraštų ministras (A. Rosenbergas), kuris šią teisę galėjo perleisti reicho komisarams[1].

1941 m. liepos 17 d. įsaku A. Hitleris paskelbė, jog „iš buvusių laisvų Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybių“ bei Gudijos sudaromas Rytų krašto (Ostlando) reicho komisariatas. Ostlando reicho komisaru buvo paskirtas Šlėzvigo-Holšteino oberprezidentas ir gauleiteris H. Lohse. Jo rezidencija buvo Rygoje. Ostlando reicho komisariatas buvo padalytas į Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Gudijos generalines sritis. Joms vadovavo generaliniai komisarai (atitinkamai A. T. von Rentelnas, O. Drechsleris, K. Litzmannas ir W. Kube). Jie buvo pavaldūs Ostlando reicho komisarui Lohse'ei. Generalinių sričių ribos ne visada sutapo su buvusių sovietinių respublikų ribomis. Pavyzdžiui, rytinė Gudijos dalis liko karinės administracijos žinioje visam vokiečių okupacijos laikotarpiui. Lietuvos generalinė sritis buvo suskirstyta į keturias kaimų *(Landgebiet)* apygardas – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio bei dvi miestų apygardas – Vilniaus ir Kauno. Apygardų valdžios įstaigoms vadovavo apygardų komisarai

---

[1] *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe).* Teil A, Berlin, 1942. S. 57.

(Gebietskommissar). Vilniaus apygardos komisaras buvo Horstas Wulffas, Vilniaus miesto – Hansas Hingstas, Kauno apygardos – Arnoldas Lentzenas, Kauno miesto – Hansas Crameris, Šiaulių apygardos – Hansas Gewecke, Panevėžio apygardos – Walteris Neumas.

Kauno apygardos komisarui buvo pavaldžios Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, Vilkaviškio, Alytaus (be Varėnos valsčiaus) ir Lazdijų apskritys.

Vilniaus apygardos komisaras valdė Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Eišiškių apskritis, Varėnos valsčių ir 1942 m. prie Lietuvos prijungtas Svyrių ir Ašmenos apskritis.

Šiaulių apygardos komisaras valdė Šiaulių, Telšių, Mažeikių, Kretingos, Tauragės ir Raseinių apskritis.

Panevėžio apygardos komisarui buvo pavaldžios Panevėžio, Biržų, Ukmergės, Utenos, Rokiškio ir Zarasų apskritys[1].

Apygardų komisarai buvo pavaldūs atitinkamos generalinės srities generaliniam komisarui (Lietuvoje – A. T. von Rentelnui). Apygardų komisarų įstaigose dirbo vidutiniškai 10 vokiečių pareigūnų, keli vertėjai ir apie 10 žemės ūkio valdininkų. Apygardos komisaro rankose buvo sutelkta jam pavestos teritorijos vykdomoji, įsakymų leidžiamoji ir teisminė galia, jiems pavaldi buvo tvarkos policija ir žandarmerija. Saugumo policija ir SD apygardų komisarams nebuvo pavaldi[2].

Aukščiausia civilinė okupacinė valdžia Rytų krašte buvo reicho komisaras H. Lohse, kuris jam pavaldžioje teritorijoje veikė kaip reicho suvereniteto reiškėjas: visą administraciją jis valdė ir prižiūrėjo vadovaudamasis reicho okupuotų Rytų kraštų ministro nu-

---

[1] *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe)*, Teil I: Reichskommissariat Ostland, BAP, R43 II/685a, S. 81–82, 84–85; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1940-1941)*, Vilnius, 1969, p. 68–69.

[2] Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland, BAK, R91, S. 1–2.

rodymais. H. Lohse perėmė Ostlando valdymą 1941 m. liepos 25 d., o po trijų dienų (liepos 28 d.) išleido atsišaukimą „Lietuviai!“ Atsišaukime H. Lohse pranešė, kad A. Hitlerio 1941 m. liepos 17 d. įsakymu jis buvo paskirtas Ostlando reicho komisaru, o dr. A. T. von Rentelnas – Lietuvos generaliniu komisaru. H. Lohse įsakė Lietuvos gyventojams besąlygiškai vykdyti visus reicho vyriausybės, jo ir A. T. von Rentelno įsakymus. Jis kvietė Lietuvos gyventojus bendradarbiauti su vokiečių administracija ir bendromis jėgomis kovoti su pasaulio priešu *(Weltfeind)* bolševizmu[1].

Civilinės vokiečių valdžios įgaliojimai Rytų krašte buvo apibrėžti H. Lohse's 1941 m. rugpjūčio 18 d. potvarkyje. Šio potvarkio antrame paragrafe buvo rašoma, kad Ostlando teritorijoje potvarkius civiliniams gyventojams leidžia vokiečių civilinės valdžios įstaigos (reicho komisaras Rytų krašte, generaliniai komisarai ir apygardų komisarai). Toliau potvarkyje skelbiama:

„Vokiečių civilinė valdžia perima visą Reichskomisaro Rytų kraštui administruojamose srityse esantį judamą ir nejudamą Socialistinių Sovietinių Respublikų Sąjungos, jos atskirų respublikų, viešųjų draugijų, sąjungų ir grupių turtą drauge su visais reikalavimais, turto dalyvumais, visų rūšių teisėmis ir interesais, nustatytais pagal 1941 metų birželio 20 dienos stovį, pateikiant vėliau šiuo reikalu smulkesnius nurodymus.

Po 1941 metų birželio 20 dienos padarytieji potvarkiai, pakeitimai ir turto paskyrimai, jei jie padaryti ne vokiškų įstaigų, yra neteisėti. Jau padarytieji vokiečių įstaigų nutarimai palieka galioje iki atskiro potvarkio.

Pasiliekama teisė pertvarkyti nuosavybės ir turto santykius. Sovietų kariuomenės turtu disponuoja vokiečių kariuomenė.

§5

Oficiali kalba Reichskomisariate Rytų kraštui ribose yra vokiečių.

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 09 01, Nr. 1, S. 1–2.

Kiekvienoje generalinėje srityje leidžiama naudotis to krašto kalba“[1].

Tą pačią dieną (1941 m. rugpjūčio 18 d.) Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas atsišaukimu „Lietuviai!“ pranešė, jog A. Hitlerio paskyrimu jis perėmė „civilinį buvusios Lietuvos Respublikos valdymą“, paskyrė apygardų komisarus, ir paragino lietuvius pradėti atkuriamuosius darbus bei „naikinti kruvinojo bolševizmo viešpatavimo pėdsakus“[2].

Rytų krašto reicho komisaru H. Lohse buvo iki 1944 m. rugsėjo 20 d., kol susirgo. Tuomet į jo vietą buvo paskirtas buvęs Ukrainos reicho komisaras Erichas Kochas. Perėmęs Ostlando valdymą, E. Kochas nedelsdamas Latvijoje panaikino savivaldą ir perkėlė savo būstinę iš Rygos į Liepoją. Priartėjus frontui, Ostlando komisariato įstaigos buvo evakuotos į Frankfurtą prie Oderio. 1945 m. sausio 24 d. Ostlando reicho komisariatas buvo galutinai panaikintas[3].

Generalinių komisarų kompetencija Ostlande buvo apibrėžta Reicho okuopuotų Rytų kraštų ministerijos 1941 m. rugsėjo 3 d. išleistose instrukcijose (vadinamajame „Rudajame aplanke“). Jose rašoma, kad generalinis komisaras jam paskirtos srities administracijai vadovauja remdamasis Reicho okupuotų kraštų ministerijos ir reicho komisaro Rytų krašte nurodymais bei potvarkiais. Generalinis komisaras prižiūri apygardų komisarų ir vietinės savivaldos įstaigų darbą. Minėtose A. Rosenbergo pasirašytose instrukcijose buvo išvardyti svarbiausi vokiečių civilinės valdžios įstaigų uždaviniai: 1) policinė priežiūra; 2) racionalus darbo jėgos panaudojimas aprūpinant Vokietijos kariuomenę ir vokiečių karo ūkį; 3) gyventojų aprūpinimas; 4) transporto ir ryšių sistemos veikimo garantavimas; 5) civilių gyventojų kontrolė ir jų panaudojimas vokiečių administra-

---

[1] Ibid., S. 3–4.

[2] Ibid., S. 2–3.

[3] Der Reichskommissar für das Ostland, BAK, R90, S. 1–5.

cijos uždaviniams spręsti; 6) priešiškų organizacijų likvidavimas[1]. A. Rosenbergo instrukcijose buvo atkreiptas dėmesys į civilinės valdžios įstaigų bendradarbiavimą su Vokietijos kariuomenės ir policijos įstaigomis. Kilus nesutarimams vokiečių civilinės valdžios įstaigos privalėjo nedelsdamos informuoti apie juos aukštesnes civilinės valdžios įstaigas[2].

Generalinio komisaro įstaigos struktūra buvo tokia pat kaip ir Reicho komisariato. Ji buvo suskirstyta į keturis pagrindinius skyrius:

1) Pagrindinis politikos skyrius *(Hauptabteilung Politik)*, vadovaujamas obergebitsfiurerio Carlo Nabersbergo; vėliau jis perėmė abiejų (I ir II) pagrindinių skyrių vadovavimą;

2) Pagrindinis administracijos skyrius *(Zentralverwaltung)*, kuriam vadovavo SS hauptšturmfiureris Sohnsas;

3) Pagrindinis ūkio skyrius *(Hauptabteilung Wirtschaft)*, kuriam vadovavo dr. Rudolfas Pense;

4) Pagrindinis technikos skyrius (*Hauptabteilung Technik*), vadovaujamas diplomuoto inžinieriaus Georgo von Ebnerio, vėliau – Früh.

Savo ruožtu pagrindiniai skyriai buvo suskirstyti į keletą poskyrių[3]. Pagrindinį politikos skyrių sudarė tokie poskyriai: Politikos (viršininkas Lüthas, vėliau – Richardas von Stadenas), Propagandos (viršininkas Meyeris), Kultūros politikos (viršininkas Wilhelmas Dudzus), Jaunimo (viršininkas Walteris Kortmannas), Moterų (viršininkė Küpper), Globos ir socialinio aprūpinimo (viršininkas Bischoffas).

Pagrindiniame administracijos skyriuje buvo tokie poskyriai: Centrinis ir personalo (viršininkas Lüthas), Bendrasis administracijos (viršininkas von Fritschas), Sveikatos ir slaugymo (viršininkas dr. Obstas), Veterinarijos (viršininkas dr. Walteris Knobbe), Teisės (vir-

---

[1] Die Zivilverwaltung..., BAP, R43 II /658a, S. 82.

[2] Ibid., S. 83.

[3] Generalinio komisariato organizacinė struktūra, BAP, R6/30, S. 26; LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 19, l. 17; ibid., b. 3, l. 8–9.

šininkas dr. Reiffas, vėliau – dr. Freese), Finansų (viršininkas dr. Dexheimeris, vėliau – dr. Jägeris). 1944 m. pagrindiniame administracijos skyriuje veikė ir Erdvės planavimo poskyris (viršininkas Hoffmannas)[1].

Pagrindinį ūkio skyrių sudarė šie poskyriai: Patikėtinių administracijos (viršininkas Meinsas), Amatų ūkio (viršininkas dr. Schalesas), Maitinimo ir žemės ūkio (viršininkas Theo Hensenas), Bankų (viršininkas Wilhelmas Spilgeris), Kainų formavimo ir kainų priežiūros (viršininkas dr. Arthuras Keiseris), Miškų ir medienos (viršininkas Stölzneris), Darbo politikos ir socialinio draudimo (viršininkas Dammeris), Transporto (viršininkas Mücke)[2].

Trumpą laiką generalinio komisariato struktūroje veikė ir Pagrindinis technikos skyrius (*HA Technisches Hauptamt Litauen*, HA IV, skyriaus viršininkas Früh)[3].

Generalinio komisariato Pagrindinis politikos skyrius rengdavo įstatymų ir kitų norminių aktų projektus, skirtus Lietuvos administravimui, ir buvo atsakingas už bendrą vokiečių okupacinės valdžios politiką Lietuvoje. Pagrindinio ūkio skyriaus žinioje buvo pramonės ir prekybos tvarkymas, žemės ūkio prievolių skirstymas ir surinkimas. Šis skyrius Lietuvoje turėjo savo pareigūnų tinklą, jam buvo pavaldūs apskrityse dirbę komisarų inspektoriai gamybai, prekybai, apygardų ūkio vadovai, apskričių žemės ūkio vadovai ir kiti pareigūnai, organizavę ir kontroliavę Lietuvos ūkio naudojimą reicho interesams. Darbo politikos ir socialinio draudimo poskyrio žinioje buvo apygardų darbo įstaigos (arbaitsamtai), kurios vedė darbingų žmonių apskaitą ir organizavo gyventojų mobilizacijas darbams Vokietijoje ir krašte.

---

[1] *Amtliches Fernsprechbuch für den Generalbezirk Litauen 1944*, S. 14 ; Generalinio komisariato telefonų numeriai, LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 9, l. 1–7.

[2] Ibid., f. R-615, ap. 1, b. 9, l. 8–12.

[3] Kviečiamų pareigūnų sąrašas, ibid., f. R-977, ap. 1, b. 46, l. 106.

Kultūros ir mokslo poskyris kontroliavo Lietuvos švietimo, mokslo ir kultūros įstaigų darbą ir vykdė germanizacijos politiką kultūros ir švietimo srityje[1].

Generaliniame komisariate Kaune dirbo 370–380 valdininkų, apygardų komisarų įstaigose – apie 40 asmenų[2]. Generalinio komisariato Kadrų skyriaus 1944 m. sausio 17 d. duomenimis, Generaliniame komisariate dirbo 275 vyrai ir 150 moterų, apygardų komisariatuose – 285 vyrai ir 20 moterų[3]. Taigi generalinio komisaro žinioje buvo didelis valdžios aparatas, kuris domėjosi visomis svarbiausiomis sritimis, rengdavo apžvalgas, pranešimus, ataskaitas, potvarkių ir instrukcijų projektus okupuoto krašto valdymo klausimais.

Žemiausia civilinės vokiečių valdžios grandis buvo apygardų komisariatai. Svarbiausi apygardų komisarų uždaviniai ir funkcijos – įgyvendinti generalinio komisaro potvarkius ir kontroliuoti vietinės administracijos darbą. Apygardų komisariatų struktūra buvo panaši į generalinių komisariatų struktūrą, tik vietoje skyrių buvo referentūros. Pagal A. Rosenbergo 1941 m. rugsėjo 3 d. instrukciją ji turėjo būti tokia:

I skyrius: Vyriausiasis biuras su personalo, biudžeto ir statistikos poskyriais.

II (politikos) skyrius:

1-oji (politikos) referentūra;

2-oji (bendrosios administracijos) referentūra;

3-ioji (darbo) referentūra;

4-oji (medicinos reikalų) referentūra;

5-oji (veterinarijos) referentūra;

6-oji (topografijos) referentūra;

7-oji (finansų) referentūra;

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*..., p. 71.

[2] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*..., S. 92–93.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 86.

8-oji (mokslo ir kultūros) referentūra.
III (ūkio) skyrius:
1-oji (amatų) referentūra;
2-oji (maitinimo ir žemės ūkio) referentūra;
3-ioji (miškų ir medienos pramonės) referentūra;
4-oji (kainų priežiūros) referentūra.
IV (technikos) skyrius:
1-oji (technikos) referentūra;
2-oji (transporto) referentūra[1].

Apygardų komisarai ne tik vadovavo jiems paskirtos apygardos administracijai, bet ir galėjo vykdyti baudžiamąsias funkcijas. 1941 m. spalio 6 d. reicho komisaras Rytų krašte H. Lohse išleido „Potvarkį dėl apygardų komisarų policinės galios bausti“. Pagal šį potvarkį apygardų komisarai gavo teisę įsakymais bausti asmenis, nepriklausančius kariuomenės, policijos ir SS jurisdikcijai, laisvės atėmimu 6 savaitėms arba pinigine bauda iki 1000 markių bei turto konfiskavimu. Išimtiniais atvejais bausmės galėjo būti padidintos laisvės atėmimu dvejiems metams arba pinigine bauda iki 50 000 markių[2].

Apygardų komisariatų struktūra ir darbuotojų skaičius skyrėsi. Antai Kauno miesto komisariatą sudarė septyni pagrindiniai skyriai, I skyriaus viršininkas buvo Heinzas Köppenas, II – F. Jordanas, III – Anschützas, IV – Wiedmannas, V – Krumpeltas, VI – von Kattchee, VII – Kruckas[3].

Kauno miesto komisaras SA oberfiureris H. Crameris savo pareigas pradėjo eiti 1941 m. liepos 26 d. Tą dieną jis pasirašė aplinkraštį Nr. 1, kuriuo visoms Kauno miesto įmonėms ir įstaigoms pranešė, kad nuo liepos 26 d. „perėmė miesto komisaro reikalus“. Kauno miesto burmistras Kazimieras Palčiauskas ir viceburmistrai

---

[1] Die Zivilverwaltung…, BAP, R43II/685a, S. 88.
[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 12 20, Nr. 14, S. 213–215.
[3] Laikinoji Kauno miesto komisariato struktūra, BAP, R6/313, S. 3–5.

Jonas Pikčilingis bei Jonas Pečkaitis buvo paskirti H. Cramerio patarėjais[1]. H. Crameris patvirtino tokį laikiną administracinio ir tarnybinio suskirstymo planą:

„Miesto Srities Komisaras administruoja Kauno miestą jo paties atsakomybe. Jis reprezentuoja Kauno miesto Savivaldybę visose vokiečių Civilinės administracijos aukštesnėse instancijose, vokiečių kariškose, policijos ir kitose Vokiečių Reicho Įstaigose. [...]

Jis reprezentuoja taip pat Kauno Miesto Savivaldybę visose esamose buvusios Lietuvos Valstybės Įstaigose, visose teisėtai egzistuojančiose korporacijose, organizacijose, draugijose, sąjungose, firmose ir pas privačius asmenis [...].

Miesto Srities Komisaras, būdamas Savivaldybės vadovu, yra visų Savivaldybės tarnautojų, miesto įstaigų, įmonių, dirbtuvių viršininku. Jo parėdymai privalo būti besąlyginiai vykdomi“[2].

Tame pačiame H. Cramerio plane buvo apibrėžtos ir patarėjų funkcijos. Kauno miesto burmistras turėjo prižiūrėti, kad visi miesto komisaro ir komisariato skyrių viršininkų nurodymai lietuvių įstaigoms būtų vykdomi. Burmistras buvo atsakingas už vietos valdžios įstaigų pareigūnų darbą ir turėjo teisę duoti nurodymus lietuviškoms miesto įstaigoms. Burmistras privalėjo miesto komisarui pranešti apie „visus lietuvių tarnautojų pageidavimus, sumanymus ir skundus“[3].

H. Crameris 1943 m. rugsėjo 1 d. parašė išsamius samprotavimus apie apygardos komisarų uždavinius, funkcijas ir veiklą. Šį dokumentą pavyko rasti Potsdamo archyve. H. Crameris skundėsi, jog apygardos komisaro darbas Lietuvos generalinėje srityje esąs sunkesnis negu srities prezidento darbas Vokietijoje. Apygardos komisarui tenką dirbti su nedaugeliu vokiečių bendradarbių, nors tvarkyti rei-

---

[1] H. Cramerio 1941 07 26 aplinkraštis Nr. 1, LCVA, f. R-1440, ap. 1, b. 4, l. 180.

[2] Laikinojo administracijos ir tarnybinio suskirstymo plano paaiškinimai, ibid., l. 164.

[3] Ibid., l. 164.

kią visas viešojo gyvenimo sritis (politiką, administraciją, pramonę ir žemės ūkį). Apygardos komisaras privaląs spėti duoti nurodymus savo bendradarbiams, kontroliuoti vietinės administracijos tarnautojų darbą, rūpintis žemės ūkio prievolių vykdymu ir darbo jėgos mobilizacijomis. Dėl menko kelių ir ryšių tinklo praeinančios 5–7 dienos, kol apygardos komisaro nurodymai pasiekią visus kaimo seniūnus[1]. H. Cramerio teigimu, atvykęs į Kauną jis radęs smarkiai išpūstą ir decentralizuotą administracijos aparatą. Dauguma miesto savivaldybės tarnautojų esą nespecialistai, tarnautojo etika ir tradicijos jiems svetimi dalykai. Dėl to apygardos komisaras iš tiesų perėmęs miesto burmistro pareigas, o apygardos komisariatui tekusios miesto savivaldybės funkcijos su plačiais įgaliojimais. Tai buvę įteisinta apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 11 d. patvirtintais laikinojo administracijos ir tarnybinio suskirstymo plano paaiškinimais[2]. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija sutikusi skirti Kauno apygardos komisarui papildomai etatų. Taigi 1941 m. pabaigoje–1942 m. pradžioje komisariate dirbę per 70 darbuotojų.

Lietuvių savivalda vis labiau buvusi užgožiama vokiškos miesto administracijos. Šį procesą pristabdęs A. Rosenbergo 1942 m. kovo 7 d. įsakas dėl vietinės savivaldos įsteigimo Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse. Pagal šį įsaką vokiečių administracija privalėjusi ne tiek pati dirbti konkretų administracinį darbą, kiek vadovauti ir prižiūrėti vietinės administracijos darbą, dėl to buvę mažinama vokiečių administracijos darbuotojų. Kauno miesto komisariato tarnautojų buvę sumažinta trečdaliu, o miesto burmistras gavęs platesnius įgaliojimus[3].

H. Cramerio teigimu, per pusantrų metų Kauno miesto savivaldybė neįstengusi įrodyti gebanti savarankiškai ir efektyviai dirbti, dėl

---

[1] H. Cramerio 1943 09 01 raštas „Apygardos komisaras Lietuvos generalinėje srityje", BAP, R6/313, S. 6–7.

[2] Ibid., S. 8.

[3] Ibid., S. 8–9.

to Kauno apygardos komisaras susigrąžinęs dalį jos funkcijų. Tiesioginėn komisaro žinion perėję maitinimo ir policijos valdybos, arbaitsamtas, amatų ūkis, reprivatizacijos, nekilnojamosios nuosavybės ir butų ūkio klausimai[1].

H. Crameris taip pat reiškė nepasitenkinimą dėl nepakankamo generalinio komisaro ir apygardos komisaro funkcijų bei kompetencijos atribojimo. Jo nuomone, generalinis komisaras turėtų leisti instrukcijas žemesnėms administracijos grandims ir spręsti viso krašto problemas, o vietinių reikalų tvarkymu derėtų rūpintis apygardų komisarams ir vietinei savivaldai. H. Crameris skundėsi nepakankamais apygardos komisaro įgaliojimais. Imdamasis kokių nors sprendimų, apygardos komisaras privaląs atsižvelgti į aibę įstatymų, potvarkių, įsakų ir instrukcijų. Jis manė, kad krašto valdymas būtų efektyvesnis, jeigu apygardų komisarai gautų didesnius įgaliojimus ir veiksmų laisvę[2].

Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas domėjosi vokiečių ir lietuvių santykiais karo metu ir tuo klausimu 1944 m. vasario 12 d. parašė memorandumą „Kokias galimybes ir priemones turi apygardos komisaras Lietuvoje įsakams ir potvarkiams įgyvendinti?“ *(Welche Möglichkeiten und Mittel stehen dem Gebietskommissar in Litauen bei der Durchführung von Erlassen und Anordnungen zur Verfügung?).* Šiame memorandume jis aptarė, kokios Lietuvos jėgos eina už vokiečius ir kokios – prieš. A. Lentzenas pažymėjo, kad karo pradžioje dauguma Lietuvos gyventojų buvo pasiryžę savarankiškai bendradarbiauti su vokiečių valdžia, tačiau laikui bėgant šis ryžtas vis labiau blėso. Jis nurodė keturias priežastis: 1) prastėjanti politinė ir karinė Vokietijos padėtis; 2) vis didesnis gyventojų apkrovimas prievolėmis ir griežtesni darbo našumo reikalavimai; 3) dėl minėtųjų priežasčių smarkėjanti priešiška propaganda; 4) įgimtas lietuvių tautos pasyvu-

---

[1] Ibid., S. 9.

[2] Ibid., S. 11–12.

mas[1]. A. Lentzenas pažymėjo, kad vokiečių civilinės valdžios ir lietuvių savivaldos santykiai, nepaisant nieko, yra geri. Karo meto reikalavimai ir valdžios potvarkiai lietuvių savivaldos pareigūnus padarė nepopuliariais žmonėmis, tačiau jie supranta savo darbo reikšmę ir stengiasi vykdyti vokiečių civilinės valdžios potvarkius[2]. Vis dėlto nei vokiečių valdžia, nei lietuvių savivalda neturi pakankamai policijos jėgų, kad galėtų kontroliuoti ir bausti prievolių nevykdančius ir mobilizacijos vengiančius asmenis. Kaip pavyzdį A. Lentzenas pateikė tokį faktą. Apskrityje gyvena 98 tūkst. žmonių ir yra 11 tūkst. valstiečių ūkių. Apskrities viršininko žinioje tėra 26 policininkai, todėl aišku, kad jis negalės priversti gyventojų vykdyti jiems paskirtas prievoles, palaikyti tvarkos ir saugumo. Dėl šių priežasčių apskrities viršininkai tampa neryžtingi, pasyvūs, nebenori dirbti. Priešingai, tose apskrityse, kuriose pakanka policininkų, prievolių vykdymo ir mobilizacijos rezultatai yra patenkinami[3].

Duomenų apie kitų apygardų komisariatų struktūrą ir personalijas išliko mažiau. Pagal Vilniaus miesto komisariato pareigų paskirstymo planą komisariato štabo vadovas ir I bei II skyrių viršininkas buvo Heinrichas Lackneris. Jis tvarkė politikos, personalo, asmens dokumentų išdavimo, kultūros, Bažnyčios ir cenzūros reikalus. Apygardos komisaro H. Hingsto adjutanto ir referento pareigas ėjo Franzas Mureris. Jo žinioje buvo žydų, vokiečių kilmės asmenų, neturinčių reicho pilietybės, kainų priežiūros, bausmių skyrimo ir transporto reikalai. SA oberšturmbanfiureris Hansenas sprendė butų, viešbučių, medicinos ir veterinarijos klausimus. Finansų skyriaus viršininkas buvo Wilhelmas Krommas, Administracijos skyriaus – Reinholdas Zeissigas, kasų valdytojas – Hechtas, Ūkio skyriaus vir-

[1] Kauno apygardos komisaro A. Lentzeno 1944 02 12 memorandumas, National Archives Washington (Vašingtono nacionalinis archyvas, toliau – NA), Microcopy No. T-454, Roll No.19, K. 555–556.

[2] Ibid.

[3] Ibid., K. 564.

šininkas – Steinke, arbaitsamto (1942 m. vadinosi sociałamtu) viršininkas – Dünbieras, įgaliotinis profesinių sąjungų reikalams – Kupke, Ypatingųjų reikalų įstaigos (kultūros, švietimo, žydų turto, propagandos ir spaudos reikalai) viršininkas – Augustas Kühnas[1].

Vilniaus apygardos komisariate apygardos komisaro H. Wulffo pavaduotojas (štabo viršininkas) iki 1942 m. pradžios buvo Runge, paskui jį pakeitė Simonas. Apygardos komisaro adjutanto pareigas ėjo Rygos vokietis Egonas Osteneckas. Žemėtvarkos skyriaus viršininkas buvo Rexinas, Maitinimo skyriaus – iš pradžių Mülleris, vėliau – Werneris, Miškų skyriaus – Sitekas (?), Finansų skyriaus – Mülleris[2].

Duomenų apie Šiaulių ir Panevėžio apygardų komisariatų struktūrą ir personalijas rasti nepavyko.

Ypač svarbiems klausimams aptarti buvo šaukiami Ostlando generalinių komisarų ir apygardų komisarų pasitarimai. Vienas tokių pasitarimų įvyko 1943 m. sausio 22 d. Rygoje. Kaip tik tuo metu prie Stalingrado buvo baigiamos triuškinti apsuptos vokiečių divizijos. Posėdį pradėjęs Ostlando reicho komisaras H. Lohse pasakė, kad karas jau esąs pasiekęs lemiamą momentą ir kad ateinančios savaitės ir mėnesiai būsią labai sunkūs. Užfrontė privalanti atiduoti visas jėgas kariuomenės poreikiams tenkinti ir pergalei garantuoti. Dėl to esąs sukviestas apygardų komisarų posėdis[3]. Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas perskaitė pranešimą „Lietuvos vokiečių politinės, kultūrinės ir ekonominės globos organizavimas“ *(Organisation der Litauendeutschen zur politischen, kulturellen und wirtschaflichen Betreuung)*. Jis kalbėjo apie civilinės valdžios ir NSDAP pa-

---

[1] Parcigų paskirstymo apžvalga, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 157, l. 13–17; ibid., b. 156, l. 1, 37.

[2] G. Jungerio 1948 07 20 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. P-12046-LI, t. 2, l. 94–100.

[3] Užrašai apie Ostlando apygardų komisarų posėdį, įvykusį 1943 01 28 Rygoje, Latvijos centrinis valstybinis istorijos archyvas Rygoje (toliau – LCVIA), f. P-70, ap. 5, b. 31, l. 32.

stangas ekonomiškai remti bei politiškai auklėti į Lietuvą grąžinamus vietos vokiečius ir pasiūlė įsteigti Vokiečių tautinę bendruomenę *(Deutsche Volksgemeinschaft)*, kadangi politinis ir kultūrinis šios organizacijos auklėjimas grįžtantiems Lietuvos vokiečiams psichologiškai būtų priimtinesnis negu tiesioginis NSDAP poveikis. Be to, A. Lentzenas kalbėjo apie galimybes sukurti Lietuvos jaunimo organizaciją. Jis teigė, kad Lietuvoje niekada nebuvo valstybinės jaunimo organizacijos ir kad jaunimas buvo politiškai susiskaldęs į daugelį organizacijų. A. Lentzeno nuomone, didelė gyventojų dalis politiškai nepatikima, dėl to į sukurtos lietuvių jaunimo organizacijos vadovybę taip pat galėtų patekti nepatikimų asmenų. Jis siūlė kaime atkurti jaunųjų ūkininkų ratelius, kadangi tai buvo profesinė, bet ne politinė organizacija. Organizacijos vadovus vokiečių įstaigų pritarimu skirtų lietuvių administracija. Vadovais galėtų būti reicho darbo tarnybos prievolę atlikę asmenys. A. Lentzeno teigimu, kurti miestuose centralizuotą organizaciją nėra pageidautina. Tėn pakanka sustiprinti moksleivių ir studentų verbavimą į reicho darbo tarnybą. A. Lentzenas dar pasiūlė priimti vokiečiams draugiškų šeimų vaikus į vokiškas mokyklas ir juos auklėti vokiškumo ir nacionalsocializmo dvasia. Taip išauklėti vaikai ateityje papildytų vokiečių tautą ir taptų kvalifikuotais vadovais. A. Lentzenas taip pat pasisakė už kolonizacijos tempo sulėtinimą tol, kol į Lietuvą grąžinti vokiečiai bus aprūpinti būtiniausiais gyvenimo reikmenimis. Reicho komisaras H. Lohse pritarė A. Lentzeno minčiai kol kas dar nesteigti centralizuotos Lietuvos jaunimo organizacijos[1]. Panevėžio apygardos komisaras W. Neumas perskaitė pranešimą „Lietuvos vokiečių įtraukimas į administraciją" *(Einbau der Litauendeutschen in die Verwaltung)*. W. Neumo nuomone, vokiečių kolonistų aprūpinimą ir globą galinti garantuoti tik vokiečių administracija. Jis siūlė plėsti vokiečių civilinės valdžios sistemą: apygardų komisariatus padaryti

[1] Ibid., l. 33–37.

vyriausiaisiais komisariatais *(Hauptkommissariaten)*, apskrityse ir valsčiuose sukurti vokiečių administraciją. Taip pat turėtų būti plečiama vokiečių teismų ir notariatų sistema. Šitaip būtų įgyvendintas principas, kad vokiečiui gali įsakinėti tik vokietis, ir užtikrinta vokiečių kolonistų globa[1].

Ostlando reicho komisariato Administracijos skyriaus viršininkas Gentzas W. Neumo pasiūlymui nepritarė, kadangi trūko žmonių vokiečių administracijai plėsti[2]. H. Lohse W. Neumo pasiūlymą pavadino per daug toli siekiančiu ir užbėgančiu už akių galutiniams sprendimams Baltijos šalių atžvilgiu. Vilniaus apygardos komisaras H. Hingstas tame pačiame pasitarime Rygoje perskaitė pranešimą „Lenkai administracijoje ir ūkyje“ *(Die Polen in Verwaltung und Wirtschaft)*. Jis teigė, kad remdamasi A. Rosenbergo nurodymais vokiečių administracija vykdė lenkų įtakos silpninimo politiką. Daugumą svarbių vietų, susijusių su administracija ir ekonomika, užėmė lietuviai, tačiau jie neturėjo pakankamai jėgų visiškai išstumti lenkus. Dėl tokios politikos sustiprėjo lenkų pogrindžio veikla. H. Hingsto teigimu, karo ūkiui esą labai svarbu kelti lenkų švietimo ir profesinio mokymo lygį. Dabar veikiančios keturmetės lenkų mokyklos parengti kvalifikuotų darbininkų negalinčios. H. Hingstas nurodė, jog 80–90 proc. Vilniaus darbininkų ir amatininkų sudarą lenkai, dėl to reikėtų vykdyti pakantesnę lenkams politiką. Dauguma pokalbyje dalyvavusių pareigūnų pritarė jo minčiai karo interesais neatsisakyti lenkų specialistų ir darbininkų paslaugų. Reicho komisaro Lohse's teigimu, pašalinus žydus darbo jėgos klausimas darėsi ypač svarbus[3].

1944 m. vasario 13–18 d. Ostlande lankėsi reicho okupuotų Rytų kraštų ministras A. Rosenbergas. Vasario 14 d. jis sukvietė Lietuvos generalinės srities apygardų komisarų ir Generalinio komisariato pareigūnų posėdį. Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas gana

---

[1] Ibid., l. 38–40.

[2] Ibid., l. 40.

[3] Ibid., l. 41–44.

palankiai įvertino lietuvių savivaldos darbą, tačiau pažymėjo, kad dėl sunkios padėties ir nepopuliarių sprendimų lietuvių administracija esanti nemėgstama. Apygardų komisarams ir apskričių viršininkams nepakanką policijos jėgų potvarkiams ir sprendimams įgyvendinti. Šiaulių apygardos komisaras H. Gewecke pasigyrė, kad Šiaulių apygardoje nuosavybė grąžinta 3 tūkst. ūkininkų (iš 111 tūkst.)[1]. Kauno miesto komisaras H. Crameris kalbėjo apie darbininkų verbavimą. Jo teigimu, prastus darbininkų verbavimo darbams Vokietijoje rezultatus lėmęs policininkų trūkumas ir pasyvus vietos savivaldos bei gyventojų priešinimasis. Ypač prasti gyventojų registracijos reikalai miestuose. Dėl šios priežasties, H. Cramerio nuomone, apie 30 proc. į mobilizacijų sąrašus įtrauktų Kauno gyventojų adresų buvę klaidingi. Mobilizacijos darbams sėkmingai vykdyti reikią 5 tūkst. policininkų, aktyviai kovoti su sabotažu ir transporto priemonių. Šioms H. Cramerio mintims pritarė Panevėžio apygardos komisaras W. Neumas. Ji taip pat reiškė nepasitenkinimą lietuvių administracijos darbu ir siūlė stiprinti apygardų komisariatus, kad jie galėtų sėkmingai spręsti tuos uždavinius, kurių nepajėgia išspręsti lietuvių savivalda[2].

Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas kalbėjo apie Vilniaus srities lenkus. Jis pabrėžė, kad lenkų darbo našumas esąs geresnis negu lietuvių, vis dėlto lietuviams teikiama pirmenybė. Komisaras prašė peržiūrėti politiką lenkų atžvilgiu, siūlė įsteigti Vilniuje patikėtinio lenkų reikalams įstaigą, kuri atstovautų lenkų interesams vokiečių ir vietinės valdžios atžvilgiu[3].

Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas kalbėjo apie sovietų ir lenkų partizanų siautėjimą Vilniaus srityje. Jo teigimu, per pastaruosius du mėnesius partizanai buvo nužudę arba pagrobę 102 vie-

---

[1] Pranešimas apie A. Rosenbergo kelionę į Ostlandą 1944 02 13–18, BAP, R6/217, S. 16.

[2] Ibid., S. 16–17.

[3] Ibid., S. 17.

tinės savivaldos tarnautojus, sunaikinę daug valdžios įstaigų, be to, kas mėnesį partizanai nukaudavę 40–50 vokiečių. Partizanų veikla labai pabloginusi prievolių vykdymą. Policija be vokiečių kariuomenės paramos nepajėgianti su partizanais susitvarkyti. H. Wulffas prašė vermachto pagalbos tvarkai Vilniaus srityje atkurti[1].

Apygardų komisarų pranešimus reziumavo generalinis komisaras A. T. von Rentelnas. Jis teigė, kad apygardų komisariatuose dirbantys 246 tarnautojai nėra pajėgūs išspręsti visų problemų, ir prašė A. Rosenbergo atsiųsti daugiau vokiečių pareigūnų į Lietuvą. A. Rosenbergas atsakė, jog likę laisvi civilinės valdžios pareigūnai pirmiausia siunčiami į vermachtą, tačiau jis manąs, kad šiek tiek jų liks ir Lietuvai (kalbamuoju laikotarpiu buvo likviduojamas Ukrainos reicho komisariatas ir laisvi pareigūnai buvo skiriami į kitas vietas)[2]. 1944 m. vasario 14 d. Šiauliuose įvykęs apygardos komisarų pasitarimas buvo paskutinis. Įvykiams sparčiai keičiantis daugiau apygardos komisarų posėdžių Lietuvoje nespėta surengti.

Apygardų komisariatams teko didelis valdymo ir administravimo darbo krūvis. Neįstengdami susitvarkyti su jiems keliamais uždaviniais, apygardų komisarai nuolatos prašė dar skirti jiems valdininkų ir kaltino lietuvių savivaldą nesugebėjimu dirbti. Iš lietuviams priešiškai nusiteikusių apygardų komisarų paminėti šie: Kauno miesto komisaras H. Crameris, Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas ir Šiaulių apygardos komisaras W. Neumas. Vokiečių pareigūnai, skųsdamiesi prasta padėtimi ir nepakankamais darbo rezultatais, nesuprato svarbiausio dalyko: lietuvių tauta negali visiškai atsisakyti savo laisvės bei gerovės ir aukotis dėl Vokietijos pergalės. Okupacinė administracija nebuvo tokia maža, kaip teigė vokiečių komisarai. Ji turėjo pareigūnų ne tik komisariatuose, bet ir miestuose, kuriuose nebuvo komisariatų. Be komisariatų pareigūnų, dar buvo apygardų

---

[1] Ibid., S. 18.

[2] Ibid.

Vietoj Laikinosios vyriausybės ministrų generalinis komisaras lietuviškosios administracijos vadovais paskyrė generalinius tarėjus. Jie turėjo veikti generalinio komisaro „vadovybėje ir kontrolėje". Laikinosios vyriausybės atkurtos ministerijos buvo pavadintos vadybomis. Lietuviškosios savivaldos generaliniais tarėjais A. T. von Rentelnas paskyrė: pirmuoju generaliniu tarėju vidaus reikalams – gen. Petrą Kubiliūną (šis postas iš pradžių buvo siūlomas gen. Stasiui Raštikiui, bet šis atsisakė), generaliniu ūkio tarėju – prof. Vladą Jurgutį, generaliniu finansų tarėju – Joną Matulionį, generaliniu žemės ūkio tarėju – prof. Balį Vitkų, generaliniu teisingumo tarėju – Mečislovą Mackevičių, generaliniu susisiekimo tarėju – inž. Kazį Germaną, generaliniu darbo ir socialinės apsaugos tarėju – Joną Paukštį, generaliniu administracinės kontrolės tarėju – mjr. Stasį Puodžių, generaliniu švietimo tarėju – Praną Germantą[1].

1941 m. rugpjūčio 5 d. A. T. von Rentelnas Laikinajai vyriausybei išdėstė vokiečių civilinės valdžios tikslus ir santykių su lietuvių administracija gaires. Jis pareiškė, kad jam esą pavesta tik administruoti Lietuvą, bet ne spręsti „valstybinės teisės klausimus". Galutinį krašto likimą po karo nulemsiąs Vokietijos kancleris A. Hitleris. Sovietinė teisė būsianti pamažu naikinama, tačiau senoji teisė nebūsianti mechaniškai grąžinta. Nuosavybės santykiai laikinai esą paliekami tokie, kokie buvę iki karo. Teisėtvarka būsianti vykdoma pagal buvusią Lietuvos konstituciją, išskiriant vokiečių ir žydų reikalus. A. T. von Rentelnas prašė pirmąjį generalinį tarėją skubiai jam pateikti buvusios Lietuvos Respublikos ir sovietinės Lietuvos įstatymų bei potvarkių vertimą į vokiečių kalbą su pasiūlymais, kuriuos įstatymus reikėtų panaikinti, o kuriuos palikti veikti. Įstatymų leidybą vykdysiąs generalinis komisaras, susitaręs su Ostlando reicho komisaru (H. Lohse), o svarbiausiais klausimais – su reicho okupuotų Rytų kraštų ministru (A. Rosenbergu). Su vokiečių įstaigomis susirašinėjama vokiečių kalba. Visokie lietuvių įstaigų santykiai su kitomis vokiečių įstaigomis

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 09 01, Nr. 1.

leidžiami tik apygardų komisarų arba generalinio komisaro tarpininkavimu[1]. Apie vokiečių civilinės valdžios bendravimą su lietuvių administracija A. T. von Rentelnas kalbėjo taip:

„Administracijoje mano vadovaujami veikia keturi apygardų komisarai, būtent: Kaune, Vilniuje, Šiauliuose ir Panevėžyje, ir du miesto komisarai – Kaune ir Vilniuje. Jiems turėtų būti paskirti sritiniai komisariniai apygardų ir miestų tarėjai kaip patarėjai. Komisariniais miestų tarėjais skiriu Kauno ir Vilniaus burmistrus, palikdamas juos ir burmistrais. Paskiriu dar keturis komisarinius apygardų tarėjus.

Apskrityse dabartiniai apskričių viršininkai paliekami komisariniais apskričių viršininkais.

Visi aukštesnieji valdininkai, įskaičiuojant komisarinius generalinius ir apygardinius tarėjus, vykdo savo komisariškąją pareigą. Negali būti jokių asmenų pakeitimų. Tik aš tatai galiu daryti.

Prašom komisariškąjį pirmąjį generalinį tarėją man sudaryti pilną sąrašą visų generaliniam komisarui pavestos srities aukštesniųjų valdininkų pagal apygardas ir apskritis [...]. Taip pat reikia nurodyti gimimo vietą ir datą, priklausymą politinėms partijoms ir ložėms, atlyginimą ir kitus asmeniškus santykius.

Visa administracija bus apmokama iš generalinio komisaro srities administracinio biudžeto. [...]

Mano nurodymus vykdys komisariniai generaliniai tarėjai, kurie pasinaudos apygardų tarėjais, kad perduotų juos apskričių viršininkams, burmistrams ir kt., jei aš pats savo nurodymų neduočiau tiesiogiai apskričių ir miestų komisarams.

Apygardų tarėjai apie nurodymų perdavimą turi painformuoti apygardų komisarus, kuriuos savo ruožtu aš aprūpinsiu nurodymais, ir, turėdami abejonių, gali sulaikyti įsakymų perdavimą apskrities viršininkui ir kt., kol tatai išspręs generalinis komisaras.

---

[1] Generalinio komisaro Kaune 1941 08 05 kalba lietuvių generaliniams tarėjams, LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 81, l. 1–3.

ūkio vadovai, komisariniai inspektoriai gamybai, prekybai, apskričių žemės ūkio vadovai[1]. 1944 m. pradžioje Lietuvoje iš viso dirbo 5988 okupacinės vokiečių administracijos valdininkai. Civilinės administracijos įstaigose dirbo 2437, privačiame sektoriuje – 1592 žmonės. Be to, dar buvo apie 100–120 zonderfiurerių, kurie rūpinosi žemės ūkio produktų ir pramonės gaminių tiekimu kariuomenei[2].

4. Lietuvių savivalda

Stokodama žmonių visų grandžių okupacinei administracijai kurti (iki apskričių ir valsčių lygio), nacistinė Vokietija okupuotose šalyse leido veikti ir vietinei savivaldai. Turėdami omenyje tai, kad Baltijos šalys iškentė sunkią sovietų okupaciją, Trečiojo reicho vadai tikėjosi pasinaudoti vietos gyventojų neapykanta bolševizmui ir rasti daug ištikimų ir klusnių bendradarbių. Tačiau vokiečių valdžia nepakankamai įvertino Baltijos tautų politinę brandą ir valstybinės nepriklausomybės troškimą. Vermachtui dar nespėjus įžengti į Kauną buvo paskelbta apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą. Trečiasis reichas nesitikėjo tokios įvykių eigos. Vokietijai kur kas patogiau buvo Baltijos šalis traktuoti kaip buvusias Sovietų Sąjungos respublikas. Okupacinė valdžia įvairiais būdais bandė nutraukti Laikinosios vyriausybės veiklą arba paversti jos narius paprastais okupacinės administracijos valdininkais („patikėtiniais“). Galiausiai 1941 m. rugpjūčio 5 d. A. T. von Rentelnas Laikinosios vyriausybės nariams pareiškė, kad „po civilinės valdžios įvedimo jūsų darbas kaip ministerių turi būti laikomas baigtas“[3].

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*..., p. 71.

[2] LCVA, f. 1173, ap. 2, b. 16, l. 24.

[3] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 99.

Atvirkščiai, visi apskričių viršininkų pagrindiniai pranešimai, išversti į vokiečių kalbą, įteikiami apygardų komisarams ir per generalinius tarėjus pateikiami man, taip pat vokiškai išversti“[1].

Reicho vadovybė karo pradžioje nebuvo aiškiai apsisprendusi dėl Baltijos šalių vietinės savivaldos likimo. Tai patvirtina ir Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos Ostlando skyriaus viršininko P. Kleisto 1941 m. spalio 24 d. samprotavimai. Jis rašė, jog šiuo metu (t. y. 1941 m. spalio mėn.) svarstomi du Ostlando reicho komisariato valdymo būdai: 1) vokiečių priežiūros administracijos įsteigimas paliekant autonominę vietinę savivaldą; 2) vokiečių administracijos įvedimas pašalinus vietinę administraciją.

P. Kleistas pritarė pirmajam būdui, nes pašalinti vietinę administraciją vokiečiams būtų nenaudinga. Baltijos tautos nustotų savanoriškai bendradarbiauti su vokiečiais, vėliau būtų sunkiau jas germanizuoti. Visų lygių vokiečių administracijai sukurti reikėtų labai daug valdininkų ir apie 120 tūkst. policininkų. Vokiečiams būtų nenaudinga prisiimti visą atsakomybę už okupuotų Baltijos kraštų valdymą. Dalis atsakomybės už netinkamos politikos vykdymą tektų vietinei administracijai, dėl to vokiečiams būtų lengviau palaikyti savo valdžios prestižą. P. Kleistas pabrėžė, kad visus karo metų apribojimus ir nepopuliarius sprendimus reikėtų daryti vietinės administracijos rankomis, tuomet vietos žmonių neapykanta kryptų ne į vokiečių, bet į vietinę savivaldą. Jis padarė išvadą, kad vietinė administracija palengvintų įgyvendinti vokiečių politikos tikslus Pabaltijo kraštuose[2].

Reicho vadovybė toleravo tai, kad Pabaltijyje yra vietinė savivalda, nors ilgą laiką jos buvimas oficialiai nebuvo įteisintas. A. Rosenbergo ministerijos principas valdymo srityje buvo „besąlygiškas vokiečių vadovavimas ir vietinė savivalda“. Vietinė savivalda Baltijos šalyse buvo įteisinta A. Rosenbergo 1942 m. kovo 7 d. įsakais Lietu-

---

[1] Cit. iš: „Lietuvos sukiliminės vyriausybės likvidacija dokumentų atšvaistėje“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 6–7, p. 7.

[2] Slaptas P. Kleisto 1941 10 24 raštas, LCVA, f. 1171, ap. 1, b. 2, l. 2–3.

vai, Latvijai ir Estijai. Gudijoje vietinė savivalda nebuvo įteisinta. Įsakų esmė tokia: vokiečių administracija vykdys priežiūrą ir kontrolę, o praktinį valdymo darbą pagal vokiečių instrukcijas dirbs vietinė administracija. Kaip savivaldos įvedimo priežastys buvo nurodytas Baltijos šalių draugiškumas ir bendradarbiavimas su vokiečiais, taip pat įsitikinimas, kad savarankiškas vietinės administracijos darbas duos geriausius vaisius ir vokiečiams bus naudingesnis[1]. Minėtuose įsakuose buvo apibrėžta vokiečių ir vietinės administracijų įstaigų kompetencija.

Tos pačios dienos A. Rosenbergo direktyvose dėl vadovavimo administracijai Lietuvos generalinėje srityje *(Richtlinien für die Führung der Verwaltung im Generalbezirk Litauen)* rašoma, jog aukštesnėms vietinės administracijos įstaigoms vadovauja generaliniai tarėjai, kurių skaičių ir veiklos uždavinius nustato generalinis komisaras. Pirmasis ir vidaus reikalų generalinis tarėjas atstovauja vietinei savivaldai visais reikalais, kurie priklauso ne vienos žinybos, t. y. vadybos, kompetencijai. Pirmasis generalinis tarėjas generalinio komisaro pritarimu paskirsto generalinių tarėjų pareigas ir veiklos sritis. Principines instrukcijas generaliniams tarėjams leidžia generalinis komisaras, vadovaudamasis reicho ministro (A. Rosenbergo) ir reicho komisaro (H. Lohse's) nurodymais. Generalinis komisaras taip pat prižiūri vietinę administraciją. (Beje, ypatingais atvejais generaliniai komisarai turėjo teisę perimti atskiras valdymo sritis, ypač ūkio, ir vietos savivaldos įstaigoms skirti savo įgaliotinius (pvz., 1943 m. suėmus švietimo generalinį tarėją P. Germantą jo vieton buvo paskirtas švietimo įgaliotinis vokietis). Generaliniams tarėjams buvo suteikta teisė su generalinio komisaro pritarimu leisti potvarkius savo srityje.) Potvarkiai įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo. Potvarkis skelbiamas tik tuo atveju, jeigu jam pritaria generalinis komisaras ir pirmasis generalinis tarėjas. Jiems pavestoje valdyti srityje generaliniai tarėjai galėjo duoti nurodymus žemesnėms įstaigoms, tačiau

[1] Okupuotų Rytų kraštų ministerijos 1942 03 23 raštas dėl savivaldos įvedimo Ostlando reicho komisariate, BAP, R43II/690a, S. 51.

generalinis komisaras pasiliko teisę generalinių tarėjų nurodymus sustabdyti arba atšaukti. Generaliniam finansų tarėjui buvo suteikta teisė rengti Lietuvos generalinės srities biudžeto projektą. Jį tvirtino generalinis komisaras. Pirmasis generalinis tarėjas turėjo teisę skirti ir atleisti žemesnio rango valdininkus (t. y. ne generalinius tarėjus, centrinių įstaigų vadovus ir apskričių viršininkus), tačiau net ir tokiais atvejais generalinis komisaras galėjo reikalauti pritarimo arba pasilikti teisę skirti žemesnio rango pareigūnus[1].

Apskričių administracijos vadovais buvo paskirti apskričių viršininkai. Jų rankose buvo sutelkta visa apskrities valdžia (išskyrus teismus). Apskričių viršininkus, atsižvelgdamas į apygardų komisarų ir pirmojo generalinio tarėjo nuomonę, skirdavo ir atšaukdavo generalinis komisaras. Apskričių viršininkų darbo priežiūra buvo pavesta pirmajam generaliniam tarėjui ir kitiems generaliniams tarėjams pagal jų veiklos sritį. Lietuvių savivalda su vokiečių įstaigomis galėjo susirašinėti tik vokiečių kalba, o lietuviškoms įstaigoms buvo leista susirašinėti gimtąja kalba[2].

Prie A. Rosenbergo direktyvų dėl Lietuvos savivaldos buvo pridėti vykdomieji nuostatai. Juose buvo pabrėžta, kad generaliniai tarėjai negali sudaryti bendros kolegijos ir neturi būti laikomi kolektyvine institucija (panašia į ministrų kabinetą). Pirmasis generalinis tarėjas nėra generalinių tarėjų vadovas, – tai tik pirmasis tarp lygių. Bendri generalinių tarėjų posėdžiai leidžiami, bet apie jų darbotvarkę generalinis komisaras turi būti iš anksto informuotas. Apskričių viršininkai ir miestų burmistrai galėjo susirašinėti tik per apygardų komisarus[3].

Savivaldos įvedimo įsakai buvo slapti ir spaudoje neskelbiami. Dienraštyje „Į laisvę“ tebuvo paskelbtas oficialus komunikatas dėl

---

[1] A. Rosenbergo direktyvos dėl vadovavimo administracijai Lietuvos generalinėje srityje, LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 1, l. 40–41.

[2] Ibid., l. 40, 42.

[3] Vykdomieji nuostatai A. Rosenbergo direktyvai dėl vadovavimo administracijai Lietuvos generalinėje srityje, ibid., l. 43.

savivaldos įvedimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėse srityse. Jame rašoma: „Vokiečių vadovybė Generalinėje Lietuvos srityje tuo būdu yra priežiūros administracija, o pačią administracijos veiklą turi vykdyti krašto valdžios organai. [...] Visą krašto valdymą prižiūri generalinis komisaras, kuris yra įgaliotas jam tvarkyti imtis reikalingų priemonių. Tai ypatingai liečia ūkinės administracijos reikalus, kiek tiesioginis vadovavimas joms atitinka ketverių metų plano karo ūkio reikalavimus. Krašto administravimą vykdys savi, tai yra lietuvių organai ir įstaigos, kurie skiriami betarpiškai vokiečių civilinės valdžios organų arba su tų organų sutikimu. Vyriausi valdžios organai Lietuvoje yra generaliniai tarėjai, kurių pirmasis yra vidaus reikalų vadovas, o kiti pasiskirsto įvairias vadybas. Žemesni savo krašto administracijos organai yra savivaldybių organai – miestų ir apskričių savivaldybės, valsčių savivaldybės ir kaimų seniūnijos. [...] Šia nauja santvarka lietuviams duodama proga veikliai bendradarbiauti jų egzistencijos tvarkyme ir suteikiama plati atsakomybė [...]"[1].

A. Rosenbergo įsako ir direktyvų esmė buvo tokia: valdo ir vadovauja vokiečiai, o jų prižiūrimi lietuviai įgyvendina konkrečius okupacinės valdžios įsakymus ir iniciatyvas. Kiekvienai reikšmingesnei lietuvių savivaldos iniciatyvai, potvarkiui ar pareigūnų paskyrimui buvo reikalingas generalinio komisaro pritarimas.

1942 m. gegužės 5 d. pokalbyje su A. Hitleriu A. Rosenbergas aiškino, jog įvedus savivaldą Baltijos šalis galės valdyti mažesnės vokiečių administracijos jėgos, pakils vietos gyventojų ūpas ir didės jų darbštumas. Tačiau jis manė, jog savivalda įvedama laikinai ir prireikus ją galima atšaukti. Savivaldos įvedimas nebuvo kliūtis numatomai Baltijos šalių kolonizacijai ir prijungimui prie Vokietijos[2].

Štai kaip apie savivaldos įvedimo įsaką atsiliepė finansų generalinis tarėjas J. Matulionis:

---

[1] *Į laisvę*, 1942 03 19, Nr. 66 (227).

[2] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 114.

„Perskaičius pirmas įspūdis atrodo blogas: viskas pavesta generalkomisaro nuožiūrai. Lietuviškiems organams palikta teisė paruošti tik kai kuriuos projektus. Vienu žodžiu, generalkomisaras yra neribotas karaliukas. Jis bus suverenas, taip pat ir jo gebietskomisarai. [...]

Taigi, trumpai tariant, jokių pakeitimų. Tuo dekretu nieko naujo neduodama, o tik fiksuojama, kas ligi šiol buvo. Net tarėjų funkcijos neaptartos. Vadinasi, asmeniniai santykiai turės tapti bendradarbiavimo gaire. Bet santykiai keičiasi pagal ūpą. Jei ūpas geras – gerai, jei ne – silpnesnis visada kentės“[1].

Generalinių tarėjų teisės buvo labai suvaržytos. Jie buvo pavesti atitinkamiems Generalinio komisariato skyriams ir be šių sutikimo negalėjo daryti jokių sau pavaldžių darbuotojų pakeitimų. Bet kurį generalinio tarėjo potvarkį galėjo pakeisti jį prižiūrinčio generalinio komisariato skyriaus viršininkas[2].

Generalinis komisaras 1942 m. sausio 1 d. įsakymu pavedė atskiriems Generalinio komisariato skyriams duoti nurodymus ir prižiūrėti vietinių įstaigų darbą. Buvo nustatyta tokia pavaldumo tvarka: Generalinio komisariato Administracijos skyriaus viršininkui pavaldus pirmasis ir vidaus reikalų generalinis tarėjas su visomis jo žinioje esančiomis įstaigomis, Generalinio komisariato Finansų skyriaus viršininkui – generalinis finansų tarėjas su visomis jam pavaldžiomis įstaigomis ir administracinės kontrolės generalinis tarėjas, Generalinio komisariato Teisės skyriaus viršininkui – generalinis teisingumo tarėjas su visomis jam pavaldžiomis įstaigomis ir lietuviškais teismais, Generalinio komisariato Mokslo ir kultūros skyriaus viršininkui – generalinis švietimo tarėjas su visomis jam pavaldžiomis įstaigomis, Generalinio komisariato Darbo skyriaus viršininkui – generalinis darbo ir socialinių reikalų tarėjas su jam pavaldžiomis įstaigomis, Generalinio komisariato Medicinos skyriaus viršininkui – Sveikatos vadyba su visomis jai pavaldžio-

---

[1] J. Matulionis, *Neramios dienos,* Toronto, 1975, p. 60.

[2] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*..., p. 75.

mis įstaigomis, Generalinio komisariato Veterinarijos skyriaus viršininkui – Žemės ūkio vadybos Veterinarijos departamentas, Generalinio komisariato Pagrindinio ūkio skyriaus viršininkui – generalinis tarėjas ūkio reikalams ir generalinis žemės ūkio tarėjas su visomis jiems pavaldžiomis įstaigomis, išskyrus Veterinarijos departamentą, Generalinio komisariato Miškų skyriaus viršininkui – Miškų departamentas su visomis jam pavaldžiomis įstaigomis, Generalinio komisariato Kainų nustatymo skyriaus viršininkui – Kainų valdyba, Generalinio komisariato Pagrindinio technikos skyriaus vedėjui – generalinis susisiekimo reikalų tarėjas su jam pavaldžiomis įstaigomis. Paštas, telefonas ir telegrafas buvo palikti tiesioginėje vokiečių administracijos žinioje. Valstybinius ūkius (buvusius tarybinius ūkius) kontroliavo apygardų komisarų žemės ūkio vadovai[1].

Pirmasis generalinių tarėjų posėdis įvyko 1941 m. rugpjūčio 22 d. Jame dalyvavo generaliniai tarėjai P. Kubiliūnas, J. Matulionis, B. Vitkus, P. Germantas-Meškauskas, M. Mackevičius, K. Germanas ir J. Paukštys. Posėdyje ypač aštriai kalbėjo žemės ūkio generalinis tarėjas B. Vitkus. Jis kritikavo generalinio komisaro potvarkį dėl žemės reformos. B. Vitkus pasakė, kad minėtasis potvarkis buvo išleistas be jo žinios ir jis tai vertina kaip nepasitikėjimą generaliniais tarėjais. Potvarkyje nieko nekalbama apie nuosavybės teisę. Jo nuomone, šis generalinio komisaro potvarkis yra dar blogesnis už bolševikinį žemės reformos įstatymą. B. Vitkus suabejojo, ar kada nors vėl bus grąžinta nuosavybės teisė, ir teigė, kad dėl to gali kilti didelis kaimo gyventojų nepasitenkinimas. B. Vitkų parėmė ir finansų generalinis tarėjas J. Matulionis[2].

Generaliniai tarėjai buvo priversti nuolatos laviruoti tarp vokiečių primetamos valios ir lietuvių visuomenės viešosios nuomonės. Generalinis komisaras stengėsi dirbti su kiekvienu tarėju atskirai,

---

[1] Ibid., p. 74–75.

[2] A operatyvinės grupės 1941 09 28 pranešimas Nr. 95 iš SSRS RSHA, BAP, R58/217, S. 345–346.

kad šie nesudarytų vieningo kolektyvo ir neturėtų bendros linijos. Vokiečiai neleido tarėjams sudaryti kolegijos, nes ji galėjo atlikti analogiškas ministrų kabinetui funkcijas. Savo ruožtu tarėjai rengdavo bendrus posėdžius ir įgaliodavo pirmąjį generalinį tarėją generaliniam komisarui pareikšti bendrą nuomonę. Svarbiais klausimais tarėjai rašydavo kolektyvinius memorandumus. Dėl nuolatinės trinties su Generaliniu komisariatu ekonominės politikos klausimais iš savo postų pasitraukė generaliniai tarėjai V. Jurgutis, B. Vitkus ir J. Petronis. Dėl okupacinės valdžios potvarkių ignoravimo ir kitaip reiškiamo nepaklusnumo keturi generaliniai tarėjai (P. Germantas, M. Mackevičius, S. Puodžius ir J. Narakas) 1943 m. buvo suimti ir išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą[1].

Sunku vienareikšmiškai įvertinti ir pirmojo generalinio tarėjo gen. ltn. P. Kubiliūno vaidmenį. Įdomiai jį savo dienoraštyje apibūdino buvęs finansų generalinis tarėjas J. Matulionis:

„Pirmiausia gen. Kubiliūno asmuo, kaip stovinčio priešakyje visų tarėjų, yra svarbiausias. Jo asmenybės įtakoje daugumoje išryškėja ir kitų tarėjų veidas, bet jo žodis yra saistantis ir jo pastangos mūsų veiklos kelrodis. Jis tik vienas palaiko ryšius su generalkomisaru dr. Rentelnu. Visi kiti tarėjai turi savo sritis griežtai ribotas, aiškiai nustatytas. Jo sritis apima visus krašto reikalus, įskaitant ir politiką. Tai yra labai daug. Pagal savo išgales jis stengiasi savo pareigas atlikti kuo geriausiai [...].

Prie vokiečių, išėjęs iš kalėjimo su gerokai palaužta sveikata, turėjo vilties, kaip ir mes visi kiti, bent kiek atsikvėpti ir sustiprėti sveikatoje. Bet vokiečiai pasiūlė jam pirmojo generalinio tarėjo postą, ir jis sutiko užimti šias nieko gero nežadančias pareigas. Jose ir laviravo kiek pajėgdamas per visą vokiečių okupacijos laiką. Jam teko daug iškentėti būnant šiose pareigose. Iškentėti ir nuo savų, ir nuo vokiečių. Jis tirpdė savyje ir lietuvių neapykantą vokiečiams, ir vokiečių nepasitikėjimą lietuviais. Jis laviravo. Jo būdo savybės labai

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 107–108.

tiko šiems laikams. Jis mokėjo ir kritiškais atvejais padėtį sušvelninti. Vokiečiai, kurie buvo viršūnėse, neparodė nei išminties, nei supratimo, nei pagaliau noro tam supratimui. [...]

Kubiliūnas buvo tikras ir nuoširdus lietuvis, ir mes, jo bendradarbiai, statėme neretai per didelius jam reikalavimus. Mes dažnai užmiršdavome, kad jam statomi reikalavimai, kurių nebuvo įmanoma įvykdyti. [...]

Kai kas jį nori laikyti parsidavėliu. Bet taip nėra. Jis niekada neparsiduos, nes pinigas jam ne dievaitis. Tiesa, jis tiki į vokiečių pergalę ir pagal tai daugeliu atvejų daro sprendimus. Bet Lietuvai jis nori patarnauti kuo geriausiai. Jis pats neveidmainiauja ir neprileidžia nė minties, kad kitas, su juo bendradarbiaudamas, tai darytų. Jis taip pat netiki, kad ir vokiečiai veidmainiautų. Jis tiki kiekvienu generalkomisaro žodžiu ir pažadu, bet tuo tarpu neperpranta net vokiečių ketinimų, išeinančių iš būsimos pokarinės politikos"[1].

Žemesnę vietos savivaldos grandį sudarė miestų (apskričių centrų) burmistrai, apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai, pagalbinė policija ir teismai. Šios įstaigos buvo pavaldžios ir generaliniams tarėjams, ir atitinkamų apygardų vokiečių komisarams bei generalinio komisariato skyriams. Žemutinėje savivaldos grandyje svarbiausią vaidmenį atliko apskričių viršininkai. Jie buvo laikomi vokiečių apygardų komisarų vietininkais apskrityse. Jiems buvo pavaldūs valsčių viršaičiai, miestų burmistrai (išskyrus tiesiogiai pavaldžius vidaus reikalų generaliniam tarėjui Vilniaus ir Kauno burmistrus) ir policijos nuovadų viršininkai. Apskričių viršininkai privalėjo garantuoti tvarką ir ramybę jiems pavestose valdyti teritorijose, organizuoti prievolių paskirstymą ir išieškojimą, vykdyti darbininkų verbavimą, jaunimo mobilizacijas, registruoti pramonės įmonių gamybą ir t. t. A. T. von Rentelno 1941 m. rugpjūčio 5 d. nurodymu svarbiausi apskričių viršininkų klausimai turėjo būti per patarėjus teikiami apygardų komisarams vokiečių kalba, o per generalinius tarėjus –

---

[1] J. Matulionis, *Neramios dienos*, p. 153–155.

generaliniam komisarui taip pat vokiečių kalba. Susisiekti su aukštesniais vokiečių valdžios pareigūnais lietuvių savivaldos pareigūnai galėjo tik per žemesnės grandies vokiečių pareigūnus (pvz., apskrities viršininkas kreiptis į generalinį komisarą galėjo tik per apygardos komisarą)[1].

A. Rosenbergo įsake dėl savivaldos įvedimo Lietuvos, Latvijos ir Estijos generalinėse srityse nebuvo aptarti komunalinės savivaldos reikalai, tačiau tai nereiškė, kad civilinė vokiečių valdžia šiuo klausimu nesidomėjo. 1942 m. vyko intensyvus susirašinėjimas tarp A. Rosenbergo ministerijos, Ostlando reicho komisariato ir generalinių komisarų dėl komunalinės savivaldos įvedimo Pabaltijo kraštuose. 1942 m. kovo 28 d. reicho komisaras H. Lohse išsiuntė Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai komunalinės savivaldos įvedimo Rytų krašte projektą. Jis siūlė komunalinę savivaldą pirmiausia įvesti miestuose ir išplėsti miestų savivaldybių bei apskričių viršininkų teises[2]. Balandžio 14 d. potvarkio dėl komunalinės savivaldos įvedimo projektas buvo išsiuntinėtas Lietuvos, Latvijos ir Estijos generaliniams komisarams su prašymu pateikti savo pastabas[3].

Gegužės 15 d. reicho komisaras Rytų krašte H. Lohse paskelbė potvarkį dėl komunalinės savivaldos įvedimo. Potvarkyje rašoma, kad apskritys, miestai ir valsčiai veikia „kaip viešosios sričių korporacijos, kurios pačios savo atsakomybe valdosi“. Antrame potvarkio paragrafe nustatyta, kad apskričių, miestų ir valsčių savivaldybių darbai turi būti suderinti su „veikiančia teise ir su valdančios vokiečių administracijos tikslais“. Savivaldybės vedėjas yra paskiriamas ir administruoja „pilna ir išimtina atsakomybe“. Savivaldybės vedėjas turi patarėjus. Penktame potvarkio paragrafe vėl primenama, jog

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas...*, p. 75–76.

[2] Reicho komisaro Rytų krašte 1942 03 28 raštas Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai, LCVA, f. 1173, ap. 2, b. 9, l. 36–41.

[3] Reicho komisaro Rytų krašte 1942 04 14 raštas Lietuvos, Latvijos ir Estijos generaliniams komisarams, ibid., l. 57–58.

savivaldos įstaigos dirba „valdančios vokiečių administracijos nuostatų rėmuose“[1].

Didesnės reikšmės šis H. Lohse's potvarkis neturėjo, kadangi savivaldybės iš tikrųjų jokio savarankiškumo negavo ir toliau liko visiškai priklausomos nuo vokiečių administracijos. Vokiečių propaganda bandė įteigti, kad vokiečiai savivaldybėms grąžino bolševikų atimtas teises ir atsakomybę. 1942 m. gegužės 18 d. paskelbtame pranešime rašoma, kad vokiečių administracija „vėl sugrąžino valsčiams, miestams ir apskritims jų savybes būti teisių ir pareigų atstovais, pasitikėdama visos vietinės valdžios administracijos gera valia pagrįstu darbu. Valsčiai, miestai ir apskritys vėl valdo save patys, savo atsakomybe ir iš principo savo srityje tvarkys visus viešus reikalus, kurie ypatingais nuostatais nėra pavesti kitiems organams. Jiems bus sugrąžinta ir jų mokestinė autonomija ir jie per sąmatų sudarymą turės sprendžiamą įtaką savo lėšų panaudojimui“[2]. Potvarkis dėl komunalinės savivaldos įvedimo įsigaliojo nuo 1942 m. liepos 1 d.

H. Lohse's potvarkį papildė generalinio komisaro Lietuvoje A. T. von Rentelno 1943 m. birželio 1 d. „Pirmasis parėdymas vykdyti parėdymui dėl komunalinės savivaldybės įvedimo“. Šis generalinio komisaro potvarkis nustatė, jog įsigalioja buvęs Lietuvos Respublikos vietos savivaldybių įstatymas su išlyga, kad šio įstatymo nuostatai „neprieštarauja Vokietijos Reicho politiniams, kariniams ir ekonominiams interesams“. Abejotinais atvejais sprendimo teisė buvo palikta generaliniam komisarui. Pagal A. T. von Rentelno potvarkį savivaldybių organus sudarė savivaldybės korporacijų vedėjas, apskrities viršininkas, burmistras ir valsčiaus viršaitis. Patariamuoju organu apskrityse turėjo būti apskrities patarėjai, miestuose ir valsčiuose – patarėjai. Seniūno institucija buvo palikta, o kaimų susirinkimai panaikinti. Apskričių viršininkai turėjo būti skiriami generali-

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 06 08, Nr. 28, S. 324–325.

[2] *Į laisvę*, 1942 05 19, Nr. 116 (277).

nio komisaro, išklausius apygardos komisaro ir generalinio vidaus reikalų tarėjo nuomones.

Nepriklausančių apskritims miestų burmistrų skyrimo tvarka palikta tokia pat kaip apskričių viršininkų skyrimo tvarka. Apskritims priklausančių miestų burmistrus ir apskričių seniūnus skyrė vidaus reikalų generalinis tarėjas apskrities viršininko siūlymu ir apygardos komisaro pritarimu, valsčių viršaičius skyrė apskrities viršininkas, o seniūnus – valsčiaus viršaitis. Pareigūnų atšaukimo tvarka buvo tokia pat kaip ir paskyrimo. Miestų burmistrai ir valsčiaus viršaičiai turėjo būti skiriami septyneriems metams.

Apskričių ir pirmaeilės reikšmės miestų, t. y. nepriklausančių apskritims, priežiūra buvo pavesta generalinio vidaus reikalų tarėjo įstaigai, apskričių miestų ir valsčių priežiūra – apskrities viršininkui. Nepriklausančių apskritims miestų kategorijai priskirti Vilnius, Kaunas, Panevėžys ir Šiauliai, visi kiti miestai priklausė apskritims.

A. T. von Rentelno potvarkis įsigaliojo atgaline data – nuo 1942 m. liepos 1 d.[1] Jis iš esmės nieko naujo neatnešė, tik įteisino ankstesnę komunalinės savivaldos padėtį ir detaliau reglamentavo savivaldybių pareigūnų skyrimo tvarką, sudėtį, kompetenciją bei pavaldumo santykius.

Visiškai perėmę lietuvių savivaldos įstaigų kontrolę, vokiečiai vis tiek nepasitikėjo lietuvių valdininkais ir ieškojo būdų atleisti savivaldos pareigūnus ir sumažinti etatus. 1942 m. kovo 28 d. reicho komisaras H. Lohse nusiuntė aukštesniajam Rytų krašto SS ir policijos vadui bei Vokiečių saugumo policijos ir SD viršininkui direktyvas dėl vietinės savivaldos pareigūnų atleidimo. Direktyvos buvo motyvuojamos būtinybe taupyti lėšas ir pašalinti iš savivaldos įstaigų nepatikimus elementus. Pirmiausia turėjo būti atleidžiami buvę komunistų partijos ir jai pavaldžių organizacijų nariai, asmenys, turintys žydiško kraujo arba susituokę su pusžydžiais, asmenys, priklausę antivokiškoms organizacijoms arba reiškęsi antivokiškoje veikloje (prie

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 07 01, Nr. 23, S. 215–218.

šios kategorijos asmenų buvo priskirti netgi Antano Smetonos šalininkai), masonų ložių nariai, taip pat buvę žymesni bendradarbiavimo su užsienio šalimis (Sovietų Sąjunga, Lenkija, Anglija, Čekoslovakija) draugijų veikėjai. Į nepatikimų valdininkų kategoriją generaliniai komisarai, pasitarę su vokiečių saugumu ir SD, galėjo įtraukti ir kitų kategorijų asmenis. Dėl politinių priežasčių šalinamiems valdininkams neturėjo būti taikoma jokių nuolaidų[1].

Reikia pripažinti, jog lietuvių savivaldos įstaigų sistema buvo gana smarkiai išsiplėtojusi. Pagal Vidaus reikalų vadybos 1943 m. balandžio 1 d. etatų sąrašą vadybą sudarė vadovybė, Pirmojo generalinio tarėjo įstaiga, Administracijos departamentas su Bendrųjų reikalų, Sąmatos ir ūkio, Asmeninių ir organizacinių reikalų direkcijomis ir archyvų bei metrikacijos inspekcijomis, Savivaldybių departamentas su Savivaldybių finansų, Savivaldybių bendrųjų reikalų, Revizijų, Ugniagesybos ir įmonių apsaugos direkcijomis, Visuomenės reikalų departamentas su Spaudos ir propagandos, Kultūros reikalų direkcijomis, Invalidų ir nuo karo nukentėjusiųjų, Lietuvių apgyvendinimo reikalų referentūromis ir Priverčiamųjų darbų įstaigų inspekcija. Iš viso Vidaus reikalų vadyboje buvo 138 etatai[2]. Apskričių viršininkų įstaigoms 1943 m. balandžio 1 d. buvo patvirtinti 347 etatai[3].

Iš viso lietuvių savivaldos aparate dirbo apie 300 apskričių viršininkų ir valsčių viršaičių, apie 900 lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos valdininkų, apie 8 tūkst. lietuvių tarnavo policijos batalionuose ir apie 6 tūkst. – viešojoje (tvarkos) policijoje[4]. Be to, dar buvo šimtai seniūnų, garbės policininkų, mokesčių rinkėjų, inspektorių ir kitokių pareigūnų[5].

---

[1] Reicho komisaro H. Lohse's 1942 03 28 direktyvos dėl vietinės savivaldos pareigūnų atleidimo iš darbo, LCVA, f. 1173, ap. 2, b. 5, l. 7–8.

[2] Vidaus reikalų vadybos etatai, ibid., f. R-616, ap. 1, b. 56, l. 1–5.

[3] Apskričių viršininkų įstaigų etatai, ibid., l. 20.

[4] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas...*, p. 75–76.

[5] *Tarybų Lietuva Didžiajame tėvynės kare*, Vilnius, 1975, p. 44.

5. Teismai, teisė ir administracinė tvarka

Vokiečių teismai buvo sudedamoji okupacinio režimo dalis. Kaip ir policija, jie iš esmės atliko okupuoto krašto gyventojų pasipriešinimo slopinimo, bet ne teisingumo vykdymo funkcijas.

Reicho komisaras Rytų krašte H. Lohse 1941 m. spalio 6 d. paskelbė „Potvarkį dėl vokiečių teismų sudarymo ir atstatymo Rytų krašte“. Pagal šį potvarkį Rytų krašte buvo įsteigta Vokiečių vyriausiasis teismas Rygoje ir vokiečių teismai Kaune, Rygoje ir Taline. Vokiečių teismas Kaune buvo pavaldus generaliniam komisarui. Jis turėjo skyrius Vilniuje ir Šiauliuose. Vokiečių teismui buvo priskirtas Ypatingasis teismas *(Sondergericht)*, įsikūręs Kaune.

Be to, prie karo komendantūrų veikė karo teismai[1]. Prie Vokiečių teismo buvo įsteigta prokuratūra. Vokiečių teismo kompetencijai buvo priskirtos baudžiamosios ir civilinės bylos, kuriose dalyvavo Vokietijos piliečiai arba vokiečių tautybės asmenys. Ypatingieji teismai nagrinėjo baudžiamąsias bylas, kurias jiems perduodavo prokuratūra arba policijos teismai. Vokiečių vyriausiasis (aukštesnysis) teismas Rygoje atliko apeliacijos ir teismų priežiūros funkcijas.

Vokiečių teismas bylas spręsdavo dalyvaujant vienam teisėjui, Ypatingasis teismas – dalyvaujant vienam teisėjui ir dviem posėdininkams. Visi prokurorai ir teisėjai buvo skiriami generalinio komisaro ir jam atsakingi (Vokiečių vyriausiojo teismo – reicho komisarui).

Vokiečių vyriausiasis teismas, vokiečių teismai ir ypatingieji teismai nagrinėdavo ne tik Vokietijos piliečių ir vokiečių tautybės asmenų bylas, bet ir vietos gyventojų bylas, kurios, vokiečių prokuroro nuomone, siejosi su vokiečių interesais. Reicho komisaras turėjo teisę reikalauti Vokiečių teisme bylas nagrinėti iš naujo arba panai-

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 11 08, Nr. 5, S. 77; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas...*, p. 78.

kinti nuosprendžius. Reicho komisaro skundus dėl teismų nuosprendžių nagrinėdavo Vokiečių vyriausiasis teismas Rygoje[1].

1941 m. spalio 6 d. taip pat buvo paskelbtas H. Lohse's „Potvarkis dėl vokiečių baudžiamosios teisės taikymo Rytų krašte". Šiuo potvarkiu vokiečių teismams ir kitiems vokiečių organams buvo suteikta teisė „nusikalstamus veiksmus bausti" vadovaujantis reicho baudžiamaisiais įstatymais ir baudžiamuoju procesu. Ši teisė galiojo ir tiems veiksmams, kurie buvo padaryti iki minėtojo potvarkio išleidimo. Kita vertus, vokiečių prokurorams buvo leista nukrypti nuo reicho baudžiamojo proceso teisės nuostatų, jeigu „tai reikalinga tinkamam ir greitam bylos pravedimui". Ypatingojo teismo pirmininkui, kaip ir Vokiečių teismo pirmininkui, minėtuoju potvarkiu buvo suteikta teisė leisti teisinius baudžiamuosius įsakymus[2].

H. Lohse's 1941 m. spalio 6 d. potvarkius papildė reicho ministro A. Rosenbergo gruodžio 19 d. potvarkiai dėl vokiečių teismų įsteigimo ir sutvarkymo bei vokiečių baudžiamosios teisės taikymo užimtose Rytų srityse. Šiame potvarkyje buvo patvirtinta H. Lohse's nustatyta vokiečių teismų struktūra. Apeliuoti dėl jų sprendimų leista tik: a) baudžiamosiose bylose, jei paskirta sunkesnė bausmė negu vienas mėnuo kalėjimo arba 500 markių piniginė bauda; b) civilinėse bylose, jeigu apeliacija leidžiama teismo sprendimu. Uždrausta skųstis dėl vokiečių teismų sprendimų, kuriais buvo patvirtintos apygardų komisarų paskirtos bausmės. Reicho komisaras galėjo savo potvarkiu atimti apeliacijos teisę ir kitoms gyventojų grupėms (turimi galvoje ne tik žydai, bet ir kitų tautybių gyventojai)[3].

1942 m. sausio 12 d. reicho ministras A. Rosenbergas išleido potvarkį dėl karo teismų užimtose Rytų srityse. Šiame potvarkyje rašoma: „Teisti užimtųjų Rytų kraštų gyventojų padarytiems sun-

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 11 08, Nr. 5, S. 78–79; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas...*, p. 78.

[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 11 08, Nr. 5, S. 79–80.

[3] Ibid., 1942 07 01, Nr. 34, S. 408–410.

kiems nusikalstamiems darbams [...] šalia paprastųjų teismų ir ypatingųjų teismų, gali būti taip pat sudaromi karo teismai.“ Karo teismo *(Standgericht)* jurisdikcija netaikyta reicho piliečiams ir vokiečių tautybės asmenims. Karo teismas galėjo būti sudaromas ypatingos skubos tvarka, tiesiog policijos akcijos metu arba „kai viešasis saugumas ir tvarka reikalauja tuojau nuteisti kurį nors nusikalstamą darbą“[1]. Karo teismus galėjo kviesti generalinis komisaras arba jo įgaliotieji organai. Karo teismą sudarė vienas policijos arba SS karininkas ir du jo valdiniai. Karo teismai galėjo nubausti mirties bausme, kaltinamąjį perduoti saugumo policijai, jo bylą perduoti ypatingajam teismui arba kaltinamąjį išteisinti. Nuteistojo mirties bausme turtas galėjo būti konfiskuojamas. Karo teismų sprendimus anuliuoti galėjo tik generalinis komisaras arba jo įgalioti asmenys. A. Rosenbergo potvarkis dėl karo teismų Ostlande įsigaliojo nuo 1942 m. sausio 30 d.[2] Karo teismai, nepaisydami juridinių formalumų, galėjo pasmerkti myriop vietos gyventojus už bet kurią okupantams priešišką veiklą ar nepaklusnumą. Karo teismų nuosprendžiai negalėjo būti skundžiami jokiai aukštesnei instancijai. Taigi okupaciniams teismams buvo suteikta laisvė savavaliauti vietos gyventojų atžvilgiu. Mirties nuosprendžiai dažnai buvo taikomi nesilaikant teismo proceso. Šį procesą atstodavo mirtininkų sąrašo sudarymas remiantis kaltinamųjų kvotos protokolais ir saugumo policijos surinkta informacija[3].

1942 m. vasario 17 d. A. Rosenbergas išleido potvarkį dėl baudžiamosios teisės nuostatų papildymo Rytų srityse. Okupuotų kraštų gyventojai buvo įpareigoti elgtis pagal vokiečių įstatymus ir vokiečių valdžios išleistus potvarkius. A. Rosenbergo potvarkiu buvo numatyti tokie mirties bausmės taikymo atvejai:

„Mirtimi, lengvesniais atvejais – sunkiųjų darbų kalėjimu baudžiamas tas,

---

[1] Ibid., S. 413.

[2] Ibid., S. 414–415.

[3] Žr.: J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas...*, p. 78–79.

kas ryžtasi vartoti prievartos priemones prieš Vokietijos Reichą arba jo užimtose Rytų srityse vykdomą suverenitetą,

kas ryžtasi pavartoti prievartą prieš Reicho pilietį arba vokiečių tautybės asmenį dėl priklausymo vokiečių tautai,

kas ryžtasi pavartoti prievartą prieš vokiečių kariuomenės arba jos sąstato, vokiečių policijos kartu su jo pagalbinėmis jėgomis, Reicho darbo tarnybos, vokiečių valdžios organų arba įstaigos arba NSDAP,

kas kviečia arba skatina neklausyti vokiečių valdžios organų išleistų parėdymų arba potvarkių,

kas sąmoningai gadina vokiečių valdžios organų arba įstaigų įrengimus arba daiktus, kurie skiriami jų darbui arba viešai naudoti,

kas ryžtasi palaikyti priešvokiškas pastangas arba vokiečių valdžios organų uždraustą organizacijų gyvavimą,

kas pikta arba kurstančia veikla parodo priešvokišką nusistatymą arba šiaip savo elgesiu žemina arba kenkia Vokietijos Reicho arba vokiečių tautos garbei arba gerovei,

kas sąmoningai padaro padegimą, tuo pakenkdamas bendriems vokiečių interesams arba Reicho piliečių ar vokiečių tautos narių turtui.

§2

Be to, mirtimi, lengvesniais atvejais – sunkiųjų darbų kalėjimu baudžiamas tas, kas pagal §1 baustinus veiksmus susitaria daryti, apie tai rimtai tariasi, pasisiūlo juos atlikti arba tokį pasiūlymą priima, arba kas apie tokį veiksmą arba jo sumanymą tokiu, kai pavojų dar galima nukreipti, gauna patikimų žinių ir sąmoningai laiku apie tai nepraneša vokiečių valdžios organams arba tam, kam gresia pavojus“[1].

Minėtuoju potvarkiu mirties bausmes leista skirti ir nepilnamečiams. Potvarkyje nurodytus nusikaltimus pavesta nagrinėti Ypatingajam ir karo teismams[2].

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 07 01, Nr. 34, S. 415–416.

[2] Ibid., S. 406–417.

Vokiečių okupacijos pradžioje Lietuvos laikinoji vyriausybė bandė atkurti Lietuvos Respublikos laikų teismų sanklodą. Visi sovietų valdžios Lietuvoje įsteigti teismai buvo panaikinti ir atkurti iki 1940 m. birželio 15 d. Lietuvoje veikę teismai ir įstatymai. 1941 m. liepos viduryje Lietuvoje jau veikė 53 apylinkės teismai. Apylinkės teismas apėmė keletą valsčių arba vieną miestą. Jis nagrinėdavo visas civilines bylas ir tas baudžiamąsias bylas, kuriose bausmė negalėdavo būti skiriama didesnė kaip 1,5 metų kalėjimo. Apylinkės teisėjais paprastai buvo skiriami asmenys, šias pareigas ėję iki sovietų okupacijos ir nesusikompromitavę sovietų okupacijos metų veikla.

Kauno apylinkės teismo vyriausiuoju teisėju buvo paskirtas Juozas Stanaitis. Dalį Kauno apylinkės teismo patalpų buvo užėmusi vokiečių kariuomenė, dėl to teismas negalėjo dirbti[1]. Panaši padėtis buvo ir kituose Lietuvos miestuose.

Aukštesnė lietuviškų teismų pakopa buvo apygardos teismai. Jų Lietuvoje 1941 m. liepos mėn. buvo penki: Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje ir Marijampolėje. Apygardų teismai buvo apeliacinė instancija apylinkių teismų byloms. Be to, apygardų teismai nagrinėdavo svarbias baudžiamąsias bylas. Prie kiekvieno apygardos teismo veikė prokuratūra ir teismo tardytojai. Kauno apygardos teismo pirmininkas buvo Pranas Kavaliūnas, teismo prokuroras – Kazys Bukauskas, Vilniaus apygardos teismo – Bronius Ivanauskas ir Juozas Brazinskas, Šiaulių apygardos teismo – Feliksas Bugailiškis ir Adolfas Pranckūnas, Panevėžio apygardos teismo – Klemensas Arminas ir Ignas Kazlauskas, Marijampolės – Vladas Bukaveckas ir Antanas Vaišnys[2].

Be apylinkių ir apygardų teismų, Kaune buvo atkurti Apeliaciniai rūmai. Pačių rūmų patalpas buvo užėmusi vokiečių kariuomenė,

---

[1] Teisingumo ministro 1941 07 17 žinios apie Lietuvos teismus, LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 29, l. 37.

[2] Ibid., l. 38.

ir ši teismo instancija 1941 m. liepos mėn. iš tiesų neveikė. Apeliaciniai rūmai buvo apeliacinė instancija apygardų teismų baudžiamosioms byloms, be to, jie galėjo nagrinėti politines ir svarbias civilines bylas. Apeliacinių rūmų pirmininku buvo paskirtas Jonas Gudauskis, prokuroru – Antanas Mikaila. Prie Apeliacinių rūmų turėjo veikti prokuratūra ir ypatingųjų bylų tardytojai.

Lietuvos laikinoji vyriausybė atkūrė ir aukščiausią Lietuvos teismą – Vyriausiąjį tribunolą. Vyriausiasis tribunolas buvo kasacijos įstatymų aiškinimo ir visų Lietuvos teismų priežiūros instancija. Vyriausiojo tribunolo pirmininku buvo paskirtas Liudas Ciplijauskas, prokuroru – Jonas Valtys. Vokiečių valdžia Vyriausiajam tribunolui veikti neleido. Kartu su lietuviškais teismais savo veiklą atnaujino hipotekos įstaigos, notarai ir advokatūros[1].

Lietuvos teisingumo ministras 1941 m. liepos 17 d. rašte atkreipė Laikinosios vyriausybės dėmesį į sunkią Lietuvos teismų padėtį ir prašė Vyriausybę pasirūpinti, kad teismams būtų grąžintos vokiečių kariuomenės užimtos patalpos, nebūtų trukdoma spaudoje skelbti įsakymų bei potvarkių teismų reikalais, kad Kaune ir kituose Lietuvos miestuose būtų sutvarkytas susisiekimas paštu, geležinkeliu ir autobusais[2].

Vokiečių administracija lietuviškų teismų kompetenciją smarkiai apribojo. Generalinis komisaras A. T. von Rentelnas 1941 m. rugpjūčio 5 d. pasakytoje kalboje nurodė, jog teisėtvarka įgyvendinama pagal buvusią Lietuvos Konstituciją, tačiau neapima „nei vokiečių, nei žydų, taip pat ir nekilnojamąjį turtą ir įmones liečiančių klausimų. Baudžiamojoje teisėje pirmauja kariuomenė ir policija prieš lietuvių teisingumo įstaigas“[3].

---

[1] Ibid., l. 39.

[2] Ibid.

[3] Cit. iš: Generalinio komisaro Kaune kalba, pasakyta 1941 m. rugpjūčio 5 d. lietuvių generaliniams tarėjams, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 6–7, p. 8.

Lietuviški teismai privalėjo vokiečių kariuomenės ir policijos reikalavimu išduoti suimtuosius nepriklausomai nuo to, kuo jie buvo kaltinami.

Vokiečių teismo Lietuvoje prokuroro Heningo 1942 m. gruodžio 2 d. nurodymu Apeliacinių rūmų prokurorui iš lietuviškų teismų kompetencijos buvo pašalintos visos bylos, susijusios su lietuvių savisaugos dalinių kariais, lietuvių saugumo, kriminalinės policijos ir viešosios policijos tarnautojais. Šios bylos turėjo būti perduotos SS ir policijos teismams[1].

Apibendrindamas anksčiau išleistus nurodymus teismų reikalu, generalinis komisaras 1942 m. vasario 14 d. išleido potvarkį dėl laikino krašto teismo įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje (už generalinį komisarą jį pasirašė C. Nabersbergas). Potvarkis skelbė, kad teisingumą Lietuvos generalinėje srityje krašto teismai vykdo tik tuomet, kai jis neprikłauso vokiečių įstaigų kompetencijai. Teisėjus, prokurorus, teismo tardytojus, kalėjimų viršininkus, notarus, advokatus ir privačius gynėjus teisingumo generalinio tarėjo teikimu tvirtino generalinis komisaras. Žydai ir turintys žydiško kraujo asmenys lietuviškų teismų kompetencijai nepriklausė. Teisingumo darbą dirbę asmenys privalėjo raštu pasižadėti laikytis vokiečių civilinės valdžios potvarkių ir ištikimai bei sąžiningai teisingumo darbe eiti savo pareigas.

Lietuviškų teismų kompetencija baudžiamosiose bylose buvo nusakyta taip: „[...] krašto teismai yra kompetentingi, jeigu visi kaltinamieji ir dalyviai yra ne vokiečių tautybės, jeigu nusikalstamas darbas nepaliečia Vokietijos Reicho reikalų ir jeigu už nusikalstamą darbą negresia bausmė, didesnė negu laisvės atėmimas ligi šešerių metų, arba piniginė bauda, arba abi bausmės kartu; išimtis daroma, kai vokiškojo teismo prokuroras reikalauja bylą perduoti vokiškajam teismui“[2].

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*..., p. 80.

[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 05 15, Nr. 23, S. 244.

Dėl civilinės teisės minėtajame potvarkyje buvo įtrauktas toks punktas: „Jeigu teisinio ginčo išsprendimas priklauso nuo to, ar nekilnojamasis ar kitoks turtas yra privati ar valstybės nuosavybė, tai šį klausimą sprendžia Generalinis Komisaras, kurio nutarimas privalomas. Teismas privalo sustabdyti bylos nagrinėjimą ir bylą pristatyti generaliniam Komisarui“[1].

Generalinis komisaras taip pat turėjo teisę siūlyti Aukštesniajam vokiečių teismui peržiūrėti įsiteisėjusius krašto teismų sprendimus. Aukštesnysis vokiečių teismas galėjo patvirtinti krašto teismo sprendimą arba priimti kitokį nuosprendį, arba nuosprendį panaikinti ir bylą perduoti vokiškajam teismui[2]. Potvarkis dėl laikino krašto teismo įstaigų teisingumo darbo Lietuvos generalinėje srityje įsigaliojo nuo 1942 m. vasario 21 d.

Taigi krašto teismai ir prokurorai teismine tvarka buvo pajungti vokiečių teismams ir vokiečių prokurorams. Vokiečių teismo organai nustatinėjo lietuviškų teismų kompetenciją, sprendė krašto teismų bylų priklausomumo klausimą, savo nuožiūra atsižvelgdavo į krašto teismų nuosprendžius. Lietuvių prokurorai privalėjo kiekvienos bylos kaltinamąjį aktą prieš perduodant bylą teismui išversti į vokiečių kalbą ir nusiųsti vokiečių prokurorui, o po to tris savaites laukti jo nurodymo, kokiam teismui perduoti bylą[3]. Galutinai teisės ir lietuviškų teismų kompetenciją nustatė generalinio komisaro 1942 m. liepos 15 d potvarkiai. Potvarkiu dėl veikiančiosios teisės ir dėl sprendimų sutvarkymo Lietuvos generalinėje srityje konstatuota, jog Lietuvoje „galioja teisės nuostatai, kurie 1940 m. birželio 15 dieną galiojo buv. Nepriklausomoje Lietuvoje, kiek jie:

a) neprieštarauja Vokiečių Reicho administracijos perėmimo prasmei arba

---

[1] Ibid., S. 245.

[2] Ibid., S. 247.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*…., p. 83.

b) nėra po 1941 m. birželio 21 dienos pakeisti ar panaikinti arba po 1941 m. birželio 21 dienos nėra nustatyta kas kita.

(2) Be to, Lietuvos generalinėje srityje galioja:

a) Reicho Ministerio užimtoms Rytų sritims ir jo žinioje esančių įstaigų ar jų pavedimu išleistieji teisiniai nuostatai;

b) karinės valdžios įstaigų išleisti, priklausą prie civilinės administracijos uždavinių srities potvarkiai, kiek atskirais atvejais nenustatyta kas kita.

(3) Valstybinės bei administracinės teisės, santuokinės teisės ir pramonės teisinės apsaugos srities nuostatus numatoma atskirai sutvarkyti“[1].

Sovietų valdžios Lietuvoje išleisti teisės aktai buvo paskelbti negaliojančiais. Antruoju potvarkiu (dėl laikinojo krašto teisminių įstaigų teisingumo darbo vykdymo Lietuvos generalinėje srityje) buvo patvirtinta lietuviškų teismų santvarka (apylinkių ir apygardų teismai bei Apeliaciniai rūmai) ir kompetencija. Abu potvarkiai įsigaliojo nuo 1942 m. rugpjūčio 1 d.[2] Jie iš esmės pakartojo ligi tol vokiečių valdžios išleistus potvarkius.

Okupacinis nacių režimas visiškai nepaisė tarptautinės teisės normų ir įvedė griežtą policinį režimą. Nors 1907 m. Hagos konvencija (43 straipsnis) įpareigojo gerbti okupuotos teritorijos įstatymus, tačiau Lietuvoje Vokietija įvedė savo teisę ir kraštą tvarkė vadovaudamasi okupacinės valdžios institucijų leidžiamais potvarkiais. Buvo palikti galioti tik tie Lietuvos Respublikos laikų įstatymai, kurie neprieštaravo Vokietijos teisei ir interesams. Okupuoto krašto piliečių demokratinės teisės ir laisvės buvo panaikintos. Reicho komisaro Rytų krašte 1941 m. rugsėjo 20 d. potvarkiu buvo uždrausta steigti politines partijas ir organizacijas, veikiančios politinės partijos ir organizacijos privalėjo nutraukti veiklą. Generalinis komisaras išim-

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 08 10, Nr. 40, S. 508.

[2] Ibid., S. 511–514.

ties tvarka galėjo leisti atskiroms organizacijoms toliau veikti arba steigti naujas. Apie visas veikiančias nepolitines sąjungas vokiečių administracijai turėjo būti pranešta per dvi savaites nuo potvarkio įsigaliojimo. Leidimus steigti nepolitines sąjungas pavesta išduoti apygardų komisarams. Tuo pačiu potvarkiu buvo uždraustos viešos eisenos ir susirinkimai. Viešų susirinkimų organizatoriai privalėjo gauti apygardos komisaro leidimą. Tam jie turėjo likus savaitei iki numatyto renginio pateikti prašymą raštu. Leidimo nereikėjo viešoms tikybinio pobūdžio apeigoms bažnyčiose ir kapinėse. Paleistų organizacijų (pirmiausia komunistų partijos ir jos pagalbinių organizacijų) turtas buvo konfiskuojamas. Apie likviduojamų organizacijų turtą reikėjo pranešti per dvi savaites nuo potvarkio įsigaliojimo. Likviduojamų organizacijų turtas be atlyginimo atiteko Rytų krašto reicho komisariatui. Už potvarkio nevykdymą buvo numatytos piniginės baudos ir kalėjimo bausmės, o ypatingais atvejais – sunkiųjų darbų kalėjimas ir mirties bausmė[1].

Ilgainiui okupacinės valdžios varžtai buvo šiek tiek atleisti. 1942 m. lapkričio 26 d. Ostlando reicho komisaro potvarkiu buvo leista nepolitines organizacijas steigti lietuvių administracijos leidimu. Leidimus suteikdavo pirmasis generalinis tarėjas. Apie tokios organizacijos įsteigimą turėjo būti pranešta ir vokiečių civilinei valdžiai[2].

Nuo pat okupacijos pradžios buvo apribota gyventojų judėjimo laisvė. Vokiečių kariuomenei užėmus Lietuvą karinė valdžia įvedė komendanto valandą (nuo 22 val. vakaro iki 5 val. ryto), galiojusią iki pat okupacijos pabaigos. 1943 m. lapkričio 6 d. generalinio komisaro Lietuvoje potvarkiu buvo uždrausti masiniai žmonių susibūrimai po 21 val. Okupacijos pradžioje net kelionei iš Kauno į Vilnių (ir atvirkščiai) reikėjo gauti vokiečių valdžios leidimą[3]. H. Lohse's

---

[1] Ibid., 1941 11 26, Nr. 5, S. 65–68.

[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 12 08, Nr. 59.

[3] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, p. 207, 208.

1941 m. rugsėjo 4 d. potvarkiu įvažiavimas į Ostlando reicho komisariatą ir išvažiavimas iš jo buvo galimas tik su leidimais, išduodamais apygardų komisarų. Už potvarkio pažeidimą buvo grasinama sunkiųjų darbų arba paprastu kalėjimu[1]. Nuo 1942 m. liepos 1 d. buvo uždrausta be apygardos komisaro leidimo išvažiuoti iš Lietuvos generalinės srities. 1944 m. vasario 17 d. generalinio komisaro įsakymu buvo uždrausta atsikelti gyventi į Kauno apygardą. Apsistoti Kauno apygardoje leista tik 7 dienas. Iš savo gyvenamosios vietos išvykę asmenys privalėdavo apsistojimo vietoje registruotis: apsistojusieji ilgesniam laikui – per tris dienas, o trumpesniam – per 24 valandas. Taip privalėjo elgtis visi vyresni kaip 15 metų asmenys[2].

Okupaciniam režimui buvo svarbu greitai nustatyti krašto gyventojų tapatybę. Reicho ministras A. Rosenbergas 1942 m. vasario 19 d. pasirašė potvarkį dėl asmens liudijimų įvedimo okupuotose Rytų srityse. Pagal šį potvarkį, „užimtose Rytų srityse gyvenantiems asmenims, kurie turi Vokietijos pilietybę arba 1941 m. birželio 22 d. turėjo Sovietų pilietybę arba buvo be pilietybės“, buvo įvesti vienodo tipo asmens liudijimai. Jie buvo išduodami visiems 15 metų sulaukusiems ir nuolatinai Rytų srityse (taip pat ir Lietuvoje) gyvenantiems asmenims. Pasirūpinti liudijimų išdavimu buvo įpareigoti apygardų komisarai ir vietos valdžios organai. Kandidatas asmens liudijimui gauti privalėjo valdžios įstaigai pateikti visus asmenybės tapatybei nustatyti reikalingus duomenis ir nuotrauką. Asmens liudijimai buvo išduodami dvejiems metams. Pametęs liudijimą asmuo privalėjo nedelsiant pranešti apie tai valdžios įstaigai[3]. Iki okupacijos pabaigos vokiečiai nespėjo visiems Lietuvos gyventojams išduoti vienodo tipo asmens liudijimų.

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*,1941 11 26, Nr. 5, S. 68.

[2] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, p. 208.

[3] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 07 01, Nr. 34, S. 417–418.

Nuo pat pirmos okupacijos dienos buvo įvesta karinė cenzūra. Be jos žinios negalėjo būti išleistas nė vienas spaudinys. Vėliau (1941 m. gruodžio 22 d.) reicho komisaras išleido potvarkį dėl spaudinių leidimo ir spausdinimo reikalų tvarkymo. Pagal šį potvarkį išankstinis raštiškas leidimas buvo reikalingas: a) steigti naujai arba atgaivinti buvusiai knygų, laikraščių, žurnalų ar kitų spaudinių leidyklai arba spaustuvei; b) spausdinti ar leisti grožinei ir mokomajai literatūrai, religinėms brošiūroms ir kalendoriams; c) spausdinti periodikos leidiniams; d) steigti arba atgaivinti vietiniams knygynams, laikraščių bei žurnalų prekybos įmonėms; e) spausdinti katalogams, plakatams, prospektams, atvirukams ir programoms; h) spausdinti pranešimams ir straipsniams ne vokiečių kalba arba ne vokiečių įstaigų leidžiamiems spaudiniams. Leidimus steigti arba atgaivinti veikusias leidyklas išduodavo reicho komisaras, leidimus leisti laikraščius ir knygas – generalinis komisaras, leidimus leisti smulkius spaudinius – apygardų komisarai. Du kiekvieno spaudinio egzempliorius reikėdavo pateikti leidimą išdavusiai vokiečių įstaigai. Už šio potvarkio pažeidimą buvo numatyta kalėjimo bausmė iki 6 mėnesių ir piniginė bauda[1].

H. Lohse's 1941 m. gruodžio 22 d. potvarkį papildė reicho ministro 1942 m. kovo 5 d. potvarkis dėl leidyklų okupuotose Rytų srityse. Už šio potvarkio pažeidimą buvo numatyta net 100 000 markių bauda[2].

Okupavusi Lietuvą vokiečių karinė valdžia uždraudė Lietuvos gyventojams klausytis užsienio radijo (išskyrus Vokietijos ir jos užimtų kraštų). Šį draudimą 1942 m. sausio 13 d. pakartojo civilinė valdžia. Už užsienio radijo klausymą ir jo žinių platinimą buvo grasinama kalėjimo ir net mirties bausmėmis[3].

---

[1] Ibid., 1941 12 28, Nr.18, S. 267–268.

[2] Žr.: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, p. 210–211.

[3] Žr.: ibid., p. 212.

Religinių organizacijų veikla buvo reglamentuota reicho komisaro 1942 m. birželio 19 d. potvarkiu. Veikiančios religinės organizacijos šiuo potvarkiu buvo įpareigotos per tris mėnesius generaliniam komisarui pateikti tokius duomenis:

a) organizacijos pavadinimas, veikimo sritis ir būstinė;

b) tikėjimas arba tikybinė pakraipa;

c) valdyba, kiti turintieji teisę atstovauti asmenys arba organai, jų pareigos arba uždaviniai;

d) organizacijai priklausą vietiniai tikybiniai sambūriai.

Naujai religinei organizacijai steigti buvo reikalingas reicho komisaro leidimas. Religinės organizacijos valdybos nariai buvo skiriami generalinio komisaro sutikimu. Generalinis komisaras galėjo atšaukti valdybos narį, jeigu dėl jo generalinis komisaras „yra iškėlęs bendro politinio pobūdžio abejonių“. Religinė organizacija galėjo būti reicho komisaro uždrausta, jei „jos veikimas neapsiriboja tikybinių uždavinių vykdymu arba yra pavojingas viešai tvarkai arba saugumui“[1].

Ypač griežtos bausmės buvo numatytos už ginklų laikymą ir paramą partizanams ir diversantams. Reicho komisaras H. Lohse 1941 m. spalio 15 d. išleido tokį atsišaukimą:

„Krašto saugumo ir gyventojų turto bei gerovės apsaugos tikslu vokiečių įstaigos visu griežtumu kovoja su banditais ir teroristų grupėmis.

Gyventojai raginami šiam uždaviniui teikti veiksmingą pagalbą.

1. Kas pastebi įtartinus elementus (ypač parašiutininkus, pakritusius sovietų karininkus ar kareivius, šnipus ar sabotažininkus, sovietų pareigūnus ir kt.) bei jų šeimų narius arba turi ar gauna žinių apie jų pasirodymą bei laikymosi vietą, privalo tuojau pranešti artimiausiai vokiečių ar nevokiečių įstaigai.

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 06 25, Nr. 31/32, S. 389–390.

2. Kas nepraneša arba šiems priešo elementams bet kurią pagalbą (pastogę, maistą ar kurią kitą paramą) teikia, bus sušaudytas.

3. Kas, būdamas nevokiečių įstaigos pareigūnas, jam įteikto pranešimo artimiausiai vokiečių įstaigai tuojau pat neperduoda, bus sušaudytas.

4. Už pranešimus, kurie baigiasi saugumo ir viešosios tvarkos griovimo sutrukdymu arba to vykdytojų suėmimu, apygardos komisaras gali paskirti ligi 5000 rublių atlyginimą. Pageidaujantiems jo vardo paslapty laikymas yra užtikrintas.

5. Vietos gyventojai yra atsakingi už jų aplinkoje esančių susisiekimo linijų – kelių, geležinkelių, laidų, o taip pat visų kitų vokiečių įrengimų – saugumą. Už šios pareigos apleidimą bus prieš gyventojus – ypačiai prieš atsakingus bendruomenės pareigūnus ir apylinkės vyresniuosius – be atodairos imamasi priemonių“[1].

Dėl ginklų ir šaudmenų reicho komisaras A. Rosenbergas 1942 m. birželio 12 d. išleido specialų potvarkį. Ginklų ir šaudmenų turintys arba jų radę asmenys privalėjo juos atiduoti arba apie juos pranešti (jeigu neįmanoma atiduoti) valdžios įstaigoms. Laikyti ginklus leista tik tarnaujantiems savisaugos dalinių arba savisaugos daliniams prilyginto junginio nariams. Visi kiti asmenys galėjo laikyti ginklus tik su apygardos komisaro leidimu. Už potvarkio nevykdymą buvo numatyta mirties bausmė, lengvesniais atvejais – kalėjimo bausmės, piniginės baudos ir turto konfiskavimas[2].

Lietuvos gyventojai nacių okupacijos metais iš esmės buvo beteisiai. Iš jų buvo atimta galimybė turėti savo valstybę, vyriausybę ir politines partijas, buvo suvaržytos judėjimo, susirinkimų, spaudos, žodžio teisės ir laisvės. Lietuvai buvo primesta hitlerinės Vokietijos teisė ir teismai, lietuviškų teismų, prokurorų kompetencija suvaržyta. Už vokiečių valdžios potvarkių pažeidimus grėsė griežtos bausmės (dažnai – sunkiųjų darbų kalėjimo ir mirties).

---

[1] Cit. iš: A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, p. 215.

[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 07 02, Nr. 35, S. 443–446.

6. Trečiojo reicho vadovybės nurodymai persekioti ir žudyti okupuotų Rytų kraštų gyventojus

A. Hitleris būsimąjį karą su Sovietų Sąjunga vertino kaip nacizmo ir bolševizmo pasaulėžiūrų dvikovą, per kurią bolševizmas turės būti išrautas su šaknimis. Jis manė, kad tokiame kare nebūtina laikytis įprastų karo įstatymų ir normų. Vokietijos kancleris nepasitikėjo vermachto gebėjimu kariauti naikinamąjį pasaulėžiūrų karą, dėl to ypatingas užduotis (politinių ir rasinių nacizmo priešų naikinimą) buvo linkęs perduoti SS ir saugumo policijos žinion. A. Hitleris 1941 m. kovo 3 d. pageidavo, kad SS ir saugumo policijos organai galėtų veikti tiesiogiai už fronto linijos ir turėtų galimybę žaibiškai likviduoti sovietų pareigūnus ir komisarus[1]. Kovo 13 d., atsižvelgdamas į A. Hitlerio pageidavimus, Vokietijos ginkluotųjų pajėgų vadovybės viršininkas W. Keitelis pasirašė instrukciją, papildančią A. Hitlerio „Barbarosos" įsakymą ypatingąja veikla *(Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr. 21 (Fall Barbarossa)).* Instrukcija suteikė SS ir policijos vadui H. Himmleriui ypatingus įgaliojimus vermachto vykdomų operacijų srityse. Čia SS galėjo nevaržomai likviduoti visus Vokietijai nepageidautinus asmenis[2].

Kovo 30 d. A. Hitleris sukvietė vermachto generolus ir jiems aiškino apie būsimąjį naikinamąjį karą Rytuose. Fiureris pabrėžė, jog sovietų valstybės bei partijos funkcionieriai ir politiniai komisarai (Raudonosios armijos) yra bolševikinės ideologijos skleidėjai, dėl to negalima laikyti jų kariškiais ir elgtis su jais kaip su karo belaisviais. Politiniai komisarai (politiniai vadovai) turi būti atskirti nuo kitų karo belaisvių ir perduodami Vokiečių saugumo policijai ir SD likvi-

---

[1] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 97–98.

[2] Ibid., S. 99.

duoti. Jeigu nebūtų galimybės jų perduoti, juos reikėtų šaudyti vietoje. Atsižvelgdama į A. Hitlerio nurodymus, Vokietijos vyriausioji ginkluotųjų pajėgų vadovybė 1941 m. gegužės 12 d. parengė vermachtui slaptą įsakymą užimtose SSRS srityse naikinti RA politinius vadovus arba juos perduoti Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinėms grupėms[1].

1941 m. gegužės 13 d. direktyvose dėl vermachto jurisdikcijos užimtose SSRS srityse vokiečių kariuomenei buvo suteikta teisė be teisminės atsakomybės naikinti pasikėsinusius į vokiečių karius žmones, o kaltininkų greitai neradus, bausti mirtimi aplinkinių vietovių gyventojus[2]. Rugsėjo 16 d. A. Hitleris ir W. Keitelis įsakė okupuotų Sovietų Sąjungos sričių gyventojus bausti mirtimi už menkiausią politinį, ekonominį, karinį sabotažą, ginklų laikymą, šnipinėjimą ir ryšius su priešo kariuomene. „Norint užuomazgoje nuslopinti neramumus, – rašoma rugsėjo 16 d. įsakyme, – pirmai progai pasitaikius, nedelsiant imtis kuo griežčiausių priemonių, kurios sustiprintų okupacinės valdžios autoritetą ir užkirstų kelią tolesniam neramumų plitimui. Čia reikia turėti galvoje, kad žmogaus gyvybė okupuotuose kraštuose dažnai neturi jokios vertės ir atgrasinantis poveikis gali būti pasiektas panaudojus kuo griežčiausias priemones. Už vokiečių kareivio nužudymą tokiais atvejais apskritai turi būti skiriama mirties bausmė 50-čiai–100-tui komunistų. Mirties bausmės įvykdymo būdas turi dar padidinti atgrasinantį bausmės poveikį“[3].

1941 m. gruodžio 7 d. A. Hitlerio įgaliojimu W. Keitelis pasirašė direktyvas dėl patraukimo atsakomybėn okupuotose srityse už nusikaltimus reichui arba okupacinei valdžiai. Direktyvos numatė okupacinei valdžiai nusikaltusiems ne vokiečių kilmės asmenims taikyti

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 43.

[2] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen…*, S. 102; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 30–31.

[3] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 32.

mirties bausmę. Nusikaltusius asmenis perduoti teismui tik tuo atveju, jeigu jie bus nubausti mirties bausme ir jei teismo procesas įvyks bei mirties bausmė bus įvykdyta per labai trumpą laiką[1].

Vis dėlto svarbiausias vaidmuo kontroliuojant okupuotas sritis ir garantuojant okupacinio režimo saugumą teko SS bei Vokiečių saugumo policijai ir SD, o karo pradžioje – operatyvinėms grupėms. Direktyvos žudyti okupuotų sričių gyventojus dažniausiai buvo duodamos žodžiu, todėl sunku tiksliai atkurti jų turinį ir nustatyti, kokių kategorijų žmones buvo numatyta sunaikinti. Nuteistų operatyvinių grupių vadų ir eilinių parodymai, duoti teismo procesuose, dažnai skiriasi, tačiau iš daugybės išlikusių operatyvinių grupių bei būrių dalyvių parodymų ir raštiškų įsakymų galima gana gerai suprasti minėtųjų grupių funkcijas, paskirtį ir vaidmenį vykdant nacistinį terorą. D operatyvinės grupės vadas Otto Ohlendorfas 1947 m. Niurnbergo teismo procese prieš operatyvinių grupių vadovus prisipažino, jog likus kelioms dienoms iki išvykimo į užimtas SSRS sritis Preče operatyvinių grupių ir būrių vadams buvo duotas įsakymas likviduoti žydus, komunistų funkcionierius, partizanus ir agentus. O. Ohlendorfo liudijimu, šį H. Himmlerio ir R. Heydricho įsakymą perdavęs RSHA 1-osios valdybos viršininkas B. Streckenbachas. 7 a ypatingojo būrio vado Walterio Blume's parodymais, R. Heydrichas ir Streckenbachas 1941 m. birželio mėn. operatyvinių grupių ir būrių vadams pareiškę, kad Rytų žydija yra bolševizmo intelektualinis rezervuaras ir dėl to, fiurerio nuomone, turi būti sunaikinta.

Istorikai iki šiol nesutaria, ar A. Hitlerio sprendimas sunaikinti visus žydus buvo priimtas dar prieš Sovietų Sąjungos užpuolimą, ar pirmosiomis karo su ja savaitėmis. Vokietijos istoriko Helmuto Krausnicko nuomone, įsakymas naikinti ne tik suaugusius žydus, bet ir jų vaikus buvęs duotas 1941 m. liepos pabaigoje. 1941 m. birželio

---

[1] Ibid., d. 1, p. 33.

17 d. operatyvinių grupių vadus Berlyne instruktavo RSHA viršininkas R. Heydrichas. Jis kalbėjo apie operatyvinių grupių sąveiką su vermachtu ir pabrėžė būtinybę sunaikinti Sovietų Sąjungos žydus[1]. R. Heydricho 1941 m. liepos 2 d. rašte aukštesniesiems SS ir policijos vadams buvo pabrėžta, jog likviduoti reikia visus Kominterno ir komunistų partijos funkcionierius, liaudies komisarus, partines ir valstybines pareigas einančius žydus ir kitus „radikalius elementus“ (sabotuotojus, propagandistus, partizanus, pasikėsintojus ir kurstytojus)[2].

R. Heydricho 1941 m. birželio 29 d. įsakyme operatyvinėms grupėms buvo nurodyta žudyti žydus ir kelti antižydiškus pogromus. Tokie pogromai turėjo būti kurstomi slapta, žodžiu, vengiant raštiškų įsakymų ir nurodymų. Pogromus patarta vykdyti pirmomis okupacijos dienomis, kol viešpatauja suirutė ir chaosas. Juos turėjo organizuoti patyrę ir politinę nuovoką turintys saugumo policijos ir SD pareigūnai[3]. Tokį R. Heydricho nurodymą patvirtina ir A operatyvinės grupės vado Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita Berlynui: „Užėmus miestą, jau pirmosiomis valandomis buvo stengiamasi sukurstyti žydų pogromus, nors ir gana sunkiai sekėsi sukelti vietines antisemitines jėgas. Saugumo policija, vadovaudamasi įsakymais, buvo pasiryžusi išspręsti žydų klausimą visomis galimomis priemonėmis ir kuo griežčiausiai. Bet pravartu buvo, kad ji bent iš pradžių veiktų užkulisyje, nes nepaprastai žiaurios priemonės neišvengiamai būtų sukėlusios nerimą ir vokiečių sluoksniuose. Todėl viešai viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą, kurią kentėjo ištisus dešimtmečius“[4].

---

[1] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 140.

[2] Ibid., S. 135.

[3] Ibid., S. 145.

[4] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 17–18.

W. Stahleckeris 1941 m. birželio 24 d. įsakė Tilžės ir Karaliaučiaus gestapininkams pradėti komunistų ir žydų žudynes Vokietijos – Lietuvos pasienyje. Kitą dieną (birželio 25-ąją) jis su priešakiniu operatyvinės grupės būriu atvyko į Kauną ir ėmė organizuoti pirmuosius pogromus. Liepos 1 d. Kaune buvęs 3/A operatyvinis būrys iš Berlyno gavo operatyvinį įsakymą Nr. 2: pradėti „bolševikų ir žydų valymo akcijas“[1].

Iki civilinės vokiečių valdžios paskelbimo (1941 m. liepos 17 d.) aukščiausia okupacinė valdžia Lietuvoje buvo karinė administracija (vermachto vadai ir komendantai). Jie pirmiausia skelbdavo okupacinės valdžios įsakymus apie karinės valdžios įvedimą, skirdavo bausmes už vokiečių kareivių užpuolimą, sabotažą, ginklų laikymą, žinių apie komunistus, komjaunuolius ir sovietų pareigūnus neteikimą ir pan. Tokie karo vadų ir komendantų įsakymai buvo paskelbti Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Alytuje, Ukmergėje ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Vokiečių karo komendantai Ditfurtas ir Pohlis paskelbė visuotinę privalomąją gyventojų registraciją, organizavo raudonarmiečių, politinių vadovų, komunistų ir sovietinių aktyvistų areštus ir gaudynes, steigė karo belaisvių stovyklas ir getus (pvz., Vilniaus miesto komendantas 1941 m. liepos 3 d. įsakė įsteigti žydų getą Vilniuje)[2].

Įvedus civilinę okupacinę valdžią, potvarkius dėl Lietuvos gyventojų persekiojimo ir žudymo leido vokiečių komisarai. Šie potvarkiai būdavo skelbiami oficialiuose informaciniuose vokiečių leidiniuose ir tapdavo viešais įstatymais. Ostlando reicho komisaras H. Lohse 1941 m. rugpjūčio 13 d. pasirašė diskriminacines direktyvas dėl žydų[3]. Vėliau buvo išleisti komisarų įsakai ir potvarkiai dėl komunistų, sovietinių aktyvistų, partizanų, čigonų ir kitų kategorijų asmenų persekiojimo.

---

[1] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 45.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje ...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 93.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 37–39.

7. Lietuvos gyventojų naikinimas rasiniais motyvais

Žydų genocidas (holokaustas)

Išnagrinėti žydų persekiojimo ir naikinimo Trečiajame reiche evoliuciją nėra šio darbo tikslas. Visuotinai yra žinoma, kad antisemitizmas nacistų partijai paėmus valdžią Vokietijoje tapo valstybine politika. Iš pradžių žydai buvo paversti beteisiais reicho gyventojais, iš jų buvo atimama nuosavybė, o prasidėjus Antrajam pasauliniam karui jie buvo uždaromi getuose, koncentracijos stovyklose ir masiškai naikinami. Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje Trečiojo reicho vadai (pirmiausia A. Hitleris) priėmė galutinį sprendimą visiškai išnaikinti Rytų Europos žydus *(Endlösung)*.

Mus domina tai, kaip žydų genocidas buvo vykdomas Lietuvoje. Reikia pabrėžti, kad žydų persekiojimą ir naikinimą organizavo ir vykdė nacistinė Vokietija, tačiau kai kuriose okupuotose šalyse, tarp jų ir Lietuvoje, jai pavyko į šį nusikalstamą darbą įtraukti ir dalį vietos gyventojų. Nacistinei valdžiai pavyko pasinaudoti sovietų okupacijos metais susikaupusiomis antikomunistinėmis ir antižydiškomis nuotaikomis. Nepriklausomos Lietuvos laikais turbūt niekas negalėjo įsivaizduoti, jog lietuvių ir žydų santykiai pakryps tokia linkme, kad atsiras tiek tarpusavio neapykantos ir nuoskaudų. Tačiau žydų genocidas Lietuvoje buvo išskirtinė tragedija: žydų bendruomenė per trejus hitlerinės okupacijos metus Lietuvoje buvo visiškai sunaikinta, žuvo apie 95 proc. Lietuvos žydų. Nacistinei propagandai pavyko dalį lietuvių įtikinti, kad bolševizmas yra žydų valdžia, kad dėl sovietų okupacijos metais patirtų nelaimių pirmiausia kalti žydai. Antisovietinio pogrindžio atsišaukimuose žydai buvo kaltinami Lietuvos pražudymu, dorovės ir tikėjimo slopinimu, ekonominiu išnaudojimu ir pan. Dažnai žydo ir komunisto sąvokos buvo vartojamos kaip sinonimai. Tai, kad sovietmečiu buvo nepaprastai padidėjęs visuomeninis žydų aktyvumas, užgožė tokius dalykus kaip žydų fabrikų,

parduotuvių ir namų nacionalizacija (iš sovietų valdžios 1940 – 1941 m. nacionalizuotų 986 fabrikų, kuriuose dirbo 20 ir daugiau samdomų darbininkų, žydams priklausė 560 (57 proc.)[1]), žydų partijų uždraudimas, kultūros ir švietimo įstaigų uždarymas, persekiojimas už sionistų ir kitokią nesovietinę veiklą, žydų trėmimai į Sibirą 1941 m. birželio mėn. ir t. t.

Žydų persekiojimas karinės administracijos laikotarpiu (1941 m. birželis–liepa). Deja, pati geopolitinė tikrovė sudarė sąlygas atsirasti lietuvių ir žydų priešiškumui. Žydai bijojo karo ir glaudėsi prie sovietų, lietuviai karo laukė ir tikėjo, kad Vokietija išvaduos Lietuvą iš sovietų jungo. A. Hitlerio valdžia žydams siejosi su mirtimi, o J. Stalino valdžia – su galimybe išsaugoti gyvybę. Po 1941 m. birželio trėmimų didesnė lietuvių visuomenės dalis manė, kad tik hitlerinė Vokietija galinti išgelbėti lietuvių tautą nuo žūties. Išeivijos istorikas Saulius Sužiedėlis (JAV) pažymėjo, kad ir be LAF'o vadovybės nurodymų lietuvių ir žydų santykiai neišvengiamai būtų krypę konflikto link. S. Sužiedėlio nuomone, dalis lietuvių prie žydų persekiojimų prisidėjo dėl keleto priežasčių: „[...] vieni talkininkavo grobio tikslais, kiti – keršydami už išvežtus į Sibirą, neskirdami žydo nuo bolševiko, kalto nuo nekalto, treti – vokiečių įsakyti ir prievartaujami"[2].

Istoriko V. Brandišausko nuomone, lietuvių prisidėjimą prie žydų naikinimo nulėmė tokios priežastys: 1) kriminalinio elemento buvimas; 2) kerštas už kai kuriuos žydų nusikaltimus pirmaisiais sovietų valdžios metais; 3) priešingi geopolitiniai žydų ir lietuvių interesai (vienų orientacija į Sovietų Sąjungą, kitų – į Vokietiją); 4) dėl palankių karo ir nacių okupacijos sąlygų suvešėjęs antisemitizmas[3];

---

[1] D. Levinas, „Lietuvos žydų areštai ir trėmimai 1940–1941 metais", *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 99.

[2] S. Sužiedėlis, „Apie Lietuvos demografinius nuostolius", *Tiesa*, 1988 07 14.

[3] Reikia pabrėžti, kad Lietuvoje iki 1940 m. okupacijos organizuoto politinio antisemitizmo nebuvo.

5) prieš karą sustiprėjusios fašistinės ir nacionalistinės nuotaikos[1].

Atsakydamas į klausimą, koks tame pragare buvo lietuvių vaidmuo, S. Sužiedėlis teigė, kad teisybė laikosi „aukso vidurio". Pasak jo, lietuvių vaidmuo buvęs didesnis negu yra linkę pripažinti išeivijos autoriai, o kita vertus, ne vietos gyventojai nulėmė tragišką žydų likimą[2].

Žydų diskriminavimo iniciatyva buvo okupacinės valdžios rankose. Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės 3-iasis būrys jau liepos 2 d. Lietuvoje perėmė saugumo policijos funkcijas ir reikalavo, kad lietuviškos įstaigos vykdytų antisemitinę politiką. Lietuviška administracija dažnai pakartodavo vokiečių įstaigų įsakymus. Pavyzdžiui, liepos 4 d. Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininkas S. Žakevičius ir apskrities policijos vadas A. Iškauskas paskelbė vokiečių karo komendanto liepos 3 d. įsakymą, kuriuo visiems žydams buvo įsakyta ant krūtinės ir ant nugaros nešioti 10 cm skersmens ženklą, uždrausta vaikščioti gatvėse nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto. Panašūs skelbimai buvo išplatinti Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje.

Įvedus civilinę okupacinę valdžią, „žydų klausimo" sprendimas galutinai buvo perimtas vokiečių. Apygardų ir miestų komisarai ėmė leisti standartinius žydų padėtį reguliuojančius nuostatus. Vilniaus miesto apygardos komisaras H. Hingstas rugpjūčio 2 d. pasirašė privalomąjį nutarimą Nr. 1. Žydai privalėjo ant krūtinės ir nugaros prisisiūti Siono žvaigždes, jiems buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais (jie privalėdavo eiti dešiniuoju kelkraščiu vienas paskui kitą), naudotis pasivaikščiojimo bei poilsio vietomis, viešuoju transportu (taksi, autobusais, taip pat vežikais ir t. t.). Panašius potvarkius išleido Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas, Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas ir Šiaulių apygardos komisaras H. Gewecke[3].

---

[1] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*..., p. 144.

[2] „1941 metų sukilimo baltosios dėmės" (interviu su S. Sužiedėliu), *Akiračiai*, 1992, Nr. 1.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 29–31.

Buvo apibrėžta žydo sąvoka. Vilniaus srities vokiečių karo vado skelbime rašoma: „Žydas yra tas, kurio bent trys seneliai buvo gryno kraujo žydai. Be to, žydu laikomas tas, kurio du seneliai buvo gryno kraujo žydai, a) jeigu jis 1941 m. 06 22 d. priklausė žydų religijai; b) jeigu jis šio skelbimo pasirodymo metu buvo susituokęs su žydu“[1].

Jeigu vienas iš sutuoktinių buvo nežydas, tai jis privalėjo išsituokti, priešingu atveju jam buvo taikomi žydams galiojantys nuostatai[2].

Pirmomis 1941 m. birželio sukilimo dienomis ėmė atsikurti iki okupacijos veikęs administracinis aparatas – tai ir Laikinoji vyriausybė, ir valsčių savivaldybės. LAF'o štabai ir atsikuriantys savivaldos organai ėmė reglamentuoti ir žydų padėtį. Žydai buvo perkeldinėjami gyventi iš vienos vietos į kitą, šalinami iš įvairių pareigų, buvo konfiskuojamas jų turtas ir pan.

LAF'o Joniškio (Šiaulių apskr.) štabas įsteigė Žydų reikalų komisiją. Ji 1941 m. liepos 11 d. išleido devynis įsakymus žydams. Kadangi dauguma žydų šių įsakymų nevykdė, tai liepos 18 d. minėtoji komisija išleido naują įsakymą, kuriuo žydai už įsakymų nevykdymą buvo nubausti 20 000 rublių kontribucija. Ji turėjo būti sumokėta iki liepos 19 d. 15 val. Joniškio aktyvistų štabo pasitarime buvo pritarta nuomonei, kad „žydų ūkius reikia pavesti buvusiems savininkams ar patikimiems asmenims su gyvu ar negyvu inventoriumi“, o žmones, kurie globoja žydus ar jų turtą, „bausti pinigine bauda“. Joniškio žydus (jų buvo apie 1200) planuota perkelti į Žagarę arba apgyvendinti atskirame kvartale[3]. Rugpjūčio 24–29 d. į Žagarę buvo perkelta 150 Joniškio žydų[4].

---

[1] „Krašto vado skelbimas užimtam kraštui“, *Naujoji Lietuva*, 1941 07 27.

[2] Vilniaus srities viršininko 1941 08 18 potvarkis Vilniaus, Švenčionių, Trakų ir Alytaus apskričių viršininkams, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 4, l. 1.

[3] V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 54.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 252.

Liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas S. Maliauskas ir Alytaus apsaugos viršininkas mjr. J. Ivašauskas išleido įsakymą, smulkiai reglamentuojantį žydų padėtį. Visiems Alytaus apskrities žydams buvo įsakyta prisisiūti Dovydo žvaigždę, leista maistą krautuvėse ir turguose pirkti tik nuo 11 val., uždrausta supirkinėti maisto produktus iš ūkininkų ir pakelėse, samdyti darbams ne žydus, naudotis miesto parkais, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo, savo namuose priimti iš kitur atvykusius asmenis, kalbėti telefonu žydų kalba ir t. t. Žydai privalėjo eiti dirbti viešųjų darbų ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus[1].

Kauno komendanto ir Kauno miesto burmistro liepos 10 d. įsakymu Nr. 15 visi miesto teritorijoje gyvenę žydai iki rugpjūčio 15 d. privalėjo persikelti į Vilijampolę, o laiku nepersikėlusiesiems grasinta areštu. Kitose miesto dalyse turintys nekilnojamojo turto žydai galėjo susitarimo būdu pasikeisti su Vilijampolėje nekilnojamojo turto turinčiais lietuviais. Nesutvarkytą nekilnojamąjį turtą turėjo perimti Kauno savivaldybė[2].

Liepos 25 d. Kauno komendantūroje įvyko tarpžinybinis pasitarimas dėl žydų perkėlimo į Vilijampolę. Pasitarime dalyvavo miesto komendantas S. Kviecinskas, burmistras K. Palčiauskas, Saugumo ir Policijos departamentų direktoriai V. Reivytis ir I. Taunys. Nustatyti žydų persikėlimo eigą ir tvarką buvo pavesta Kauno policijos vadui, persikeliantiems žydams leista pasiimti „tik profesijos įrankius ir naujoms gyvenimo sąlygoms būtiną mantą“[3].

1941 m. liepos mėn. pradėta ruoštis Vilniuje įsteigti getą. Vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra Vilniaus miesto ir srities komitetui

---

[1] Žr.: V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai...“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 56.

[2] Kauno komendanto įsakymas Nr. 15 , LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 8, l. 40.

[3] Tarpžinybinio pasitarimo 1941 07 25 dėl žydų perkėlimo į Vilijampolės rajoną protokolas, ibid., b. 6, l. 2–4.

pranešė, kad miesto savivaldybė jau yra suorganizavusi žmones, kurie vykdys žydų perkėlimo ir turto surašymo darbus[1].

Šiaulių apskrities viršininkas liepos 23 d. žydų klausimu išleido skelbimą Nr. 6. Iš miestelių pabėgusiems žydams buvo uždrausta grįžti į savo gyvenamąsias vietas. Bausmėmis pagrasinta tiems namų savininkams ir namų valdytojams, kurie leis apsigyventi grįžusiems žydams. Šiaulių apskrityje gyvenusiems žydams buvo įsakyta prisisiūti geltonos spalvos Dovydo žvaigždę, viešose vietose jiems leista vaikščioti nuo 6 iki 20 val. ir uždrausta naudotis kitų tautybių asmenų patarnavimais. Miesteliuose gyvenę žydai nuo liepos 25 iki rugpjūčio 15 d. privalėjo persikelti gyventi į valsčių viršaičių bei miestų burmistrų nurodytas vietas. Persikėlimo tvarką turėjo nustatyti vietos savivaldybės kartu su žydų bendruomenės atstovais. Žydams apgyvendinti vietos savivaldybė, pasitarusi su vietos policijos viršininku, privalėjo parinkti nuošalesnį miesto kvartalą. Žydų nekilnojamasis turtas turėjo būti likviduojamas pasikeičiant turtą su to pageidaujančiais lietuviais. Iki nurodyto termino neišsikėlus, visas žydų turtas turėjo atitekti vietos savivaldybei[2].

Vykdydamas Šiaulių apygardos komisaro įsakymą, Šiaulių miesto ir apskrities viršininkas rugpjūčio 22 d. pasirašė raštą Šiaulių apskrities valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams dėl žydų perkėlimo į getą. Visi Šiaulių apskrities žydai rugpjūčio 25–29 d. privalėjo persikelti į Žagarę. Perkeliamiems žydams leista pasiimti būtiniausius namų apyvokos reikmenis bei drabužių už 200 markių kiekvienai šeimai. Žagarės gete apgyvendinti žydai privalėjo būti vedami į darbus su ginkluota apsauga. Paliktą nekilnojamąjį žydų turtą pavesta surašyti ir saugoti vietos savivaldybėms[3].

---

[1] Vilniaus miesto ir srities komiteto vidaus reikalų valdytojo 1941 07 18 raštas, LMAB RS, f. 9-3030, l. 5.

[2] Šiaulių apskrities viršininko 1941 07 23 skelbimas Nr. 6, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 2, l. 989.

[3] Šiaulių apskrities viršininko 1941 08 22 raštas, ibid., b. 1, l. 156.

Iki šiol nerimsta ginčai dėl Lietuvos laikinosios vyriausybės politikos žydų atžvilgiu. Sovietų istorikai Laikinąją vyriausybę kaltino kolaboravimu su vokiečiais ir žydų persekiojimu. Kiek ši vyriausybė yra atsakinga už žydų persekiojimą nacių okupacijos pradžioje? Ypač daug ginčijamasi dėl Laikinajai vyriausybei priskiriamų 1941 m. rugpjūčio 1 d. „Žydų padėties nuostatų". Pagal juos žydai buvo suskirstyti į dvi kategorijas:

„I kategorija. Komunistinių organizacijų nariai ir kiti asmenys, kurie, kad ir nebūdami šių organizacijų nariais, pasireiškė bolševikiniu veikimu. Jie suimami ir traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

II kategorija. Visi kiti žydų tautybės asmenys, nepatekę į I-ąją kategoriją. Jie apgyvendinami atskirose tam tikslui parinktose vietovėse ir ant kairiosios krūtinės dalies nešioja geltonos spalvos 8 cm dydžio apskritimą, kurio viduryje turi būti raidė „J"."

Išimtis buvo padaryta Vyčio kryžiumi apdovanotiems asmenims ir iki 1919 m. kovo 5 d. į Lietuvos kariuomenę įstojusiems savanoriams žydams. Nuostatus pasirašė Laikinosios vyriausybės ministras pirmininkas J. Ambrazevičius ir vidaus reikalų ministras J. Šlepetys[1]. J. Ambrazevičiaus-Brazaičio teigimu, Laikinoji vyriausybė niekados nepriėmė „Žydų padėties nuostatų" ir neturėjo nieko bendro su žydų pogromais pirmosiomis karo dienomis, ji nieko nepadarė, kas žydų padėtį būtų pasunkinę[2]. Net jei „Žydų padėties nuostatai" buvo autentiškas dokumentas, jie iš esmės negalėjo pakeisti situacijos. Laikinoji vyriausybė neturėjo galimybių žydų padėtį nei pabloginti, nei pagerinti. Žydų likimas perėjo okupacinės valdžios (tiksliau Vokiečių saugumo policijos ir SD) žinion ir buvo lemiamas pagal iš anksto parengtas direktyvas ir planus. Kai gen. S. Raštikis bandė užtarti žydus vermachto generolams K. von Roques'ui ir Pohliui, šie

---

[1] Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir protokolai (1941 VI 23 – 1941 VII 5), LMAB RS, f. 264-1329, l. 1–7.

[2] J. Brazaitis, „Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji Lietuvos vyriausybė", *Į laisvę*, 1978, Nr. 73, p. 20.

atsakė, kad šiuos reikalus tvarkąs gestapas ir jie niekuo negalį padėti[1]. Lietuvių istorikų (V. Brandišausko, S. Jegelevičiaus, R. Misiūno ir kt.) nuomone, Laikinoji vyriausybė nebuvo susijusi su žydų žudynėmis. Priešingai, yra žinoma atvejų (S. Raštikio, S. Pundzevičiaus), kai vyriausybės nariai bandė užtarti žydus ir sudrausti įsisiautėjusius galvažudžius.

Žydų žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį. Žydų žudynės prasidėjo pirmomis karo dienomis. Iki getų įsteigimo buvo nužudyta tūkstančiai Lietuvos žydų. Anksčiausiai organizuotos žudynės prasidėjo su Vokietija besiribojančiose Lietuvos apskrityse. 1941 m. birželio 22 d. į Tilžę atvyko A operatyvinės grupės vadas SS brigadefiureris W. Stahleckeris ir įsakė Tilžės saugumo viršininkui H. J. Böhme'ei Lietuvoje 25 km pločio ruože pradėti žydų ir komunistų žudynes. Iš gestapininkų, SD darbuotojų ir Klaipėdos vokiečių policininkų buvo suformuotas Tilžės operatyvinis būrys, kuris netrukus Lietuvos pasienyje pradėjo „valymo" akcijas. Pirmąsias žudynes Tilžės gestapininkai surengė birželio 24-ąją. Tą dieną buvo sušaudytas 201 žmogus. Birželio 26–28 d. būrys sinagogoje sušaudė ir sudegino 214 žmonių, o birželio 29 d. Palangoje – 111 žmonių. Absoliučią nužudytųjų daugumą sudarė žydai; be jų, buvo komunistų ir sovietinių aktyvistų[2].

Liepos 2 d. Tilžės operatyvinis būrys Tauragėje nužudė 133, liepos 3 d. Jurbarke – 322 žmones. Iki liepos 11 d. šis būrys įvairiose Lietuvos vietose nužudė 1542 žmones[3], o iš viso 1941 m. vasarą – 5502 žmones. Žudynių metu aukos buvo siaubingai kankinamos: mušamos lazdomis ir rimbais, deginamos, badomos durtuvais, skandinamos.

1941 m. birželio 25 d. A operatyvinės grupės vadas W. Stahleckeris su priešakiniu būriu atvyko į Kauną. Vėliau (spalio 15 d.) jis

---

[1] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 306–307.

[2] Pranešimai iš SSRS Nr. 14, BAP, R58/214, S. 82.

[3] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S.142; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 26.

parašė išsamų pranešimą H. Himmleriui apie A operatyvinės grupės nuveiktus „darbus“. Vienas svarbiausių W. Stahleckerio rūpesčių buvo įtraukti vietos gyventojus į žydų žudynes ir nuslėpti nacių kaltę. Minėtojoje jo ataskaitoje rašoma:

„Užėmus miestą, jau pirmosiomis valandomis buvo stengiamasi sukurstyti žydų pogromus, nors ir gana sunkiai sekėsi sukelti vietines antisemitines jėgas. Saugumo policija, vadovaudamasi įsakymais, buvo pasiryžusi išspręsti žydų klausimą visomis galimomis priemonėmis ir kuo griežčiausiai. Bet pravartu buvo, kad ji, bent iš pradžių, veiktų užkulisyje [...].

Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad nekiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.

Lietuvoje tai pavyko, pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana nelengva. Čia visų pirma pasitelkėme anksčiau minėtų partizanų vadą A. Klimaitį [A. Klimaitis nebuvo LAF'o narys – *A. B.*], kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. A. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus“[1].

Žydų pogromai Kaune prasidėjo tik W. Stahleckerio būriui atvykus į miestą (birželio 25 d.) ir vokiečių saugumui pradėjus

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 19; žr.: H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 179–183.

kontroliuoti padėtį (pirmasis pogromas surengtas naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją). W. Stahleckerio minimi pogromų metu nužudytų žydų (3800) ir sudegintų namų (60) skaičiai kelia abejonių. To meto įvykių liudininkai prisimena tik žudynes „Lietūkio" garaže (nužudyta keliolika žydų), didelių gaisrų kauniečiai išvis nematė.

Reikėtų patikslinti, kas yra partizanai. Partizanais mes laikome tuos asmenis, kurie veikė prieš besitraukusią Raudonąją armiją dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. W. Stahleckerio organizuoto A. Klimaičio būrio jokiu būdu negalima laikyti partizanų būriu. Jis buvo nacių saugumo sutelktas iš buvusių politinių kalinių, kitokių nuo sovietų valdžios nukentėjusių žmonių ir prisiplakusių kriminalinių elementų. A. Klimaičio būrys nepriklausė LAF'ui ir neturėjo jokių politinių tikslų. Vokiečiai šį būrį panaudojo savo nusikalstamiems tikslams. W. Stahleckerio štabas aprūpino A. Klimaičio būrį ginklais ir transportu. Lietuvos laikinoji vyriausybė pavedė generolams S. Pundzevičiui ir M. Rėklaičiui pasikalbėti su A. Klimaičiu ir griežtai įspėti, kad jis liautųsi kėlęs pogromus ir organizavęs žudynes. Kalbėdamasis su vyriausybės atstovais A. Klimaitis prisipažino vykdęs W. Stahleckerio įsakymus, nes kitaip jam buvo grasinama mirtimi. Generolai pasmerkė A. Klimaičio būrio nusikaltimus bei pasiūlė jam išvykti iš Kauno ir pasislėpti nuo W. Stahleckerio[1].

Nors vokiečių kariuomenė buvo įpareigota rūpintis rimtimi užimtose srityse, tačiau ji visiškai nekreipė dėmesio į viešai vykdomas žudynes ir kankinimus. Susidorojimas su žydais „Lietūkio" garaže vyko už 200 metrų nuo 16-osios armijos štabo būstinės. Žudynes stebėjo ir fotografavo vokiečių kareiviai. Kai gen. plk. Ernstui Buschui buvo pranešta apie Kaune vykstančius pogromus, šis atsakė, jog jis nieko negalįs padaryti[2]. Žydų reikalas buvo perduotas W. Stahleckerio žinion, ir vermachtui buvo įsakyta nesikišti į „lietuvių ir

---

[1] A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais*, trečias pataisytas leidimas, Kaunas, 1991, p. 72.

[2] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 179.

žydų tarpusavio kivirčus“. Gestapo inscenizuoti žydų „pogromai“ Kaune tęsėsi iki birželio 29 d. W. Stahleckerio teigimu, per juos buvo „nukenksminta“ dar 2,3 tūkst. žydų. Po to prasidėjo reguliarus žydų šaudymas Kauno fortuose.

1941 m. liepos 2 d. 3/A operatyvinis būrys Lietuvoje oficialiai perėmė saugumo policijos funkcijas. A operatyvinės grupės liepos 6 d. pranešime rašoma, jog Kaune vokiečių komendantūros įsakymu partizanai buvo nuginkluoti birželio 28 d. Iš patikimų partizanų buvo sudaryti du pagalbinės policijos daliniai (iš viso penkios kuopos). Dvi kuopos buvo perduotos operatyvinio būrio žinion, viena saugojo VII forte įrengtą žydų koncentracijos stovyklą ir vykdė egzekucijas. 3/A operatyvinio būrio vado K. Jägerio įsakymu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 463 žydai, o 6 d.– 2514 žydų. Operatyvinės grupės pranešime rašoma, jog VII forte saugoma apie 1500 žydų ir dar ketinama jiems įrengti vieną stovyklą IX forte. Be to, Kauno centriniame kalėjime yra kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų[1]. Vilniuje buvo sudarinėjami žydų sąrašai ir vykdomos egzekucijos. Liepos 4 d. buvo sušaudyta 54, 5 d. – 93 žydai. Suimtų žydų turtas konfiskuotas. Iki liepos 8 d. vokiečių policija nužudė 321 žydą. Liepos 13 d. prasidėjo masinis jų naikinimas. Operatyvinės grupės tos pačios dienos pranešime rašoma, kad Vilniuje „kasdien likviduojama apie 500 žydų ir sabotuotojų“[2].

Liepos 11 d. 3/A operatyvinis būrys RSHA pranešė, kad Kaune iš viso likviduota 7,8 tūkst. žydų. W. Stahleckeris išsikvietė Kauno žydų tarybos atstovus ir demagogiškai jiems pareiškė, kad iki šiol vokiečių valdžia neturėjo galimybės kištis „į lietuvių ir žydų konfliktus“. Jis patarė greičiau keltis į Vilijampolėje organizuojamą getą ir taip apsisaugoti nuo lietuvių persekiojimo. Norėdama sutrukdyti pabėgusiems žydams grįžti į Kauną, operatyvinė grupė susitarė su

---

[1] Pranešimai iš SSRS Nr. 14, BAP, R58/214, S. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

[2] Pranešimai iš SSRS Nr. 14, BAP, R58/214, S. 115.

tvarkos policija aplink Kauną išstatyti sargybas ir neįleisti į miestą nė vieno žydo. Operatyvinis būrys Kaune iš buvusių lietuvių partizanų (205 žmonės) sudarė egzekucijoms skirtą ypatingąjį būrį, kuris buvo naudojamas žydų žudynėms Kaune ir provincijoje[1].

1941 m. vasarą ir rudenį žydai buvo sparčiai telkiami ir žudomi. Rugpjūčio 14 d. Lietuvos policijos departamentas nusiuntė Kauno apskrities policijos vadui slaptą aplinkraštį Nr. 3:

„Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis skubiausiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus paimti ir išvežti į stovyklą“[2].

Policijos departamento aplinkraštis buvo išsiuntinėtas ir kitų apskričių policijos vadams. Policijos nuovadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo apie aplinkraščio vykdymo eigą. Jiezno miestelyje buvo suimti 89 žydai, Šilavoto valsčiuje – 9, Babtų miestelyje – 34, Kazlų Rūdos valsčiuje – 159, Kėdainių apskrityje – 1655 žydai[3]. Kas buvo daroma suimtiems žydams, atskleidžia Šakių apskrities viršininko rugsėjo 16 d. raportas Policijos departamento direktoriui:

---

[1] Pranešimai iš SSRS Nr. 19, ibid., S. 125–126.

[2] Policijos departamento 1941 08 16 slaptas aplinkraštis Nr. 3, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.

[3] Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., l. 21, 23, 32, 34, 38.

„[...] pranešu ponui Direktoriui, kad nuo šios dienos man pavestoje apskrityje žydų nėra. Juos sutvarkė vietos partizanai su pagalbine policija: 13/IX.41 – Šakiuose 890 asmenų; 16/IX – K. Naumiestyje – 650 asmenų.

Prieš jų galutinį sutvarkymą p. Gebits Komisaro parėdymu jo įgalioti pareigūnai su vietos policijos pagalba padarė pas visus Šakių ir K. Naumiesčio žydus buto ir asmens kratas ir rastus pinigus bei kitas vertybes išsivežė. Likęs judamas ir nejudamas turtas, ligi atskiro p. Komisaro parėdymo, pavestas globoti ir saugoti vietos savivaldybėms“[1].

Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo rugsėjo 19 d. rašte dėl žydų apgyvendinimo getuose buvo nurodyta, kad laisvėje esantys žydai turi būti kuo skubiau suvaryti į aptvertus tvora ir spygliuotąja viela getus, kuriuos privalėjo saugoti lietuvių pagalbinė policija. Vokiečių policijos viršininkas žydų amatininkams išduodavo laikinus pažymėjimus. H. Wulffo nurodymu likęs žydų turtas turėjo būti užantspauduotas ir užrakintas. Jo rašte nurodyta, kad žydų turtas „lieka vokiečių valstybės nuosavybė“. Toliau dėl žydų turto rašoma: „Kas ims žydišką turtą ar kitas žydiško turto vertybes, kurios Vokietijos reichui nusavintos yra, bus mano sunkiausia bausme baudžiamas. Visi apskričių viršininkai, burmistrai ir valsčių viršaičiai yra įpareigojami kuo skubiausiai padaryti man pranešimą apie valdininkų padarytus tuo reikalu nusižengimus ir apsileidimus“[2].

Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje K. Jägeris 1941 m. gruodžio 1 d. pranešime detaliai aprašė Lietuvos žydų žudymo mechanizmą: „Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiš-

---

[1] Šakių apskrities viršininko 1941 09 16 raštas Policijos departamento direktoriui, ibid., l. 86.

[2] Vilniaus apygardos komisaro 1941 09 19 raštas dėl žydų apgyvendinimo getuose, ibid., f. R-1434, ap. 1, b. 1, l. 22.

kai suprato mano tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“[1]. Ltn. J. Hamanno būrys, kuriame buvo 8–10 vokiečių saugumo ir SD pareigūnų bei kelios dešimtys lietuvių, važinėjo po Lietuvą ir vykdė žudynes. Iki 1941 m. spalio 15 d. J. Hamanno skrajojantis būrys ir kiti Vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldūs būriai Lietuvoje nužudė 70 105 žydus[2]. Operatyvinių būrių vadai buvo pasiryžę dar 1941 m. sunaikinti visus Lietuvos žydus, tačiau, kaip rašė W. Stahleckeris, paaiškėjo, kad žydai būtinai reikalingi svarbiems remonto darbams miestuose ir kariniams užsakymams vykdyti. Tarp žydų buvo daug gerų amatininkų ir kvalifikuotų specialistų, kuriuos pakeisti didžiausiuose miestuose nebuvo galimybės. Visiškam žydų sunaikinimui pasipriešino vokiečių civilinės valdžios įstaigos ir vermachtas[3]. Buvo palikta apie 50 tūkst. Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir kituose getuose gyvenančių žydų. Tačiau ir getuose buvo vykdomos ligonių, senelių, vaikų naikinimo akcijos. Vokiečių civilinė valdžia ir vermachtas reikalavo darbo jėgos, tad H. Himmleris sutiko, kad darbingi 16–32 metų žydai Ostlande būtų suvaryti į getus ir naudojami darbams. Paskui buvo išplėstos darbingų žydų amžiaus ribos ir paliktos gyventi dirbančių žydų šeimos. Visiško žydų sunaikinimo terminas buvo nukeltas vėlesniam laikui[4].

Lietuvos provincijos miestų ir miestelių žydai daugiausia buvo žudomi 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Provincijoje vėliausiai žydai buvo žudomi Lazdijuose (lapkričio 3 d.), Vilkaviškyje (lapkričio 15 d.). Telšių getas buvo likviduotas 1941 m. gruodžio 23 d.[5] Žudynes dažniausiai vykdė Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingieji būriai.

1941 m. pirmas pusmetis buvo tragiškiausias Lietuvos žydų ho-

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 138.

[2] Ibid., p. 22.

[3] Ibid., p. 20.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 187.

[5] *Ir be ginklo kariai*, Vilnius, 1967, p. 97.

lokausto laikotarpis. 3/A operatyvinis būrys iki 1941 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje nužudė 130 tūkst. žydų[1], tai sudarė apie tris ketvirtadalius visų Lietuvos žydų. Pagal W. Stahleckerio 1942 m. sausio 31 d. pranešimą R. Heydrichui, Lietuvoje buvo nužudyta 136 421 žydas[2]. Didžiausių žydų žudynių vietos buvo šios:

Paneriai (prie Vilniaus) – apie 70 000,
Vidzgirio miškas (prie Alytaus) – apie 60 000,
Kauno IX fortas – per 30 000,
Marijampolė – per 10 000,
Pajuostės miškas (prie Panevėžio) – per 8000,
Pivonijos miškas (prie Ukmergės) – apie 5000,
Kužiai (netoli Šiaulių) – apie 5000,
Rašės miškas (netoli Ukmergės) – per 4000,
Kauno IV fortas – per 4000,
Mažeikiai – apie 4000,
Kauno VII fortas – per 3000,
Bajorų miškas (prie Rokiškio) – per 3000,
Vilkaviškis – per 3000,
Tauragė – apie 3000,
Krakynės miškas (Zarasų r.) – per 2500,
Pakamponių miškas (prie Biržų) – apie 2500,
Giraitės miškas (netoli Jonavos) – 2150,
Žagarė – per 2000,
Kėdainiai – per 2000,
Katkiškės miškas (prie Lazdijų) – per 1500,
Tūbinės miškas (Šilalės r.) – apie 1200,
Kupiškis – apie 1000[3].

---

[1] Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 130–137.

[2] G. Reitlinger, *Die Endlösung*, Berlin, 1956, S. 607.

[3] „Kruvinas sąrašas", *Lietuvos Jeruzalė*, 1991, Nr. 9. Aukščiau pateikti skaičiai nėra tikslūs. Ypač abejotinas Paneriuose ir Vidzgirio miške nužudytųjų skaičius.

Kiek žydų iš viso buvo nužudyta nacių okupacijos metais? Įvairūs autoriai pateikia skirtingus skaičius. Žymus holokausto tyrinėtojas Raulis Hilbergas teigia, kad Lietuvoje (jis ima prieškarinę Lietuvą be Vilniaus srities) buvo nužudyta iki 130 tūkst. žydų. 3/A operatyvinio būrio padalinys Vilniuje ir srityje iki 1941 m. lapkričio 25 d. nužudė dar 34 622 žydus[1]. Taigi, pasak R. Hilbergo, išeitų, kad Lietuvoje buvo nužudyta apie 165 tūkst. žydų.

Žymaus Izraelio istoriko Dovo Levino teigimu, Lietuvoje buvo nužudyta apie 230 tūkst. vietinių žydų (t. y. apie 92 proc. prieš karą Lietuvoje gyvenusių žydų)[2].

Kitas Izraelio istorikas Icchakas Aradas rašo, jog Lietuvoje gyveno apie 150 tūkst. žydų. Atgavus Vilnių, jų padaugėjo dar 80 tūkst., paskui iš Lenkijos į Lietuvą atbėgo dar apie 15 tūkst. žydų. Taigi prieš karą Lietuvoje buvo apie 245 tūkst. žydų. Apie 4–6 tūkst. jų iš Lietuvos emigravo dar prieš karą ir antra tiek buvo ištremta į Sibirą 1941 m. birželio mėn. I. Arado teigimu, Lietuvoje buvo likę apie 220 tūkst. žydų. Jis pamiršo išbraukti 8,5 tūkst. žydų, kurie karo pradžioje pasitraukė į Sovietų Sąjungos gilumą. Pasak I. Arado, 1941 m. buvo sunaikinta apie 80 proc. Lietuvos žydų (t. y. 173–177 tūkst.). Iš 220 tūkst. Lietuvos žydų esą išliko tik 2–3 tūkst.[3]

Istoriko Solomono Atamuko apskaičiavimais, nacių okupacijos metais žuvo 210–215 tūkst. Lietuvos žydų[4].

Izraelyje išleistoje „Holokausto enciklopedijoje“ rašoma, kad Lietuvoje Sovietų Sąjungos–Vokietijos karo išvakarėse gyveno net 265 tūkst. žydų. Okupacijos metu buvę nužudyta 254 tūkst. žydų (95 proc.). Kitame Izraelio leidinyje („Lietuvos žydų knygoje“) teigiama,

---

[1] R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Bd. 3, Fr./Main, 1990, S. 1300, 129.

[2] D. Levin, „Faktai kaltina“, *Tėviškės žiburiai*, 1976 07 08, Nr. 28(1379).

[3] A. Kalnius, „Žydai ir vokiečių dokumentai“, *Tėviškės žiburiai*, 1977 09 15–22, Nr. 37(1440)– 38(1441).

[4] S. Atamukas, *Žydai Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 94.

kad iki karo Lietuvoje gyvenę 225–235 tūkst. žydų, iš kurių 1944 m. liepos mėn. tebuvo likę 2–3 tūkst.[1]

Istoriko K. Rukšėno apskaičiavimais, karo metais buvo nužudyta 170–190 tūkst. Lietuvos žydų[2].

Bostono „Lietuvių enciklopedijoje" rašoma, kad Lietuvoje buvo nužudyta 250 tūkst. Lietuvos žydų[3].

Nustatyti tikslaus nužudytų Lietuvos žydų skaičiaus praktiškai neįmanoma. Archyvuose neišliko nei visų statistikos duomenų, nei vardinių nužudytų žydų sąrašų. Nėra tiksliai žinoma, kiek žydų Lietuvoje buvo Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse, kiek jų išgelbėjo Lietuvos žmonės, kiek sulaukė karo pabaigos Vokietijos koncentracijos stovyklose. Įvairūs autoriai pateikia labai skirtingus skaičius. Autoriaus išeities pozicija yra tokia. Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, 1940 m. Lietuvoje gyveno 208 tūkst. (6,86 proc. Lietuvos gyventojų) žydų[4]. Karo pradžioje į Rusiją pasitraukė apie 8,5 tūkst. žydų. Vokiečių okupacijos metais iš Kauno ir Vilniaus getų pabėgo 1,5–2 tūkst., apie 2–3 tūkst. jų sulaukė karo pabaigos Vokietijos koncentracijos stovyklose. Taigi iš viso vokiečių okupacijos metais nužudyta 195–196 tūkst. Lietuvos žydų. Autorius negali garantuoti, kad šis aukų skaičius yra labai tikslus, tačiau mano, jog jis artimas tikrovei.

Žydų žudynėms Lietuvoje būdingi tam tikri savitumai. Antai kitose Vokietijos okupuotose šalyse, ypač Vakarų Europos, žydai buvo persekiojami keliais etapais, o Lietuvoje jų žudynės prasidėjo jau pirmosiomis karo ir okupacijos dienomis. Galima sakyti, kad

---

[1] D. Porat, „Katastrofa v Litve – specifičeskie aspekty", *Vestnik Moskovskogo evrejskogo universiteta*, Moskva, 1993, No 2, s. 21.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje... ", LMAB RS, f. 26-1475, l. 196.

[3] *LE*, t. 35, Boston, 1966, p. 293.

[4] Lietuvos statistikos valdybos 1941 01 01 duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

Lietuva buvo pirmoji šalis, kurioje naciai iš karto ėmė vykdyti fizinio žydų naikinimo politiką. Užimtuose Vakarų Europos kraštuose iš pradžių būdavo apribojamos žydų pilietinės teisės, vėliau jie būdavo perkeliami į getus ir tik paskui prasidėdavo fizinis jų naikinimas. Kiekvienas etapas trukdavo 1–2 metus. Visiškas žydų sunaikinimas buvo ilgesnio proceso galutinis etapas. Lietuvoje aiškios ribos tarp minėtųjų etapų beveik nesimato. Praktiškai vienu metu būdavo ir atimamos žydų teisės bei turtas, ir jie suvaromi į getus, ir fiziškai naikinami. Vakarų Europos žydai dažniausiai buvo žudomi ne savo tėvynėje, bet Vokietijos ir okupuotos Lenkijos teritorijoje esančiose koncentracijos stovyklose, o dauguma Lietuvos žydų buvo sušaudyti netoli savo gimtųjų vietų. Į Lietuvą taip pat buvo vežami žudyti Austrijos, Vokietijos, Čekoslovakijos ir Prancūzijos žydai.

Į Lietuvos žydų persekiojimą naciams pavyko įtraukti ir vietos gyventojų. Šį faktą galima paaiškinti tuo, kad, skirtingai nuo Vakarų ir Vidurio Europos šalių, Lietuva iš pradžių patyrė sovietų ir tik paskui – nacių okupaciją. Sovietų okupacijos metu patirtos skriaudos didelę lietuvių visuomenės dalį padarė bolševizmo priešais ir Vokietijos šalininkais. Dėl to A. Hitlerio politika (taip pat ir žydų atžvilgiu) Lietuvoje susilaukė didesnio pritarimo negu Vakarų Europos kraštuose. Tai ypač pasakytina apie pirmuosius vokiečių okupacijos mėnesius. Nužudytų Lietuvos žydų procentas (apie 95 proc.) buvo bene pats didžiausias iš visų Vokietijos okupuotų kraštų. Žinoma, nacių okupacinis režimas Lietuvoje buvo kur kas žiauresnis negu Vakarų Europoje. Vietinės valdžios įstaigos neturėjo beveik jokių teisių, už paramą žydams gyventojai buvo baudžiami griežčiausiomis bausmėmis. Lietuvą vokiečių kariuomenė okupavo per keletą dienų ir absoliuti dauguma žydų nespėjo pabėgti į dar neužimtas sritis. Kadangi Lietuva ribojosi su kitais Vokietijos kariuomenės užimtais kraštais, tai ir vėliau žydams nebuvo jokių galimybių pabėgti į laisvas šalis (pvz., Danijos žydai galėjo persikelti į Švediją). Tikriausiai įtakos turėjo ir ta aplinkybė, kad Lietuva buvo Vokietijos kaimynystėje. Hitlerinė Vokietija, siekdama garantuoti savo sienų saugumą, sten-

gėsi visiškai išnaikinti žydus gretimose teritorijose. Nacių supratimu, žydai buvo svarbiausias neramumų ir nepasitenkinimo okupacine valdžia šaltinis ir dėl to turėjo būti kuo skubiausiai išnaikinti. Minėtosios priežastys ir sąlygos nulėmė ypač tragišką Lietuvos žydų likimą.

Kauno getas. 1941 m. liepos 10 d. Kauno komendantas ir Kauno miesto burmistras išleido įsakymą, jog visi „Kauno miesto ribose gyveną žydų tautybės asmens be lyties ir amžiaus skirtumo nuo š/m/. liepos 15 d. iki rugpjūčio mėn. 15 d. turi persikelti gyventi į Kauno miesto priemiestį – Vilijampolę“[1]. Persikėlimo eigą privalėjo prižiūrėti Kauno komendantūros ir Kauno policijos pareigūnas. Nurodytu laiku nepersikėlusiems asmenims grasinta suėmimu. Persikeliama turėjo būti pačių persikeliančiųjų lėšomis. Tuo pačiu įsakymu iš Kauno pabėgusiems žydams buvo įsakyta kairėje krūtinės pusėje prisisiūti geltonos spalvos 8–10 cm dydžio Dovydo žvaigždę[2].

Į Vilijampolę išsikeliantiems žydams buvo leista pasiimti tik profesijos įrankius ir naujoms gyvenimo sąlygoms reikalingą mantą. Žydų paliktą turtą turėjo perimti Kauno miesto savivaldybė. Geto ribos Vilijampolėje ėjo Veliuonos, K. Naujalio, Dvaro, Kelmės, Goštautų, A. Stulginskio, Linkuvos, Kaltinėnų, Kuršėnų gatvėmis. Iš rytų ir pietryčių pusės jį ribojo Neries upė[3].

1941 m. liepos viduryje įsteigtas Žydų komitetas ėmė rūpintis žydų perkėlimo ir įkurdinimo reikalais. Komiteto pirmininku buvo išrinktas gydytojas Chononas Elkesas, nariais – gydytojas Leiba Garfunkelis, advokatas Jakovas Goldbergas, alaus daryklos savininkas Grigorijus Volfas, gydytojas Icchakas Rabinovičius, draudimo kompanijos direktorius Michailas Kopelmanas, komercinio banko direktoriaus pavaduotojas Nikolajus Gemelickis, rabinai Šmuelis

---

[1] Kauno komendanto ir Kauno miesto burmistro įsakymas Nr. 15, ibid., f. R.-1444, ap. 1, b. 6, l. 5.

[2] Ibid.

[3] Tarpžinybinio pasitarimo, įvykusio 1941 07 25 Kaune, dėl žydų perkėlimo į Vilijampolę protokolas, ibid., l. 2–4.

Aba Sniegas ir Jakovas Mošė Šmukleris. Įkūrus Kauno getą (rugpjūčio viduryje), Žydų komitetas buvo pavadintas Seniūnų taryba. Jos sudėtis buvo beveik tokia pat kaip ir Žydų komiteto. Pirmininku liko Ch. Elkesas, sekretoriumi tapo Abraomas Golubas[1].

Seniūnų taryba palaikė ryšius su okupacine vokiečių valdžia, vykdė jos reikalavimus ir tvarkė geto vidaus gyvenimą. Seniūnų taryba 1941 m. rugpjūčio 6 d. nusprendė steigti geto policiją vidaus tvarkai palaikyti. Savanorius pradėta registruoti rugpjūčio 10 d. Geto žydų policijos viršininku tapo M. Kopelmanas (jis taip pat buvo Seniūnų tarybos narys), jo pavaduotoju išrinktas kpt. Michailas Bramsonas. Geto žydų policija pradėjo veikti rugpjūčio 15 d. Iš pradžių joje tarnavo tik 60 žmonių[2], bet pamažu ji išaugo į gerai organizuotą, gausią ir drausmingą organizaciją. Getas buvo suskirstytas į keturis rajonus. 1941 m. rugsėjo 1 d. geto policijoje tarnavo 172 žmonės, vėliau policininkų skaičius pasiekė 220–230. 1942 m. sausio 1 d. duomenimis, geto policijoje tarnavo:

a) aktyvi tarnyba ir vadovybė – 158 žm.;

b) tardytojai, informacijos tarnybos darbuotojai ir prokurorai – 10 žm.;

c) kanceliarija – 12 žm.;

d) medicinos personalas – 3 žm.;

e) adresų biuras – 9 žm.;

f) kurjeriai – 6 žm.;

g) kiti – 10 žm.

Iš viso – 208 žm.[3]

1941 m. gruodžio mėn. buvo priimtas geto policijos statutas, nustatyti laipsniai ir skiriamieji ženklai, įsteigtas kalėjimas. Policija

---

[1] T. Aronštamo 1944 09 22 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 11236/3, t. 1, l. 34–35.

[2] Kauno geto žydų policijos istorija (rusų kalba), LYA, f. K-1, nenustatytos priklausomybės bylų apyrašas (be numerio) (toliau – ap. b. n.), b. 345, l. 11–13.

[3] Ibid., l. 98–100.

turėjo teisti, neklusniems geto gyventojams taikyti fizinio poveikio priemones, bausti juos piniginėmis bausmėmis (iki 100 rublių) ir uždaryti į kalėjimą (iki 7 parų)[1].

1944 m. kovo mėn. vokiečiai apkaltino geto policiją ryšiais su pogrindžiu ir pabėgimų organizavimu. Policininkai buvo išvežti į Kauno IX fortą ir tardomi. Tardymui vadovavo oberšarfiureris Bruno Kitelis. Kvotos metu buvo sušaudyti 34 policininkai, atsisakę pranešti slaptavietes gete. Likusieji policininkai buvo grąžinti į getą. Geto policija buvo reorganizuota į tvarkos tarnybą, jos viršininku paskirtas Benas Lipceris, pavaduotojais – Tanchumas Aronštamas ir Grosmanas. Tvarkos tarnyba (43 žmonės) veikė iki Kauno geto likvidavimo[2].

Seniūnų taryba organizavo geto savivaldą. Buvo įsteigtas darbo jėgos paskirstymo skyrius, finansų, sveikatos apsaugos skyrius (jam buvo pavaldūs geto ligoninė, slapta infekcinė ligoninė, vaikų konsultacija, senelių ir invalidų namai), socialinio aprūpinimo skyrius (rūpinosi našlaičiais vaikais, drabužių ir maisto produktų skirstymu), maitinimo skyrius, transporto skyrius, švietimo skyrius (vadovavo kelioms mokykloms)[3]. Seniūnų tarybai buvo pavaldus smulkius kriminalinius nusikaltimus tyręs teismas. Seniūnų taryba iki 1943 m. vidurio buvo pavaldi Kauno miesto apygardos komisariatui, o paskui – SS komendantūrai[4].

1941 m. rugpjūčio 15 d. geto teritorija buvo aptverta spygliuotosios vielos tvora. Getas užėmė apie 2 km ilgio ir 1 km pločio teritoriją. Jis buvo padalytas į didįjį ir mažąjį getus, sujungtus tiltu per Panerių gatvę. Geto teritorijoje buvo apie 350 gyvenamųjų namų, kuriuose turėjo tilpti apie 35 tūkst. žydų. Kas 100–200 m buvo išstatyti policijos postai. Getą saugojo lietuvių ir vokiečių policija. Geto komendantas

---

[1] Ibid., l. 104.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 336.

[3] V. Zacharino 1950 07 21 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 34423/3, l. 33–36.

[4] Ibid., l. 37.

iš pradžių (1941 m. rugpjūčio 15–1942 m. gruodžio 1 d.) buvo Kauno miesto komisaro adjutantas Fritzas Jordanas. 1943 m. rugsėjo mėn. getas buvo paverstas koncentracijos stovykla. Visų žydų stovyklų viršininkas Lietuvoje buvo oberšturmbanfiureris Wilhelmas Goecke[1].

Po stichinių žydų pogromų ir pavienių žudymų prasidėjo planingas jų naikinimas. Tai buvo vykdoma rengiant dideles akcijas, kurių metu būdavo sušaudoma nuo kelių šimtų iki kelių tūkstančių žydų. Gete palikti žydai turėjo būti sunaikinti pamažu, pirma maksimaliai išnaudojus jų jėgas vokiečių karo reikmėms.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitoje buvo rašoma, kad kasdien apie 9,6 tūkst. Kauno žydų dirbo 140 darboviečių. Geto dirbtuvėse dirbo 1,4 tūkst. vyrų ir moterų. Dauguma žydų darbininkų dirbo vermachtui reikalingus darbus ir vykdė jo užsakymus. Dėl sunkaus darbo, maisto trūkumo, prastos medicininės priežiūros kas savaitę Kauno gete mirdavo apie 50 žmonių[2].

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugsėjo mėn. ataskaitoje rašoma, kad Kauno getą perėmus SS buvo pradėta telkti žydus: darbo komandų sumažinta nuo 93 iki 44. Numatyta įrengti aštuonias koncentracijos stovyklas: 2500 žydų – Aleksoto kareivinėse, 1200 – Šančių artilerijos kareivinėse, 1200 – Ežerėliuose, 600 – kariuomenės autoparke Petrašiūnuose, 500 – Palemone, 500 – Kauno gumos fabrike, 400 – Marijampolėje, 400 – Kaišiadoryse ir 2000 – Kauno gete[3].

Kauno geto gyventojai buvo žudomi ir pavieniui, ir masiškai, vadinamųjų akcijų metu. Pirmoji akcija Vilijampolės gete buvo surengta 1941 m.: rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo sušaudyti 203 žydai[4].

---

[1] Pažyma apie vokiečių okupantų įvykdytas piktadarybes žydams Kauno mieste, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 16, l. 91–93.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 243.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 60–61.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 249.

Antroji, vadinamoji inteligentų, akcija įvyko rugpjūčio 9 d. Vokiečiai paskelbė, kad jiems reikalinga inteligentų brigada archyvams tvarkyti. Surinkti žmonės (daugiausia jauni) buvo nuvežti į IV fortą ir sušaudyti. Vokiečių saugumo policijos ir SD duomenimis, tą dieną buvo sušaudyti 534 žydai[1].

Rugsėjo 26 d., trečiosios akcijos metu, buvo sudeginta mažajame gete buvusi ligoninė. Į IV fortą nuvežti ligoniai ir įtariami sergą užkrečiamosiomis ligomis asmenys. Žuvo 1608 vyrai, moterys ir vaikai[2].

Ketvirtoji akcija įvyko tariamojo pasikėsinimo į vokiečių sargybinį pretekstu: spalio 4 d. Kauno IX forte buvo sušaudyta 1845 žydų vyrai, moterys ir vaikai[3].

Didžiausia geto gyventojų naikinimo akcija buvo įvykdyta 1941 m. spalio 29 d. Žudynių išvakarėse geto aikštėje dešimčia kolonų buvo išrikiuoti visi geto gyventojai: pirmoje kolonoje stovėjo Seniūnų taryba su šeimomis, antroje – geto policininkai su šeimomis, trečioje – geto administracijos tarnautojai su šeimomis, kitose kolonose – darbininkai su šeimomis. Visi išrinktieji turėjo pereiti esesininkų Jordano, Stützo, Tornbau, Raucos ir kitų atranką. Vieni buvo siunčiami į dešinę (mirti), kiti – į kairę (paliekami gyventi). Pirmiausia mirti buvo parenkamos didelės šeimos, fiziškai silpni žmonės ir ligoniai. Šeimos dažnai buvo išskiriamos. Pasmerktieji buvo išvesti į mažojo geto teritoriją, o kitą dieną nuvežti į IX fortą ir sušaudyti karo belaisvių iškastuose groviuose. Pirmiausia į griovius buvo metami vaikai, paskui sušaudyti varomos nurengtos moterys, o galop ir vyrai. Spalio 29 d. akcijos („didžiosios“) metu IX forte buvo sušaudyta 9200 žydų (tarp jų 4273 vaikai). K. Jägerio ataskaitoje ši akcija buvo pavadinta „geto valymu nuo nereikalingų žydų“[4].

---

[1] Ibid., p. 250.

[2] Ibid., p. 135, 250.

[3] Ibid., p. 135.

[4] Ibid.

Po „didžiosios“ akcijos iki 1944 m. kovo 26 d. nebuvo masinių Kauno geto žydų žudynių.

1941 m. lapkričio 25 ir 29 d. IX forte buvo sušaudyta 4934 Vokietijos (Berlyno, Miuncheno, Frankfurto prie Maino, Breslau) ir Austrijos (Vienos) žydai. Suimtieji keletą dienų buvo laikomi IX forte be maisto, o paskui vedami šaudyti. Karo belaisviai netoli forto iškasė keturias 50 m ilgio, 2 m gylio ir 2 m pločio tranšėjas. Kai viskas buvo paruošta, į fortą atvyko Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas K. Jägeris su 80 gestapininkų ir 50 lietuvių savisaugininkų būriu. Žmonės iš forto po šimtą buvo varomi prie griovių, guldomi kniūbsti grioviuose ir šaudomi. Štai ką apie šias žudynes tardymo metu papasakojo buvęs Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkas I. Vylius-Velavičius:

„Pirmosios grupės gulė į vandenį, o kas priešinosi, buvo mušami lazdomis, šautuvų buožėmis, verčiami jėga gulti eilėmis [...].

Žiaurumas šaudymo metu buvo neregėtas. Sargybiniai tyčiojosi, nepaklusnius užmušinėjo lazdomis ir šautuvų buožėmis dar pakeliui į tranšėjas. Per visą dieną IX forto teritorijoje sklido dejavimai, verkė moterys, vaikai, motinos kūdikius nešė ant rankų, o vyresnius vaikus vedėsi. Lipo ant sušaudytųjų lavonų, gulė eilėmis ir laukė sušaudymo. Sušaudytieji nebuvo užkasami, todėl kiti privalėjo gulti ant mirusiųjų, o tada buvo šaudoma į juos. [...] Vakare, kada jau sutemo, masinės žudynės pasibaigė. Trys tranšėjos buvo visai pilnos. Sušaudytieji nebuvo užkasti, tranšėjose sušaudytųjų tarpe buvo dar gyvų vaikų, vyrų ir moterų. Jie gulėjo po lavonais ir dejavo. Man matant, iš tranšėjų daug sužeistų, kruvinų vyrų ir moterų lipo lauk ir bandė bėgti. Bet sargyba, gestapo kareiviai gaudė juos, mušė ir įsakinėjo vėl gulti ant lavonų ir iš naujo juos šaudė.

Pasibaigus šaudymui, dalis gestapo bei lietuvių būrio kareivių pakrovė į automašinas geruosius rūbus ir išvežė. Likusius rūbus kitą dieną mašinomis išvežė nacionalsocialistų partijos darbuotojai“[1].

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 261–262.

I. Vyliaus-Velavičiaus liudijimu, 1941 m. gruodžio 11 d. IX forte buvo sušaudyta dar 3 tūkst. Austrijos žydų[1].

1943 m. rugsėjo 15 d. H. Himmlerio įsakymu Kauno getas, pavaldus Kauno miesto apygardos komisariatui, buvo paverstas koncentracijos stovykla ir perduotas SS žinion. Stovyklos komendantu paskirtas SS oberšturmbanfiureris Goecke[2]. Žydų kontrolė dar labiau sugriežtėjo. Namai buvo vėl suremontuoti, kiekvieno namo (bloko) seniūnas privalėjo kasdien tikrinti gyventojų skaičių. Aleksoto ir Šančių stovyklų žydai buvo aprengti dryžuotais drabužiais. Getas buvo pamažu likviduojamas. Pirmoji Kauno geto kalinių grupė (apie 500 žmonių) 1942 m. vasario 19 d. buvo išvežta į Rygos koncentracijos stovyklą. Tų pačių metų rudenį ir žiemą į Rygą buvo išvežta dar apie 2 tūkst. žmonių, o 1943 m. spalio mėn. apie 3 tūkst. sergančių ir nedarbingų žydų – į Estiją (Klogą)[3].

1944 m. kovo 26 d. įvyko nepaprastai žiauri vaikų atėmimo akcija, kuriai vadovavo oberfiureris Fuchsas, hauptšturmfiureris Špicas ir oberšarfiureris B. Kitelis. Į getą įsiveržę esesininkai ir ukrainiečių policininkai vaikščiojo po namus, atimėjo iš motinų vaikus iki 12 metų ir mėtė juos į autobusus. Pasipriešinusias motinas mušė šautuvų buožėmis ir užsiundė šunis. Per dvi dienas iš geto buvo surinkta apie 1,7 tūkst. vaikų. Tą pačią dieną buvo suimta 130 geto policininkų: 34 sušaudyti IX forte, kiti grąžinti atgal į getą. Išvežtų vaikų likimas nežinomas[4].

Gestapininkai nuo 1944 m. kovo 27 d. iki balandžio vidurio Kauno gete aptiko ir sunaikino 25 gerai įrengtas slėptuves. Kai kurie bunkeriai buvo šildomi, turėjo elektros šviesą, vandens ir buvo ilgam laikui aprūpinti maisto atsargomis. Be to, buvo rasta ginklų ir šaudmenų. Vokiečių saugumo policijos ir SD 1944 m. balandžio 19 d.

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 262.

[2] BAP, R58/1027, S. 313.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 251–252.

[4] LYA, f. K-1, ap. 10, b. 16, l. 94.

rašte RSHA buvo rašoma, jog, apytikriais apskaičiavimais, iš Kauno koncentracijos stovyklos ir jos filialų kitose Lietuvos vietovėse pabėgo mažiausiai 1,5 tūkst. žydų, dėl to pietvakarinėse Lietuvos apskrityse labai suaktyvėjo sovietų partizanai[1].

Frontui artėjant prie Kauno, naciai nusprendė galutinai likviduoti žydų stovyklas. 1944 m. liepos 5 d. getą apsupo sustiprinti esesininkų būriai. Dalis geto gyventojų nenorėjo išvykti ir slapstėsi rūsiuose. Liepos 8 d. baržomis buvo išplukdyta apie 1200 žmonių, liepos 10 d. traukiniu išvežta dar 900. Liepos 12 d. gestapininkai ėmė padeginėti geto namus. Išbėgantys žmonės buvo šaudomi, sudeginti beveik visi gyvenamieji namai ir dirbtuvės. Šimtai žmonių žuvo liepsnose arba nuo kulkų. Iš viso iš Kauno geto buvo išvežta apie 6–7 tūkst. žmonių, jį likviduojant nužudyta apie tūkstantis ir išsigelbėjo apie 300–400 žydų[2].

Kauno geto vyrai buvo išsiųsti į Dachau koncentracijos stovyklą, o moterys – į Štuthofą. Apie 2 tūkst. vyrų buvo uždaryti Dachau 1-ojoje koncentracijos stovykloje. Atvežti Kauno žydai statė požeminę aviacijos gamyklą „Messerschmitt“ ir dirbo kitus darbus. Nuo išsekimo kasdien mirdavo keli kaliniai. Ypač didelis mirtingumas buvo 1944 m. spalio ir lapkričio mėn.[3] Dachau stovykloje mirė ir buvęs Kauno geto Seniūnų tarybos pirmininkas Ch. Elkesas. Baigiantis karui Dachau koncentracijos stovyklos kalinius išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Išvadavimo sulaukė apie tūkstantis Dachau kalėjusių Lietuvos žydų. Apie 100 grįžo į Lietuvą, kiti pasiliko Vakaruose.

Kauno geto moterys ir vaikai iš pradžių buvo atvežti į Štuthofą. 1944 m. liepos 19 d. šioje koncentracijos stovykloje buvo uždaryta 1208 moterys ir vaikai[4]. Liepos 26 d. iš Štuthofo į Osvencimo kon-

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 102, l. 217.

[2] LYA, f. K-1, ap. 10, b. 102, l. 217.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 247–248.

[4] 1944 07 20 kalinių sąrašas, Archiwum Muzeum Stutthof, Sygn. I–II B-10, S. 169–189.

centracijos stovyklą buvo atvežti 1893 Kauno ir Šiaulių getų žydai (801 moteris, 546 mergaitės, 546 berniukai)[1]. Labai mažai kam pavyko čia išgyventi ir sulaukti išlaisvinimo.

Ne visi Lietuvos žydai nuolankiai leidosi žudomi, kai kurie pagal galimybes bandė priešintis nacistiniams okupantams ir „galutiniam sprendimui". Kauno gete veikę slapti būreliai 1941 m. gruodžio 31 d. susijungė į vieningą pasipriešinimo organizaciją – Antifašistinę kovos organizaciją (AKO). AKO buvo kuriama trejetų pagrindu. Septyni trejetai sudarydavo būrį, turėjusį būrio vadą. Būrių vadų susirinkimas sudarė štabą. Kartu su AKO kovos sektoriumi veikė ir pagalbos sektorius, kurį sudarė netinkami ginkluotai kovai asmenys (seniai, invalidai ir kt.). Pagalbos sektorius dirbo propagandinį darbą, rinko lėšas ginklams įsigyti ir pan. AKO vadovybę sudarė penkių (vėliau septynių) žmonių komitetas: sekretorius Chaimas Elinas, sekretoriaus pavaduotojas Dimitrijus Gelpernas, nariai Peisachas Gordonas, Mera Lanaitė, Moisiejus Šermanas, vėliau į komitetą buvo įtraukti Alta Boruchovičiūtė-Teperienė, Liusė Cimermanienė, Mejeris Grinbergas, Šimenas Ratneris, Peisachas Šateris[2].

AKO turėjo savo radijo imtuvą, užrašinėdavo išgirstas naujienas ir leido informacinį biuletenį. AKO nariai darbo vietose vykdė diversijas ir sabotažą – padegimus, sprogdinimus, geležinkelio avarijas ir kt. 1943 m. AKO pradėjo siųsti savo žmones į sovietų partizanų būrius. Kelios iš geto išėjusios grupės buvo susektos ir likviduotos. Vėliau Kauno geto pogrindininkai suorganizavo sunkvežimius, kuriais AKO narius gabeno į partizanų būrius. Paskutinis sunkvežimis, išsiųstas 1944 m. balandžio 15 d., pateko į gestapo pasalą. Per susišaudymą žuvo septyni AKO nariai. Balandžio 6 d. gestapas suėmė AKO vadą Ch. Eliną, o vėliau – daugelį kitų aktyvių geto kovotojų. Ryšiai su sovietų partizanais

---

[1] Ibid., Sygn. I-IIC-3, S. 43–67.

[2] D. Gelpernas, „Kai kurie pasipriešinimo Kauno gete nušvietimo klausimai", *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 325.

nutrūko[1]. Iš viso į sovietų partizanų bazes buvo išgabenta maždaug 250 Kauno geto kovotojų[2]. Dalis jų žuvo nepasiekę bazių.

Vilniaus getas. Lietuvos generalinio komisaro įsakymu Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas pirmomis 1941 m. rugsėjo dienomis ėmė organizuoti Vilniaus žydų getą. Praktiniai organizaciniai darbai buvo pavesti H. Hingsto adjutantui ir referentui žydų reikalams F. Mureriui. Šis kartu su Vilniaus miesto burmistru K. Dabulevičiumi parinko getui vietą senamiestyje. Rugsėjo 6 d. buvo įsteigti du getai – 1-asis (Rūdninkų, Strašūno, Ligoninės, Šiaulių, Dysnos, Mėsinių gatvių rajone), kuriame buvo uždaryta apie 33 tūkst. žydų, ir 2-asis (Stiklių, Žydų, M. Antokolskio ir Gaono gatvių rajone). Į šį getą gestapas ir policija suvarė apie 10 tūkst. žydų. F. Murerio liudijimu, į getą buvo perkelta 40–42 tūkst. Vilniaus žydų[3]. Perkeliamiesiems buvo leista pasiimti šiek tiek maisto produktų ir būtinus reikmenis, kuriuos galėjo panešti. Žydų butuose likęs turtas perėjo miesto komisaro žinion, o vėliau buvo atiduotas vokiečių civiliams bei kariniams valdininkams ir iš Vokietijos atvykusiems kolonistams. Spalio 19 d. „Naujoji Lietuva“ paskelbė F. Murerio pasirašytą skelbimą, kuriame buvo grasinama griežtomis bausmėmis tiems asmenims, kurie žydams teikia paramą ir nakvynę[4]. Gete uždaryti žydai dirbo įvairius darbus, taip pat jie buvo reguliariai žudomi Paneriuose. Pamažu turėjo būti sunaikinti visi Vilniaus geto žydai. Išėjimas iš geto buvo uždraustas (išskyrus darbams su apsauga). Geto išorinė apsauga buvo viešosios (tvarkos) policijos žinioje, o pačiame gete tvarką palaikė įsteigta geto žydų policija.

---

[1] Ibid., p. 327–328.

[2] M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, p. 52–95.

[3] Iš F. Murerio parodymų, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 156; A. Rindziunskio 1946 12 21 tardymo protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, F. Jeckelno baudžiamoji byla, arch. Nr. N-18313, t. 3, l. 158.

[4] *Naujoji Lietuva*, 1941 09 29, Nr. 105.

Gyvenimo sąlygos getuose buvo baisios. Nedideliame miesto rajone buvo sugrūsta per 40 tūkst. žmonių. Žydai turėjo gyventi ne tik butuose, bet ir namų palėpėse, sandėliukuose, rūsiuose ir laiptinėse. Vienam žmogui teko ne daugiau kaip 1,5 m^2 gyvenamojo ploto.

Maistas geto gyventojams buvo išduodamas pateikus korteles. Vienai dienai buvo skiriama 100 g duonos, keletas gramų kruopų ir arklienos. Dirbantiems žydams, be geto normos, dar būdavo duodama po 100 g duonos. Dirbantys žydai bandydavo slapta atsinešti maisto iš miesto. Iš darbo grįžtančius žydus prie geto vartų tikrindavo policija ir geto administratorius F. Mureris. Jis įsakydavo plakti gumine lazda tuos, kurie turėdavo pasislėpę maisto produktų. F. Mureris buvo išleidęs įsakymą, draudžiantį žydams išeiti į gatvę arba žiūrėti pro langus jam lankantis gete[1]. Pastebėjęs pro langus žiūrinčius žydus, jis imdavo į juos šaudyti iš pistoleto.

Geto vidaus gyvenimą tvarkė Žydų taryba *(Judenrat)* ir geto žydų policija. Žydų taryba buvo įsteigta 1941 m. liepos 4 d. Ją sudarė žymesni žydų inteligentai. Rugsėjo 7 d. reorganizuota Žydų taryba, įsikūrusi Rūdninkų gatvėje buvusios realinės gimnazijos patalpose, rūpinosi žmonių apgyvendinimo, sveikatos apsaugos ir darbo jėgos organizavimo klausimais. Turintiems specialybę darbininkams buvo išduodami darbo pažymėjimai *(Arbeitsschein)*. Rytais žydų darbininkų kolonos buvo išvedamos į darbo vietas (ginklų dirbtuves, „Kailio“ fabriką ir kt.), o po 10 valandų darbo dienos jie buvo grąžinami į getą. Vilniaus geto Žydų tarybai 1942–1943 m. vadovavo Jakovas Gensas. Prieš geto likvidavimą gestapininkai jį sušaudė (1943 m. rugsėjo 14 d.)[2].

J. Gensui buvo pavaldus geto policijos viršininkas Salekas Desleris, darbo policijos jėgos tvarkytojas Braudė, teismas (pirmininkas Povirskis), prokuratūra (prokuroras M. Nusbaumas) ir geto administracija. Geto administraciją sudarė sveikatos apsaugos skyrius

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 158.

[2] G. Agranovskij, I. Guzenberg, *Litovskij Erusalim*, Vilnius, 1992, s. 26–27.

(vedėjas Š. Milkanovskis), tiekimo skyrius (vedėjas Ch. Traineris), ūkio skyrius (vedėjas A. Fridas), butų skyrius (vedėjas Baranas), kultūros (vedėjas Dimentmanas) ir ūkio-technikos skyrius (vedėjas Buchmanas)[1].

Vilniaus geto Žydų tarybos pirmininkas J. Gensas buvo gimęs 1903 m. Šiauliuose, 1920 m. savanoriu įstojęs į Lietuvos kariuomenę, baigęs karo mokyklą ir užsitarnavęs leitenanto laipsnį. Jo žmona Elvyra buvo lietuvė ir kartu su dukra Ada gyveno Vilniuje[2].

1941 m. buvo įsteigta Vilniaus geto policija. Jai iš pradžių vadovavo J. Gensas, vėliau – S. Desleris. Geto policijoje tarnavo apie 150 policininkų[3]. Ji buvo suskirstyta į tokius padalinius: 1) pirmąjį policijos komisariatą (komisaras Ringas, pavaduotojas Beršteinas); 2) antrąjį policijos komisariatą (komisaras Fruchtas); 3) kriminalinę policiją (komisaras Osteris); 4) geto apsaugos komisariatą (komisaras Levas, pavaduotojas Solomonas Gensas). Policijos inspektorius buvo J. Muškatas[4].

Geto policijos viršininką S. Deslerį 1941 m. užverbavo gestapas. S. Desleris per savo agentus sekė Vilniaus geto pogrindinės organizacijos veiklą. Jis palaikė ryšius su Vokiečių saugumo policijos ir SD žydų reikalų referentu Meyeriu ir ypatingojo būrio viršininku M. Weisu. Gestapo nurodymu S. Desleris atrinkdavo sušaudyti žydus, be to, jis dalyvavo likviduojant Ašmenos, Švenčionių, Michališkių ir Suolų (Gudijoje) getus[5].

Įvertinti Žydų tarybos ir geto policijos vaidmenį labai sunku. Viena vertus, jie buvo okupantų įsakymų vykdytojai ir talkininkai, kita vertus, stengėsi sušvelninti vokiečių reikalavimus ir padėti pa-

---

[1] SSRS NKGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Makliarskio 1943 11 09 specialusis pranešimas B. Kobulovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 5–6.

[2] Ibid., l. 6.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 173.

[4] Ibid., l. 5.

[5] Ibid., l. 6.

smerktiems savo tautiečiams. 1941 m. gruodžio 24 d. geto policijos viršininkas J. Gensas vokiečiams pateikė sušaudytinų žmonių sąrašą, 1942 m. gruodžio mėn. Vilniaus gebitskomisarui pranešė sunkia tuberkuliozės forma sergančių geto gyventojų pavardes[1]. Pastarieji turėjo būti nedelsiant sunaikinti. 1943 m. liepos 1 d. getų policija buvo įpareigota palaikyti tvarką getuose, skirti sargybas ir patrulius, mobilizuoti geto gyventojus darbams ir t.t.[2] Geto taryba ir policija buvo priversta sudarinėti į mirtį siunčiamų žmonių sąrašus, ieškoti ir suiminėti pasmerktuosius. Geto policijoje būdavo gestapo agentų, kurie savo šeimininkams pranešinėdavo apie geto gyventojų nuotaikas, pasipriešinimo judėjimo dalyvius, geto slėptuves. Kita vertus, tarp geto policininkų buvo dorų žmonių, kurie, pasinaudodami tarnybine padėtimi, visokeriopai padėdavo savo tautiečiams – pranešinėdavo apie nacių planuojamas akcijas, organizuodavo pabėgimus iš geto, dalyvaudavo žydų pasipriešinimo organizacijų veikloje. Pavyzdžiui, Vilniaus geto policijos viršininko pavaduotojo Josifo Glazmano bute 1942 m. sausio 21 d. buvo įkurta Jungtinė partizanų organizacija (JPO, *Fereinige Partizanen Organizacije*), kuri suvienijo žydų pasipriešinimo grupes. J. Glazmanas tapo JPO štabo nariu, o kai kurie geto policininkai – šios organizacijos nariais[3].

1941 m. rugsėjo 15 d. gete įvyko pirmoji žydų naikinimo akcija. Buvo paskelbta, kad 1-ajame gete turi gyventi kvalifikuoti specialistai, o 2-ajame – juodadarbiai darbininkai. Perkeldama žmones iš vieno geto į kitą policija suėmė apie 1,5 tūkst. žydų, kuriuos išvežė pirma į Lukiškių kalėjimą, o paskui – sušaudyti į Panerius. SS štandartenfiurerio K. Jägerio ataskaitoje pažymėta, kad rugsėjo 17 d. Vilniuje buvo sušaudyta 1271 žydas ir 4 lietuviai komunistai[4].

---

[1] G. Reitlinger, *Die Endlösung*, Berlin, 1956, S. 244; LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 338, l. 24.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 15, l. 16.

[3] G. Agranovskij, I. Guzenberg, *Litovskij Erusalim*, s. 27–28.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137, 163.

Spalio 1 d. gestapo pareigūnai paskelbė, kad turi registruotis 1-ojo geto amatininkai ir kiti specialistai. Šiuo pretekstu buvo surinkta apie 2 tūkst. žmonių, išvežtų sušaudyti į Panerius. K. Jägerio ataskaitoje pažymėta, kad spalio 4 d. Vilniuje (Paneriuose) buvo sušaudyti 1983 žydai[1].

2-ajame gete naikinimo akcijos vyko spalio 15, 21 ir 28–30 d., ir po jų šis getas buvo likviduotas. K. Jägerio raporte nurodyta, kad Vilniuje spalio 16 d. buvo nužudyta 1146, spalio 21 d. – 2367, spalio 25 d. – 2578, spalio 27 d. – 1203, spalio 30 d. – 1533 žydai[2].

Spalio pabaigoje geto specialistams buvo išduodami pažymėjimai (vadinti „geltonais šainais“), kurių savininkams laikinai buvo garantuojama gyvybė. Geltonųjų pažymėjimų buvo išduota apie 3,7 tūkst. Jų savininkams, taip pat šeimos nariams (iš viso apie 12 tūkst.) laikinai buvo dovanojama gyvybė[3]. Paskutinės didelio masto žudynės Vilniuje 1941 m. įvyko lapkričio 6-ąją (nužudyta 1341 žydas), 19-ąją (171) ir 25-ąją (63)[4]. Po masinių žudynių padėtis gete sąlyginai stabilizavosi. Jame buvo palikta apie 22 tūkst. žydų. Masinės žudynės buvo nutrauktos, žydai už tariamus nusižengimus buvo šaudomi pavieniui arba nedidelėmis grupelėmis. Pavyzdžiui, už tai, kad tikrinami prie geto vartų kai kurie žydai turėjo duonos ir bulvių, 1942 m. liepos 17 d. F. Murerio įsakymu iš geto buvo paimta ir išvežta sušaudyti apie 150 senių[5].

1943 m. kovo mėn. Vilniaus apygardos komisaro nurodymu dalis žydų iš Švenčionių, Ašmenos ir kitų Rytų Lietuvos miestelių (apie 3 tūkst.) buvo perkelti į Vilniaus getą, o kitiems buvo pasakyta, kad jie bus perkeliami į Kauno getą. Balandžio 5 d. traukinys su Rytų Lietuvos miestelių žydais sustojo Paneriuose. Beveik 5 tūkst. trauki-

---

[1] Ibid., p. 137.

[2] Ibid., p. 137, 167.

[3] Ibid., p. 163.

[4] Ibid., p. 137.

[5] Ibid., p. 171.

niu važiavusių žydų buvo sušaudyti. Tik nedaugeliui pasisekė pabėgti ir grįžti į getą[1].

1943 m. gegužės ir birželio mėn. buvo sušaudyti Vilniaus apskrities Bezdonių ir Kenos stovyklose dirbę žydai. Apie 600–700 Baltosios Vokės ir Riešės žydų buvo perkelta į Vilniaus getą[2]. Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. balandžio mėn. ataskaitoje rašoma, kad iš sovietų partizanų veikimo rajonų (Švenčionių, Svyrių, Ašmenos, Eišiškių, Vilniaus apskritys) buvo „išvalyti" žydai. Apie 4 tūkst. darbui netinkamų žydų 1943 m. balandžio 5 d. buvo sušaudyti Paneriuose. Šiose žydų žudynėse dalyvavo ir Kauno vokiečių saugumo ir SD pareigūnai Börnackas, Heckas, Mülleris, Porstas, Wille, Stützas. 1943 m. balandžio pabaigoje Lietuvos generalinėje srityje liko 44 584 žydai, Vilniaus gete – 23 950, Kauno gete – 15 875 ir 4759 – Šiaulių gete. Apie 30 tūkst. žydų dirbo Vokietijos kariuomenei reikalingus darbus[3].

1943 m. birželio 21 d. H. Himmleris įsakė likviduoti visus Ostlando teritorijoje esančius getus. Darbingi žydai turėjo būti perkeliami į SS valdomas koncentracijos stovyklas. Kauno ir Šiaulių getai buvo paversti koncentracijos stovyklomis, o Vilniaus getas likviduotas[4].

Rugpjūčio 6 d. į Vaivarą (Estija) buvo išvežta pirmoji Vilniaus žydų grupė (apie 1 tūkst. žmonių). Iki rugsėjo 4 d. į Estijos ir Latvijos koncentracijos stovyklas buvo išvežta dar apie 6 tūkst. žydų. Rugsėjo 23 d. Vilniaus getas buvo galutinai likviduotas. Visi geto gyventojai buvo suskirstyti į dvi grupes: darbingi vyrai ir moterys (apie 2,5 tūkst.)

---

[1] Ibid., p. 172.

[2] A. Rindziunskio 1945 12 21 tardymo protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, baudž. byla, arch. Nr. N-18313, t. 3, p. 164.

[3] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. balandžio mėn. ataskaita, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 55–56.

[4] I. Arad, *Holokaust: Katastrofa evropejskogo evrejstva (1933–1945)*, Erusalim, 1990, s. 88.

buvo siunčiami į Estijos (Klogos ir Vaivaros) ir Latvijos (Kaizervaldo) koncentracijos stovyklas, o seniai, moterys ir vaikai (apie 7 tūkst.) nuvežti sunaikinti į Osvencimą. Likvidavus Vilniaus getą, dar apie 1,2 tūkst. žydų buvo palikta dirbti „Kailio“ fabrike ir tiek pat – kariuomenės automobilių remonto dirbtuvėse Subačiaus gatvėje[1].

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešime rašoma, kad Vilniaus srityje getuose ir koncentracijos stovyklose buvo kalinama 24 108 žydai. Iki pranešimo dienos buvo nužudyta 8019 žydų. Darbams į Estiją (Vaivarą) buvo išvežta 14 tūkst. žydų, o Vilniuje palikta 2382 žydai, kaimuose – dar 1720 žydų[2].

1944 m. kovo 27 d. vokiečiai likusiose koncentracijos stovyklose surinko žydų vaikus tariamai medicinos apžiūrai ir juos nuvežė sušaudyti. Traukiantis vokiečių kariuomenei, liepos 2 d. vokiečiai surinko likusius Vilniaus žydus ir Paneriuose juos sušaudė. Tik labai nedaugeliui pavyko išsigelbėti. Iš 60 tūkst. Vilniaus žydų pasitraukus vokiečiams gyvi liko tik 1,2–1,5 tūkst.[3] Kiti šaltiniai nurodo, kad vokiečių okupacijos metais buvo nužudyta 71 312 žydų[4].

Vilniaus gete taip pat veikė žydų pasipriešinimo organizacija. Sumanymas ją įkurti kilo sionistinės „Beitar“ („Tėvynės sargo“) organizacijos vadovui J. Glazmanui. Minėtoji Vilniaus gete įkurta Jungtinė partizanų organizacija buvo subūrusi įvairių pažiūrų žydus (ir komunistus, ir sionistus). Į jos štabą buvo išrinkti Icikas Vitenbergas (komendantas), J. Glazmanas, Aba Kovneris, vėliau A. Chvoinikas ir Nisanas Reznikas (Bundo atstovai). Organizacija iš pradžių steigėsi trejetų, vėliau – penketų principu. Penketai su-

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 172.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 33, l. 4.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 164,172; A. Rindziunskio 1945 12 21 tardymo protokolas, Latvijos SSR KGB archyvas, baudž. byla, arch. Nr. N-18313, t. 3, p. 166–167.

[4] Pažyma apie Vilniaus žydų žudynes, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1843, l. 48.

darė būrius, o būriai – du batalionus, kuriems vadovavo A. Kovneris ir J. Glazmanas. Be to, dar buvo žvalgybos, ryšių ir karinių instruktorių būriai[1]. JPO kaupė ginklus, vykdė diversijas, sabotažo aktus ir užmezgė ryšius su sovietų partizanais ir pogrindininkais. 1943 m. liepos 15-osios naktį policija suėmė JPO vadą I. Vitenbergą, kurį išvedamą iš geto JPO kovotojai išlaisvino. Kitą dieną gestapas pateikė ultimatumą: jei I. Vitenbergas iki liepos 16 d. 18 val. neatvyks į policiją, getas bus sunaikintas. Žydų taryba įtikinėjo I. Vitenbergą pasiduoti. Jis nusprendė pasiduoti ir JPO vadu paskyrė A. Kovnerį. Liepos 16 d. I. Vitenbergas prisistatė policijai ir buvo perduotas gestapui. Kitą dieną gete jau buvo žinoma, kad I. Vitenbergą gestapininkai nukankino[2]. Po jo žūties JPO nusprendė siųsti savo narius į sovietų partizanų būrius. Pirmoji grupė iš geto išėjo 1943 m. liepos 24 d.[3]

1943 m. rugpjūčio mėn. Vilniaus geto gyventojai buvo pradėti vežti į Estijos koncentracijos stovyklas. Tai buvo geto likvidavimo pradžia. Šie įvykiai paskatino JPO aktyviau siųsti savo narius pas sovietų partizanus. Rugsėjo 11 d. į Fiodoro Markovo partizanų brigadą prie Naručio ežero buvo išsiųsta grupė Vilniaus geto kovotojų, kuriai pavyko be aukų pasiekti brigados stovyklą. Paskutinę geto gyvavimo dieną (rugsėjo 23-iąją) apie 150 JPO narių sugebėjo kanalizacijos kanalais pabėgti iš apsupto geto ir pasiekti Rūdninkų girią[4]. Prisišlieję prie sovietų partizanų būrių žydai turėjo galimybę išvengti mirties ir prisidėti prie ginkluotos kovos su fašizmu, atkeršyti už nacių įvykdytas masines žydų tautos žudynes. 1943 m. vasarą ir rudenį į sovietų partizanų būrius išvyko apie 360 Vilniaus geto kovotojų.

---

[1] R. Margolis, „Pogrindinė antifašistinė organizacija FPO Vilniaus gete (1942–1943)“, *Atminties dienos*, Vilnius, p. 300–301.

[2] Ibid., p. 305–306.

[3] Ibid., p. 306.

[4] Ibid., p. 308–309.

Dalis jų žuvo pakeliui į miškus. 1943 m. lapkričio 5 d. Antanui Sniečkui radiograma buvo pranešta, kad nutarta sudaryti keturis žydų partizanų būrius po 65 žmones kiekviename būryje. Būrių vadais buvo paskirti A. Kovneris, M. Brantas, Samuilas Kaplinskis ir A. Aronovičius. Vėliau šie būriai buvo pavadinti „Keršytojo“, „Už pergalę“, „Mirtis fašistams“ ir „Kovos“ vardais. Kauno geto žydai sudarė būrį „Mirtis okupantams“, jame buvo ne mažiau kaip 200 partizanų. Taigi išeitų, jog dauguma 1943 m. pabaigoje Rūdninkų girioje veikusių sovietų partizanų (apie 500 iš 650) buvo žydai, tačiau tik pusė partizanų buvo ginkluoti[1]. Lietuvos partizaninio judėjimo štabo duomenimis, iš 3904 Lietuvoje veikusių sovietų partizanų 676 buvo žydai[2].

Izraelio istorikas D. Levinas knygoje „Atsakomasis smūgis – Lietuvos žydų ginkluotasis pasipriešinimas naciams 1941–1945“ *(Fighting Back – Lituanian Jewry's Armed Rezistance to the Nazis 1941–1945)* pateikė daug įdomių faktų apie Lietuvos žydų pasipriešinimą. Jo turimais duomenimis, apie 1,5 tūkst. žydų įsitraukė į žydų pogrindžio organizacijas. Be to, į miškus pabėgo apie 650 pogrindžiui nepriklausiusių žydų. Iš viso partizanauti išėjo apie 1,8 tūkst. žydų (64 proc. žydų partizanų buvo bėgliai iš Vilniaus geto). 156 žydai žuvo kovodami sovietų partizanų būriuose ir apie 150 – bėgdami iš geto[3].

Galima drąsiai teigti, jog žydų vaidmuo sovietų partizaniniame judėjime buvo reikšmingas. Šiame judėjime jie dalyvavo aktyviau negu kitų Lietuvos tautybių žmonės. Žydai sugebėjo nepasiduoti žiauriam likimui ir nepalankiausiomis sąlygomis kovoti dėl savo gyvybės, tautinės garbės ir orumo.

Šiaulių getas. 1941 m. rugpjūčio 22 d. Šiaulių miesto ir apskrities viršininkas Jonas Noreika Šiaulių apskrities viršaičiams ir antraeilių

---

[1] R. Zizas, „Vilniaus geto žydų ginkluota kova prieš nacius (1941–1944)“, *Atminties dienos*, p. 320–321.

[2] Ibid.

[3] D. Levino knygos recenzija, *Tėviškės žiburiai*, 1987 01 01, Nr. 1.

miestų burmistrams pranešė, kad Šiaulių apygardos komisaro įsakymu visi apskrities žydai ir pusžydžiai iki rugpjūčio 29 d. turi persikelti gyventi į Žagarę. Perkeliamiems žydams leista pasiimti būtiniausių namų apyvokos daiktų, drabužių ir 200 markių vienai šeimai[1]. Į Žagarę buvo perkelti Šiaulių apskrities valsčiuose ir miesteliuose gyvenę žydai. Rugpjūčio 20 d. Šiauliuose, Trakų gatvėje, pradėjo veikti miesto getas. Jame buvo uždaryta apie 2 tūkst. žydų. Okupacijos pradžioje žydai organizavo savivaldą, kuri rūpinosi žydų gyvenimo tvarkymu ir santykių su okupacinės valdžios įstaigomis palaikymu. Šiaulių žydų savivaldai vadovavo Mendelis Leibovičius. Trakų gatvėje buvusio geto savivaldos (Seniūnų tarybos) nariai buvo S. Burginas, Ch. Černiavskis ir S. Kulčenickis. Geto policijos viršininku rugsėjo mėn. buvo paskirtas Jefraimas Gensas (šias pareigas ėjo iki 1944 m. kovo mėn.). Geto policijoje tarnavo keliolika žmonių[2]. Geto gyventojai dirbo įvairius darbus ir už vieną darbo dieną vyrai gaudavo pusantros markės, o moterys – vieną markę ir trisdešimt pfenigių[3].

Šiauliuose, Vilniaus gatvėje, buvo dar vienas getas, vadintas „Kaukazu“. Šio geto policijos viršininkas buvo Fainas, vėliau – Gocas. „Kaukazo“ gete buvo kalinami keli tūkstančiai žydų. Iš viso 1941 m. pabaigoje Šiauliuose dar buvo apie 4,5 tūkst. žydų[4]. Iki karo Šiauliuose gyveno keliolika tūkstančių žydų. Dar iki geto įkūrimo Šiaulių žydai buvo masiškai naikinami. 1941 m. birželio 29 d. Kužiuose jų buvo nužudyta apie tūkstantis. Nuo birželio 27 iki rugsėjo 20 d. Luponių miške, Gubernijos miško Normančių eiguvoje ir prie Bubių piliakalnio buvo sušaudyta apie 9,5 tūkst. žydų[5].

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 226.

[2] J. Genso 1949 06 29 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 42809/3, l. 24–26.

[3] Ibid., l. 54.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 344.

[5] L. Peleckienė, „Prie Šiaulių žydų geto vartų skambėjo gedulingas „Requiem““, *Lietuvos rytas*, 1994 07 26, Nr. 144(1088).

Geto veikimo metu masinės žydų žudynės vyko retai. 1941 m. rugsėjo 13–14 d. iš geto buvo paimta ir sušaudyta apie 800–1000 žmonių, o 1943 m. lapkričio 5 d. buvo nužudyta 570 vaikų ir senių bei 260 fiziniam darbui netinkamų žydų[1].

1943 m. Šiaulių getas, kaip ir Kauno getas, iš civilinės vokiečių valdžios buvo perduotas SS žinion ir pavadintas koncentracijos stovykla. 1944 m. liepos 15 d. buvo pradėta likviduoti Šiaulių getą. Apie 3 tūkst. Šiaulių žydų keturiais etapais buvo pervežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Iš ten vyrai buvo nugabenti į Dachau, o moterys ir vaikai – į Osvencimą. Likusius gyvus Šiaulių geto vyrus 1945 m. gegužės 2 d. išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Iš viso po karo liko tik apie 350 Šiaulių žydų[2].

Čigonų naikinimas

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės karo pradžioje gavo RSHA nurodymus žudyti ne tik žydus, bet ir čigonus. Šie, kaip ir žydai, buvo žudomi dėl rasinių priežasčių (t. y. dėl to, kad jie – čigonai). Tačiau čigonų Lietuvoje buvo labai nedaug (apie 1 tūkst.)[3], o juos suregistruoti ir kontroliuoti buvo itin sunku. Dauguma Lietuvos čigonų gyveno klajokliškai, sėslių šeimų beveik nebuvo. 3/A operatyvinio būrio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje apie žudynes Pabaltijyje nėra duomenų apie Lietuvoje nužudytus čigonus. 1942 m. sausio 12 d. Rytų krašto SS ir policijos vadas kartu su reicho komisaru H. Lohse nusprendė, „kad su klajojančiais krašte čigonais, kadangi jie yra užkrečiamųjų ligų, ypač dėmėtosios šiltinės, platintojai, be to, nepatikimas elementas, kuris nevykdo vokiečių

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 342.

[2] K. Rukšenas, V. Sinkevičius, „Litva pod vlast'ju gitlerovskich palačej", *Gitlerovskaja okkupacija v Litve*. Vilnius, 1966, s. 160; *Lietuvos rytas*, 1994 07 26, Nr. 144 (1088).

[3] LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 2.

įstaigų potvarkių ir nėra linkęs dirbti naudingo darbo, reikia elgtis kaip su žydais“[1].

1942 m. lapkričio 18 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje įsakė surinkti visus Lietuvos čigonus Ežerėlio stovykloje, o jų turtą konfiskuoti. Apskričių policijos vadams buvo išsiuntinėti nurodymai registruoti ir sulaikyti apskrityse be nuolatinės vietos gyvenusius čigonus. Jie turėjo būti pristatyti prie durpių kasimo darbų. Sėsliai gyvenantiems ir nuolatinį darbą turintiems čigonams buvo leista gyventi laisvėje, bet apie juos kas mėnesį turėjo būti pranešama Vokiečių saugumo policijai ir SD[2]. Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje V skyriaus viršininkas dr. Bartmannas 1942 m. gruodžio 23 d. parašė Lietuvių saugumo viršininkui raštą dėl elgesio su čigonais. Šiame rašte buvo pasakyta, kad „dabartiniu metu čigonų pristatymas ypatingiems sprendimams padaryti [t.y. žudyti – *A. B.*], pakeičiant tuo reikalu ankstesnį patvarkymą, darytinas tiktai tais atvejais, kai eina reikalas apie nustatytus asocialius papročio arba profesionalius nusikaltėlius“[3]. Tai reiškė, kad čigonų žudymas rasiniais motyvais turėjo būti nutrauktas. Numatyta žudyti tik kriminalinius nusikaltimus padariusius čigonus. Tačiau čigonų registruoti ir telkti priverčiamųjų darbų stovyklose nebuvo baigta. Duomenų apie Lietuvoje nužudytų čigonų skaičių taip pat beveik neliko. Yra žinoma, kad 1942 m. liepos 10 d. Klaueno vadovaujamas motorizuotasis žandarmerijos būrys 45 km į pietryčius nuo Vilniaus sušaudė 40 čigonų vyrų, moterų ir vaikų. 1942 m. Paneriuose buvo sušaudyta 4 čigonai, 1943 m. rudenį Pravieniškėse – 5 čigonai, 1944 m. Pravieniškėse – nežinomas čigonų skaičius[4].

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 40.

[2] Ibid., d. 2, p. 34–35.

[3] Vokiečių saugumo policijos ir SD Lietuvoje V skyriaus viršininko Bartmanno 1942 12 23 raštas lietuvių saugumo viršininkui, LCVA, f. R-1216, ap. 1, b. 4, l. 5.

[4] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 40.

Kiek iš viso čigonų Lietuvoje buvo nužudyta nacių okupacijos metais, nėra žinoma. Galima spėti, kad nužudytųjų skaičius neviršijo 100–150.

Psichinių ligonių žudymas

Į Lietuvą atvykę saugumo policijos ir SD operatyviniai būriai buvo pasirengę sunaikinti ir psichinius bei nepagydomomis ligomis sergančius ligonius. 1941 m. rugpjūčio 15 d. duomenimis, Lietuvoje tuomet buvo apie 6 tūkst. (apie 100 ypač sunkių) psichinių ligonių. Svarbiausios ligoninės buvo Kalvarijoje, Vilniuje, Kaune, Viekšniuose ir Valkininkuose. 1941 m. rugsėjo 1 d. į Marijampolę atvykęs ltn. J. Hamanno skrajojantysis būrys kartu su žydais sušaudė ir 109 Kalvarijos ligoninės psichinius ligonius[1]. Vis dėlto dauguma Lietuvoje buvusių psichinių ligonių medicinos personalo rūpesčiu buvo išsaugoti nuo sunaikinimo.

8. Vokiečiams priešiškų politinių grupių persekiojimas ir žudymas

Komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai, pogrindininkai, partizanai ir karo belaisviai

Į Lietuvą įsiveržę Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyviniai būriai turėjo tikslą žudyti ne tik rasinius, bet ir politinius Vokietijos ir nacionalsocializmo priešus – komunistus, sovietų valdžios pareigūnus ir šalininkus, sovietų partizanus ir antinacinio pasipriešinimo dalyvius. Pirmomis karo pradžioje kilusio lietuvių antisovietinio sukilimo dienomis vyko susirėmimai tarp lietuvių sukilėlių (baltaraiščių) ir komunistinės valdžios šalininkų. Nebuvo išvengta neteisėtų

---

[1] Ibid., p. 135.

susidorojimų ir tarpusavio sąskaitų suvedinėjimo. Okupacinė valdžia ir sukilimo valdžia skelbė privalomas komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų registracijas, vykdė suėmimus. Areštinės ir kalėjimai buvo perpildyti[1]. Šių įstaigų valdininkai dažnai net patys nežinojo, už ką suimtieji yra kalinami. 1941 m. liepos mėn. Vilniaus kalėjime be jokių dokumentų buvo laikomi 237 žmonės[2]. Spalio mėn. Šiaulių kalėjimo viršininkas Kalėjimų departamentui pranešė, kad jis negalįs pasakyti, už ką suimti žmonės kalinami, 95 proc. kalinių tikriausiai esą komunistai[3]. Pagrindas suėmimams būdavo sukilėlių būrių dalyvių turima informacija apie vietos gyventojų elgseną sovietų okupacijos metu, sovietų valdžios įstaigų palikti dokumentai, operatyvinių grupių atsivežti suimtinų žmonių sąrašai. Vėliau saugumo ir kriminalinė policija ėmė leisti specialias paieškomų asmenų knygeles ir sąrašus.

Sukilimo metu partizanai suiminėjo pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir sovietų valdžios parcigūnus. Dalis suimtų sukilėlių karo lauko teismų nuosprendžiais buvo sušaudyti. Myriop dažniausiai buvo pasmerkiami tokie asmenys, kurie prisidėjo prie trėmimo į Sibirą, žmonių skundimo NKVD arba buvo padarę kitokių politinių nusikaltimų. Jau pirmomis karo ir sukilimo dienomis naujoji lietuvių valdžia bandė riboti gaivališkai vykdomus nuosprendžius. 1941 m. birželio 24 d. „Į laisvę“ paskelbė pranešimą „Šaulių ir partizanų žiniai“: „Pastebėta, kad aktyviai su ginklu rankoje veikiantieji šauliai ir partizanai per dažnai vartoja ginklą, bando, nereikalingai šaudo. Yra keliama nerimastis gyventojų tarpe. Ginklą galima vartoti tik reikalo atveju. Taip pat pastebėta, kad norima suvedinėti sąskaitas su nepatikimais asmenimis. Griežtai draudžiama patiems vykdyti

---

[1] Kita vertus, didelis suimtųjų skaičius liudija tai, kad sukilėliai nesistengė visų įtariamųjų ar nusikaltusiųjų iš karto sušaudyti, bet uždarydavo juos į areštines ir kalėjimus išsiaiškinimui.

[2] LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 14, l. 172.

[3] Ibid., f. R-624, ap. 1, b. 20, l. 44.

teismą. Visi gaivalai, kurie yra nusikaltę lietuvių tautai, susilauks savo atpildo teismo sprendimu“[1]. Tačiau pirmomis karo dienomis Laikinoji vyriausybė ir vietiniai valdžios organai dažnai nebuvo pajėgūs kontroliuoti situacijos ir vykdomų nuosprendžių teisėtumo.

Iš viso Lietuvos kalėjimuose nuo 1941 m. liepos 1 d. kalėjo 3456 vyrai ir 563 moterys. Nuo 1941 m. liepos 1 iki 1942 m. sausio 1 d. į kalėjimus buvo pasodinta 23 502 vyrai ir 2857 moterys, išleista 2143 vyrai ir 2670 moterų. Bendras iškalėtų dienų skaičius – 463 103. Per šį laikotarpį 288 kaliniai buvo nubausti teismo ir 311 – administracinėmis baudomis. Kalinami mirė 9 vyrai ir 1 moteris[2]. Apie mirties atvejus kalėjimų viršininkai pranešdavo Kalėjimų departamentui. Marijampolės kalėjimo viršininkas 1941 m. lapkričio 21 d. departamento direktoriui pranešė, kad „š. m. lapkričio mėn. 20 d. apie 13.30 val. kalėjime mirė kalinys Šulga Levantis, Feodoro, kuris sirgo abiejų pusių plaučių uždegimu ir dideliu širdies nusilpnėjimu. Kal. Šulga Levantis kalėjime buvo laikomas Valstybės Saugumo Marijampolės Apygardos Viršininko žinioje tardomu už komunistinį veikimą“[3].

Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkas 1941 m. gruodžio 13 d. Kalėjimų departamentui pranešė, kad gruodžio 12 d. kalėjimo ligoninėje mirė Antanas Petrusevičius, kuris buvo kaltinamas komunistiniu veikimu ir buvo laikomas vokiečių saugumo policijos žinioje[4].

1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio pranešime aprašytas 3/A operatyvinio būrio įvykdytas kalėjimų tikrinimas: „Kiekvieno apskrities miesto kalėjime[5] buvo laikoma vidutiniškai 600 lietuvių tautybės asmenų, nors jokio pagrindo laikyti juos suimtus nebuvo. Jie buvo partizanų suimti remiantis paprastais įskundimais ir pan. Daugeliu

---

[1] *Į laisvę*, 1941 06 24, Nr. 1.

[2] Kalinių judėjimas namuose suimtiesiems 1941 07 01–12 01, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

[3] Ibid., ap. 1, b. 9, l. 33.

[4] Ibid., l. 5.

[5] Kalėjimų buvo ne visuose apskričių centruose.

atvejų buvo suvedamos asmeninės sąskaitos. Niekas jais nesirūpino. Reikia užeiti į kalėjimą ir bent valandėlę pabūti sausakimšai prigrūstose kamerose, kurių higienos sąlygų nė aprašyti neįmanoma. Jonavoje, tai būdinga daugeliui kalėjimų, viename tamsiame 3 m ilgio, 3 m pločio ir 1,65 m aukščio rūsyje 5 savaites išbuvo 16 žmonių, kurie visi galėjo būti paleisti, nes jų niekuo negalima buvo apkaltinti. 13–16 metų amžiaus mergaitės buvo uždarytos į kalėjimą už tai, kad jos, norėdamos gauti darbo, mėgino įstoti į komjaunimą. Čia teko imtis griežtų priemonių, kad atitinkami lietuviški sluoksniai gerai įsikaltų į galvą ryškią liniją. Kaliniai buvo išrikiuojami kalėjimo kieme ir, remiantis sąrašais bei dokumentais, patikrinami. Tie, kurie be reikalo įkalinti dėl menkų nusižengimų, buvo sustatomi į atskirą grupę. Tie, kuriuos mes, turėdami galvoje jų nusižengimus, nuteisėme 1–3 ir 6 mėnesiams, irgi buvo išrikiuoti atskirai, kaip ir tie, kuriuos reikėjo likviduoti – nusikaltėliai, komunistiniai veikėjai, politvadovai ir kitokie padugnės. [...] Baigus patikrinimą, kaliniai buvo nuvaryti atgal į savo kameras. Tie, kurie turėjo būti paleisti, buvo sustatomi į koloną ir nuvedami į turgavietę. Ten į juos buvo kreipiamasi trumpa prakalba ir po to, daugelio gyventojų akivaizdoje, jie buvo paleidžiami. [...] Neįmanoma įsivaizduoti, kiek džiaugsmo, dėkingumo ir dvasios pakilimo sukeldavo šis mūsų žygis ir paleistiesiems, ir šiaip gyventojams. Dažnai mums tekdavo griežtai sudrausti moteris, vaikus ir vyrus, kurie su ašaromis akyse siekė bučiuoti mums rankas ir kojas“[1].

Pasinaudodami suirute ir stichiškais susidorojimais, vokiečiai bandė dėtis išlaisvintojais ir geradariais. Nekontroliuojamos žudynės galėjo sukelti sąmyšį užfrontėje ir krašto ekonomikoje bei viešajame gyvenime turėti okupantams nepageidaujamų padarinių. Vokiečiai taip pat leido lietuviams suprasti, kad tik jie gali spręsti, ką ir kiek reikia suimti arba nužudyti. Įvedus civilinę okupacinę valdžią komunistų ir sovietinių aktyvistų žudynės ir areštai imti riboti. Sąžiningi lietuviškų įstaigų pareigūnai taip pat protestavo prieš neteisėtas

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 139–140.

žudynes ir susidorojimus. Šiaulių apygardos teismo prokuroras Matas Krygeris, protestuodamas prieš vykdomą terorą ir savivalę, 1941 m. liepos mėn. išsiuntinėjo aplinkraščius apskričių viršininkams:

„Susipažinęs su įvykusiais ir tebevykstančiais Šiaulių apygardoje lietuvių areštais, randu, kad daugelis lietuvių suėmimų, nors šiuo metu suėmimai kai kuriose vietovėse yra tolygūs perdavimui sušaudyti, kai kur yra padaryti be rimto pagrindo ir be jokio tyrimo. Daug kur suėmimai padaryti labai lengvapėdiškai ir dargi suvedant asmenines sąskaitas. Nėra nė vieno miesto, miestelio ir valsčiaus, kur patys lietuviai nesuimdinėtų lietuvių. [...] Daugelyje vietovių suimtiesiems, nepadarius jokių kvotų, jau yra įvykdytos mirties bausmės. Teko konstatuoti labai liūdnų faktų, kad į suimtųjų lietuvių skaičių pateko visai dorų lietuvių. Kai kurie lietuviai aktyvistai pasigedo net savo slapto lietuviško veikimo draugų, kurie tik iš prievartos viešai dalyvavo bolševikiniame „maskarade“ ir dangstėsi bolševikine frazeologija, o slaptai veikė aktyvistų būreliuose. Ypač valsčiuose, kur vadovavimui trūksta nuosaikių inteligentų, vietos žmonės, keršydami už padarytas jiems bolševikų skriaudas, skundžia ir dažnai be pagrindo suiminėja buvusius pareigūnus (seniūnus, seniūnų patarėjus, vykdomųjų komitetų tarnautojus, mokytojus ir t. t.). Nepagrįstas naikinimas dirbusių bolševikinėse įstaigose lietuvių yra naikinimas pačios lietuvių tautos, ir tokie kerštо užsimojimai yra atmestini visu griežtumu. [...]

Ypač toks nedrausmingumas, nesusiklausymas ir savavaliavimas vyksta tuose valsčiuose, kur yra pasišovę veikti nerimti ir padaužiškos nuotaikos žmonės. Tokie savavaliautojai ir padaužos turi būti tučtuojau griežtai sudrausti ir už įsakymų peržengimus jiems turi būti keliamos baudžiamosios bylos“[1].

---

[1] Cit. iš: ibid., d. 1, p. 87–88.

Už šį raštą M. Krygeris gestapo buvo suimtas ir ilgą laiką kalinamas.

Tikslus karo pradžioje žuvusių arba nužudytų komunistų ir sovietinių aktyvistų skaičius nežinomas. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitos ir SD Vilniaus skyriaus sudarytos sušaudytųjų kartotekos duomenimis, 1941 m. buvo nužudyta 781 komunistas, komjaunuolis ir sovietinis aktyvistas. Tačiau šie duomenys yra neišsamūs, jie neapima Tilžės operatyvinio būrio ir 1941 m. vasarą Vilniaus bei Šiaulių apygardose įvykdytų žudynių. W. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje nurodyta, kad iki to meto Kauno apygardoje buvo nužudyta 80, Šiaulių – 763 ir Vilniaus – 17 komunistų (iš viso 860)[1].

1941 m. pabaigoje Lietuvoje vis labiau stiprėjo komunistinio pogrindžio veikla. Lietuvoje buvo nuleidžiami specialiose mokyklose parengti parašiutininkai, kurie ieškojo ryšių su pasilikusiais komunistais, pabėgusiais sovietiniais karo belaisviais ir besislapstančiais žydais. Miestuose pradėjo veikti slaptos komunistinės grupės, o miškuose – sovietų partizanai. Vokiečių ir lietuvių saugumo policijos veikla vis labiau buvo orientuojama kovai su komunistiniu pogrindžiu. Istoriko P. Štaro teigimu, iki 1942 m. lapkričio mėn. žuvo 552 (38 proc.) sovietinio komunistinio pogrindžio dalyviai. Istoriko K. Rukšėno surinktais (neišsamiais) duomenimis, 1942 m. žuvo 415 sovietinių aktyvistų, partizanų ir pogrindininkų[2]. Tarp žuvusiųjų buvo LKP(b) CK sekretorius ir operatyvinės grupės vadovas Icikas Meskupas-Adomas, pogrindžio ir partizanų grupių vadai Juozas Daškauskas, Antanas Milvydas, Adomas Godliauskas, Alfonsas Vilimas, Karolis Petrikas, Povilas Malinauskas, Petras Simėnas ir kt.[3]

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje…“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 146; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 22.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje…“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 151.

[3] P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais*, Vilnius, 1966, p. 279.

Pagal sovietinius šaltinius[1], prasidėjus karui beveik pusė Lietuvos komunistų partijos narių (iš 4625 – daugiau kaip 2 tūkst.) ir dauguma komjaunuolių (iš 14 tūkst. – 11,8 tūkst.) iš Lietuvos nespėjo pabėgti. Dalis pasilikusių komunistų ir komjaunuolių buvo nužudyti pirmaisiais okupacijos metais. 1941 m. buvo nužudyta nemažai žymių sovietmečio veikėjų: buvęs LSSR liaudies seimo pirmininkas Liudas Adomauskas, LSSR komunalinio ūkio liaudies komisaras Valerijonas Knyva, poetas Vytautas Montvila, LSSR AT deputatas Pranas Zibertas, SSRS AT deputatė Jadvyga Budžinskienė, LSSR AT prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas Andrius Bulota ir kt.[2] Į paieškomų ir likviduotinų asmenų sąrašus buvo įtraukti dauguma LSSR politikos ir visuomenės veikėjų.

Daug Lietuvos gyventojų žuvo vokiečiams keršijant už sovietų partizanų įvykdytus teroro aktus. Nuo pat okupacijos pradžios naciai taikė kolektyvines bausmes civiliams gyventojams. 1941 m. buvo nužudyti 43 Ablingos kaimo gyventojai. 1942 m. gegužės 19 d. F. Markovo būrio partizanai netoli Švenčionių nušovė tris vokiečių pareigūnus. Netrukus po šio įvykio vokiečiai ėmė keršyti nekaltiems civiliams gyventojams. „Į laisvę“ buvo paskelbtas oficialus vokiečių valdžios pranešimas: „Kaunas. V.22. Lietuvos Generalinės Srities rytinėje dalyje [...] buvo nužudyti tarnybiniais reikalais keliavę Reicho vokiečiai Joseph Beck ir Walter Gruhl. Atsilyginant už šį pasibjaurėtiną darbą buvo sušaudyta 400 sabotažininkų ir komunistų“[3]. Iš tikrųjų buvo žudomi pirmi pasitaikę taikūs gyventojai.

1944 m. Švenčionių apskrityje įvykdytas žudynes tyrusi Ypatingoji komisija nustatė, kad 1942 m. gegužės 20 d. Švenčionyse buvo sušaudyta 30 žmonių, o Adutiškyje – 33 žmonės. Sušaudyti Švenčionių gyventojai buvo užkasti žydų kapinėse vienoje duobėje. Tarp

---

[1] Ibid., p. 277.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p.144–145, 147; *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 55–60.

[3] *Į laisvę*, 1942 05 22, Nr. 119.

sušaudytųjų Švenčionyse ir Adutiškyje buvo 7 rusai, 45 lenkai, 2 žydai, 9 lavonai neatpažinti[1]. Kiek žmonių buvo sušaudyta kitose Švenčionių apskrities vietovėse, nenustatyta.

1943 m. rugsėjo 9 d. generalinis komisaras A. T. von Rentelnas paskelbė įsakymą, kad tose vietose, kur veikia sovietų partizanai, kaimai bus sudeginti, turtas atimtas, o gyventojai išvežami priverstiniams darbams į Vokietiją arba į koncentracijos stovyklas ir kalėjimus[2]. Suaktyvėjus partizaniniam judėjimui Rytų Lietuvoje, iš Leningrado srities buvo atkelti 9-asis ir 16-asis SS ir policijos pulkai.

1943 m. rugsėjo 8 d. už Lentvario–Rūdiškių geležinkelio ruožo susprogdinimą 16-ojo SS ir policijos pulko kareiviai sudegino netoli Lentvario esantį Fermos kaimą. Dalis mėginusių pabėgti žmonių buvo nušauta, 96 kaimo gyventojai nuvaryti į Lentvarį, vėliau darbingi kaimo vyrai išvežti darbams į Vokietiją. Rugsėjo 11 d. to paties pulko kareiviai sudegino Lazdėnų ir Dryžulių kaimus. Įtariami palaiką ryšius su sovietų partizanais vyrai buvo perduoti Vokiečių saugumo policijai ir SD, o 33 vyrai, 56 moterys ir 44 vaikai nuvaryti į Pabradę ir dalis jų išvežta į Vokietiją[3].

1943 m. rudenį už paramą sovietų partizanams buvo sunaikinti Rokiškio apskrities Miliūnų, Šlapekių ir Lauciūnų kaimai. 28 gyventojai buvo sušaudyti vietoje, kiti išvežti darbams į Vokietiją arba Pravieniškių darbo stovyklą[4].

Žiauriausią nusikaltimą vokiečių 16-ojo SS ir policijos pulko kareiviai įvykdė 1944 m. birželio 3 d. Keršydamos už sovietų partizanų nužudytus kelis vokiečių karcivius, 16-ojo pulko 3-iojo bataliono 9-oji ir 10-oji kuopos sudegino Pirčiupių kaimą. Liepsnose sudegė

---

[1] Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 7021, ap. 94, b. 435, l. 2–3.

[2] LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 23, l. 107.

[3] RFVA, f. 7445, ap. 2, b. 96, l. 97.

[4] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*..., p. 198.

arba buvo sušaudyta 119 kaimo gyventojų[1]. Rugpjūčio mėn. šis pulkas buvo permestas į Latviją. Kartu su apsupta Kuršo grupuote 16-asis SS ir policijos pulkas kapituliavo 1945 m. gegužės 8 d.

Iš viso hitlerininkai Lietuvoje sunaikino 21 kaimą[2].

1942 m. lapkričio 18 d. Ostlando saugumo policijos ir SD vadas įsakė pradėti sovietų partizanų būrių žvalgybą. Su partizanais kovojantiems SD kariams buvo suteikta teisė savo nuožiūra spręsti, ką reikia sušaudyti, kokias sodybas ir kaimus sudeginti. Nuo 1942 m. pabaigos Rytų Lietuvoje šį darbą vykdė esesininko Maxo Grosso vadovaujamas Vilniaus SD būrys[3].

Nuo 1943 m. vidurio sovietų ir lenkų partizanų veikla Rytų Lietuvoje itin suaktyvėjo, dėl to padaugėjo ir vokiečių vykdomų kerštо akcijų. Be to, vokiečių saugumui ir SD pavykdavo atskleisti ir likviduoti nemažai sovietinio pogrindžio grupių ir organizacijų. 1943 m. (nėra liepos ir lapkričio mėnesių duomenų) už „komunizmą ir marksizmą“ buvo sušaudyta 71 žmogus, už sabotažą ir terorą – 78, už veiklą sovietų partizanų būriuose – 350 žmonių[4].

Istoriko P. Štaro duomenimis, nuo 1942 m. lapkričio vidurio iki 1943 m. pabaigos Lietuvoje žuvo 472 sovietų pogrindininkai ir partizanai[5]. Reikėtų pridurti, kad ne visi žuvusieji buvo Lietuvos gyventojai. Didelę sovietinio pogrindžio dalyvių dalį sudarė iš stovyklų pabėgę rusų karo belaisviai, iš Rusijos nuleisti parašiutininkai ir pan.

To paties P. Štaro duomenimis, 1944 m. žuvo 398 komunistinio pasipriešinimo dalyviai, o iš viso per nacių okupacijos laikotarpį – 1422[6].

---

[1] A. Lorenco 1947 05 27 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 33899/3, t. 1, l. 33–38.

[2] P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje*..., p. 29.

[3] LCVA, f.R-659, ap. 1, b. 1, l. 133.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f.26-1475, l. 153.

[5] P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje*..., p. 233.

[6] Ibid.

Reikia pripažinti, kad su komunistinio pogrindžio dalyviais ir sovietų partizanais okupacinė vokiečių valdžia susidorodavo ypač žiauriai. Buvo žudomi ne tik pasipriešinimo dalyviai, bet ir tiesioginėje kovoje su naciais nedalyvavę asmenys, pirmojo sovietmečio aktyvistai ir pareigūnai, komunistai, komjaunuoliai, naujakuriai ir kiti aktyviau viešajame gyvenime reiškęsi asmenys. Už sovietų partizanų įvykdytus teroro aktus okupantai vokiečiai iššudė šimtus nekaltų civilių gyventojų. Galima teigti, kad nacių okupacijos metu žuvo arba buvo nužudyta ne mažiau kaip 5 tūkst. komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų, partizanų ir už jų veiklą nubaustų civilių gyventojų.

Sovietinių karo belaisvių naikinimas

Sovietiniai karo belaisviai Lietuvoje kartu su žydais vokiečių okupacijos metais buvo labiausiai naikinama ir daugiausia nuostolių patyrusi reicho priešų kategorija. Hitlerinė Vokietija karo belaisvių reikalais ėmė „rūpintis“ dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. 1939 m. Vokietijoje buvo įkurtos karo belaisvių reikalus tvarkančios įstaigos, esančios Vyriausiosios kariuomenės vadovybės *(Oberkommando des Heeres, OKH)* ir Vyriausiosios ginkluotųjų pajėgų vadovybės *(Oberkommando der Wehrmacht, OKW)* žinioje. OKW priklausė Bendrasis skyrius *(Allgemeines Wehrmachtsamt, AWA)*, kuriam buvo pavaldi karo belaisvių reikalus tvarkiusi III grupė. Bendrojo skyriaus viršininkas ir tiesioginis Karo belaisvių valdybos viršininkas per visą Antrąjį pasaulinį karą buvo gen. Reinecke. Būtent OKW Bendrasis skyrius išleido daugumą nusikalstamų instrukcijų ir įsakymų dėl karo belaisvių[1].

Vokiečių okupacijos metais Rytų krašte veikė devynios sovietinių karo belaisvių stovyklos (be filialų). Kiekvienoje Ostlando generalinėje srityje (tarp jų ir Lietuvoje) buvo savas karo belaisvių reikalų

---

[1] Š. Datner, *Prestuplenija nemecko-fašistskogo vermachta v otnošenii voennoplennych vo Vtoroj Mirovoj vojne*, Moskva, 1963, s. 43–44.

komendantas. Jie buvo pavaldūs vermachto grupės „Ostland“ karo belaisvių viršininkui Rygoje. Ostlando karo belaisvių viršininkas buvo gen. mjr. Veningas[1].

Ypatingą statusą turėjo karinių oro pajėgų karo belaisvių stovyklos. Iš OKW pavaldumo jos buvo perduotos Vyriausiosios karinių oro pajėgų vadovybės (*Oberkommando der Luftwaffe*, OKL) kompetencijai. Viena tokių stovyklų buvo ir Lietuvoje – Šilutėje (okupacijos metais vadinta Haidekrūge) veikė stovykla „Luft 6“[2]. Prie sovietinių karo belaisvių reikalų tvarkymo aktyviai prisidėjo ir RSHA bei jai pavaldžios Vokiečių saugumo policijos ir SD įstaigos okupuotose šalyse. Ilgainiui RSHA (nuo 1944 m. vidurio) netgi perėmė iš vermachto karo belaisvių reikalų tvarkymo viršenybę.

Dar iki Sovietų Sąjungos užpuolimo Vokietijos valdžia planavo ir kūrė nusikalstamo elgesio su karo belaisviais taisykles. 1941 m. kovo 30 d. A. Hitleris OKW pasitarime, dalyvaujant W. Keiteliui, F. Halderiui ir W. von Brauchitschui, pareiškė, kad sovietų kariuomenės politiniai komisarai yra nacionalsocializmui priešiškos ideologijos skleidėjai, dėl to juos, paimtus į nelaisvę, reikia nedelsiant sunaikinti. Vykdydama A. Hitlerio valią, Vokietijos kariuomenės vadovybė leido atitinkamus įsakymus ir instrukcijas. Štai kas rašoma OKH 1941 m. gegužės 12 d. dokumente „Dėl elgesio su paimtais į nelaisvę politiniais ir kariniais rusų vadovaujančiais darbuotojais“: „Kariuomenės politvadovai nelaikomi belaisviais ir turi būti sunaikinti vėliausiai skirstymo stovyklose. Jokios evakuacijos į užnugarį“[3]. Beje, šis principas buvo taikomas ne tik kariniams, bet ir civiliams politiniams darbuotojams.

Pirmaisiais karo mėnesiais vermachtas sutriuškino keletą Sovietų Sąjungos kariuomenės armijų ir paėmė į nelaisvę šimtus tūkstan-

---

[1] Ibid., s. 50; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 287.

[2] Š. Datner, *Prestuplenija...*, s. 52.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 43.

čių sovietinių karo belaisvių. Vykdydama Balstogės–Minsko operaciją (iki 1941 m. liepos 10 d.), Vokietijos kariuomenė paėmė nelaisvėn 324 tūkst., per Smolensko operaciją (iki 1941 m. rugpjūčio 9 d.) – 310 tūkst., Umanės (iki 1941 m. rugpjūčio 21 d.) – 103 tūkst. sovietų[1]. Vokiečių duomenimis, nuo karo pradžios iki 1941 m. gruodžio 1 d. (jie buvo patvirtinti ir per Niurnbergo procesą) į nelaisvę buvo paimta 3 806 860 raudonarmiečių[2]. Lietuvoje vermachtui nepavyko apsupti didesnių Raudonosios armijos junginių ir paimti į nelaisvę dešimčių tūkstančių sovietų karių. Dauguma į Lietuvą patekusių sovietinių karo belaisvių buvo atvežti iš Rytų fronto, buvusio už Lietuvos ribų. Ostlando karo belaisvių viršininkas 1941 m. rugsėjo 29 d. Vilniaus 344-osios karo belaisvių stovyklos komendantūrai pranešė: „Vyriausiosios ginkluotųjų pajėgų vadovybės 1941 m. rugsėjo 26 d. įsakymu nuo 1941 m. spalio 1 d. reikia laukti atvykstant labai daug belaisvių“[3]. Vermachto komendantūra Vilniuje 1941 m. rugsėjo 30 d. SS ir policijos vadą Vilniuje informavo, kad Vilniaus karo belaisvių stovykloje laukiama didelio sovietinių belaisvių padaugėjimo (iki 20 tūkst.), dėl to reikia sustiprinti karo belaisvių stovyklos apsaugą atšaukiant iš atostogų lietuvių savisaugos dalinių kariškius. Tame pačiame rašte pažymėta, kad Alytuje įrengtoje naujoje 343-iojoje karo belaisvių stovykloje *(Stalag 343)* jau yra 30 tūkst. belaisvių ir stovyklos apsaugai trūksta žmonių[4].

Okupuotoje Lietuvoje vokiečiai įsteigė keletą karo belaisvių stovyklų, didžiausios jų buvo Vilniuje, Kaune, Alytuje, Naujojoje Vilnioje, Pagėgiuose ir Bezdonyse. Nė vienoje stovykloje nebuvo laikomasi tarptautinių susitarimų (1907 m. Hagos konvencijos ir 1929 m. Ženevos konvencijos) dėl elgesio su karo belaisviais. Minėtosios sutartys įpareigojo kariaujančias šalis karo belaisvius maitinti

---

[1] *Kauener Zeitung*, 1941 10 31.

[2] Ibid., 1941 12 12.

[3] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 124.

[4] Vilniaus karo lauko komendanto Zehnpfeningio 1941 09 30 raštas SS ir policijos vadui Vilniuje, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1249, l. 89–100.

tuo pačiu maistu kaip ir savo kariuomenę, draudė žiaurų elgesį, tyčiojimąsi iš karo belaisvių (o ką jau kalbėti apie šaudymus, naikinimą badu, šalčiu ir ligomis), karinį belaisvių panaudojimą juos paėmusios valstybės naudai, reikalavo garantuoti belaisviams medicinos pagalbą. Deja, Sovietų Sąjunga nebuvo pasirašiusi tarptautinių sutarčių dėl karo belaisvių, ir tai davė naciams formalų pretekstą karo belaisvių rusų atžvilgiu vykdyti nusikalstamą politiką. Negana to, 1941 m. rugpjūčio 16 d. J. Stalino iniciatyva buvo išleistas įsakymas Nr. 270, pagal kurį visi sovietiniai karo belaisviai buvo laikomi tėvynės išdavikais. Nelaisvėn patekusių vadų ir politinių darbuotojų šeimos buvo represuojamos, karėvių – netekdavo valstybės paramos. Įsakymą Nr. 270, be kitų, pasirašė ir būsimasis Sovietų Sąjungos maršalas Georgijus Žukovas. Jeigu savo karius taip vertino Sovietų Sąjungos vadovybė, tai iš nacių juo labiau nebuvo ko tikėtis[1]. Šiais faktais iš dalies galima paaiškinti tai, kad Pirmojo pasaulinio karo metais kaizerinės Vokietijos nelaisvėje žuvo 5,4 proc. karo belaisvių rusų, o hitlerinėje Vokietijoje – 57,8 proc. sovietinių karo belaisvių (amerikiečių ir anglų – 3,6 proc.)[2].

Lietuvos visuomenės požiūris į nelaisvėn patekusius raudonarmiečius lietuvius smarkiai skyrėsi nuo J. Stalino politikos: lietuviai visaip bandė gelbėti savo tautiečius iš vokiečių nelaisvės. Patekę į nelaisvę Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio šaulių korpuso kariai lietuviai buvo verčiami stoti į policijos batalionus, kitaip jų laukė mirtis karo belaisvių stovyklose. Štai ką apie tai rašė gen. S. Raštikis: „Tokiu būdu atsirado vadinamieji savisaugos batalionai. Keli tūkstančiai į tuos batalionus nepatekusių lietuvių karių išvengė karo belaisvių stovyklų ir buvo paleisti namo. Taip pat pavyko išlaisvinti tuos mūsų karius, kurie jau buvo patekę į rusams skirtas karo belaisvių stovyklas Lietuvoje arba Vokietijoje“[3].

---

1 Izvestija, 1988 08 15, No. 228(22400).

2 E. A. Brodskij, *Oni ne propali bez vesti*, Moskva, 1987, s. 7.

3 S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 304–305.

Energingiausiai Lietuvos belaisvius gelbėjo atkurtasis Lietuvos Raudonasis Kryžius (vėliau pavadintas Vyriausiuoju savitarpinės pagalbos komitetu). 1942 m. kovo mėn. į Rytprūsius buvo komandiruotas Savitarpinės pagalbos komiteto vyr. referentas Antanas Ragauskas. Jam buvo pavesta iš Štablako stovyklos *(M-Stammlager Stablack-Ostpreussen)* grąžinti 49 karius lietuvius [1]. Taigi net žiauraus karo sąlygomis buvo įmanoma palengvinti savo belaisvių padėtį.

Viena didžiausių sovietinių karo belaisvių naikinimo vietų buvo Kauno VII forte įrengta 336-oji karo belaisvių stovykla *(Stalag 336)*. Archyvuose išliko šios stovyklos komendanto Gerharto pasirašyti „Nurodymai darbo komandų vadovams ir sargybiniams“, kuriuose aiškiai buvo nurodyta, kad kiekvienas karo belaisvis yra priešas ir su juo reikia atitinkamai elgtis. Dauguma šios stovyklos belaisvių gyveno tvirtovės griovyje po atviru dangumi, kiti – nešildomuose ir neapšviestuose forto kazematuose. Belaisviai kasdien gaudavo 100–200 g duonos surogato, retkarčiais – bulvių lupenų arba supuvusių burokų buzos. Nuo bado, šalčio, mušimo ir ligų belaisviai masiškai mirdavo. Jei karo belaisvis patekdavo į stovyklos ligoninę, dažniausiai tai teliudydavo, kad jis greitai mirs. Nuo 1941 m. rugsėjo iki 1942 m. liepos į ligoninę pateko 36 473 belaisviai, iš jų 13 936, arba 40 proc., mirė. Iš viso 336-ojoje stovykloje žuvo apie 35 tūkst. karo belaisvių[2]. Kaune, pietvakariniame oro uosto pakraštyje, buvo įkurta dar viena karo belaisvių stovykla (tikriausiai tai buvo 336-osios stovyklos filialas). Remiantis kasinėjimais, dokumentais ir gyventojų parodymais buvo nustatyta, kad šioje stovykloje žuvo daugiau kaip 10 tūkst. karo belaisvių[3]. Kaune, prie Nemuno, tarp Daukanto ir Maironio gatvių, buvo įrengta dar viena karo belaisvių stovykla. Štai ką apie ją savo dienoraštyje 1941 m. gruodžio 20 d. rašė gydytoja Elena Buivydaitė-

---

[1] LCVA, f. R-978, ap. 2, b. 144, l. 25.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 285.

[3] V. Žeimantas, „Istorijos pamokos primena: Tarptautinio proceso Niurnberge 40-mečiui“, *Vakarinės naujienos*, 1986 12 29, Nr. 298 (8808).

Kutorgienė: „Rytais belaisvius varinėja į darbą. Jų išvaizda baisi. Apsirengę visi vasariškai, daugelis basi, dreba. Pamėlynavę arba kažkaip žalsvai išblyškę, išpurtę arba, priešingai, sulysę, iškankinti veidai. [...] Mirtingumas belaisvių tarpe pasibaisėtinas. Sergantieji dėmėtąja šiltine žudomi, nuo viduriavimo ir bado miršta patys. Sunku pagalvoti, kad galima taip nežmoniškai kankinti žmones, nors jie ir priešo kariuomenės kariai...“[1]

Prie Alytaus 1941 m. liepos mėn. vokiečių įrengta 343-ioji karo belaisvių stovykla veikė iki 1943 m. balandžio pradžios. Belaisviai buvo laikomi arklidėse. Ten jie dažnai sušaldavo, nes iš jų buvo atimti šiltesni drabužiai. Šioje stovykloje dėl sušaudymų, nuo bado, šalčio ir dėmėtosios šiltinės žuvo visi čia kalėję sovietiniai karo belaisviai – ne mažiau kaip 35 tūkst.[2]

Vilniuje, T. Kosciuškos g. 10, vokiečiai įsteigė 344-ąją karo belaisvių stovyklą *(Stalag 344)*. 1941 m. gruodžio 20 d. joje buvo 7,3 tūkst. belaisvių, iš jų 1,2 tūkst. sirgo dėmėtąja šiltine. Pačių vokiečių duomenimis, stovykloje kasdien mirdavo iki 50 žmonių. Belaisvių kapuose buvo palaidota 2 tūkst. šioje stovykloje žuvusių raudonarmiečių. Be to, stovyklos kaliniai buvo šaudomi Paneriuose. Čia iš viso buvo sušaudyta 5 tūkst. sovietinių karo belaisvių[3].

Dar viena sovietinių karo belaisvių stovykla buvo Naujojoje Vilnioje, įrengta buvusiose lenkų kavalerijos legiono arklidėse, vietos gyventojų vadinta „Košary“ (lenk. *koszary* – „kareivinės“). Lavariškių apylinkės Adamšiškių kaimo gyventojo A. Jankovskio liudijimu, 1943 m. kilus šiltinės epidemijai vokiečiai sušaudė visus čia buvusius

---

[1] Cit. iš: P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p.104.

[2] *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistų grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir išaiškinti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*, Kaunas, 1945, p. 17.

[3] K. Rukšenas, V. Sinkevičius, „Litva pod vlast'ju gitlerovskich palačej“, *Gitlerovskaja okkupacija v Litve*, s. 139.

belaisvius. Naujosios Vilnios karo belaisvių stovykloje buvo nužudyta 13 tūkst. belaisvių[1].

Vilniaus apskrityje, 5 km nuo Bezdonių geležinkelio stoties, iki 1943 m. rugpjūčio mėn. veikė sovietinių karo belaisvių stovykla. Po karo šios stovyklos teritorijoje buvo atkasta 18 didelių kapų. Manoma, kad čia buvo nužudyta 25 tūkst. belaisvių[2]. Prie Pagėgių miestelio 1941 m. liepos mėn. buvo įsteigta 53-ioji karo belaisvių karininkų stovykla *(Oflager)*. 1941 m. gruodžio mėn. joje kalėjo apie 11 tūkst., o 1942 m. – apie 23 tūkst. belaisvių. Visi Pagėgių stovyklos belaisviai žuvo[3].

Šiauliuose buvo įsteigta 361-oji karo belaisvių stovykla *(Stalag 361)*. Išvijus vokiečius, Ypatingoji valstybinė komisija stovykloje rado septynias dideles duobes, pilnas lavonų. Vietos gyventojų liudijimu, čia beveik visą vokiečių okupacijos metą buvo šaudomi sovietiniai karo belaisviai. Komisijos apskaičiavimu, Šiaulių karo belaisvių stovykloje buvo nužudyta arba žuvo 22 560 belaisvių[4].

Dešimtys tūkstančių sovietinių karo belaisvių buvo nužudyta kitose belaisvių stovyklose ir jų filialuose: Virbalyje – apie 20 000, Kudirkos Naumiestyje – apie 11 450, Panevėžyje – apie 200, Kretingoje – apie 600 ir t. t.[5]

Nemažai belaisvių žūdavo ne tik stovyklose, bet ir vežant juos iš vienos stovyklos į kitą arba darbams į Vokietiją, kai jie mėgindavo pabėgti iš nelaisvės, arba kovodami sovietų partizanų būriuose. 1942 m. balandžio mėn. vyriausiajam darbo jėgos įgaliotiniui Sauckeliui susitarus su vermachto vadovybe karo belaisvius imta vežti darbams į Vokietijos šachtas, rūdynus ir karo įmones, kadangi Vo-

---

[1] Ibid., s. 139.

[2] *Ypatingosios valstybinės komisijos*..., p. 18.

[3] P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje", *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 105.

[4] K. Rukšenas, V. Sinkevičius, „Litva pod vlast'ju....", *Gitlerovskaja okkupacija v Litve*, s. 139.

[5] Ibid.

kietijos pramonei vis labiau trūko darbo jėgos. Dėl to 1942 m. viduryje nustota masiškai naikinti sovietinius karo belaisvius. Tuo metu Pabaltijyje buvo belikę apie 27 tūkst. belaisvių[1]. 1942 m. kovo 16 d. darbams į reichą buvo išvežta 550, balandžio 21 d. – 1100, gegužės 28 d. – 1000, birželio 10 d. – 500 karo belaisvių[2]. 1942 m. balandžio 1 d. duomenimis, Lietuvoje žemės ūkio darbus dirbo 16 tūkst. sovietinių karo belaisvių[3]. Beveik kiekvienoje Lietuvos apskrityje pas ūkininkus arba darbo stovyklose buvo dirbančių karo belaisvių. Kauno karo belaisvių stovyklos 1943 m. birželio 3 d. rašte buvo išvardyti 47 valsčiai, kuriuose dirbo 4518 minėtosios stovyklos belaisvių. Be to, valstybiniuose dvaruose dirbo dar 287 šios stovyklos belaisviai[4].

Tad kiek gi sovietinių karo belaisvių buvo nužudyta Lietuvoje? Šiuo klausimu istorikai nėra vienodos nuomonės: Juozas Bulavas, Pranas Kežinaitis rašo, jog 165 tūkst., Rimantas Zizas – 197 tūkst., o Kazys Rukšėnas ir V. Sinkevičius – 230 tūkst. Ypatingosios valstybinės komisijos 1944 m. duomenimis, Lietuvoje žuvo 229 738 sovietiniai karo belaisviai[5]. Kaip matome, šį klausimą reikia toliau tirti, nes įvairių autorių duomenys svyruoja tarp 165 ir 230 tūkst.

Lietuvių antinacinės rezistencijos dalyvių persekiojimas

Prasidėjęs karas ir sėkmingas 1941 m. birželio sukilimas neatnešė Lietuvai laisvės ir nepriklausomybės. Nacistinė Vokietija, „išvadavusi iš

---

[1] K. Rukšėnas, *Į vergovę*. Vilnius, 1967, p. 44.

[2] Ibid., p. 43–44.

[3] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*. Vilnius, 1970, p. 125.

[4] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 59, l. 7.

[5] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p.188; P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje", *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 105; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 142.

bolševizmo“ Lietuvą, įvedė „naująją tvarką“ – nacių okupaciją. Naujieji okupantai nepripažino Lietuvos laikinosios vyriausybės, o Lietuvą traktavo kaip reicho okupuotą SSRS dalį. Vokiečiai neleido steigtis partijoms ir organizacijoms, lietuvių sukilėliai buvo nuginkluoti, o kai kuriose vietovėse (pvz., Alytuje) – net sušaudyti, įvesta griežta cenzūra. Gestapas ėmė persekioti nacių režimui nepalankius asmenis. 1941 m. liepos pabaigoje Lietuvoje buvo įvesta civilinė okupacinė vokiečių valdžia – civilfervaltungas. Rugpjūčio 5 d. naciai nutraukė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, o rugsėjo 22 d. uždraudė LAF'ą. Naujieji okupantai neigė bet kokias lietuvių teises į valstybinę nepriklausomybę ir savarankišką veiklą savo tėvynėje. Lietuvos ekonomika ir gyventojai vis labiau buvo išnaudojami Vokietijos karo tikslams.

Tačiau legali opozicija okupaciniam režimui buvo neįmanoma. Legaliai veikusios tautinės lietuvių organizacijos ir institucijos (LAF'as, Laikinoji vyriausybė) buvo išvaikytos. Tautinis lietuvių pasipriešinimas nuėjo į pogrindį. 1941–1942 m. steigėsi naujos pasipriešinimo organizacijos ir sąjūdžiai: Lietuvių frontas (LF), Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS), Lietuvos laisvės armija (LLA) ir kt. Svarbiausias šių organizacijų tikslas buvo priešintis okupacijai ir atkurti Lietuvos valstybę. Pagrindinis kovos metodas – antinacinė agitacija ir propaganda prieš vokiečių okupacinę politiką (mobilizacijas į Vokietijos kariuomenę ir priverstiniams darbams reiche, žemės ūkio prievoles, kultūros varžymą, kolonizaciją ir germanizaciją). Pogrindžio organizacijos leido dešimtis laikraščių ir atsišaukimų. Svarbiausi pogrindžio laikraščiai („Į laisvę“, „Laisvės kovotojas“, „Nepriklausoma Lietuva“) buvo leidžiami tūkstantiniais tiražais ir darė didelę įtaką tautos elgsenai vokiečių okupacijos metais.

Vokiečių saugumo policija ir SD, pajutusi augančią lietuvių pogrindžio įtaką, stengėsi infiltruoti į slaptas organizacijas savo agentus bei informatorius ir suimti aktyvius lietuvių pogrindžio dalyvius. Vokiečių saugumo policijos ir SD struktūroje Kaune buvo specialus poskyris IVA3, kuris kovojo su tautiniu pasipriešinimo judėjimu. Jam vadovavo SS hauptšarfiureris H. Rauca.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1942 m. gruodžio mėn. ataskaitoje buvo rašoma apie tarnautojo Juozo Kiverio veiklą Marijampo-

lėje: pasitelkęs gimnazistus, jis išplatino 200 egzempliorių atsišaukimų, kuriuose rašoma, kad vokiečiai atėmė laisvę ir yra amžini lietuvių tautos priešai, Lietuvos kolonizatoriai. Gestapininkai J. Kiverį ir jo bendrininkus suėmė[1].

1943 m. sausio mėn. Marijampolėje gestapininkai suėmė keturis slaptosios spaudos leidėjus ir platintojus, tarp jų ir kapelioną Gustaitį. Kapelionas buvo kaltinamas slaptos ateitininkų organizacijos steigimu ir gimnazistų įtraukimu į šią organizaciją.

Slaptoji spauda buvo platinama net Kauno centriniame kalėjime. 1943 m. sausio 28 d. gestapas suėmė penkis kalėjimo tarnautojus (tarp jų vieną moterį). Kalėjimo viršininkas I. Vylius-Velavičius dėl „neaiškios laikysenos“ buvo atleistas[2].

1943 m. kovo mėn. vokiečių saugumo agentui pavyko infiltruotis į slapto laikraščio „Tautos žodis“ leidėjų būrelį. Agentas pranešė, kad „Tautos žodį“ leidžia trys Kauno žurnalistai (pavardės nenurodytos). Leidėjai laikinai nebuvo suimti, nes gestapui rūpėjo sužinoti laikraščio spausdinimo vietą[3].

Pirmas smarkus smūgis lietuvių visuomenei ir pasipriešinimo judėjimui buvo represijos už sužlugdytas vokiečių pastangas sukurti lietuvių SS legioną. Vokietijai pralaimint Rytų fronte, okupacinė valdžia ėmė suvokti, kad vienos Vokietijos jėgomis nepavyks nugalėti antihitlerinės koalicijos valstybių, dėl to 1943 m. vis daugiau okupuotų kraštų gyventojų imta mobilizuoti į vermachtą, SS, policijos batalionus ir Reicho darbo tarnybą.

1943 m. sausio pabaigoje pasklido pirmosios žinios apie lietuvių SS legiono steigimą. SS ir policijos vado Lietuvoje vardu buvo išspausdinta apie 40 tūkst. mobilizacijos šaukimų. Kai kurių Lietuvos generalinių tarėjų nuomone, Lietuva galėjo įsitraukti į kovą su bolševizmu tik Vokietijai patenkinus šias sąlygas:

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 32, l. 35.

[2] Ibid., l. 11.

[3] Ibid., b. 61, l. 66.

1) būtų atkurta Lietuvos valstybė ir suverenūs jos valdžios organai;

2) pati Lietuvos valdžia organizuotų Lietuvos kariuomenę, kuriai vadovautų jos paskirti karininkai[1].

1943 m. vasario 19 d. reicho komisaras Rytų krašte H. Lohse nusiuntė A. T. von Rentelnui potvarkį dėl Lietuvos vyrų mobilizavimo totaliniam karui. Buvo pradėta ruoštis formuoti lietuvių SS legioną.

Kituose nacių okupuotuose kraštuose buvo steigiami tautiniai SS daliniai, kuriuose tarnavo dešimtys tūkstančių vyrų. 1942–1943 m. vokiečiams pavyko suorganizuoti SS divizijas Latvijoje ir Estijoje.

Iniciatyvos organizuoti lietuvių SS legioną ėmėsi SS ir policijos vadas Lietuvoje gen. mjr. L. Wysockis. 1943 m. vasario 19 d. jis įsakė policijos skyriams iki kovo 1 d. surašyti visus 1919–1924 m. gimusius vyrus. Vasario 20 d. Kaune buvo įsteigtas mobilizacijos vykdymo štabas, jo viršininku paskirtas Generalinio komisariato Darbo politikos ir socialinės priežiūros poskyrio vedėjas Dammeris. Miestuose ir apskrityse buvo sudaryta 30 šaukimo komisijų[2].

Tvarkos policijos vadas plk. ltn. Musilis 1943 m. vasario 26 d. išleido instrukciją „Dėl savanorių registravimo į SS legioną“. Tą pačią dieną Kauno vokiečių laikraštis „Kauener Zeitung“ paskelbė atsišaukimą „Organizuojamas lietuvių legionas“. Naciai pradėjo agituoti lietuvius stoti į SS legioną. Vokiečiai planavo sukurti SS kariuomenei pavaldų didelį karinį dalinį su keliomis ginklų rūšimis (pėstininkais, artilerija, šarvuočiais). Į lietuvių SS legioną turėjo būti priimami 17–45 metų amžiaus tinkami tarnybai vyrai[3]. Registracija į SS legioną prasidėjo kovo 1 d.

Lietuvių pogrindžio spauda nedelsdama ėmė agituoti prieš vokiečių pradėtą akciją. Pogrindžio laikraštyje „Neprikląusoma Lietuva“ buvo paskelbtas Vyriausiojo lietuvių komiteto atsišaukimas „Į

---

[1] J. Matulionis, *Neramios dienos*, p. 186, 188.

[2] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 52–53.

[3] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 100.

lietuvių tautą!“ Jame buvo išdėstytas tautinio pogrindžio požiūris į vokiečių organizuojamą mobilizaciją: „Komitetas jau dabar pasisako, kad šitai okupantams neleidžia daryti tarptautinė teisė. Lietuvių tauta vieningai nusistačiusi, reikalui esant, ryžtingai kovoti su pirmuoju mūsų krašto okupantu – Rytu barbaru, tačiau lietuvius kovai pašaukti ir mobilizaciją vykdyti gali tik teisėta suverenios Lietuvos vyriausybė savo tautos interesams ginti“[1]. Reagavo ir kita lietuviškojo pogrindžio spauda („Į laisvę“, „Laisvės kovotojas“ ir kt.).

Ypač komplikuota buvo lietuvių generalinių tarėjų padėtis. Iš vienos pusės juos nuolatos spaudė okupacinė vokiečių valdžia, iš kitos veikė lietuvių visuomenės ir pogrindžio antinacinė opinija. 1943 m. vasario 28 d. visi generaliniai tarėjai buvo pakviesti pas generalinį komisarą A. T. von Rentelną, kuris spaudė tarėjus paskelbti Lietuvos vyrų mobilizaciją kovai Rytų fronte. Teisingumo reikalų generalinis tarėjas M. Mackevičius pasakė, kad Lietuva yra okupuotas kraštas, neturintis suverenių institucijų ir dėl to negalintis skelbti ir vykdyti mobilizacijos. Priešingi veiksmai prieštarautų tarptautinei teisei, kuri draudžia okupuoto krašto gyventojus imti į okupacinę kariuomenę. Prieš vokiečių švietimo ir kultūros politiką griežtai pasisakė švietimo reikalų generalinis tarėjas P. Germantas[2]. Sužlugus sumanymui Lietuvoje įsteigti SS legioną, M. Mackevičius ir P. Germantas kartu su kitais lietuvių inteligentais netrukus buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

Organizuojant legioną lietuvių visuomenė parodė nepaprastą vienybę ir ryžtą: mobilizacijai priešinosi ir generaliniai tarėjai, ir inteligentai, ir paprasti miesto bei kaimo jaunuoliai. Į tikrinimo komisijas beveik niekas nėjo arba ėjo tie, kurie žinojo, kad dėl savo fizinių trūkumų ar silpnos sveikatos į legioną nebus priimti. Pavyzdžiui, Kaune komisijai prisistatė 77 jaunuoliai, iš jų net 68 buvo

---

[1] *Nepriklausoma Lietuva*, 1943 03 01.

[2] M. Mackevičius, „Lietuvių pasipriešinimas mobilizacijai: Memorandumo Hitleriui istorija“, *Varpas*, 1976, Nr. 14, p. 68–77.

pripažinti netinkamais[1]. Šaukiamojo amžiaus jaunuoliai masiškai slapstėsi, nenakvodavo namuose, studentai išvykdavo į kaimus ir pan. Okupacinė valdžia nesitikėjo tokio ryžtingo lietuvių nusistatymo. 1943 m. kovo 12 d. generalinis komisaras A. T. von Rentelnas buvo iškviestas į Rygą. Kitą dieną jis susitiko su čia atvykusiu H. Himmleriu. Buvo nuspręsta atkeršyti lietuvių tautai už SS legiono kūrimo Lietuvoje sužlugdymą.

1943 m. kovo 15 d. A. T. von Rentelnas sukvietė į Kauną apygardų komisarus, kuriuos instruktavo dėl mobilizacijos sabotuotojų baudimo. 1943 m. kovo 16–17 d. prasidėjo represijos. Vilniuje buvo suimta 23 asmenys, Kaune – 17, Marijampolėje – 5 ir Šiauliuose – 1. Dauguma suimtųjų – žymūs Lietuvos visuomenininkai, tarp jų – keturi generaliniai tarėjai, keturi gimnazijų direktoriai, trys advokatai, du kunigai, mokytojai, žurnalistai ir kt. Jie buvo suimti nepateikus kaltinimo, be tardymo ir teismo. Iš pradžių dauguma buvo trumpam įkalinti Kauno gestapo rūsyje, paskui 46 suimti lietuvių inteligentai per Marijampolę, Tilžę, Karaliaučių, Marienburgą buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą prie Dancigo (Gdansko). Tik vėliau visiems buvo paskelbtas standartinis kaltinimas, kurį pasirašė Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje K. Jägeris: „[...] vadovavo lietuvių pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš Reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją. Rytų krašto saugumo policijos ir SD viršininkui įsakius ir su tuo sutinkant aukštesniems SS ir policijos vadams siunčiamas į Vokietijos reicho koncentracijos stovyklą."

1943 m. kovo 17 d. „Ateities" dienraštyje buvo paskelbtas lietuvių inteligentiją smerkiantis straipsnis. Jame buvo rašoma:

„Pašauktųjų registracijos vykdymas Lietuvoje dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos buvo neigiamai paveiktas.

Tuo metu, kai estai ir latviai, savaime suprasdami savo pareigą, įsijungė į kovą su bolševizmu – ar tai fronte, ar tai savo tėviškėj, – šios valandos reikalavimas Lietuvoje nebuvo lygiai suprastas. [...]

---

[1] LCVA, f. R-1018, ap.1, b. 150, l. 1–2.

Todėl nuo lietuvių legiono steigimo atsisakoma.

Registracija ateity vyks jau tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui. [...]

Kad būtų apsaugota sveikai galvojanti lietuvių tautos dauguma nuo pragaištingos tam tikrų politikuojančių intelektualinių sluoksnių įtakos ir būtų užtikrintas tolesnis darbo prievolės vykdymas, reicho komisaras Rytų kraštui įsakė vykdyti šias čia skelbiamas priemones:

1) Universitetas su visais savo poskyriais uždaromas. Lietuvių švietimo reikalams paskirtas įgaliotinis.

2) Reprivatizacijoje galės dalyvauti tik tie asmenys, kurie patys arba kurių šeimos prisideda prie kovos su bolševizmu.

3) Kas vengia darbo prievolės arba kas padeda kitiems darbo prievolės išvengti, susilauks griežčiausių bausmių“[1].

Suimti lietuvių inteligentai 1943 m. kovo 25 d. buvo atvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Lietuvių grupė buvo įregistruota jos politiniame skyriuje ir gavo kalinių numerius bei raudonus politinio kalinio trikampius su raide „L“ viduryje. Pragaro vartai buvo peržengti, ir prasidėjo kasdienis kalinio gyvenimas: mušimai, žudynės, badas, sekinantis darbas ir ligos.

1943 m. balandžio 29 d. gestapas sudavė antrą skaudų smūgį lietuvių rezistencijai. Tą dieną buvo suimta 16 pogrindžio spaudos leidėjų ir bendradarbių:

1) Nikodemas Abromas-Abromavičius, „Statybos“ bendrovės transporto vadovas, „Nepriklausomos Lietuvos“ korektorius ir platintojas;

2) Vaclovas Alksninis, Vilniaus apskrities viršininko pavaduotojas, „Nepriklausomos Lietuvos“ bendradarbis;

3) Jonas Balčaitis, lietuvių policijos intendantas, „Nepriklausomos Lietuvos“ platintojas Vilniuje tarp lietuvių policininkų;

4) Henrikas Blazas, žurnalistas, slaptosios spaudos bendradarbis;

---

[1] *Ateitis*, 1943 03 17, Nr. 63.

5) Vladas Čekauskas, lietuvių policijos batalionų štabo ūkio dalies vedėjas, „Laisvės kovotojo“ platintojas tarp lietuvių policininkų;

6) Antanas Vytautas Daniūnas, „Statybos“ bendrovės (Vilniuje) direktorius, aktyvus pogrindžio spaudos rėmėjas;

7) Povilas Janeliūnas, kriminalinės policijos vyr. inspektorius;

8) Balys Kulys, verslininkas, laikraščio „Į laisvę“ platintojas Vilniuje;

9) Simas Kvietka, spaustuvininkas, „Į laisvę“ bendradarbis ir leidėjas;

10) Petras Lugas, „Į laisvę“ platintojas;

11) Stasys Lugas, Kauno „Žaibo“ spaustuvės darbuotojas;

12) Juozas Lukoševičius, „Į laisvę“ platintojas;

13) Augustinas Stankevičius, vilnietis reporteris;

14) Vladislovas Telksnys, pogrindžio spaudos rėmėjas ir platintojas;

15) Ksaveras Urbanavičius, žurnalistas, „Į laisvę“ bendradarbis ir platintojas;

16) Pranas Žukas, legalaus Vilniaus laikraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius, „Nepriklausomos Lietuvos“ bendradarbis.

Be to, gestapas įspėjo „Statybos“ generalinį direktorių Juozą Dačinską, Vilniaus apskrities viršininką Kostą Kalendrą, gen. S. Pundzevičių ir „Naujosios Lietuvos“ vyr. redaktorių Bronių Tiškų[1].

Suimtieji pogrindžio spaudos darbuotojai iš pradžių buvo laikomi Kauno gestapo rūsyje. Po savaitės „spaudos grupė“ per Rytprūsių kalėjimus buvo išvežta į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Čia lietuvių rezistentai kartu su keliais šimtais kalinių buvo atvežti 1943 m. gegužės 7 d. Po dviejų mėnesių mirė atsargos kpt. V. Čekauskas. 1944 m. vasario 26 d. pogrindžio spaudos darbuotojai iš Štuthofo buvo grąžinti į Kauno gestapą (išskyrus V. Alksninį, kuris iš Štuthofo buvo išleistas 1943 m. liepos 8 d.). Pakeliui į Kauną Ragainės kalėji-

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 58–62.

me mirė A. V. Daniūnas. 1944 m. kovo pradžioje likusieji spaudos grupės nariai (išskyrus P. Janeliūną) buvo paleisti į laisvę[1].

1943 m. rugpjūčio mėn. gestapininkai suėmė grupę LLKS narių: Vladą Bakūną, Kazį Brazauską, inžinierių Joną Grudzinską, Stepą Malinauską, Ričardą Naką, Vladą Ramanauską ir Zigmą Zubrį. Suimtieji buvo įkalinti Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. 1944 m. vasario mėn. laisvės kovotojai Z. Zubrys, K. Brazauskas ir Vytautas Deltuva (suimtas vėliau) buvo nugabenti į Dachau koncentracijos stovyklą. Vėliau jie buvo nuvežti statyti gynybinės Atlanto sienos (prie Lamanšo sąsiaurio). Čia juos išvadavo sąjungininkų kariuomenė (V. Bakūnas iš Pravieniškių pabėgo 1944 m. liepos 7 d.).

Kai kuriems LLKS nariams pasislėpus, gestapas suėmė jų giminaičius – Joną Paragį, laisvės kovotojų Vytauto ir Jono Paragių tėvą, LLKS vadovybės nario Jurgio Lelejevo žmoną[2]. 1943 m. spalio mėn. Vokiečių saugumo policija ir SD suėmė keturis LLA narius[3].

1943 m. gruodžio mėn. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as) iš Švedijos gavo rašytojo Igno Šeiniaus laišką apie jo kelionę į Suomiją. I. Šeinius pranešė, esą įtakingi suomių visuomenės sluoksniai pageidauja, kad į Suomiją atvyktų lietuvių rezistencijos atstovas. VLIK'as į Suomiją pasiuntė plk. ltn. Kazį Ambraziejų. VLIK'o pasiuntinys privalėjo informuoti suomius apie padėtį Lietuvoje ir prašyti ginklų būsimajai Lietuvos kariuomenei apginkluoti kovai su bolševikais. Plk. dr. J. Vėbra parengė šešių divizijų apginklavimo planą (pagal 1938 m. Lietuvos kariuomenės ginkluotės planą). Lietuviai nenorėjo ginklavimosi reikalu kreiptis į vokiečius, nes šie būtų reikalavę atsižadėti savo politinių tikslų (nepriklausomybės) ir paklusti vokiečių karo vadovybei. Dėl ginklų tiekimo plk. ltn. K. Ambraziejus turėjo derėtis su Švedijos ginklų fabriko „Bofors"

---

[1] V. Telksnys, *16 lietuvių, pasmerktų lėtai mirčiai* (rankraštis), Kaunas, 1992, p. 1–3.

[2] *Laisvės besiekiant*, Chicago, 1983, p. 56–57, 63, 66.

[3] LCVA. f. R-1399, ap. 1, b. 1, l. 270.

atstovais. Nuvykęs į Helsinkį, K. Ambraziejus ketino susitikti su Suomijos gen. št. kpt. Ensio Martiala, kuris būtų padėjęs jam susisiekti su Lietuvių komitetu Stokholme. K. Ambraziejaus perkėlimu iš Talino į Helsinkį rūpinosi estų rezistentas Nikolai'us Sarvasas[1].

K. Ambraziejus iš Kauno išvyko 1944 m. kovo 23 d. Atvykęs į Taliną, jis ilgai negalėjo persikelti į Suomiją. Balandžio 21 d. kratos metu gestapininkai jį suėmė. Po jo suėmimo balandžio–gegužės mėn. buvo suimta daugybė Baltijos šalių rezistentų. Balandžio 30 d. – gegužės pirmomis dienomis gestapininkai suėmė LLKS narius Balį Baleišį, K. Brunių, Bronių Budginą, Joną Deksnį, P. Jurkštą, Stasį Kostką, I. Kurklietį, Joną Mildažį, Vladą Pipirą, J. Rudoką, Joną Vasiliauską-Vasį, J. Valiulį, Aleksandrą Vytautą Viršilą, P. Žičkų ir gimnazistą Gabrielių Žemkalnį[2].

Gegužės 1 d. gestapas suėmė VLIK'o vicepirmininką B. Gaidžiūną, sekretorių Bronių Bieliuką, narius J. Katilių, A. Tumėną, VLIK'o karinį patarėją J. Vėbrą, birželio 16 d. – antrąjį vicepirmininką A. Damušį. Iš devynių VLIK'o narių buvo suimti šeši. Pavyko pasislėpti VLIK'o pirmininkui Steponui Kairiui, liaudininkų atstovui VLIK'e Juozui Audėnui ir Lietuvių vienybės sąjūdžio atstovui Juozui Keliuočiui. Dėl gestapo areštų nutraukė transliacijas LLKS radijo siųstuvas „Laisvoji Lietuva".

1944 m. birželio 8 d. suimti 25 lietuvių rezistentai iš Kauno gestapo buvo išvežti į Vokietijos kalėjimus. Liepos 2 d. Instenburgo kalėjime kartu su jais atsidūrė A. Damušis ir J. Vėbra. Per Alenšteino, Lansdbergo prie Vartos, Berlyno „Tėgelio" kalėjimus kaliniai lietuviai buvo nuvežti į Bairoito kalėjimą Bavarijoje. 1945 m. balandžio 14 d. lietuvių rezistentus išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Tačiau ne visi galėjo pasidžiaugti laisve: Landsbergo prie Vartos kalėjime

---

[1] „VLIK'as gestapo naguose", *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 8–9 (202–203), p. 6.

[2] *Laisvės besiekiant*, p.49, 56–57; V. Landsbergis-Žemkalnis, *Hochverrat: „Valstybės išvadavimo" byla 1944–1945*, Vilnius, 1991, p. 37–38.

(dab. Gožuvas) mirė VDU studentas A. V. Viršila, Bairoite – I. Kurklietis, o netrukus po išlaisvinimo – J. Rudokas[1].

A. Damušiui ir B. Gaidžiūnui pavyko iš gestapo bylos gauti suimtų 27-ių lietuvių sąrašą su nurodytais jiems inkriminuojamais nusikaltimais. Visi lietuviai buvo kaltinami „valstybės išdavimu" *(Hochverrat)*. Hitlerinėje Vokietijoje tai buvo didžiausias politinis nusikaltimas, už kurį grėsė mirties bausmė. Stebuklingu būdu lietuvių rezistentų bylos buvo sunaikintos bombarduojant Karaliaučių ir Berlyną, dėl to bylos nagrinėjimas teisme buvo nukeltas vėlesniam laikui, kol pagaliau kalinius išlaisvino amerikiečių kariuomenė[2].

1944 m. gegužės 19 d. Kauno gestapas suėmė slapto „Lietuvių fronto biuletenio" techninį redaktorių VDU studentą Joną Pajaujį. Tą pačią dieną buvo suimti dar keturi antinacinio pogrindžio dalyviai – VDU studentai Jonas Bacevičius, Pranas Dūda, Klemensas Gumauskas ir VDU asistentas Izidorius Mališka. Kitą dieną gestapas juos išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Marijampolėje kartu su jais atsidūrė prieš kelias dienas suimti 106 Lietuvos vietinės rinktinės kariūnai. Penki lietuvių rezistentai iš pradžių buvo uždaryti karceryje. Paprastai taip buvo elgiamasi su pasmerktais mirti kaliniais. J. Pajaujo nuomone, nuo mirties juos išgelbėjo rašytojas Balys Sruoga, dirbęs kanceliarijoje ir sunaikinęs gestapo lydraštį. Vėliau J. Pajaujis su draugais buvo perkeltas į XVIIA bloką. Suimtus VDU studentus globojo garbės kaliniai A. Lipniūnas, P. Žukauskas ir J. Valenta[3].

1944 m. rugpjūčio 8 d. į Švediją žvejų laiveliu plaukusius VLIK'o pirmininką S. Kairį (turėjo dokumentus Juozo Kaminsko pavarde) ir VLIK'o atstovą Švedijoje Algirdą Vokietaitį (Jono Bartkaus pavarde) sulaikė vokiečių karo laivas ir nugabeno į Liepojos kalėjimą[4].

---

[1] *Laisvės besiekiant*, p. 29–30, 34–35.

[2] V. Landsbergis-Žemkalnis, *Hochverrat...*, p. 3, 37–38.

[3] Autoriui pateikta J. Pajaujo informacija.

[4] *Laisvės besiekiant*, p. 335–337.

Spalio 19 d. vokiečiai, neatpažinę S. Kairio, jį iš kalėjimo paleido. Spalio 25 d. kartu su evakuojamo Liepojos kalėjimo kaliniais į Štuthofo koncentracijos stovyklą buvo išvežtas A. Vokietaitis ir Kazys Jurevičius. Pastarasis apie 20 kartų perplaukė Baltijos jūrą gabendamas lietuvių pabėgėlius į Švediją. K. Jurevičius žuvo Štuthofe, o A. Vokietaitis liko gyvas ir jam pavyko patekti į Švediją[1].

Po masinių rezistencijos vadovų areštų 1944 m. pavasarį tautinio pogrindžio veikla pakriko. Daug laisvų pogrindžio vadų ir aktyvių dalyvių 1944 m. vasarą pasitraukė į Vakarus. Lietuvoje pasilikęs Mažasis VLIK'as sovietų saugumo greitai buvo susektas ir realiai nespėjo nieko nuveikti.

Vokiečiai persekiojo ne tik tautinio pasipriešinimo dalyvius, bet ir tuos lietuvius, kurie Nepriklausomos Lietuvos laikais reiškėsi administracinėje veikloje. Pirmiausia tai pasakytina apie Mažosios Lietuvos patriotus ir pareigūnus. Vokiečių okupacijos metais buvo suimti ir kalinami šie lietuviai: Neumano–Sasso bylos prokuroras Dionizas Monstavičius (išvežtas į Zaksenhauzeno koncentracijos stovyklą), buvęs Klaipėdos karo komendantas plk. Raimundas Liormanas, redaktorius Jonas Grigolaitis (kalintas Soldau koncentracijos stovyklo-je), J. Toleikis (įkalintas Zaksenhauzene), buvęs Šilutės gimnazijos direktorius A. Klemas buvo ištremtas į Brandenburgą[2]. Už antinacinę veiklą dešimtys lietuvių patriotų buvo įkalinti hitlerinės Vokietijos kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose. Kai kurie jų ten neteko ne tik sveikatos, bet ir gyvybės (A. V. Viršila, J. Rudokas, K. Jurevičius ir kt.).

Lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių suėmimai ir šaudymai

Vokietijai 1939 m. rugsėjo mėn. okupavus Lenkiją, emigracinė Lenkijos vyriausybė, rezidavusi Anžė (Prancūzijoje), o nuo 1940 m.

---

[1] Ibid., p. 341–344, 348.

[2] A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*..., p. 98.

vasaros – Londone, siekė atkurti Lenkijos valstybę su prieškarinėmis sienomis Rytuose ir išplėstomis sienomis Vakaruose (Vokietijos nenaudai). Tuo tikslu 1939 m. rugsėjo 26–27 d. buvo įsteigta karinė organizacija Lenkijos pergalės tarnyba *(Służba Zwycięstwu Polski, SZP)*, 1939 m. lapkričio 13 d. reorganizuota į Ginkluotos kovos sąjungą *(Związek Walki Zbrojnej, ZWZ)*, o nuo 1942 m. vasario 14 d. pasivadinusi Armija krajova *(Armia Krajowa, AK)*. AK buvo pavaldi emigracinei vyriausybei Londone ir vykdė jos politines bei karines užduotis. Praktiniam darbui vadovavo AK Vyriausioji komendantūra (Varšuvoje). Buvusios Lenkijos valstybės teritorijoje AK buvo suskirstyta į apygardas, kurios apytikriai atitiko buvusias vaivadijų ribas. Iš viso buvo 19 apygardų, tarp jų ir Vilniaus apygarda, apėmusi dalį Rytų Lietuvos ir Vakarų Gudijos žemių[1].

Nacistinės Vokietijos valdžia lenkus laikė rasės atžvilgiu menkaverte tauta ir planavo juos vienus sunaikinti, kitus iškelti į Rusiją, trečius palikti tėvynėje ir germanizuoti. Okupuotoje Lenkijoje (Generalinėje gubernijoje) nacistai vykdė žiaurią eksterminacijos, kolonizacijos ir germanizacijos politiką. Lietuvoje lenkų persekiojimo ir diskriminavimo politika nebuvo tokia žiauri kaip Generalinėje gubernijoje. Lietuvoje lenkai buvo naikinami ne rasiniais motyvais (vien dėl to, kad jie buvo lenkai), bet dėl priešiškos veiklos vokiečių ir lietuvių atžvilgiu. Kadangi lenkai Vilniuje ir kai kuriose Rytų Lietuvos apskrityse sudarė gyventojų daugumą, okupacinė vokiečių valdžia, rūpindamasi normaliu ekonominiu krašto gyvenimu ir užnugario saugumu, buvo priversta remtis lenkais. Daug lenkų fabrikuose, gamyklose, administracinėse įstaigose, valstybiniuose dvaruose bei įmonėse dirbo darbininkais, tarnautojais, vertėjais, mašininkėmis ir t. t. Vilniaus miesto ir apygardos komisarų H. Hingsto ir H. Wulffo politika lenkų atžvilgiu buvo daug liberalesnė negu kituose vokiečių okupuotuose kraštuose. Okupacinė valdžia taip pat stengėsi slopinti didėjantį lietuvių aktyvumą Vilniuje. Vokiečių karo komendantūra

---

[1] *Polska Podziemna 1939–1945*, wydanie pierwsze, Warszawa, 1991, s. 348–350.

ir operatyvinė grupė suvaržė Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto veiklą, uždraudė lietuvių savivaldai imtis bet kokių su vokiečiais nesuderintų veiksmų. Operatyvinės grupės 1941 m. liepos 6 d. pranešime apie padėtį Vilniuje taip rašoma:

„Save vadinantys aktyvistais lietuviški sluoksniai sugebėjo perimti miesto ir Vilniaus apskrities valdymą tuojau po rusų kariuomenės pasitraukimo. Vadovaujant Stasiui Žakevičiui (Vilniaus universiteto docentui) susidarė komitetas, kuriam pavaldžios įvairios žinybos, be kita ko, ir gynybos. Šiam komitetui vadovaujant dalis buvusių lietuviškų įstaigų atnaujino savo veikimą, tarp jų politinė policija, kriminalinė ir viešoji policija. Vokiečių karinėms įstaigoms buvo siekiama sudaryti įspūdį, jog lietuvių valstybinis aparatas yra išlikęs. Buvo net sudaryta lietuvių karo komendantūra su lietuvių komendantu. Kadangi lietuvių kariniai ir policijos daliniai vermachtui buvo reikalingi karo belaisviams, tiltams, geležinkeliams, prekėms ir ginklų sandėliams saugoti, taip pat viešajai tvarkai mieste palaikyti, iš pradžių visa tai su tam tikrais suvaržymais buvo toleruojama. Tą neaiškią padėtį lietuvių aktyvistai siekė visaip išnaudoti, o ypač suteikti Vilniaus miestui grynai lietuvišką išvaizdą, pavyzdžiui, įspūdingai papuošiant miestą lietuvių tautinėmis vėliavomis.

Nors lietuviai Vilniuje šalia lenkų, gudų, rusų ir žydų sudaro mažumą, tačiau jie ilgus metus trukusioje tautybių kovoje tapo labai aktyvūs. Pačių lietuvių duomenimis, lietuvių yra apie 30%, be to, 40% žydų ir 30% lenkų, gudų ir kitų. Lietuvių įstaigos, ypač policija, nedelsdamos bandė slopinti nelietuvių grupes (gudus, lenkus), siekdamos sutrukdyti Vilniaus miesto lietuviškumo nutrynimą. Lietuvių politinės policijos duomenimis, sustiprėjo lenkų jungimasis į karines organizacijas. Siekiant išlyginti labai aktyvią lietuvių veiklą, operatyvinė grupė leido buvusiam gudų partijos Vilniaus sekretoriui Ladislavui Kozlovskiui steigti gudų tautinę įstaigą.[...]

Gyventojų nuotaika yra gera ir vokiečiams draugiška. Lietuviai gyventojai viliasi, jog fiureris jiems suteiks į Slovakiją panašų savarankiškumą. Gudai dar labai nedrąsūs ir santūrūs, lenkai bijo, kad

lietuvių miesto įstaigoms skirstant maisto produktus jie bus ypač nuskriausti.[...]

Iš dalies bendradarbiaujant su Vilniaus karo komendantūra buvo imtasi priemonių lietuvių politiniam aktyvumui apriboti [...]:

a) Lietuvių miesto komitetas, kaip laikinoji savivaldybė, padarytas pavaldžiu karo lauko komendantūrai [...].

b) Vieši lietuvių įstaigų skelbimai, kurie iki šiol buvo skelbiami vokiečių ir lietuvių kalbomis, dažnai lietuviškas tekstas pirmoje vietoje, nuimami. Ateityje skelbimus pasirašinės tik karo komendantai, o saugumo policijos reikalais – operatyvinio būrio vadas; bus spausdinami vokiečių, lietuvių, gudų ir lenkų kalbomis.

c) Demonstratyvus miesto išpuošimas lietuviškomis vėliavomis bus užbaigtas nurodant, „kad lietuviai pakankamai išreiškė savo džiaugsmą dėl išlaisvinimo".

d) Lietuvių policija, kaip ir kiti policijos daliniai, kurie karo lauko komendantūros potvarkiu buvo perduoti operatyvinio būrio žinion, dabar kaip įstaigos paleidžiami, o profesiniu požiūriu geros pajėgos perduodamos operatyvinio būrio dispozicijon [...]"[1].

Operatyvinės grupės 1941 m. liepos 13 d. pranešime vėl buvo rašoma apie lietuvių savarankiškumo siekių apribojimą, lietuviams aiškiai buvo pasakyta, kad iki karo veiksmų pabaigos nebus svarstomi jokie politiniai klausimai (ypač vyriausybės sudarymo)[2].

Pamatę, kokią politiką vykdo vokiečiai, lenkai padrąsėjo ir ėmė aktyviau reikštis visuomeniniame gyvenime. Vis daugiau lenkų ieškojo darbo vokiečių karinėse bei administracijos įstaigose ir stengėsi nuteikti vokiečius prieš lietuvius. Žymus to meto Vilniaus žurnalistas R. Mackonis savo dienoraštyje 1941 m. liepos 24 d. rašė:

„– Mūsų visuomenės vienintelis tikslingas veikimo planas yra visiškas pasyvumas, – pareiškė vienas įtakingas lenkas.

---

[1] 1941 07 09 pranešimas iš SSRS Nr. 17, BAP, R58/214, S. 112–115.

[2] 1941 07 13 pranešimas iš SSRS Nr. 21, ibid., S. 148.

Tačiau toli gražu ne visi lenkai taip galvoja. Netrūksta ir tokių, kurie nuo ryto iki vakaro šūliojasi po kariškas įstaigas, gerinasi ir, žinoma, neiškenčia neapjuodinę lietuvių, kurių jie labiausiai pasaulyje nemėgsta, o gal ir neapkenčia. Ir kažin ar mes kada nors galėsime su jais kaip su padoriais kaimynais sugyventi. Vargiai. Amžius kankinomės ir turbūt teks dar ilgai kankintis. Šiuo atžvilgiu likimas mus nubaudė"[1].

A operatyvinės grupės 1941 m. rugsėjo 4 d. pranešime rašoma apie padėtį Vilniaus srityje. Pažymima, kad lietuvių ir lenkų santykiai tebesą labai įtempti. Agresyvi lenkų laikysena gąsdinanti daugelį lietuvių. Iš senosios Lietuvos (turima galvoje Lietuva be Vilniaus krašto) atvykę lietuviai ketiną grįžti atgal. Ekonominiame gyvenime lietuviai bandą išstumti lenkus, tačiau šiuos dažnai užtariančios vokiečių įstaigos. Lietuvių ir lenkų bendradarbiavimas neįmanomas jokioje įmonėje ar įstaigoje. Abipusė neapykanta esanti neįveikiama. Lenkai, norėdami įrodyti lietuvių nesugebėjimą valdyti, visokiais būdais sabotuoją įmonių ir įstaigų darbą. Jie jaučią vokiečių įstaigų paramą ir kovodami su lietuviais pasitikį savo jėgomis[2].

Tame pačiame operatyvinės grupės pranešime rašoma, kad lenkų kunigai glaudžiai bendradarbiaują su lenkų pogrindžio jėgomis ir jas finansiškai remią. Arkivyskupas Romanas Jałbrzykowskis esą buvo sukvietęs 21 dvasininką ir jiems liepęs skatinti tikinčiuosius aukoti produktus grįžtančiai lenkų armijai. Be to, lenkai glaudžiai bendradarbiaują su žydais, aprūpiną juos maistu ir slepią kaimuose. Lenkai dideliais kiekiais superką žydų daiktus, kad jie nebūtų konfiskuoti[3].

Lenkų pogrindis Vilniuje, labai nukentėjęs po 1941 m. pavasarį NKGB įvykdytų areštų, pamažu ėmė atsigauti. Buvo atkuriami organizacijos padaliniai, verbuojami nauji nariai, kaupiami ginklai ir

---

[1] R. Mackonio dienoraštis, 1941 m., 1 sąsiuvinis, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 20317/3, t. 3, l. 33–34.

[2] 1941 09 04 pranešimas iš SSRS Nr. 73, BAK, R6/216, S. 365.

[3] BAK, R6/216, S. 366.

žvalgybinė informacija. Vilniaus apygardai ėmė vadovauti mjr. Aleksanderis Krzyżanowskis. Vokiečių ir lietuvių saugumo policija pastebėjo lenkų pogrindžio aktyvėjimą ir ėmė jį persekioti.

1941 m. pradžioje buvo suimta daug dar 1939 m. įsteigtos Lenkų karinės organizacijos *(Polska Organizacja Wojskowa, POW)* narių. Trylika suimtųjų buvo sušaudyta spalio 2 d., o kiti – vėliau[1]. Lapkričio 19 d. Paneriuose buvo sušaudyti aštuoni lenkai[2].

Ypač daug lenkų pogrindžio narių buvo suimta ir sušaudyta 1942 m. Tų metų pradžioje Gužių kaime ir apylinkėse (netoli Pabradės) buvo suimtas 31 lenkas. Ši grupė dar 1941 m. pabaigoje vykdė diversijas Vilniaus–Daugpilio geležinkelio ruože. Grupei vadovavo S. Szlenikas iš Pabradės. Kratų metu, be to, buvo rastas ginklų sandėlis. Šeši kaimo gyventojai buvo sušaudyti vietoje, dvylika išvežta į Lukiškes, devyniolika S. Szleniko grupės narių buvo sušaudyta ir vienas užverbuotas[3].

1942 m. gegužės 5 d. Vilniuje buvo sušaudytas 31 slaptų lenkų organizacijų narys, gegužės 12 d. – dar 57 lenkų pogrindžio dalyviai, suimti 1941 m. rudenį. Dauguma sušaudytųjų buvo Vilniaus lenkų gimnazijų moksleiviai ir absolventai, susibūrę į 1939 m. įsteigtą Laisvųjų lenkų sąjungą *(Związek Wolnych Polaków)*. Lenkijos istorikės Marios Wardzyńskos teigimu, 1942 m. gegužės 9 ir 17 d. Paneriuose buvo sušaudyta 85 lenkų moksleiviai ir absolventai[4].

Už ginklų slėpimą, dokumentų padirbinėjimą ir kitokią nelegalią veiklą 1942 m. rugsėjo 12 d. Paneriuose buvo sušaudyta dvylika, o lapkričio 21 d. – trylika lenkų[5]. 1942 m. vasario–kovo mėn. buvo suimta daug lenkų dokumentų padirbinėtojų. ZWZ–AK Vilniaus apygarda turėjo specialų legalizacijos padalinį, kuris nuo 1939 m.

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 169.

[2] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

[3] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym komisariace Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, s. 67; LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 67.

[4] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej*..., s. 64.

[5] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 169.

aprūpindavo lenkus reikalingais dokumentais (pasais, asmens liudijimais, leidimais ir net maisto kortelėmis). Šio skyriaus veikloje aktyviai reiškėsi lenkų klierikai ir studentai. 1942 m. kovo 14 d. gestapas suėmė Šv. Petro ir Povilo bažnyčios klebonąT. Zawadzkį ir 17 spaustuvės, kurioje buvo spausdinamos maisto kortelės, darbininkų. Per Vilnių nusirito lenkų areštų banga. 1942 m. kovo 16–21 d. iš viso buvo suimta 192 lenkai. Paneriuose buvo sušaudyta 34 asmenys. Gegužės 6 d. čia taip pat buvo sušaudyti aktyviai lenkų pogrindžio veikloje dalyvavę kunigai Romualdas Świrkowskis ir T. Zawadzkis[1]. Tačiau, nepaisant areštų, AK „Legalizacijos“ skyriaus veikla nenutrūko iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. 1944 m. kovo 27 d. vokiečių saugumui ir SD pavyko susekti dar keturis šio skyriaus bendradarbius. Jie buvo sušaudyti Paneriuose[2].

Okupacinė valdžia persekiojo ne tik pasipriešinimo judėjimo dalyvius, bet ir lenkų inteligentus bei katalikų dvasininkus. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1942 m. vasario 6 d. reikalavimu visoje Lietuvoje buvo suregistruoti lenkų inteligentai. Vasario 19 d. lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygarda pateikė gestapui 714 lenkų inteligentų sąrašą[3]. 1943 m. rugsėjo 15 d. lenkų pogrindininkai nužudė lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos darbuotoją Marijoną Padabą. Keršijant už lietuvių policininko nužudymą rugsėjo 17 d. Vilniuje buvo suimta apie 140 įkaitų lenkų. Tarp suimtųjų pateko 14 buvusio S. Batoro universiteto profesorių. Dešimt įkaitų buvo nuvežta į Panerius ir sušaudyta. Tarp nužudytųjų – žymus lenkų medikas prof. Kazimierzas Pelczaras, teisininkas M. Gutowskis, advokatas Mieczysławas Engelis ir kt. Likusieji įkaitai buvo išvežti į Pravieniškių darbo stovyklą. Iš ten jie buvo paleisti į laisvę 1943 m. lapkričio 11 d.[4]

---

[1] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludnośći polskiej…*, s. 59–60.

[2] Ibid., s. 61.

[3] LCVA, f. R-1399, ap.1, b. 70, l. 42–43.

[4] R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin, 1991, s. 48–49, 56.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitoje rašoma, jog lenkų pogrindis Vilniaus srityje smarkiai suaktyvėjo. Dauguma lenkų tvirtai tiki, kad po karo bus atkurta dar didesnė ir stipresnė Lenkijos valstybė. Lenkų pogrindis vykdo aktyvią antivokišką propagandą, energingai verbuoja naujus narius ir šnipinėja Vokietijos kariuomenę.

Vokiečių saugumo policijai ir SD Kaune 1942 m. pabaigoje–1943 m. pradžioje pavyko sutriuškinti slaptą lenkų organizaciją. Iš viso iki 1943 m. vasario pabaigos buvo suimti 74 šios organizacijos nariai[1].

1942 m. rudenį Vilniuje gestapas susekė gerai organizuotą lenkų šnipų organizaciją, buvo suimti 28 organizacijos nariai, konfiskuoti 4 trumpųjų bangų radijo siųstuvai. Organizacija palaikė radijo ir kurjerių ryšį su centru Varšuvoje. Surinkta žvalgybinė informacija buvo siunčiama į Varšuvą. Gestapui pavyko suimti vieną kurjerį ir nustatyti Varšuvoje ir Gudijoje svarbius asmenis. Dvidešimt Vilniuje suimtų lenkų šnipų buvo sušaudyta[2].

1943 m. vasario 24–25 d. gestapas netikėtai užklupo lenkų pogrindžio dokumentų padirbinėtojų slaptavietę. Buvo suimta 30 organizacijos narių ir rasta daug kompromituojančios medžiagos (antspaudų, blankų, instrukcijų ir kt.). Vėliau už dokumentų klastojimą buvo suimta dar 40 lenkų. 1943 m. gegužės 25 d. abiejų grupių suimtieji buvo sušaudyti. Tą patį mėnesį gestapui pavyko suimti 28 slaptos lenkų organizacijos „Wolność“ („Laisvė“) narius. Neradus pakankamai įkalčių, 23 suimtieji buvo paleisti. 1943 m. gegužės 17–20 d. buvo suimta apie 50 lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Surasta daug ginklų ir amunicijos[3].

1943 m. pavasarį buvo suimta grupė AK Vilniaus laikraščio „Niepodległość“ leidėjų ir platintojų. Keturi suimtieji buvo sušaudyti[4].

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap.1, b. 61, l. 21–22.

[2] Ibid., l. 23.

[3] Ibid., l. 23–24, 145–146; b. 26, l. 113.

[4] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej…*, s. 62.

1943 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. vėl buvo suimta 50 lenkų šnipų ir dokumentų padirbinėtojų. 1943 m. gegužės–spalio mėn. Vilniuje gestapas demaskavo lenkų teroristų grupę, pasivadinusią Sano kuopa. Buvo suimta apie 80 grupės narių. Ši kuopa buvo pavaldi AK Vilniaus miesto komendantūrai. Organizacijos nariai, gestapo teigimu, buvo labai antibolševikiškai nusiteikę. Vokiečių saugumo policijos ir SD nuomone, Vilniuje veikė dar 5–7 tokios kuopos. Vykdant Sano kuopos narių areštus žuvo du lietuvių saugumo policijos ir vienas vokiečių saugumo darbuotojas. Iš viso iki 1943 m. lapkričio mėn. buvo suimti 137 asmenys, paimta ginklų ir amunicijos[1].

Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1943 m. lapkričio 11 d. pranešime apie saugumo policijos veiklą rašoma, kad 1943 m. Vilniaus srityje buvo suimta 406 lenkų, 415 rusų, 82 lietuvių ir 21 ukrainiečių tautybės partizanas[2].

Nuo 1943 m. rudens vokiečių administracija Lietuvoje ėmė keisti savo politiką lenkų atžvilgiu. Vokiečių saugumo policija sušvelnino lenkų persekiojimą ir baudimą. Suimtus lenkų pasipriešinimo dalyvius nustota masiškai šaudyti. Jie buvo baudžiami kalėjimo bausmėmis, išvežami į darbo stovyklas, o kartais net paleidžiami. Nuo 1943 m. rudens provincijoje veikę AK partizanų būriai dažniau kaudavosi su sovietų partizanais ir lietuvių policija, negu su vokiečiais. Vokiečių administracija ieškojo būdų patraukti lenkų partizanus į savo pusę ir nukreipti juos prieš sovietų partizanus. Kai kurie Vakarų Gudijoje veikę AK būriai nuo 1943 m. pabaigos vos ne atvirai ėmė bendradarbiauti su vokiečių karinėmis ir saugumo policijos įstaigomis.

1944 m. vasario 10 ir 12 d. Vilniuje vyko derybos tarp vokiečių (Vilniaus abvero šefas mjr. Julius Christiansenas, kpt. Eibergas, SS unteršturmfiureris Bieblas) ir AK Vilniaus apygardos vadovybės (komendantas A. Krziżanowskis, slap. Wiłk, AK 3-iosios brigados vadas Gracjanas Frógas, slap. Szczerbiec). Per derybas tartasi dėl

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 33, l. 5,19.

[2] Ibid., l. 3.

lenkų partizanų būrių panaudojimo prieš sovietų partizanus Rūdninkų girioje. Vokiečiai lenkams žadėjo paramą ginklais, šaudmenimis, vaistais, nutraukti lenkų suėmimus ir šaudymus, leisti AK būriams laisvai veikti Vilniaus krašte, jeigu jie neužpuldinės vokiečių kareivių ir okupacinės administracijos. Turgeliuose buvusi AK 3-ioji brigada 1944 m. vasario 25 d. turėjo pradėti kovą su sovietų partizanais Rūdninkų girioje, tačiau AK Vyriausioji komendantūra 1944 m. kovo 13 d. įsakė AK Vilniaus apygardai nutraukti bendradarbiavimą su vokiečiais ir nepuldinėti sovietų partizanų[1]. Nors formali sutartis tarp vokiečių ir Vilniaus AK nebuvo pasirašyta, tačiau vokiečiai slapta tiekė ginklus lenkų partizanams (AK 3-iajai ir 5-ajai brigadoms) ir skatino juos kovoti su sovietų partizanais. Vokiečiai palikdavo ginklus beveik nesaugomuose sandėliuose, kuriuos „užimdavo" lenkų partizanai[2]. Savo ruožtu AK iki pat „Aušros vartų" operacijos (1944 m. liepos 6 d.) didelių operacijų prieš vokiečius nevykdė. Su lenkais tarėsi ne tik karinė, bet ir civilinė vokiečių valdžia. Iniciatyvos ėmėsi Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas ir Vilniaus miesto komisaro pavaduotojas H. Lackneris. Į Vilnių iš Varšuvos buvo pakviestas žinomas germanofilas prof. Władysławas Studnickis. Buvo tariamasi dėl lenkų atstovybės įsteigimo ir lenkų gimnazijos atidarymo Vilniuje, internuotų lenkų kunigų paleidimo. Tačiau W. Studnickiui nepavyko rasti įtakingų susitarimo su vokiečiais šalininkų. Pogrindyje veikęs Lenkų politinių partijų konventas 1944 m. gegužės 22 d. posėdyje atmetė bet kokio bendradarbiavimo su vokiečiais planus[3]. Vilnijoje AK partizanai beveik nevaržomi šeimininkavo kaimo vietovėse, o frontui priartėjus prie Lietuvos atkrito būtinybė derėtis su vokiečių valdžia. Paskutinės didesnės

---

[1] Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centras Maskvoje (toliau – IDKSC), f. 504, ap. 1, b. 14, l. 18–26.

[2] J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa-Wrocław, 1989, s. 136–137.

[3] L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1941–1945*, Warszawa, 1992, s. 83–84.

represijos prieš lenkų pogrindį Vilniuje buvo įvykdytos 1944 m. kovo ir balandžio mėn. Kovo mėn. Vilniuje buvo suimti 49 lenkai[1]. Balandžio 18 ir 20 d. Paneriuose buvo sušaudyta kelios dešimtys lenkų, tarp jų ir laikraščio „Niepodległość“ redakcijos narys Eugeniuszas Gulczyńskis (slap. Baryka)[2].

Okupacinė valdžia lenkų dvasininkus pagrįstai laikė pavojingais priešais. Jie glaudžiai bendradarbiavo su lenkų pogrindžio organizacijomis, o kai kurie patys buvo aktyvūs šių organizacijų nariai. Įtampa, tvyrojusi tarp lietuvių ir lenkų, neaplenkė ir Bažnyčios. Abi pusės varžėsi dėl įtakos Vilniaus srities bažnytinėje hierarchijoje.

Vokiečių okupacijos metais lenkų dvasininkai aktyviai skleidė propagandą. Lenkų kunigams buvo atstovaujama svarbiausiose lenkų pogrindžio institucijose. Kunigas R. Świrkowskis (slap. Tarcza, Romulus) Vilniaus arkivyskupo R. Jałbrzykowskio buvo paskirtas kurijos atstovu ZWZ–AK Vilniaus apygardos politinių partijų taryboje. 1942 m. sausio 12 d. R. Świrkowskis už konspiracinę veiklą gestapo buvo suimtas ir 1942 m. gegužės 6 d. Paneriuose sušaudytas. Vietoj suimto R. Świrkowskio arkivyskupijos kurijos atstovu apygardos Politinių partijų taryboje buvo paskirtas kunigas Władysławas Kisielius. Kunigas Józefas Wojtukiewiczius (slap. Wojciech) suorganizavo pirmojo slapto lenkų laikraščio „Dla Polski“ leidimą. Socialinės globos reikalais pogrindyje veikusio lenkų Raudonojo Kryžiaus vardu rūpinosi kunigas Aleksanderis Lachowiczius (slap. Leszczyna), dokumentų padirbinėtojų grupę (vadinta „Legalizacija“) suorganizavo kunigas Kazimierzas Kucharskis (slap. Szymon). Lenkų vienuolynuose buvo slepiami gestapo persekiojami asmenys, lenkų kunigai bažnyčiose skelbė patriotinius pamokslus, puošė altorius lenkų tautinėmis spalvomis ir t. t.[3]

---

[1] BAK, R6/75, S.83.

[2] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej…*, s. 63.

[3] Ibid., s. 89.

Okupacinė valdžia negalėjo ilgai toleruoti priešiškos lenkų kunigų veiklos. 1942 m. pavasarį lenkų bažnyčiai Vilniuje buvo smogti skaudūs smūgiai. Kovo 3 d. gestapininkai suėmė Vilniaus kunigų seminarijos rektorių Janą Uszyłło ir 15 jos dėstytojų, taip pat buvo suimta apie 70–80 seminarijos studentų. Seminarijos biblioteka, rankraščiai, inventorius buvo išgrobstytas. Be to, buvo suimti šeši kapitulos nariai, devyni buvusio S. Batoro universiteto profesoriai, katalikiškų profesinių ir jaunimo organizacijų vadovai. Iš viso į Lukiškių kalėjimą buvo uždaryta 30 lenkų dvasininkų.

1942 m. kovo 12 d. gestapininkai suėmė Vilniaus arkivyskupą metropolitą R. Jałbrzykowskį ir arkivyskupijos kurijos kanclerį Adamą Sawickį. Jie buvo uždaryti į Marijampolės vienuolyną[1].

1942 m. kovo 26–27 d. Vilniuje buvo uždaryti visi moterų ir vyrų vienuolynai (iš viso 16). Suimti 253 vienuoliai bei vienuolės atsidūrė Lukiškėse.

Vėliau lenkų dvasininkai buvo paskirstyti po įvairias darbo stovyklas, klierikai išvežti darbams į Vokietiją. Šaltupio dvare buvo įdarbinta 21 kunigas ir 11 vienuolių bei klierikų, Panevėžio dvare – 8 kunigai ir 10 klierikų. Vienuolės iš Lukiškių kalėjimo buvo paleistos[2]. Vilniaus dvasinės seminarijos profesoriaus Jano Ellerto liudijimu, kalėjime ir darbo stovyklose suimti lenkų kunigai buvo mušami, jie privalėjo dirbti sunkius fizinius darbus, iš jų dažnai buvo tyčiojamasi ir atiminėjami atsiųsti maisto produktai. Lukiškių kalėjime žiauriai buvo mušami ir kankinami lenkų kunigai R. Świrkowskis ir Janas Krasowskis. Pastarasis J. Ellertui papasakojo, jog kalėjime jis buvo tris naktis iš eilės mušamas ir kankinamas elektros srove. J. Krasowskis dirbo Vilniaus dvasinės seminarijos ekonomu ir iš jo gestapas reikalavo atiduoti seminarijos pinigus. Šaltupio stovykloje kunigus mušdavo stovyklos komendantas P. Petronis ir sargybiniai.

---

[1] Ibid., s. 62.

[2] Ibid., s. 93.

Dėl ligos J. Ellertas 1944 m. birželio 23 d. iš stovyklos buvo paleistas[1]. Dauguma suimtų lenkų dvasininkų buvo paleista į laisvę 1943 m. rudenį ir 1944 m. pavasarį.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės 1942 m. balandžio 14 d. pranešime rašoma, kad lietuvių dvasininkija vokiečių įvykdytas akcijas prieš lenkų dvasininkus Vilniuje vertino ne kaip kovą su Bažnyčia, bet kaip kovą su politikuojančiais lenkų sluoksniais. Lenkų visuomenė taip pat reagavo pageidautina linkme (t. y. ramiai ir klusniai), jokių mitingų ir kontrpriemonių nebuvo. Lietuvių visuomenė palankiai įvertino vokiečių akcijas prieš lenkų dvasininkus[2]. Žurnalistas R. Mackonis savo dienoraštyje taip įvertino lenkų kunigų areštus Vilniuje:

„1942.III.14 d. Jau eina antra savaitė, kai pirmą kartą Vilniaus miesto istorijoje buvo paleistas kariaujančio lenkų nacionalizmo lizdas – kunigų seminarija. Šio lizdo nedrįso pakliudyti ilgus metus caro valdžia, bolševikai, tylėjo lietuviai. Ir tik dabar padarytas galas visai diversijai, kurią vedė kunigų seminarija užkietėjusių ir, galimas dalykas, protiniai nesveikų kunigų vadovaujama ir paties arkivyskupo Jalbžykovskio laiminama bei globojama.

Šis lizdas, ar kaip paskutiniu metu populiariai buvo vadinamas – Sikorskio agentūra, visuomet su niekuo nesiskaitė ir jiems vis rodėsi, kad gali daryti ką tik nori. Ir darė. Vieni per pamokslus aiškino Londono radijo pranešimus, kiti spausdino atsišaukimus, kuriuose buvo rašoma apie Lenkijos atsiradimą, dar kiti rūpinos šios žemės „menkybėmis“ – įvairiausiu maistu ir gėralais. Visa tai per kelias dienas vežė iš paslaptingų seminarijos rūmų dešimtimis sunkvežimių. Gerai, puikiai gyveno dvasiniai tėvai. Dabar daugumas, perkelti į naujas – Lukiškio patalpas atlieka gavėnios rekolekcijas, kurioms pasibaigus, reikia manyti, bus parūpinta naudingesnio darbo negu ligi šiol.

---

1 J. Elerto 1944 08 24 tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 628, l. 13–15.

2 M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej*..., s. 190–191.

Atrodo, kad atėjo galas ne tik diversinei centralei – kunigų seminarijai, reikia dėl aiškumo pridėti – lenkų kunigų, bet pateko į saugumo rankas ir šiaip iš parapijų veiklesnieji Sikorskio agentai.

Šiandien pasklido gandų, kad ir pačiam generaliniam konsului Jalbžykovskiui pasiūlyta pasirinkti kuris nors vienuolynas Lietuvoje. Pasakojama, kad ekscelencija pasirinkęs Marijampolės vienuolyną. Palinkėtumėm jam laimingos kelionės ir niekuomet negrįžti“[1].

Uždarytoji lenkiška Vilniaus dvasinė seminarija 1942 m. spalio 3 d. buvo reorganizuota į lietuvių vadovaujamą dvasinę seminariją (rektorius Ladas Tulaba). Seminarijoje mokėsi 40 klierikų. 1943 m. kovo 18 d. okupacinės valdžios įsakymu ji buvo uždaryta. Seminarijos profesoriai ir klierikai nebuvo suimti ir toliau mokėsi privačiai[2].

Į suimtų lenkų kunigų vietą dažnai buvo skiriami kunigai lietuviai. Daug lietuvių dvasininkų pradėjo dirbti arkivyskupo Vilniaus arkidiecezijos administratoriaus Mečislovo Reinio kurijoje, katedroje, Aušros Vartų, Šv. Petro ir Povilo, vienuolynų ir parapijų bažnyčiose, kurios anksčiau lietuvių dvasininkams buvo beveik neprieinamos. Padaugėjo bažnyčių ir parapijų, kuriose buvo įvesta lietuviškos pamaldos ir pamokslai. Vis daugiau mokinių tikybos buvo mokomi lietuvių kalba. Lietuvių dvasininkų ir lietuvių kalbos įtaka Rytų Lietuvoje sustiprėjo.

9. Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje

Per Lietuvą žygiavo dvi vermachto armijų grupės (Šiaurės ir Centro), dėl to čia veikė įvairių operatyvinių grupių padaliniai. Į Vilnių iš Poznanės 1941 m. birželio 26 d. su vermachto 9-osios armijos

---

1 R. Mackonio dienoraštis, 1942 m., 2 sąsiuvinis, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 20317/3, t. 3, l. 36.

2 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (toliau – AAN), 202/III-132, s. 23.

štabu atvyko B operatyvinės grupės 7a būrys (vadas štandartenfiureris W. Blume). 1941 m. liepos 3 d. šią komandą pakeitė B operatyvinės grupės 9-asis būrys, iki kovo mėn. priklausęs 9-ajam policijos batalionui, kuris 1941 m. birželio pabaigoje buvo paskirstytas 8-ajam ir 9-ajam operatyviniams būriams. Richardo Neuberto 3-iasis būrys buvo priskirtas 9/B operatyviniam būriui, kuriam vadovavo oberšturmfiureris Alfredas Filbertas. Nors šis būrys Vilniuje išbuvo tik iki liepos 23 d., tačiau spėjo pasižymėti civilių gyventojų žudynėmis. Iki išvykimo į Gudiją 9-asis operatyvinis būrys Vilniuje sušaudė apie 400 žmonių[1].

Galiausiai 1941 m. rugpjūčio 3 d. Vilnių perėmė 3/A operatyvinio būrio padalinys (Teilkommando 3/A), vadovaujamas SS oberšturmfiurerio E. Wolffo, o vėliau – SS hauptšturmfiurerio H. Gertho. Šiame padalinyje tarnavo 40 asmenų. Iki 1941 m. liepos 8 d. vokiečių operatyviniai padaliniai Vilniuje nužudė 321 žydą[2].

Apie 1942 m. vasario mėn. 3/A padalinys buvo pavadintas Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriumi. Jam iš pradžių vadovavo minėtasis H. Gerthas, o paskiau – R. Neugebaueris ir A. Mülleris.

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių pranešimai rodo, kad 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių karo lauko komendantūros įsakymu lietuvių policija ir karinės formuotės buvo perimtos vokiečių žinion ir naudojamos gyventojų represijoms vykdyti. Suėmimai Vilniuje prasidėjo 1941 m. birželio 26 d., o pogromai – liepos 4–5 d. 1941 m. liepos 13 d. pranešime apie įvykius Sovietų Sąjungoje (Ereignismeldung UdSSR Nr. 21) rašoma, jog lietuvių tvarkos tarnybą perdavus operatyvinio būrio dispozicijon jai buvę pavesta dalyvauti žydų likvidavimo akcijose. Buvę atrinkta 150 lietuvių tarnautojų, kurie turėję suiminėti žydus ir uždaryti juos į koncentracijos stovyklą

---

[1] R. Neuberto 1947 03 24 tardymo protokolas, Vladimiro srities KGB valdybos archyvas, baudž. byla K-109855, t. 1, l. 28–37.

[2] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen...*, S. 142.

„yptingam apdorojimui“, t. y. nužudymui. Šis darbas esą jau prasidėjęs ir kasdien likviduojama po 500 žydų ir sabotuotojų. Nužudytųjų pinigai ir vertingi daiktai perimami reicho nuosavybėn[1]. Suimtuosius pradėta gabenti į už 7 km nuo Vilniaus esantį Panerių pušyną ir šaudyti dar sovietmečio laikais iškastose didžiulėse duobėse. Ten buvo planuojama įrengti kuro bazę. Pirmą kartą Paneriuose žmonės buvo sušaudyti 1941 m. liepos 11 d. Tuomet iš Lukiškių kalėjimo buvo atvesta ir sušaudyta 348 žmonės (žydai ir sovietiniai karo belaisviai).

Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingojo būrio vardas aptinkamas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą ypatingojo būrio reikmėms[2]. Ypatingojo būrio (toliau YB) narių parodymais, duotais sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys steigėsi pirmomis karo dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 žmonių, vilkėjusių civilius drabužius. Pirmieji būrio organizatoriai buvo j. ltn. Jakubka ir Butkus. Paskui būriui vadovauti ėmė karininkas Juozas Šidlauskas (nuo 1941 m. liepos 23 d.). Būrio nariams buvo išduoti rusiški šautuvai ir balti raiščiai. YB iš pradžių bazavosi dabartiniuose Vidaus reikalų ministerijos rūmuose (Šventaragio gatvėje). Būrio nariai buvo naudojami sargyboms ir žydams varyti iš butų į getą.

1941 m. vasarą YB persikėlė į Vilniaus g. 12. Dauguma jo narių turėjo butus mieste. Lapkričio mėn. J. Šidlauskas iš būrio vado pareigų buvo atleistas ir jo vieton paskirtas ltn. Balys Norvaiša, o pavaduotoju tapo ltn. Balys Lukošius. Šiuo laikotarpiu būrio narių buvo sumažinta ir jų liko 40–50. Iš pradžių stojant į būrį jokių pasižadėjimų rašyti nereikėjo, o persikėlus į Vilniaus gatvę jau buvo reikalaujama rašyti pasižadėjimus dėl sutikimo tarnauti būryje ir griežtai saugoti paslaptis. Už paslapčių pagarsinimą buvo grasinama

---

[1] Pranešimai iš SSRS Nr. 21. BAP, R58/214, S. 147.

[2] Trumpa istorinė pažyma apie Vokiečių saugumo policijos ir SD bei Vilniaus ypatingojo būrio nusikalstamą veiklą, LYA, V. Sausaičio baudžiamoji byla, arch. Nr. 47746/3, t. 2, l. 135–136.

karo lauko teismu ir sušaudymu. Už tarnybą YB buvo mokama keliasdešimt markių ir maisto produktais.

1942 m. rudenį YB būstinė iš Vilniaus gatvės persikėlė į gestapo rūmus Gedimino g. 36 (pokario metais čia buvo nuolatinė sovietų saugumo rezidencija)[1]. 1943 m. pabaigoje B. Norvaiša ir B. Lukošius perėjo tarnauti į savisaugos batalioną ir būrio vadu tapo viršila Jonas Tumas[2]. Kai kurie būrio nariai iš pradžių vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas, o 1942 m. jie buvo aprengti žaliomis SD uniformomis su svastikos ženklu ir kaukole ant kepurės. Jiems taip pat buvo išdalyti tarnybiniai SD pažymėjimai. Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tačiau buvo keletas rusų ir lenkų. YB buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė jos pareigūnų nurodymus.

Ilgiausiai YB vadovavo esesininkas Martinas Weissas. Jis ne tik komanduodavo šaudant žmones Paneriuose, bet ir pats dažnai pistoletu pribaigdavo sužeistas aukas. 1943 m. M. Weissas buvo paskirtas vadovauti moterų lageriui Rasų gatvėje, o į jo vietą atėjo eilinis Fiedleris. YB buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir šį „darbą" dirbo visą savo egzistavimo laiką. Daugiausia žmonių šis būrys sušaudė 1941 m. Tuomet vos ne kasdien YB vykdavo šaudyti į Panerius. Aukos į Panerius būdavo atvaromos pėsčiomis, vežamos sunkvežimiais, o kartais ir traukiniais. Pasmerktieji buvo atgabenami iš Lukiškių kalėjimo, Vilniaus geto ir kitų Rytų Lietuvos kalinimo vietų. Šaudyti važiuodavo 20–30 YB vyrų. Vieni šaudydavo, kiti eidavo sargybą arba atvesdavo žmones prie duobių. Šaudymo vieta Paneriuose buvo aptverta spygliuotąja viela ir vadinama baze. Slaptai stebėjęs ir dienoraštyje fiksavęs Panerių žudynes žurnalistas Kazimierzas Sakowiczius pažymėjo, jog 1941 m. liepos mėn. buvo šaudoma 17 dienų po 250–300 žmonių. Iš viso tą mėnesį buvo sušaudyta apie

---

[1] P. Černiausko 1969 11 11 apklausos protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 47746/3, t. 1, l. 208.

[2] Ibid., l. 242.

5 tūkst. žmonių. Rugpjūčio mėn. buvo šaudyta 10 dienų ir nužudyta apie 2 tūkst. žmonių[1].

YB žudė ne tik Paneriuose, bet ir kitose Rytų Lietuvos vietose: Nemenčinėje (403 žm.), Naujojoje Vilnioje (1159 žm.), Varėnoje (1767 žm.), Jašiūnuose (575 žm.), Eišiškėse (3446 žm.), Trakuose (1146 žm.), Semeliškėse (962 žm.), Švenčionyse (3726 žm.). Nuo 1941 m. rugsėjo 1 iki lapkričio 25 d. YB Paneriuose sušaudė 18 898 žmones, o kitose Vilniaus apygardos vietovėse – 13 501 žmogų[2]. Absoliučią 1941 m. sušaudytų žmonių daugumą sudarė žydai, taip pat buvo ne žydų tautybės komunistų ir sovietinių karo belaisvių.

Be to, YB saugojo gestapo rūmus ir vidaus kalėjimą Gedimino gatvėje bei Panerių bazę. Bazės apsaugai buvo skiriama 10–12 būrio narių, kurie ištisą parą nuo pašalinių saugodavo egzekucijų vietą. Sargybos pamainas skirstydavo viršila J. Tumas. Kai 1943 m. pavasarį naciai uždarė Vilniaus vienuolynus ir konfiskavo jų turtą, YB nariai ėjo sargybą prie vienuolynų, kol vokiečiai išsivežė konfiskuotą turtą[3].

Kai buvo šaudomos ypač gausios žmonių kolonos, būriui talkindavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kariai, kurie dažniausiai padėdavo varyti pasmerktųjų kolonas ir stovėdavo apsaugos žiede. Kaip atrodydavo pačios žudynės? Štai vieno iš YB nario parodymai:

„Atvarytus vyrus suvarėme į vieną duobę, nes į duobę buvo iškastas įėjimas. Ten, duobėje, jie buvo saugomi prieš šaudymą. Paskiau jie buvo imami ir grupėmis varomi į kitą duobę, kur juos šaudydavo. Kuomet pasmerktieji buvo suvaryti į duobę, tai Vaisas davė jiems nurodymą atiduoti visas brangenybes, laikrodžius, žiedus. Jie dėdavo į vieną vietą ir po to Vaisas pasiimdavo. Šaudymui imdavo po 10 vyrų, juos nuvarydavo į kitą duobę [...]. Ta duobė buvo labai

---

[1] Žurnalisto K. Sakovičiaus dienoraštis, vertimas iš lenkų kalbos, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 47746/3, t. 1, l. 166–170.

[2] Ibid., l. 134, 180; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 136–137.

[3] J. Tumo 1969 10 22 apklausos protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 47746/3, t. 1, l. 186–191.

didelė ir jos kraštuose buvo iškasti grioviai jos betonavimui. Tuose grioviuose ir šaudė. Prieš šaudymą pasmerktieji turėdavo nusirengti visiškai nuogai ir paskiau juos statydavo ant griovio krašto veidais į duobę. Už jų nugarų, maždaug 5 metrų atstume, išsirikiuodavo „ypatingo būrio" dalyviai ir iš šautuvų šaudydavo. Būrio dalyvių išsirikiuodavo tiek, kiek būdavo pasmerktųjų. Kiekvienas būrio dalyvis turėjo nušauti po vieną žmogų. Po šūvių pasmerktieji nuvirsdavo į griovį. Po to statydavo kitus pasmerktuosius. Taip buvo daroma iki kol nebuvo visi sušaudyti.

[...] Ypatingai aktyvūs šaudymo dalyviai buvo Golcas, Grikštas, Germanavičius, Jakštas, Januškevičius, Livčinas, Dieninis, Kliukas, Cibulskis. Jie labai aktyviai šaudė, jautė lyg kokį ir malonumą ir stengėsi gauti degtinės, nes po šaudymo duodavo degtinės. Be to, po šaudymo būrio dalyviai plėšė sušaudytųjų turtą, jį pardavinėdavo ir paskiau girtuokliaudavo"[1].

Buvo atvejų, kai šaudymus fotografuodavo vokiečiai. Ne vokiečiams fotografuoti buvo griežtai draudžiama[2].

1943 m. YB šaudė kur kas rečiau ir mažiau žmonių negu 1941–1942 m. Šiuo laikotarpiu dažniausiai buvo šaudomos nedidelės žydų, sovietų ir lenkų pogrindžio dalyvių grupės. 1943 m. rudenį apie 20 kartų buvo sušaudytos nedidelės žmonių grupės. Į egzekucijas paprastai vykdavo 7–8 YB nariai ir keli vokiečiai (M. Weissas, Fiedleris, Krabas). 1944 m. YB Paneriuose žmonių nešaudė. 1943 m. gruodžio mėn. egzekucijų vietą Paneriuose ėmė saugoti kažkoks SS dalinys[3].

1943 m. rudenį gestapas ėmė ruoštis naikinti masinių žudynių pėdsakus. Buvo iškasta nauja aštuonių metrų gylio duobė, kurią apdengė stogu ir viduje įrengė gultus bei virtuvę. 1943 m. pabaigoje

---

[1] P. Černiausko 1969 11 12 tardymo protokolas, ibid., l. 210–211.

[2] V. Korsako 1969 11 13 apklausos protokolas, ibid., l. 258.

[3] B. Želvio 1944 08 14 tardymo protokolas, ibid., t. 2, l. 51–53.

Vilniaus gestapo sekretoriaus Faulhaberio vadovaujami sargybiniai čia atvežė apie 80 žydų ir sovietinių karo belaisvių. Jie buvo apgyvendinti duobėje ir privalėjo atlikti „specialų valstybinės svarbos darbą“ – deginti sušaudytųjų lavonus. Belaisviai atkasdavo lavonus ir juos klodavo į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5 metro aukščio laužus. Kiekviename tokiame laužе buvo sudeginta po kelis tūkstančius lavonų[1]. Minėtoje grupėje dirbusio Matvejaus Zaidelio liudijimu nuo 1943 m. gruodžio mėn. iki 1944 m. balandžio 15 d. devyniolikoje laužų buvo sudeginta 56 tūkst. lavonų, o kito grupės nario Abraomo Bliazerio teigimu – 68 tūkst. lavonų[2]. 1944 m. balandžio 15-osios naktį trylikai lavonų degintojų pavyko pabėgti iš Panerių. Vienuolika bėglių vėliau prisidėjo prie sovietų partizanų Rūdninkų girioje[3].

Nuo 1943 m. rugpjūčio mėn. YB ėmė vadintis Latvių legiono 11-ojo bataliono būriu. Senieji YB narių liudijimai buvo pakeisti naujais Latvių legiono karių liudijimais. Tačiau Vilniuje YB ir toliau liko veikti Vokiečių saugumo policijos ir SD dispozicijoje[4].

Artėjant frontui, 1944 m. liepos pradžioje YB buvo išvežtas į Kauną ir apgyvendintas IX forte. Čia atvyko ir M. Weissas. YB nariai ėjo sargybą, o traukdamiesi iš Kauno dar spėjo sušaudyti apie 100 IX forto kalinių. Po to YB išvyko į Tilžę. Čia būrys buvo įlaipintas į traukinį ir nuvežtas į Štuthofą. Netrukus YB gavo užduotį nuvežti traukiniu į Torunę apie 1,2 tūkst. žydžių, o vėliau jas lydėti į specialiai paruoštą stovyklą. Ten YB išbuvo iki 1945 m. balandžio pradžios, kol vėl gavo užduotį varyti žydžių koloną Bidgoščiaus *(Bromberg)* link. Priartėjus fronto linijai, pirmiausia pasišalino M. Weissas, o paskui išsilakstė ir kiti būrio nariai. Varomos žydės liko gyvos. Dalis YB

---

[1] H. Pasierbska, *Ponary: Wilenska golgota*, Sopot, 1993, s. 36.

[2] LYA, baudž. byla, arch. Nr. 47746/3, l. 178–179.

[3] H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 37.

[4] P. Černiausko 1947 05 30 tardymo protokolas, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 43057/3, l. 27.

narių traukėsi toliau į Vokietiją, kiti liko Raudonosios armijos užimtoje zonoje[1]. Taip baigėsi ypatingojo būrio istorija.

Iki šiol sunku atsakyti į du klausimus: kiek iš viso žmonių tarnavo YB ir kiek iš viso žmonių jis nužudė. Lenkijos istorikės Helenos Pasierbskos sudarytame sąraše yra 108 šiame būryje 1941–1944 m. tarnavusių asmenų pavardės[2]. Tikriausiai tai daugmaž atitinka YB tarnavusių žmonių skaičių. Vis dėlto reikėtų pridurti, jog ne visi YB nariai dalyvavo žudynėse. Dar sunkiau nustatyti YB nužudytų žmonių skaičių. Istorijos literatūroje paprastai nurodomas 100 tūkst. Paneriuose žuvusiųjų skaičius, autoriaus nuomone, yra padidintas. Atsižvelgiant į tai, kad Paneriuose šaudė ne tik YB, bet ir kiti okupacinės valdžios padaliniai, YB aukų būtų kelios dešimtys tūkstančių žmonių.

Koks gi tolesnis YB narių likimas? Dauguma aktyvių YB žudikų už padarytus nusikaltimus susilaukė pelnyto atpildo, nors juos baudė ne Lietuvos valdžia. 1945 m. sausio 29 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo karinės kolegijos išvažiuojamoji sesija mirties bausme nuteisė dešimt buvusių YB narių: Juozą Augustą, Borisą Baltūsį, Miką Bogotkevičių, Joną Dvilainį, Juozą Macį, Vladą Mandeiką, Joną Norkevičių, Joną Oželį-Kazlauską, Stasį Ukriną, Povilą Vaitulionį.

Iš viso ligi šiol įvairiomis bausmėmis sovietų ir Lenkijos valdžia yra nubaudusi 20 buvusių YB narių[3]. Kiti Vilniaus YB nariai mirė arba žuvo pokario metais, treti tebegyvena įvairiose pasaulio šalyse.

Vilniaus YB istorija – tai baisus nacistinio totalitarizmo ir genocido istorijos fragmentas. Kitomis istorinėmis aplinkybėmis tie patys Panerių žudikai galėjo būti normalūs žmonės ir prasmingai gyventi. Daugelis YB narių apie savo būsimąjį „darbą“ sužinojo tik atvykę į

---

[1] P. Černiausko 1969 11 12 apklausos protokolas, ibid., baudž. byla, arch. Nr. 47746/3, t. 1, l. 217–219.

[2] H. Pasierbska, *Ponary...*, s. 361–367.

[3] Ibid., s. 213.

Panerius, ir jie neišdrįso atsisakyti šaudyti žmonių. Kartą susitepę krauju, jie nebeturėjo kelio atgal, nebent galėjo būti sušaudyti kartu su savo aukomis. Dauguma stengėsi nuslopinti savo sąžinę degtine, tačiau ir tai negelbėjo nuo atpildo baimės, nakties košmarų bei psichikos sutrikimų. Siaubinga totalitarinė sistema naikino ne tik savo tikrus ar įsivaizduojamus priešus, bet ir paprastus sraigtelius. Žmonių gyvenimas buvo paverstas nuolatiniu ir nesibaigiančiu košmaru.

10. Lietuvos gyventojų naikinimas koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose

1941 m. naciams įvykdžius masines krašto „valymo“ akcijas (žydų ir komunistų žudynes), svarbiausiomis Lietuvos gyventojų naikinimo ir persekiojimo vietomis tapo kalėjimai, koncentracijos bei priverčiamųjų darbų stovyklos ir žydų getai. Nesunaikinti komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai, pasipriešinimo judėjimo dalyviai ir kiti nacistų persekiojami asmenys buvo suvaryti į kalėjimus ir priverčiamųjų darbų stovyklas.

Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjime 1941 m. gruodžio mėn. buvo kalinami 175 politiniai kaliniai[1]. Kauno sunkiųjų darbų kalėjime, gruodžio 20 d. duomenimis, vokiečių policijos ir kitų vokiečių valdžios organų žinioje buvo kalinama 114 politinių kalinių, o lietuvių policijos ir kitų administracinių organų žinioje – 182 politiniai kaliniai[2].

Šiaulių sunkiųjų darbų kalėjime gruodžio mėn. buvo tardomi 73 politiniai kaliniai, Panevėžio kalėjime – 56, Marijampolės – 182, Švenčionių – 35, Ukmergės – 3, Telšių – 14, Raseinių arešto namuo-

---

[1] LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 115.

[2] Ibid., l. 120.

se – 38, Alytaus – 19, Utenos – 24, Tauragės areštinėje – 25 politiniai kaliniai[1].

Lietuvos kalėjimuose ir arešto namuose nuo 1941 m. liepos 1 iki gruodžio 31 d. buvo kalinta 39 755 (tarp jų 7848 politiniai), 1944 m. sausio–gegužės mėn. – 27 043 (tarp jų 6361 politinis) kaliniai[2]. Kaliniai daugiausia gyveno pasibaisėtinomis sąlygomis. Kalėjimai buvo perpildyti. Pavyzdžiui, Kauno kalėjimas buvo pastatytas 700 vietų, o 1943 m. birželio 1 d. jame kalinti 1269 kaliniai (865 kriminaliniai ir 374 politiniai)[3]. Maisto normos buvo mažos, trūko drabužių, patalynės, muilo ir kitų būtiniausių dalykų. Ukmergės kalėjimo viršininkas P. Jameikis 1944 m. vasario 29 d. Kalėjimų departamento direktoriui skundėsi: „Visiškas trūkumas baltinių ir patalynės. Tam tikras kiekis dar yra, bet tiek sudėvėti, kad užteks jų visai trumpam laikui. Praktikuojama, kad suimtieji atsineštų savų, bet yra didelis procentas suimtųjų, kurie ir namuose labai vargingai gyveno ir visas jų turtas – kiek patys dėvi. Be to, jau virš dvejų metų neskiriama nė kiek muilo bei kitų švarai palaikyti reikalingų priemonių. [...] Šiuo laiku, kada taip smarkiai plečiasi dėmėtoji šiltinė, baltinių, patalynės ir muilo reikalingumas yra labai opūs ir svarbūs klausimai. Šiuos trūkumus nepašalinus, galima susilaukti skaudžių pasekmių, lygiai kaip buvo vienais metais kituose kalėjimuose“[4].

Kaliniams skirtos maisto normos karo metu keitėsi. 1941 m. liepos 30 d. Kaune speciali komisija (nariai – laikinai einantis kalėjimų inspektoriaus pareigas S. Žemgulis (komisijos pirmininkas), Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkas I. Vylius-Velavičius, to paties kalėjimo ūkio vedėjas V. Ramanauskas, kalėjimo gydytojas R. Masalskis, Teisingumo ministerijos sekretorius P. Mašalaitis) nu-

---

[1] Ibid., l. 144, 153, 171, 183, 190, 200, 219, 231, 242, 251.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 140.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 25, l. 12–13.

[4] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 363.

statė tokias dienos maitinimo normas nedirbantiems sveikiems kaliniams:

1. Ruginės duonos	450 g
2. Mėsos	20–40 g
arba	(priklausomai nuo mėsos rūšies)
žuvies	55–80 g
3. Riebalų	20 g
arba pieno	0,3 l
4. Kruopų, ryžių, pupų, kvietinių miltų arba makaronų	70–85 g
5. Bulvių arba kruopų	75 g
6. Daržovių (burokų, kopūstų arba runkelių)	200–300 g
7. Druskos	15 g
8. Kavos	2 g
arba arbatos	0,2 g
9. Cukraus	10 g

Dirbantys kaliniai, kalinės gimdyvės, kaliniai ligoniai ir vaikai gaudavo didesnes maisto normas[1].

Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos valdytojo F. Senkaus 1942 m. aplinkraštyje Nr. 47 dėl kalinių maitinimo kaliniai buvo suskirstyti į keturias kategorijas: nedirbančius, dirbančius, vežamus iš vienos vietos į kitą ir sergančius. Visi kaliniai maitinimo atžvilgiu buvo prilyginti civiliams gyventojams (tiktai kaliniai negaudavo cukraus). Sunkiai ir ilgai dirbantiems kaliniams, kaip ir laisvėje atitinkamą darbą dirbantiems gyventojams, priklausė maisto priedai[2].

Tiekimo ir paskirstymo įstaigos Maitinimo valdybos 1943 m. gruodžio 20 d. aplinkraštyje Nr. 257 nustatytos savaitinės kalėjimuo-

---

[1] Komisijos kalinių maitinimo normoms nustatyti 1941 07 30 aktas, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 5, l. 147–148.

[2] Tiekimo ir paskirstymo įstaigos maitinimo valdybos 1942 06 bendraraštis Nr. 47, ibid., f. R-624, ap. 3, b. 5, l. 81.

se, areštinėse bei koncentracijos stovyklose esančių kalinių maitinimo normos:

1.	Ruginės duonos	2250 g (Vokietijos piliečiams – 2400 g)
2.	Mėsos	200 g (200 g)
3.	Riebalų	130 g (170 g)
4.	Kruopų	150 g (150 g)
5.	Cukraus	75 g (80 g)
6.	Kavos surogatų	50 g (75 g)
7.	Arbatžolių	30 g (30 g)
8.	Bulvių	7000 g (7000 g)
9.	Varškės arba sūrio	100 g (120 g)
10.	Marmelado	50 g (100 g)

Sergantys kaliniai, nėščios ir žindyvės moterys, pateikę gydytojų pažymėjimus, galėjo gauti maisto produktų priedus[1].

1943 m. gruodžio 8 d. generalinis komisaras nusiuntė raštą teisingumo generaliniam tarėjui dėl maisto kaliniams perdavimo:

„Iki šiol Teisingumo žinyboje esančiuose namuose suimtiesiems taikomas būdas leisti kalinių lankytojams perduoti kaliniams maistą dabartinėmis karo sąlygomis nebeleistinas. Tas veda prie nešvaros ir netvarkos kamerose, prie nekontroliuojamų pasikalbėjimų su lankytojais, slaptų perdavimų įvairių daiktų ir prie nuolatinio apgulimo namų suimtiesiems lankytojais [...].

Maistas kaliniams tegali būti priimamas tuo būdu, kad kalėjimo administracijos priimtas maistas būtų sunaudojamas pakartotiniam maisto pagerinimui visų kalinių labui. Kitokiu būdu maistas į kameras ir kalinių darbovietes daugiau atsidurti neprivalo [...]“[2].

---

[1] Tiekimo ir paskirstymo įstaigos maitinimo valdybos 1943 12 20 bendraraštis Nr. 257, ibid., l. 33–34.

[2] Generalinio komisaro 1943 12 08 raštas teisingumo generaliniam tarėjui, ibid., l. 58.

Vokiečių okupacijos metais iš pradžių veikė Pravieniškių (Kauno apskr.) ir Dimitravo (Kretingos apskr.) priverčiamųjų darbų stovyklos. 1942 m. gegužės 15 d. pradėjo veikti ir Pabradės (Švenčionių apskr.) priverčiamųjų darbų stovykla. Stovyklos buvo pavaldžios Lietuvos generalinės srities Vidaus reikalų vadybai. Į jas suimtieji buvo atiduodami apskričių viršininkų nutarimais, remiantis Lietuvos Respublikos „Nepaprastojo meto“ įstatymo 6 str. 5§ a punkto paskutine pastraipa („Vyriausybės žinios“, Nr. 717/5667, 1940 m.)[1]. Čia dažniausiai buvo uždaromi administracine tvarka nubausti, t. y. darbo drausmę pažeidę arba nedirbantys, asmenys. Reicho komisaro 1941 m. spalio 6 d. potvarkiu apygardų komisarams buvo suteikta teisė bausti darbo drausmę pažeidusius asmenis laisvės atėmimu 6 savaitėms arba pinigine bausme iki 1000 markių. Darbo ir socialinių reikalų generalinio tarėjo 1942 m. birželio 17 d. potvarkiu apskričių viršininkai už nusižengimus registracijos ir darbo prievolėms galėjo uždaryti asmenis į priverčiamųjų darbų stovyklą iki 3 mėnesių. Tačiau vokiečių civilinė valdžia lietuvių administracija nepasitikėjo ir manė, kad nusižengę asmenys turėtų būti uždaromi tik vadovaujantis reicho komisaro 1941 m. spalio 6 d. potvarkiu[2]. Generalinio komisariato pareigūnų nuomone, stovyklų Lietuvoje nepakako, jų reikėjo daugiau. Masiškas darbo drausmės pažeidėjų uždarymas į priverčiamųjų darbų stovyklas, sunkiau nusikaltusiųjų atidavimas vokiečių ypatingajam teismui ir nuosprendžių skelbimas spaudoje, vokiečių pareigūnų nuomone, turėjo labai pagerinti drausmę įmonėse ir įstaigose[3].

Kalėjimuose ir priverčiamųjų darbų stovyklose kaliniai buvo alinami ir terorizuojami sunkiu darbu, mušimais, mirties bausmėmis. Lietuvoje ypač pagarsėjo Pravieniškių priverčiamųjų darbų stovykla.

---

[1] Vidaus reikalų vadybos Priverčiamojo darbo įstaigų inspekcijos 1942 05 18 raštas Rokiškio apskrities viršininkui, ibid., f. R-708, ap. 1, b. 5, l. 63.

[2] Generalinio komisaro 1942 10 10 raštas dėl darbo sutarčių pažeidimų ir priverčiamojo darbo stovyklų, ibid., f. R-613, ap. 1, b. 59, l. 26–28.

[3] Ibid., l. 29–30.

Joje dvylikoje kamerų buvo laikoma 400–500, o kartais 1000 kalinių, tarp jų būdavo moterų, vaikų ir senelių. Kaliniai dirbo durpių kasimo ir miško kirtimo darbus. Naujai atvykę kaliniai kelias dienas negaudavo maisto. Jie taip nusilpdavo, kad nebegalėdavo vaikščioti ir tindavo nuo bado. Darbo normų nevykdantys kaliniai buvo palieka-mi dirbti iki vidurnakčio. Už režimo pažeidimą jie buvo mušami ir šaudomi. Žiaurumu pagarsėjo stovyklos komendantas kpt. Schreiberis. 1944 m. birželio mėn. už dviejų prižiūrėtojų nužudymą ir pabėgimą buvo sušaudyta 10 kalinių[1]. Frontui artėjant prie Kauno, 1944 m. liepos viduryje stovyklos komendanto Andersono įsakymu buvo sušaudyta 250 Prancūzijos žydų, kurių lavonus sudegino 20 kalinių komanda (lietuviai ir lenkai)[2].

Kaliniams žydams maisto norma buvo perpus mažesnė negu kitiems kaliniams. Žydai dažnai net nebuvo laikomi kaliniais. Kalėjimai ir stovyklos jiems būdavo surinkimo vieta prieš išvedant sušaudyti. Antai Dimitravo stovykloje trumpą laiką buvo kalinamos 49 žydės su vaikais, kol buvo išsiųstos sušaudyti į Darbėnus[3].

Dėl maisto ir vaistų stokos, antisanitarinių gyvenimo sąlygų kaliniai dažnai sirgdavo, kildavo epidemijos. 1942 m. sausio 19 d. Kauno kalėjime per dėmėtosios šiltinės epidemiją susirgo 20 kalinių, Šiaulių – 23 (5 kaliniai mirė)[4]. Lėšų kaliniams gydyti nebuvo skiriama. Kalėjimus tikrinusios gydytojų komisijos pažymėdavo, kad kalinių gyvenimo sąlygos yra baisios. Ypač kentėdavo į gestapo rankas pakliuvę kaliniai. Tardomi jie būdavo žiauriai kankinami. Vokiečių saugumo policijoje ir SD vertėju dirbęs Viktoras Eidukaitis prisimena:

„Suimtųjų tardymai vykdavo specialiai įrengtuose kabinetuose. Jų sienose buvo įtaisyti metaliniai kabliai, ant kurių pakabindavo

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 370–371.

[2] Ibid., p. 372.

[3] Ibid., p. 364.

[4] LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 28, l. 72.

tardomąjį. Dažniausiai prieš tai aukai surišdavo rankas už nugaros ir tada kabindavo. Taip žmonėms būdavo išnarinamos rankos. Tardymo kabinetuose buvo specialių įvairaus dydžio nagaikų. Jomis mušdavo. Be to, mušdavo kumščiais, spardydavo kojomis. Neretai tardomieji jau nepajėgdavo stovėti po tardymo, kiti betardant nuo kankinimų ir mirdavo.

Po tardymo dažniausiai auką sušaudydavo ir tik labai retą išsiųsdavo į kalėjimą ar koncentracijos stovyklą. Tardydavo Albertas Helmutas Rauka SD patalpose [...]"[1].

Mirties bausmėmis nubausti kaliniai dažniausiai buvo siunčiami į Vilniaus ir Kauno kalėjimus, iš čia – į IX fortą ir Panerius. Griežtomis bausmėmis nuteisti kaliniai buvo laikomi Vokiečių saugumo policijos ir SD žinioje. Į Pravieniškių, Dimitravo ir Pabradės priverčiamųjų darbų stovyklas buvo siunčiami apygardų komisarų, policijos vadų, apskričių viršininkų administracine tvarka nubausti asmenys. Kalinių padėtis ir likimas iš dalies priklausė ir nuo kalėjimo viršininko asmenybės. Atsirasdavo humaniškų kalėjimo pareigūnų, kurie žmoniškai elgdavosi su kaliniais ir stengdavosi jiems visaip padėti. Kaip pavyzdį galima paminėti Juozą Brejerį. Jis karo pradžioje buvo paskirtas Šiaulių kalėjimo viršininku. Jo žinioje buvo kriminaliniai kaliniai, o politiniai kaliniai ir žydai buvo SS dalinio žinioje. Praėjus kelioms savaitėms nuo karo pradžios SS dalinio vadas atsiuntė kalėjimo darbuotojams 12 šautuvų ir įsakė paskirti 12 kalėjimo tarnautojų žydams šaudyti. J. Brejeris atsisakė vykdyti SS dalinio vado įsakymą motyvuodamas tuo, kad Lietuvos Respublikos kalėjimų statutas griežtai draudė kalėjimo tarnautojams šaudyti mirties bausme nuteistus kalinius. Tuomet esesininkas įsakė J. Brejeriui vykti į Kauną pas teisingumo ministrą (M. Mackevičių) ir gauti leidimą šaudyti žydų tautybės piliečius. Nuvykęs į Kauną, J. Brejeris teisingumo ministrui papasakojo apie susidariusią padėtį, ir šis patarė jam pasilikti kelias dienas Kaune ir laukti, kol padėtis pasikeis. Grįžęs į

---

[1] Cit. iš: V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, Vilnius, 1984, p. 64–65.

Šiaulius, J. Brejeris kelias dienas slapstėsi. Vokiečių pareigūnas tuo metu išvyko į Rygą, ir taip J. Brejeris išvengė jam grėsusios bausmės[1].

Paskui J. Brejeris buvo paskirtas Švenčionių kalėjimo viršininku. Šias pareigas jis ėjo iki vokiečių okupacijos pabaigos. Švenčionių kalėjimas buvo nedidelis. Jame tilpo iki 150 kalinių. Dauguma jų buvo nubausti už smulkius nusikaltimus. Sunkiai nusikaltę ir politiniai kaliniai buvo vežami į Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimą. Kaliniai maistą gaudavo pateikę korteles, ir jo normaliam maitinimuisi neužteko. Tuomet J. Brejeris leido civiliams gyventojams perduoti kaliniams maistą. Taip kaliniai buvo apsaugoti nuo bado ir nusilpimo.

Drausmė kalėjime buvo palaikoma vadovaujantis kalėjimo vidaus tvarkos statutu. Pažeidę statutą kalėjimo tarnautojai buvo baudžiami kelių parų areštu (už žiaurų elgesį su kaliniais), o kaliniai – karceriu (išskyrus žiemos laiką). 1943 m. estų SS dalinys Švenčionių apskrityje gaudė žmones darbams į Vokietiją. Suimti jauni vyrai ir merginos buvo vežami į kalėjimo patalpas. Ten jų sveikatą tikrino komisija, ir tinkami darbams jaunuoliai būdavo vedami į kalėjimo ūkio kiemą. J. Brejerio žmona keturis suimtus asmenis paslėpė savo bute, o vakare jie išėjo į laisvę. J. Brejeris susitarė su estų dalinio vadu, ir naktį 46 sugauti jaunuoliai iš kalėjimo ūkio kiemo buvo išleisti į laisvę. Vokiečių karininkas kitą dieną apkaltino kalėjimo tarnautojus sugaudytųjų darbams paleidimu ir įsakė kelis jų suimti. Suimti Švenčionių kalėjimo tarnautojai buvo nuvežti į Vilnių, tačiau savo kaltės nepripažino. J. Brejeris nuvyko į Teisingumo vadybą ir pasiskundė, kad jo valdiniai buvo neteisėtai suimti. Praėjus kelioms savaitėms Švenčionių kalėjimo tarnautojai buvo paleisti ir grįžo į darbą[2].

Prie Švenčionių priartėjus sovietų kariuomenei, kaliniai traukiniu buvo evakuojami į Panevėžio kalėjimą. Dar neišvežus Švenčionių

---

[1] J. Brejerio skundas SSRS Aukščiausiajam Teismui, LYA, baudž. byla, arch. Nr. 23875/3, l. 338.

[2] Ibid., l. 339–340.

kalinių, vieną naktį 20 jų kartu su prižiūrėtoju pabėgo. Kelis bėglius vokiečių kareiviai sugavo ir norėjo sušaudyti, bet J. Brejeris juos išgelbėjo vokiečiams pameluodamas, kad šie kaliniai yra nubausti paromis už smulkius nusižengimus. J. Brejeris savo tarnautojams įsakė į Panevėžį vežamus Švenčionių kalinius (apie 50 žmonių) pakeliui paleisti. Kalinius lydėję kalėjimo prižiūrėtojai taip ir padarė. Į Panevėžį nebuvo nuvežtas nė vienas kalinys. Atvykusį į Šiaulius J. Brejerį norėjo suimti policija, bet tai sužinojęs jis išvyko į kaimą ir bausmės išvengė. 1952 m. J. Brejerį už darbą kalėjimo viršininku vokiečių okupacijos metais suėmė sovietų saugumas[1].

Vokietijos koncentracijos stovyklose kalėjo milijonai Europos gyventojų. Koncentracijos stovyklų Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse nuolat daugėjo. 1935 m. Trečiajame reiche buvo 7 koncentracijos stovyklos su 9 tūkst. kalinių, o 1944 m. jų jau buvo 20 su šimtais filialų. (Pavyzdžiui, Dachau koncentracijos stovykla turėjo 169 filialus.) 1944 m. rugpjūčio mėn. šiose stovyklose kalėjo 1 136 286 žmonės[2]. Žmonių naikinimo „pramonė" nuolat didino savo pajėgumą ir tobulino žudymo būdus. Tik nedaugelis nacių kalinių ištvėrė koncentracijos stovyklų košmarą ir sulaukė išlaisvinimo. Beveik visos Europos tautos atidavė kruviną duoklę nacių koncentracijos stovykloms, kuriose kalėjo 18 mln. žmonių (iš jų žuvo beveik 12 mln.).

Koncentracijos stovyklų reikalus tvarkė kelios institucijos: RSHA, SS Vyriausioji ūkio ir administracijos valdyba (WVHA) ir Koncentracijos stovyklų inspekcija, kuri 1942 m. kovo 3 d. buvo prijungta prie SS Vyriausiosios ūkio ir administracijos valdybos kaip D skyrius.

Pirmasis koncentracijos stovyklų inspektorius buvo SS štandartenfiureris Theodoras Eicke, kuris šias pareigas ėjo iki 1939 m. pabaigos. Po jo inspektoriumi buvo SS brigadefiureris Richardas

---

[1] Ibid., l. 340–341.

[2] M. Cygański, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945*, Poznań, Institut Zachodni, 1978, s. 397.

Glücksas, vėliau tapęs WVHA D skyriaus viršininku. Vyriausiosios ūkio ir administracijos valdybos būstinė buvo Berlyne, o D skyriaus – Oranienburge[1].

H. Himmlerio 1941 m. sausio 21 d. įsakymu Vokietijos baudžiamosios stovyklos buvo suskirstytos į tris grupes: darbo, koncentracijos ir naikinimo. Į darbo stovyklas iš okupuotų šalių buvo siunčiami Vokietijos karo pramonei reikalingi darbingo amžiaus žmonės, į koncentracijos stovyklas – visi „nepatikimi“ ir potencialūs nacizmo priešai, į naikinimo stovyklas – visi tariami ir tikri rasiniai bei politiniai nacizmo priešai. Nors stovyklų pavadinimai ir įvairavo, tačiau esmė buvo vienoda: jos visos buvo skirtos kaliniams išnaudoti ir naikinti.

1935–1936 m. nusistovėjo koncentracijos stovyklų vidaus struktūra. Visos nacių stovyklos buvo suskirstytos į penkis skyrius: 1) komendantūra (stovyklos komendantas, adjutantas, korespondencijos tikrintojai (cenzoriai)); 2) politinis skyrius (skyriaus vadovas, tyrimo tarnyba); 3) stovykla (stovyklos vadovas, raportfiureris, blokfiureris, darbo tarnybos vadovas, komandų vadovas); 4) administracija (administracijos viršininkas, belaisvių nuosavybės valdyba, stovyklos inžinieriai); 5) stovyklos ligoninė.

Stovyklos apsauga atskiro skyriaus nesudarė. Ypač svarbus buvo politinio skyriaus vaidmuo. Tai buvo gestapo „ranka“ stovyklose. Šio skyriaus darbuotojai tardydavo kalinius, tvarkydavo kalinių bylas ir raštvedybą, kontroliuodavo kalinių bausmės atlikimo terminus ir kalinių perdavimą gestapui bei teismams[2].

Įvairios kalinių kategorijos buvo žymimos skirtingų spalvų medžiagos trikampiais, prisiūtais prie kalinio drabužių: politiniai kaliniai gaudavo raudonus, Šventojo Rašto (Biblijos) tyrinėtojai – alyvi-

---

[1] P. Stankeras, „Šito negalima pamiršti“, *Vakarinės naujienos*, 1987 04 10, Nr. 84 (8894).

[2] M. Broszat, „Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945“, *Anatomie des SS-Staates*, Bd. 2, München, 1989, S. 58–59.

nius, asocialūs – juodus, kriminaliniai – žalius, homoseksualistai – rožinius, emigrantai – mėlynus, žydai – geltonus trikampius. Prasidėjus karui, kai koncentracijos stovyklose labai padaugėjo kalinių nevokiečių, trikampyje didžiąja raide imta žymėti kalinių tautybę (lenkai – P, prancūzai – F raide ir t. t.)[1]. Karo metu stovyklų ir kalinių nuolatos daugėjo, kito ir jų tautinė sudėtis: iki karo vyravo kaliniai vokiečiai, o karo pabaigoje jie sudarė tik 5–10 proc. kalinių[2].

Lietuvos antinacinės rezistencijos politinių kalinių centro valdybos surinktais duomenimis, 103 nacių koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose kalėjo 29,5 tūkst. lietuvių, iš jų 6225 žuvo. Daugiausia lietuvių žuvo Flosenbiurgo (2480), Štuthofo (1110), Oranienburgo-Zaksenhauzeno (600), Mauthauzeno, Salaspilio (400), Dachau (180), Bergen Belzeno (160), Buchenvaldo (120), Osvencimo (110), Nacvailerio (120) stovyklose[3]. Neištyrus nacių koncentracijos stovyklų dokumentų sunku pasakyti, kiek lietuvių išeivių surinkti duomenys atitinka tikrovę. Nelabai aišku, ar suskaičiuoti tik lietuviai, ar įvairių tautybių Lietuvos gyventojai.

Į Vokietijos koncentracijos stovyklas ir kalėjimus buvo tremiami antinacinio pasipriešinimo dalyviai, evakuojamų getų žydai, Vokietijoje dirbę išvežti Lietuvos gyventojai, vermachto ir policijos batalionų dezertyrai, įkaitai ir svarbūs politiniai kaliniai.

Štuthofas. Tai labiausiai Lietuvoje išgarsėjusi vokiečių koncentracijos stovykla. Joje 1943 m. kovo mėn. buvo įkalinti 46 žymūs Lietuvos inteligentai, suimti už lietuvių SS legiono organizavimo darbo sužlugdymą. Šios stovyklos istorijai skirsime daugiau dėmesio.

Štuthofo žvejų miestelis buvo įsikūręs buvusios Laisvojo Dancigo (Gdansko) valstybės pakraštyje, 35 km į rytus nuo Gdansko prie Baltijos jūros (iki jūros – 3 km). Miestelis buvo tarp Vyslos ir jos

---

[1] Ibid., S. 73–74.

[2] Ibid., S. 82.

[3] J. Rimašauskas, „Iš tautinės martirologijos skyriaus darbų“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34(93), p. 2, 11.

atšakos (Nogato), iš visų pusių apsuptas vandenų ir pelkių. Vokietijai 1939 m. okupavus Lenkiją, Dancigo valstybėlė buvo prijungta prie reicho kaip Dancigo–Vakarų Prūsijos apygarda *(Reichsgau Danzig Westpräussen)*. Šį administracinį vienetą valdė reicho vietininkas ir nacistų partijos teritorinės organizacijos viršininkas gauleiteris Albertas Forsteris. Jis buvo neribotas apygardos viešpats, tiesiogiai pavaldus reicho kancleriui A. Hitleriui[1].

Pirmieji kaliniai į Štuthofą (apie 200 Dancige suimtų lenkų) buvo atvežti jau antrą karo dieną – 1939 m. rugsėjo 2-ąją. Tuomet prasidėjo Štuthofo koncentracijos stovyklos istorija. Centrinė Štuthofo stovyklos vadovybė tada dar buvo įsikūrusi Dancige. Vyriausiasis Dancigo–Vakarų Prūsijos kalėjimų ir koncentracijos stovyklų viršininkas tuomet buvo SS šturmbanfiureris majoras Maxas Pauly. Iš pradžių Štuthofo stovykla oficialiai buvo vadinama Štuthofo civilių belaisvių stovykla *(Zivilgefangenenlager Stutthof)*[2]. Į stovyklą nuolatos buvo siunčiami vis nauji suimtųjų transportai. Ji vis labiau plėtėsi: buvo statomi nauji kalinių barakai ir administraciniai pastatai. 1940 m. pradžioje Štuthofe buvo 4,5 tūkst. kalinių, į stovyklą persikėlė komendantūra ir centrinė administracija. 1940 m. balandžio 1 d. Štuthofas tapo svarbiausia Dancigo koncentracijos stovykla, jai ėmė vadovauti minėtasis M. Pauly. Pagal Trečiojo reicho nomenklatūrą Štuthofas iki 1941 m. rugsėjo 30 d. buvo laikomas „pereinamąja stovykla“ *(Durchgangslager)*, nors iš tiesų jis beveik nesiskyrė nuo tikrų Vokietijos koncentracijos stovyklų. Stovyklą saugojo apie 150 esesininkų[3].

1941 m. spalio 1 d. Štuthofas buvo pavadintas auklėjamojo darbo stovykla *(Arbeitserziehungslager Stutthof)*. Ji buvo pavaldi Dancigo gestapui. 1941 m. lapkričio 23 d. Štuthofo stovyklą vizitavo pats H. Himmleris su savo štabu. Po šio vizito buvo nuspręsta pakelti

---

[1] *Stutthof: Hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa, 1988, s. 27.

[2] Ibid., s. 79–80.

[3] Ibid., s. 82–83.

Štuthofo rangą ir stovyklą išplėsti, kad joje kalėtų iki 20 tūkst. kalinių. 1942 m. sausio 7 d. Štuthofas buvo pavadintas Valstybine koncentracijos stovykla ir įtrauktas į Koncentracijos stovyklų inspektorato tinklą (centras Oranienburge)[1]. 1942 m. rugpjūčio mėn. Štuthofo stovyklai buvo suteiktas II laipsnio *(Lagerstufe II)* rangas. Tai reiškė, kad čia laikomi smarkiai „nusikaltę", bet dar galintys „pasitaisyti" kaliniai. Štuthofo stovyklos personalą 1942 m. pradžioje sudarė 12 SS karininkų ir 491 SS puskarininkis bei eilinis. Daugėjant kalinių, plėtėsi ir stovyklos personalas: 1943 m. jo buvo daugiau kaip 600 žmonių, o 1944 m. rugsėjo mėn. – jau apie 1,1 tūkst. asmenų[2]. Pamažu plėtėsi stovyklos teritorija ir daugėjo kalinių. Nuo 1939 m. rugsėjo 2 d. iki 1940 m. gegužės mėn. 4 ha plote buvo pastatyta 10 barakų. Vėliau ši stovykla buvo vadinama senąja. 1941 m. lapkričio mėn. barakai (blokai) buvo sunumeruoti. Senosios stovyklos blokai gavo romėniškus numerius nuo I iki VIII. Taip pat buvo statomi administraciniai pastatai, dirbtuvės, sandėliai ir kt. 1942 m. į šiaurę nuo senosios stovyklos pradėta statyti naująją stovyklą. 1942–1943 m. buvo pastatyta 30 naujų barakų (3 eilės po 10 barakų). Naujojoje stovykloje turėjo gyventi 10 tūkst. kalinių. Dešimtyje barakų įsikūrė vokiečių karo pramonės firmoms skirtos dirbtuvės. Kalinių blokai gavo numerius nuo I iki XX[3].

Pagal nerašytas stovyklos taisykles visi naujokai *(Zugang)* iš pradžių turėjo pereiti antrąjį senosios stovyklos bloką. Čia „krikštą" gavo ir 46 lietuvių grupė. Blokus prižiūrėjo vadovai *(Blockführer)* esesininkai. Be oficialios SS valdžios, veikė ir stovyklos kalinių savivalda. Visose įstaigose, biuruose, ligoninėse, sandėliuose dirbo kaliniai. Esesininkai paprastai būdavo šių įstaigų vadovai arba prižiūrėtojai. Kalinių ir blokų gyvenimą tvarkė stovyklos seniūnas *(Lageräl-teste)*. 1943 m. šias pareigas ėjo pagarsėjęs Dancigo kriminalistas ir

---

[1] Ibid., s. 87–89.

[2] Ibid., s. 92–93.

[3] Ibid., s. 110–111.

sadistas vokietis F. Zelionkė. Jis taip pat buvo oficialus stovyklos budelis – korikas. Be F. Zelionkės, kalinių hierarchijoje labai svarbus asmuo buvo vyriausiasis darbų prižiūrėtojas *(Vorarbeiter)*. Blokams vadovavo blokų vyresnieji *(Blockälteste)*, blokų raštininkai *(Blockschreiber)* ir kambarių vyresnieji *(Stubenälteste)*. Visi jie ant kairės rankos nešiojo raiščius su savo pareigybių įrašais. Antrojo bloko vyresnysis buvo vokietis kriminalistas Esseris. Įstaigų tarnautojai, blokų vadovai ir darbų prižiūrėtojai kapai sudarė savotišką kalinių „aristokratijos" sluoksnį ir buvo vadinami prominentais. Jie puošniau rengdavosi ir neblogai maitinosi (dažniausiai paprastų kalinių sąskaita). Blokų vyresnieji niekada patys nevalė batų, neklojo lovų ir nedirbo kitokių paprastiems kaliniams privalomų darbų. Į prominentus per kitų kalinių kančias ir aukas paprastai prasimušdavo patys žiauriausi ir stipriausi kaliniai. Prominentai nužudė daugiau kalinių negu jų šeimininkai ir užtarėjai esesininkai[1]. Badas, alinantis darbas, utėlės ir ligos pribaigdavo tuos kalinius, kurie išvengdavo tiesioginės mirties nuo esesininkų, prominentų ar kriminalistų rankos. Pirmąja auka iš 46 lietuvių tapo buvęs administracinės kontrolės generalinis tarėjas mjr. S. Puodžius. Jo priešmirtinio šauksmo niekas neišgirdo. S. Puodžius mirė 1943 m. balandžio 14 d., Štuthofo pragare ištvėręs vos tris savaites.

1943 m. balandžio 18 d. stovyklos ligoninėje infekcinio skyriaus sanitaras lenkas Kazikas užmušė vidurių ligos nukamuotą Marijampolės mergaičių gimnazijos direktorių Zigmą Masaitį. Kitą dieną (balandžio 19-ąją) pamaldžiai persižegnojęs ir paprašęs atsisveikinti brolį ir likimo draugus, iš gyvenimo išėjo Algirdas Tumėnas. Balandžio 20 d. mirė advokatas Petras Kerpė.

Stiprius ir sveikus žmones greitai pakirsdavo nepakeliamas gyvenimas. Epidemijų metu kasdien mirdavo 50–70 kalinių (stovykloje tuomet buvo 3–4 tūkst. žmonių). 1943 m. balandžio–birželio mėn.

---

[1] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys: Kaceto pergyvenimai*, Putnam, 1951, p. 25–29; A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950, p. 31, 50–51.

kilus choleros epidemijai ir nuo kitų ligų išmirė 43 proc. Štuthofo kalinių. Galutinai epidemija buvo sustabdyta tik gruodžio mėn., tačiau dėl antisanitarinių sąlygų prasidėjo dėmėtosios šiltinės epidemija. 1943 m. gegužės 2 d. dizenterijos ir šiltinės iškamuotas mirė Vilniaus viceburmistras Bronius Grigas. Patekęs į ligoninę, dėmėtąja šiltine užsikrėtė marijampolietis agronomas Ignas Budrys. Iškamuotas sunkios ligos, jis nepaprastai troško dar kartą pamatyti savo šeimą ir Tėvynę, bet netekęs sąmonės gegužės 14-ąją mirė. Tą pačią dieną prižiūrėtojas rusas lentgaliu užmušė sergantį Kauno gimnazijos direktorių Kazį Baubą. Gegužės 15 d. ankstų rytą užgeso vilniečio Lietuvos mokslų akademijos sekretoriaus Vytauto Tumėno gyvybė. 1943 m. birželio 7 d. dėmėtoji šiltinė nutraukė Marijampolės berniukų gimnazijos direktoriaus Antano Januševičiaus gyvenimą[1]. Per porą mėnesių taip žuvo devyni iš 46 grupės kalinių, beveik pusė grūmėsi su mirtimi ligoninėje. Kovoje su epidemija pasižymėjo tos pačios grupės kalinys medicinos mokslų daktaras Antanas Starkus, 1943 m. rugpjūčio mėn. radęs naują minėtosios ligos gydymo būdą. Daugiausia jo pastangomis 1943 m. gruodžio mėn. epidemija buvo sustabdyta.

Tikriausiai visi lietuvių inteligentai būtų žuvę, jeigu nebūtų buvę paskelbti garbės kaliniais. 1943 m. gegužės 31 d. likusieji gyvi buvo išrikiuoti prie savo VIIIa bloko, o SS hauptšturmfiureris kapitonas Teodoras Meyeris pranešė: „Nuo šiol jūsų grupė vadinsis garbės kaliniais *(Ehrenhäftlinge)*. Būsite apgyvendinti naujoje patalpoje, kuri bus vadinama 8E bloku. Nuo šiandien esate atleidžiami nuo privalomojo darbo, nebent patys panorėtumėt. Nereikės nešioti kalinio numerio, tik geltoną raištį ant rankos. Galėsite auginti plaukus, rašyti kas savaitę laiškus, gauti iš SS bibliotekos knygų. Į jūsų bloką bus įvestas garsintuvas, galėsite klausyti radiją. Viena jums griežčiausiai draudžiama: susitikti ir bendrauti su kitais kaliniais“[2].

---

[1] A. Gervydas, *Už spygliuonų vielų*, p. 77–78; S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 141–142.

[2] Cit. iš: S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 181.

Iki šiol lieka mįslė tokio vokiečių politikos posūkio ir garbės kalinių statuso suteikimo priežastys. Lietuvoje tuomet jau buvo pasklidusios žinios apie lietuvių inteligentų naikinimą Štuthofo koncentracijos stovykloje. Galbūt naciai, vengdami neramumų Lietuvoje, garbės kalinius tikėjosi panaudoti savo politiniame žaidime su lietuvių tauta: duosite žmonių į kariuomenę ir darbams reiche, paleisime lietuvius kalinius. Galbūt padėjo ir suimtųjų giminaičių bei draugų pažintys su kai kuriais okupacinės valdžios pareigūnais. Vis dėlto suimtų inteligentų padėties palengvinimas buvo politinis sprendimas, kuris negalėjo būti nesuderintas su aukščiausiomis Berlyno instancijomis. „Suminkštinti" Lietuvos gestapo pareigūnai nebūtų galėję savarankiškai išplėšti garbės kalinių statuso.

Ypač daug pastangų išgelbėti Štuthofo garbės kalinius dėjo Berlyno lietuviai. 1943 m. gegužės 6 d. K. Škirpa nusiuntė laišką Vyriausiajai ginkluotųjų pajėgų vadovybei ir Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai. K. Škirpa pareiškė nusistebėjimą dėl to, kad aktyvūs antisovietinio 1941 m. birželio sukilimo ir LAF'o vadovai bei dalyviai (plk. M. Mačiokas, plk. J. Narakas, mjr. S. Puodžius, teisininkas M. Mackevičius ir kt.) vokiečių buvo uždaryti į koncentracijos stovyklą. K. Škirpa išreiškė viltį, kad šie asmenys bus išlaisvinti ir tai padarys gerą įspūdį Lietuvos visuomenei, taip pat lietuvių ir vokiečių santykiams[1].

1943 m. liepos 13 d. Lietuvių sąjungos Berlyne vadovas R. Skipitis susitiko su A. Rosenbergo ministerijos pareigūnu Baumgärteliu ir paprašė padėti išlaisvinti Štuthofo kalinius. Lietuvių sąjungos veikėjai garantavo savo tautiečiams prieglaudą ir įdarbinimą. Laidavimo raštus pasirašė R. Skipitis, V. Požela, P. Karvelis, J. Būtėnas, E. Galvanauskas, A. Koncė[2]. Baumgärtelis daug kartų buvo rašęs ir skambinęs telefonu RSHA dėl Štuthofo lietuvių išlaisvinimo, bet toliau pažadų reikalai nepajudėjo. Liepos 1 d. RSHA nusiuntė atsa-

---

[1] K. Škirpos 1943 05 06 laiškas OKW, BAK, R6/161, S. 3–4.

[2] BAK, R6/161, S. 6–7.

kymą A. Rosenbergo ministerijai. Rašte buvo sakoma, kad garbės kalinius lietuvius numatoma išlaisvinti po to, kai stovykloje baigs siautėti epidemija, tačiau jie nebus paleisti į Lietuvą – juos įdarbins reiche[1]. Vis dėlto Štuthofo kaliniai taip ir kalėjo iki pat pabaigos. Nepadėjo net generalinio komisaro Lietuvoje A. T. von Rentelno raštai ir skambučiai Vokiečių saugumo policijai ir SD[2].

1943 m. birželio mėn. Štuthofo kalinius pradėta perkelti iš senosios stovyklos į naująją. Tai buvo baigta 1943 m. pabaigoje. Berlyno firma „Kori" pagamino dvi krematoriumo krosnis ir 18 metrų aukščio kaminą. Viena krosnis per 45 minutes sudegindavo 7–8 lavonus. Šalia krematoriumo 1943 m. rudenį buvo pastatyta dujų kamera. 1944 m. gruodžio mėn. Štuthofo stovykla užėmė 120 ha plotą[3].

1943 m. rugsėjo 28 d. garbės kaliniai (36 asmenys) iš senosios stovyklos (VIII E bloko) buvo perkelti į naująją stovyklą (XI bloką)[4]. Čia jiems buvo lemta gyventi iki pat stovyklos evakuacijos. Kunigas S. Yla knygoje „Žmonės ir žvėrys" mini, jog 1943 m. vasarą ir rudens pradžioje, be garbės kalinių, Štuthofe kalėjo dar 250 lietuvių[5]. Garbės kaliniai pagal išgales globojo ir šelpė visus savo tautiečius. Ypač daug padėjo Kazys Rakūnas ir kunigas Alfonsas Lipniūnas.

1943 m. pabaigoje–1944 m. pradžioje į Štuthofo stovyklą vis daugiau buvo atsiunčiama priverstiniams darbams į Vokietiją išvežtų Lietuvos gyventojų. Už menkus darbo drausmės pažeidimus jie buvo siunčiami 56 dienoms „persiauklėti" į koncentracijos stovyklas. 1944 m. sausio 8 d. RSHA nurodymu iš Frankfurto prie Oderio į Štuthofą buvo atvežti 143 Lietuvos darbininkai: lietuviai, keletas lenkų ir rusų. Suimtieji gavo kalinių numerius nuo 29824 iki 29966[6].

---

[1] RSHA 1943 07 01 raštas Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai, ibid., S. 15.

[2] Ibid., S. 59.

[3] *Stutthof*..., s. 112–113, 115.

[4] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 272.

[5] Ibid., p. 273.

[6] Frankfurto prie Oderio gestapo 1944 01 04 telefonograma Nr. 4, Archivum Muzeum Stutthof (toliau – AMST), Sygn. I–IIB–3, S.148–150.

1944 m. gegužės 20 d. į Štuthofą buvo atvežti 106 Lietuvos vietinės rinktinės kariūnai iš Marijampolės. Kitą dieną (gegužės 21-ąją) į Štuthofą buvo išsiųstas SS ir policijos štabo Lietuvoje ryšių karininkas mjr. Songinas[1]. Keliolika lietuvių buvo atgabenta į Štuthofą 1944 m. liepos 16 d. kalinių transportu iš Tilžės[2]. 1944 m. liepos 8 d. į Štuthofą buvo atvežtas Kauno gestapo suimtų 536 kalinių transportas. Tarp suimtųjų daugiausia buvo rusų ir lietuvių, taip pat lenkų, čigonų, latvių. Suimtieji gavo numerius nuo 40503 iki 41038[3].

Vokiečiams likvidavus Kauno getą, 1944 m. liepos 19 d. į Štuthofą buvo atvežta apie 4 tūkst. Lietuvos žydų[4].

Suimti Lietuvos vietinės rinktinės kariūnai buvo izoliuoti nuo kitų kalinių. Po dviejų savaičių jie buvo priversti stoti į vokiečių priešlėktuvinę tarnybą ir išsklaidyti po įvairius dalinius. Į garbės kalinių bloką pateko iš Salaspilio koncentracijos stovyklos atsiųsti Lietuvos vietinės rinktinės štabo karininkai Oskaras Urbonas, Aleksandras Andriušaitis, Vladas Grudzinskas ir Kostas Ptašinskas[5].

1944 m. rugsėjo mėn. garbės kalinių blokas pasipildė penkiais latvių politikais: buvusiu Latvijos pasiuntiniu Lietuvoje Liudviku Sėja, Latvijos prezidento sūnumi prof. Konstantinu Čakste, dr. Brunu Kalniniu, Aleksandru Abuoliniu ir Bernhardu Einbergu. Jie taip pat buvo priskirti garbės kalinių kategorijai[6].

1944 m. Štuthofo kalinių nepaprastai padaugėjo. Antai 1943 m. pabaigoje čia kalėjo apie 6 tūkst. žmonių, o 1944 m. į Štuthofą ir jo filialus buvo sugrūsta apie 74 tūkst. kalinių[7]. Į Štuthofą be paliovos

---

[1] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose“, *Lietuvos istorijos metraštis* (toliau *LIM)*, 1975, p. 58.

[2] Štuthofo koncentracijos stovyklos komendantūros 1944 07 27 raštas dėl kalinių uždarymo į stovyklą, AMST, Sygn. I–IIB–3, S. 147–153.

[3] Ibid., S. 124–132.

[4] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...“, *LIM*, 1975, p. 58.

[5] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 346–347.

[6] A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, p. 162.

[7] *Stutthof*..., s. 127.

plaukė kalinių transportai iš Rytų Europos evakuojamų kalėjimų, koncentracijos stovyklų ir getų. Ypač daug buvo atvežama Vengrijos ir Pabaltijo kraštų žydų. Štuthofe netelpantys kaliniai buvo siunčiami į stovyklos filialus, darbo komandas, įvairias Dancigo ir kitų miestų įmones, fabrikus, ūkius kaip nemokama darbo jėga.

Rytų frontui artėjant prie Štuthofo, nacistai ėmė galvoti apie koncentracijos stovyklos evakavimą. Buvo parengtas evakuacijos planas, kurį 1944 m. rugsėjo 4 d. patvirtino Dancigo–Vakarų Prūsijos gauleiteris A. Forsteris. 1945 m. sausio 12 d. Raudonajai armijai pradėjus žiemos puolimą, imta karštligiškai ruoštis Štuthofo evakuacijai. Sausio 25 d. 5 val. ryto Štuthofo komendantas P. Hoppe įsakė pradėti evakuaciją. Kaliniai turėjo pėsčiomis eiti į Lauenburgą (Lemborką) per Mikoševą, Strašiną, Žukovą ir kitus kaimus bei miestelius. Žygis turėjo trukti savaitę[1]. Kalinius planuota vesti kolonomis po tūkstantį žmonių. Koloną saugojo 40 esesininkų. Sausio 25 d. 4 val. ryto Štuthofo kaliniai buvo pakelti ant kojų ir pradėti rikiuoti į kolonas. Pirmąją evakuacijos dieną buvo išvestos septynios kolonos. Į pirmąją koloną pateko ir garbės kaliniai lietuviai. S. Yla savo atsiminimuose rašė, jog pirmojoje kolonoje buvo 823 žmonės. Juos lydėjo apie 80 esesininkų, kuriems vadovavo puskarininkis Bratke[2]. Prasidėjo alinanti kelionė pėsčiomis, vėliau praminta mirties žygiu. Kaliniai per šaltį, prastais keliais, kamuojami alkio, troškulio ir nuovargio buvo varomi kasdien po keliasdešimt kilometrų. Nebepajėgiančius toliau eiti žmones esesininkai nušaudavo vietoje. 1945 m. sausio 27–30 d. pirmoji kolona ilsėjosi Žukovo kaime. Čia pasiliko nusilpęs plk. J. Narakas[3]. Vasario 6 d. likę gyvi kaliniai buvo atvaryti į Ganso reicho darbo tarnybos stovyklą. Čia susirgo B. Sruoga, V. Stanevičius, V. Darginavičius ir J. Čiuberkis. Garbės kaliniai buvo apgyvendinti atskirame barake. Stovykloje siautėjo badas ir

---

[1] Ibid., s. 290–292.

[2] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 402.

[3] Ibid., p. 409.

ligos. Susirgo Petras Buragas, K. Ptašinskas, latviai Aleksandras Uolavas ir K. Čakstė. Pastarasis vasario 21 d. mirė ir kitą dieną buvo palaidotas Ganse[1]. Ganso stovyklą iš 11 tūkst. Štuthofo kalinių pasiekė tik 7 tūkst. Apie 2 tūkst. žuvo pirmąją mirties žygio savaitę[2].

Raudonajai armijai priartėjus prie Ganso stovyklos, vokiečiai pradėjo varyti kalinius Pucko ir Gdynės link. Ganso stovykloje pasiliko sergantis B. Sruoga. Pucką iš 823 pirmosios kolonos kalinių pasiekė tik 230 žmonių[3]. Kovo 12 d. Pucką užėmė Raudonoji armija. Dalis kalinių sulaukė nacių vergijos galo, tačiau mirtis ir toliau skynė išsekusius žmones. 1945 m. kovo 28 d. Pucke mirė kunigas A. Lipniūnas, balandžio 10 d. Štuthofe – P. Germantas, o po savaitės – inžinierius A. Šapalas[4].

Štuthofe pasilikę kaliniai (apie 4,5 tūkst.) pradėti evakuoti 1945 m. balandžio 25 d. Iki Vyslos jie buvo nuvaryti pėsčiomis, po dviejų dienų Helio pusiasalyje sulaipinti į keturias baržas, kurios išplaukė į Baltijos jūrą Riūgeno salos kryptimi. Viena barža pasiliko Riūgene, kitos gegužės pirmomis dienomis atplaukė į Noištato uostą netoli Liubeko. Gegužės 3 d. šiame uoste esesininkai dalį štuthofiečių suvarė į laivą „Athen“ ir ketino nuplukdyti į Flensburgą (prie Danijos sienos), tačiau tuomet atskridę anglų bombonešiai pradėjo bombarduoti uostą. Bombos pataikė į laivus su kaliniais. Nemažai žmonių žuvo. Gegužės 3 d. Noištatą užėmė Anglijos kariuomenė. Išlaisvintus kalinius ėmė globoti Raudonojo Kryžiaus atstovai. Švedijos Raudonasis Kryžius iš Noištato į Kopenhagą atvežė 11 lietuvių (tarp jų – Joną Pajaujį). Vėliau su kunigo J. Tadarausko pagalba lietuviai iš Kopenhagos persikėlė gyventi į Švediją. Evakuacijos jūra metu žuvo beveik pusė plaukusių Štuthofo kalinių.

---

[1] Ibid., p. 439–440.

[2] *Stutthof*..., s. 296.

[3] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, p. 455.

[4] Ibid., p. 496, 548; A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, p. 210.

Paskutiniai vermachto likučiai Štuthofo koncentracijos stovyklą paliko naktį iš gegužės 8-osios į 9-ąją. Kitą dieną į Štuthofą įžengė 3-iojo Baltarusijos fronto 48-osios armijos daliniai. Stovykloje tuomet dar buvo likę apie 100 kalinių ir keli tūkstančiai civilių karo pabėgėlių iš Rytprūsių ir Pomeranijos.

Iš viso Štuthofe ir 40-yje jo filialų kalėjo apie 120 tūkst. žmonių. Manoma, kad apie 80 tūkst. kalinių žuvo[1].

Štuthofe kalėjo 28 pasaulio valstybių gyventojai. Lenkijos istoriko M. Orskio duomenimis, Štuthofe kalėjo 4 tūkst. Lietuvos gyventojų. Pagal šį rodiklį Lietuva tarp 28 valstybių užėmė šeštą vietą ir nusileido tik Lenkijai (apie 60 tūkst.), Vengrijai (12 tūkst.), Sovietų Sąjungai (10 tūkst.), Latvijai (6 tūkst.) ir Vokietijai (5 tūkst.)[2]. Kokia buvo kalinių iš Lietuvos tautinė sudėtis, ligi šiol dar nėra žinoma. Lietuvių išeivių duomenimis, Štuthofe kalėjo 1,2 tūkst. lietuvių, žuvo 1,1 tūkst. Pagal tautybę didžiausią Štuthofo kalinių grupę sudarė įvairių šalių žydai – apie 50 tūkst. Didesnė jų dalis žuvo (apie 30 tūkst.). Be žydų, ypač daug žuvo lenkų ir rusų.

Įvairiai susiklostė Štuthofo kalinių lietuvių likimai. Vieniems pavyko patekti į laisvąjį pasaulį, kiti liko Lenkijoje arba grįžo į sovietų okupuotą Lietuvą. Ne vienam į tėvynę grįžusiajam vėl teko išgyventi kančias ir patirti persekiojimus. Pogrindžio kovoje žuvo Jonas Noreika, į bolševikų tremtį pakliuvo P. Buragas, R. Mackonis, J. Valenta ir kt.

Lietuvos gyventojai buvo kalinami visose svarbiausiose Trečiojo reicho koncentracijos stovyklose.

Osvencimas. 1940 m. netoli Krokuvos naciai įsteigė Osvencimo koncentracijos stovyklą. Ilgainiui ši stovykla tapo pačia didžiausia žmonių kalinimo ir žudymo stovykla Trečiajame reiche ir okupuotose šalyse. Manoma, kad Osvencime žuvo 4 mln. žmonių. Pirmas kalinys

---

[1] K. Dunin-Wąsowicz, *Stutthof*, Warszawa, 1970, s. 6.

[2] M. Orski, „Struktura panstwowa i skład narodowościowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945", *Zeszyty Museum Stutthof*, 1992, nr. 10, s. 54–55.

lietuvis į Osvencimą buvo atvežtas 1941 m. rugsėjo 8 d. Vokiečių saugumo ir SD Vilniaus skyriaus duomenimis, 1943 m. vasario 26 d. Osvencime mirė vilnietis Juzefas Tatiuma, rugsėjo 3 d. – vilnietis Aleksandras Lukas, gruodžio 8 d. – vilnietis Janas Bikonis[1]. Soldau ir Osvencimo stovyklose mėnesį kalėjo žymus Lietuvos diplomatas Vaclovas Sidzikauskas. Osvencime V. Sidzikauskas buvo kalinys Nr. 24477. Dirbdamas Osvencimo raštinėje jis sužinojo, kad čia žuvo lietuvis kunigas Daukantas. Osvencime V. Sidzikauskas susipažino su ūkininku Reiniu (taip pat žuvo koncentracijos stovykloje). Iškalėjęs Soldau ir Osvencime 20 mėnesių, V. Sidzikauskas buvo paleistas 1942 m. gruodžio 12 d. Jis apsigyveno Berlyne. Čia jį priglaudė Lietuvių sąjunga, įsikūrusi I. Kanto gatvės 141 name[2].

1943 m. rugsėjo 23 d. į Osvencimą buvo išsiųsti visi nedarbingi Vilniaus geto žydai, o 1944 m. kovo 27 d. – Kauno geto moterys ir vaikai. Į Osvencimą buvo perkeliami ir kitose nacių koncentracijos stovyklose kalėję Lietuvos gyventojai[3]. Lietuvių išeivijos duomenimis, Osvencime kalėjo 120 lietuvių, o žuvo 110.

Dachau. Ši koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1933 m. kovo mėn. netoli Miuncheno. Tai buvo pirmoji ir nacių laikoma pavyzdine koncentracijos stovykla. Dachau buvo mokomi būsimieji stovyklų viršininkai, prižiūrėtojai, sargybiniai ir kitas personalas. Dachau kalėjo apie 250 tūkst. kalinių iš 24 šalių, žuvo apie 70 tūkst. kalinių. Čia buvo kalinami pasipriešinimo judėjimo dalyviai ir karo belaisviai.

1941 m. rugsėjo 20 d. suimtas LAF'o įgaliotinis L. Prapuolenis buvo įkalintas Dachau garbės kalinių barake. K. Škirpos pastangomis 1942 m. balandžio pradžioje jis buvo išlaisvintas iš Dachau. 1942 m. vasario 20 d. iš Volfenbiutelio kalėjimo į Dachau buvo perkeltas kunigas Vytautas Pikturna. Čia jis susipažino su kitais lietuviais:

---

[1] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...", *LIM*, 1975, p. 56.

[2] V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 211, 214.

[3] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...", *LIM*, 1975, p. 56.

Tilžės klebonu Olšausku, Vištyčio klebonu Jurgiu Paransevičiumi, Mažosios Lietuvos visuomenės veikėju Erdmonu Simonaičiu, V. Meirūnu, Ratnyčios klebonu Antanu Gedgaudu, 83 metų amžiaus Plocko dekanu kunigu Stanislovu Puida, evangelikų kunigais Šėkliu ir Z. Lope. V. Pikturnos liudijimu, 1944 m. rugpjūčio mėn. į Dachau buvo atvežta 40 lietuvių iš Salaspilio koncentracijos stovyklos. Po dviejų savaičių ši grupė buvo pervežta į Mauthauzeno stovyklą. Beveik visi jie išmirė dėl bado ir išsekimo[1].

Dachau, be to, kalėjo septyni Vilniaus vyskupijos kunigai lenkai. 1944 m. kovo 26 d. čia buvo atvežti Kauno geto vaikai, seneliai ir nedarbingi žmonės. Likviduojant Kauno getą 1944 m. į Dachau buvo atgabenta keli tūkstančiai Lietuvos žydų. 1945 m. balandžio mėn. šioje stovykloje kalėjo 3250 lietuvių[2]. Lietuvių išeivijos duomenimis, Dachau žuvo 180 lietuvių[3].

Buchenvaldo koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1937 m. netoli Veimaro. Joje daugiausia kalinti įvairių šalių komunistai ir kairiųjų partijų nariai. Buchenvalde buvo nužudytas Vokietijos komunistų partijos vadas Ernstas Thälmannas. Buchenvaldo stovykla liūdnai pagarsėjo nacių medicininiais eksperimentais su kaliniais. Nacistų gydytojai bandė rasti efektyvius skiepus nuo šiltinės ir kitų ligų. Sveiki žmonės buvo užkrečiami šiltine, difterija, raupais ir kitomis ligomis. Šimtai kalinių bandymų metu žuvo arba liko invalidai. Iš viso Buchenvalde kalėjo 239 tūkst. žmonių, žuvo 56 tūkst. Čia žuvo lietuviai V. Kiveris, K. Petrauskas, P. Polkevičius ir kt. Manoma, jog ten kalėjo 130 lietuvių, o žuvo 120[4].

1945 m. balandžio 12 d. Buchenvaldą išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Stovykloje dar buvo likę apie 20 tūkst. kalinių, tarp jų 900 vaikų.

---

[1] V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93), p. 3.

[2] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...“, *LIM*, 1975, p. 59.

[3] *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34(93), p. 11.

[4] Ibid., p. 6–7. 11.

Maidaneko koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1940 m. pabaigoje netoli Liublino. Pagal žmonių naikinimo mastą tai buvo trečioji nacių koncentracijos stovykla. Iš viso Maidaneke kalėjo apie 1,5 mln. žmonių.

1941 m. į Maidaneko stovyklą pradėta siųsti Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinius[1]. Lietuvių išeivijos duomenimis, Maidaneke buvo kalinama 1 tūkst. lietuvių, žuvusiųjų skaičius nežinomas[2].

Mauthauzeno koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1938 m. Austrijoje. Čia kalėjo 335 tūkst. žmonių iš 15 šalių, žuvo 110 tūkst. Netoli Mauthauzeno dirbo nemažai iš Lietuvos priverstiniams darbams atvežtų darbininkų. Iš Vokiečių saugumo policijos ir SD dokumentų yra žinoma, kad Mauthauzene žuvo keli iš Rytų Lietuvos atvežti darbininkai. Lietuvių išeivių surinktais duomenimis, Mauthauzene kalėjo 300 lietuvių (iš jų laisvės sulaukė tik 30)[3].

Zaksenhauzeno koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1936 m. šalia Berlyno priemiesčio Oranienburgo. Šiame Berlyno priemiestyje rezidavo visų Vokietijos koncentracijos stovyklų valdyba. Oranienburge buvo daug karinių gamyklų, kuriose dėl vergiškų darbo ir gyvenimo sąlygų žuvo tūkstančiai kalinių. Iš viso Zaksenhauzene kalėjo apie 200 tūkst. kalinių iš 27 valstybių, žuvo apie 100 tūkst. Pirmieji kaliniai iš Lietuvos į Zaksenhauzeną pateko 1941 m. „Žiburių“ žurnale buvo skelbta, jog Zaksenhauzene–Oranienburge kalėjo apie 700 lietuvių, žuvo 600[4].

Flosenbiurgo koncentracijos stovykla buvo įkurta 1938 m. netoli Niurnbergo. Šios stovyklos kaliniai buvo alinami akmens skaldyklose. Katorginio darbo išsekinti žmonės masiškai mirdavo. Iš viso 1938–1945 m. Flosenbiurge žuvo 18 tautybių 73 296 žmonės, tarp jų

---

[1] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...“, *LIM*, 1975, p. 56.

[2] *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93), p. 11.

[3] Ibid.

[4] Ibid.

2480 lietuvių. Lietuvių mirtingumo procentas šioje koncentracijos stovykloje buvo pats didžiausias – 46,5 proc. Likusius gyvus kalinius 1945 m. balandžio mėn. išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Po išlaisvinimo mirė du lietuviai – Jonas Velička ir Ernestas Mauricas (gegužės 20 d.). Yra žinoma, kad į Flosenbiurgo stovyklą buvo atvežta daug nuginkluotų Lietuvos vietinės rinktinės karių. Pagal žuvusių lietuvių skaičių Flosenbiurgas užima pirmą vietą tarp kitų nacių stovyklų[1].

Ravensbriuko moterų koncentracijos stovykla buvo įsteigta 1939 m. Joje kalėjo 132 tūkst. moterų iš 23 Europos šalių. Vidutinė kalinio gyvenimo trukmė šiame lageryje buvo 9 mėnesiai. Iš viso Ravensbriuke žuvo apie 93 tūkst. kalinių, tarp jų nemažai vaikų. Išlaisvinta buvo apie 23 tūkst. kalinių.

1944 m. sausio 7 d. į Ravensbriuką buvo išsiųstos aštuonios Pravieniškių stovyklos kalinės, 1945 m. sausio 23 d. iš Osvencimo atgabenta Lietuvos žydžių. Stovyklos vyrų skyriuje 1942 m. kalėjo 26 lietuviai vyrai[2]. Lietuvių išeivių duomenimis, Ravensbriuke kalėjo 110 ir žuvo 100 lietuvių[3].

Lietuvos gyventojai buvo kalinami ne tik Vokietijos koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose, bet ir Latvijoje bei Estijoje buvusiuose nacių kalėjimuose ir stovyklose. Netoli Rygos Salaspilyje buvo įsteigta Ostlando centrinė darbo auklėjimo stovykla. Pirmieji kaliniai čia buvo atvežti 1941 m. (Panevėžio kalinių grupė). 1942 m. vasario 19 d. į Rygą buvo išvežta 500 Kauno geto žydų, 1942 m. pabaigoje – dar 2 tūkst. Kauno žydų. 1944 m. gegužės 16 d. į Salaspilį buvo atvežtas Vietinės rinktinės štabas (28 karininkai)[4].

Salaspilyje vienu metu buvo kalinama per 5 tūkst. kalinių. Kaliniai per dieną gaudavo 300 gramų duonos ir pusantro litro vadina-

---

[1] V. Pšibilskis, „Prisiminkime visus nacistinių kacetų kankinius", *Atgimimas*, 1993 06 30, Nr. 25, p. 14; *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34(93), p. 2, 11.

[2] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...", *LIM*, 1975, p. 60.

[3] *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34(93), p. 12.

[4] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...", *LIM*, 1975, p. 60.

mosios sriubos. Žiaurumu pagarsėjo stovyklos komendantas oberšturmfiureris Krause, pats vykdęs kalinių egzekucijas. Frontui priartėjus prie Rygos, Salaspilio stovykla 1944 m. rugpjūčio mėn. pradėta evakuoti. Daug kalinių buvo išvežta į Vokietiją, kiti šaudyti vietoje, o lavonai deginti. Stovykloje buvo apie 200 lietuvių. Dauguma buvo išvežti į Vokietiją, kiti iš stovyklos pabėgo[1].

Į Estijoje buvusias koncentracijos stovyklas (Klogą, Narvą, Vaivarą) Lietuvos gyventojai buvo siunčiami darbams skalūnų pramonėje. 1943 m. vasario 4 d. kasti skalūnų turėjo būti pasiųsta 150 Lietuvos priverčiamųjų darbų stovyklų kalinių. Likviduojant Vilniaus getą, 1943 m. rugpjūčio 6 d. į Estiją buvo išvežta 6 tūkst. Vilniaus žydų. Iš viso į Latvijos ir Estijos stovyklas buvo išsiųsta 16 tūkst. Vilniaus žydų. 1943 m. spalio mėn. į Estiją buvo išvežta 3,1 tūkst. Kauno žydų[2]. Dauguma į Estiją ir Latviją išvežtų Lietuvos žydų žuvo 1944 m. vasarą evakuojant ir likviduojant čia buvusias koncentracijos stovyklas. Be anksčiau minėtų koncentracijos stovyklų, Lietuvos gyventojai buvo kalinami daugybėje kitų nacių kalėjimų ir stovyklų. Tikriausiai neįmanoma tiksliai suregistruoti visų Lietuvos gyventojų kalinimo vietų ir aukų skaičiaus nacių okupacijos metais.

Įdomu tai, kad beveik sutampa lietuvių išeivių ir Lietuvos istorikų skelbiami nacių koncentracijos stovyklose kalėjusiųjų ir žuvusiųjų skaičiai. Lietuvių išeiviai teigia, kad Vokietijos koncentracijos stovyklose kalėjo 29,5 tūkst. lietuvių, o istorikas K. Rukšėnas rašė, kad Vokietijos koncentracijos stovyklose už Lietuvos ribų žuvo apie 30 tūkst. Lietuvos gyventojų (apie 6 tūkst. lietuvių ir 23–25 tūkst. žydų)[3].

---

[1] H. Žemelis, „Salaspilis“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93), p. 9.

[2] K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...“, *LIM*, 1975, p. 61.

[3] *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34(93), p. 11; K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas...“, *LIM*, 1975, p. 64.

11. Gyventojų žudymo taktika ir žudynių pėdsakų slėpimas

Pirmomis karo dienomis žydų, komunistų ir sovietinių aktyvistų žudynės vyko gaivališkai ir epizodiškai (išskyrus vokiečių inscenizuotus pogromus). Padėtis pasikeitė į Lietuvą atvykus Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinėms grupėms ir būriams. Šie būriai stengėsi kuo greičiau atvykti į vermachto užimtus miestus, kad tikri ir tariami nacių priešai nespėtų pabėgti ir būtų užklupti staiga.

W. Stahleckerio vadovaujamas A operatyvinės grupės priešakinis būrys į Kauną atvyko kartu su avangardiniais vermachto daliniais 1941 m. birželio 25 d. Iš pat pradžių šios operatyvinės grupės ir būriai ėmėsi organizuoti „stichiškus“ žydų pogromus. Į žudynes buvo stengiamasi įtraukti kuo daugiau vietos gyventojų (ypač nukentėjusių nuo bolševikų) ir sudaryti įspūdį, jog jie patys „apsivalo“ nuo žydų ir komunistų. Kai kurios lietuvių „partizanų“ vykdytos žudynės vokiečių buvo fotografuojamos ir filmuojamos. Taip buvo renkami lietuvių savarankiškai vykdomos „apvalymo“ akcijos „įrodymai“. Į vokiečius besikreipiantiems žydų atstovams vokiečių saugumo patikėtiniai atsakydavo, jog Kaune vykstantys pogromai yra lietuvių ir žydų vidaus reikalas, į kurį vokiečių įstaigos nesikiša. Operatyviniams būriams perėmus saugumo policijos funkcijas ir nuginklavus lietuvių partizanų būrius, buvo pradėta planinga ir metodiška žydų, komunistų ir kitų nacizmo priešų naikinimo akcija. Šiame etape vokiečių saugumas taip pat stengėsi panaudoti lietuvių policiją bei savisaugos dalinius ir atsakomybę už gyventojų žudymą suversti lietuviams. K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. pranešime detaliai aprašytas masinis žudynių organizavimas ir eiga:

„Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiškai suprato manuosius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis.

Tokių akcijų vykdymas pirmiausia yra organizacinis klausimas. Pasiryžimas sistemingai išvalyti kiekvieną apskritį nuo žydų pareikalavo kruopščiausiai tirti kiekvienos atskiros akcijos parengimą ir esančias atitinkamoje apskrityje sąlygas. Žydai turėjo būti surinkti į vieną arba kelias vietas. Priklausomai nuo jų skaičiaus reikėjo rasti vietą ir iškasti reikiamo dydžio duobes. Nuotolis nuo surinkimo punktų iki duobių buvo vidutiniškai 4–5 km. Žydai buvo genami į egzekucijos vietą grupėmis po 500, mažiausias atstumas tarp grupių buvo 2 km. [...] Vykstant į kai kurių akcijų vietas ir parvykstant iš ten, mūsų vyrams tekdavo nukeliauti iki 160–200 km. Tik sumaniai planuojant laiką pavykdavo atlikti iki 5 akcijų per savaitę. Kartu, žinoma, reikėjo tvarkytis taip, kad lygiagrečiai susikaupę Kaune darbai nesuardytų bendros tarnybos tvarkos“[1].

Žudyti vedami arba vežami žmonės būdavo apgaudinėjami: jiems būdavo sakoma, kad reikia vykti į darbus, kad perkeliami į kitas stovyklas ir pan. Jie būdavo atvežami prie iš anksto tam reikalui iškastų griovių ir duobių, prie kurių šaudyti būdavo vedami mažomis grupelėmis, pirma dažniausiai visiškai išrengus. Žmonės būdavo šaudomi pastatyti prie griovio ar duobės krašto, kad nušauti patys nuvirstų į duobę. Šaudant daug žmonių, viena lavonų eilė būdavo guldoma ant kitos, kol duobė ar griovys iki pat viršaus prisipildydavo lavonų. Būdavo šaudomi stovintys ir klūpantys žmonės. Kartais į griovius suvarytus pasmerktuosius budeliai iš viršaus sušaudydavo arba susprogdindavo granatomis. Dažniausiai žmonės būdavo sušaudomi, rečiau – užmušami šautuvų buožėmis, kastuvais, lazdomis, užkasami gyvi, kariami, sudeginami (pvz., Pirčiupiuose, likviduojant Kauno getą), numarinami badu. Vertingesnius nužudytų žmonių daiktus (drabužius, batus, žiedus) budeliai dažnai pasigrobdavo.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje K. Jägeris rašė, jog sunkus operatyvinių būrių „darbas“ (žmonių žudymas) buvo

---

[1] Cit. iš: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.

susijęs su nepaprasta nervų įtampa. Netgi pačiam K. Jägeriui pakriko nervai, ir jis buvo išsiųstas gydytis. Dažną žudiką kamavo nemiga, nakties košmarai, kai kurie savo sąžinę skandino degtinėje.

Karo pradžioje naciai nesistengė slėpti masinių žudynių. Okupantai neabejojo Vokietijos pergale kare ir savo veiksmų nebaudžiamumu. Hitlerininkai fotografuodavo ir filmuodavo žudynes ir kaltę mėgindavo suversti vietos gyventojams. Vis dėlto didžiausios masinių žudynių vietos (Paneriai, Kauno fortai) būdavo saugojami ir slepiami nuo pašalinių akių. Oficialiuose vokiečių dokumentuose žudynės nebuvo tiesiogiai įvardijamos, jos buvo vadinamos specialiais nacių terminais: „sonderbehandeln“ („ypatingai sutvarkyti“), „befehlgemäss behandeln“ („pasielgti pagal įsakymą“), „unschädlich machen“ („padaryti nekenksmingą“) ir pan. Lietuvių policijos dokumentuose buvo vartojami terminai „paimtas darbams“, „perkeltas į kitą kalėjimą“ ir t. t.[1]

1941 m. lapkričio 12 d. H. Himmleris leido fotografuoti žudynes tik tarnybiniais tikslais ir tik gavus operatyvinio ar ypatingojo būrio vado leidimą. Visos nuotraukos ir filmo juostos turėdavo būti perduotos RSHA[2].

Vokietijos koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose nužudytų ir žuvusių žmonių šeimoms būdavo siunčiami pranešimai su pramanytais mirties priežasties liudijimais: „mirė nusilpus širdies raumenims“, „dėl bendro kūno nusilpimo“ ir pan.

Karui užsitęsus ir vermachtui Rytų fronte patyrus pirmuosius pralaimėjimus, naciai, supratę, kad karo baigtis yra neaiški, ėmė naikinti nusikaltimų pėdsakus. 1942 m. birželio mėn. Vokietijos gestapo viršininkas H. Mülleris 4a operatyvinio būrio vadui štandartenfiureriui Pauliui Blobeliui įsakė okupuotuose Rytų kraštuose pradėti naikinti masinius kapus[3]. Lavonus atkasti ir deginti privalėjo mirčiai

---

[1] Ibid., p. 329.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 3, l. 241; ibid., f. R-659, ap. 1, b. 2, l. 3, 20.

[3] R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Bd. 2, S. 1044.

pasmerkti kaliniai (dažniausiai žydai ir karo belaisviai sovietai), kurie atlikę darbus būdavo sušaudomi. 1943 m. pabaigoje specialūs lavonų deginimo būriai pradėjo darbą Kauno IX forte ir Paneriuose. Dokumentuose jie buvo įslaptinti kaip įmonės 1005 A ir 1005 B[1].

1943 m. lapkričio mėn. buvo pradėta naikinti lavonus Kauno IX forte. Žudynių vieta buvo aptverta kelių metrų aukščio brezentine siena. Buvo pastatyta sustiprinta sargyba ir gyventojams griežtai uždrausta artintis prie forto teritorijos. Lavonų deginimui forte vadovavo specialus oberšturmfiurerio R. Radiffo vadovaujamas Vokiečių saugumo policijos ir SD būrys. Lavonus iškasinėjo ir degino apie 70 karo belaisvių sovietų ir žydų. Likęs gyvas tų įvykių liudininkas M. Gelbtrunkas papasakojo: „Per dieną mes atkasdavome ir sudegindavome po 600 lavonų. Tai buvo vokiečių nustatyta norma. Iškastieji lavonai buvo apdedami malkomis ir apipilami degamu mišiniu. Sudeginus lavonus, kaulai buvo smulkinami metaliniais įrankiais ir užkasami į žemę. Per šešias savaites mes atkasėme 4,5 griovio, iš kurių iškasėme ir sudeginome 12 000 lavonų. Dar liko neatkasta 9,5 griovio ir daug mažų duobių. Juose liko ne mažiau kaip 40 tūkstančių lavonų“[2]. IX forte lavonai buvo deginami iki pat nacių okupacijos pabaigos. Lavonus sudeginus, žemė buvo suarta ir apsodinta bulvėmis. 1943 m. gruodžio 25 d. naktį iš IX forto pabėgo 64 lavonų degintojai. 27 pavyko išsigelbėti ir po karo papasakoti bei surašyti aktus dėl nacių nusikaltimų[3].

1943 m. gruodžio mėn. buvo pradėta naikinti lavonus Paneriuose. Apie 70–80 į Panerius atvežtų karo belaisvių sovietų ir žydų buvo apgyvendinti naujai iškastoje gilioje duobėje, kurioje buvo įrengti gultai ir virtuvė, o skylė apdengta stogu. Darbininkus saugojo specialus 8–10 žmonių SD būrys, vadovaujamas vyr. ltn. Tilmano. Pirmoji

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap.1, b. 78, l. 52.

[2] Cit. iš: Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961, p. 31; M. Eglinis-Elinas, *Mirties fortuose*, Vilnius, 1966, p. 74–111.

[3] M. Eglinis-Elinas, *Mirties fortuose*, p. 101, 106.

darbininkų komanda (70–80 žmonių) buvo sušaudyta 1944 m. kovo mėn. Po to iš Vilniaus geto buvo paimta antroji darbininkų komanda. Lavonus deginti Paneriuose buvo baigta 1944 m. birželio mėn. Antroji lavonų degintojų komanda taip pat buvo SD sargybinių sušaudyta[1].

1944 m. balandžio 15 d. naktį trylikai iš 24 darbininkų pavyko pabėgti slaptai iškastu tuneliu. Vienuolika bėglių prisidėjo prie sovietų partizanų Rūdninkų girioje. Pabėgusio M. Zaidelio liudijimu, nuo 1943 m. gruodžio mėn. iki 1944 m. balandžio 15 d. devyniolikoje didelių laužų (iki 4,5 metro) buvo sudeginta 56 tūkst. lavonų, kito liudininko, A. Bliazerio, teigimu, – 68 tūkst. lavonų[2].

Nors hitlerininkai labai stengėsi sunaikinti savo nusikaltimų pėdsakus, tačiau išliko pakankamai dokumentų ir įvykių liudininkų parodymų, atskleidžiančių įvykdytų žudynių kaltininkus ir mastą.

12. Lietuvos gyventojų naikinimo ir nuostolių statistika

Lietuvių istoriografijoje (sovietinėje ir išeivijos) nesutariama dėl Lietuvos gyventojų nuostolių vokiečių okupacijos metais. Yra daug nesutapimų ne tik tarp priešingų istorikų „mokyklų“ (sovietinės ir išeivių), bet ir kiekvienoje „mokykloje“. Trumpai apžvelkime statistikos šaltinius.

Sovietiniai šaltiniai. Svarbiausio sovietinio šaltinio – Ypatingosios valstybinės komisijos – surinktais duomenimis, vokiečių okupantai Lietuvoje „sunaikino 165 000 karo belaisvių, sušaudė, sudegino ir nukankino daugiau kaip 300 000 taikių gyventojų“[3].

---

[1] E. Rainekerio 1946 08 06 tardymo protokolas, Vladimiro srities KGB valdybos archyvas, baudž. byla, arch. Nr. K-509248, l. 75–79.

[2] Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 203–205; LYA, ap. 6, b. 629, l. 42.

[3] *Ypatingosios valstybinės komisijos…*, p. 6.

Kitame Ypatingosios valstybinės komisijos pranešime teigiama, kad Lietuvos SSR teritorijoje vokiečių okupacijos metu buvo nužudyta 436 535 taikūs gyventojai ir 229 738 karo belaisviai sovietai, be to, 36 540 žmonių buvo išvežta priverstiniams darbams į Vokietiją[1].

Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo 1946 m. sausio 23 d. kaltinamojoje išvadoje ir nuosprendyje Ostlando SS ir policijos vado F. Jeckelno byloje rašoma, kad naciai Lietuvoje „sunaikino apie 700 tūkstančių tarybinių piliečių bei karo belaisvių ir išvarė į vergovę Vokietijon daugiau kaip 36 tūkstančius tarybinių piliečių“[2].

„Mažojoje lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje“ nurodoma, kad Lietuvoje žuvo pusė milijono žmonių[3]. Vėlesnių sovietinių istorikų ir publicistų darbuose kartojami minėtųjų šaltinių duomenys.

Lietuvių išeivių duomenys. Bostone išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ pateikiami šie skaičiai:

išvežta darbams į Vokietiją – 30 tūkst. žmonių;

Lietuvos žydai, suvaryti į getus, išvežti ar nužudyti – 240 tūkst.;

1944 m. pasitraukė į Vakarus iš Didžiosios Lietuvos – 60 tūkst. žmonių;

1944 m. pasitraukė į Vokietiją iš Klaipėdos krašto – 170 tūkst. žmonių;

iš viso – 464 tūkst. žmonių[4].

Prano Zundės apskaičiavimai tokie: 1942–1944 m. į Vokietiją iš Lietuvos priverstiniams darbams buvo išvežta ir negrįžo 9,8 tūkst. žmonių, 1942–1944 m. nacių nužudyta (daugiausia žydai) 170 tūkst. žmonių, 1942–1945 m. kiti karo nuostoliai (žuvę kariai, įskaitant mobilizuotus į Raudonąją armiją, žuvusius per bombardavimus ir kitų karo

---

[1] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 142.

[2] *Kaltinamoji išvada ir nuosprendis byloje dėl vokiškųjų fašistinių grobikų piktadarybių Lietuvos, Latvijos ir Estijos TSR teritorijoje*, Kaunas, 1946, p. 5.

[3] *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius,1966. p. 397.

[4] *LE*, t. 15, p. 447.

veiksmų metu) – 25 tūkst. žmonių, 1944 m. pabėgę ir evakuoti į Vokietiją iš Klaipėdos krašto – 105 tūkst.[1]

A. Damušio apskaičiavimais, naciai Lietuvoje išvežė darbams į Vokietiją ir koncentracijos stovyklose nužudė 170 tūkst. žmonių, sušaudė ir stovyklose numarino 11 tūkst. Lietuvos ūkininkų; 13 tūkst. Lietuvos žmonių buvo nužudyta dėl mobilizacijos vengimo ir dezertyravimo iš vokiečių karinių dalinių; sporadinių egzekucijų metu žuvo dar 4 tūkst. Lietuvos gyventojų. A. Damušio duomenimis, 1941–1944 m. naciai sušaudė ir nukankino 45 tūkst. ne žydų tautybės Lietuvos gyventojų. Be to, naciai ir jų kolaborantai Lietuvoje sunaikino 165 021 žydą[2]. 1944 m. apie 56 tūkst. lietuvių ir 64 tūkst. Klaipėdos krašto gyventojų artėjant frontui pasitraukė į Vakarus[3].

Sugretinus sovietinius ir lietuvių išeivijos duomenis galima pastebėti, kad pagal sovietinius šaltinius nacių okupacijos metais buvo nužudyta per 300 tūkst. Lietuvos gyventojų, o lietuvių išeivių duomenimis – apie 200 tūkst.

Ne žydų tautybės gyventojų nuostoliai Lietuvoje nacių okupacijos metais. Nacių okupacijos metais Lietuvoje, kaip ir kitose Vokietijos okupuotose valstybėse, rasiniais motyvais buvo žudomos dvi gyventojų kategorijos: žydai ir čigonai. Okupacinė valdžia, remdamasi pseudomoksline rasine teorija, ketino iš dalies arba visiškai sunaikinti „menkavertes“ Rytų Europos tautas. Tačiau šių tautų (tarp jų ir lietuvių) masinis naikinimas buvo atidėtas vėlesniam laikui – pokario metams. Kaip minėta, Ypatingosios valstybinės komisijos duomenimis, Lietuvoje nacių okupacijos laikotarpiu žuvo 436 535 taikūs gyventojai ir 229 738 karo belaisviai, be to, 36 540 žmonių buvo išvežta priverstiniams darbams į Vokietiją. Sovietinėje, Vakarų Euro-

---

[1] Ibid., p. 448.

[2] A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*, antra pataisyta laida, Vilnius, 1990, p. 20.

[3] Ibid., p. 19.

pos ir Izraelio istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad Lietuvoje buvo iššudyta ne mažiau kaip 200 tūkst. Lietuvos žydų (94 proc. visų Lietuvos žydų).

Jeigu pagrindu imtume Ypatingosios valstybinės komisijos nurodytas civilių gyventojų aukas (436 535) ir atmestume nužudytų Lietuvos žydų skaičių (200 tūkst.), gautume, kad ne žydų tautybės aukų buvo 236 535. Ar tai realus skaičius ir iš kokių dėmenų jis susideda? Lietuvos istorikas K. Rukšėnas, remdamasis archyvine medžiaga, bandė chronologiškai nustatyti svarbiausius masinių žudynių faktus. Deja, okupacinės valdžios (saugumo policijos ir SD, kitų įstaigų) gyventojų naikinimo duomenys nėra išsamūs ir apima tik 1941–1943 m. laikotarpį.

K. Jägerio vadovaujamas operatyvinis saugumo policijos ir SD būrys iki 1942 m. vasario 1 d. Lietuvoje nužudė 138 272 žmones: 136 421 žydą, 1064 komunistus, 56 sovietų partizanus, 653 psichinius ligonius, 44 lenkus, 28 sovietinius karo belaisvius, 5 čigonus ir 1 armėną. Iš šių aukų apie 18 tūkst. buvo Latvijos ir Gudijos gyventojai[1].

Nuo karo pradžios iki 1941 m. spalio mėn. Lietuvos–Vokietijos pasienyje siautėjo Tilžės saugumo policijos operatyvinis būrys. Jis nužudė apie 5,5 tūkst. Lietuvos gyventojų, tačiau nužudytųjų tautinė sudėtis nėra žinoma. Galima tik pasakyti, kad dauguma aukų buvo žydai.

Istorikas K. Rukšėnas, remdamasis Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita ir SD Vilniaus skyriaus nubaustųjų mirties bausme kartoteka, apskaičiavo, jog 1941 m. buvo sušaudyta 781 ne žydų tautybės komunistas, komjaunuolis ir sovietinis aktyvistas. Tačiau čia nepriskaičiuotos Tilžės gestapo Lietuvoje vykdytų egzekucijų aukos, be to, trūksta duomenų apie nužudytų šios kategorijos asmenų skaičių Vilniaus apygardoje

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 230–231.

1941 m. liepos – rugpjūčio mėn., Šiaulių apygardoje 1941 m. liepos, rugpjūčio ir rugsėjo mėn.[1]

Sovietinio istoriko P. Štaro duomenimis, nuo karo pradžios iki 1942 m. lapkričio mėn. Lietuvoje žuvo 552 komunistinio pogrindžio dalyviai[2]. Tačiau P. Štaras neatsižvelgia į tai, kad tarp komunistinio pogrindžio dalyvių buvo ne tik vietinių, bet ir iš Sovietų Sąjungos atsiųstų žmonių. K. Rukšėno duomenimis, Vokiečių saugumo policija ir SD 1942 m. sušaudė 415 sovietinių aktyvistų, raudonųjų partizanų ir pogrindininkų. Be to, dar 48 komunistinio pogrindžio dalyviai 1942 m. birželio mėn. buvo sušaudyti Panevėžyje, 21 – prie Jonavos, 20 – Marijampolėje ir kitose vietovėse[3]. Tačiau iš šių duomenų visai neaiški sušaudytų asmenų kilmė (Lietuvos gyventojai ar svetimšaliai) ir tautybė. Vis dėlto galima spėti, jog tarp represuotų už komunistinę veiklą 1942 m. asmenų dauguma buvo lietuviai, rusai ir lenkai (egzekucijos vyko daugiausia Kauno, Alytaus ir Vilniaus apskrityse).

Per visą vokiečių okupacijos laikotarpį, P. Štaro apskaičiavimais, žuvo 1422 sovietinio pogrindžio dalyviai[4]. Pasak jo, lietuviai sudarė 62,6 proc. komunistinio pogrindžio dalyvių. Galbūt jie galėjo sudaryti panašią žuvusiųjų dalį.

Archyvuose išlikusiais Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ir Kauno skyrių duomenimis, 1942 m. buvo nužudyta apie 1,2 tūkst., o 1943 m. – apie 600 ne žydų tautybės Lietuvos gyventojų. 1943 m. nėra liepos ir lapkričio mėnesių duomenų. Be abejo, šie duomenys nėra išsamūs ir labai tikslūs, tačiau jie atspindi realų ne žydų tautybės gyventojų naikinimo vaizdą[5]. Apibendrintų 1944 m. pirmojo pusmečio duomenų Lietuvos archyvuose nėra. Be to, reikėtų skirti „nužudytųjų Lietuvoje“ ir „nužudytų Lietuvos gyventojų“ sąvokas. Sovietų Ypatingosios komisijos duomenimis, Lietuvoje buvo nužudyta

---

[1] Ibid., l. 148; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131–137.

[2] P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje*..., p. 279.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 151.

[4] P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje*..., p. 233, 292.

[5] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 230.

229 738 sovietiniai karo belaisviai ir apie 100 tūkst. iš Vakarų Europos ir Sovietų Sąjungos atgabentų civilių gyventojų. Iš Vakarų Europos į Lietuvą deportuojami žydai buvo naikinami Kauno IX forte, o iš Sovietų Sąjungos atvaryti slavų kilmės žmonės nuo bado ir ligų masiškai mirdavo Alytaus karo pabėgėlių stovykloje (apie 60 tūkst. žuvusiųjų). Taigi iš bendro 436 535 žuvusių ir nužudytų civilių gyventojų skaičiaus reikia atimti dar 100 tūkst. nevietinės kilmės žuvusių civilių gyventojų skaičių. Gauname 300–330 tūkst. žuvusių taikių Lietuvos gyventojų. Iš 300 tūkst. civilių gyventojų skaičiaus atėmus 200 tūkst. nužudytų Lietuvos žydų skaičių gaunama 100 tūkst. žuvusių ir nužudytų ne žydų tautybės Lietuvos gyventojų. Šį skaičių galima imti kaip atsparos tašką konkretesniems atskirų Lietuvos tautybių (lietuvių, lenkų, rusų, gudų ir kt.) nuostolių tyrimams. Ne žydų tautybės Lietuvos gyventojai buvo naikinami ne dėl rasinių motyvų, bet už konkrečią vokiečiams žalingą veiklą (dalyvavimas komunistinio pogrindžio veikloje arba lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjime, už ekonominį sabotažą, paramą karo belaisviams ir žydų gelbėjimą, ginklų slėpimą ir kitus okupacinės valdžios draudžiamus veiksmus). Be to, Lietuvos gyventojai buvo naikinami baudžiamųjų akcijų metu dėl partizaninės ir diversinės veiklos jų gyvenamose vietovėse. Dalis Lietuvos gyventojų (lietuvių) žuvo per policijos batalionų susirėmimus su sovietų ir lenkų partizanais, bombardavimų ir fronto veiksmų metu.

Apibendrinant anksčiau išdėstytus duomenis galima manyti, jog arčiausiai tiesos yra A. Damušio nurodytas nacių okupacijos metais žuvusių ir nužudytų Lietuvos gyventojų (išskyrus žydus) skaičius – 45 tūkst. Iš šio skaičiaus būtų apie 15 tūkst. lenkų, 10–20 tūkst. lietuvių, likusieji 5–10 tūkst. – kitų tautybių (rusų, gudų) žmonės. Daugiausia žuvo žydų – 165–200 tūkst. (94 proc. Lietuvos žydų). A. Damušio apskaičiavimais, 1941–1944 m. naciai nužudė 210 tūkst. Lietuvos gyventojų, t. y. 6,81 proc. visų Lietuvos gyventojų[1]. Knygos autoriaus nuomone, šis skaičius yra didesnis – apie 240 tūkst.

[1] A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos*..., p. 3.

EKONOMINIS KRAŠTO IŠNAUDOJIMAS

1. Krašto ūkio pajungimas Trečiojo reicho karo tikslams. Okupacinė nuosavybės santykių, finansų ir prievolių politika

Rengdami karo žygius Rytuose, naciai kartu kūrė ir okupuotų teritorijų ekonominio išnaudojimo bei pajungimo Vokietijos gerovei planus. Iš įvairių karinių ir civilių įstaigų atstovų 1941 m. vasario mėn. buvo sudaryta Oldenburgo žinyba, vėliau pavadinta Ekonominiu Rytų štabu *(Wirtschaftsstab Ost)*. Štabas turėjo koordinuoti okupuotų kraštų ūkio tvarkymą. Ekonominį Rytų štabą sudarė vadovybė (štabas) ir penkios grupės. Karo metu jį turėjo sudaryti ūkio inspekcijos ir joms pavaldžios ūkio komandos. Jų uždavinys – kontroliuoti užimtų kraštų ekonominį išnaudojimą[1].

1941 m. balandžio 29 d. aptarus „Barbarosos“ plano ūkinę dalį, A. Hitleris pavedė užgrobsimų Sovietų Sąjungos sričių ekonomikos reikalais rūpintis reicho maršalui H. Göringui ir jo vadovaujamam Ekonominiam Rytų štabui. Birželio 16 d. H. Göringas išleido direktyvas dėl okupuotų Rytų kraštų ūkio tvarkymo, žinomas „Žaliojo aplanko“ *(Grüne Mappe)* pavadinimu. Okupuosimų kraštų ekonomika turėjo būti pajungta reicho karo reikmėms. Svarbiausias reicho ūkinės politikos tikslas – aprūpinti Vokietiją ir vermachtą maisto produktais, nafta ir kitokiomis žaliavomis. Buvo planuojama vermachtą išmaitinti net ir tuo atveju, jeigu okupuotų kraštų gyventojams grėstų visuotinis badas[2].

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 52–53.

[2] G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, Frankfurt am Main, 1993, S. 372–373.

H. Göringo 1941 m. lapkričio 18 d. įsake buvo nubrėžti svarbiausi reicho ekonominės politikos okupuotuose Rytų kraštuose principai:

1. Karo metu aukščiausias ekonominis įstatymas yra karo ekonomikos poreikiai.

2. Naujai užimti Rytų kraštai bus išnaudojami kolonijiniais tikslais ir metodais. Išimtis bus padaryta tik toms Ostlando dalims, kurios yra numatytos suvokietinti. Tačiau ir šiuo atveju galioja pirmojo punkto principas.

3. Svarbiausia ekonominės politikos kryptis – maisto produktų ir žaliavų gamyba. Palaikant pigią gamybą ir dirbtinai žemą vietos gyventojų gyvenimo lygį, kuo daugiau produkcijos turi būti skiriama aprūpinti reichui ir kitoms Europos šalims.

Okupuotuose Rytų kraštuose neplanuojama kurti reikšmingesnės vartojimo reikmenų pramonės. Okupuotos Rytų šalys privalo tapti pigios darbo jėgos ir žaliavų tiekimo baze ir Vokietijos pramonės gaminių realizavimo rinka. Negali būti ir kalbos apie vietos gyventojų aprūpinimą vertingesnėmis prekėmis bei produktais. Griežtai turi būti slopinamos bet kokios vietos gyventojų gyvenimo lygio kilimo tendencijos. Ostlandas iš pradžių turi būti aprūpinamas kukliai. Išimtis yra daroma Ostlande esantiems vokiečiams ir suvokietinti numatytiems gyventojams. Ostlando žemės ūkio produkcija į reichą turi būti tiekiama kuo mažesnėmis kainomis[1].

Naudodamiesi dirbtinai palaikomais išvežamų žaliavų bei žemės ūkio produktų ir iš Vokietijos tiekiamų pramonės gaminių kainų skirtumais, naciai planavo padengti savo karo išlaidas ir apsaugoti Vokietijos piliečius nuo didelių mokesčių.

Pirmomis karo dienomis Lietuvos ūkis smarkiai nukentėjo nuo karo veiksmų ir rekvizicijų. Vermachtas dvylikoje vakarinių Lietuvos apskričių iš tūkstančių gyventojų atėmė arklius, dviračius, pašarą,

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vadovybės štabo „Mitteilungsblat“ Nr. 6, BAP. R58/225, S. 75–77.

maisto produktus ir kitas vertybes už 6–7 mln. rublių. Paskui vermachtą vykusios H. Göringo ūkio komandos valstybinį ir visuomeninį turtą skelbė esant reicho karo grobį, uždėjo jam areštą ir ėmė registruoti. Daug turto buvo pagrobta iš urmo sandėlių, fabrikų, parduotuvių. Mjr. Lincke's vadovaujama ūkio komanda Kaune pirmomis karo dienomis vermachtui paėmė 3800 t mėsos konservų, 350 t rūkytos dešros, šimtus tonų kitų maisto produktų[1].

Nacių okupacinė valdžia, vykdydama nukariautų tautų ekonominio išnaudojimo ir plėšimo politiką, iš pradžių toleravo Lietuvoje bolševikų sukurtą ekonominę santvarką. Vokiečių administracija panaikino Lietuvos laikinosios vyriausybės denacionalizacijos įstatymus ir ėmė kontroliuoti Lietuvos ūkio institucijas. Suvalstybintą nuosavybę buvo galima lengviau perimti savo žinion negu teisėtą privatinę nuosavybę. Esant valstybinei nuosavybei buvęs pramonės ar prekybos įmonės savininkas tėra paprastas valstybės tarnautojas.

1941 m. rugpjūčio 19 d. Ostlando reicho komisaras H. Lohse išleido potvarkį, kuriuo visas Sovietų Sąjungos kilnojamasis ir nekilnojamasis turtas, viešųjų korporacijų, sąjungų, susivienijimų turtas buvo paskelbtas reicho nuosavybe, turinčia būti iš naujo suregistruota ir perduota Patikėtinių valdybai *(Treuhandverwaltung)*. Valdyba pramonės, prekybos įmonėms valdyti skyrė patikėtinius. Patikėtiniai šeimininkavo ne tik sovietų laikais nacionalizuotose įmonėse, bet ir stambiausiose kooperatinėse organizacijose – „Pienocentre", „Line", „Lietūkyje" ir kt. Patikėtiniai vykdė reicho valdžios, okupacinės administracijos ir vokiečių bendrovių nurodymus, o vietinė įmonių administracija ir inžinerinis-techninis personalas privalėjo besąlygiškai vykdyti patikėtinių įsakymus. Patikėtinių instituciją 1942 m. gegužės 28 d. patvirtino reicho ministras A. Rosenbergas[2].

---

[1] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 56.

[2] J. Grėska, „Respublikos pramonės sužlugdymas hitlerinės okupacijos metais (1941–1944 m.)", Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A (toliau – *MADA*), 1962, Nr. 1(12), p. 6.

Vėliau generalinio komisaro įsakymu patikėtinių valdomos įmonės buvo pradėtos privatizuoti. Tikrieji savininkai neatgaudavo savo nuosavybės, nes ji patekdavo į vokiečių patikėtinių ir valdytojų rankas. Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas tokiu būdu sau „reprivatizavo“ buvusią Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pirmininko nuosavybę – Gailiušių dvarą, vokietis Witkopfas tapo gumos ir degtukų fabriko savininku, o klaipėdiškis Preikschatas į savo rankas perėmė Lietuvos metalo pramonę[1]. „Reprivatizuojant“ įmones jų valdytojais buvo skiriami nacistų valdžiai politiškai patikimi asmenys. Patikimumą nustatydavo apygardų komisarai pagal policijos išduotus liudijimus. Smulkiosios pramonės ir amatų reprivatizacija prasidėjo 1942 m. pavasarį. Ją organizavo specialios vokiečių įstaigos įgaliotinis Lietuvos smulkiajai pramonei ir įgaliotinis Lietuvos amatams. Privatizuojami buvo malūnai, plytinės, lentpjūvės, alaus daryklos ir kitos įmonės. Nuo 1942 m. sausio 22 d. iki 1943 m. rudens buvo reprivatizuotos 184 įmonės (apie 20 proc. visų 1943 m. buvusių pramonės įmonių) ir 49 amatų dirbtuvės[2]. Daug reprivatizuotų įmonių atsidūrė vokiečių kolonistų rankose nuomos, valdymo arba nuosavybės teisėmis. Plataus masto įmonių reprivatizavimas neatitiko okupacinės valdžios planų. Galutinai nustatyti turtinius santykius buvo atidėta iki karo pabaigos.

Vadovaujantis H. Göringo 1941 m. liepos 27 d. ir vėlesniais įsakais buvo kuriamos Rytų monopolinės bendrovės pramonės šakoms valdyti. Po kelerių metų šios valstybinės bendrovės turėjo būti privatizuotos. Monopolinės bendrovės dirbo vadovaudamosi centrinių reicho įstaigų nurodymais. Vykdydamos reicho iškeltus uždavinius, jos privalėjo glaudžiai bendradarbiauti su vietinėmis vokiečių komisarų įstaigomis. Prieštaravimus, iškilusius tarp monopolinių bendrovių ir vokiečių civilinės valdžios įstaigų, privalėjo spręsti cen-

---

[1] „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos...“, *Naujoji viltis*, 1986, Nr. 19, p. 74–75.

[2] J. Grėska, „Respublikos pramonės sužlugdymas...“, *MADA*, 1962, Nr. 1(12).

trinės reicho įstaigos, o ypač svarbiais atvejais – reicho maršalas H. Göringas[1].

Lietuvos ekonomikoje įsigalėjo šios vokiečių monopolinės bendrovės:

1. Centrinė Rytų prekybos bendrovė, perėmusi cukraus fabrikus, malūnus, skerdyklas ir kitas įmones, – iš viso apie 300 Lietuvos įmonių.

2. Lietuvos nekilnojamojo turto bendrovė, valdžiusi nacionalizuotus namus bei sklypus, žydų ir kitus be savininkų likusius namus bei sklypus. 1941 m. ši bendrovė valdė 100 tūkst. ha žemės, 130 tūkst. ha buvo atidavusi patikėtiniams.

3. Tabako pramonės bendrovė valdė 50 įmonių.

4. Pluošto bendrovė valdė 74 įmones[2].

Į Lietuvos ūkį vis labiau skverbėsi Vokietijos monopolinės bendrovės ir bankai. 1941 m. spalio 14 d. visi Kauno apygardos mėsos gaminių fabrikai buvo perduoti valdyti Berlyno kapitalistui Wilhelmui Ziegleriui. Panevėžio apygardos mėsos fabrikus perėmė Berlyno Rudolfo Hanke's firma, „Maistą" – Marienhagenas, Kauno „Pienocentrą" – Heinzas Funke, Kauno „Lietūkį" – Liebe (vėliau Krause), Vilniuje – Mencelis. 1943 m. pabaigoje Lietuvoje buvo daugiau kaip 60 vokiečių firmų ir bendrovių – stambių Vokietijos monopolijų filialų[3].

Karo metu normaliau galėjo dirbti tik tos įmonės, kurios tenkino fronto ir Vokietijos poreikius. Kitos įmonės negaudavo kuro ir žaliavų.

Įmonės buvo uždaromos, darbininkai atleidžiami, vertingiausi įrengimai išvežami į Vokietiją. Daug įmonių dirbo ne visu pajėgumu. Sumažėjo ir pramonės įmonių, ir gaminamos produkcijos. Nacių

---

[1] Civilinė valdžia okupuotuose Rytų kraštuose („Rudasis aplankas"), BAP, R43II/685a, S. 66.

[2] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 57.

[3] Ibid., p. 57–58.

okupacijos metu pramonės įmonių sumažėjo beveik 25 proc. 1944 m. pradžioje, palyginti su 1941 m. rugsėju, žemės, akmens ir durpių pramonės įmonių sumažėjo 45 proc., metalo apdirbimo ir mašinų gamybos – 20,8 proc., chemijos pramonės – 21,2 proc., odų ir kailių pramonės – 42,9 proc., tekstilės pramonės – 42,2 proc., drabužių ir avalynės pramonės – 31,6 proc.[1]

Padaugėjo tik maisto pramonės įmonių. Okupantams buvo labai svarbu iš Lietuvos gauti kuo daugiau maisto produktų, dėl to maisto apdirbimo pramonei buvo rodomas ypatingas dėmesys. Kitos pramonės šakos buvo apleistos ir jų gamyba mažinama. Palyginti su 1940 m., 1943 m. statybinių kalkių gamyba sumažėjo 8 kartus, vielos – 6 kartus, vinių – 5 kartus, kuliamųjų – 3,5 karto, javų valomųjų – 13,4 karto, vilnonių audinių – 10 kartų, medvilninių audinių – 12 kartų. 1943 m. Lietuvoje buvo pagaminta 419 t odos batų padams (1939 m. – 1214 t), 418 t įvairaus muilo (1939 m. – 2081 t) ir pan.[2]

Didelė pramonės produkcijos dalis buvo skiriama vermachtui arba išvežama į Vokietiją. Kauno „Trikotažo“ fabrikas vermachtui atiduodavo 75 proc. produkcijos, „Metalo“ fabrikas pagal atskirus gaminius – 40–100 proc. produkcijos, beveik vien vermachtui dirbo Kauno ir Vilniaus kailių fabrikai, Anykščių veltinių fabrikas, Kauno siuvyklos „Modern“, „Prima“, „Elegant“ ir daug kitų įmonių[3].

Pramonės įmonių ekonominė būklė buvo labai sunki. Nuolatos trūko įrengimų ir mašinų, kuro, žaliavų, transporto priemonių, reikėjo mokėti daug mokesčių (bendrovių, verslo pelno ir kt.). Gaunamos pajamos dažnai nepadengdavo išlaidų. Daug pramonės įmonių skendo skolose ir balansavo prie bankroto ribos.

Lietuvių politikai ir savivaldos pareigūnai vokiečiams dažnai

---

[1] J. Grėska. „Respublikos pramonės sužlugdymas...“, *MADA*, 1962, Nr. 1(12), p. 9.

[2] Ibid., p. 12.

[3] Ibid., p. 14.

įrodinėjo, kad jų vykdoma politika Lietuvos ūkiui yra neracionali ir pragaištinga, tačiau į lietuvių argumentus ir priekaištus dažniausiai nebuvo atsižvelgiama. LAF'o 1941 m. rugsėjo 15 d. memorandumas kritikavo nacių politiką nuosavybės santykių srityje:

„[...] Privatinės nuosavybės panaikinimas ir privatinės iniciatyvos stelbimas ūkio srityje lietuvių akyse buvo nekenčiamiausias tarybinės tvarkos bruožas. [...] Lietuvos vyriausybė, pradėjusi savo darbą, tuč-tuojau ėmėsi priemonių sugrąžinti tvarkai, teisėtiems savininkams bolševikų valdžios atimtą privatinį turtą. Miesto namai, įmonės, žemės tvarkingai turėjo būti grąžintos tiems, kuriems visa tai priklausė prieš bolševikams į Lietuvą įsibrovus. Tuo tarpu vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje, sustabdžius Lietuvos vyriausybei savo darbą, pradėjo naikinti visa tai, kas buvo padaryta nacionalizuotam turtui grąžinti teisėtiems savininkams. Turtiniai santykiai atstatomi į tą padėtį, kurioje buvo bolševikams Lietuvoje viešpataujant. Maža to – generalkomisaro Kaune šių metų rugpjūčio mėn. 20 d. paskelbtas įsakymas derliaus nuėmimo ir sėjos vykdymo reikalu padaro turto santykius žemės ūkyje dar nepastovesnius, negu jie buvo bolševikų laikais. [...] Generalkomisaro įsakymas ir tą amžiną naudojimąsi, kurį pripažino žemės valdytojams bolševikų įstatymai, daro iliuzoriniu. Kiekvienas žemės valdytojas, einant įsakymu, nustumiamas į „rechtsmaessiger Bewirtschafter" [teisėtas valdytojas – A. B.], kurio teisės nežinomos. Be to, visa eilė žmonių, kuriems bolševikų valdžia nelaikė galima atimti žemę, atrodo, turėtų, einant įsakymu, nustoti žemės, nes jie nepatvirtinami jų valdomos žemės teisėtais šeimininkais. Tai yra, pavyzdžiui, tie, kurie dėl kurios nors priežasties bolševikų okupacijos metu patys žemės nedirbo, pavyzdžiui, ją buvo išnuomavę arba atidavę dirbti pusininkams. Einant šituo įsakymu, turi nustoti žemės ir vadinamieji neūkininkai. [...] Tūkstančiai gerų ūkininkų, kurie išsilaikė žemės ūkyje bolševikų laikais, norima išmesti iš ūkio visai nesuprantamais sumetimais. Nuosavybės santykiai, suardyti prie bolševikų valdžios, dar daugiau ardomi.

4. Kiek generalkomisaro įsakymas derliaus suėmimo reikalais

mažai vaduojasi ūkiniais sumetimais, matyti iš vadinamųjų tarybinių ūkių (sovchozų) būklės. [...] Visus tuos ūkius vokiečių civilinė valdžia paliko savo žinioje, negrąžindama jų savininkams, nežiūrint į tai, kad blogesniųjų ūkių savininkai, tai yra ūkių, kurie nebuvo palikti toliau eksploatuoti kaip tarybiniai ūkiai, sugrąžinti į savo ūkius kaip vadinamieji teisėti šeimininkai. Suprantama, kad jokia valstybinė administracija negalėjo pagaminti tuose ūkiuose tiek, kiek galėtų pagaminti tikrieji tų ūkių savininkai, pavyzdingi ūkininkai, puikiai žinantieji savo ūkių gamybines sąlygas. [...]

Susidarė tokia padėtis, kad Lietuvoje vokiečių civilinė valdžia restauruoja arba palaiko tokius tarybinės tvarkos institutus, kaip žemės nacionalizacija, prekybos ir pramonės nacionalizacija, gyvenamųjų namų nacionalizacija, valstybinių ūkių institutą, profesines sąjungas su jų uždaviniais socialinio draudimo ir darbo priežiūros srityje, tarybinį socialinį draudimą ir t. t. [...]

Buvo suprantama, kai bolševikines institucijas lietuviams norėjo primesti bolševikų valdžia, bet lietuviams visai nesuprantama, kada jų gyvenimą nori tvarkyti bolševikinės santvarkos principais ne bolševikinės santvarkos šeimininkai, o jos priešininkai“[1].

Krašto ūkio generalinis tarėjas V. Jurgutis 1941 m. rugsėjo 26 d. parašė raštą Lietuvos generalinio komisariato Ūkio skyriaus vedėjui dr. R. Pense'ei dėl Lietuvos ūkio tvarkymo. Šis V. Jurgučio raštas buvo reakcija į 1941 m. rugsėjo 19 d. pokalbį su juo. Pokalbyje su V. Jurgučiu R. Pense išdėstė svarbiausius Lietuvos ūkio tvarkymo principus:

1. Lietuvos ūkis turi būti įtrauktas į didžiąją Europos erdvę ir vadovaujamas už Lietuvos ribų esančio centro. Ekonominiai krašto interesai atsidurs antroje vietoje (kai kurios pramonės įmonės bus sustabdytos, darbininkai išvežami iš Lietuvos į kitus kraštus).

---

[1] Lietuvių aktyvistų fronto 1941 09 15 memorandumas A. Hitleriui ir W. von Brauchitschui, LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 6, l. 3–5.

2. Lietuvos ūkiui vadovaus centrinė vokiečių įstaiga.

3. Atskiroms ūkio šakoms taip pat vadovaus vokiečių valdininkai, kuriems padės lietuvių valdininkai.

4. Ekonomikos sektoriuje dirbančių lietuvių valdininkų bus sumažinta.

V. Jurgutis protestavo prieš vokiečių požiūrį į Lietuvą kaip į Sovietų Sąjungos dalį ir išryškino skirtumus tarp Sovietų Sąjungos ir nepriklausomos Lietuvos ekonominės santvarkos. V. Jurgutis, be to, protestavo prieš lietuvių ūkio administratorių nušalinimą nuo Lietuvos ūkio tvarkymo:

„Jeigu bus, kaip ketinama, pravestas anksčiau minėtasis ūkinės administracijos pertvarkymo planas, tai tatai reikš sunaikinimą lietuviškojo administracinio aparato, kuris apskritai pasirodė visiškai tinkamas. Lietuviai savo ūkines institucijas (administracijos įstaigas, profesinius rūmus, kooperacijos bendroves) labai kruopščiai per dešimtmečius kūrė ir išlaikė per visus sunkmečius. Jų sunaikinimas turės neigiamai atsiliepti ne tik ūkiškai, bet ir politiškai, ir tai ne tik miestų ūkyje, bet ir kaimo. Lietuvis miestietis dar nenutraukė kraujo ryšių su kaimu; tie, kurie sėdi administracijos įstaigose, yra išmokslinti sūnūs ir broliai. Jeigu šie paliks be darbo, tai tat palies ir blogai nuteiks taip pat ir ūkininką.

[...] Būtų perdėm klaidinga apie lietuvių ūkiškai organizacinius sugebėjimus spręsti iš **dabartinės** Lietuvos ūkio eigos. Civilinę valdžią šioje šalyje perėmus vokiečių įstaigoms, iš lietuvių rankų buvo atimti ne tik principiniai ūkinių klausimų sprendimai, bet ir bėgamieji administraciniai reikalai negalėjo būti be trukdymų atliekami. Prie to pragaištingai prisidėjo transporto sunkumai, ryšių priemonių stoka, įvairios konfiskatos bei užtraukimas išduoti pirkimo leidimus. [...]

Didžiausi sunkumai pramonės ūky – žaliavų stoka bei transporto trūkumas – ne tik kad nebuvo pašalinti, bet žaliavų likučiai iš čionykštės pramonės buvo dargi atimti (pastarosiomis dienomis iš alie-jaus fabriko „Ringuva“).

Pramonės gaminių kainų klausimas ir toliau lieka nesutvarkytas, čionykštė pramonė yra priversta dirbti su didžiausiais nuostoliais ir žengti į pražūtį.

Šitokios padėties akivaizdoje yra visiškai nesuprantama, kaip atsakomybė už šitokius šalies ūkio nenormalumus gali būti primesta lietuvių administracijos vietoms. Administracijos dvilypumas, įvairių ūkinių tarnybų paraleliškumas toliau nebepakeliamas. Dėl to lemiamos Reicho įstaigos turi pasirinkti:

arba

1. uždėti kraštui grynai okupacinį režimą, likviduoti lietuviškąją administraciją – tokiu būdu atsisakyti geresniųjų intelektualinių šalies jėgų bendradarbiavimo ir, nepaisant visų gyventojų nepalankumo, rinkti iš jų šalies gaminius,

arba

2. pripažinti, kad Lietuvą reikia traktuoti kitaip, kaip užimtąsias Sovietų Rusijos sritis, ir sukurti atitinkamą administraciją, kurioje bendruosius nurodymus duotų Reicho vietos, bet jų vykdymas būtų patikėtas lietuviškosioms jėgoms, vokiečių generalkomisaro prižiūrimoms. [...]

Ūkio administracijos struktūrą galima ir toliau pagal generalkomisaro nurodymus pertvarkyti ir tikslingiau performuoti.

Bet aš kietai laikaus principo: jeigu jau Krašto Ūkio Valdyba pasilieka, tai jos šefo rankose turi būti tiesioginė prekybos ir pramonės administracija. Generalkomisariatas nurodymus atskiroms tarnyboms duoda per krašto ūkio tarėją. Generalkomisariato specialiniai skyriai vykdo atitinkamų ūkio šakų aukščiausią priežiūrą, bet reikalingas priemones praveda tiktai per krašto ūkio tarėją. Tik taip aiškiai apribojus ūkio administracijos organų kompetencijas tegali būti atsiektas sveikas ūkio organizmo funkcionavimas.

Iš šito išdėstymo Jūs, Pone Daktare, galite matyti, kad aš jokiu būdu negaliu pritarti Jūsų rugsėjo 19 d. išdėstytam planui, pagal kurį

ūkinę administraciją pertvarkant į visas vadovaujamąsias vietas turi būti pasodinti generalkomisariato valdininkai“[1].

V. Jurgutis taip pat protestavo prieš vokiečių nustatytą markės ir rublio santykį 1:10. Jis vokiečius įspėjo, kad nustačius mažas kainas bus iššvaistytos prekių atsargos, atsiras juodoji rinka, prasidės pramonės stagnacija. Netekęs vilties įtikinti okupacinę administraciją, V. Jurgutis 1942 m. kovo mėn. iš pareigų atsistatydino.

Prieš vokiečių nustatytą markės kursą ir kainų politiką buvo protestuojama ir LAF'o 1941 m. rugsėjo 15 d. memorandume:

„Įžengus vokiečių kariuomenei į Lietuvą, buvo paskelbtas privalomas rusų rublių kursas 1 RM-10 Rb. [...] Kiekvienas markių savininkas, o tokių yra tik vokiečių kariai ir vokiečių civilinės administracijos žmonės, gali įsigyti Lietuvoje bet kurį Lietuvos ar užsieninės gamybos produktą beveik veltui. Toks rusų rublio kursas yra ne kas kita, kaip kontribucijos Lietuvai uždėjimas. Toji kontribucija įgyja visai ypatingos reikšmės, jei atminsime, kad muitų sienos tarp Lietuvos ir Tarybų Sąjungos nėra. Iš Rusijos yra vežami į Lietuvą popieriniai pinigai ir paverčiami Lietuvoje vertingomis prekėmis. [...] Išeina taip, kad Lietuva turi mokėti kontribuciją už visą Tarybų Sąjungą prieš jos pačios valią. [...]

Grynas Lietuvos prekių atsargų išpardavimas susidaro ir dėl vokiečių civilinės valdžios Lietuvoje nustatytų Lietuvos gaminiams kainų, ypač kainų Lietuvos pramonės gaminiams. Visa Lietuvos pramonė yra verčiama pardavinėti savo gaminius. Tokios politikos rezultate gali būti tik visiškas Lietuvos pramonės sugriovimas arba dideliausias jos įsiskolinimas. Visa tai yra tiek priešinga lietuvių tautos ir Lietuvos ūkio interesams, taip nepateisinama bet kuriais racionaliais sumetimais, kad lietuvių tauta seka vokiečių civilinės

---

[1] Generalinio tarėjo ūkio reikalams V. Jurgučio 1941 09 29 raštas Generalinio komisariato Ūkio skyriaus vedėjui dr. R. Pense'ei, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 272, l. 24–31.

valdžios potvarkius ekonominėje srityje su didžiausiu susirūpinimu“[1].

Daug nepasitenkinimo lietuvių savivaldai ir žmonėms keldavo okupantų finansinė politika. 1942 m. balandžio 20 d. generalinis komisaras A. T. von Rentelnas nurodė finansų generaliniam tarėjui J. Matulioniui sumažinti biudžeto išlaidas administracijos aparato, švietimo sistemos, komunalinio ūkio darbuotojų sąskaita. Lietuvių administracijos bendrosios išlaidos turėjo būti sumažintos 20 proc. 1942 m. gegužės 20 d. J. Matulionis nusiuntė A. T. von Rentelnui atsakymą dėl Lietuvos biudžeto tvarkymo. 1942–1943 finansiniais metais buvo planuojama gauti 95 mln. markių pajamų ir išleisti 100 mln. markių (paprastosios išlaidos) bei 26 mln. markių ypatingoms išlaidoms (vokiečių karo reikmėms). Biudžetui išlyginti reikėjo 30 mln. markių, kurias būtų buvę galima nesunkiai gauti, jeigu lietuvių savivalda būtų savarankiškai tvarkiusi išlaidas ir pajamas. Vokiečių civilinė valdžia mokesčius nustatinėdavo nesitardama su lietuvių savivalda, kuri tegaudavo vokiečių mokesčių skyrimo instrukcijas. Svarbiausi biudžeto pajamų šaltiniai buvo vartojimo, pramonės, alkoholio, geležinkelių, pašto, muito ir kiti mokesčiai. Okupacinė valdžia smarkiai sumažino, o kai kuriais atvejais ir visiškai panaikino vartojimo mokesčius. Dėl to 1941–1942 finansiniais metais biudžetas neteko 13 mln. markių. Vokiečių kompanijos į savo rankas perėmė tekstilės, odos, tabako, elektros energijos pramonę, valstybines draudimo kompanijas ir spaustuves. Lietuvių administracijai nieko nebuvo pranešta, ar vokiečių perimtos įmonės moka mokesčius ir kokio dydžio. Mokesčius už alkoholio prekybą (jie sudarydavo 11 mln. markių per metus) perėmė Vokietijos iždas. Reichas taip pat perėmė geležinkelių, pašto, muito, telefono ir telegrafo mokesčius. Vien už naudojimąsi geležinkeliais Lietuvos iždas

---

[1] Lietuvių aktyvistų fronto 1941 09 15 memorandumas A. Hitleriui ir W. von Brauchitschui, LCVA, f. R–739, ap. 1, b. 6, l. 5–6.

1939 m. gavo 37 mln. litų. Vokiečių nustatytos pramonės gaminių kainos neatitiko savikainos, dėl to cukraus pramonė per metus patyrė 2 mln. markių, miško apdirbimo pramonė – 4 mln. markių, metalo apdirbimo pramonė – 700 tūkst. markių nuostolį.

Lietuvių savivalda neturėjo jokių teisių reguliuoti šalies finansus ir sumažinti biudžeto deficitą. Be to, okupacinė valdžia bankuose užblokavo 18 mln. įmonėms priklausiusių markių, kurias būtų buvę galima panaudoti biudžeto reikalams[1].

1942 m. likvidavę Lietuvos bankus, okupantai sudavė skaudų smūgį Lietuvos ekonominei sistemai. Lietuvos bankas buvo likviduotas 1942 m. rugpjūčio 11 d. Jo išteklius ir sąskaitas perėmė vokiečių „Gemeinschaftsbank“. Ilgametis banko direktorius Juozas Paknys atsisakė prisidėti prie banko likvidavimo. 1942 m. rugpjūčio 15 d. J. Paknys šiuo reikalu nusiuntė raštą generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui:

„Laikau garbe Tamstą prašyti atleisti mane iš Lietuvos Banko komisarinio valdytojo vietos, į kurią turėjau garbės būti Tamstos pakviestas praėjusių metų spalio 29 d.

Nutarus banką likviduoti, iš esmės yra išnykę perimant pareigybę man duotieji uždaviniai, kurių vykdyti buvau pakviestas.

Be to, man asmeniškai būtų per daug sunku likviduoti Lietuvos Banką kaip įmonę, kuriai priklausiau kone 20 metų (su vienerių metų pertrauka sovietinės okupacijos metu) vadovaujamose direktoriaus, valdytojo pavaduotojo ir pagaliau valdytojo pozicijose, juo labiau kad, mano nuomone, likvidavimas pagrindinai yra nebūtinas ir netikslingas, kaip įsamiau išdėsčiau savo š. m. kovo 9 (?) ir 21 raštuose.

Kas atsimena vaidmenį, kurį Lietuvos Bankas vaidino krašto ūkiui mano ilgos tarnybos metu, ir vardą, kurį bankas įgijo lietuvių sluoksniuose, tam negali būti jokios abejonės, kad šios įstaigos likvi-

---

[1] Agento Nojaus 1943 05 31 pranešimo apie padėtį Lietuvoje kopija, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 83, l. 25–26.

davimas sudarys gyventojams slegiančią nuotaiką ir labai nenaudingai paveiks jų nusistatymą vokiečių vyriausybės atžvilgiu. Dalyvaudamas banko likvidavimo vyksme negalėčiau išvengti veiksmų, kurie blogintų bendradarbiavimą tarp Lietuvos ir Reicho įstaigų.

Šių sumetimų vedamas prašau Tamstą patenkinti mano prašymą atleisti mane iš dabartinės Lietuvos Banko komisarinio vadovo vietos"[1].

1942 m. vasarą (tiksli data nežinoma) generaliniai tarėjai įteikė memorandumą generaliniui komisarui A. T. von Rentelnui. Memorandumas kritikavo okupacinės valdžios politiką ūkio, finansų ir administracijos srityse. Dėl biudžeto formavimo buvo pasakyta, kad finansų generalinis tarėjas neturi įtakos biudžeto pajamų šaltiniams (mokesčiams). Nežinant, kokios yra krašto pajamos, neįmanoma sudaryti realaus biudžeto. Svarbiausia biudžeto išlaidų pozicija – tai įstaigų ir valstybinių įmonių tarnautojams išmokamos algos. Buvo prašoma suteikti finansų generaliniam tarėjui teisę nustatyti ir keisti įstaigų bei įmonių etatus ir algas, o karo išlaidas apmokėti ne biudžeto ištekliais ir kreditais, bet dotacijomis. Šitaip finansų generalinis tarėjas būtų galėjęs daryti įtaką biudžeto išlaidų tvarkymui. Išvardiję okupacinės politikos blogybes, generaliniai tarėjai pareiškė atsistatydiną: „Dėl šios blogybės ir visų sunkenybių visa tauta labiausiai kaltina mus, generalinius tarėjus. Atsižvelgdami į šią padėtį, sukurtą daugelio vienas kitam prieštaraujančių faktų, nebegalime toliau eiti savo atsakingų pareigų, nes ji nepatenkina nei Lietuvos gyventojų, nei vokiečių civilinės administracijos"[2]. Tačiau generalinis komisaras nepriėmė nei generalinių tarėjų memorandumo, nei atsistatydinimo, taip pat jis neatsižvelgė į vokiečių okupacinės politikos kritiką.

Lietuvos žemės ūkis ir valstietija hitleriniam okupaciniam reži-

---

[1] Lietuvos banko komisarinio valdytojo J. Paknio atsistatydinimo raštas generaliniam komisarui Kaune, *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 6–7(212–213), p. 13.

[2] Generalinių tarėjų 1942 m. memorandumas generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui, ibid., p. 11–12.

mui buvo ypač svarbūs. Lietuva, iš esmės būdama žemės ūkio šalis, kurioje vyravo kaimo gyventojų struktūra, privalėjo tapti svarbiu Vokietijos karo mašinos maisto produktų, žemės ūkio žaliavų ir pigios darbo jėgos šaltiniu. Dėl to nacistinis režimas savo įstatymais, prievolėmis ir mobilizacijomis smarkiai prislėgė Lietuvos kaimą. Užsitęsęs karas ir okupacija labai išsekino Lietuvos žemės ūkį. Be išorinės okupantų prievartos, Lietuvos kaime reiškėsi ir vidaus prieštaravimai, sukelti dar 1940–1941 m. sovietinės žemės reformos. Radikali bolševikų žemės reforma labai suskaldė ir sukiršino Lietuvos kaimą. Sovietinės reformos metu iš teisėtų savininkų buvo atimta 588 346 ha žemės ir didelė jos dalis išdalyta 75 346 bežemiams ir mažažemiams valstiečiams bei samdomiesiems darbininkams[1]. Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui ir lietuvių sukilimui, dalis sukilėlių ginklu terorizavo bolševikinius kaimo aktyvistus ir naujakurius. Be abejo, tai dar labiau paaštrino Lietuvos kaimo prieštaravimus ir konfliktus.

Žemės nuosavybės problemą bandė spręsti ir J. Ambrazevičiaus vadovaujama Lietuvos laikinoji vyriausybė. 1941 m. liepos 4 d. buvo išleista J. Ambrazevičiaus ir J. Švelniko (Laikinosios vyriausybės reikalų vedėjo) pasirašyta „Deklaracija ūkio reikalais“. Deklaracija skelbė, kad Lietuvos ūkis bus „grindžiamas privatine nuosavybe, kuri, šalia viešosios tautos nuosavybės, yra būtiniausia sąlyga tautos gerovei kelti“. Antrame „Deklaracijos ūkio reikalais“ paragrafe rašoma:

„Nacionalizacijos, konfiskacijos ar kitu pagrindu bolševikinės valdžios atimtos žemės ir kiti turtai, kiek jie nėra būtini viešiesiems tautos reikalams, Vyriausybės nustatyta tvarka bus grąžinama.

Žemės savininkams, kuriems bolševikinės valdžios paskelbtąja žemės nacionalizacija buvo atimta žemės nuosavybės teisė, grąžinama turėtoji nuosavybės teisė.“

Be to, buvo paskelbta, kad nacionalizuojamas žydų ir kitų asme-

---

[1] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, p. 98.

nų, veikusių prieš lietuvių tautos interesus, turtas, kuris lieka Lietuvos valstybės nuosavybė. Penktas paragrafas deklaravo žemės, miestų ir kitų turtų realizavimą „siekiant aprūpinti bežemius ir mažažemius nuosava žeme ir sudaryti kaimo ir miesto žmonėms geresnes ūkinio gyvenimo sąlygas“[1].

Laikinoji vyriausybė nustatė 60 ha dydžio žemės nuosavybės maksimumą. Šie Laikinosios vyriausybės potvarkiai praktinės reikšmės beveik neturėjo, nes reicho vyriausybė ir okupacinė valdžia Lietuvos vyriausybės nepripažino, ir 1941 m. rugpjūčio 5 d. Laikinoji vyriausybė buvo priversta nutraukti savo veiklą. Vokiečių civilinė valdžia 1941 m. rugpjūčio 18 d. panaikino Laikinosios vyriausybės priimtus denacionalizacijos įstatymus, kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą paskelbė esant Vokietijos karo grobį, paliko bolševikų sukurtus valstybinius ūkius (tarybinius ūkius), o Lietuvos valstiečius paskelbė esant laikinus savo žemės valdytojus, neturinčius teisės laisvai disponuoti savo dirbama žeme. Buvę tarybiniai ūkiai, MTS ir MANP Lietuvos generalinio komisaro 1942 m. sausio 16 d. potvarkiu buvo perduoti Vokietijos firmai – Rytų krašto žemės ūkio tvarkymo ribotos atsakomybės bendrovei *(Landbewirtchaftungsgesellschaft Ostland m. b. H)*[2]. Ši bendrovė taip pat perėmė savo nuosavybėn 2163 žydų ūkius[3]. Rytų krašto komisaro H. Lohse's 1941 m. rugsėjo 13 d. potvarkiu „Dėl bolševikų potvarkių žemės ūkio srityje panaikinimo“ iš teisėtų savininkų atimti žemės sklypai buvo grąžinti buvusiems savininkams valdyti. Išimties būdu naujakuriai, pajėgūs išlaikyti dirbamą ūkį, apygardos komisaro leidimu galėjo būti palikti savo dirbamo ūkio valdytojais. Antras paragrafas skelbė, kad „mažažemiams išdalintoji gretima žemė turi pasilikti mažažemių valdoma, jei tuo

---

[1] Žr.: *Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai, nutarimai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)*, Kaunas, 1941, p. 48–51.

[2] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 01 27, Nr. 2, S. 22–23.

[3] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, p. 101.

bus pakeltas ūkio ūkinis pajėgumas“. Penktas minėtojo potvarkio punktas apibrėžė naujakurių juridinį statusą: „Naujakuriai, kurie neatitinka §1 pastr. 2 nuostatų, pasilieka už toje vietoje priimtąją samdą kaip žemės ūkio darbininkai tuose ūkiuose, kuriems valdyti vėl grįžta naujakurio žemė. Kaip atlyginimą už savo ligi šiol įdėtąjį darbą naujakurys gauna dalį derliaus“[1].

1942 m. lapkričio 15 d. duomenimis, Lietuvos žemės ūkyje privačiuose ūkiuose dirbo 70 362, o valstybiniuose ūkiuose – 6589 samdiniai[2]. Žemės ūkio samdinių gyvenimo ir darbo sąlygos buvo ypač sunkios. Bernai vidutiniškai uždirbdavo iki 300, pusberniai – 200, o mergos – 230 markių per metus. (Auliniai batai karo metu spekuliacinėmis kainomis kainavo 350 markių.) Be to, samdiniai gaudavo natūrinius priedus: 3–4 cnt grūdų, darbo drabužius ir avalynę, vilnų iki 4 kg, bulvių iki 2 cnt[3].

Okupacinė vokiečių valdžia, norėdama bent kiek suinteresuoti Rytų krašto valstiečius geriau dirbti, 1943 m. vasario 18 d. išleido reicho ministro A. Rosenbergo pasirašytą potvarkį dėl privatinės nuosavybės grąžinimo Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse. Nuosavybės grąžinimas turėjo būti vykdomas administraciniu būdu, įteikiant nuosavybės dokumentą ūkiškai ir politiškai lojaliems okupacinei valdžiai asmenims[4]. Tačiau reprivatizacijos procesas Lietuvoje buvo vykdomas labai lėtai. Iki 1943 m. spalio mėn. žemės nuosavybės aktai buvo įteikti 7004 ūkininkams (valdžiusiems 120 768 ha)[5]. Jeigu šis procesas ir toliau būtų vykęs tokiu tempu, tai visi Lietuvos žemės valdytojai jos savininkais būtų tapę tik per keletą

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 11 25, Nr. 4, S. 56–57.

[2] LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 11, l. 45.

[3] Ibid., l. 46.

[4] Žr.: *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1943 04 19, Nr. 10, S. 69–70.

[5] *Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, 1943 11 11, Nr. 38, S. 200.

dešimtmečių. Suprantama, ši propagandinė vokiečių akcija neturėjo didesnės įtakos nei Lietuvos ūkininkų padėčiai, nei elgsenai.

Lietuvos kaimą kur kas labiau jaudino prasidėjusi vokiečių kolonizacija, valstiečių iškėlimas iš ūkių, įvairūs priverstiniai darbai ir didėjančios prievolės, nacių valdžios represijos prievolių nevykdantiems valstiečiams.

Sunkią Lietuvos ūkininkų padėtį atspindėjo Žemės ūkio rūmų 1942 m. vasario 19 d. memorandumas generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui. Memorandumą pasirašė Žemės ūkio rūmų pirmininkas J. Fledžinskis ir vicepirmininkas Petras Kregždė. Memorandume buvo išnagrinėtos ūkininkų nusivylimo ir gamybos našumo smukimo priežastys. Lietuvos ūkininkams labiausiai rūpėjo žemės nuosavybės grąžinimo reikalai. Jiems nerimą kėlė aukštų reicho pareigūnų kalbos apie užimtų kraštų kolonizaciją ir Ostlando bendrovės veikla. Žemės ūkio rūmų atstovai dar kartą atkreipė vokiečių valdžios pareigūnų dėmesį į pernelyg didelius produktų pristatymo kontingentus. Neatsižvelgdamas į lietuvių savivaldos rekomendacijas, generalinis komisaras 1942 m. pareikalavo pristatyti 312 tūkst. t grūdų (Žemės ūkio rūmų pareigūnai siūlė 200 tūkst. t) ir net 530 tūkst. t bulvių. Šios prievolės smarkiai viršijo Lietuvos ūkininkų pajėgumą. Dėl kuro stokos ūkininkai dažnai negalėdavo laiku pristatyti duoklių. Už tiekiamą produkciją jie gaudavo kuklų atlyginimą, kurio neužtekdavo reikalingoms prekėms įsigyti. Lietuvos ūkininkams nerimą kėlė okupacinės valdžios suvaržymai, trukdę laisvai tiekti savo gaminius miestui.

„Vargu ar pavyks visiškai sustabdyti maisto gabenimą iš kaimo į miestą, – rašoma Žemės ūkio rūmų memorandume. – Policijos priemonės – produktų ar net susisiekimo priemonių konfiskavimas – pasiekia tik viena: labai iškyla kainos taip atgabentų gaminių, nes nepaprastai padidėja rizika. Jeigu jau šiandieną Kaune ir Vilniuje už 50 kg ruginių miltų mokama ligi 70 markių, už tą patį kiekį rupių kvietinių miltų – 100 markių ir už 1 kg sviesto – apie 25 markių, tai reikia laukti, kad kai tik pradės konfiskuoti susisiekimo priemones,

šios kainos dar labiau pakils, ūkininkus ir miesto spekuliantus labiau viliodamos išbandyti savo laimę.

Tokių kainų akivaizdoje ūkininkui atrodo atlyginimas už iš prievolės pristatytuosius gaminius mikroskopiškai mažas, iš antrosios pusės, krinta pasitikėjimas reichsmarke“[1].

Žemės ūkio rūmų vadovybė nurodė priemones, kurios galėtų pakelti ūkininkų nuotaiką ir darbo našumą:

1. Atkurti privatinę žemės nuosavybę, grąžinti turtą jo savininkams ir teisėtiems įpėdiniams.

2. Peržiūrėti nustatytus grūdų ir bulvių kontingentus, atsižvelgti į prastą pernykštį derlių. Padidinti pristatomų gaminių kainas. Leisti ūkininkams laisvai naudoti nuo prievolių pristatymo likusius produktus.

3. Išleisti įstatymą, kuris įpareigotų visus žemės ūkio darbininkus grįžti dirbti pas ūkininkus.

4. Suteikti ūkininkams galimybę be didelių biurokratinių formalumų įsigyti reikalingiausių prekių.

5. Miesto gyventojams padidinti maisto normas[2].

Vokiečiai į šį Žemės ūkio rūmų memorandumą reagavo alergiškai. Generalinio komisaro pavaduotojo C. Nabersbergo 1942 m. vasario 25 d. įsakymu visi apskričių ir rajonų agronomai, priklausę Žemės ūkio rūmų kompetencijai, buvo priskirti apskričių viršininkams.

Grobikiška ir trumparegiška nacių politika menkino Lietuvos ūkininkų pajėgumą ir iš esmės kenkė ne tik Lietuvai, bet ir vermachto aprūpinimui maisto produktais. Dėl to 1942 m. kovo 19 d. Kaune Žemės ūkio rūmuose įvykęs tarpžinybinis pasitarimas vėl bandė atkreipti vokiečių dėmesį į žemės ūkio problemas. Pasitarime buvo išanalizuotos žemės ūkio smukimo ir nepakankamo efektyvumo priežastys. Tarp svarbiausių priežasčių buvo nurodytos nuosavybės,

---

[1] „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos...“, *Naujoji viltis*, 1986, Nr. 19, p. 87.

[2] Ibid., p. 89.

privalomųjų pristatymų, žemės ūkio aprūpinimo technika ir prekėmis, samdinių atlyginimo bei maisto produktų kainų problemos. Pasitarimo dalyviai pažymėjo, jog „ūkininkas nėra tikras dėl savo žemės sklypo likimo“. Dėl to jis „pasidaro pasyvus ir abejingas gamybos reikaluose, [...] abejingas stambesniems žemės pagerinimams, statyboms, gyvulių gerinimui ir t. t. Todėl žemės nuosavybės teisės atstatymu būtų sugrąžintas labai svarbus veiksnys, keliąs ūkininko energiją ir ž. ū. gamybinių jėgų išnaudojimą“[1].

Dėl privalomųjų pristatymų pažymėta, jog „prievolės turėtų būti nustatomos pagal krašto ūkio pajėgumą ir tokio dydžio, kad nesiaurintų produktyvinių žemės ūkio jėgų“, turėtų būti panaikintos pašarų prievolės, o kitos prievolės skirstomos pagal individualias kiekvieno ūkio galimybes[2]. Atlikusius prievoles ūkininkus reikia atleisti nuo papildomų pristatymų, o gamybos likutį palikti laisvai savininko dispozicijai. Tai skatintų žemės ūkio gamybos augimą. Pasitarimo dalyviai pabrėžė, kad Lietuvos ūkininkams už žemės ūkio produkciją mokama tik apie 60 proc. kainos, mokamos Rytprūsių ūkininkams. Kad būtų pakeista nepalanki finansinė Lietuvos valstiečių būklė, reikia pakelti žemės ūkio produktų kainas ir sulyginti jas su Rytprūsių kainomis[3]. Be to, kaimui labai trūko darbo jėgos. Apskričių agronomų duomenimis, 1942 m. buvo numatytas toks žemės ūkio darbininkų trūkumas: metinių – apie 55 tūkst., sezoninių – apie 37 tūkst., iš viso – 92 tūkst. darbininkų.

Gaudami mažą atlyginimą, kaimo darbininkai vengė samdytis ūkininkams, reikalavo atlyginimo natūra, o ūkininkai natūra mokėti negalėjo[4]. Be to, karas visiškai sutrikdė žemės ūkio aprūpinimą

---

[1] 1942 03 19 tarpžinybinio pasitarimo žemės ūkio našumo palaikymo bei ūkininkų būklės pagerinimo klausimais protokolas, LCVA, f. R-625, ap. 1, b. 11, l. 24.

[2] Ibid.

[3] Ibid.

[4] Ibid., l. 26.

mašinomis bei įrankiais, trūko arklių. Apskričių agronomų duomenimis, Lietuvos ūkininkams 1942 m. reikėjo 8175 darbo arklių. Tai labai sunkino žemės dirbimą ir sėją, dėl to mažėjo pasėlių plotas[1]. Vokiečių okupacijos metais bendras pasėlių plotas sumažėjo apie 20 proc. 1941–1944 m. arklių sumažėjo 43 proc., galvijų – 54 proc., kiaulių – 64 proc., avių – 47 proc.[2]

Dėl minėtųjų ekonominių ir politinių priežasčių objektyviai menkėjo Lietuvos ūkininkų pajėgumas ir atiduodamų produktų kontingentas. Be to, svarbos turėjo ūkininkų nusistatymas sabotuoti okupantų prievoles, apsaugoti savo ūkį nuo išnaudojimo ir apiplėšimo, išlaikyti bent pakenčiamas gyvenimo sąlygas. Kita vertus, tokia Lietuvos ūkininkų laikysena skatino okupantus bausti nepaklusnius ūkininkus įvairiomis bausmėmis.

Civilinis nacių režimas išleido dešimtis potvarkių, apkrovusių Lietuvos ūkininkus įvairiomis prievolėmis ir duoklėmis. 1941 m. išleidžiamas potvarkis dėl žemės mokesčio ėmimo, 1941 m. rugsėjo 16 d. – potvarkis dėl pieno pristatymo prievolės, draudžiantis parduoti pieną už konkretaus valsčiaus ribų gyvenantiems vartotojams: pagal rugsėjo 6 d. vykdomuosius nuostatus, visas ne šeimoje vartojamas pienas privalėjo būti pristatomas į „Pienocentro“ surinkimo punktus[3]. 1941 m. spalio 14 d. išleidžiamas potvarkis dėl javų ūkio, pagal kurį generalinis komisaras turėjo teisę priversti ūkininkus atiduoti visus jų nuimtus duoninius javus, nereikalingus asmeniniam vartojimui[4]. 1941 m. rugsėjo 16 d. potvarkiu dėl gyvulių ir mėsos ūkio ūkininkams uždrausta pardavinėti skerdžiamus gyvulius vartotojams, kurie nepriklauso gamintojo namų ūkiui[5].

---

[1] Ibid., l. 32.

[2] J. Grėška, „Lietuvos žemės ūkio sužlugdymas hitlerinės okupacijos laikotarpiu“, *MADA*, 1961, Nr. 2(11), P. 61.

[3] Žr.: *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 12 13, Nr. 12, S. 191.

[4] Ibid., 1941 11 27, Nr. 6, S. 95.

[5] Ibid., 1941 11 25, Nr. 4, S. 51.

Okupacinė valdžia prispaudė Lietuvos ūkininkus didžiulėmis prievolėmis bei mokesčiais. Generalinis komisaras kasmet Lietuvai nustatydavo privalomų pristatyti produktų kontingentą, vėliau jis būdavo paskirstomas apygardoms, apskritims ir valsčiams. Skirstant prievoles buvo atsižvelgiama į ūkių ariamosios žemės plotą, gyvulių skaičių ir kitus veiksnius. Pavyzdžiui, 1942–1943 m. ūkio pieno rie-balų norma buvo 14–34 kg (400–1000 kg pieno iš kiekvienos karvės). Vilniaus apygardoje dėl prastesnės žemės prievolių normos buvo mažesnės negu kitose apygardose[1]. Lietuvos generalinei sričiai nustatytieji žemės ūkio kontingentai buvo tokie[2]:

Produkcija	Kontingentas 1941–1942 ūkio metais	Vermachtui	1942–1943 ūkio metais	Vermachtui	1943–1944 ūkio metais	Vermachtui
Duoniniai grūdai (t)	265 000	65 000	245 000	80 000	180 000	74 000
Pašariniai grūdai (t)	60 000	50 000	80 000	55 000	70 000	50 000
Bulvės (t)	230 000	120 000	325 000	67 000	25 000 (?)	50 000
Šiaudai (t)	60 000	50 000	80 000	55 000	70 000	50 000
Mėsa (t)	48 000	20 000	41 800	20 000	38 000	18 000
Kiaušiniai (mln. vienetų)	90	55	57	37	57	dar nenustatyta

Lietuvos ūkininkai privalėjo iš 1 ha parduoti 509 kg rugių, 148,5 kg avižų, 169 kg miežių, 24 kg žirnių ir pupelių, 49 cnt bulvių, 70 kg šieno ir dobilų, 29 kg šiaudų, 1,55 kg kiaulienos ir 0,75 kg jautienos. Javai ir pašaras buvo apskaičiuojami nuo apsėto ploto, o mėsa – nuo bendros žemės. Javus per savo atstovus supirkinėjo „Lietūkio“ bendrovė, o mėsą – „Maistas“[3].

---

[1] J. Grėska, „Lietuvos žemės ūkio sužlugdymas...“, *MADA*, 1961, Nr. 2(11), p. 55.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 37.

[3] Ibid., f. 1624, ap. 1, b. 4, l. 19.

1942 m. prasidėjo intensyvus teisinis ir fizinis Lietuvos ūkininkų terorizavimas dėl prievolių nevykdymo. Generalinio komisaro A. T. von Rentelno įsakymu 1942 m. balandžio mėn. valsčiuose buvo sudarinėjamos viršaičių vadovaujamos komisijos, kurios privalėjo lankyti prievolių neatlikusius asmenis ir įpareigoti juos pristatyti gyvulius į supirkimo punktus. Apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai buvo atsakingi už sėkmingą prievolės įvykdymą. Apskrityse ir valsčiuose buvo sudarinėjamos žemės ūkio gaminių tiekimo įstaigos[1]. Generalinio komisariato nurodyme dėl gyvulių pristatymo 1942 m. balandžio–birželio mėn. sakoma, kad prievolė turi būti atlikta iki paskutinio gyvulio. „Kokiais metodais to siekiama, visiškai neturi reikšmės. [...] Jei pasirodytų, kad prievolių reikalas nesiseka [...], aš nesudvejosiu pavartoti priemonę įsakyti patikrinti turimų naminių gyvulių kiekį atskiromis seniūnijomis, o reikalui esant su kariuomenės dalinių pagalba reikalaujamų gyvulių kiekį įsakysiu atimti. Kad tuo atveju nebebus galima atsižvelgti nei į veislinę gyvulių vertę, nei į kitokias aplinkybes, yra savaime aišku“[2].

Lietuvos žemės ūkio išnaudojimu „rūpinosi“ Lietuvos generalinio komisariato Žemės ūkio skyrius, apygardų komisarai ir apygardų bei apskričių žemės ūkio vadovai (pastarieji kontroliavo duoklių vykdymą), tačiau atsakomybė už prievolių nevykdymą paprastai tekdavo vietinei lietuvių administracijai: Žemės ūkio vadybai, apskričių viršininkams ir valsčių viršaičiams. Prievoles skirstė valsčių viršaičiai, už jų nevykdymą buvo baudžiami konkretūs ūkininkai. Valsčiams ir apskritims buvo nustatinėjami prievolių kontingentai. Be jau minėtų objektyvių prievolių nevykdymo priežasčių, svarbu buvo ir Lietuvos ūkininkų nenoras atlikti prievoles, tylus, bet juntamas okupacinės valdžios įsakymų sabotažas. Nė vienais hitlerinės okupacijos metais

---

[1] Ibid., f. R-685, ap. 4, b. 7, l. 158.

[2] Ibid., f. R-1099, ap. 1, b. 23, l. 22.

naciams nepavyko išreikalauti iš Lietuvos kaimo reikiamų produktų kontingentų.

Pirmaisiais nacių okupacijos metais (per 10 mėnesių) buvo įvykdyta tik trečdalis žemės ūkio prievolių[1]:

Produkcija	Planas (t)	Atiduota (t)	Plano įvykdymas (proc.)
Duoniniai grūdai	224 300	96 000	42,8
Miežiai	34 700	10 500	30,3
Avižos	57 800	30 000	51,9
Bulvės	345 000	112 000	32,5
Šienas	73 000	22 000	30,1
Šiaudai	62 000	21 000	33,9
Kiaulės	40 000	11 000	27,5

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. kovo mėn. ataskaitoje pateikiama lyginamoji 1941–1942 ir 1942–1943 ūkio metų prievolių vykdymo statistika[2]:

	1942–1943 m. (iki kovo 20 d.)	1941–1942 m. (visi metai)
Duoniniai grūdai	130 000	90 000
Miežiai	24 000	115 000
Avižos	60 000	30 000
Ankštiniai augalai	18 000	1 900
Sėmenys	8 000	4 000
Iš viso:	240 000	146 400

Gyvulių atidavimo prievolė (tonomis) nuo 1943 m. rugsėjo 1 d. iki 1944 m. vasario 29 d. buvo taip vykdoma[3]:

---

[1] Žr.: A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, p. 118.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 44.

[3] Ibid., f. R-614, ap. 1, b. 16, l. 30.

Apygardos	Galvijai (privaloma)	Pristatyta	Kiaulės (privaloma)	Pristatyta
Kauno	5 452	7 740,3	5 519	5 182,8
Panevėžio	5 626	8 401	5 433	4 148
Šiaulių	6 032	8 300,0	6 860	4 816,4
Vilniaus	3 770	3 163,5	1 837	508,6
Iš viso:	20 880	27 605,7	19 649	14 655,8

Nagrinėjamuoju laikotarpiu galvijų atiduota gerokai viršijus privalomą kontingentą (6055,2 t), o kiaulių pristatyta kur kas mažiau (4994 t) negu buvo reikalaujama. Tokį didelį pristatomų galvijų perviršį iš dalies galima paaiškinti tuo, kad galvijais buvo kompensuojami trūkstami kiaulių kontingentai.

Tarp vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių savivaldos jautėsi nuolatinė trintis nustatinėjant prievolių kontingentus. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. balandžio mėn. ataskaitoje rašoma, kad per 1942–1943 m. sezoną (ūkio metai skaičiuojami nuo rugsėjo 1 d. iki kitų metų rugsėjo 1 d.) privalomas mėsos kontingentas neoficialiai buvo sumažintas 50 proc. Šie 50 proc. skirti vermachto reikmėms ir juos privaloma vykdyti be jokių išlygų. Nuo 1942 m. rugsėjo 1 d. iki 1943 m. balandžio 1 d. numatytas 50 proc. kontingentas įvykdytas 99,2 proc. (82 proc. kiauliena ir 120 proc. jautiena). Šiuo laikotarpiu buvo paskersta 80 000 galvijų. Praėjusį sezoną buvo nustatytas 42 500 t kiaulienos kontingentas. Ateinantį (1943–1944 m.) sezoną numatomas 35 000 t kontingentas, tačiau lietuvių administracija mano, jog šis planas yra nerealus ir kontingento maksimumas gali būti tik 21 000 t. Pirmos rūšies ūkiams reikėtų nustatyti 15 kg mėsos nuo ha, o Vilniaus srityje – 10 kg[1].

Maitinimo ir žemės ūkio generalinis tarėjas J. Petronis 1942 m. balandžio 18 d. nusiuntė Ukmergės apskrities viršininkui aplinkraštį:

---

[1] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 27–28.

„Šiuo metu kiaušinių statymas yra lygus nuliui, pieno pristato tik 10–20% prieškarinės normos. Be visų kitų pateisinamų priežasčių, yra viena nepateisinama aplinkybė – ūkininko nesirūpinimas laiku atlikti prievolę. Kadangi dabar prievolių atlikimo klausimas yra **lietuviškos** garbės ir sugebėjimo klausimas ir nuo to priklausys išsivystymas mūsų savivaldos visose srityse, pavedu Tamstai, kad **nenoras** prievolės atlikti būtų palaužtas, o prievoles atlikusių ūkininkų interesai būtų apsaugoti“ [1].

Per 1941 m. pirmą pusmetį Lietuvoje sovietai surinko 130 901 t pieno, o vokiečiai per pirmus keturis 1942 m. mėnesius – 77 850 t (buvo nustatyta 100 130 t, prievolės planas neįvykdytas 22 proc.) [2].

1942 m. pieno prievolė Lietuvos generalinėje srityje buvo įvykdyta 67 proc., 1943 m. – 44 proc., 1944 m. pirmą pusmetį – 41 proc.[3] Nepatenkintas pieno pristatymo rezultatais Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas 1942 m. gruodžio 17 d. išleido potvarkį dėl pieno pristatymo prievolės. Jame nurodyta, kad nepatenkinamas prievolės vykdymas „privedė prie visiško sustabdymo aprūpinimo sunkiai kovojančio fronto, esu priverstas imtis skubių priemonių“. Pagal šį potvarkį kiekvienas ūkininkas ir karvių laikytojas privalėjo „pristatyti visą gautąjį pieną, išskyrus savo įmonėje [ūkyje – *A. B.*] reikalingą pieno kiekį“. Tiems, kurie „neatliks ar atliks nepilnai galimam kiekyje savo pieno pristatymo prievolę, gali laukti, kad visos jo karvės bus konfiskuotos be atlyginimo“ [4].

1943 m. nacių represijos Lietuvos valstiečių atžvilgiu buvo gerokai žiauresnės negu 1942 m. Lietuvos ūkininkų šaudymu ypač pasižymėjo Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas. Vilniaus apygardos ūkio vadovas Rexinas pats važinėdavo po apskritis ir parinkdavo

---

[1] Ibid., f. 1696, ap. 5, b. 355, l. 30.

[2] Ibid., f. 1757, ap. 1, b. 3, l. 29.

[3] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, p. 117.

[4] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 12 31, Nr. 66, S. 825.

ūkininkus sušaudyti. Kiekviename valsčiuje buvo atrenkama po 3–5 ūkininkus, kuriuos gestapininkai turgadieniais arba švenčių dienomis viešai sušaudydavo. Egzekucijos vietoje aukos gulėdavo kelias valandas. Taip buvo siekiama įbauginti Lietuvos valstiečius ir priversti juos geriau atlikti prievoles. Ūkininkai buvo šaudomi Trakų, Pabradės, Rudaminos, Paberžės ir kituose valsčiuose[1].

Dėl ūkininkų egzekucijų Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas 1943 m. kovo 2 d. nusiuntė raštą generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui. Jame buvo rašoma, kad H. Wulffo įsakymu SD Vilniaus apygardoje sušaudė 40 prievolių sabotuotojų. Egzekucijos vyko 1943 m. vasario 5–17 d. Prieš sušaudymą ūkininkai buvo trumpai apklausinėjami nustatant kiekvieno individualią kaltę. H. Wulffo nuomone, bausmė už prievolių nevykdymą buvo reikalinga. Po šaudymų esą visuose valsčiuose smarkiai pagerėjo grūdų ir galvijų pristatymas. H. Wulffas A. T. von Rentelną įtikinėjo, kad ateityje būtų tikslinga aktyvius prievolių sabotuotojus šaudyti arba siųsti į priverčiamųjų darbų stovyklas[2].

Pogrindžio laikraštis „Į laisvę“ pranešė, kad 1943 m. vasario 12 d. Trakų apskrityje vokiečių policija už prievolių neatlikimą viešai sušaudė devynis ūkininkus, tarp kurių buvo septyni lietuviai[3]. Kitame to paties laikraščio numeryje rašoma apie 60 Vilniaus apygardoje sušaudytų lietuvių, lenkų ir gudų ūkininkų. Keli ūkininkai sušaudyti ir Jurbarko valsčiuje. Be to, už nevisišką prievolių atlikimą į priverčiamųjų darbų stovyklas ir kalėjimus buvo uždaryta kelios dešimtys ūkininkų[4].

„Panevėžio apygardos balsas“ 1943 m. kovo 13 d. rašė, jog

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 151.

[2] Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo 1943 03 02 raštas A. T. von Rentelnui, LCVA, f. 1173, ap. 2, b. 15, l. 12.

[3] *Į laisvę*, 1943 03 15, Nr. 4.

[4] Ibid., 1943 04 20, Nr. 7.

apygardos komisaro W. Neumo įsakymu Raguvoje ir Subačiuje įsteigtos darbo stovyklos tiems ūkininkams, kurie galėjo, bet „neišpildė 60 proc. visų prievolių“. Stovykloje uždaryta šeimos galva joje bus tol, kol kiti jo šeimos nariai atliks prievoles. „Pradžiai keli ūkininkai iš kitų valsčių jau surinkti“, – pranešė laikraštis[1].

Pravieniškių priverčiamųjų darbų stovykloje prižiūrėtojo Schröderio įsakymu buvo sušaudyta 14 lietuvių ūkininkų[2]. Šiaulių apygardos komisaras (H. Gewecke) 1943 m. kovo 4 d. paskelbė įsakymą Šiaulių apygardos apskričių viršininkams dėl prastai atliekančiųjų prievoles nubaudimo. Hitlerinis komisaras rašė: „Ūkininkai, kurie iš blogos valios iki šio laiko nieko nepristatė arba pristatė mažai, reikia tuojau areštuoti ir taip ilgai laikyti arešte, kol namiškiai atliks prievoles“ [3].

H. Gewecke's įsakymu iki 1943 m. kovo 17 d. Tauragės apskrityje privalėjo būti areštuota 100 prastai prievoles vykdančių valstiečių[4]. Tauragės apskrities viršininkas dar 1943 m. vasario 21 d. Šiaulių apygardos komisarui pranešė, kad Tauragės apskrityje suimti ir užd aryti į valsčių arešto namus 204 prievolių nevykdantys ūkininkai. Iš jų 95 buvo paleisti, o 109 liko sėdėti. To paties pareigūno kovo 10 d. pranešimu, Tauragės apskrityje buvo suimta 150 ūkininkų, 21 paliktas sėdėti, kiti paleisti[5]. Apskričių viršininkai privalėjo kas savaitę siųsti apygardos komisarui duomenis apie suimtų ūkininkų skaičių. 1943 m. kovo 30 d. duomenimis, Tauragės apskrities arešto namuose kalėjo 80 ūkininkų[6], tačiau šis skaičius nepatenkino hitlerinio komisaro ir jis ragino apskričių viršininkus tęsti areštus: „[...] pranešu, kad

---

[1] *Panevėžio apygardos balsas*, 1943 03 13, Nr. 10(66).

[2] *Laisvės kovotojas*, 1943 03 01, Nr. 5.

[3] LCVA, f. 1757, ap. 1, b. 143, l. 18.

[4] Ibid., l. 19.

[5] Ibid., l. 20–21.

[6] Ibid., l. 27.

areštavimus padidintu mastu reikia tęsti ir toliau, kadangi pyliavų atlikimo pasekmės vis tebėra nepatenkinamos. Reikalauju, kad tam dalykui pasišvęstum asmeniškai ir rūpintumeis, kad kas savaitę būtų areštuota daugiau ūkininkų negu iki šiol. Aš pasilieku teisę patikrinti Jūsų suteiktas žinias“[1]. Savaitinės suimtų ūkininkų suvestinės reguliariai buvo siunčiamos apygardos komisarui.

Panašiai prievolės buvo vykdomos ir Alytaus apskrityje. Apskrities viršininkas 1943 m. rugsėjo 27 d. nusiuntė Kauno apygardos komisarui raštą dėl duoklės sabotuotojų nubaudimo:

„Tokių ūkininkų buvo nubausta:

1943 m. sausio mėnesį – 100 (darbo stovykla)

1943 m. kovo 12 d. – 6 (kalėjimu)

1943 m. balandžio – 180 (darbo stovykla).

Vienkart tenka pastebėti, kad pereitais metais duoninių grūdų buvo nustatyta per didelis kontingentas, kurio ūkininkai nei prie geriausių norų negalėjo išpildyti“[2].

Kitame rašte (1943 m. spalio 8 d.) „uolusis“ Alytaus apskrities viršininkas peikė valsčių pareigūnus:

„Nežiūrint daugkartinių raginimų atskirais raštais, telefonogramomis ir asmeniškai, prievolių atlikimas nepateisinamai vilkinamas, pvz.: š. m. rugsėjo mėn. turėjo būti kiaulienos mėsos 54 to, o apskr. pristatė tik 30 to.

Raguočių turėjo būti pristatyta 160 to – pristatė 54 to.

Duoninių grūdų ir miežių reikėjo pristatyti 2500 to, pristatyta 316 to.

Bulvių turėjo būti pristatyta 1080 to – pristatytos tik 357 to.

Be to, š. m. birželio mėn. 24 d. raštu Nr. 5244 buvo įpareigota viršaičiai konfiskuoti karves iš ūkininkų, kurie laiko po 1 karvę ir

---

[1] Ibid., l. 29.

[2] Ibid., f. R-1610, ap. 1, b. 16, l. 77.

daugiau, bet neatlieka pieno prievolės, tačiau iki šio laiko konfiskavimai nepravesti.

Visa tai turint galvoje tenka daryti išvadą, kad valsčiuose viešpatauja ne tik ūkininkų, bet ir pareigūnų niekuo nepateisinamas apsileidimas, kas toliau nebus pakenčiama“[1].

Vis dėlto prievolių vykdymas Alytaus apskrityje nepagerėjo.

1944 m. sausio 18 d. Žemės ūkio vadybos Maisto pramonės ir tiekimo departamentas nusiuntė Alytaus apskrities viršininkui raštą, kuriame nurodė, jog Alytaus apskritis iki 1944 m. sausio 1 d. iš reikalaujamų kontingentų pristatė tik 35 proc. duoninių grūdų, 28 proc. miežių ir 26 proc. avižų[2]. 1944 m. vasario 9 d. Alytaus apskrities viršininkas Kauno apygardos komisarui pranešė, kad už prievolių nevykdymą buvo suimti ir uždaryti į Alytaus kalėjimą 32 ūkininkai. 14 ūkininkų jų šeimoms atidavus duoklę buvo paleisti, o 4 pabėgo[3].

Vokiečių saugumo policijos ir SD duomenimis, 1941–1942 ūkio metais nustatyti žemės ūkio produktų kontingentai buvo patenkinti 41 proc. Be to, pažymėta, kad nustatytosios normos buvo nerealios ir Lietuvos ūkininkai net ir norėdami negalėjo jų įvykdyti. Ateityje produktų kontingentai bus nustatomi pagal naujas taisykles ir atsižvelgiant į vokiečių ūkiams taikomas normas[4].

„Lietuvių fronto biuletenis“ 1943 m. spalio 9 d. rašė, kad 1942–1943 ūkio metais Lietuvos ūkininkai pristatė daugiau produktų, negu jų buvo eksportuojama Lietuvos Respublikos laikais. Per šiuos ūkio metus vokiečiai „išsiurbė“ iš Lietuvos kaimo 142 tūkst. t duoninių grūdų (60 proc. nustatytosios normos), 63 tūkst. t avižų (80 proc.), 25 tūkst. t miežių (75 poc.), 18 tūkst. t ankštinių (230 proc.), 9 tūkst. t sėmenų (86 proc.), 180 tūkst. t bulvių (56 proc.),

---

[1] Ibid., l. 90.

[2] Ibid., l. 189.

[3] Ibid., b. 19, l. 46.

[4] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 32–33.

19 tūkst. t kiaulienos (46 proc.), 40 tūkst. t jautienos (130 proc.), 50 tūkst. t šiaudų (67 proc.), 27 tūkst. t šieno (67 proc.)[1].

Rezistencinis laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“ 1944 m. sausio 1 d. straipsnyje „Kaip čiulpiama Lietuva“ rašė, jog nuo vokiečių okupacijos pradžios iki 1943 m. spalio imtinai vokiečiai iš Lietuvos ūkininkų „išspaudė“ apie 31,7 tūkst. t kiaulių, apie 94 mln. vienetų kiaušinių, daugiau kaip pusę milijono tonų pieno, apie 96 tūkst. t raguočių, apie 38 tūkst. t kviečių, per 254 tūkst. t rugių, per 35 tūkst. t miežių, per 97 tūkst. t avižų, apie 426 tūkst. t bulvių. Be to, okupantai surinko iš valstiečių apie 100 tūkst. arklių, apie 25 tūkst. vežimų, rogių ir tiek pat pakinktų, iškirto daugiau kaip kelis milijonus erdmėterių Lietuvos miško, pasisavino iš Lietuvos „savivaldos“ iždo 55 mln. markių mokesčiais, surinktais iš Lietuvos gyventojų (tai sudaro apie trečdalį metinio Lietuvos biudžeto).

1943 m. liepos 3 d. Šiaulių apygardos komisaras išleido Šiaulių apygardos apskričių viršininkams įsakymą dėl gyvulių konfiskavimo akcijos liepos 5–15 d. Pagal šį įsakymą policija privalėjo konfiskuoti Šiaulių apskrityje 600, Tauragės, Raseinių ir Telšių apskrityse – po 225, Kretingos apskrityje – 500, o Mažeikių – 100 karvių. Valsčių viršaičiai privalėjo sudaryti ūkininkų, iš kurių bus konfiskuojamos karvės, sąrašus ir pateikti juos policijos punktų vedėjams. Tiems ūkininkams, kurie neatiduos konfiskuojamų karvių, buvo grasinama areštu[2].

Šiaulių apskrities viršininkas 1943 m. birželio 16 d. telefonograma Šiaulių apygardos komisarui pranešė, kad vykdant komisaro žodinį įsakymą birželio 7–15 d. Šiaulių apskrityje konfiskuotos 176 karvės[3].

Dėl sunkių karo sąlygų ir vokiečių plėšikavimų Lietuvos raguočių

---

[1] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1943 10 09, Nr. 5.

[2] LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 37, l. 90.

[3] Ibid., b. 87, l. 18.

bendras skaičius, 1942 m. gruodžio 12 d. duomenimis, palyginti su 1938 m. gruodžio 30 d. duomenimis, sumažėjo 41 proc. (1938 m. gruodžio 30 d. buvo 1 192 840 raguočių, o 1942 m. gruodžio 28 d. – 877 717). Melžiamų karvių skaičius per šį laikotarpį sumažėjo 36 proc.[1] 1943 m. kovo 15 d. kiaulių skaičius Lietuvoje, palyginti su 1941 m. rugpjūčio 10 d. duomenimis, sumažėjo 50,6 proc. Mažėjant gyvulių skaičiui, vokiečių reikalaujami kontingentai viršijo Lietuvos žemės ūkio galimybes. Be to, valstiečiai dažnai sąmoningai sabotavo prievoles saugodami savo ūkius nuo visiško nualinimo. Beveik visuose valsčiuose žemės ūkio gaminių tiekimo įstaigų vedėjai apskričių viršininkams skųsdavosi, kad valstiečiai nevykdo žemės ūkio produktų prievolės.

Okupacinė valdžia draudė turgavietėse pardavinėti skerdieną miestiečiams. Tarp miesto ir kaimo plito mainų prekyba ir spekuliacija, nes ūkininkai oficialiai beveik negalėdavo įsigyti žemės ūkio padargų, žibalo ir kitų pramonės prekių, o miestiečių maisto kortelių nepakako šeimoms išmaitinti. Vokiečiai gana griežtai persekiojo mainų prekybą ir pačių sukeltą spekuliaciją, baudė ūkininkus už „neteisėtą“ gyvulių skerdimą ir mėsos vartojimą savo reikmėms. Vokiečių teismas 1944 m. kovo 31 d. Kaune nuteisė 3 mėnesius kalėti Ukmergės apskrities Šešuolių valsčiaus Kartėnų kaimo gyventoją Joną Pusvarškį, kuris paskerstą kiaulę sunaudojo savo reikmėms[2]. Tas pats teismas nuteisė 1 metus kalėti Ukmergės apskrities Kavarsko valsčiaus Janušavos vienkiemio savininką Joną Pučinską, kuris savo reikmėms paskerdė kiaulę ir tris avis[3].

Okupacinė valdžia Lietuvos kaimą prievartavo ne tik pyliavomis, bet ir įvairiomis kitomis prievolėmis, pastotėmis, miško kirtimu ir durpių kasimu, kelių taisymu.

---

[1] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 182.

[2] Ibid., f. R-926, ap. 3, b. 5, l. 5.

[3] Ibid., b. 6, l. 7, 8.

1942 m. birželio 7 d. ūkininkams, miesto tarnautojams, studentams ir moksleiviams buvo įvesta darbo prievolė durpynuose, miškuose, žemės ūkyje ir transporto srityje. Krašto kuro reikmėms patenkinti reikėjo 5 mln. kietmetrių medienos. Iš durpynų planuota iškasti apie 500 tūkst. t durpių, kurios turėjo atstoti 1,25 mln. kietmetrių medienos. Valdiniuose miškuose planuota iškirsti 3,25 mln. kietmetrių medienos. Šį darbą atlikti laisvai samdomomis jėgomis buvo neįmanoma, dėl to generalinis komisaras įvedė 6 savaičių miško kirtimo ir vežimo prievolę. Vienas asmuo privalėjo iškirsti 25 erdmėterius miško[1]. Kaunui aprūpinti kuru reikėjo apie 10 tūkst. darbininkų, o 1942 m. vasarą miškuose dirbo tik 4 tūkst., paruošę 1 000 500 erdmėterių malkų. Durpynuose tuo pačiu metu dirbo 2720 žmonių, kurie iškasė 30 tūkst. t durpių. Žiemos metu miestams labai trūko kuro ir daugumos miestiečių butai buvo nešildomi[2].

Lietuvos generalinis komisariatas 1943 m. pavasarį planavo suorganizuoti 8 tūkst. miško kirtėjų laisvos samdos pagrindu. Iki vasaros pavyko užverbuoti 5 tūkst. darbininkų, tačiau šie vyrai nebuvo atleisti nuo mobilizacijų, dėl to prasidėjo masinis užverbuotųjų bėgimas ir slapstymasis. Miško kirtėjų sumažėjo nuo penkių iki trijų tūkstančių, ir miškų direkcijos planas suorganizuoti 8 tūkst. darbininkų sužlugo[3].

Lietuvos ūkininkams labai žalinga buvo arklių registracijos prievolė. Vokietijos kariuomenei pritrūkus arklių, okupuotuose kraštuose buvo vykdoma arklių surinkimo akcija. Pirmoji arklių mobilizacija buvo įvykdyta 1942 m. gegužės mėn., antroji – lapkričio mėn. ir trečioji – 1943 m. balandžio mėn.[4] Okupacinės valdžios įsakymu

---

[1] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 75.

[2] Ibid.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 42–43.

[4] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 118–119.

1942–1943 m. žiemą ūkininkai privalėjo į arklių registracijos punktus pristatyti tinkamus kariuomenei arklius. Lietuvos ūkininkai stengėsi sabotuoti šią „registraciją“, nes atidavus arklius būtų iškilusi grėsmė jų ūkiams.

Arklių registracijos karininkas Lietuvoje 1943 m. lapkričio 15 d. nusiuntė generaliniam komisarui raštą dėl arklių registracijos akcijos. Jame rašoma: „Į lig šiol vykdytas papildomas registracijas atvyko apie 50 proc. pagal sąrašus privalančiųjų arklius registruoti savininkų, atvesdami visai kitus, perdėm senus ir netinkamus arklius, nurodydami, kad aną arklį esą pardavę arba išmainę. [...] Tinkamieji arkliai yra dingę. Į akis metasi, kad šios suktybės pasirodė tik Lietuvoje [...]. Pasivėlinusieji nebaudžiami, net ir nesubarami! Už arklio neatvedimą į registraciją Kaune yra numatyta bauda 150 RM. Ką lietuviui reiškia 150 RM!? Menkiausias valstybės instrumentas yra lietuviškoji policija! [...] Policininkai stoviniuoja, rūko ir nepajėgia atlikti nė mažiausios tvarkos tarnybos“[1]. Daug ūkininkų iš viso neatvesdavo savo arklių į surinkimo punktus. Panevėžio valsčiaus savivaldybė apskrities viršininkui pranešė, kad 29 šio valsčiaus ūkininkai neatvedė komisijai savo arklių[2]. Panevėžio apskrityje ūkininkai nepristatė nė pusės numatytų vežimų ir pakinktų[3].

Lietuvos saugumo srities komendanto 1943 m. liepos 26 d. įsakymu visi Kauno ir Panevėžio apygardų valsčiai privalėjo pristatyti karo metu iš kariuomenės įsigytus ar pasiskolintus arklius. Bet, kaip pranešė vokiečių karinė įstaiga, ūkininkai „arklių nesuvedė ir nepristatė jokių pateisinamų dokumentų apie arklių likimą“[4]. Vis dėlto Lietuvos ūkininkai nacių okupacijos metais neteko apie 224 tūkst. arklių (apie 50 proc.)[5].

---

[1] LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 47, l. 333.

[2] Ibid., ap. 2, b. 8, l. 86.

[3] Ibid., ap. 1, b. 47, l. 144.

[4] Ibid., l. 295.

[5] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 119.

Taigi apžvelgus Lietuvos ūkio padėtį galima daryti išvadą, kad okupaciniam vokiečių režimui nepavyko paversti Lietuvos kaimo klusniu prievolių vykdytoju. Dėl sunkių karo metų sąlygų (darbo jėgos, technikos trūkumas ir t. t.) ir dėl Lietuvos ūkininkų sabotažo okupacinė valdžia nepajėgė iš Lietuvos kaimo „išsiurbti" planuotų žemės ūkio produktų ir žaliavų kontingentų. Taip Lietuvos ūkininkai iš dalies apsaugojo savo ekonominį pajėgumą. Okupacinė valdžia Lietuvos kaimo priešinimąsi ypač pajuto 1944 m. pirmoje pusėje, kai numanydami vokiečių pralaimėjimą Lietuvos ūkininkai masiškai nustojo vykdyti okupacines prievoles. Beatodairiška ekonominio išnaudojimo ir nesiskaitymo su okupuoto krašto gyventojų poreikiais politika priešiškai nuteikė Lietuvos gyventojus ir galų gale pakenkė pačios Vokietijos ekonominiams bei kariniams interesams.

2. Lietuvos kaimų ir miestų kolonizavimas

Hitlerinė Vokietija nesitenkino Rytų Europos šalių nukariavimo planais, bet kartu rengė ir nukariautų šalių užvaldymo – jų kolonizavimo ir germanizavimo planus. Dėl šių planų įgyvendinimo varžėsi įvairios Trečiojo reicho įstaigos, tačiau daugiausia įtakos įgijo H. Himmlerio vadovaujama SS. Nugalėjus Lenkiją, 1939 m. rugsėjo 20 d. A. Hitleris paskyrė H. Himmlerį Rytų kolonizavimo komisaru *(Siedlungskommissar für den Osten)*, o 1939 m. spalio 17 d. – reicho komisaru vokietybei stiprinti. H. Himmleriui buvo pavesta „sukurti naujas vokiečių kolonizacijos sritis" ir prijungti jas prie reicho. Šiam tikslui įgyvendinti H. Himmleris įsteigė Reicho komisaro įstaigą *(Dienststelle des Reichskommissars)* su daugybe skyrių ir padalinių. 1941 m. birželio mėn. ši įstaiga buvo reorganizuota į Reicho komisaro vokietybei stiprinti Vyriausiąją štabo valdybą *(Stabshauptamt)*, vado-

vaujamą SS brigadefiurerio U. Greifelto[1]. 1941 m. lapkričio mėn. po ilgų varžybų su M. Bormannu, H. Göringu ir A. Rosenbergu H. Himmleris, kaip reicho komisaras vokietybei stiprinti, gavo sprendžiamąją teisę Rytų kolonizacijos reikalais[2].

H. Himmleris jau 1941 m. norėjo prie Rytprūsių prijungti vakarines Lietuvos sritis, tačiau vengdamas iš pat pradžių sukelti lietuvių tautos priešiškumą ir dėl A. Rosenbergo priekaištų (kišimasis į jo vadovaujamos ministerijos kompetenciją) šio ketinimo atsisakė. Buvo nutarta pasitenkinti daline Lietuvos kolonizacija neperžengiant esamų ribų.

Lietuvos vokiečių grąžinimas

H. Himmleris buvo nusiteikęs prieš vokiečių repatriantų grąžinimą *(Rücksiedlung)* į senąsias gyvenamąsias vietas, tačiau Lietuvos vokiečiams buvo padaryta išimtis. Jie buvo išvykę į reichą vadinamosios repatriacijos metu (1941 m. vasario 3–kovo 23 d.). Tokių buvo apie 50 tūkst. Repatriantai iš Lietuvos buvo apgyvendinti Meklenburgo (4032 žmonės), Pamario (3415), Dancigo-Vakarų Prūsijos (4501), Aukštutinės Silezijos (488) ir Vartos (23 264) sričių stovyklose. SS Vyriausiosios rasės ir kolonizacijos valdybos *(Rasse- und Siedlungshauptamt)* pareigūnai 1941 m. spalio mėn. stovyklose gyvenančius Lietuvos vokiečius patikrino antropologiniu, kalbiniu ir politiniu aspektais. Iš 50 tūkst. Lietuvos vokiečių tinkamais kolonizacijai buvo pripažinti 28 tūkst.[3]

1941 m. spalio 7 d. Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas kolonizacijos klausimais kalbėjo su H. Himmleriu.

---

[1] M. Cygański, *SS v ruchu narodowosocjalistycznym...*, s. 314–316.

[2] J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań, 1966, s. 115.

[3] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 50; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej...*, s. 217.

A. T. von Rentelnas prašė H. Himmlerio įgaliojimų vadovauti kolonizacijai Lietuvoje ir neapsiriboti Vakarų Lietuva, bet išplėsti kolonizaciją visoje Lietuvoje[1].

Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos 1942 m. sausio mėn. rašte Rytų krašto reicho komisarui H. Lohse'ei buvo rašoma, jog susitarus su reicho komisaru vokietybei stiprinti (H. Himmleriu) nutarta tinkamus kolonizacijai Lietuvos vokiečius nedelsiant grąžinti į tėvynę. Vokiečių perkėlimas neturįs vykti lietuvių sąskaita. H. Lohse buvo prašomas įgalioti Lietuvos generalinį komisarą A. T. von Rentelną kartu su SS Vyriausiąja štabo valdyba organizuoti Lietuvos vokiečių grąžinimą į Lietuvą[2].

Vokietijos stovyklose gyvenę repatriantai Vyriausiosios rasės ir kolonizacijos valdybos pareigūnų buvo suskirstyti į keturias grupes pagal tai, kiek jie yra tinkami vokiečių kolonizacinei misijai Rytuose. A *(Altreich)* grupę sudarė politiškai mažai patikimi, bet rasės atžvilgiu tinkami vokiečiai, kurie turėjo būti pasiųsti į reichą galutiniam suvokietinimui ir ideologiniam apdorojimui. A grupei buvo priskirta 43,7 proc. repatriantų, t. y. 21 998. O *(Ost)* grupę sudarė rasės ir politiniu atžvilgiais tinkami repatriantai, kuriuos iš pradžių buvo numatyta panaudoti prie reicho prijungtų vakarinių Lenkijos sričių kolonizavimui (tokių buvo 55,8 proc., t. y. 28 131 žmogus). „Li" *(Litauen)* ir G *(General Gouvernement)* grupės sudarė rasės ir politiniu atžvilgiais netinkami asmenys (pirmųjų buvo 0,3 proc., t. y. 153 žmonės, antrųjų – 0,2 proc., t. y. 122 žmonės). „Li" grupę buvo numatyta išsiųsti į Lietuvą, o G grupę – į Generalinę guberniją, centrinės Lenkijos sritis[3]. Sprendimas grąžinti Lietuvos vokiečius į senas gyvenamąsias vietas buvo išskirtinis atvejis Trečiojo reicho

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 162.

[2] Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos 1942 01 raštas Rytų krašto reicho komisarui H. Lohse'ei, BAP, R6/13, S. 92.

[3] J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej...*, s. 216–219.

kolonizacinėje politikoje. Jokiai kitai vokiečių repatriantų grupei tai nebuvo leista[1].

A. Rosenbergui su H. Himmleriu susiginčijus dėl pirmenybės vykdyti kolonizaciją, užimtuose kraštuose buvo nuspręsta bendromis Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos ir SS Vyriausiosios štabo valdybos jėgomis parengti kolonizacijos direktyvas. Organizuoti kolonizaciją buvo pavesta SS Kolonizacijos štabui Kaune *(Ansiedlungsstab Kauen)*, kuriam vadovavo SS šturmbanfiureris Duckartas ir jo pavaduotojas SS oberšturmbanfiureris Abelis. Štabas savo veiklą pradėjo 1942 m. kovo pradžioje. SS Kolonizacijos štabas bendradarbiavo su generalinio komisaro Kaune Politikos skyriaus Kolonizacijos referentūra, kuriai vadovavo baronas von der Roppas. Po ilgų A. Rosenbergo ir H. Himmlerio ministerijų derybų A. T. von Rentelnas buvo paskirtas specialiuoju H. Himmlerio įgaliotiniu Lietuvos vokiečiams perkelti iš reicho į Lietuvą. Dėl to 1942 m. gegužės 19 d. Kolonizacijos štabas Kaune SS ir policijos vado Lietuvoje L. Wysockio įsakymu buvo prijungtas prie Generalinio komisariato. Vermachto kariškių apgyvendinimo Lietuvoje reikalus tvarkė Vyriausiosios ginkluotųjų pajėgų kolonizacijos referentas mjr. Lincke[2]. 1942 m. gegužės pradžioje A. Hitleris pritarė sumanymui grąžinti Lietuvos vokiečius į Lietuvą.

SS Vyriausiosios štabo valdybos vadovas U. Greifeltas 1942 m. lapkričio 19 d. parengė dalinės Lietuvos kolonizacijos gaires. Jis siūlė H. Himmleriui sukurti vientisą kolonizacijos sritį Kauno, Vilkaviškio, Marijampolės, Šakių, Raseinių, Tauragės, iš dalies Lazdijų ir Alytaus apskrityse. Taigi vokiečiai būtų apgyvendinami netoli Vokietijos esančiose Lietuvos apskrityse ir turėtų su reichu organizuoti ryšį. H. Himmleris šiems U. Greifelto pasiūlymams pritarė[3].

---

[1] Ibid., s. 248.

[2] K. Rukšėnas. „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 242.

[3] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 163; H. Stossun, *Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des zweiten Weltkrieges*, Marburg/Lahn, 1993, S. 161.

Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas atkakliai reikalavo į kolonizuojamą teritoriją dar įtraukti Kėdainių, Šiaulių, Panevėžio ir Biržų apskritis ir tokiu būdu vokiečių kolonizacijos tiltu sujungti reichą su „senosiomis ordino žemėmis" – Latvija ir Estija. Į šiuos pasiūlymus buvo atsižvelgta A. Rosenbergo ir H. Himmlerio įstaigų 1942 m. kovo mėn. bendrai parengtose kolonizacijos instrukcijose. Pagal šias instrukcijas pirmiausia turėjo būti kolonizuojama Alytaus apskrities dalis, Marijampolės, Kauno apygarda, Šakių, Raseinių ir Tauragės apskritys. Be to, mažiau vokiečių kolonistų galėjo būti apgyvendinta Kėdainių, Šiaulių, Panevėžio ir Biržų apskrityse. Numatytose kolonizuoti apskrityse buvo derlingos žemės, per jas ėjo svarbūs geležinkeliai ir greitkeliai, jungę Rytprūsius su Ryga. Į Lietuvą buvo numatyta grąžinti apie 30 tūkst. stovyklose gyvenusių vokiečių. SS kolonizacijos štabas Kaune pradėjo registruoti kolonistams skirtus ūkius. Pirmiausia turėjo būti skiriami buvę vokiečių ūkiai, be savininko esantys, taip pat žydų ir lenkų ūkiai[1].

A. Rosenbergo ir H. Himmlerio įstaigos sutarė, kad vokiečiai Lietuvoje atgaus tas žemes, kurių jie neteko per 1922 m. žemės reformą, be to, bus atkurti dideli vokiečių dvarai. Šios žemės turėjo būti atiduotos svarbius valstybinius ir karinius postus užimantiems pareigūnams ir daugiavaikėms šeimoms. Aukščiausia H. Himmlerio nustatyta žemės valdos norma buvo 750 ha. Jų galėjo gauti tik ypač nusipelnę nacių veikėjai[2]. Pagal nacių ideologiją dvarininkai (junkeriai) ir ūkininkai buvo laikomi rasės atžvilgiu vertingiausia vokiečių tautos dalimi, sujungiančia „gerą kraują su gera žeme". Dėl to žemės ūkio kolonizacijai SS skyrė išskirtinį dėmesį.

H. Lohse's 1942 m. sausio 16 d. potvarkiu buvo įsteigta Ostlando žemės tvarkymo bendrovė. Jai buvo pavesta administruoti, tvarkyti ir išnaudoti Rytų krašto reicho komisariate esančius valstybinius

---

[1] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung*..., S. 163, 165.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 5, l. 4; ibid., f. R-659, ap. 1, b. 3, l. 12.

ūkius, mašinų-traktorių stotis ir pagalbines technines įmones, Rytų krašto reicho komisaro nustatysimus kolūkius ir žemės sklypus bei įmones. Bendrovei buvo suteiktos savininkės teisės ir įgaliojimai žemės ūkio įmonėms ir sklypų valdytojams (nuomininkams, naudotojams ir kt.) įsakinėti imtis reikiamų priemonių darbo našumui didinti ir deramai tvarkytis. Už savo veiklą Ostlando žemės tvarkymo bendrovė buvo atsakinga tik Rytų krašto reicho komisarui. Ostlando bendrovė perėmė prie generalinių komisarų buvusius valstybinių ūkių administracijos organus, viešai tvarkomas įmones ir žemės sklypus[1]. Ji turėjo skyrių Kaune ir poskyrius Vilniuje, Šiauliuose bei Panevėžyje.

1943 m. kovo mėn. ši bendrovė turėjo 520 valstybinių ūkių (92 tūkst. ha žemės). Be to, apie 200 tūkst. ha žemės Ostlando bendrovė buvo išdalijusi naudotis kolonistams ir kitiems žemės naudotojams[2].

Buvo numatyta vokiečius sutelktai apgyvendinti pietvakarinėse Lietuvos apskrityse ir kolonizacijos tilte nuo Rytprūsių iki Latvijos. Likusių be šeimininkų valstybinių ir visuomeninių sklypų kolonistams neužteko, dėl to reikėjo vietos gyventojus iškeldinti ne tik iš buvusių vokiečių ūkių, bet ir iš teisėtai valdomų savo žemių.

Vengdami sukelti smarkią Lietuvos gyventojų neapykantą ir priešiškumą, okupantai nusprendė į kolonizacijos vykdymą įtraukti ir lietuvių savivaldos įstaigas. 1941 m. pabaigoje okupacinė valdžia lietuvių įstaigoms liepė surašyti visus lenkų ir rusų ūkius[3]. 1942 m. birželio 9 d. vidaus reikalų generalinis tarėjas J. Narakas apskričių viršininkams įsakė paruošti grįžtantiems vokiečiams vietas ir suregistruoti visus iš Vokietijos atvykusius asmenis (klaipėdiškius, Suvalkų lietuvius ir rusus, iš viso apie 21 tūkst. žmonių), kuriems reikės keisti gyvenamąją vietą[4]. 1942 m. liepos 21 d. vidaus reikalų generalinis

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942 01 27, Nr. 2, S. 22.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 45.

[3] Ibid., f. R-1106, ap. 1, b. 20, l. 1.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 245.

tarėjas J. Narakas ir maitinimo ir žemės ūkio generalinis tarėjas J. Petronis, aprobavus P. Kubiliūnui, pasirašė instrukciją Nr. 1 „Lietuvos piliečių apgyvendinimui vykdyti“. Joje buvo rašoma, jog vadovaujantis generalinio komisaro A. T. von Rentelno 1942 m. liepos 1 d. potvarkiu ryšium su vokiečių repatriantų grąžinimu į Lietuvą artimiausiu metu iš repatriantų ūkių bus iškelti ūkininkai, tarp jų nemažai ir lietuvių. Vokiečių ūkius valdę lietuviai turi grįžti į savo ūkius, jeigu jų ūkiai nebuvo paimti ir paversti oro uostais, bunkeriais ar perduoti kitoms valstybės reikmėms. Jei iškeldinami lietuviai negali grįžti į savo ūkius, jiems bus skirti ūkiai kitose vietose. Vokiečių repatriantų ūkiuose dirbę lietuviai darbininkai taip pat privalėjo tuos ūkius palikti, o už atliktą darbą jiems buvo numatytas atlyginimas bei aprūpinimas darbu ir butu artimiausioje apylinkėje. Pagal minėtąją instrukciją Suvalkų ir Klaipėdos krašto lietuviams buvo palikta teisė gauti atitinkamo dydžio ūkius ir inventorių Lietuvos generalinėje srityje. Iš repatriantų ūkių iškeldinami lietuviai turėjo teisę be atlyginimo pasiimti po 15 kg maisto produktų kiekvienam šeimos nariui, po vieną karvę, kiaulę bei 5 vištas šeimai ir atsigabentus namų apyvokos daiktus. Visas kitas turtas turėjo likti repatriantų ūkyje[1].

Piliečių perkėlimui vadovavo vidaus reikalų generalinis tarėjas (J. Narakas) per tam reikalui įsteigtą Vyriausiąją krašto piliečių apgyvendinimo komisiją (jos pirmininku buvo paskirtas J. Bobelis) ir apskričių piliečių apgyvendinimo komisijas. Vyriausiąją komisiją sudarė pirmininkas, du nariai ir techninis personalas, o apskričių komisijas – pirmininkas, kuriuo buvo apskrities žemės ūkio tvarkytojas, ir nariai – apskrities agronomas, Darbo ir socialinio aprūpinimo vadybos atstovas ir apskrities savivaldybės atstovas. Lietuviams apgyvendinti buvo sudaromas žemės fondas. Į šį fondą įtraukti „aktyvių lenkų ūkiai“, neužimti vokiečių repatriantų ūkiai, žydų ir rusų

[1] Instrukcija Nr. 1 Lietuvos piliečių apgyvendinimui vykdyti, 1942 07 21, LCVA, f. R-1314, ap. 1, b. 313, l. 1.

ūkiai. Į žemės fondą ūkiai turėjo būti paimti su gyvuoju ir negyvuoju inventoriumi, pasėliais ir kitais naudmenimis. Į šį fondą įtrauktų ūkių sąrašus sudarinėjo apskričių komisijos. Sąrašai per apskričių viršininkus buvo siunčiami vokiečių apygardos komisarui, kuris priimdavo galutinį sprendimą. Naujose vietose lietuviams skiriami ūkiai turėjo būti ne mažesnės vertės kaip anksčiau valdytieji ir ne mažesni kaip 10 ha. Galutinai iškraustyti iš repatriantams skirtų ūkių lietuviai turėjo būti ne vėliau kaip per 6 savaites po repatriantų grįžimo[1].

Tačiau žmonių iškraustymas dažnai neatitikdavo instrukcijoje keliamų reikalavimų. Ypač daug savivalės buvo nustatant žmonių tautinę ar politinę orientaciją („lenkuojantieji", „komunistuojantieji" ir pan.). Apygardų komisarai, SS ir policijos padedami, vykdė prievartinį iškraustymą. Iškraustomiems lietuviams buvo numatyta atiduoti Rytų Lietuvoje gyvenančių lenkų ir rusų ūkius. Iškraustyti lenkai ir rusai turėjo būti suvaryti į arbaitsamtų stovyklas[2]. Apskričių komisijas ir kitas valdžios įstaigas užplūdo nuskriaustų gyventojų skundai. Vyriausiosios krašto piliečių apgyvendinimo komisijos pirmininkas J. Bobelis 1942 m. lapkričio 11 d. nusiuntė raštą Generalinio komisariato pareigūnui baronui von der Roppui. Šiame rašte J. Bobelis skundėsi, kad Panevėžio apygardoje dažnai kaip „lenkuojantys" iškraustomi tikri lietuviai. Toliau jis prašė, kad perimdamos ūkius ir nustatydamos šių ūkių valdytojų tautinę priklausomybę vokiečių įstaigos bendradarbiautų su lietuvių įstaigomis[3].

1943 m. kovo 24 d. Panevėžio apskrities krašto piliečių apgyvendinimo komisijos nusiuntė pasipiktinimo kupiną raštą Vyriausiajai krašto piliečių apgyvendinimo komisijai:

„[...] tenka padaryti išvadą, kad, nors pagal instrukcijas lietuvių

---

[1] Ibid., l. 2–4.

[2] Ibid., f. R-1106, ap. 1, b. 20, l. 110–111.

[3] Vyriausiosios krašto piliečių apgyvendinimo komisijos pirmininko J. Bobelio 1942 11 11 raštas Nr. 671 baronui von der Roppui, ibid., f. R-1314, ap. 1, b. 313, l. 81.

turtas laikomas nepaliečiamu, vis dėlto dažnu atsitikimu ir visiškai aiškūs lietuviai yra traktuojami lygiomis su išimtinoje padėtyje laikomais tariamais lenkais. [...]

Repatriantai apgyvendinami visai lietuviams nežinomais pagrindais nusavinant lietuviais laikomiems asmenims priklausomą turtą ir už visa tai atsakomybė sudedama vien lietuviams, nes jų reprezentantams dalyvaujant ir pritariant buvo nustatyta viso to darbo tvarka. Be galo didelis buvo ponų Generalinių Tarėjų nesuvokimas elementariškiausių teisės dėsnių, kad jie leidosi pritraukiami, kad ir lietuvių gynybos sumetimais, prie to lietuviams visiškai svetimo, viešai neskelbiamais pagrindais ir priešingai visoms Lietuvos krašte galiojančioms teisės normoms vykdomo gyventojų turto nusavinimo ir jų pačių perkraustymo darbo. [...]

Todėl prašau Vyriausiąją Komisiją daryti visų žygių, kad instrukcijų numatytas lietuvių skriaudimas kuo mažiausiai galėtų būti jų pajustas“[1].

Protestuodami prieš Lietuvos kolonizaciją, 1942 m. lapkričio 9 d. buvęs Lietuvos žemės ūkio ministras kun. Mykolas Krupavičius, prof. Jonas Aleksa ir prezidentas Kazys Grinius nusiuntė laišką generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui. Šiame garbingų Lietuvos politikų memorandume buvo nedviprasmiškai pasisakoma prieš vokiečių kolonizacijos politiką:

„Lietuvių tauta su dideliu susijaudinimu klausosi žinių apie masinius lietuvių ir lenkų ūkininkų iškėlimus iš jų ūkių ir namų. Lietuvių tauta negali pritarti tokioms priemonėms, lygiai kaip ji nepritaria priemonėms, taikomoms Lietuvos žydams. [...]

Prie ūkio kritimo prisideda vokiečių pridėtoji kolonizacija. Kolonizacijos banga palietė visą Lietuvos teritoriją ir daugelį Lietuvos ūkininkų. Ir likusieji kolonizacijos nepaliesti ūkininkai nėra tikri, kad rytoj neištiks jų kaimyno likimas. [...]

---

[1] LCVA, f. R-1314, ap. 1, b. 313, l. 187–188.

Šių minčių vedami prašome:

1) sustabdyti Lietuvos žemių kolonizaciją,

2) grąžinti iškeltiems ūkininkams jų ūkius, neatsižvelgiant į jų tautybę“[1].

Už viešą protestą 1942 m. gruodžio 5 d. M. Krupavičius ir J. Aleksa buvo ištremti į Vokietiją, o K. Grinius, kaip jau senyvas žmogus, – į provinciją (Kazlų Rūdą)[2].

Žemės ūkio generalinis tarėjas J. Petronis, nesutikdamas su tariamų lenkų iškėlimu iš ūkių, pasitraukė iš tarėjo pareigų. Žemės ūkio vadybai pavyko apginti kai kuriuos ūkininkus motyvuojant tuo, kad jie yra Lietuvos piliečiai[3].

Tačiau lietuvių savivalda neturėjo galimybių sustabdyti vokiečių pradėtąją kolonizaciją. Vokiečių kolonistų sąrašus sudarinėjo Generalinio komisariato Kaune pareigūnai. Kolonistų sąrašai su nurodytais užimti ūkiais buvo siunčiami apygardų komisarams, o iš ten – apskričių kolonizacijos štabams. Lietuviškos apskričių piliečių apgyvendinimo komisijos kartais net nebūdavo informuojamos apie numatytus paimti ūkius. Į Lietuvą iš Vokietijoje buvusių stovyklų iš pradžių atvykdavo šeimos galva, o po kelių ar keliolikos dienų – ir kiti šeimos nariai. Apygardų komisarai kartu su Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnais nuspręsdavo, kas yra „lenkuojantieji“, „komunistuojantieji“ ir ką reikia iškelti[4]. Pasikvietus policiją ir žandarus, numatytosios šeimos būdavo iškraustomos į arbaitsamtų stovyklas arba geležinkelio stotis ir išvežamos į Rytų Lietuvą.

Iškeltų į Rytų Lietuvos apskritis šeimų būklė taip pat buvo nepavydėtina. Vietiniai žmonės atkeltuosius dažniausiai laikė kolonistais ir jų nemėgo. Armijos krajovos partizanų būriai atkeltąsias

---

[1] LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 264, l. 30–33.

[2] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 111.

[3] Ibid., p. 148.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 248.

lietuvių šeimas ėmė bauginti ir terorizuoti. 1943 m. į Vilniaus apskritį (daugiausia Paberžės ir Maišiagalos valsčius) buvo atkelta apie 300 lietuvių šeimų. Lenkų partizanai įsiveržd avo į atkeltųjų šeimų ūkius, plėšikaudavo, mušdavo žmones ir įsakydavo joms išsikraustyti. 1944 m. vasario mėn. dėl lenkų partizanų persekiojimo apie 40–50 proc. atkeltų lietuvių šeimų paliko naujus ūkius Paberžės valsčiuje ir išsikėlė į Giedraičių valsčių bei kitas vietoves[1].

Lietuvių savivaldos įstaigos, norėdamos palengvinti iškeltųjų lietuvių padėtį, spaudė vokiečių valdžios instancijas ir pareigūnus. Žemės ūkio vadybos Žemės ūkio politikos departamentas 1943 m. kovo 24 d. kreipėsi į generalinį komisarą A. T. von Rentelną: „Vykdant vokiečių tautybės repatriantų į ūkius grąžinimą, visa eilė lietuvių ūkininkų buvo perkelta į naujus ūkius kitose apskrityse. Provizoriniais duomenimis, šis į naujus ūkius perkėlimas lig šiol palietė apie 1500 lietuvių ūkininkų šeimų. Baigus perkėlimą numatoma jų skaičius padidės ligi 2000. Į naujus ūkius perkeltieji lietuviai ūkininkai atsidūrė labai sunkiose gyvenimo sąlygose. Jiems teko labai nualinti ūkiai, nes tų ūkių savininkai spėjo ne tik daug turėto inventoriaus likviduoti, bet realizuoti ir didelę dalį praeitų metų derliaus. [...] dauguma perkeltųjų ūkininkų ne tik neturės iš ko išsimaitinti iki naujo derliaus, bet neturės ir vasarinių javų bei bulvių laukams užsėti [...]“[2].

Toliau rašte prašoma perkeltiesiems lietuviams suteikti valstybės paramą, kitaip jie visiškai negalės ūkininkauti. Žemės ūkio vadyba prašė generalinį komisarą įsikūrimo reikalams perkeltiesiems ūkininkams skirti po 1000 markių pašalpą, nes ūkininkai negalėtų išsimokėti paskolų[3].

---

[1] Vilniaus apygardos agronomo 1944 03 01 raštas Vilniaus apygardos komisarui, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 272, l. 88.

[2] LCVA, f. R-1314, ap. 1, b. 314, l. 37.

[3] Ibid., l. 38.

Žemės ūkio generalinis tarėjas 1944 m. gegužės 19 d. raštu kreipėsi į generalinį komisarą dėl pagalbos perkeltiesiems ūkininkams, kuriems labai trūko inventoriaus ir sėklų. Generalinio komisaro buvo prašoma leisti perkeltiesiems ūkininkams įsigyti už pinigus sėklų iš „Lietūkio“ parduotuvių pateikus piliečių apgyvendinimo komisijų pažymėjimus[1].

Į Lietuvą grįžtantys vokiečiai gaudavo ūkius ne privačios nuosavybės teisėmis, bet kaip „komisariniai valdytojai“ *(Kommissarische Verwalter)*. Generalinis komisaras A. T. von Rentelnas vokiečių ūkiuose apsigyvenusius lietuvius įspėjo, kad ligi buvusių savininkų grįžimo jie privalo gerai prižiūrėti grįžtančių vokiečių ūkius ir besąlygiškai klausyti iš Vokietijos atvykusių buvusių savininkų. Savavališkas pasišalinimas iš vokiečių ūkių buvo prilygintas sabotažui[2].

Nacių kolonizacijos štabai nepaisė lietuvių apskričių komisijų nuomonės ir veikė savo nuožiūra. Per 1942 m. rugpjūčio 25 d. pas A. T. von Rentelną vykusį posėdį lietuvių komisijoms buvo uždrausta sudarinėti žemės fondą tose apskrityse, į kurias kėlėsi vokiečių kolonistai[3]. Šie buvo apgyvendinami geriausiose žemėse, susisiekimo atžvilgiu patogiausiose vietose. Prieš karą Lietuvos vokiečiai turėjo vidutiniškai 5–8 ha žemės, o dabar jie gaudavo vidutiniškai po 20–30 ha, kai kurie net po šimtą ir daugiau. Antai Paulius Adolfas Hanas gavo Biržų apskrities Vaškų ir Mažosios Panemunės dvarus (iš viso 290,72 ha), Maksas fon Lyzanderis – Skrebiškių dvarą (320 ha), Julius fon dem Ropas – Šeduvos dvarą (295 ha) ir pan.[4]

1942 m. pabaigoje–1943 m. pradžioje, Vyriausiosios krašto piliečių apgyvendinimo komisijos gautais duomenimis, iš Marijampolės

---

[1] Ibid., f. R-1314, ap. 1, b. 314, l. 6.

[2] J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej...*, s. 248.

[3] Vyriausiosios krašto piliečių apgyvendinimo komisijos pirmininko 1942 07 26 raštas apskričių piliečių apgyvendinimo komisijų pirmininkams, LCVA, f. R-1314, ap. 1, b. 313, l. 9.

[4] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 52.

apskrities buvo iškelti 3222 lietuviai, iš jų atimta 680,12 ha žemės, persikėlė toje pačioje apskrityje į kitus ūkius 318 lietuvių, liko kumečiais vokiečių kolonistų ūkiuose 35 lietuviai. Iš nuvarytų nuo žemės ūkininkų buvo atimta 860 arklių, 810 karvių, 955 kiaulės, 841 avis, 2427 paukščiai, 8169,5 cnt rugių, 2499 cnt kviečių, 261 137 cnt bulvių[1].

Iš Tauragės apskrities buvo iškelta 4011 lietuvių, iš Vilkaviškio apskrities – 5626 lietuviai (iš minėtų trijų apskričių buvo iškelti 12 859 lietuviai ir atimta 32 785 ha žemės)[2]. Iš vakarinių Lietuvos apskričių išvaryti lietuviai (iš viso apie 2 tūkst. šeimų) buvo perkelti į Alytaus (694 žmonės), Kretingos (93), Lazdijų (292), Telšių (98), Ukmergės (505), Utenos (140), Šakių (196), Vilniaus (1115), Švenčionių (645), Zarasų (iš Tauragės apskrities turėjo būti atkelta 437 žmonės), Trakų (žmonių skaičius nežinomas) apskritis[3]. Atkeltosios šeimos buvo apgyvendintos iš vietos gyventojų (daugiausia lenkų) atimtuose ūkiuose. Iš viso 8 apskrityse (nėra Zarasų ir Trakų apskričių duomenų) iš vietos gyventojų buvo atimta 10 637,38 ha žemės, į jas atkelta 3773 žmonės[4].

Patikrinus į arbaitsamtų stovyklas suvarytus lenkus, darbingi buvo siunčiami dirbti į Vokietiją, nedarbingi (vaikai ir seniai) paleidžiami pas giminaičius ir pažįstamus į Rytų Lietuvą. Panašiai buvo sumanyta elgtis ir su rusais, tačiau 1942 m. rugsėjo 17 d. A. T. von Rentelnas įsakė anksčiau apsigyvenusių Lietuvos rusų iš ūkių nevaryti, o Suvalkų rusams leido išsikelti iš Šakių, Raseinių, Tauragės, Vilkaviškio ir Marijampolės apskričių ir apsigyventi pas savo giminaičius bei pažįstamus Kauno, Panevėžio ir kitose apskrityse. Tokių

---

[1] Marijampolės apskrities statistinės žinios apie iškeltuosius žemės ūkio valdytojus ir jų paliktą turtą, LCVA, f. R-1314, ap. 1, b. 317, l. 35.

[2] Ibid., l. 39.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 250–251.

[4] Ibid., l. 251.

rusų buvo 648 šeimos – apie 5 tūkst. žmonių[1]. Atkeltoms į Rytų Lietuvos apskritis šeimoms trūko žemės ūkio inventoriaus, sėklų, arklių. Ypač prasta buvo iškeltų lenkų ir rusų padėtis. Rusų patikėtinis Lietuvoje 1943 m. kovo mėn. apie į Jonavos valsčių atkeltus rusus rašė, kad jie suvalgysią vieni kitus, jeigu nebūsianti laiku suteikta pagalba[2].

Nacių vykdoma kolonizacijos politika sukiršino lietuvius su tautinėmis mažumomis, pasunkino ir taip nelengvą materialinę Lietuvos gyventojų būklę. Į Švenčionių apskritį atkelti suvalkiečiai P. Kubiliūnui skundėsi, kad vietiniai žmonės baugina juos sudeginsią, grasina išeiti į partizanus ir „naikinti atėjūnus“[3]. Dėl šios priežasties rytinėse Lietuvos apskrityse atkeltieji lietuviai kartais buvo apgyvendinami viename ūkyje lygiomis teisėmis su buvusiu šeimininku, padalijus jiems žemę. Tačiau 1943 m. vasario 8 d. A. T. von Rentelnas, norėjęs turėti daugiau didesnių ir našių ūkių, uždraudė juos dalyti[4].

Okupacinė valdžia kolonistams vokiečiams teikė visokeriopą paramą. Atvykstančius vokiečius prie sienos pasitikdavo NSDAP globos poskyrio seserys, kurios rūpinosi jų šeimomis, vaikais. Devynis mėnesius nuo atvykimo kolonistams pagalbą teikė Generalinio komisariato „Globos“ skyrius. Visiems kolonistams generalinis komisaras veltui skyrė sėklų, inventoriaus, pinigų. Nuo 1943 m. balandžio 1 iki liepos 31 d. NSDAP globos poskyris išdavė Lietuvos vokiečiams grynais 4 866 545 markes[5]. Kolonistams materialinę paramą teikė H. Himmlerio ir A. Rosenbergo vadovaujamos įstaigos. Generalinio komisariato Politikos skyrius, Kolonizacijos štabas, Vokiečių persi-

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 17–19; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenia ludności niemieckiej...*, s. 255.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 21, l. 18.

[3] Ibid., l. 18.

[4] Ibid., f. R-1314, ap. 1, b. 182, l. 27.

[5] Ibid., f. R-738, ap. 1, b. 6, l. 381, 428–468.

kėlėlių-patikėtinių draugija ir vokiečių bankai Lietuvoje įsteigė vokiečių supirkimo ir pardavimo bendrovę *(Deutsche Ein- und Verkaufsgesellschaft)* su 2,25 mln. markių kapitalu. Bendrovė turėjo centrą Kaune, 5 skyrius ir 25 filialus bei daugelį supirkimo punktų, kurie supirkinėjo kolonistų tiekiamus žemės ūkio produktus ir pigiai aprūpindavo juos prekėmis. Vokiečių įstaigos ir organizacijos kolonistams skirdavo baldus, indus, piniginės pašalpas, parūpindavo jiems leidimus prekėms įsigyti, veltui išduodavo tekstilės gaminių[1].

Nors kolonistams buvo teikiama įvairių lengvatų, žemės ūkio produktų oficialios kainos neatitiko jų savikainos, todėl, Kolonizacijos štabo duomenimis, vieno hektaro dirbimas kolonistų ūkiuose atnešdavo 50–80 markių nuostolių. Iš 50 didžiausią deficitą turėjusių kolonistų Ostlando žemės tvarkymo bendrovė atėmė ūkius, o juos valdžiusius vokiečius paskelbė esant nepatikimus[2].

Kolonizacija Lietuvos kaime buvo pradėta 1942 m. birželio pradžioje Šakių apskrityje. Birželio–liepos mėn. buvo apgyvendinamos Šakių, Raseinių, Tauragės, Marijampolės ir Vilkaviškio apskritys, rugpjūčio mėn. – Tauragės, Vilkaviškio, Kėdainių, Panevėžio apskritys, rugsėjo mėn. – Raseinių, Šakių, Tauragės, Vilkaviškio, Marijampolės, Mažeikių apskritys, spalio mėn. – Kėdainių, Kauno, Panevėžio, Biržų, Utenos, Šiaulių apskritys, 1943 m. vasario pabaigoje – Raseinių, Tauragės, Vilkaviškio, Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės apskritys, kovo mėn. – Mažeikių apskritis, balandžio mėn. – Kėdainių apskritis[3].

NSDAP Lietuvos skyriaus duomenimis, 1942 m. lapkričio 1 d. Kauno mieste buvo 5 tūkst. reicho vokiečių ir apie 400 kolonistų šeimų, Kauno apygardoje – apie 400 reicho vokiečių ir 11 362 kolonistai (2206 ūkiai), Vilniaus mieste – apie 1 tūkst. reicho vokiečių,

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 259.

[2] Ibid., l. 260.

[3] Ibid., l. 270.

Vilniaus apygardoje – apie 400 reicho vokiečių, Šiaulių apygardoje – apie 600 reicho vokiečių ir 4379 kolonistai (1150 ūkių), Panevėžio apygardoje – apie 500 reicho vokiečių, kolonistų – 645 (132 ūkiai).

Iš viso Lietuvoje 1942 m. lapkričio 1 d. buvo apie 7,9 tūkst. reicho vokiečių ir 16 786 vokiečių kolonistai (iš viso 24 686 vokiečiai). Kolonistai valdė 3488 ūkius, vidutiniškai po 24,66 ha[1].

NSDAP Lietuvos skyriaus vadovybė 1943 m. kovo 3 d. ataskaitoje Rygai pažymėjo, kad vokiečių kaimų kolonizacija Marijampolėje, Vilkaviškio, Šakių, Tauragės ir Raseinių apskrityse baigta, o kovo viduryje apgyvendinus dar 300 šeimų Kauno apskrityje, 60 šeimų Panevėžio apskrityje ir 80 šeimų Šiaulių apskrityje „laikina Lietuvos kolonizacija bus laikoma baigta“[2].

Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas 1943 m. kovo 24 d. raštu A. Rosenbergą informavo apie Lietuvos vokiečių perkėlimo eigą: į kaimus grįžo apie 15 tūkst., į miestus – 1 tūkst. vokiečių, dar turi grįžti apie 2,6 tūkst. vokiečių. Dėl transporto trūkumo pastaraisiais mėnesiais vokiečiai grįžta lėčiau, tačiau tai nenutrūks[3].

1943 m. balandžio–gegužės mėn. į Lietuvą atvyko paskutiniai kolonistai, kurie buvo apgyvendinti Kauno, Kėdainių, Šiaulių ir Panevėžio apskrityse. Taigi kaimo kolonizacija buvo baigta. A. T. von Rentelno pranešime apie kolonizacijos eigą 1943 m. balandžio–gegužės mėn. buvo pažymėta, kad lenkai ir lietuviai buvo iškeldinami be didesnių komplikacijų. Buvo atsisakyta sumanymo steigti specialias iškeltų lenkų stovyklas. Atkeltųjų vokiečių nuotaika iš pradžių buvo slogi, nes jie atvyko į naujas vietas, jiems stigo reikiamo inventoriaus bei prekių, tačiau Generalinio komisariato ir Kolonizacijos štabo pastangomis kolonistų aprūpinimas labai pagerėjo. Okupaci-

---

[1] LCVA, f. R-738, ap. 1, b. 13, l. 1–33; ibid., b. 5, l. 288.

[2] 1943 03 03 žinios apie kolonistų apgyvendinimą Lietuvoje, ibid., b. 5, l. 682.

[3] A. T. von Rentelno 1943 03 24 raštas Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai, BAP, R6/118, S. 1.

nės valdžios įstaigos įstengė kolonistams garantuoti aukštesnį gyvenimo lygį negu lietuvių ūkininkų. Vokiečių kolonistai dažnai kreipdavosi į civilinės valdžios įstaigas su prašymu grąžinti senuosius evangelikų kunigus. Okupacinė valdžia leido šešiems patikimiems kunigams grįžti į Lietuvą ir dirbti pastoracinį darbą. Buvo numatyta iki rudens kolonistams įsteigti mokinių bendrabučius, apie 120 pradžios mokyklų ir vidurinę mokyklą[1].

Vokiečių kolonizacijos štabo pranešimu, 1943 m. balandžio–birželio mėn. Šiaulių apskrityje buvo apgyvendinta 140 ūkininkų šeimų, Kėdainių – 50, Panevėžio – 56, Kauno apygardoje – 302 šeimos, iš viso – 548 ūkininkų šeimos. Su vokiečių kariuomenės pagalba Kauno apygardoje buvo iškeldinta 250 lenkų šeimų. Per minėtąjį laikotarpį buvo apgyvendinta 15 vokiečių karo invalidų[2].

1943 m. rugsėjo 1 d. duomenimis, Lietuvos kaimuose gyveno 3688 vokiečių šeimos – 18 595 asmenys. Jos valdė 91 027,20 ha žemės (vidutiniškai po 24,68 ha)[3].

Įdomu tai, kad sovietų partizanai nebandė kliudyti vokiečių kolonizacijai. Jie dažniau puldinėjo lietuvių ūkininkus negu vokiečių kolonistus. Iki 1943 m. lapkričio 11 d. buvo nušauti tik du vokiečių kolonistai – po vieną Raseinių ir Kėdainių apskrityse. Apiplėšimų buvo daugiau. Vokiečių kolonizacijos štabas kolonistams išdalijo apie 1 tūkst. ginklų. Buvo numatyta partizanams suaktyvėjus vokiečius iš vienkiemių perkelti į specialius atramos punktus[4].

Kolonizacijos štabo duomenimis, į Lietuvą karo metu turėjo atvykti 28 tūkst. kolonistų. Iki 1943 m. rugsėjo 10 d. buvo atkelta

---

[1] Lietuvos generalinio komisaro pranešimas apie Lietuvos vokiečių apgyvendinimą 1943 m. balandžio–gegužės mėn., ibid., S. 3–5.

[2] Vokiečių kolonizacijos štabo pranešimas apie veiklą 1943 m. balandžio–birželio mėn., ibid., S. 7.

[3] Ibid., S. 23.

[4] Lietuvos vokiečių sugrąžinimo būklė 1943 11 10 dienai, ibid., S. 36.

3,8 tūkst. šeimų į kaimus ir 1850 šeimų į miestus. Dar turėjo atvykti į kaimus 130, o į miestus – 580 šeimų[1].

1944 m. sausio 1 d. Lietuvos generalinėje srityje gyveno 29 972 reicho vokiečiai, iš jų 23 496 (arba 78,16 proc.) kolonistai. Reicho vokiečiai sudarė tik 1,09 proc. visų Lietuvos gyventojų (1942 m. gegužės 27 d. gyventojų surašymo duomenimis). Dauguma vokiečių (23 571) gyveno kaimuose. Kaune ir Vilniuje gyveno 6401 reicho vokietis (Kaune – 5505, t. y. 4,06 proc. miesto gyventojų), Vilniuje – 896 (t. y. 0,61 proc. miesto gyventojų). Beveik pusė Lietuvos generalinėje srityje buvusių reicho vokiečių gyveno Kauno apygardoje (13 530). Šiaulių apygardoje gyveno 8485, Panevėžio 1281, Vilniaus apygardoje – 275 reicho vokiečiai. Tarp apskričių pagal šį rodiklį pirmavo Vilkaviškio (5634), Tauragės (4133), Šakių (2789), Marijampolės (2663) ir Raseinių (2359) apskritys. Mažiausiai vokiečių gyveno Rokiškio (9), Lazdijų (9) ir Zarasų (4) apskrityse[2]. 1944 m. liepos pradžioje Lietuvos generalinėje srityje gyveno 29 972 reicho vokiečiai ir apie 5 tūkst. vokiečių kilmės asmenų. Taigi okupacijos pabaigoje vokiečių Lietuvoje padaugėjo (neskaitant kariuomenės ir kitokių sukarintų dalinių) iki 35 tūkst.[3]

Miestų kolonizavimas

Kaimo kolonizacijai okupacinė valdžia skyrė daugiausia dėmesio, tačiau tuo nebuvo tenkinamasi: karo metais ir Lietuvos miestai buvo apgyvendinami vokiečiais. Dar okupacijos pradžioje naciai ėmė registruoti miestuose buvusį vokiečių turtą ir įmones. Vokiečių persikėlėlių-patikėtinių draugijos Kauno skyrius gaudavo iš Vokietijos atvyksiančių kolonistų sąrašus, sudarydavo galutinį sąrašą pagal pro-

[1] Ibid., S. 33.

[2] Reicho vokiečių Lietuvoje statistika 1944 01 01, BAK, R90/421, S. 1–3.

[3] Ibid., R90/414, S. 5.

fesijas ir atvykėlius išskirstydavo į įvairias įmones ir įstaigas. Kolonizacijos štabas apygardos komisarus informuodavo, kiek butų vokiečiams reikia. Butai dažnai būdavo atimami iš vietos gyventojų. Vietoje seniau valdytų savų ir nerentabilių įmonių kolonistams dažnai būdavo skiriamos naujos įmonės. Didžiuosiuose Lietuvos miestuose – Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje kolonistams buvo išlaisvintos geriausios miestų zonos. Jose buvo planuojama steigti vien vokiečių gyvenamuosius kvartalus[1].

1943 m. sausio 28 d. Kolonizacijos štabas Kaune Rytų krašto reicho komisaro H. Lohse's įsakymu įvykdė masinį tariamųjų lenkų iškraustymą iš butų. Į Pravieniškių darbo stovyklą buvo išsiųsta 100 „lenkų" šeimų. 1942–1943 m. Lietuvoje vokiečiams buvo planuojama išlaisvinti 1,4 tūkst. butų[2].

Kaimų kolonizacija intensyviausiai vyko 1942 m., o miestai labiau buvo kolonizuojami 1943 m. Tačiau atkeliamų gyventi į miestus vokiečių buvo pernelyg mažai, kad jie būtų galėję sudaryti atskirus miestų kvartalus. Iki 1942 m. kovo 24 d. į Lietuvos miestus buvo atkelta apie 1 tūkst. vokiečių[3]. Vokiečių kolonizaciją Lietuvoje pristabdė nepavykusi lietuvių mobilizacija į SS legioną ir kitus karinius dalinius. Generalinis komisaras A. T. von Rentelnas, vengdamas dar didesnio pasipriešinimo, uždraudė mobilizacijos metu vykdyti prievartinį lietuvių iškeldinimą iš ūkių ir butų. Kolonizacijos štabo įkarštį atvėsino ir A. Rosenbergo ministerijos pranešimas apie privačios nuosavybės atkūrimą Rytų krašto reicho komisariate. 1943 m. spalio mėn. prasidėjo antroji kolonizacijos banga. Ji labiau buvo orientuota į Lietuvos miestus. Iki 1943 m. pabaigos į miestus atsikėlė apie 10 tūkst. vokiečių[4].

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 261.

[2] J. Sobczak. *Hitlerowskie przesedlenia ludności niemieckiej...*, s. 252.

[3] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 166.

[4] Ibid., S. 167.

1944 m. sausio 1 d. Kaune gyveno 5505, o Vilniuje – 896 vokiečiai[1]. Miestų kolonizavimą varžė tai, kad buvo per mažai vokiečių kolonistų ir trūko jiems butų. Galima sakyti, kad visi kolonizacijai tinkami Lietuvos vokiečiai (apie 30 tūkst.) iki 1943 m. pabaigos jau buvo grąžinti į Lietuvą.

Okupacinė vokiečių valdžia nesitenkino didesnių Lietuvos įmonių perėmimu ir valdymu – 1942 m. ji vokiečių kolonistams ėmė skirti ir mažesnes įmones įvairiuose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. SS Kolonizacijos štabo duomenimis, iki 1943 m. liepos mėn. kolonistams buvo perduota 166 malūnai ir lentpjūvės, 21 metalo apdirbimo įmonė, 7 kalvės, 8 medžio apdirbimo įmonės, 3 odos apdirbimo įmonės, 2 pluošto verpimo įmonės, 8 plytinės, 9 kepyklos, 5 kalkių degimo įmonės ir 31 kitos paskirties įmonė. Iš viso vokiečiams kolonistams iki 1943 m. liepos mėn. buvo perduotos 264 įmonės[2].

Okupacinės įstaigos labai rūpinosi vokiečių kolonistų gyvenimo lygiu. Miestuose gyvenę vokiečiai gaudavo 50, 100 ir 150 proc. didesnes algas negu reiche. Be to, jiems buvo mokami dienpinigiai, komandiruotpinigiai ir kultūros priedai. Įmonės vadovas ar buhalteris su dienpinigiais gaudavo 900–1300 markių, sekretorės-mašininkės – 250–300 markių[3]. Vokiečiams geriau aprūpinti buvo sukurta Rytų krašto vokiečių įmonininkų bendruomenės sąjunga *(Der Verein der Gemeinschaft deutscher Unternehmer in Ostland)*[4].

Tuo, kad vokiečių kolonistų padėtis gerėtų ir jų gyvenimo lygis būtų aukštesnis už vietos gyventojų gyvenimo lygį, rūpinosi NSDAP ir jos padaliniai, Generalinio komisariato Politikos, Kultūros skyriai, SS Kolonizacijos štabas ir kitos okupacinės įstaigos. 1943 m. sausio

---

[1] Reicho vokiečių statistika, 1944 01 01, BAK, R90/421, S. 1–2.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 262–263.

[3] Tokias pat pareigas ėję vietiniai žmonės gaudavo 50–200 markių.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 263.

30 d. Kaune buvo atidaryta vokiečių aukštesnioji mokykla, turėjusi rengti įvairaus rango vadus Lietuvai. Iš viso Lietuvoje buvo įsteigtos 107 vokiečių pradinės mokyklos ir 7 bendrabučiai-internatai paskli-dai gyvenančių kolonistų vaikams. Vokiečių mokyklos veikė Jurbar-ke, Šakiuose, Šiauliuose, Tauragėje, Viekšniuose, Kybartuose, Rasei-niuose, Prienuose ir kitur[1].

NSDAP poskyris Lietuvoje „Nacionalsocialistinė tautos gerovė" prie apskričių kolonizacijos štabų įsteigė 18 aptarnavimo punktų. Minėtojo poskyrio seserys, Raudonojo Kryžiaus padėjėjos, vaikų darželių auklėtojos, dirbusios šiuose punktuose kolonistams organi-zuotose seserų stotyse, internatuose, vaikų darželiuose ir lopšeliuose, kolonistų kvietimu vykdavo į ūkius talkininkauti[2].

NSDAP Lietuvos organizacija rengė nacionalsocialistinio moky-mo kursus, paskaitas, rodė filmus, organizavo masinius mitingus, muzikos ir dainavimo ratelius. Visuose šios partijos provincijos sky-riuose (30-yje) buvo įsteigti knygynėliai. 1943 m. kolonistams buvo pradėtas leisti savaitraštis „Die Brücke" ir kaimuose gyvenantiems vokiečiams – laikraštis „Der Bauer". Lietuvoje taip pat veikė „Hit-lerio jaunimo" („Hitler-Jugend") ir „Vokiečių merginų sąjungos" („Bund deutscher Mädel") organizacijos. Jų nariai rėmė kolonistus, prižiūrėjo vokiečių mokyklas, bendrabučius, internatus, organizuo-davo kolonistų vaikams poilsio stovyklas, įvairius šventinius ren-ginius.

Išskirtinė buvo ne tik ekonominė, bet ir teisinė, administracinė vokiečių kolonistų padėtis. Jie priklausė tik vokiečių administracijos įstaigoms ir buvo atsakingi tik vokiečių teismams. Buvo planuojama sukurti vokiškus valsčių ir seniūnijų organus. Karo metais vokiečių kolonistai vykdė apskričių kolonizacijos štabų nurodymus. 1943 m. sausio mėn. Rygoje vykusiame apygardų komisarų pasitarime buvo

---

[1] Kaimo mokyklose dirbančių vokiečių moterų statistika, LCVA, f. R-1171, ap. 1, b. 3, l. 102.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 265.

nutarta vokiečių kolonizuojamose apskrityse įsteigti apygardų komisariatų skyrius *(Aussenstellen des Gebietskommissariats)*, kurie su komisariniais vedėjais *(kommissarische Leiter)*, įsteigtomis vokiečių apskričių tarybomis *(Kreisrat)* bei žemesniosios grandies vienetais (valsčių ir atramos punktų vadovais) būtų sudarę paralelinę lietuvių savivaldai vokišką administraciją[1].

Okupacinei valdžiai nerimą kėlė tai, kad Lietuvos vokiečiai pasirodė esą netinkami kolonizacinei misijai vykdyti. Patekę į lietuvišką aplinką, Lietuvos vokiečiai suartėdavo su savo kaimynais ir jiems nerūpėjo vokiškumo propaganda. A. T. von Rentelnas skundėsi, kad tik antra kolonistų karta būsianti lygi reicho vokiečiams ir galėsianti kovoti dėl vokiškumo[2]. Tik 1943 m. pabaigoje, kai kolonistų psichika artėjant Rytų frontui ir sovietų partizanams puldinėjant visai pakriko, NSDAP, apygardų komisarų ir SS Kolonizacijos štabo jungtinė komisija nusprendė, kad 95 proc. vokiečių tinka Lietuvos kolonizacijai, ir jiems buvo leista išpirkti savo nuosavybėn laikinai valdomas žemes karo metu pinigų nereikalaujant.

Tačiau pasikeitus padėčiai frontuose ir Lietuvos gyventojams atkakliai priešinantis okupantams nepavyko išplėsti netgi laikinos Lietuvos kolonizacijos. 1943 m. pabaigoje iš kaimo kolonizacijai skirto 122 700 ha žemės fondo buvo išdalyta 91 027 ha, taigi apie 1/4 kolonizacijai skirtos žemės liko nepanaudota[3].

Olandų apgyvendinimas Lietuvoje

Naciai okupuotų Rytų kraštų kolonizavimui ir ekonominiam naudojimui ketino pasitelkti ne tik vokiečius, bet ir kitas germanų

---

[1] J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej...*, s. 253–254.

[2] A. T. von Rentelno 1944 01 01 raštas apygardų komisarams dėl Vokietijos piliečių iškėlimo iš Lietuvos generalinės srities, LCVA, f. R-1171, ap. 1, b. 3, l. 54–58.

[3] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 169.

tautas. A. Rosenbergo ministerijoje buvo įkurtas specialus Malletke's skyrius *(Das Sonderreferat Malletke)*, kuris Vakarų Europos šalyse ieškojo Vokietijos okupuotų Rytų Europos kraštų kolonizacija suinteresuotų įstaigų ir asmenų. 1942 m. birželio mėn. į Lietuvą atvyko speciali olandų pakomisė, kuri domėjosi olandų apsigyvenimo čia ir ekonominės veiklos galimybėmis. Delegaciją ypač domino Vilniaus sritis, nes jai atrodė, kad buvusių lenkų dvarų pagrindu bus galima įsteigti dideles olandų kolonijas. Savo ruožtu vokiečiai ketino olandus kreipti į tas sritis, kuriomis jie patys nebuvo labai suinteresuoti (pvz., Rytų Lietuvą ir Gudiją). Vokiečių Ostlando žemės ūkio tvarkymo bendrovė perleido Olandų rytų kompanijai *(Nederlandsche Oost Compagnie)* du Vilniaus apygardos valstybinius ūkius[1]. 1942 m. į Vilniaus apygardą atvyko 46 olandai, kurie buvo paskirti dirbti dvarų administratoriais. Olandai įkūrė 34 punktus, turėjusius tapti pavyzdiniais ūkiais, tačiau suintensyvėjus sovietų partizanų veiklai 1943 m. pradžioje dauguma olandų kolonistų (34) buvo priversti palikti ūkius[2]. 1943 m. į Baltosios Vokės durpyną atvyko dar apie 40 olandų. Jiems buvo atiduotas Vokės dvaras. Čia olandai mokė jaunuosius vokiečius ūkininkauti. Olandai taip pat buvo skiriami dvaruose įkurdintų vokiečių pagalbininkais[3].

NSDAP duomenimis, 1943 m. kovo 2 d. Vilniaus apygardoje dirbo 42 olandai, iš jų 19 – Vokės dvare, 19 – Ostlando bendrovėje ir 4 – Baltosios Vokės durpių treste[4].

Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas 1944 m. vasario mėn. labai palankiai įvertino Vilniaus srityje dirbusius olandus ir prašė dar daugiau jų atsiųsti[5]. Tačiau ir kolonizacijos srityje vokiečių interesai

---

[1] Ibid., S. 174.

[2] LCVA, f. R-738, ap. 1, b. 6, l. 104; b. 5, l. 359; f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 159.

[3] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 202.

[4] Ibid., f. R–738, ap. 1, b. 8, l. 827.

[5] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 174.

kirtosi su kitų tautų interesais. Vokiečiams buvo reikalingesni pavieniai aukštos kvalifikacijos specialistai, kuriuos būtų galima išskaidyti įvairiose ūkio šakose. Olandams labiau rūpėjo sukurti dideles ir grynai olandiškas gyvenvietes, esančias netoli jūros. Naciams tokie olandų siekiai atrodė „šovinistiniai“ ir netinkami[1].

3. Gyventojų vežimas priverstiniams darbams į Vokietiją

Viena svarbiausių mobilizacijų nacių užimtuose kraštuose buvo prievartinis vietos gyventojų vežimas darbams į Vokietiją. Vermachtui pralaimėjus Stalingrado mūšį, Vokietija paskelbė totalinį karą. Vermachtui ir Vokietijos karo pramonei vis labiau trūko žmonių, todėl naciai ėmė aktyviau rinkti žmones darbams Vokietijoje. Nuolatos buvo skelbiamos įvairių amžiaus grupių žmonių registracijos. Nesiregistruojančių asmenų buvo ieškoma, jie buvo suiminėjami butuose, gaudomi net viešose vietose: kino teatruose, turgavietėse, stotyse.

Žmonės darbams į Vokietiją ypač intensyviai buvo vežami 1943 m., tačiau verbavimas ir mobilizacijos prasidėjo dar 1941 m. vasarą. Karo pradžioje į okupuotas Sovietų Sąjungos sritis buvo pasiųstos H. Göringo vadovaujamo Ekonominio Rytų štabo ūkio inspekcijos ir komandos. 1941 m. liepos pradžioje į Kauną atvyko mjr. Lincke's vadovaujama komanda. Ji ėmė registruoti bedarbius ir organizuoti įvairius privalomuosius darbus. Liepos 15 d. Lincke's ūkio komanda pradėjo verbuoti darbininkus derliaus nuėmimo darbams Rytprūsiuose. Suvilioti trumpalaikio ir gerai apmokamo darbo

---

[1] Ibid., S. 175.

pažadų, 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. į Rytprūsius iš Lietuvos išvyko apie 12 tūkst. darbininkų[1].

1941 m. rugpjūčio 1 d. vokiečių civilinė valdžia perėmė Baltijos šalis iš karinės valdžios. Ekonominio Rytų štabo inspekcijos ir komandos perėjo civilinės valdžios žinion. Darbo jėgos verbavimo punktai buvo pavadinti darbo įstaigomis – arbaitsamtais. Jiems vadovavo Generalinio komisariato (Kaune) Darbo politikos ir socialinės priežiūros skyrius (viršininkas valstybinis tarėjas Dammeris). Arbaitsamtai ir jų skyriai buvo įsteigti visuose apskričių centruose[2]. 1941 m. rugpjūčio 15 d. Ostlando reicho komisariatas išleido įsakymą dėl priverstinio darbo įvedimo Ostlando gyventojams[3]. Vykdyti šį įsakymą buvo pavesta arbaitsamtams. Arbaitsamtų valdininkai registravo bedarbius, tikrino įmones ir įstaigas, siuntė bedarbius dirbti įvairių pramonės, transporto ir žemės ūkio darbų. Dėl menkų uždarbių Lietuvos darbininkai masiškai palikdavo savo darbovietes ir ieškodavo kitų pajamų šaltinių. Viena svarbiausių arbaitsamtų funkcijų buvo darbo vengiančių asmenų registravimas ir persekiojimas. Už darbo vengimą iš pradžių buvo baudžiama piniginėmis baudomis, o nuo 1941 m. gruodžio 22 d. – 6 mėn. kalėjimu arba priverčiamųjų darbų stovykla. Arbaitsamtuose buvo sudarinėjamos pabėgusių iš darboviečių žmonių kartotekos, pagal kurias arbaitsamtų valdininkai duodavo nurodymus policijai ieškoti ir suimti darbovietes palikusius asmenis[4]. Be vokiečių darbo jėgos tvarkymo aparato, veikė ir lietuvių Darbo ir socialinių reikalų vadyba. Jai vadovavo generalinis tarėjas J. Paukštys. Ši vadyba vadovavo apskrityse veikusioms lietuviškoms darbo inspekcijoms, kurių teisės buvo labai ribotos. 1941 m. Lietuvos gyventojai nebuvo masiškai vežami darbams į Vokietiją (išskyrus

---

[1] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 8.

[2] Ibid., p. 10.

[3] *Į laisvę*, 1941 08 18, Nr. 48.

[4] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 13.

savanorišką vykimą į Rytprūsius nuimti derliaus). Vokietija tuomet dar tikėjo greita pergale ir savo jėgomis. 1941 m. Vokietijoje dar nelabai trūko darbininkų ir kareivių. Padėtis pasikeitė 1941 m. žiemą, kai vermachtas pralaimėjo prie Maskvos. Trečiojo reicho vadovybei pasidarė aišku, kad nepavyks išvengti ilgo ir sunkaus karo. Tokio karo sėkmę turėjo nulemti žmonių ir žaliavų rezervai. Dėl to hitlerinės Vokietijos vadai nusprendė masiškai verbuoti okupuotų kraštų gyventojus į kariuomenę ir reicho darbams. 1941 m. lapkričio 7 d. reichsmaršalo H. Göringo štabe įvykusiame pasitarime buvo nuspręsta masiškai gabenti į Vokietiją sovietinius karo belaisvius ir civilius gyventojus.

Buvo įsteigtos specialios darbo jėgos verbavimo komisijos (iš viso 18), kurios pasidalijo visą okupuotą buvusios Sovietų Sąjungos ir Pabaltijo teritoriją. Į Baltijos šalis (Ostlandą) 1941 m. gruodžio mėn. buvo pasiųstos 6 verbavimo komisijos: Gdansko-Vakarų Prūsijos arbaitsamto – į Taliną, Pomeranijos – į Daugpilį, Nordmarko – į Rygą, Saksonijos – į Kauną, Heseno – į Vilnių, Sudetų krašto – į Minską. Komisijoms buvo įsakyta nustatyti joms skirto rajono ekonominį pajėgumą, išvežtinų į reichą žmonių kontingentus[1].

Vilniaus mieste ir apskrityje, Trakų, Švenčionių ir Alytaus apskrityse darbininkus verbavo Heseno komisija, kitose Lietuvos apskrityse – Saksonijos komisija. 1942 m. sausio 28 d. iš Vilniaus darbams į reichą buvo išvežtas pirmasis transportas – 143 vyrai ir 51 moteris. Pirmasis darbininkų transportas iš Kauno į Vokietiją išvežtas 1942 m. kovo 6 d. – 130 žmonių[2]. Lietuvos gyventojai pirmiausia buvo vežami į Heseną ir Saksoniją.

Nors okupacinė valdžia vis intensyviau (per spaudą, radiją, susirinkimus) ragino Lietuvos gyventojus vykti dirbti į reichą, tačiau „savanorių“ mažėjo. Generalinis darbo jėgos tvarkymo įgaliotinis

---

[1] Ibid., p. 17.

[2] Ibid., p. 21, 25.

Fritzas Sauckelis reikalavo vis daugiau darbininkų iš Lietuvos. 1942 m. gegužės 2 d. generalinis tarėjas J. Paukštys išleido potvarkį dėl privalomo talkininkavimo reicho karo pramonėje. Pagal jį visi Lietuvos vyrai nuo 17 iki 45 metų ir visos moterys nuo 17 iki 40 metų privalėjo užsiregistruoti arbaitsamtuose. Ypač uoliai buvo registruoti mažiau kaip 48 valandas per savaitę dirbę asmenys[1].

Apskrityse ir miestuose buvo sudarinėjamos komisijos, kurios kartu su arbaitsamtais privalėjo registruoti žmones darbams Vokietijoje. Generalinis tarėjas J. Paukštys paskirstė išvežtinų žmonių kontingentus Lietuvos miestams ir apskritims. Iš viso buvo numatyta surinkti 30 tūkst. žmonių, iš jų net 10 tūkst. – Vilniuje (Kaune – 2750, Panevėžyje – 500, Šiauliuose – 400). Lietuviška administracija stengėsi išvežti daugiau ne lietuvių tautybės žmonių (lenkų ir rusų). Vilniaus apygarda privalėjo pristatyti 20 tūkst. darbininkų, o likusios trys apygardos (Kauno, Šiaulių ir Panevėžio) – 10 tūkst.[2]

Tačiau greitai paaiškėjo, jog paskirstyti kontingentus yra lengviau, negu juos nugabenti į Vokietiją. Ašmenoje ir Smurgainyse (šie miestai 1942 m. balandžio 1 d. buvo priskirti Lietuvos generalinei sričiai) iš 1,5 tūkst. pašauktųjų į arbaitsamtą atėjo tik 400, o vežant į Vilnių iš traukinio pabėgo dar 170 žmonių. Nepavyko surinkti numatyto darbininkų skaičiaus Švenčionių, Eišiškių ir Trakų apskrityse[3].

1942 m. birželio 15 d. Vilniaus miesto policijos 4-osios nuovados viršininkas policijos Rytinės apylinkės viršininkui pranešė:

„Pranešu, kad pagal gautus iš kmd. d. Schupo sąrašus buvo reikalinga sulaikyti 33 asmenys, kurie š. m. birželio mėn. 10 d. turėjo išvykti Vokietijon, bet neišvyko.

Iš paminėto skaičiaus sulaikyta – 8, kurie patalpinti Lukiškių

---

[1] Ibid., p. 28.

[2] Ibid., p. 29; LCVA, f. R-648, ap. 1, b. 1, l. 55–57.

[3] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 216, l. 93.

kalėjime, užskaitau Socialamto žinioje, 8 yra išvykę Vokietijos darbams ir 17 nesurasti namuose – slapstosi“[1].

1942 m. birželio 25 d. Vilniaus policijos 2-osios nuovados viršininkas Jakimaitis į Lukiškių kalėjimą nusiuntė į Vokietiją neišvykusias moteris – Mariją Ratnik ir Karoliną Salminovič[2].

1942 m. kovo 26 d. Vilniaus arbaitsamto rašte išvardyta 16 Trakų miesto ir apskrities gyventojų, turėjusių su transportu išvykti darbams į Vokietiją, tačiau neatvykusių į geležinkelio stotį[3]. Policijai buvo suteikta teisė darbo vengiančius asmenis gaudyti ir siųsti į kalėjimą. Visoje Lietuvoje vyko įvairaus masto besislapstančių žmonių gaudynės.

1943 m. gegužės 23 d. Vilniaus Žvėryno ir Kalvarijos rajonus apsupo ir šukavo dideli kariuomenės ir policijos būriai. Buvo suimta ir nusiųsta į Lukiškių kalėjimą[4] apie 350 neturinčių darbo pažymėjimų žmonių.

Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas 1942 m. birželio mėn. nusiuntė raštą „partijos draugui“ Šprangeriui. Jame apie vežimą darbams į Vokietiją rašoma: „Generalinis darbo jėgos tvarkymo įgaliotinis Zaukelis 1942 m. balandžio pabaigoje pavedė man, kaip Lietuvos generaliniam komisarui, surinkti išsiųsti į reichą kiekvieną mėnesį 10–12 tūkst. lietuvių darbininkų. Čia esamomis sąlygomis įgyvendinti šį uždavinį be galo sunku. Jūs suprasite, kad pirmiausia kai kurie lietuvių sluoksniai prieš vietinių darbininkų išsiuntimą į reichą varo agitaciją, kuri savo kilme iš dalies komunistinė-bolševikinė ir kuri, tiesiogiai apeliuojant į nepriklausomą ir savarankišką valstybę, ragina nevykdyti (kas turi nemažą pasisekimą) lietuvių prisiimtų arba mano nurodytų įsipareigojimų“[5].

---

[1] Ibid., f. R-693, ap. 2, b. 26, l. 140.

[2] Ibid., f. R-691, ap. 1, b. 43, l. 292.

[3] Ibid., f. R-626, ap. 1, b. 15, l. 60.

[4] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 33.

[5] Cit. iš: K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 34.

Heseno komisijos narys valstybės tarėjas Grünthaleris 1942 m. vasario 11 d. nusiuntė raštą reicho darbo ministrui Berlyne. Jame rašoma, kad Vilniaus arbaitsamtas užregistravo 5586 bedarbius. 3558 buvo įpareigoti vykti dirbti į Vokietiją, tačiau komisijos 1860 asmenų pripažino netinkamais darbams. Dar 885 asmenys neatvyko į arbaitsamtą, o dauguma pasislėpė kaimuose[1].

Heseno komisijos viršininkas Damas 1942 m. gegužės 6 d. Vilniaus apygardos komisarui pranešė, kad tą dieną iš Vilniaus turėjo išvykti traukinys į Vokietiją su 1000 darbininkų, bet išvažiavo tik 457 asmenys[2].

Vilniaus arbaitsamto 1942 m. rugpjūčio 12 d. duomenimis, Vilniaus mieste buvo pašaukta registruotis 15 tūkst. asmenų, atvyko 12,4 tūkst., buvo įpareigota išvykti į Vokietiją 3 tūkst. asmenų, o iš tikrųjų į Vokietiją išvežta tik 2119 žmonių; Vilniaus apygardoje atitinkamai 9000, 2600, 1500 ir 717. Iš viso Vilniaus mieste ir apygardoje pakviesta registruotis 24 tūkst., atvyko 15 tūkst., o į Vokietiją išgabenta 2836 darbininkai[3].

1942 m. rugsėjo mėn. Heseno komisija nutraukė žmonių medžioklę reicho darbams. Iki rugsėjo 11 d. jai pavyko išvežti į Vokietiją 4458 žmones iš Vilniaus miesto ir apygardos (Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Ašmenos, Svyrių, Eišiškių apskritys)[4]. Taigi Vilniaus apygardai 1942 m. numatytas 20 tūkst. žmonių kontingentas nebuvo surinktas.

1942 m. vasarą F. Sauckelio planas atvežti į Vokietiją iš Sovietų Sąjungos 600 tūkst. darbininkų buvo įvykdytas, ir 1942 m. rugpjūčio pabaigoje verbavimo komisijos iš Lietuvos buvo atšauktos. Per pirmąjį verbavimo darbams į Vokietiją etapą (nuo 1942 m. vasario iki

---

[1] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 216, l. 139.

[2] Ibid., l. 93.

[3] Ibid., l. 41.

[4] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 43.

rugpjūčio pabaigos) per Vilniaus arbaitsamtą buvo išvežta 8572 žmonės (6507 vyrai ir 2065 moterys)[1]. Kiek žmonių buvo išvežta iš Kauno, Šiaulių ir Panevėžio apygardų, tiksliai nežinoma. Spaudoje buvo skelbta, kad nuo 1942 m. kovo 10 iki rugpjūčio 15 d. iš minėtųjų apygardų į Vokietiją buvo išsiųsti septyni transportai. Yra žinoma, kad keturiuose transportuose buvo 1522 darbininkai.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1942 m. gruodžio 11 d. pranešime RSHA Berlyne rašoma, kad Lietuvoje buvo pareikalauta 37,5 tūkst. darbininkų darbams Vokietijoje, bet surinkta tik apie 13 tūkst. Surinkti darbininkus yra labai sunku, kadangi darbingi asmenys visokiausiais galimais būdais vengia registracijos, naktimis nenakvoja namuose. Pranešime sakoma, kad daug praktiškiau būtų ne gaudyti žmones naktimis jų butuose, bet numatytiems registruotis asmenims įteikinėti pažymėjimus[2].

1943 m. pradžioje, vermachtui pralaimėjus Stalingrado mūšį, Vokietija buvo priversta įtempti visas jėgas ir visus turimus išteklius naudoti karo reikalams. Visi galintys kariauti vokiečių vyrai buvo siunčiami į frontą, dėl to labai padidėjo svetimšalių darbininkų poreikis. 1943 m. vasario 16 d. buvo išleisti Ostlando reicho komisaro nurodymai dėl 1919–1924 m. gimusiųjų mobilizacijos. 1943 m. kovo mėn., nepasisekus lietuvių sumobilizuoti į SS legioną, buvo nuspręsta juos mobilizuoti darbams reiche ir į pagalbinius karinius dalinius. Generalinis komisaras vertė lietuvių administraciją aktyviau įsitraukti į mobilizacijos vykdymą. 1943 m. balandžio 5 d. Kaune buvo sušaukta lietuvių konferencija. Jos dalyviai rezoliucijomis paragino lietuvius prisidėti prie reicho kovos su bolševizmu. Buvo sudarytos lietuviškosios mobilizacijos komisijos, kurios kartu su vokiečių mobilizaciniais štabais apskrityse privalėjo vykdyti 1919–1924 m. gimusių vyrų mobilizaciją darbams reiche ir į kariuomenę. Mobilizacija

---

[1] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 71, l. 1.

[2] 1942 12 11 pranešimas iš okupuotų Rytų sričių, BAP, R58/699, S. 174–175.

buvo atnaujinta 1943 m. balandžio 18 d. ir truko iki rugpjūčio 23 d., o kai kuriose apskrityse – iki rugsėjo 11 d. 1943 m. birželio 10 d. buvo paskelbta ir 1912–1918 bei 1925 m. gimusių vyrų mobilizacija[1]. Mobilizuojami vyrai nuo 1943 m. birželio 1 d. buvo skirstomi į kariuomenę (2/4), darbams į reichą (1/4) ir paliekami Ostlando poreikiams (1/4)[2]. Ostlando reicho komisariato III skyriaus duomenimis, nuo 1943 m. kovo iki rugpjūčio mėn. civiliniams reikalams buvo sumobilizuota 13 715, o karo reikalams – 15 410 žmonių (iš viso 29 125)[3]. Lietuvių administracijos duomenimis, iki 1943 m. spalio 11 d. buvo pašaukta registruotis 104 tūkst. žmonių, iš jų paimta į kariuomenę ir darbams 10 608 vyrai ir 1087 moterys[4].

Ypač intensyviai darbams į Vokietiją buvo vežama 1943 m. birželio mėn. Iš Vokietijos buvo atsiųsta 300 darbo jėgos verbuotojų. Buvo sudarytas Vyriausiasis darbo jėgos tvarkymo Lietuvoje štabas ir apygardų štabai. Iš Kauno apygardos buvo numatyta išvežti 12 543 žmones, iš Šiaulių apygardos – 11 948, iš Panevėžio apygardos – 8407, iš Vilniaus apygardos – 7102 žmones, iš viso 40 tūkst. Lietuvos gyventojų[5].

1943 m. liepos 18 d. į Kauną atvyko generalinis darbo jėgos tvarkymo įgaliotinis F. Sauckelis. Jis pareikalavo darbams į Vokietiją išvežti 10 proc. Lietuvos gyventojų (apie 270–280 tūkst. žmonių). Tai buvo galima pasiekti tik imantis griežtų policinių priemonių. F. Sauckelis leido siųsti į Vokietiją moteris ir Alytaus stovykloje laikomus rusų karo pabėgėlius[6]. Prasidėjo masinės kratos ir žmonių gaudynės. 1943 m. rugpjūčio 1–12 d. buvo suimtas 451 mobilizacijos vengiantis

---

[1] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 56.

[2] Ibid., p. 58.

[3] Ostlando reicho komisariato pažyma apie mobilizacijų rezultatus 1943 m., BAK, R90/3, lapai nenumeruoti.

[4] LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 280.

[5] Ibid., f. R-615, ap. 2, b. 39, l. 13–14, 17.

[6] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 65–67.

jaunuolis[1]. 1943 m. rugpjūčio mėn. į Lietuvą buvo atsiųsti penki SS ir policijos būriai, latvių ir estų policijos daliniai. Minėtosios pajėgos nusiaubė Rytų Lietuvą (Švenčionių, Svyrių ir Ašmenos apskritis). Šios akcijos („Sommer“) metu buvo siekiama kuo daugiau žmonių sugaudyti darbams reiche ir sunaikinti sovietų partizanus. Tačiau baudžiamosios akcijos dar labiau suaktyvino partizanus, nes šimtai įbaugintų žmonių slėpėsi miškuose. Atsirado pirmieji lenkų partizanų būriai (Armija krajova). Per keturiolika „Sommer“ kampanijos dienų per Vilnių į Vokietiją buvo išsiųsta 1815 vyrų, 1061 moteris ir 155 vaikai[2]. Vokiečių įstaigų duomenimis, nuo 1943 m. birželio 21 iki spalio 1 d. į reichą buvo išvežta 12 883 žmonės[3].

Drastiškos žmonių gaudymo akcijos sukėlė didelį Lietuvos žmonių nepasitenkinimą ir baimę. Žmonėms masiškai bėgant iš miestų kilo ekonominis chaosas. Daug pramonės įmonių ir įstaigų dėl masinio darbuotojų slapstymosi nebegalėjo dirbti. Lietuvos generaliniai tarėjai su A. T. von Rentelnu susitarė, kad patys civilizuotai surinks 30 tūkst. darbininkų reichui. Darbininkų sąrašus sudaryti buvo numatyta iki rugsėjo 30 d. Buvo įsteigta Vyriausioji verbavimo komisija (pirmininkas A. Kupcikevičius, nariai Policijos departamento direktorius V. Reivytis ir Vidaus reikalų vadybos Administracijos departamento direktorius P. Ališauskas). Apskrityse už žmonių surinkimą darbams buvo atsakingi apskričių viršininkai, didesniuose miestuose – burmistrai. 30 tūkst. darbininkų buvo numatyta surinkti per mėnesį[4], tačiau iki 1943 m. lapkričio 11 d. nebuvo surinkta nė 1/10 jų. Lietuvių savivaldos prašymu terminas buvo pratęstas iki 1944 m.

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 54, l. 35.

[2] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 83.

[3] Lietuvos generalinio komisariato 1943 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. pranešimas, BAK, R90/124, S. 939.

[4] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 84–85.

sausio 31 d., tačiau iki tos dienos darbams reiche buvo surinkta tik 8,2 tūkst. žmonių[1].

Sugaudyti darbams žmonės progai pasitaikius bandydavo pabėgti. Suimtieji bėgdavo net iš traukinių ir surinkimo stovyklų. Vilniaus arbaitsamto pranešime buvo rašoma, kad nuo 1942 m. spalio 22 iki lapkričio 15 d. iš surinkimo stovyklos Šv. Jono gatvėje pakeliui į medicinos komisijas pabėgo 42, o iš stovyklos – dar 24 asmenys[2]. „Lietuvių fronto biuletenis" 1943 m. lapkričio 5 d. pranešė, kad „iš vieno 86 asmenų transporto į reichą Tauragėje 50 asmenų pabėgo drauge su juos lydėjusiais policininkais. Už saugotą pabėgusį policininką paskirta po 2000 RM premijos".

1944 m. vasario mėn. iš Pabradės priverčiamųjų darbų stovyklos (perkeltos į Vilnių) per porą savaičių pabėgo 378 kaliniai[3].

Alytaus apskrities policijos vadas 1943 m. spalio 21 d. nusiuntė raštą Alytaus apskrities viršininkui. Policijos vadas pranešė, kad iš Alytaus į Kauną vežami sugaudyti 52 darbininkai pabėgo. „Tarp Alytaus ir pirmosios sustojimo vietos – Likiškių vieno vagono durys kažkieno buvo atidarytos. Prieš sustojimo vietą, traukiniui lėtinant važiavimo greitį, visi tame vagone buvusieji darbininkai iššoko laukan ir išsilakstė. Juos gaudyti nebuvo įmanoma dėl mažo palydovų skaičiaus. [...] Kalvarijos geležinkelio stotyje kareiviai [lietuvių – *A. B.*] puolė vagoną, atidarė duris ir visus vežamuosius išleido. [...] Dėl šių darbininkų sulaikymų gyventojai ir kareiviai labai nusistatę prieš policiją. Policijos pareigūnai dėl šios tarnybinės pareigos atlikimo visų neapkenčiami, koliojami, jiems grasoma ir keršijama. Taip spalio mėn. 18 d. naktį, kai du policijos pareigūnai norėjo sulaikyti vieną asmenį, numatytą išvežimui į reichą darbams, buvo liet. apsaugos b-no karių Alytuje užpulti, nuginkluoti ir žiauriai sumušti taip,

---

[1] Ibid., p. 88.

[2] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 220, l. 197.

[3] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 141.

kad net vienas policininkas paguldytas ligoninėje. Tuo reikalu daroma kvota. [...] Pastebėta, kad didelė dalis gyventojų, ar juos rinkimas palies, ar ne, pasišalino iš savo gyvenamųjų vietų ir pasislėpė miškuose“[1].

Tilžės policija 1943 m. spalio 29 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vadą Kaune informavo apie iš Kauno į Eitkūnus atvykusį darbininkų transportą. Iš pradžių į traukinį, vykusį į Frankfurtą prie Oderio, buvo sulaipinta 100 žmonių, tačiau iki Eitkūnų 19 jų spėjo pabėgti[2].

1943 m. gruodžio 20 d. duomenimis, iš 490 Kaune reichui surinktų darbininkų 67 pabėgo[3]. Policijos nuovadų pranešimuose beveik kasdien buvo skelbiami duomenys apie besislapstančius nuo darbų Vokietijoje asmenis ir jų areštus.

Vilniaus miesto centrinė dirbančiųjų tikrinimo komisija 1943 m. gruodžio 4 d. Vilniaus policijos vadą informavo: „Prisiunčiu Reicho darbams užverbuotų darbininkų sąrašą [jame yra 48 asmenys – *A. B.*], kurie buvo įpareigoti š. m. gruodžio 3 d. atvykti Vilniaus Miesto Savivaldybėn, Magdalenos gtv. 4, kamb. 20, bet neatvyko. Todėl prašau juos surinkti ir pristatyti Vilniaus Miesto 5 Rajono Dirbančiųjų patikrinimo Komisijai“[4]. 1943 m. kovo pabaigoje Vilniaus miesto ir apskrities policija ieškojo 80-ies 1919–1924 m. gimusių jaunuolių, besislapstančių nuo išvežimo darbams į Vokietiją[5].

Panevėžio apskrities viršininko 1943 m. lapkričio 22 d. telefonogramoje policijos štabui Kaune rašoma: „Pranešu, kad iki š. m. lapkričio 20 d. Reicho Pramonei surinkta 144 darbininkai, iš jų 124 vyrai ir 20 moterų; dėl sveikatos atleista 7 vyrai ir 1 moteris; į Statybos

---

[1] LCVA, f. R-696, ap. 1, b. 4, l. 30.

[2] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 23, l. 240.

[3] Ibid., f. R-729, ap. 1, b. 27, l. 62.

[4] Ibid., f. R-689, ap. 1, b. 66, l. 614.

[5] Ibid., f. R-626, ap. 1, b. 50, l. 13–247.

Batalioną paskirta 11 vyrų; pabėgo 33 vyrai ir 4 moterys; išsiųsta į Kauno atidavimo punktą 73 vyrai ir 15 moterų“ [1].

Vokiečių duomenimis, Vilniaus apygardoje 1943 m. lapkričio 27–gruodžio 18 d. iš surinktų darbams žmonių pabėgo 448 vyrai ir 80 moterų[2].

Tiek, kiek buvo nustatyta, žmonių nepavyko surinkti ne tik dėl Lietuvos gyventojų pasipriešinimo, bet ir dėl prieštaringo vokiečių civilinės valdžios elgesio. Vokiečių išleistose instrukcijose buvo nurodyta 15 darbininkų ir tarnautojų kategorijų, kurių nebuvo galima išvežti į Vokietiją. Be to, vokiečių civilinės valdžios pareigūnai buvo suinteresuoti lietuvių savivaldos nesėkme. Apie tai rašė „Lietuvių fronto biuletenis“: „Vokiečių civ. valdžiai mobilizacijos nesisekė. Jei lietuviams būtų pasisekę ligi XI.7 surinkti reikalaujamą skaičių, vokiečių valdžios autoritetas Berlyne būtų labai nukentėjęs, o kai kam iš jos žmonių tektų net frontą pamatyti. Dėl to vokiečiai iš savo pusės darė viską, kad lietuvių savivaldos organai negalėtų laiku ir tvarkingai pasižadėjimo įvykdyti. Reikalaujama norma dabar toli gražu nepasiekta ir pažadėto kontingento rankiojimas bent artimiausiomis savaitėmis bus tęsiamas toliau“ [3].

Rezistencinis laikraštėlis „Prošvaistė“ 1944 m. kovo 22 d. numeryje rašė, kad iš numatyto 30 tūkst. darbininkų kontingento tepavyko surinkti 7 tūkst., be to, daug sugaudytųjų pabėgo[4].

„Lietuvių fronto biuletenis“ aprašė apskričių viršininkų pasitarimą, įvykusį 1943 m. lapkričio mėn. Kaune: „XI.11 Kaune buvo sušauktas apskričių viršininkų ir pirmaeilių miestų burmistrų (Kauno, Vilniaus, Šiaulių, Panevėžio) suvažiavimas, kuriame dalyvavo ir visi gen. tarėjai, o iš vokiečių baronas von der Ropp. Buvo svarstomas

---

[1] Ibid., f. R-729, ap. 1, b. 27, l. 33.

[2] Ibid., f. R-626, ap. 1, b. 269, l. 2.

[3] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1943 11 05, Nr. 8.

[4] *Prošvaistė*, 1944 03 22.

žmonių rinkimas darbams į Reichą. Pasitvirtino, kad lig 30 000 normos trūksta dar labai daug. Ligi suvažiavimo buvo perduota apie 3000 asmenų. Parinktieji iš tų, kurių išvežimas kuo mažiausiai pakenktų krašto ūkiui, labai dažnai yra apsirūpinę net keliais ginamaisiais dokumentais. Arbaitsamtai ir kitos įstaigos dėl jų priėmimo kelia didžiausią triukšmą ir apskritai sabotuoja visas vietinės savivaldos pastangas darbo jėgos rinkimo akcijai įvykdyti. [...] Vilniaus mieste iš vieno 28 asmenų sąrašo arbaitsamtas išbraukė 24, o iš antro 800 sąrašo tepaliko 270. Miesto komisaras Hingst, kai burmistras jam pasiskundė, dėl to labai supyko" [1].

Į priverstinius darbus Vokietijoje taip pat buvo siunčiami priverčiamųjų darbų stovyklose ir kalėjimuose buvę žmonės. 1944 m. vasario 15 d. pradėta masiškai vežti į Vokietiją Lietuvoje buvusius karo pabėgėlius. 1943 m. rugsėjo mėn. Lietuvoje buvo apie 25 tūkst. karo pabėgėlių iš Rytų fronto sričių. Alytaus pabėgėlių stovykloje gyveno apie 18 000, Šiaulių – 800–3000 ir Kauno VI forte – 4000 pabėgėlių. Artėjant Rytų frontui, jų vis daugėjo. 1944 m. pradžioje iš Šiaurės fronto į Lietuvą atvyko apie 130 tūkst. karo pabėgėlių. 1944 m. juos imta vežti darbams į reichą[2].

1944 m. sausio 24 d. F. Sauckelis pareikalavo iš Lietuvos generalinės srities dar 100 tūkst. darbininkų Vokietijai, iš jų 50 tūkst. – jau vasario mėn. Jis planavo iš Lietuvos į Vokietiją išvežti 10 proc. jos gyventojų. Vien Kaunas privalėjo surinkti 8,4 tūkst. darbininkų. Tačiau sužlugo ir šis, paskutinysis, vokiečių planas. Per trečiąją verbavimo akciją iš Vilniaus apygardos į Vokietiją buvo išgabenta 16 529 žmonės (iki 1944 m. gegužės 25 d.)[3]. Iš kitų Lietuvos vietovių iki 1944 m. kovo 14 d. buvo išvežta 8 tūkst. žmonių. Kauno ūkio koman-

---

[1] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1943 11 18, Nr. 10.

[2] K. Rukšėnas, *I vergovę*, p. 98–99.

[3] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 222, l. 1.

dos duomenimis, iki 1944 m. kovo mėn. iš Lietuvos į Vokietiją buvo išvežta 51 765 darbininkai[1].

Istoriko K. Rukšėno apskaičiavimais, į reichą darbams buvo išvežta apie 70 tūkst. Lietuvos gyventojų[2]. Lenkų istoriko B. Koziełło-Poklewskio duomenimis, iš Baltijos šalių Vokietijoje daugiausia dirbo Lietuvos gyventojų (68,2 proc.), estai sudarė 6,6 proc., latviai – 25,2 proc. (1944 m. rugsėjo pabaigoje). Ostlando darbininkai niekados neviršijo 1 proc. Vokietijoje dirbančių svetimšalių darbininkų skaičiaus[3]. Iš viso Vokietijoje karo metu dirbo 10–12 mln. užsienio darbininkų.

4. Mobilizacijos į pagalbinius karinius dalinius

Iki 1942 m. pavasario hitlerinės Vokietijos kariuomenė jautėsi esanti pakankamai stipri ir okupuotų rytinių sričių gyventojų į vermachtą ir pagalbines karines formuotes nemobilizavo. Lietuvoje, kaip ir kituose Vokietijos užimtuose kraštuose, tvarką palaikė daugiausia iš vietos gyventojų sukurti policijos batalionai.

Transporto talkininkai

Patyrusi pirmuosius didelius pralaimėjimus Rytų fronte, hitlerinė Vokietija į savo kariuomenę pradėjo mobilizuoti okupuotų kraštų gyventojus. 1942 m. gegužės 5 d. Lietuvos generalinės srities karo

---

[1] S. Myllyniemi. *Die Neuordnung...*, S. 241.

[2] K. Rukšėnas, *I vergovę*, p. 102.

[3] B. Koziełło-Poklewski, „Obywatele republik bałtyckich przymusowo zatrudnieni w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1987, nr 1(175), s. 104.

komendantas gen. E. Justas vermachto komendantūroms slaptai pranešė apie susitarimą su A. T. von Rentelnu dėl 1919–1922 m. gimusių jaunuolių registracijos gegužės 8, 9 ir 11 d. ir atrinktų 7 tūkst. jaunuolių siuntimo į frontą. Buvo numatyta iš Kauno paimti 1720 žmonių, iš Marijampolės – 560, iš Panevėžio – 480, iš Ukmergės – 420, iš Vilniaus – 2240, iš Šiaulių – 1070, iš Tauragės – 510[1].

1942 m. gegužės 6 d. darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas J. Paukštys išleido potvarkį dėl talkininkavimo transporto tarnybai. Į šią tarnybą buvo šaukiami visi 1919–1922 m. gimę vyrai neprikląusomai nuo profesijos, šeimyninės padėties ir kitų aplinkybių. Pagal J. Paukščio potvarkį privalėjo registruotis tūkstančiai vyrų, bet atvyko tik keliolika. Į papildomas registracijas (gegužės 11–12 ir 14–15 d.) taip pat beveik niekas neatvyko. Rezistencinis „Lietuvių tautinio fronto biuletenis“ demaskavo vokiečių klastą: „Visi tie vyrai, kurie sakytą dieną Kaune užsiregistravo, vokiečių buvo sulaikyti ir su stipriomis sargybomis nuvaryti į kareivines [...]. Paskui buvo pakištas jiems popierius pasirašyti, kad sutinka vykti savanoriais į Rytų frontą“[2].

1942 m. gegužės 13 d. Marijampolėje, renkant vyrus į transporto talkininkus, įvyko gaivališka susirinkusių žmonių demonstracija, kurioje dalyvavo keli tūkstančiai miestiečių, ypač daug mokytojų ir gimnazistų. Vokiečių žandarmerijos meisteris pranešė, kad „dalis prievolininkų nuplėšė nuo rankovių raiščius, metė juos ant žemės ir trypė. Tuos prievolininkus, kurie dar buvo su raiščiais, nuplėšusieji raiščius privertė taip pat juos nusiimti“[3]. Tik stipriam policijos ir vokiečių kareivių būriui pavyko nuraminti įsiaudrinusią demonstrantų minią.

Nesėkmingai vyko transporto talkininkų registracija ir kitose

---

[1] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 86.

[2] *Lietuvių tautinio fronto biuletenis*, 1942 05 10, Nr. 1.

[3] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 92.

Lietuvos vietose. 1942 m. birželio 10 d. Šiaulių apskrities Kuršėnų valsčiuje iš 40 pašauktų vyrų teatvyko trys[1].

Eitkūnų pasienio policijos pareigūnas Hornas, komandiruotas į Vilkaviškį, taip aprašė transporto talkininkų mobilizaciją Lietuvoje: „Vėliau tą dieną [1942 m. gegužės 11 d. – *A. B.*] buvo slaptai pranešta, kad Virbalyje jau dalijami laiškeliai, raginą lietuvius nepaklusti kvietimui vykti į mobilizaciją ir jokiu būdu nepadėti vokiečiams. Priemonės, kurių nedelsiant buvo imtasi laiškučių dalintojams sučiupti ir rasti keletą jų egzempliorių, rezultatų iki šiol nedavė. Iš Pilviškių buvo pranešta, kad patikrinus jaunus lietuvius, kai kurie jų įsiveržė į burmistro kambarį, pagrobė mobilizuotųjų sąrašą ir jį sunaikino. Mobilizuotieji po to išsiskirstė į aplinkinius kaimus“ [2].

Iš Daugpilio atsiųstoje telefonogramoje Vilniaus policijos vadui buvo pranešta, kad 1942 m. gegužės 29 d. pabėgo vilnietis transporto talkininkas Povilas Baublis[3]. 1942 m. birželio 16 d. lietuvių policijos ryšių karininkas V. Reivytis Vilniaus miesto policijos vadą informavo: „Prašau paieškoti žemiau išvardintus asmenis [iš viso sąraše 16 asmenų – *A. B.*], pasislėpusius nuo tarnybos vokiečių kariuomenės reikalams“ [4].

Vermachto komendantūra Eišiškėse 1942 m. birželio 6 d. karo lauko komendantūrai Nr. 814 į Vilnių pranešė, kad į Eišiškes privalėjo atvykti 540 prievolininkų, tačiau pasirodė tik 75, iš jų 16 dėl neatidėliotinų žemės ūkio darbų buvo palikti valstybiniuose dvaruose, 37 pripažinti tinkamais transporto tarnybai[5].

1942 m. gegužės–birželio mėn., panaudoję dideles policijos pa-

---

[1] Ibid., p. 95–96.

[2] Ibid., p. 90–91.

[3] Telefonogramos iš Daugpilio (1942 06 08) Vilniaus m. policijos vadui vertimas, LCVA, f. R-693, ap. 2, b. 26, l. 247.

[4] Ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 06 18 rašto Vilniaus m. policijos vadui nuorašas, ibid., l. 292.

[5] LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 11, l. 270.

jėgas, vokiečiai visoje Lietuvoje sugaudė apie 7 tūkst. vyrų karo transporto tarnybai[1]. Nemažai sugaudytųjų „talkininkų" žuvo fronte, kitiems pavyko pabėgti ir grįžti į Lietuvą. Generalinio komisaro A. T. von Rentelno duomenimis, į transporto tarnybą buvo paimti 8187 žmonės[2].

Mobilizacijos eiga 1943 m. vasarą ir rudenį

Norėdama išvengti baisesnių vokiečių represijų, lietuvių savivalda 1943 m. balandžio 5 d. suorganizavo vadinamąją lietuvių konferenciją Kaune. Karo muziejuje susirinkę 90 „lietuvių tautos atstovų" priėmė rezoliucijas, raginančias lietuvių jaunuolius stoti į vermachtą ir atlikti „įsipareigojimus karinės reikšmės darbe".

Lietuvių rezistencinė spauda vieningai pasmerkė konferencijos ir joje išrinktos Tautos tarybos bandymus kalbėti lietuvių tautos vardu ir stumti Lietuvos jaunimą į tarnybą vokiečių kariuomenėje.

Pasibaigus konferencijai, pogrindžio „Nepriklausoma Lietuva" taip įvertino jos darbą ir priimtas rezoliucijas:

„Konferencijai pasibaigus ir tie, kurie abejojo, įsitikino, kad vokiečiai mobilizacijos siekia kitais keliais. Nepavykus jiems patiems sumobilizuoti Lietuvos jaunimo, tas darbas per konf. buvo atiduotas patiems lietuviams. Konferencijai pasibaigus, Kubiliūnas išleido potvarkį, kuriuo šaukiami vyrai, gimę 1919–24 m., paskelbta karininkų, viršilų ir puskarininkių registracija. Belieka laukti paskelbiant visų vyrų registracijos, kurios anksčiau ar vėliau, neabejojame, bus imtasi. Ėmimą Lietuvos vyrų dabar atliks jau ne vokiečiai, bet burmistrai, viršaičiai ir kt. liet. pareigūnai.

Dabar remiamasi konferenc. nutarimais. Jei to neužteks, vokie-

---

[1] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 33.

[2] 1943 09 01 pasitarimo dėl darbo prievolės Lietuvoje protokolas, BAP, R6/25, S. 75.

čiai kviesis į pagalbą jų konfer. numatytą Tarybą. Tuo tarpu Taryba vok. nereikalinga ir jie net susirinkti jai neleido“ [1].

Naciams nepavykus suorganizuoti lietuvių SS legiono, okupacinė valdžia ėmė mobilizuoti Lietuvos jaunimą į statybos batalionus ir kitus pagalbinius dalinius. 1943 m. kovo 22 d. „Ateitis“ paskelbė Lietuvos apsauginės srities komendanto gen. mjr. E. Justo atsišaukimą į Lietuvos vyrus dėl statybos inžinerijos batalionų organizavimo. Statybos batalionai turėjo atlikti karinės reikšmės darbus fronto užnugaryje. E. Justo atsišaukime raginama: „Rašykitės kuo greičiausiai į lietuvių inžinerijos batalionus. Registruokitės apskričių priėmimo komisijose. Į inžinerijos batalionus gali stoti kiekvienas lietuvis iki 45 m. amžiaus. Kartu su Jumis Rytuose bus padaryta tokia tvirta siena, kad į ją visiems laikams bolševikų puolimai suduš. Šita siena visiems laikams apsaugos Lietuvą ir Europą nuo bolševikų gaujų antplūdžio“ [2].

P. Kubiliūno 1943 m. balandžio 10 d. telefonogramoje apskričių viršininkams ir miestų burmistrams nurodyta, kad verbavimą į statybos batalionus numatyta baigti 1943 m. balandžio 18 d. Kiekvienas valsčius privalėjo pristatyti po 5–10 šaukiamojo amžiaus vyrus. „Kadangi labai svarbu, – rašoma minėtoje telefonogramoje, – kad verbavimas pasisektų, o iš viso dar trūksta apie 2500 vyrų, t. y. apie 100 vyrų iš kiekvienos apskrities, prašau apskričių, važinėjant informacijos (propagandos) tikslais po apskritį, paraginti žmones, kad rašytųsi į statybos batalionus. Ypač rekomenduotina būtų stoti šaukiamojo amžiaus vyrams. Taip pat apskrityje reikėtų surasti bent du karininkus kandidatus į statybos batalionus. Lenkai neimami“ [3].

Šį kartą mobilizaciją į vermachto pagalbinius dalinius vykdė lietuvių administracija. Apskrityse buvo sudarytos mobilizacinės ko-

---

[1] *Nepriklausoma Lietuva*, 1943 04 15, Nr. 6(18).

[2] *Ateitis*, 1943 03 22, Nr. 67.

[3] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 110.

misijos iš valsčiaus viršaičio arba burmistro, policijos nuovados viršininko ir valsčiaus sekretoriaus. Vokiečių saugumo policijos ir SD ataskaitoje (1943 m. balandžio 30 d.) rašoma: „Lietuviams patiems buvo leista kuo plačiausiai vadovauti mobilizacijai, o mobilizacijos pradžią nukelti savaitę – nuo balandžio 12 d. iki 19 d., – kad per tą laiką verbavimo ir propagandinė akcija pasiektų kiekvieną kaimą. Nuo balandžio 19 d., kai mobilizacija vėl prasidėjo, atvykusiųjų skaičius, tiesa, išaugo, bet toli gražu neišpildė lūkesčių. Ankstesniais metais Lietuvoje kasmet priaugdavo apie 30 000 tinkamų karinei tarnybai jaunų žmonių, iš kurių, žinoma, tik pusė būdavo pašaukiama į karinę tarnybą. Tuo tarpu dabar pašaukta 1919–1924, taigi 6-ių gimimo metų, ir tai sudarytų 180 000 vyrų. Dalį jų išvežė rusai, kiti dirba reiche arba tarnauja policijos batalionuose. Nepaisant to, trūksta daugiau negu 100 000 vyrų, kurie, nežiūrint į tai, ar jie dirba karui svarbų darbą, ar ne, turėjo atvykti nors į tikrinimą“ [1].

Mobilizacija į statybos batalionus vokiečių civilinei valdžiai ir lietuvių „savivaldai“ sekėsi geriau negu į lietuvių SS legioną. Lietuvių administracijai buvo skirta atsakomybė už mobilizacijos rezultatus ir ji, bijodama nacių represijų bei stengdamasi išsaugoti savo vietas, energingiau dirbo propagandinį ir baudžiamąjį darbą. Pagal 1943 m. balandžio 6 d. išleistą P. Kubiliūno „Įsakymą dėl 1919/1924 gimimo metų vyrų surašymo“, nesiregistruojantiems šaukiamiesiems buvo grasinama kalėjimu, sunkiųjų darbų kalėjimu arba priverčiamųjų darbų stovykla. 1943 m. pavasarį naciams pavyko prievarta suorganizuoti penkis statybos batalionus ir pasiųsti juos į pafrontę statybos darbams. Viename statybos batalione tarnavo apie 600–700 vyrų; batalioną sudarė 3 statybos kuopos, 1 transporto kuopa su 200 arklių ir bataliono štabas. Statybos batalionai daugiausia dirbo vokiečių Šiaurės fronto užnugaryje, prie Narvos, Pskovo, Lugos, Polocko ir

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 04 30 pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 6–7.

Daugpilio. 1944 m. dauguma statybos batalionų narių buvo įtraukti į karinius vermachto dalinius, kiti – į vokiečių statybos dalinius[1].

1943 m. balandžio 19 d. į mobilizaciją įsitraukus ir lietuvių administracijai, ištisinė mobilizacija į vermachtą, darbus Vokietijoje ir Ostlande tęsėsi iki 1943 m. rugpjūčio 23 d., o kai kuriose apskrityse – iki rugsėjo 11 d. Nuo 1943 m. birželio 1 d. mobilizuojami vyrai buvo skirstomi tokiomis proporcijomis: 2/4 – į vermachtą, 1/4 – darbams į reichą, 1/4 – darbams Ostlando reicho komisariate. Iki birželio mėn. daugiausia buvo šaukiami 1919–1924 m. gimę vyrai, dalies karo ūkiui svarbius darbus dirbančių vyrų mobilizacija buvo atidedama. 1943 m. birželio 10 d. buvo paskelbta ir 1912–1918 bei 1925 m. gimusių vyrų mobilizacija. Nuo liepos mėn. buvo panaikintos broniruotų darbuotojų kategorijos (t. y. tų, kuriems mobilizacija buvo atidedama)[2].

Siekdamas įbauginti neinančius į komisijas vyrus ir palengvinti jų paiešką, 1943 m. gegužės 6 d. tvarkos policijos vadas įsakė išsiųsti į provinciją penkis motorizuotus vokiečių policijos būrius: po vieną į Kauno ir Panevėžio apygardas, du į Šiaulių apygardą, vienas dalinys liko Kaune[3]. Gegužės 13 d. P. Kubiliūnas įsakė visiems apskričių viršininkams ir didžiųjų miestų burmistrams sudarinėti neinančių į komisijas šaukiamojo amžiaus vyrų sąrašus ir policijai suimti į tuos sąrašus įtrauktus asmenis[4].

Nors represijų ir propagandos banga smarkiai pakilo, mobilizacijos rezultatai buvo prasti beveik visose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose.

1943 m. balandžio mėn. (19–30 d.) komisijose registravosi 5667 vyrai: 2435 asmenims šaukimai buvo atidėti *(freigestellt)*, 777 asmenys

---

[1] *LE*, t. 15, p. 120.

[2] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 56, 58.

[3] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 116.

[4] Ibid., p. 119.

buvo palikti darbo vietose kaip nepakeičiami specialistai (broniruotųjų kategorija), 738 pripažinti netinkamais. Įpareigoti įvairiems darbams ir tarnybai buvo 1717 vyrų[1]. Rezistencinis leidinys „Į laisvę“ 1943 m. gegužės 5 d. straipsnyje „Kaip eina mobilizacija?“ atsakė: „Vėžio žingsniu. 1919–24 m. gimusieji lieka ištikimi savo pirmajam apsisprendimui – stoti, kai šauks nepriklausomos Lietuvos vyriausybė. Į suėmimo punktus per dieną atvyksta tik po vieną kitą. Miestečių stoja daugiau negu kaimiečių. Provincijoj kai kuriuos valsč. stojimo laikas išdėstytas net ligi birželio pabaigos (Biržų ir Zarasų apskr.). Dauguma stojančiųjų renkasi gen. Justo statybos batal. Gal ligi vasaros vokiečiams pavyks išvežti kokį trejetą tūkst.“ [2]

Vokiečių mobilizaciniai štabai pranešinėjo apie mobilizacijos eigą Lietuvoje. Marijampolėje buvęs vokiečių mobilizacinis štabas Nr. 7 1943 m. gegužės 23 d. Vyriausiajam mobilizaciniam štabui į Kauną pranešė apie mobilizacijos, vykdytos Marijampolės apskrityje, rezultatus. Daugiausia registravosi Marijampolėje – 125 asmenys, 51 pašauktinis buvo paskirtas į statybos batalionus. Igliškėliuose per dvi dienas į komisiją atvyko po 50, Kalvarijoje – 56, Liudvinavo valsčiuje vieną dieną – 26, kitą – 35 asmenys. Saugumo policijos pareigūnas pranešė, kad Liudvinavo valsčiaus lietuvių pareigūnai paliko prastą įspūdį: „Man buvo slaptai pranešta, kad šiame valsčiuje buvo vedama stipri propaganda, kurioje dalyvavo ir valsčiaus viršaitis, vienas jaunas kunigas ir kiti piliečiai“[3]. 1919–1924 m. gimusių vyrų mobilizacija Marijampolės apskrityje baigėsi birželio 11 d. Į komisiją neatvyko 2341 asmuo (apie 51 proc. pagal mobilizacinius sąrašus). Į kariuomenę buvo paimta 94 vyrai, į lietuvių statybos batalionus – 576, į reicho darbo tarnybą – 32 abitu-

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 04 30 pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 22.

[2] *Į laisvę*, 1943 05 05, Nr. 8.

[3] Mobilizacinio štabo Nr. 7 1943 05 23 pranešimas Vyriausiajam mobilizaciniam štabui *(Musterungsleitstab)* Kaune, LCVA, f. R-1474, ap. 1, b. 12, l. 26.

rientai. Daugiausia neatvyko Marijampolėje (247 vyrai), Šilavoto (230), Veiverių (226), Kazlų Rūdos (220) ir Prienų valsčiuose (207)[1].

Kauno apygardoje per pirmąją mobilizaciją (1943 m. kovo 2–balandžio 17 d.) privalėjo registruotis 5069 asmenys, o registravosi 1920 (38 proc. visų šaukiamųjų); per antrąją mobilizaciją (1943 m. balandžio 19–birželio 2 d.) atitinkamai 2683 ir 1759 (61,4 proc.). Iš viso registravosi 3679 asmenys. Įpareigoti įvairioms tarnyboms buvo 592 vyrai (16 proc. šaukiamųjų)[2]. Kauno valsčiuje privalėjo registruotis apie 3 tūkst. asmenų, bet registravosi tik 259[3].

Vilniaus miesto policijos vadas A. Iškauskas 1943 m. gegužės 3 d. nusiuntė raportą Policijos departamento direktoriui apie mobilizacijos Vilniaus mieste rezultatus. Pagal sąrašus Vilniaus mieste gyveno apie 6–6,5 tūkst. 1919–1924 m. gimusių vyrų. Nuo kovo 4 iki balandžio 30 d. į Vilniaus miesto tikrinimo komisiją atvyko 3154 vyrai. Iš jų 2592 priimti darbams (1779 paskirstyti senose darbovietėse, o 813 – naujose), 245 paskirti į pagalbinę kariuomenės tarnybą (146 – į vermachtą, 74 – į statybos batalionus ir 25 – į SS legioną), 317 atleista dėl prastos sveikatos ir fizinių trūkumų. Priimtuosius į legioną buvo numatyta paskirti į statybos batalioną[4].

Lietuvos generalinio komisariato valdininkai 1943 m. gegužės 9 d. surašė 13 lapų raštą ir nusiuntė jį į Berlyną. Rašte buvo detaliai išanalizuotos 1919–1924 m. gimusių vyrų mobilizacijos žlugimo priežastys. Rašte pažymėta, kad pirmasis mobilizacijos įsakymas (H. Lohse's) išleistas 1943 m. vasario 19 d., o mobilizacijos (į lietuvių SS

---

[1] Mobilizacinio štabo Nr. 7 1943 06 12 baigiamasis pranešimas Vyriausiajam mobilizaciniam štabui Kaune, ibid., l. 33.

[2] Kauno apygardos mobilizacinio štabo Nr. 3 1943 06 07 baigiamasis pranešimas *(Abschlussbericht)*, ibid., l. 78.

[3] Mobilizacinio štabo Nr. 2 1943 05 12 pranešimas Vyriausiojo mobilizacinio štabo vadovui dr. Erdmannui, ibid., l. 99.

[4] Vilniaus m. policijos vado 1943 05 03 raportas Policijos departamento direktoriui, ibid., f. R-689, ap. 1, b. 66, l. 90.

legioną) sąrašai turėjo būti sudaryti iki kovo 1 d. Turint galvoje prastą lietuvių išsilavinimo lygį ir menką suinteresuotumą viešaisiais reikalais, toks terminas buvo nepakankamas. Techniškam pasirengimui mobilizacijai aiškiai neužteko laiko. Prasidėjus priešo „šnibždančiai propagandai“, mobilizacijos rezultatai buvo prasti. Toliau vardijamos mobilizacijos nesėkmės priežastys:

1. **Trumpas pasirengimo mobilizacijai terminas.**

2. **Prastai išplėtotas ir sutvarkytas informacijos tinklas.**

3. **Mobilizacija pradėta miestuose, užuot ją pradėjus kaime**, dėl to tūkstančiai miestuose gyvenančių studentų ir gimnazistų pirmosiomis mobilizacijos dienomis pabėgo į kaimą ir visame krašte ėmė aktyviai agituoti prieš mobilizaciją.

4. **Lietuvių tautos charakteris.** Naciai, remdamiesi rasių teorija, šitaip apibūdino lietuvių tautą: „Tarp Rytų tautų lietuviai, be abejo, yra labiausiai rasiškai sumaišyti, tai atsispindi ir jų tipuose. Iš šio žemaičių, aukštaičių, suvalkų lietuvių, gudų, lenkų, rusų ir t. t. mišinio biologinio pamato išsivystė savybės, kurios, apeliuojant į charakterio ypatybes kaip garbė, solidarumo jausmas, laisvė, noras aukotis, polinkis dirbti ir t. t., reaguoja kitaip negu galima tikėtis. Čia, be abejo, prisidėjo ir lietuvių istorija. Lietuvių tauta, be viso to, visai nekaringa.“ Naciai niekaip negalėjo atleisti lietuviams už tai, kad jie gerai suprato savo interesus, nenorėjo būti vokiečių patrankų mėsa, t. y. nesisolidarizavo su nacių okupantais ir savo tėvynės laisvės priešais.

5. **Žemas lietuvių tautos kultūros lygis.** Buvo aiškinama, jog lietuviai per šimtmečius, bendraudami su kitomis tautomis, tapo imlūs svetimtaučių įtakoms ir yra įpratę iš kitų imti sau, o ne kitiems duoti savo. Lietuvis yra naudos gavimo ir ėmimo, bet ne viešosios pareigos ir pasiaukojimo virtuozas.

6. **Ir nepriklausomoje Lietuvoje nuo 1918 m. mobilizacijos būdavo nesėkmingos.** [Čia taip pat prasilenkiama su tiesa: 1939 m. mobilizacija Lietuvoje buvo efektyvi – *A. B.*]

7. **Žemas Lietuvos civilizacijos lygis.** Neišplėtotas kelių tinklas.

Į daugelį kaimo vietovių pabjurus keliams pavasarį ir rudenį beveik neįmanoma patekti. Dėl prastai veikiančio pašto ir dėl to, kad mažai žmonių turi radijo aparatus, laikraščiai ir žurnalai leidžiami mažu tiražu ir vėluoja, labai menkinamas oficialiosios propagandos poveikis plačiosioms žmonių masėms, be to, yra daug neraštingų žmonių. [Tačiau nutylimas didelis rezistencinės propagandos poveikis ne tik miestui, bet ir kaimui. Jos sėkmę lėmė tai, kad ji atitiko lietuvių tautos interesus – *A. B.*]

8. **Katalikų bažnyčia**. Pažymima, kad Lietuva 85,5 proc. yra katalikiškas kraštas. Bažnyčios įtaka visuomenei yra labai didelė ir ją sunku perdėti. Kunigai, neigiamai nusistatę bolševizmo atžvilgiu, yra nusiteikę ir prieš nacinės Vokietijos vykdomą lietuvių mobilizaciją. Daugiausia dėl jų poveikio sužlugo ir mobilizacija.

9. **Didelis nuotolis iki Rytų fronto** lietuviams teikė didesnį saugumo pojūtį, bolševizmo grėsmė buvo mažiau jaučiama negu Latvijoje ir Estijoje.

10. **Lietuvos valstybės ir jos valdančiųjų sluoksnių priešiškumas** reichui nepriklausomybės laikais buvo stipresnis negu Latvijoje ir Estijoje.

11. **Lietuvių inteligentijos priešiškumas.** Ji tikėjo, kad jau atėjęs momentas gauti didesnį ar mažesnį Lietuvos savarankiškumą.

12. **Gandai tarp lietuvių inteligentų apie pokalbius Berlyne dėl didesnės autonomijos suteikimo Baltijos tautoms.** Jie dar labiau sustiprino lietuvių inteligentų valstybingumo troškimą.

13. **Nedidelės bausmės vermachto dezertyrams** demoralizavo ir didino jų įsitikinimą, kad jie mažai rizikuodami galės išvengti mobilizacijos. Kartą jau buvo pademonstruotas vengimas vykti į frontą – kai 1942 m. gegužės–birželio mėn. į vermachtą buvo pašaukta 8 tūkst. transporto talkininkų.

14. **Vokiečių pažadų netesėjimas.** Transporto talkininkai buvo pašaukti nustatytam terminui. Kai jie jau grįžinėjo namo, vokiečių arbaitsamtai Latvijoje juos sulaikė ir vėl įdarbino. Tai padidino

nepasitikėjimą nacių pažadais ir sukėlė baimę patekti į vokiečių rankas.

Apie mobilizacijos eigą ir rezultatus toje pačioje Generalinio komisariato ataskaitoje rašoma: pirmomis dienomis paaiškėjo, net ir darant prielaidą, kad 30 proc. šaukimų nepasiekė adresatų, **jog į komisiją atvyko truputį daugiau kaip 20 proc. šaukiamųjų.** Pirmąją mobilizacijos dekadą (kovo 1–10 d.) registravosi 23,5 proc. šaukiamųjų, antrąją – 28,5, trečiąją – 43,5 proc. 1943 m. kovo mėn. registravosi 32 proc. šaukiamųjų. Balandžio 1–18 d. besiregistruojančiųjų padaugėjo iki 40 proc. Nuo balandžio 18 d. prasidėjo pakartotinė registracija. Valsčiuose pradėjo darbą lietuvių mobilizacinės komisijos. Prieš Velykas (balandžio 19–21 d.) registravosi 43 proc., o per devynias dienas po Velykų (balandžio 28–gegužės 7 d.) – 53 proc. šaukiamųjų. Mobilizacijos tęsėsi gegužės ir birželio mėn. Generalinio komisariato ataskaitoje pažymėta, kad, kaip ir anksčiau, nelietuviškuose Rytų Lietuvos rajonuose mobilizacijos rezultatai geresni negu grynai lietuviškose vakarinėse Lietuvos srityse[1].

1943 m. birželio 10 d. pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas pasirašė potvarkį dėl 1912–1918 ir 1925 m. gimusių vyrų surašymo. Pagal šį potvarkį visi minėtaisiais metais gimę vyrai privalėjo registruotis lietuvių surašymo komisijose, sudarytose vadovaujantis P. Kubiliūno 1943 m. balandžio 6 d. potvarkiu. Vengiantiesiems registracijos buvo grasinama sunkiųjų darbų kalėjimu arba priverčiamųjų darbų stovykla. Potvarkis įsigaliojo 1943 m. birželio 15 d.[2] Prasidėjo nauja mobilizacijų ir represijų banga.

Lietuvių rezistencinė spauda ir toliau griežtai stojo prieš naujas nacių mobilizacijas, pabrėždavo tų mobilizacijų neteisėtumą, prieštaravimą Lietuvos Respublikos karinės prievolės įstatymui (1 ir 2 str.)

---

[1] Lietuvos generalinio komisariato 1943 05 09 raštas apie 1919–1924 m. gimusių vyrų mobilizaciją Lietuvoje, LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 12, l. 2–13.

[2] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 125–126.

ir tarptautinės Hagos konvencijos sausumos karo įstatymui. Tarptautinė teisė draudė okupuoto krašto gyventojus imti į okupacinę kariuomenę ir siųsti į frontą. Pagal konvenciją, okupuotame krašte leidžiama vykdyti darbo mobilizacijas, bet draudžiama išvežti gyventojus už okupuoto krašto ribų. Laikraštis „Į laisvę“ apie naująją mobilizaciją rašė: „Tokia mobilizacija [pagal 1943 m. balandžio 6 d. potvarkį – *A. B.*] ir minimas Rentelno ir Kubiliūno potvarkis prieštarauja valstybinei ir tarptautinei teisei, nes teisėtai skelbti ir vykdyti mobilizaciją gali tik suvereninės valstybės vyriausybė. Rentelnas yra joks suverenas, o tik okupacinės vokiečių valdžios atstovas, gi p. Kubiliūnas tėra sąžiningas ir ištikimas okupantų būgnas, mažiau galįs savarankiškai veikti negu suvereninio krašto ministerijos kurjeris. [...] Daryti mobilizaciją okupuotame krašte tarptautinė teisė draudžia. [...] todėl teisingai ir teisėtai daro tie, kurie neteisėtų reikalavimų nepildo“ [1].

Kitame „Į laisvę“ numeryje (1943 m. Nr. 12) apie mobilizaciją pasakyta: „Saugodami žmones nepriklausomai Lietuvai atmetėme ir antrąją – 1912–1918 ir 1925 m. gim. mobilizaciją. Todėl turime ruoštis atlaikyti ir antrąjį civilfervaltungo smūgį. Pirmąjį jaunimas garbingai atlaikė. Į Rytus vokieč. tepavyko išsiųsti 4 statybos batalionus ir kelias mažesnes grupes, viso apie 2500 vyrų, arba – 4–5 nuošimčius tais metais gim.“ [2]

Didesnė Lietuvos vyrų dalis įsiklausė į lietuvių pogrindžio balsą ir elgėsi taip, kaip agitavo slaptoji spauda. Dauguma šaukiamojo amžiaus jaunuolių spruko į kaimus ir miškus, o lietuvių policija pabėgusius jaunuolius menkai gaudė. Už nesiregistravimą komisijose policijos buvo suiminėjami šaukiamojo amžiaus jaunuolių šeimos nariai. 1943 m. liepos 16 d. Vilniaus 3-ioji policijos nuovada sulaikė 22 neatvykusiųjų į komisiją giminaites – motinas, žmonas ir seseris.

---

[1] *Į laisvę*, 1943 05 12, Nr. 11.

[2] Ibid., 1943 06 26, Nr. 12.

Aštuoniolika iš jų buvo paleistos, kitos uždarytos į Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimą[1]. „Į laisvę“ aprašė nacių ir kolaborantų savavaliavimą Kaune ir kitose Lietuvos vietovėse: „Kubiliūnas nuėjo su paslaugom vokiečiams net toliau, negu leidžia neteisėtasis potvarkis. Savo įsakymais, duotais telefonogramom aps. viršininkams ir m. burmistrams, įsakė imtis represijų prieš nestojusių tėvus ir šeimas bei gimines juos suimant, iškraustant iš butų, nušalinant nuo ūkių ir konfiskuojant turtą. Pirmieji šias represijas pasinešė vykdyti Utenos apsk. v-kas Žukas, areštavęs eilę tėvų, Kauno miesto komisaras Krameris, išmetęs eilę šeimų iš butų, padedamas žydų policijos [geto – *A. B.*] ir užgrobęs išmestųjų turtą, Panevėžio ap. v-kas Gaušas, įgąsdinęs griežčiausiomis represijomis seniūnus, viršaičius, tėvus bei gimines; Tauragės ap. v-kas Milimas, išleidęs įsakymą suiminėti šeimas ir tėvus.

Taigi praktiškai už nesiregistravimą buvo pritaikytos sankcijos ne potvarky numatytos ir ne potvarky numatytiems asmenims, bet asmenims, kurių potvarkis visai neliečia“ [2].

Dar 1943 m. žiemą prasidėjo kauniečių ir kitų miestų gyventojų iškraustymo iš butų banga. Nacių valdžia šiomis akcijomis siekė dvejopų tikslų: atkeršyti mobilizaciją boikotuojančių jaunuolių šeimoms ir vykdyti planingą Kauno ir kitų arčiau sienos su Vokietija esančių miestų germanizaciją.

1943 m. vasario 1 d. naciai išgabeno iš Kauno į Pravieniškių stovyklą 150 kauniečių šeimų. Kauno miesto komisaras 1943 m. gegužės 12 d. išleido įsakymą dėl mobilizaciją boikotuojančių jaunuolių šeimų iškraustymo iš butų. „Jei paminėtas asmuo, – rašoma šiame įsakyme, – bėgyje 48 val. nuo šio skelbimo įteikimo neužsiregistruos registravimo punkte (registravimo punktas – Lukšio g. 21), praėjus terminui, jūs ir jūsų šeimos nariai būsite išsiųsti už Kauno

---

[1] LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 190, l. 54–55.

[2] *Į laisvę*, 1943 06 12, Nr. 11.

ribų, o jūsų butas konfiskuojamas. Pasibaigus terminui, jūsų butas turi būti paliuosintas, priešingu atveju tai bus atlikta prievartos keliu“[1].

1943 m. gegužės 14 d. iš Kauno vėl buvo iškraustyta keli šimtai miestiečių[2].

Nacių ir vietos kolaborantų represijos 1943 m. vasarą labai pasmarkėjo. Iš įvairių Lietuvos vietovių buvo gaunama pranešimų apie vis naujus mobilizacijos sabotuotojų suėmimus. Vyriausiojo mobilizacinio štabo viršininkas Dammeris 1943 m. birželio 23 d. patarė SS ir policijos vadui Lietuvoje Harmui mobilizacijos vengiančiuosius suskirstyti į šešias kategorijas: 1) neatvykusieji į tikrinimo komisijas; 2) atvykusieji tikrintis, bet paskui pasislėpusieji; 3) pabėgusieji iš dalinių arba darboviečių; 4) neatvykusieji į tikrinimą ir sudraudusieji kitus; 5) kitų metų gimimo [ne šaukiamųjų – *A. B.*] žmonės, sulaikę pašauktuosius arba kitokiu būdu aktyviai veikę prieš mobilizaciją; 6) slėpusieji 1–5 punktuose išvardytus asmenis ir sutrukdę policijai juos suimti. Pirmos kategorijos sabotuotojus Dammeris siūlė nugabenti į Liepojos karo laivyno bazės statybos stovyklą, o visus kitus „nusikaltėlius“ teisti vokiečių Ypatingajame teisme arba siųsti į koncentracijos stovyklas. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje nuomone, nuteistieji koncentracijos stovykla privalėjo būti siunčiami į priverčiamųjų darbų stovyklas ir dirbti sunkesnius negu kiti kaliniai darbus[3].

1943 m. liepos 29 d. A. T. von Rentelnas išleido įsakymą, pagal kurį mobilizacijos vengiantys jaunuoliai buvo prilyginti partizanams ir uždaromi į karo belaisvių stovyklas, o iš čia vežami darbams į Vokietiją. Vykdant šį įsakymą, 1943 m. liepos–rugpjūčio mėn. iš

---

[1] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 118.

[2] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 62.

[3] Ibid., p. 64–65.

kalėjimų į karo belaisvių stovyklas Vilniuje buvo perduota 98 vyrai, Kaune – 132, Šiauliuose – 65.

1943 m. rugsėjo 6 d. karinė vadovybė uždraudė siųsti į karo belaisvių stovyklas karo prievolininkus, išskyrus partizanine veikla įtariamus asmenis[1].

1943 m. liepos 18 d. į Kauną buvo atvykęs Vokietijos generalinis darbo jėgos įgaliotinis F. Sauckelis. Susitikęs su A. T. von Rentelnu ir kitais nacių okupacinės valdžios pareigūnais jis pareikalavo imtis dar griežtesnių policijos akcijų geriems mobilizacijos rezultatams garantuoti. Buvo nutarta sustiprinti vietos policiją ir nuo 1943 m. rugpjūčio 15 d. imti visus 1919–1924 m. gimusius vyrus, įskaitant ir anksčiau atleistus dėl svarbių ūkinių ir socialinių priežasčių. Pusę (50 proc.) surinktųjų siųsti į vermachtą, kitą pusę – į reichą. Prastai mobilizaciją vykdančiuose valsčiuose imtis represijų[2].

Nors nacių teroras 1943 m. vasarą labai pasmarkėjo, tačiau vis tiek mobilizacijos rezultatai, hitlerininkų pareigūnų nuomone, buvo nepatenkinami.

Rytų krašto reicho komisariato mobilizacinio štabo viršininkas Ellrodtas 1943 m. rugpjūčio 9 d. rašte Lietuvos generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui priekaištavo dėl nepatenkinamų 1919–1924 m. gimusiųjų mobilizacijos Lietuvoje rezultatų. Antai Latvijoje (1,8 mln. gyventojų) registravosi 3,9 proc. visų gyventojų (70 643), o Lietuvoje - tik 2,3 proc. (64 810), tuo tarpu privalėjo registruotis 109 tūkst. Apie 50 tūkst. šaukiamųjų išvengė registracijos. Be to, tarp 1912–1918 ir 1925 m. gimusių vyrų dar buvo daug „dezertyrų“[3].

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rug-

---

[1] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova...*, p. 151–152.

[2] Žr.: *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 132–135.

[3] Rytų krašto reicho komisariato Darbo politikos skyriaus 1943 08 09 raštas generaliniam komisarui Kaune, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 54, l. 36–37.

pjūčio mėn. ataskaitoje aprašoma speciali broniruotų asmenų (t. y. tų, kuriems šaukimo terminas buvo atidėtas dėl svarbių tarnybų karo pramonėje ar kt.), gimusių 1919–1924 m., mobilizacija. Pažymėta, kad ši mobilizacija, surengta rugpjūčio mėn., buvo nesėkminga. Registracija Vilniuje, Kaune, Panevėžyje ir Šiauliuose vyko rugpjūčio 17–18 d., kituose apskrities miestuose turėjo vykti rugpjūčio 20 d., tačiau buvo nutraukta. Nors oficialiai registracija Lietuvos generalinėje srityje baigėsi rugpjūčio 15 d., tačiau kai kurie mobilizaciniai štabai dar dirbo rugpjūčio 23 d., o kiti ir ilgiau. Pagal sąrašus privalėjo registruotis 104 547 asmenys (galima 15 proc. paklaida dėl mirusiųjų, išvežtųjų ir besislapstančiųjų). Į komisiją atvyko 69 990 šaukiamųjų, iš jų 21 843 buvo paskirti į įvairias tarnybas ir darbus, 38 000 – nepakeičiamieji (vokiškai jie buvo žymimi raidėmis *Uk*), o likusieji (apie 10 000) pripažinti netinkamais.

1912–1918 ir 1925 m. gimusieji buvo kviečiami registruotis atsišaukimais. Šio amžiaus grupių vyrų Lietuvoje buvo apie 130 tūkst. Registravosi 62 439: įpareigotieji (policijoje, vermachte, darbams reiche ir pan.) – 8058, nepakeičiamieji – 47 857 asmenys, likusieji pripažinti netinkamais. Iš viso 1943 m. vasarą naciams pavyko paimti į vermachtą 14 713 Lietuvos vyrų, gimusių 1912–1925 m. Be to, 1943 m. rugpjūčio mėn. buvo paskelbta 1914–1922 m. gimusių moterų registracija. Užsiregistravo 12 394 moterys ir merginos, įdarbintos buvo 3256. 1943 m. rugpjūčio 1–12 d. vykusių gaudynių metu buvo suimtas 451 šaukiamojo amžiaus jaunuolis[1]. Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjime 1943 m. liepos mėn. kalėjo 468 mobilizacijos vengę 1912–1918 m. gimę vyrai[2].

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. rugpjūčio mėn. ataskaitoje rašoma, kad mobilizacija katastrofiškai pablogino vokiečių

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 08 pranešimas RSHA Berlyne, ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 168–170.

[2] Vengiančių mobilizacijos suimtųjų sąrašai, ibid., f. R-730, ap. 2, b. 171, l. 11–21.

bendrovių padėtį, nes išgąsdinti jaunuoliai masiškai bėga iš darbovie-čių. Įmonėse darbuotojų sumažėjo 30–40 proc., o tose, kuriose vyrauja jaunesnio amžiaus personalas – net iki 80 proc. Ypač nuostolingas traktorininkų, mašinistų, dailidžių ir kitų kvalifikuotų darbininkų slapstymasis, nes gali sustoti įmonių darbas. Mobilizacijos, įvykdytos Lietuvoje iki 1943 m. rugpjūčio 23 d., duomenys pateikiami šioje lentelėje.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. rugpjūčio 23 d. mobilizacijos Lietuvoje duomenys[1]

	1919–1924 m. gimę vyrai	1912–1925 m. gimę vyrai	Iš viso iki 1943 m. rugpjūčio 23 d.
Mobilizuotini pagal policijos sąrašus	104 547	130 000	234 547
Atvykusieji į mobilizacijos komisijas	69 990	62 439	132 429
Užrašytieji	21 843	8 058	29 901
Iš jų: į vermachtą	12 692	2 021	14 713
į reichą	1 255	3 079	4 334
darbams Ostlande	7 896	2 958	10 854

Realiai paimtų į vermachtą ir darbams Vokietijoje vyrų skaičius nesutampa su užrašytųjų skaičiumi, nes daug jų pabėgo iš surinkimo stovyklų, punktų arba pakeliui į Vokietiją ar frontą. Be to, atėję į komisiją ir užrašyti jaunuoliai ne visada pasirodydavo komisijoje išvykimo dieną – kartais jie pakeisdavo savo nusistatymą ir slėpdavosi.

Rezistencinis „Į laisvę“ informavo tautą apie nepakeičiamųjų asmenų *(Uk)* registracijos tikslą ir žalą lietuvių tautai:

---

[1] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 08 pranešimas RSHA Berlyne, ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 171.

„Visuotine registracija ir atleidimais vokiečiai skaldo lietuvių tautą kaip bendruomenę ir nori turėti reikalo su atskirais jos nariais, bet ne su visa tauta iš karto. Pirmosios mobilizacijos metu paimdavo palyginti nedidelį įsiregistravusių procentą. Tačiau visi tada atleistieji dabar yra vokiečių malonėje ir kiekvienu metu gali būti pašaukti dalimis, kad nebūtų triukšmo. [...]

Todėl kiekvienas, vykdamas į registracijos punktą, pirma tegu gerai pagalvoja, ar jam pavyks dokumentais įrodyti, kad jis yra nepakeičiamas. To negalėdamas padaryti besiregistruojąs pasunkins savo slapstymąsi, nes pateks į vokiečių sąrašus, kurių dabar jie neturi ir kuriuos registracijos punktuose sudarinėja.

Pirmieji kovotojai dėl Lietuvos nepriklausomybės yra tie, kurie visai nesiregistruoja. Drąsumas, sumanumas ir apdairumas yra jų nepakeičiamumo pažymėjimas, jų *Uk*“ [1].

Lietuvos gyventojai šaukiamojo amžiaus jaunuoliams dažnai išrašydavo įvairius pažymėjimus, leidžiančius jiems įsigyti nepakeičiamųjų *(Uk)* dokumentus ir taip išvengti vermachto ir reicho darbų. 90 proc. Kauno apskrities valstiečių pateikė komisijoms pažymėjimus apie sergančius tėvus arba savo ligas. Vokiečių komisijai patikrinus šiuos „ligonius“ pasirodė, kad jie yra sveiki[2].

Lietuvių administracijos duomenimis, mobilizacijų laikotarpiu iki 1943 m. spalio 11 d. iš viso buvo pašaukta registruotis 103 640 žmonių, o įvairioms tarnyboms ir darbams paimta 10 608 vyrai ir 1087 moterys (apie 10 proc. šaukiamųjų). Mobilizacijos apskrityse duomenys pateikiami toliau lentelėje[3].

---

[1] *Į laisvę*, 1943 06 26, Nr. 12.

[2] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 71.

[3] 1912–1918 ir 1925 metų gimimo vyrų registracijos duomenys 1943 10 11 dienai, LCVA, f. R-698, ap. 1, b. 280, l. 4.

1912–1918 ir 1925 m. gimusių vyrų registracijos

1943 m. spalio 11 d. duomenys

Nr.	Pavadinimas	Turėjo atvykti	Atvyko	%	Priimta
1.	Vilniaus m.	4 889	4 334	89	nenurodyta
2.	Kauno m.	nėra duomenų	5 354	?	865
3.	Alytaus apskr.	3 416	906	17	176
4.	Ašmenos "	3 903	3 355	86	644
5.	Biržų "	3 799	2 427	64	2 427
6.	Eišiškių "	2 507	2 350	94	90
7.	Kauno "	5 436	2 545	47	444
8.	Kėdainių "	4 606	1 232	27	114
9.	Kretingos "	2 885	1 436	50	136
10.	Lazdijų "	1 889	155	8	40
11.	Marijampolės "	4 292	1 934	45	227
12.	Mažeikių "	2 423	548	23	67
13.	Panevėžio "	6 073	3 259	54	1 214
14.	Rasčinių "	3 563	631	18	48
15.	Rokiškio "	3 086	2 365	77	316
16.	Svyrių "	3 666	3 256	89	497
17.	Šakių "	2 607	1 109	43	294
18.	Šiaulių "	9 297	3 617	39	526
19.	Švenčionių "	2 441	2 077	85	144
20.	Tauragės "	3 062	819	27	37
21.	Telšių "	2 824	775	27	54
22.	Trakų "	3 825	2 579	67	?
23.	Ukmergės "	4 695	1 568	33	444
24.	Utenos "	3 076	1 311	43	72
25.	Vilkaviškio "	3 060	744	24	86
26.	Vilniaus "	7 344	6 119	83	1 506
27.	Zarasų "	2 362	2 197	93	140
Iš viso:		102 313	59 002	52	10 608

1914–1922 m. gimusių moterų registracijos 1943 m. spalio 11 d. duomenys[1]

Nr.	Pavadinimas	Turėjo atvykti	Atvyko	%	Priimta
1.	Kauno m.	nėra duomenų	3 680	?	1 003
2.	Ukmergės apskr.	737	478	65	40
3.	Ašmenos "	590	497	84	44
	Iš viso:	1 327	4 656	74,5	1 087

Ostlando reicho komisariato Darbo politikos ir socialinės priežiūros skyriaus 1943 m. gruodžio 9 d. parengtais duomenimis, Lietuvoje iki 1943 m. lapkričio 22 d. buvo mobilizuota ir užverbuota:

1) į vermachtą, įtraukiant transporto talkininkus – 23 187 vyrai;

2) į policijos batalionus – 7000 vyrų;

3) mobilizacijos metu į vermachtą – 1548 vyrai;

4) mobilizacijos metu į policijos batalionus – 1460 vyrų;

5) į Reicho darbo tarnybą – 1800 vyrų;

6) į organizaciją „Todt" – 8373 vyrai;

iš viso: 57 288 vyrai.

Istorikas K. Rukšėnas atkreipė dėmesį į tai, kad pirmame ir trečiame punkte įskaičiuojami tie patys žmonės; be to, per mobilizaciją paimtų į vermachtą vyrų skaičius padidintas, dėl to skaičių 57 288 reikėtų sumažinti bent jau 15–20 tūkst. Okupuotų Rytų kraštų ministerijos 1945 m. sausio 24 d. rašte nurodyta, kad vermachte ir pagalbiniuose kariniuose daliniuose (karinių oro pajėgų, statybos batalionuose, Reicho darbo tarnyboje ir kt.) buvo paimta 36,8 tūkst. Lietuvos vyrų[2].

Garsus estų politologas Reinas Taagepera, lygindamas situaciją A. Hitlerio okupuotose Baltijos valstybėse, pažymi, jog estai ir latviai

---

[1] LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 280, l. 4.

[2] Žr.: K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 356.

dažniau rinkosi tarnybą vermachte, o lietuviai – darbo tarnybą. R. Taagepera pateikia tokią lentelę[1]:

	Estai	Latviai	Lietuviai
	(tūkst.)		
Vokietijos kariuomenėje	70	150	50
Vokietijos darbo tarnyboje	15	35	75
	Proc. šalies gyventojų		
Vokietijos kariuomenėje	6	7	2
Vokietijos darbo tarnyboje	1	2	3

Vis dėlto lietuvių, tarnavusių Vokietijos kariuomenėje, skaičius buvo mažesnis negu R. Taageperos nurodytas 50 tūkst. Arčiau tiesos būtų 25–30 tūkst.

Apibendrinant mobilizacijos eigą ir rezultatus 1943 m. pavasarį–rudenį Lietuvoje galima daryti išvadą, kad jos rezultatai nepatenkino nacių okupacinės valdžios. Komisijose registravosi tik pusė šaukiamojo amžiaus jaunuolių, o į vermachtą ir darbus reiche buvo paimta 10–12 proc. šaukiamųjų. Visiškai sužlugo lietuvių SS legiono organizavimas. Kiek geriau naciams sekėsi mobilizuoti Lietuvos jaunuolius į statybos batalionus, organizacijos „Todt" darbo būrius ir policijos batalionus. Keliolika tūkstančių Lietuvos gyventojų buvo sugaudyta ir išvežta darbams į Vokietiją. Visi pasipriešinimo sąjūdžiai Lietuvoje (ir lietuvių rezistencija, ir komunistinis pogrindis, ir lenkų Armija krajova) agitavo Lietuvos žmones priešintis nacių mobilizacijoms. Lietuvių visuomenei didžiausią poveikį darė slaptoji rezistencinė spauda ir atsišaukimai. Vieningomis lietuvių pogrindžio ir patriotinio jaunimo pastangomis pavyko smarkiai sumažinti stojančiųjų skaičių ir sužlugdyti nacių mobilizacinius planus.

---

[1] R. Taagepera, „Lietuva, Latvija, Estija 1940–1980: Panašumai bei skirtumai", *Kauno aidas*, 1989 01 12.

5. Lietuvos vietinė rinktinė ir kiti bandymai mobilizuoti Lietuvos vyrus 1944 metais

Artėjant Rytų frontui ir nepavykus įtraukti Lietuvos jaunimo į SS legioną bei vermachto dalinius, okupacinis nacių režimas buvo priverstas keisti savo politiką Lietuvoje, leisti patiems lietuviams mobilizuoti karinius dalinius. 1943 m. lapkričio 23–24 d. posėdžiavę generaliniai tarėjai ir vadinamoji Tautos taryba atmetė Lietuvos ginkluotųjų pajėgų organizavimo SS legiono forma planą ir pasisakė už tautinę Lietuvos kariuomenę, paremtą gen. S. Raštikio pasiūlytais principais:

1. Lietuvos kariuomenei vadovauja patikimas karininkas lietuvis.

2. Lietuvos kariuomenė sudaroma įvykdžius mobilizaciją, kurią skelbia Lietuvos kariuomenės vadas.

3. Lietuvos kariuomenę sudaro visų ginklų rūšių daliniai, sujungti į vieną junginį.

4. Kariuomenei vadovauja lietuvių karininkai.

5. Į Lietuvos kariuomenę leidžiama stoti visiems karinėse formacijose ir policijoje tarnavusiems vyrams.

6. Lietuvos kariuomenė veikia Lietuvoje ir gina ją nuo bolševikų invazijos.

7. Iš pradžių Lietuvos kariuomenė sudarytų karo metų korpusą (apie 60 tūkst. karių)[1].

Per 1943 m. Kalėdas iš Berlyno grįžęs generalinis komisaras A. T. von Rentelnas pasikvietė pirmąjį tarėją P. Kubiliūną, prof. Mykolą Biržišką ir plk. Antaną Rėklaitį ir išdėstė jiems vokiečių poziciją:

1. Vokiečiai atsisako reikalavimo organizuoti lietuvių SS legioną.

2. Sutinka, kad būtų organizuojama lietuvių divizija.

3. Reikalauja, kad Lietuvos kariuomenės vadas būtų vadinamas generaliniu Lietuvos ginkluotųjų pajėgų inspektoriumi.

---

[1] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944 01 08, Nr. 2(15), p. 1.

4. Lietuvių divizijai turi vadovauti vokietis.

5. Lietuviai turi paduoti peticiją dėl divizijos organizavimo[1].

1944 m. sausio 3–4 d. tarėjai svarstė peticijos projektą. Jos preambulėje buvo rašoma: „Smurtu sulaužydama duotus Lietuvos Respublikai iškilmingus pasižadėjimus visokiomis aplinkybėmis gerbti Lietuvos „suverenumą bei teritorijų integralumą ir neliečiamybę“ (1926 m. sutartis tarp Lietuvos Respublikos ir Socialistinių Tarybų Respublikų Sąjungos, 2 str.), 1940 m. birželio 15 d. Sovietų S-gos valdžia, militaristiškai okupavusi Lietuvą, suklastodama lietuvių tautos valią, Raudonosios Armijos pagalba įsijungusi Lietuvos teritoriją į Tarybų Sąjungą, dabar vėl Stalino lūpomis kėsinasi „išvaduoti“ Lietuvos Respubliką“[2].

Toliau prašoma leisti organizuoti karinį junginį, kuris galėtų vadintis 1-ąja Lietuvos divizija. Jai vadovautų aukštesnysis lietuvių karininkas, vadinamas generaliniu inspektoriumi. Divizija būtų kuriama mobilizacijos būdu, jos uždavinys – ginti Lietuvos teritoriją nuo bolševikų invazijos[3].

A. T. von Rentelnas iš peticijos išbraukė visas sąvokas, reiškiančias Lietuvos suverenumą ar savarankiškumą, atmetė prašymą leisti į Lietuvos vietinę rinktinę stoti visiems norintiems vyrams, tarnaujantiems savisaugos daliniuose ir policijoje. Tarėjai ir tarybos nariai A. T. von Rentelno suredaguotą peticiją pasirašė.

Tokį vokiečių administracijos elgesį įžvalgiai įvertino Lietuvių fronto leidžiamas biuletenis: „Šitokios vokiečių tendencijos teberodo du dalykus: pirma, kad jie lietuviais nepasitiki ir nenori jiems leisti didesnės savarankiškesnės ginkluotos pajėgos; antra, kad jie tebesiekia tik savo vienašališkų interesų. Kariniu atžvilgiu jie nori gauti žmonių savo kariuomenės spragoms užkišti; politiniu atžvilgiu –

---

[1] Ibid., 1944 01 08, Nr. 2(15), p. 1.

[2] Ibid., p. 2.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 311–312.

paskelbti pasauliui, kad lietuviai prašosi priimami vokiečių vadovybėje ir globoje kovoti dėl Naujosios Europos“[1].

Tolesnė įvykių raida parodė, kad lietuviai supranta savo interesus, netapatina jų su nacių planais ir nenori būti aklu įrankiu vokiečių rankose. Žymiausi lietuvių karininkai nepasirašė A. T. von Rentelno suredaguotos peticijos.

1944 m. sausio 7 d. A. T. von Rentelnas iškvietė gen. P. Plechavičių ir jam ilgai įrodinėjo būtinybę steigti lietuvių dalinius kovai su bolševizmu. Sausio 9 d. gen. P. Plechavičius A. T. von Rentelnui pareiškė sutinkąs ginti savo tautiečius, jeigu jam nebus kliudoma organizuoti dalinius ir jiems vadovauti. A. T. von Rentelnas pasižadėjo pakalbėti su Berlynu, nes užimtuose kraštuose steigti karinius dalinius galima tik gavus reicho SS ir policijos vado H. Himmlerio sankciją[2].

Sausio 31 d. gen P. Plechavičius nusiuntė raštą pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui. Atsakydamas į pasiūlymą būti organizuojamos brigados vadu, generolas kėlė tokias sąlygas:

1) organizuojama brigada turi turėti ne mažiau kaip 10 tūkst. vyrų;

2) jos apginklavimas, apranga ir aprūpinimas tokie pat, kaip ir vokiečių kariuomenės;

3) žuvusiųjų ir invalidų artimieji turi būti traktuojami lygiai taip pat, kaip vermachto karių artimieji;

4) brigada turi būti laikoma būsimųjų Lietuvos karinių pajėgų kovos su bolševizmu branduoliu;

5) brigada privalo būti **išimtinėje jos vado dispozicijoje ir gali būti panaudota tik Lietuvos generalinėje srityje** [išskirta autoriaus – *A. B.*]; karinės vokiečių įstaigos neturi teisės duoti tiesioginius įsakymus arba atskirus brigados dalinius panaudoti savo nuožiūra;

---

[1] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944 01 08, Nr. 2(15), p. 3.

[2] *Gen. Povilas Plechavičius*, New York, 1978, p. 93–94.

6) svarbiausių karinių objektų apsauga, jeigu jų nesaugo vermachtas, pavedama lietuvių brigadai, o ukrainiečių [iš sovietinių karo belaisvių vokiečių suorganizuotos karinės dalys – *A. B.*] ir kitų svetimtaučių kariniai daliniai iš Lietuvos generalinės srities pašalinami;

7) mobilizuojant karines lietuvių pajėgas panaikinami nepakeičiamųjų *(Uk)* pažymėjimai;

8) drausmei palaikyti brigados vadas turi teisę įsteigti karo lauko teismą, veikiantį pagal buvusius Lietuvos karo teismo įstatymus;

9) esant būtinam reikalui brigados vadas gali panaudoti ir kitus generalinėje srityje esančius lietuvių dalinius;

10) norint garantuoti sėkmingą brigados organizavimą turi būti sustabdytas priverstinis žmonių išvežimas darbams į Vokietiją;

11) brigados vadas turi teisę operacijų tikslams konfiskuoti transporto priemones;

12) Lietuvos generalinės srities lietuvių policijos organai įpareigojami paklusti brigados vado įsakymams dėl tvarkos ir saugumo palaikymo krašte;

13) tarp brigados ir atitinkamų vokiečių įstaigų atstovų turi būti atviras ir nuoširdus bendradarbiavimas;

14) brigados vadą skiria Lietuvos generalinis komisaras;

15) priesaikos tekstą nustato brigados vadas, susitaręs su Generalinio komisariato Politikos skyriaus vedėju[1].

Tą pačią dieną SS ir policijos vadas Lietuvoje Harmas atsiuntė P. Kubiliūnui raštą, aptariantį gen. P. Plechavičiaus iškeltas sąlygas. Dėl pirmojo punkto jis pareiškė, jog leidimas organizuoti 10-tūkstantinį dalinį bus duotas įsitikinus, kad organizuojamo lietuvių dalinio veikla yra sėkminga. Dėl penktojo punkto buvo pasakyta: kadangi banditų naikinimo batalionų vadas yra pavaldus SS ir policijos vadui Lietuvoje, jis taip pat turi teisę duoti įsakymus ir paskirstyti

---

[1] Gen. štabo atsargos gen. ltn. P. Plechavičiaus 1944 01 31 raštas Lietuvos pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui, LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 272, l. 85.

atskirus dalinius per banditų naikinimo batalionų vadą. Harmas pažadėjo pasiūlyti atitinkamoms vokiečių įstaigoms išsiųsti ukrainiečių ir mongoloidų dalinius iš Lietuvos. Be to, jis atmetė P. Plechavičiaus reikalavimą panaikinti nepakeičiamųjų *(Uk)* pažymėjimus įstaigose ir įmonėse, sustabdyti darbo jėgos išvežimą į Vokietiją, ir pareiškė, kad P. Plechavičiaus organizuojamas dalinys bus pavaldus SS ir policijos vado Lietuvoje štabui[1].

Nors vokiečiai daugumą gen. P. Plechavičiaus iškeltų sąlygų atmetė, jis vis dėlto sutiko būti organizuojamos Lietuvos vietinės rinktinės vadu (vokiečiai rinktinę vadino Litauische Sonderverbände – „lietuvių ypatingieji būriai“). Gen. S. Raštikis savo atsiminimuose mini, jog į rinktinės vado postą buvo trys kandidatai: gen. S. Raštikis, plk. A. Rėklaitis ir gen. P. Plechavičius. Pirmiesiems dviem atsisakius, vasario 1 d. vadu buvo paskirtas gen. P. Plechavičius[2].

1944 m. sausio 31 d. buvo pasirašytas Reicho SS ir policijos vado štabo įsakymas dėl lietuvių batalionų organizavimo kovai su banditizmu (taip vokiečiai vertino Lietuvoje ir kituose okupuotuose kraštuose veikusių partizanų veiklą). Tą pačią dieną (sausio 31 d.) H. Himmleris išleido įsakymą dėl 50 tūkst. lietuvių surinkimo vermachto Šiaurės armijų grupei[3].

Po ilgų derybų su Ostlando SS ir policijos vadu F. Jeckelnu bei SS ir policijos vadu Lietuvoje Harmu buvo sutarta dėl 5 tūkst. karių dalinio organizavimo; vėliau kontingentas buvo padidintas iki 10 tūkst. Šis dalinys buvo pavadintas Lietuvos vietine rinktine (LVR). Iš pradžių LVR turėjo būti organizuojama iš atskirų apskričių komendantūrų su joms nustatytais kariniais daliniais. Apskričių komendantai turėjo bendradarbiauti su apskričių viršininkais ir remtis

---

[1] Ibid., f. 3377, ap. 58, b. 272, l. 86.

[2] S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, Chicago, 1982, p. 361.

[3] B. Nemickas, „Lietuvių tauta atmetė SS legioną“, *Karys*, 1985, Nr. 7(1614), p. 292–293.

jų aparatu bei pagalba. 1944 m. vasario 1 d. gen. P. Plechavičius pradėjo eiti LVR vado pareigas, o vasario 3 d. Kaune ėmė organizuoti jos štabą. Plk. O. Urbonas buvo paskirtas LVR štabo viršininku, gen. št. plk. A. Rėklaitis – I skyriaus viršininku, gen. št. plk. ltn. A. Andriušaitis – II skyriaus, gen. št. plk. Antanas Šova - III skyriaus, o plk. ltn. V. Grudzinskas - IV skyriaus viršininku. Kpt. Justas Liaukus tapo rinktinės štabo adjutantu. Kartu buvo paskirti 25 LVR apskričių komendantai[1].

Kaip rašo savo atsiminimuose gen. P. Plechavičius, 1944 m. vasario 13 d. buvo sutarta, jog LVR bus tiesiogiai pavaldi jos vadui ir be jo sutikimo negalės būti niekur kitur naudojama; LVR veiks tik Lietuvos teritorijoje, o jos karininkai ir kareiviai nešios lietuviškas emblemas. Ginklais, šaudmenimis ir maistu turėjo aprūpinti vokiečiai. LVR turėjo sudaryti 20 batalionų (vieną batalioną sudaro keturios kuopos, iš viso batalione – 800 karių). Karininkų kadrams rengti buvo numatyta įsteigti karo mokyklą ir puskarininkių mokyklas. Vokiečių ryšių karininkai neturėjo teisės kištis į bataliono vado veiklą. Vokiečių civilinė valdžia pažadėjo tuo metu, kai bus steigiama LVR, neimti jaunuolių darbams į Vokietiją[2].

Vasario 16 d. gen. P. Plechavičius per radiją pakvietė Lietuvos vyrus stoti į jo vadovaujamą LVR: „Pirmasis rinktinės uždavinys – kova su banditizmu. Į Stalino pasikėsinimą mus išnaikinti – visi lietuviai buriasi į Rinktinę. [...] Lietuviai per amžius gynė nuo priešų savo žemę ir šiandien visi kaip vienas pasiryžę ginti savo tautos laisvę, garbę ir gyvybę. [...] Rinktinės veikimo plotas – Lietuvos teritorija. Be mano sutikimo iš Lietuvos ribų joks dalinys negali būti paimtas kur nors nusiųsti. Rinktinei vadovaus lietuvių karininkai. [...] Lietuvos vyrai, aš jus kviečiu stoti į mano organizuojamą Vietinę Rinktinę.

---

[1] *Žr.: Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 145–147.

[2] *Gen. Povilas Plechavičius*, p. 94.

Visi vykite pas savo apskričių komendantus, nes atėjo laikas ginti savo Tėvynę“ [1].

Iš pradžių registravimas į LVR vyko savanoriškai. Savanorių verbavimo centrai buvo Marijampolė, Suvalkų Kalvarija, Ukmergė, Seredžius, Plungė ir Panevėžys. Savanorių registracija apskričių komendantūrose prasidėjo vasario 21 d. Lietuvių rezistencinė spauda (ypač Lietuvių fronto) iš pradžių rėmė LVR organizavimą, nes tikėjosi, kad ji taps būsimosios Lietuvos kariuomenės branduoliu, reikalingu kovai dėl Lietuvos valstybės atkūrimo vokiečiams iš Lietuvos traukiantis ir gresiant naujam Raudonosios armijos įsiveržimui. LVR taip pat buvo reikalinga civilių gyventojų ir vietinės administracijos apsaugai nuo teroristinių sovietų ir lenkų partizanų būrių. 1944 m. vasario 16 d. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas Vilniuje paskelbė atsišaukimą „Į lietuvių tautą!“ Aštuntasis atsišaukimo punktas skelbė: „Didžiai vertindamas tautinių karo pajėgų reikšmę kovoje dėl Lietuvos išlaisvinimo, Komitetas visokeriopai rems Lietuvos kariuomenės atkūrimą“[2].

1944 m. laikraščio „Į laisvę“ 6 numeryje buvo išspausdintas straipsnis „Reikia organizuoti Lietuvos ginkluotąsias pajėgas“. Jame kalbama apie Raudonosios armijos žiaurius darbus iš vokiečių atkovotose žemėse (pvz., Estijoje) ir daroma išvada, kad „lieka vienintelė išeitis – gintis ir tam reikalui organizuoti lietuviškas ginkluotąsias pajėgas“. Toliau įrodinėjama, kad sudarius bendrą Pabaltijo tautų frontą, jeigu vokiečiai aprūpins baltų kariuomenes ginklais ir amunicija, bus įmanoma atlaikyti sovietų spaudimą. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Laisvės kovotojas“ lietuvių ginkluotųjų pajėgų organizavimo reikalu buvo daug atsargesnis: „Mes betgi nelinkę tikėti geru vokiečiu lietuviams. Paskutiniu metu vėl pasigirdo kalbos apie mobilizacinius pasirengimus [...]. Galbūt vokiečiai ban-

---

[1] *Naujoji Lietuva*, 1944 02 18, Nr. 41(812).

[2] *Į laisvę*, 1944 02 16, Nr. 3(26).

dys kokia nors forma išnaudoti Vietinės rinktinės organizavimo tam tikrą pasisekimą saviems interesams. Yra davinių manyti, kad okupacinė valdžia galvoja ton sąskaiton „sukombinuoti“ dalinių ir Rytų frontui. Šia prasme mes ir norime didinti atsargumą: būtina ir neišvengiama sąlyga banditizmo Lietuvoje likvidavimui neturi pasitarnauti lietuvių vyrų išsiuntimui į Rytų frontą mirti už nacionalsocializmo ir bolševizmo imperializmų susikirtimą“[1].

Iš pradžių Lietuvos jaunimas, skatinamas patriotinių jausmų ir pažadų, kad galės tarnauti tik Lietuvoje (nebus išvežamas į Vokietiją ar Rytų frontą), noriai stojo į LVR. Vasario 21–kovo 1 d. užsiregistravo 19,5 tūkst. vyrų ir buvo suformuotas 5 tūkst. karių kontingentas. Nutarta organizuoti 13 batalionų po 750 vyrų[2].

Įpratę prie nesėkmingų mobilizacijų ir verbavimo Lietuvoje, naciai buvo nustebinti netikėtos LVR sėkmės. SS vadovybė, viena vertus, darė LVR įvairias kliūtis, kita vertus, prisidengdama ja, stengėsi kuo daugiau jaunimo paimti į Vokietijos kariuomenę ir įvykdyti Lietuvoje visuotinę mobilizaciją. Jau suformuotus keturių kuopų batalionus pareikalavo pertvarkyti į trijų kuopų batalionus, vilkino rinktinės aprūpinimą ginklais, amunicija, transporto bei ryšių priemonėmis. Nepasitikėdama lietuvių karininkais, SS vadovybė ėmė reikalauti, kad kiekvienoje LVR kuopoje būtų po vokiečių karininką, o batalionų intendantūroms vadovautų vokiečių karininkai – „zahlmeisteriai“.

Stiprėjo antivokiškos LVR karių nuotaikos. LVR štabas stengėsi sutvarkyti apginklavimo, tiekimo ir kareivių mokymo reikalus. Marijampolėje buvo įsteigta karo mokykla, turėjusi rengti karininkų kadrus LVR batalionams. Kovo pradžioje LVR štabo viršininkas plk. O. Urbonas parengė rinktinės kario priesaiką, panašią į buvusią Lietuvos kariuomenės priesaiką: „Aš, Vietinės rinktinės karys sava-

---

[1] *Laisvės kovotojas*, 1944 03 06, Nr. 22.

[2] *LE*, t. 34, Boston, 1966, p. 39.

noris, Visagalio Dievo akivaizdoje prisiekiu, kad nesigailėsiu savo jėgų ir gyvybės, ginsiu Lietuvos žemę nuo bolševikinių bandų. Tam stropiai vykdysiu visus viršininkų įsakymus, būsiu narsus ir sąžiningai atliksiu savo tarnybos pareigas, kaip dera doram ir garbingam Lietuvos kariui. Taip man, Dieve, padėk“[1].

SS ir policijos vadas Harmas atmetė šią priesaiką ir pareikalavo prisiekti pagal jo atsiųstą tekstą: „Aš, kaipo Vietinės rinktinės karys, savo noru Visagalio Dievo akivaizdoje prisiekiu, kad nesigailėdamas savo jėgų ir gyvybės, didžiojo vokiečių reicho vado Adolfo Hitlerio aukštojoje vadovybėje, ginsiu Lietuvos žemę nuo bolševikinių gaujų. Tam stropiai vykdysiu savo viršininkų įsakymus, būsiu narsus ir sąžiningai atliksiu savo tarnybos pareigas, kaipo dera doram ir garbingam Lietuvos kariui. Taip man, Dieve, padėk.“

LVR štabas, gavęs Harmo atsiųstąjį tekstą, suprato, kokia bus LVR karių reakcija, dėl to neišsiuntė šios priesaikos į batalionus ir vilkino jos priėmimą tol, kol pati LVR buvo vokiečių likviduota. Taip rinktinės kariai ir neprisiekė ištikimybės A. Hitleriui. Kovo 5 d. SS obergrupenfiureris F. Jeckelnas pakvietė į Rygą P. Kubiliūną ir gen. P. Plechavičių. Pokalbis truko 14 valandų. Vokiečiai pareikalavo tuojau sutelkti 40–60 tūkst. karo talkininkų *(Hilfswillige)*, kurie imtų rūpintis visu Šiaurės fronto (nuo Narvos iki Vilniaus) užnugario aptarnavimu, išlaisvindami vermachto užnugario dalinius frontui. Už tai vokiečiai žadėjo 100 tūkst. Lietuvos žmonių nebeišvežti darbams į reichą. Gen. P. Plechavičius nurodė, jog pirma reikia baigti steigti LVR, o po to bus galima kalbėti apie kitus dalykus. Suorganizuoti karo talkininkus *(Hiwi)* yra sunku – tai parodė transporto talkininkų mobilizacija 1942 m. pavasarį ir vasarą.

Galų gale buvo priimtas kompromisinis sprendimas dėl Lietuvos kariuomenės 1-osios divizijos formavimo vienu metu su užnugario tarnybomis *(Hiwi)*. Kaip rašo LVR štabo viršininkas plk. O. Urbonas,

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 174.

buvo nutarta skirti Lietuvos ginkluotųjų pajėgų generalinį inspektorių, kuriam būtų subordinuota divizija, užnugario tarnybos, Vietinė rinktinė, statybos batalionai, savisaugos daliniai (LAD) ir numatomoji atkurti Šaulių sąjunga, pavadinta „Tėvynės apsauga“. Be to, turėjo būti padidinta LVR sudėtis tam, kad iš Lietuvos būtų išvesti ukrainiečių ginkluoti būriai ir įsteigtas Lietuvos kariuomenės teismas[1].

Dauguma Lietuvos karininkų buvo priešiškai nusiteikę karo talkininkų organizavimo ir jų panaudojimo Estijoje bei Latvijoje atžvilgiu. Kovo 8 d. tarėjai taip pat pasisakė prieš *Hilfswillige* dalinius ir vietoj jų siūlė organizuoti kelias divizijas, kurioms vadovautų ne vokiečių generalinis inspektorius, bet Lietuvos kariuomenės vadas[2].

Kovo 22 d. gen. P. Plechavičių iškvietė vermachto Šiaurės armijų grupės vadas feldmaršalas W. Modelis. Pokalbyje dalyvavo vokiečių generolai F. Brämeris, E. Justas ir Ostlando SS ir policijos vadas F. Jeckelnas. Vokiečiai vėl reikalavo: a) ligi gegužės 1 d. duoti 10,5 tūkst. karo talkininkų (15 batalionų), kuriems vadovautų vokiečių armijos vadas, o batalionų vadai ir kiti karininkai būtų lietuviai; pirmieji 3–7 batalionai turėjo būti suformuoti iki balandžio 18 d.; b) formuojama 1-oji Lietuvos divizija veikia nuo Lietuvos į rytus esančiame Šiaurės fronto sektoriuje; c) šias formuotes organizuoja Lietuvos ginkluotųjų pajėgų generalinis inspektorius. Vietinė rinktinė ir toliau lieka savo uždavinių vykdyti. Generalinių inspektoriumi turėjo tapti gen. P. Plechavičius.

Generaliniai tarėjai kovo 24 d. šias sąlygas priėmė[3]. Pradėta sudarinėti visų 1915–1924 m. gimusių vyrų sąrašus būsimajai mobilizacijai. Sąrašai privalėjo būti įteikti apskričių komendantams iki balandžio 12 d. LVR vadas spaudoje pranešė apie kadrinių ir atsargos karininkų registraciją apskričių komendantūrose iki balandžio 10 d.

---

[1] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 148–149.

[2] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944 03 10, Nr. 10(24), p. 3.

[3] Ibid., 1944 03 24, Nr. 12(26).

Rezistencinė lietuvių spauda, nujausdama vokiečių ketinimus per LVR įvykdyti visuotinę mobilizaciją ir pasiųsti Lietuvos jaunimą į Rytų frontą, pradėjo antimobilizacinę agitaciją. „Laisvės kovotojas" rašė: „Bet kokia mobilizacija, skelbiama vokiečių okupacinės valdžios arba ir dabartinių lietuviškų institucijų, bus neteisiška ir kaipo tokia lietuviams nebūtinai privaloma. Iš viso karinių pastangų reikalu mums tenka pakartoti pagrindinį nusistatymą: 1) lietuviai yra pasiryžę atremti bolševikų pastangas dar kartą grįžti į Lietuvą, 2) tuo tikslu organizuojamos karinės formacijos yra prasmingos, 3) visos lietuviškos karinės pastangos turi būti skiriamos Lietuvos nepriklausomybės atstatymui, vadovaujamos tik pačių lietuvių ir veikiančios tik Lietuvos teritorijoje, Lietuvos sienų gynimui. Kiekvieną karinių pastangų reiškinį mes matuojame ir matuosime tik nepriklausomybės atstatymo prasmingumo mastu"[1].

1944 m. balandžio 6 d. P. Kubiliūnas gen. P. Plechavičiui pranešė A. T. von Rentelno reikalavimą duoti Vokietijos karo pramonei darbininkų (nors kovo 5 d. vokiečiai buvo pažadėję atsisakyti 100 tūkst. Lietuvos darbininkų reicho darbams). Įtampa tarp vokiečių pareigūnų ir LVR vadovybės nuolat didėjo. Balandžio 12 d. gen. P. Plechavičius net išsiuntė atsistatydinimo raštą. Motyvai – vokiečių nuolat laužomi susitarimai ir keliami nauji reikalavimai. Chaosui išvengti generolas pasiūlė demobilizuoti LVR[2].

Balandžio 15–16 d. A. T. von Rentelnas kaltino LVR vadovybę nedraugišku nusistatymu vokiečiams ir delsimu skelbti mobilizaciją. Jis ultimatyviai pareikalavo surinkti 50 tūkst. karo talkininkų, o jei tai nebus įvykdyta, grasino represijomis, tokiomis kaip okupuotoje Lenkijoje (generalinėje gubernijoje)[3]. Dar kovo 18 d. Rygoje buvo sutarta, kad pirmieji 3–7 karo talkininkų batalionai bus suorganizuoti

---

[1] *Laisvės kovotojas*, 1944 03 30, Nr. 24.

[2] *Gen. Povilas Plechavičius*, p. 100.

[3] *Į laisvę*, 1944 04 29, Nr. 7–8 (31).

iki balandžio 18 d., tačiau terminui pasibaigus P. Plechavičius nebuvo suformavęs nė vieno talkininkų bataliono.

1944 m. balandžio 24 d. Vilniuje F. Jeckelnas per O. Urboną pareikalavo perduoti 30 tūkst. vyrų priešlėktuvinei gynybai Vokietijoje[1]. Šlubuojant vokiečių gynybai Rytuose, nacių reikalavimai chaotiškai ir karštligiškai kaitaliojosi. Nacių spaudimas nuolat stiprėjo, ir vis labiau aiškėjo, jog mobilizacijos skelbimas yra neišvengiamas, kitaip grėsė LVR likvidavimas. Savo atsiminimuose gen. P. Plechavičius rašė, kad 1944 m. balandžio mėn. LVR štabas slaptai nuo vokiečių pradėjo organizuoti „Tėvynės saugą“ (saugūnus). Jos nariai buvo Lietuvos šaulių sąjungos aktyvistai, 1941 m. birželio sukilėliai, kiti patriotiškai nusiteikę Lietuvos vyrai. Kiekviename valsčiuje ir mieste buvo kuriamos karininkų vadovaujamos rinktinės, kurios apskrityse jungėsi į batalionus. Jiems vadovavo LVR apskričių komendantai. Saugūnų organizavimui vadovavo apskričių komendantūrose buvę žinių karininkai. Slaptai vyko ir saugūnų ginklavimasis. Buvo numatyta suorganizuoti 75–80 tūkst. saugūnų[2]. Daugumoje apskričių šis darbas buvo pradėtas, ir įsiveržus Raudonajai armijai daugelis organizuojamų saugūnų tapo Lietuvos partizanais. Artėjant mobilizacijos skelbimo dienai P. Plechavičius sukvietė LVR apskričių komendantus į pasitarimą.

„1944 m. balandžio 26 d. sušaukiau komendantų suvažiavimą, – rašo generolas, – neva duoti instrukcijų dėl būsimos mobilizacijos [...]. O tikrumoje komendantai gavo slaptus nurodymus, kad mobilizacija turi nepasisekti, t. y. ją boikotuoti.

Per savo žmones painformavau pogrindžio spaudą, kad ji sukeltų audrą prieš mobilizaciją. Slapti mano agentai buvo pasiųsti į valsčius informuoti jaunimą nestoti ir paaiškinti, kad komendantų žadamos bausmės nebus vykdomos“ [3].

---

[1] *Gen. Povilas Plechavičius*, p. 102.

[2] Ibid., p. 99.

[3] Ibid., p. 103.

Balandžio 28 d. gen. P. Plechavičius paskelbė mobilizaciją. Lietuvių rezistencinė spauda pradėjo agitaciją prieš naująją mobilizaciją. Jau kitą dieną (balandžio 29 d.) laikraštis „Į laisvę“, svarstydamas lietuvių kariuomenės kūrimo reikalą, reziumavo: „Dėl susidariusios padėties po gen. P. Plechavičiaus IV.28 atsišaukimo per radiją pareiškiame: kol nėra patikrinta, kad iš šaukiamųjų bus sudaroma lietuviškos vadovybės vadovaujami visų ginklo rūšių daliniai, skirti Lietuvos teritorijai tik nuo bolševikų naujos invazijos ginti, tol lietuvių tautos giliausias interesas, kad nė vienas pašauktųjų **nestotų**“ [1].

„Nepriklausoma Lietuva“ 1944 m. balandžio 29 d. paskelbė atsišaukimą „Tautiečiai!“ Jame buvo griežtai pasisakyta prieš vokiečių ketinimą mobilizuoti Lietuvoje 30 tūkst. vyrų priešlėktuvinei gynybai Vokietijoje. „Mūsų visų šventa pareiga yra laikytis mūsų teisės: **pasilikti Lietuvoje Tėvynės prisikėlimui**. Kiekvienas, kurį mobilizacija paliečia, ir kiekvienas, kuris tariamai įpareigojamas mobilizaciją vykdyti, – **turi pilną teisę**, saugomą tarptautinių nuostatų, ir **tautinę pareigą,** saugomą lietuvio proto ir širdies, mobilizacinių **įsakymų nevykdyti**. Kas kitaip elgsis, kas blaškys kitus ar pats vyks iš Lietuvos, tas mažins Lietuvių Tautos atsparumą būsimai priešbolševikinei gynimosi kovai, tas silpnins bendrą Lietuvių Tautos ir Valstybės Laisvės žygį“ [2].

Kaip ir buvo galima tikėtis, naujoji mobilizacija (1915–1924 m. gimę vyrai ir visi 1910–1919 m. gimę karininkai) žlugo. Registravosi 3–5 proc. šaukiamojo amžiaus vyrų, iš jų daugelis buvo netinkamos sveikatos[3]. Lietuvos jaunimas nenorėjo tarnauti vokiečiams nei Rytų, nei Vakarų fronte. Alytuje 1944 m. gegužės 12 d. privalėjo registruotis 134 vyrai, atvyko 10, o paimta buvo 7 vyrai; gegužės 13 d. Alytuje šaukta 150, atvyko 36, paimta 25; Birštone gegužės 9 d. įvykusios

---

[1] *Į laisvę*, 1944 04 29, Nr. 7–8(31).

[2] *Nepriklausoma Lietuva*, 1944 04 29, Nr. 8(44).

[3] H. Žemelis, *Okupantų replėse*, Bad Wörishofen, 1947, p. 87.

registracijos duomenys atitinkamai 150, 8, 5[1]; Babtuose (Kauno apskr.) gegužės 9 d. buvo pašaukta 100 vyrų, atvyko 11, paimta 3; gegužės 10 d. vėl šaukta 100, atvyko 50, paimta 15[2]. Be keleto išimčių, panašūs registracijos rezultatai buvo daugumoje Lietuvos apskričių. Daugelis užsiregistravusių vyrų buvo skiriami į priešlėktuvinės artilerijos tarnybą. 1944 m. pavasarį LVR batalionų dislokacija ir numeracija buvo tokia: 241-asis – Panevėžyje, 242-asis – Šiauliuose, 243-iasis – Kaune, 301-asis batalionas – Ašmenoje, 302-asis – Ukmergėje, 303-iasis – Trakuose, 304-asis – Kalvarijoje, 305-asis – Eišiškėse, 306-asis – Vilniuje, 307-asis – Rokiškyje, 308-asis – Alšėnuose, 309-asis – Varėnoje, 310-asis – Jašiūnuose ir Marijampolės karo mokykla[3]. Mobilizacijai žlungant nauju SS ir policijos vadu Lietuvoje vietoj gen. mjr. Harmo buvo paskirtas SS brigadefiureris Hintze. Gen. S. Raštikis savo memuaruose rašė, kad prieš pat rinktinės likvidavimą jį buvo pakvietęs gen. P. Plechavičius, kuris savo štabe svarstė gautą vokiečių reikalavimą siųsti lietuvius į Vakarų frontą. „Aš buvau pakviestas pareikšti savo nuomonės tuo reikalu. Tada aš aiškiai pasakiau, kad mes negalime siųsti savo vyrų prieš anglosaksus, iš kurių tikimės išsigelbėjimo savo tėvynei, ir patariau priešintis vokiečių reikalavimui. Vietinės rinktinės vadovybė taip ir padarė, ir greit po to įvyko kruvina drama“ [4].

Gen. P. Plechavičius prisimena paskutines LVR gyvavimo dienas ir jos likvidavimo priežastis:

„1944 m. gegužės 9 d. gavau 1944 m. gegužės 8 d. datuotą ir to paties Hinze's [...] pasirašytą raštą, kad Jeckeln'o įsakymu iš 1944 m. balandžio 15 d. (o visą laiką tylėta, kad būtų paskelbta mobilizacija ir kad batalionai būtų įvesti į Vilniaus kraštą!!!):

---

[1] LCVA, f. R-675, ap. 1, b. 11, l. 1, 4–5.

[2] Ibid., b. 10, l. 10–11.

[3] Žr.: ibid., f. R-675, ap. 1, b. 31.

[4] S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 359.

1) septyni batalionai, esantieji Vilniaus krašte, pereina Jeckeln'o žinion,

2) visi kiti batalionai, o taip pat lietuviški miestų ir apskričių komendantai su komendantūromis pereina sričių komisarų žinion;

3) visi batalionai pavadinami „pagalbiniais policijos batalionais" ir jiems suteikiama „garbė" vilkėti vokiečių SS policijos uniforma ir sveikintis pakeliant ranką.

Aš tuoj daviau Vilniaus krašto batalionams kontrįsakymą išeiti iš kautynių (susirėmimo su lenkais) ir grįžti į vietoves, kurios buvo paskirtos pirmuoju mano įsakymu, ir vykdyti tik mano įsakymus. Tuoj iššaukiau Karo Mokyklos viršininką ir įsakiau jam kuo greičiausiai paleisti namo kariūnus, kurių buvo per 1,800 ir beveik visi neginkluoti" [1].

Hintze's kviečiamas, gen. P. Plechavičius atsisakė pas jį vykti ir pasiuntė rinktinės štabo viršininką plk. O. Urboną, kad perduotų, jog LVR pavertus SS daliniais jis „nemato reikalo vesti dar bet kokias derybas ir atvykti į posėdį atsisako" [2]. „Toliau pranešu, – rašė O. Urbonas, – kad generolas yra pareiškęs, jog jis policijoj [turima galvoje SS – *A. B.*] niekuomet netarnavo, tad nemano ir dabar pereiti šion tarnybon. Jis laiko savo vaidmenį baigtu ir štabą apleido. Iš savo pusės pareiškiau, kad aš esu tokio pat nusistatymo [...]. Kitą dieną Hinzė vėl kviečia generolą ir mane į posėdį. Generolas vėl neina. [...] Generolas man nurodė, kad tokiu atveju pareikalauti iš Hinze raštiško minėto rašto [dėl LVR pavertimo SS batalionais – *A. B.*] atšaukimo. Aš reikalauju – ir Hinzė sutinka. Ir iš tikrųjų jis atsiuntė į štabą raštą, kad anksčiau minėtas raštas laikinai neturi būti vykdomas" [3].

LVR štabas atsisakė vykdyti nacių reikalavimus, kadangi pašauk-

---

[1] *Gen. Povilas Plechavičius*, p. 107.

[2] O. Urbonas, „Lietuvos vietinė rinktinė 1944 m.", *Karys*, 1952, Nr. 3(1276), p. 72.

[3] Ibid., p. 42.

ti tarnauti Lietuvoje vyrai, kaip rašo Henrikas Žemelis, vienu plunksnos mostu buvo padaryti policininkais ir priskirti SS žinion.

Hintze, pasitaręs su Ostlando SS ir policijos vadu F. Jeckelnu, nutarė likviduoti besispyriojantį LVR štabą ir išformuoti pačią rinktinę.

Gegužės 15 d. gen. P. Plechavičius ir plk. O. Urbonas buvo pakviesti į SS štabą ir ten suimti. „Popiet prie VR štabo didžiausiu greičiu privažiavo du dengti sunkvežimiai, iš kurių iššoko kelios dešimtys ligi dantų ginkluotų gestapininkų ir įsiveržė į Kauno komendantūros ir štabo patalpas. Visi buvo nuginkluoti. Karininkai atskirti nuo puskarininkių ir karėivių ir suvaryti į atskirą patalpą. Po to atvyko SS ir policijos vadai Ostlandui ir Lietuvai – Jeckeln ir Hintze. Vienas jų pasakė kalbą [F. Jeckelnas – *A. B.*], kurioje štabo karininkai buvo išplūsti politikieriais, sabotažnikais bei banditais, kuriems buvusi duota proga įrodyti savo ištikimybę Didžiajam Reichui, tačiau jie vokiečius nuvylę, todėl vieni jų būsią sušaudyti, o kiti išvežti į koncentracijos stovyklas“ [1].

LVR štabo ir Kauno komendantūros puskarininkiai bei kareiviai buvo paleisti, o karininkai (23 žmonės) nugabenti į gestapo rūmus. Prasidėjo LVR batalionų nuginklavimas ir nacių represijos. Gegužės 16 d. buvo paskelbtas F. Jeckelno įsakymas:

„Naujai pastatyti lietuvių policijos daliniai (Vietinės rinktinės daliniai) nereiškė noro kariauti ir be kovojimo metė ginklus. Jų vadas gen. Plechavičius ruošė sąmokslą. Todėl tolesnėmis karo sąlygomis lietuvių policijos batalionai (V. Rinktinės daliniai) netinkami. Ir todėl nuo šios dienos V. Rinktinės daliniai bus suimti ir nuginkluoti. Tuo tarpu vyrai bus pervesti į aviacijos kovojimo batalionus.

Tuose batalionuose lietuviai gaus aviacijos uniformas ir bus kaip vokiečiai kariai laikomi, maitinami ir atliks Vokietijos aerodromuose jiems skirtus uždavinius.

---

[1] *Į laisvę*, 1944 05 17, Nr. 9(32).

Kas dezertyruos, tas ir savo namiškių gyvybę stato pavojun. Kas nuo savo dalinių pasišalins arba dezertyruos, bus du šeimos nariai suimti ir visas turtas konfiskuotas“ [1].

Gegužės 16 d. vokiečiai Marijampolėje likvidavo LVR karo mokyklą. Daugumas kariūnų, gavę gegužės 12 d. LVR vado įsakymą išsiskirstyti, buvo paleisti namo, tačiau komendantūros dalinys ir keli atsitiktinai likę kariūnai pasipriešino. Tarp lietuvių ir puolančių vokiečių įvyko susišaudymas[2]. Žuvo 4–5 LVR kariūnai[3]. Gegužės 17, 18 ir 21 d. vokiečiai Vilniuje ir Marijampolėje sušaudė 84 LVR karius[4].

Suimtas LVR štabas (23 karininkai) gegužės 16 d. buvo išsiųstas į Salaspilio koncentracijos stovyklą netoli Rygos. Pakeliui į stovyklą pavyko pabėgti LVR štabo mobilizacinio skyriaus viršininkui plk. A. Šovai. Raudonajai armijai artinantis prie Rygos, o vėliau – prie Liepojos, suimtieji LVR štabo karininkai buvo paleisti arba pabėgo[5].

Nuginklavus Vilniaus krašte buvusius LVR batalionus į Salaspilio koncentracijos stovyklą buvo išvežti dar 28 rinktinės karininkai (daugiausia leitenantai). Iš viso Salaspilyje kalėjo 52 rinktinės karininkai[6].

106 Vietinės rinktinės kariūnai buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą, 983 jos kareiviai – į Oldenburgo koncentracijos stovyklą[7].

Bostono „Lietuvių enciklopedija“[8] rašo, kad iš 10 tūkst. LVR

---

[1] Cit. iš: S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, Chicago, 1982, p. 365.

[2] *Į laisvę*, 1944 05 17, Nr. 9(32).

[3] *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 167.

[4] *Lietuvių fronto biuletenis*, 1944 05 27, Nr. 20(34), p. 53–54.

[5] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 179.

[6] H. Žemelis, *Okupantų replėse*, p. 116, 129, 134.

[7] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 59–61; ibid., b. 106, l. 1–2, 9–11.

[8] *LE*, t. 34, p. 40.

karių 3,5 tūkst. buvo suimta ir išvežta į Vokietiją, į priešlėktuvinės gynybos tarnybą. Gen. P. Plechavičiaus teigimu, vokiečiams pavyko nuginkluoti tik keturis rinktinės batalionus, o kiti su ginklais ir amunicija pasitraukė į miškus arba grįžo namo[1].

Kaune buvęs rinktinės dalinys išsibėgiojo be ginklų, o Šiaulių, Panevėžio, Kėdainių, Rokiškio ir kitų vietovių rinktinės įgulos išsiskirstė su ginklais. Taip baigėsi trumpa ir tragiška Lietuvos vietinės rinktinės istorija.

Nacių represijos prieš LVR sukėlė didelį lietuvių visuomenės nerimą ir pasipiktinimą. Iki tol kai kurie sluoksniai dar pasitikėjo vokiečiais ir galimybe su jais susitarti dėl Lietuvos kariuomenės organizavimo bei bendros gynybos nuo Raudonosios armijos, tačiau kai jie žiauriai likvidavo LVR, galutinai sugriuvo bet koks pasitikėjimas jais. Lietuvių rezistencinė spauda pasmerkė nacių susidorojimą su rinktine, tačiau ir toliau ragino nepasiduoti provokacijoms ir susilaikyti nuo atviros ginkluotos kovos. „Laisvės kovotojas“ rašė: „Šis vokiečių okupantų pasielgimas su Rinktine kaip tik parodo, kad jie tikėjosi susimobilizavusius lietuvius vyrus kovai su banditais Lietuvoje suktu būdu panaudoti savo tikslams, kai tas nepasisekė – ėmėsi hitlerininkams įprasto smurto priemonių. Bet tai lietuvių tautos neturi bauginti. Priešingai – ir toliau reikia kietai laikytis ir nepaklusti bet kokiems vokiečių užmanymams, mobilizaciniams ar panašiems. Lietuviai turi palikti Lietuvoje ir iš savo žemės niekur neiti“[2].

1944 m. gegužės 27 d. Hintze paskelbė įsakymą pasislėpusiems LVR kariams iki 1944 m. birželio 10 d. atiduoti turimus ginklus, amuniciją ir kitus karo reikmenis. Nepaklusiantiems šiam įsakymui buvo grasoma griežtomis bausmėmis. Tačiau į šiuos reikalavimus niekas nereagavo. Žlungantis nacių okupacinis režimas vis dar bandė

---

[1] Žr.: *Gen. Povilas Plechavičius*, p. 109.

[2] *Laisvės kovotojas*, 1944 05 15, Nr. 26.

vykdyti naujas mobilizacijas. Gegužės 16 d. buvo įsteigtas naujas mobilizacinis štabas, kuriam ėmė vadovauti plk. A. Birontas, rėmęs visas hitlerininkų mobilizacijas Lietuvoje. 1944 m. birželio 10 d. P. Kubiliūnas išleido potvarkį „Dėl šaukimo karo tarnybon“. Šiuo potvarkiu buvo numatyta registruoti visus buvusius Lietuvos kariuomenės karininkus bei karo valdininkus ir visus šaukiamojo amžiaus (gimusius 1915–1924 m.) vyrus. Vengiančiuosius mobilizacijos žadėta bausti mirtimi, o lengvesniais atvejais – sunkiųjų darbų arba paprastu kalėjimu. Skelbta, kad pašauktieji būsią pavaldūs vokiečių karinei jurisdikcijai[1]. Tačiau prisimindami tragišką LVR patyrimą ir artėjant į pabaigą nacių okupacijai niekas į P. Kubiliūno potvarkį nereagavo. Žlungantis režimas neturėjo jėgų ir laiko naujoms lietuvių vyrų gaudynėms ir represijoms rengti.

Visos nacių pastangos įvykdyti Lietuvoje masinę mobilizaciją ir kuo daugiau žmonių išsiųsti į frontą bei darbus buvo mažai sėkmingos arba visai sužlugo. 1943–1944 m. mobilizacijų metu naciams nepavyko sumobilizuoti bent divizijos dydžio karinių pajėgų ir pasiųsti jų į Rytų arba Vakarų frontą. Kiek geriau okupantams sekėsi vežti Lietuvos žmones darbams į reichą, tačiau tai buvo padaryta ne pačių Lietuvos gyventojų noru, bet okupacinio režimo ir kolaborantų prievarta. Lietuvių ir nacių susidūrimas dėl mobilizacijų ir Lietuvos jaunimo likimo baigėsi Lietuvos žmonių ir lietuvių rezistencijos pergale.

6. Reicho darbo tarnyba

Nacionalsocialistinė jaunimo auklėjimo organizacija – Reicho darbo tarnyba (RDT) Vokietijoje buvo įsteigta 1934 m. Jai vadovavo A. Hitlerio bendražygis Konstantinas Hierlas. Nuo 1935 m. birželio

[1] *Naujoji Lietuva*, 1944 06 17, Nr. 143 (914).

visi Vokietijos jaunuoliai privalėjo metus tarnauti RDT. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, į RDT buvo imami ir „rasės atžvilgiu tinkami“ Vokietijos nukariautų kraštų jaunuoliai. Lietuvos spaudoje 1942 m. prasidėjo intensyvi agitacija už Lietuvos jaunuolių stojimą į RDT – „garbės tarnybą“. RDT tikslas – „įtraukti parinktus vietinius jaunuolius į nacionalsocialistinę organizaciją, kad būtų galima juos suvokietinti“[1]. 1941 m. gruodžio 23 d. Rytų krašto reicho komisaro instrukcijos generaliniams komisarams dėl verbavimo į RDT rašoma, kad už jaunuolių verbavimą į šią organizaciją buvusiose Baltijos valstybėse yra atsakingas generalinis darbo vadas Eisenbeckas. 1920, 1921 ir 1922 m. gimusių jaunuolių verbavimas turi vykti 1942 m. sausio 10–31 d. Verbuojant turi būti kreipiamas dėmesys į politinį patikimumą ir paslankumą germanizacijai. Nuo 1941 m. gruodžio 20 d. iki 1942 m. sausio spaudoje reikia sustiprinti agitaciją už RDT aiškinant visuomenei jos tikslus ir pranašumus. Po verbavimo akcijos turi būti tikrinamas užverbuotų jaunuolių politinis ir moralinis patikimumas. Nuo 1942 m. vasario 15 iki kovo 20 d. vykdoma užverbuotųjų mobilizacija ir 1942 m. pavasarį užverbuoti į RDT vyrai išvežami į Vokietiją[2].

1942 m. pradžioje į Kauną atvyko Vokietijos RDT vadai Hukfeldas ir Ulrichas[3]. Jie organizavo Lietuvos jaunuolių verbavimą į RDT. 1942 m. vasarą RDT vadai veikė prie visų Lietuvos apygardų komisarų. Spaudoje prasidėjo agitacija už stojimą į RDT.

Kauno dienraštis „Į laisvę“ 1942 m. sausio 10 d. paskelbė H. Lohse's kvietimą stoti lietuvius į RDT: „Reicho darbo tarnyba 1942 m. pavasarį telkia savanorius iš Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinių sričių. Tuo būdu jauniems vyrams, gimusiems 1920–1922 m., duo-

---

[1] Cit. iš: K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 45.

[2] Rytų krašto reicho komisaro 1941 12 23 rašto generaliniam komisarui Rygoje, Kaune ir Taline nuorašas, LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 3, l. 14–16.

[3] *Naujoji Lietuva*, 1942 04 12, Nr. 86.

dama proga tarnauti Reicho darbo tarnybos eilėse. [...] Kandidatai, kurie nori įsipareigoti Reicho darbo tarnybai, turi iki 1942 m. sausio 31 d. užsirašyti pas sričių komisarus, o jų telkimas gali būti atliktas dar 1942 m. balandžio mėn. [...] Registracijos biuras Kaune yra Daukanto 13, II aukšt.“[1] RDT jaunuoliai dažniausiai dirbdavo įvairius lauko ir kelių taisymo darbus, buvo grūdinami sportu ir „nacionalsocialistine pasaulėžiūra“. Stojantiesiems į RDT būdavo žadama viena savaitė atostogų po šešių mėnesių darbo. Savanorius verbuoti privalėjo Lietuvos „savivaldos“ įstaigos: miestų burmistrai, apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai.

Pirmasis RDT savanorių kontingentas (666 jaunuoliai) buvo išsiųstas iš Kauno 1942 m. balandžio 10 d.[2] Vilniaus RDT verbavimo vado rašte (1942 m. vasario 17 d.) pažymėta, kad iš Vilniaus apygardos į RDT įstojo 118 jaunuolių[3].

„Kario“ žurnalas 1942 m. birželio 6 d. paskelbė straipsnį apie Lietuvos RDT jaunuolius. Jame rašoma: „Šiomis dienomis atsilankė pas Pirmąjį Generalinį Tarėją gen. Kubiliūną vokiečių Darbo Tarnybos vadas p. Utemark ir perdavė vokiečių Darbo Tarnybos Vyriausiojo vado p. Hierl gen. Kubiliūnui asmeninę, o taip pat Darbo Tarnybos šeimoms, bendrą padėką. Drauge p. Utemark pareiškė, kad Vokietijoje Darbo Tarnybai Lietuvoje ruošiama iš viso 680 lietuvių vyrų. Visi Darbo Tarnybai ruošiami vyrai gyvena vidurio Vokietijoje drauge su vokiečių Darbo Tarnybai numatytais vyrais. [...] Po vienerių metų, pareiškė p. Utemark, jie grįš atgal į Lietuvą ir bus Darbo Tarnybos vadovais. Tuo tarpu jie rūpinasi Darbo Tarnybos mokslu ir praktika“[4]. Kaip žinoma, šioje tarnyboje mokslu buvo

---

[1] *Į laisvę*, 1942 01 10, Nr. 8.

[2] *Naujoji Lietuva*, 1942 04 12, Nr. 86.

[3] RDT verbavimo vadovo prie Vilniaus miesto komisaro 1942 02 17 raštas Vilniaus socialamto viršininkui, LCVA, f. R-626, ap. 1, b. 14, l. 363.

[4] *Karys*, 1942 06 24, Nr. 24, p. 6.

vadinama nacionalsocialistinių dogmų kalimas, o praktika – griovių kasimas ir fiziniai pratimai.

1942 m. birželio mėn. reicho komisaras H. Lohse paskelbė dar vieną šaukimą į RDT. Kiekviena apskritis iki 1942 m. rudens privalėjo surinkti po 100 savanorių. Į RDT šį kartą buvo verbuojami 1921–1924 m. gimę vaikinai ir 1923 m. gimusios merginos. Ypač buvo raginami gimnazijų abiturientai ir kaime atostogaujantys studentai[1].

1942 m. rugpjūčio 27 d. darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas J. Paukštys paskelbė potvarkį dėl privalomos RDT 1921–1924 m. gimusiems abiturientams. Nevykdantiesiems šios „savanoriškos" tarnybos grasinta dvejų metų priverčiamųjų darbų stovykla[2].

Lietuvos generalinis komisaras A. T. von Rentelnas apygardų komisarams pranešė, kad 1942 m. spalio 15 d. iš Rytų krašto į RDT numatoma išsiųsti 2160 vaikinų ir 400 merginų. 1942 m. spalio mėn. iš Kauno apygardos į Vokietiją buvo išvežta 400 RDT „savanorių"[3]. Panevėžio apygardos RDT verbavimo vadovas Dreseris 1942 m. gruodžio 15 d. Panevėžio apskrities viršininkui pranešė: „Antrosios verbavimo akcijos daviniai Jūsų apskrity buvo patenkinami. Iš Panevėžio apskrities užsiregistravo 116 savanorių, iš kurių 16, deja, į apžiūrėjimą neatvyko. 90 vyrų laike apžiūrėjimo buvo priimta ir spalio mėn. 13 d. pašaukta. 8 vyrai šaukimo įsakymų nevykdė be pateisinamų priežasčių. Jie, savaime suprantama, buvo pristatyti nubaudimui. 1942.10.13 iš Panevėžio apskrities į Reichą išvyko 82 vyrai, kurie paskirstyti į sekančius dalinius [...]"[4]. Prasidėjus trečiajam verbavimui Panevėžio apskričiai buvo skirta iki 1943 m. vasario 10 d.

---

[1] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, p. 50.

[2] Ibid.

[3] Ibid., p. 51.

[4] RDT verbavimo vadovo prie Panevėžio apygardos komisaro 1942 12 15 raštas Panevėžio apskrities viršininkui, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 21, l. 10.

pristatyti 98 „savanorius“ į RDT, tačiau iki kovo 9 d. į šią tarnybą užsirašė tik keturi žmonės[1].

Pagal Ostlando reicho komisaro 1943 m. gegužės 7 d. potvarkį Panevėžio apygarda privalėjo pristatyti į RDT 700 1925 m. gimusių jaunuolių[2].

Lietuvos jaunuolių verbavimas į RDT, kaip ir kitos hitlerinės mobilizacijos, buvo prastai vykdomas. Kasmet vis sunkiau buvo rasti savanorių į RDT, dėl to okupacinė valdžia grasino nestojantiesiems į ją priverčiamųjų darbų stovykla. Lietuvos administracija taip pat nelabai uoliai verbavo jaunimą į šią nacių tarnybą.

RDT darbo vadas Kaune Alytaus apskrities viršininkui pranešė (1942 m. rugpjūčio 1 d.) apie silpną agitavimą stoti į RDT: „Priežastis, kad taip mažai žinoma apie Reicho Darbo Tarnybą, glūdi ir tame, kad nusiųsti plakatai kai kuriuose valsčiuose nebuvo visiškai iškabinti, tik gulėjo sau lentynose. Viename valsčiuje radau 28 štukas plakatų, kurie sudulkėję gulėjo lentynose vieton to, kad juos iškljijuoti viešai [...]“[3].

Lietuvos jaunimas RDT boikotavo kaip ir lietuvių SS legioną, priverstinius darbus Vokietijoje ir stojimą į pagalbinius vermachto batalionus. Lietuvių pogrindinė antinacinė spauda aiškino Lietuvos jaunimui nacionalsocialistinę RDT esmę ir agitavo nestoti į šią organizaciją. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Laisvės kovotojas“ 1942 m. spalio 8 d. stojančiuosius į RDT įspėjo: „Tiems Jaunosios Lietuvos išdavikams patariame dar apsigalvoti. Atlikę Arbeitsdienstą [darbo tarnybą – *A. B.*] jaunuoliai Nepriklausomoje Lietuvoje bus prievarta padaryti durpių darbininkais“[4].

---

[1] Panevėžio apskrities viršininko 1943 03 09 raštas RDT verbavimo vadovui Panevėžyje, ibid., l. 33.

[2] Panevėžio apygardos komisaro 1943 06 12 raštas apskričių viršininkams ir valsčių viršaičiams, ibid., l. 78.

[3] Ibid., f. R-1563, ap. 4, b. 1, l. 222.

[4] *Laisvės kovotojas*, 1942 10 08, Nr. 1.

1943 m. kovo 1 d. „Laisvės kovotojas“ paskelbė žinutę apie „Tradicinę buvusių Reicho Darbo Tarnybos vyrų sąjungą“ ir pasmerkė su vokiečiais bendradarbiaujančius lietuvius:

„Š. m. vasario mėn. 18 d. Crameris (Kauno m. komisaras) surošė Kaune „Tradicinės lietuvių buv. RDT vyrų sąjungos“ steigimo iškilmes. Sąjungos pagrindinis tikslas yra „tolimesnis RDT tradicijų plėtojimas“ ir „tikėjimas Fiureriu“ [...]

Taigi vokiečiai po nevykusio mėginimo įsteigti Lietuvoje sau paklusnią jaunimo organizaciją griebėsi kitos priemonės: grįžusius iš RDT vyrus lietuvius suburti į vokišką organizaciją, kad tuo būdu (jie) turėtų sau paklusnius vergus. [...] Visos sąjungos Lietuvoje vadas bus Generalkomisaras Renteln, o Kauno vadas – Cramer. Čia pat Crameris pasirinko sau patikimus buv. RDT vyrus (parsidavėlį Jagužanskį ir dar du „stachanoviečius“ – Sadauską ir Levicką) kaip tos sąjungos valdybą. [...]

Čia tenka konstatuoti malonų faktą, kad tose vokiškose „iškilmėse“ dalyvavo labai mažas buv. RDT vyrų skaičius. [...]

Ryšium su tuo bus artimiausiu laiku paskelbtos lietuvių visuomenei pavardės tų lietuvių, buv. RDT vyrų, kurie, matydami vokiečių tikslus, puolė jiems į glėbį“ [1].

Lietuvių fronto laikraštis „Į laisvę“ 1943 m. balandžio 1 d. išspausdino straipsnį „Reicho darbo tarnyba“. Jame rašoma:

„Abiturientai jau raginami registruotis pavasariniam ėmimui į Reicho Darbo Tarnybą, arba RDT. Tai grynai vokiška, nacionalsocialistinė, priverstinė darbo tarnyba, kurioj kiekvienas jaunas vokietis 6 mėn. turi dirbti fizinį darbą.

Lietuvių jaunimas į ją traukiamas šiais sumetimais: 1) įskiepyti nacionalsocialistinę ideologiją ir prikalbinti stoti į vokiečių kariuomenę; 2) iš jos sugrįžusius paversti vokiečių agentais Lietuvoje.

Šią žiemą iš RDT paleistų žiniomis, lietuviai nuolatos buvo

---

[1] Ibid., 1943 03 01, Nr. 5.

įžeidinėjami, vadų koliojami, spardomi, apstumdomi, o neretai ir į veidą mušami. Politinių auklėjimo pamokų metu buvo įrodinėjamas vokiškosios kultūros aukštumas, o lietuviškosios nepakankamumas, su pagieža primenami Žalgirio ir Klaipėdos įvykiai ir t. t. [...] RDT baigiant, lietuviams buvo pasiūlyta stoti į SS dalinius. Tačiau visi prašėsi paleidžiami į Lietuvą, į kurią sugrįžę buvo perimti sričių komisarų ir raginami stoti į vokiškas įstaigas, ypačiai į policiją ar gestapą. Sutikusieji tučtuojau buvo aprūpinami padidintom normom ir geresnėmis butais. Iš Kauno m. ir srities keliolika įstojo į policiją, o keli jau tarnauja gestape. Tačiau daugumas atsisakė nuo vokiečių privilegijų ir sugrįžo į savo tėviškes“[1].

Švietimo vadyba išsiuntinėjo į gimnazijas ir mokytojų seminarijas raštus, kuriuose buvo klausiama, ar yra norinčiųjų stoti į RDT. Atsakymai buvo panašūs į šį Ukmergės mokytojų seminarijos atsakymą: „Su šiuomi siunčiu Departamentui mano vedamos mokytojų seminarijos mokinių sudarytą sąrašą ir pranešu, kad iki š. m. balandžio mėn. 1 d. į darbo tarnybą ir į Wermachtą dar niekas nebuvo įsiregistravęs, todėl ir blankai grąžinami neužpildyti“ [2].

Gimnazijų direktoriai, nepaisydami nacių reikalavimų, pasirašinėjo brandos atestatus jaunuoliams, neatlikusiems Reicho darbo tarnybos. Iš įvairių Lietuvos vietovių buvo gaunami pranešimai, kad Lietuvos jaunuoliai nenoriai stoja į RDT. 1943 m. balandžio 15 d. „Ateitis“ rašė, kad nuo 1943 m. balandžio 1 d. į RDT bus registruojamos ir 1923–1925 m. gimusios merginos. Į darbą jos būsiančios paimtos rudenį. Gimnazijų direktoriai jaunuolių nestojimą į RDT dangstė įvairiomis pramanytomis priežastimis, teisinosi Švietimo vadybos instrukcijų stoka, moksleivių atostogomis. Vilniaus II mergaičių gimnazijos direktorė teisinosi, kad 41 mergaitė neatvyko į

---

[1] *Į laisvę*, 1943 04 01, Nr. 5.

[2] Ukmergės mokytojų seminarijos 1943 05 15 raštas Nr. 166 Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamentui, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 1046, l. 33.

įžeidinėjami, vadų koliojami, spardomi, apstumdomi, o neretai ir į veidą mušami. Politinių auklėjimo pamokų metu buvo įrodinėjamas vokiškosios kultūros aukštumas, o lietuviškosios nepakankamumas, su pagieža primenami Žalgirio ir Klaipėdos įvykiai ir t. t. [...] RDT baigiant, lietuviams buvo pasiūlyta stoti į SS dalinius. Tačiau visi prašėsi paleidžiami į Lietuvą, į kurią sugrįžę buvo perimti sričių komisarų ir raginami stoti į vokiškas įstaigas, ypačiai į policiją ar gestapą. Sutikusieji tučtuojau buvo aprūpinami padidintom normom ir gerais butais. Iš Kauno m. ir srities keliolika įstojo į policiją, o keli jau tarnauja gestape. Tačiau daugumas atsisakė nuo vokiečių privilegijų ir sugrįžo į savo tėviškes"[1].

Švietimo vadyba išsiuntinėjo į gimnazijas ir mokytojų seminarijas raštus, kuriuose buvo klausiama, ar yra norinčiųjų stoti į RDT. Atsakymai buvo panašūs į šį Ukmergės mokytojų seminarijos atsakymą: „Su šiuomi siunčiu Departamentui mano vedamos mokytojų seminarijos mokinių sudarytą sąrašą ir pranešu, kad iki š. m. balandžio mėn. 1 d. į darbo tarnybą ir į Wermachtą dar niekas nebuvo įsiregistravęs, todėl ir blankai grąžinami neužpildyti" [2].

Gimnazijų direktoriai, nepaisydami nacių reikalavimų, pasirašinėjo brandos atestatus jaunuoliams, neatlikusiems Reicho darbo tarnybos. Iš įvairių Lietuvos vietovių buvo gaunami pranešimai, kad Lietuvos jaunuoliai nenoriai stoja į RDT. 1943 m. balandžio 15 d. „Ateitis" rašė, kad nuo 1943 m. balandžio 1 d. į RDT bus registruojamos ir 1923–1925 m. gimusios merginos. Į darbą jos būsiančios paimtos rudenį. Gimnazijų direktoriai jaunuolių nestojimą į RDT dangstė įvairiomis pramanytomis priežastimis, teisinosi Švietimo vadybos instrukcijų stoka, moksleivių atostogomis. Vilniaus II mergaičių gimnazijos direktorė teisinosi, kad 41 mergaitė neatvyko į

---

[1] *Į laisvę*, 1943 04 01, Nr. 5.

[2] Ukmergės mokytojų seminarijos 1943 05 15 raštas Nr. 166 Švietimo vadybos Vidurinio ir pedagoginio mokslo departamentui, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 1046, l. 33.

RDT, nes nesuprato, kada vyks registracija, kai kurių prasta sveikata, jos yra nepakeičiamos tėvų ūkiuose ir pan. Prienų gimnazijos direktorius aiškino, kad 49 mokiniai nesiregistravo dėl „susidariusios krašte nuotaikos“. Trakų gimnazijos direktorius rašė: „Paskelbus 1919–1924 m. gimusių registraciją, matyt, kilo mokinių tarpe panika, nes minėtais metais gimęs ne tik nė vienas mokinys neatvyko į mokyklą, bet ir pora berniukų artimo amžiaus“[1].

Naujosios Vilnios burmistras Maskoliūnas 1942 m. sausio 31 d. Vilniaus apskrities viršininkui rašė, kad „savanorių į Reicho Darbo Tarnybą N. Vilnios mieste ir jos ribose nėra“[2].

Vilniaus miesto apygardos komisariatas 1943 m. rugpjūčio 25 d. pranešė Vilniaus miesto policijai apie vienuolika Vilniaus jaunuolių, birželio 18 d. neatvykusių į RDT patikrinimą. Toliau prašoma minėtuosius jaunuolius surasti ir pristatyti Vilniaus arbaitsamtui[3].

Vilniaus miesto policijos Rytinės apylinkės vadas 1943 m. spalio 5 d. miesto policijos vadui pranešė: „Pristatau ir pranešu, kad šaukimai į Reicho Darbo Tarnybą neįteikti Umbražiūnui Broniui, Pulkauninkui Vytui, Kubiliui Juozui ir Gražučiui Vytautui. Gautomis žiniomis, minėti nesurasti ir kur jie gyvena, čia žinių negauta“[4]. RDT šaukimo nepavyko įteikti ir vilniečiui Albinui Mailai, nes jis, kaip ir daugelis tokiu atveju, „buvo išvykęs nežinomu adresu“[5].

Vilniaus miesto 2-osios policijos nuovados viršininkas 1943 m. spalio 18 d. miesto policijos Vakarinės apylinkės vadui pranešė, jog

---

[1] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova...*, p. 153.

[2] Naujosios Vilnios burmistro 1942 01 31 raštas Nr. 282/505 Vilniaus apskrities viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 6, l. 9.

[3] Vilniaus miesto apygardos komisariato 1943 08 25 rašto Vilniaus m. policijai nuorašas, ibid., f. R-691, ap. 1, b. 60, l. 617.

[4] Vilniaus m. policijos Rytinės apylinkės vado 1943 10 05 raportas Vilniaus m. policijos vadui, ibid., f. R-689, ap. 1, b. 51, l. 780.

[5] Vilniaus m. policijos 2-osios nuovados viršininko 1943 10 26 raportas Vilniaus m. policijos Vakarinės apylinkės vadui, ibid., l. 837.

grąžina „neįteiktą Reicho Darbo Tarnybos šaukimą ir praneša, kad pilietis Gaidys Romualdas nesurastas ir kur jis galėtų dabartiniu metu rastis, žinių negauta. Kiek patirta, jis šiuo metu slapstosi, bet kur prisilaiko, neišaiškinta“ [1].

Grįžusius iš RDT jaunuolius buvo stengiamasi padaryti uoliais nacionalsocializmo ideologijos skleidėjais ir okupacinio aparato valdininkais. Atitarnavusieji RDT buvo skiriami dirbti į vokiečių ir lietuvių saugumą, policijos batalionus, arbaitsamtus ir kitas okupacines įstaigas. Tačiau dauguma RDT „savanorių“, grįžusių iš Vokietijos, nebenorėjo turėti jokių reikalų su šia organizacija ir kitomis nacių tarnybomis. Tvarkos policijos vado Lietuvoje teismo karininkas 1943 m. gruodžio 10 d. nusiuntė raštą Vilniaus vokiečių policijos vadovybei. Jame pateiktas sąrašas RDT tarnavusių vyrų, kurie privalėjo būti antrą kartą pašaukti į tarnybą, tačiau nepakluso įsakymui ir neatvyko. „Todėl tuos vyrus reikia visomis priemonėmis paieškoti. Sulaikius tuoj suimti ir pristatyti į mano štabą Kaune, Laisvės al. 29, kamb. 27“, – rašė hitlerinis pareigūnas. Į sąrašą buvo įtraukta 116 vyrų iš įvairių Lietuvos apskričių[2]. 1944 m. gegužės 5 d. Kaune įvyko hitlerinių pareigūnų pasitarimas RDT klausimais. Jame buvo pasakyta, kad į RDT turėjo būti pašaukta 12 tūkst. 1926 m. gimusių jaunuolių, tačiau užsiregistravo tik 900, o medicinos komisiją perėjo tik 450 jaunuolių. Verbuoti į RDT nesisekė. Viena iš nesėkmės priežasčių nurodyta tai, kad lietuvių inteligentai pareikšdavo, jog jie mieliau atiduos savo vaikus dvejiems metams į vermachtą, negu vieniems metams į RDT, nes jaunuoliai iš šios tarnybos grįžta pronaciškai nusiteikę[3].

Vilniaus dienraštis „Naujoji Lietuva“ 1944 m. gegužės 9 d. vėl

---

[1] Vilniaus m. policijos 2-osios nuovados viršininko 1943 10 18 raportas Vilniaus m. policijos vadui, ibid., l. 775.

[2] Ibid., f. R-691, ap. 1, b. 82, l. 198–203.

[3] Ibid., b. 77, l. 29.

ragino 1926 m. gimusius jaunuolius apygardų centruose registruotis į RDT.

Paskutinė mobilizacija buvo paskelbta 1944 m. birželio mėn., tačiau ją nutraukė į Lietuvą įsiveržusi Raudonoji armija. Prasidėjo naujos, dar žiauresnės ir neteisėtos mobilizacijos, šį kartą – į Raudonąją armiją.

Istorikas K. Rukšėnas savo disertacijoje rašo, kad, 1943 m. lapkričio 22 d. duomenimis, iš Lietuvos į RDT iš viso buvo išsiųsta 1,8 tūkst. jaunuolių[1]. RDT nuo paprasto išvežimo darbams į Vokietiją skyrėsi tuo, kad iš pradžių jaunuoliai į RDT buvo verbuojami savanoriškai, tarnyba buvo terminuota – vieni metai. Atlikę RDT, jaunuoliai buvo grąžinami į Lietuvą. Tačiau prievarta paimtų į RDT vyrų statusas ilgainiui ėmė nesiskirti nuo sugaudytų ir išvežtų darbams į Vokietiją žmonių padėties. Jie neribotą laiką buvo laikomi Vokietijoje, o už pabėgimą ar neatvykimą į RDT buvo taikomos griežtos bausmės.

7. Gyventojų skurdinimas ir sveikatos griovimas

Dėl karo veiksmų ir okupantų vykdytos politikos Lietuvos gyventojai buvo priversti kęsti alkį, nepriteklius ir ligas. Gyventojų aprūpinimas maisto produktais, prekėmis, vaistais sutriko ir, be to, buvo sąmoningai ribojamas. Ypač sunki buvo miesto gyventojų padėtis. Tai pripažino ir okupacinės valdžios pareigūnai. Generalinio komisaro Lietuvoje A. T. von Rentelno 1942 m. pranešime rašoma, jog darbininkų nuotaika itin slogi. Taip yra dėl sunkių gyvenimo sąlygų. Darbininkų atlyginimai maži, be to, jie negali viršyti 60 proc.

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 376.

reicho darbininkams mokamų atlyginimų. Iš tikrųjų Lietuvos darbininkų algos buvo dar mažesnės. Kita vertus, pramoninių prekių kainos buvo aukštesnės negu Vokietijoje[1].

Vokiečių valdžia kainų ir atlyginimų reguliavimą paėmė į savo rankas. Tuo tikslu buvo įsteigta speciali kontrolės įstaiga – Kainų centralė. Potvarkiais smulkmeniškai buvo nustatinėjamos maisto produktų, avalynės, drabužių, paslaugų kainos. Vidutinės maisto produktų kainos markėmis už kilogramą buvo tokios: duonos – 0,14, baltos duonos – 0,28, kvietinių miltų, smulkaus cukraus – 0,53, dešros – 0,90–1,92, riebalų – 1,00, agurkų – 2,20–4,50, morkų – 3,00 ir t. t.

Avalynei buvo nustatytos tokios kainos: vyriški auliniai batai – 22–25 markės, moteriški odiniai batai – 8,50, berniukų bateliai – 8,25–8,75, mergaičių bateliai – 6,25–8,50 markės[2]. Ūkininkai reikalingas prekes gaudavo tik pateikę viršaičio, agronomo ar kito pareigūno pažymėjimus. Dėl nuolatinio prekių trūkumo jų vertė labai padidėdavo. Juodojoje rinkoje prekių kainos kelis kartus viršijo oficialiai nustatytąsias.

Vokiečiai gana griežtai kovojo su spekuliacija ir juodąja rinka, nors nemažai miesto gyventojų daliai tai buvo svarbus pragyvenimo šaltinis. Vilniuje nuo 1941 m. spalio 1 d. iki 1942 m. gruodžio mėn. 4100 žmonių už spekuliaciją buvo nubausta 800 000 markių bauda, 666 žmonės – priverčiamųjų darbų stovykla ir 1784 – savaitiniu areštu. Kaune 1942 m. balandžio mėn. už minėtuosius „nusikaltimus“ 224 asmenys buvo nubausti piniginėmis baudomis ir 138 – laisvės atėmimu[3].

Okupacijos pradžioje miestų darbininkams buvo nustatyti tokie

---

[1] Generalinio komisaro Lietuvoje 1942 m. pranešimas Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijai. BAK, R6/300, S. 42.

[2] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 83.

[3] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova...*, p. 80–81.

valandiniai atlyginimai: nemokytam darbininkui – 27 pfenigiai už valandą, mokytam – 32 pfenigiai, moterims – 80 proc. vyrų atlyginimo. 1942 m. nemokytų darbininkų atlyginimai buvo pakelti iki 30 pfenigių, mokytų – iki 34 pfenigių už valandą[1].

Pramonės ir prekybos darbininkai 1941 m. Kaune ir Vilniuje per mėnesį vidutiniškai uždirbdavo 47,7 markės, provincijoje – 45,2 markės. 1942–1943 m. pramonės darbininkai vidutiniškai uždirbdavo 73 markes. 1942 m. Kaune kilogramas mėsos kainavo 25–30 markių, sviesto – iki 50 markių[2].

Iš pat pradžių vokiečiai ėmė normuoti ir pramonines prekes. 1941 m. liepos 7 d. karo lauko komendantas paskelbė šį potvarkį: „Nuo šios dienos maisto produktai ir pagrindinės pramoninės prekės yra normuojamos. Šios prekės parduodamos atsižiūrint jų reikalingumo. Maisto produktai parduodami tik už prekių pirkimo kortelių kuponus. Kitos pramoninės prekės (avalynė, drabužiai) parduodamos pagal specialius leidimus. Vokiečių armijos kariams šių prekių išduodama tik esant skubiam reikalui pagal atitinkamo dalinio vadovybės reikalavimus. Civiliniams gyventojams normuojamoms prekėms pirkti leidimus išduodavo Miesto Burmistras (Miesto Savivaldybė). Normuojamas prekes be leidimų ir kortelių pardavinėti ir pirkti draudžiama“[3].

Pateikus korteles gaunamų maisto normų neužtekdavo pragyvenimui, be to, gyventojai ne visada gaudavo nusipirkti jiems priklausančių maisto produktų. Gyvybei palaikyti žmonės buvo priversti reikalingus produktus spekuliacinėmis kainomis pirktis juodojoje rinkoje. Lietuviai gaudavo kelis kartus mažesnes savaitines maisto normas negu reicho vokiečiai[4]:

---

[1] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 84.

[2] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova...*, p. 79–80.

[3] Cit. iš: A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 61.

[4] „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos...“, *Naujoji vilnis*, 1986, Nr. 19, p. 80.

Produktas	Lietuviui	Vokiečiui
Duona	1860 g	3500 g
Mėsa	200 "	1350 "
Sviestas	100 "	250 "
Cukrus	50 "	250 "
Miltai	400 "	700 "
Kruopos	150 "	250 "
Sūris	–	200 "
Druska	50 "	150 "
Taukai	–	125 "
Kiaušiniai	–	3 vnt.

Lietuviai savo tėvynėje buvo atvirai diskriminuojami ir verčiami jaustis esą antrarūšiai piliečiai. Vilnietis žurnalistas R. Mackonis savo dienoraštyje vaizdžiai aprašė apgailėtiną Lietuvos gyventojų būklę:

„Gauname per savaitę: duonos 1400 gr., cukraus 100 gramų, kvietinių miltų 220 gr., mėsos 300 gr. (ne visada), sviesto 125 gr. (teoretiškai) ir papirosų 20 št. Tiek gauna eilinis Lietuvos gyventojas, kuris su kortele rankose dažnai turi išstovėti po kelias valandas eilėje. Tuo tarpu vokiečiai Vilniuje gauna per savaitę po: 2450 gr. duonos, 450 gr. sviesto ir 50 št. papirosų. Kiek gauna mėsos, neteko sužinoti, bet ne mažiau kaip pusę kilogramo.

Gaudami kelis kartus didesnes porcijas, neprivalo stovėti eilėse, nes turi mieste dvi tik jiems skirtas krautuves, į kurias nieks neturi teisės įžengti. Nevalia įžengti ir į eilę kavinių, restoranų, kirpyklų, kurios geriausiose patalpose, pačiame miesto centre yra rezervuotos tik vokiečiams. Įžūlumas taip toli nuėjo, kad prie Štralio kavinės sodelyje prikabintas nurodymas, kas į sodelį gali užeiti ir kam draudžiama. Tarp kitų uždrausta įeiti... lietuvių kareiviams. Vadinasi, prancūzų, belgų, kroatų ir kitų tautų savanoriai kovose prieš bol-

ševizmą gali užeiti ir gauti bokalą alaus. Uždrausta užeiti tik lietuviams kareiviams. Toksai uždraudimas galioja ne kurioje kitoje valstybėje, bet... Lietuvoje.

Iš tikrųjų sunku sugalvoti didesnis pasityčiojimas iš tautos, kuri pirmoji stojo šalia vokiečių kariuomenės prieš bolševizmą. Turėjo progą vokiečiai laimėti Europos tautas, bet to nesugebėjo padaryti ir to niekuomet nepadarys“ [1].

Pateikus korteles gaunama maisto norma 1942 m. vasario mėn. tesudarė 996 kalorijas per dieną – tik trečdalį žmogui per dieną reikalingo maisto kiekio[2].

Vyriausiasis sveikatos apsaugos valdytojas B. Matulionis 1942 m. vasario 9 d. rašte generaliniam komisarui pranešė apie nepavydėtiną mitybos būklę: „[...] Toks baisus gyventojų nepakankamo mitimo vaizdas sukelia natūralų klausimą, kaip gi jie dar gyvena? Ogi vieni iš jų dar iš vasaros ar rudens baigia ar pribaigė savo maisto liekanas, kiti gyvena savo kūno atsargomis, pamažu netekdami savo svorio ir liesėdami, vėl kiti, finansiškai pajėgesni, perka maisto produktus spekuliatyvinėmis kainomis. [...] Vaikų motinos prislėgtos nusiminimo ir baimės, kad jų vaikai be papildomo maisto, atitinkamo jų amžių, pradės plačiu mastu sirgti ir mirti [...]“[3].

Sunkiai ir ilgai dirbantieji įmonių valgyklose arba pateikę korteles gaudavo papildomo maisto. Ilgai dirbančiais buvo laikomi tie darbininkai, kurie dirbdavo ilgiau kaip 10 valandų per dieną. Papildomą maistą daugiausia sudarydavo daržovės, iš kurių buvo verdamos sriubos. 1942 m. kovo mėn. Kauno įmonėse papildomo maisto gavo 9245 darbininkai, Vilniuje – 12 390, Šiauliuose – 500 darbinin-

---

[1] R. Mackonio dienoraštis, 5 sąsiuvinis, 1942, LVA, baudž. byla, arch. Nr. 20317/3, t. 3, l. 115–116.

[2] A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova...*, p. 80.

[3] LCVA, f. R-627, ap. 1, b. 146, l. 587.

kų[1]. Žemės ūkiu besiverčiantiesiems kortelės buvo duodamos tik tiems produktams, kurių negamindavo patys ūkininkai (pvz., cukrui, druskai).

Gyventojams labai trūko ne tik maisto produktų, bet ir drabužių bei avalynės. Mieste jų buvo galima nusipirkti tik pateikus darbovietės pažymėjimą ir pagal jį gautą leidimą. Tokius leidimus vokiečiai naudodavo kaip skatinimą už įvairius privalomus darbus. Antai gaminant kurą leidimai avalynei ar drabužiams pirkti pirmiausia buvo išduodami kuro prievolę atliekantiems darbininkams. Kaimo gyventojų aprūpinimas pramoninėmis prekėmis buvo susietas su duoklių atidavimu. Kiekvienas žemdirbystės produktas buvo vertinamas taškais (pvz., 150 kg kiaulienos – 5 taškai, 1000 kg sėklinių grūdų – 10 taškų ir t. t.). Už vieną tašką buvo galima pirkti 3 kg druskos ar 500 g cukraus, 0,5 l degtinės, 10 dėžučių degtukų, 40 papirosų ir t. t.[2]

Kuras taip pat buvo normuojamas kortelėmis, tačiau ir su kortelėmis nusipirkti kuro buvo sunku, nes jo labai trūko. Karo metais anglių importas buvo visiškai nutrūkęs ir reikėjo naudotis tik malkomis bei durpėmis. 1942 m. krašto kuro reikmėms reikėjo apie 5 mln. kietmetrių medienos. Iki 1942 m. liepos mėn. buvo pagaminta tik milijonas erdmėterių medienos ir iškasta 30 tūkst. tonų durpių[3]. Miesto gyventojams nuolat trūko kuro, žiemą jie gyveno nešildomuose butuose. Dėl žibalo trūkumo kaimo gyventojai buvo priversti vėl deginti balanas. Elektros tiekimas miestuose buvo smarkiai suvaržytas. 1942 m. kovo 2 d. Kauno miesto komisaras Crameris išleido potvarkį dėl elektros naudojimo. Privatiems butams ir įstaigoms buvo uždrausta naudoti elektros šildytuvus, kitus elektros prietaisus buvo draudžiama jungti 7–11 val. ir 18–22 val. Už kilovatvalandes,

---

[1] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 72.

[2] Ibid., p. 74.

[3] Ibid., p. 75.

sunaudotas viršijus leistiną normą, buvo mokama trigubai[1]. Vilniuje elektros energijos tiekimas buvo nutraukiamas ištisiems rajonams. 1944 m. pradžioje Vilniuje elektros tiekimas buvo nutraukiamas beveik kasdien anksti rytą ir vakare, dėl to labai pakilo žvakių ir žibalo kainos (žvakių – iki 5–6 markių, žibalo – iki 25–30 markių už litrą)[2]. Dažnai būdavo nutraukiamas ir vandens tiekimas.

Dėl maisto, vaistų ir higienos priemonių trūkumo krašte ėmė plisti ligos ir epidemijos. 1941 m. pabaigoje Lietuvoje siautėjo dėmėtosios šiltinės epidemija, iš sovietinių karo belaisvių stovyklų persimetusi į aplinkines vietoves. 1941 m. pabaigoje Lietuvoje buvo užregistruota beveik 4 tūkst. sergančiųjų dėmėtąja šiltine, 294 žmonės mirė[3]. Kovodami su epidemija mirė 4 gydytojai, 2 medicinos seserys, 3 felčeriai, 2 sanitarai ir 2 ligoninių tarnautojai. 1941 m. birželio–gruodžio mėn. siautėjo vidurių šiltinės epidemija – mirė 228 žmonės[4]. 1942 m. Lietuvoje dėmėtąja šiltine sirgo 2929 žmonės, 1944 m. iki balandžio 25 d. – 9835 žmonės[5]. Dėl vaistų trūkumo kelis kartus buvo kilusios difterijos, skarlatinos, pasiutligės epidemijos.

Vyriausiosios sveikatos valdybos 1943 m. balandžio duomenimis, sergančiųjų tuberkulioze padaugėjo iki 7717 (1939 m. jų buvo 2882), tuberkuliozės dispanseriuose 1942 m. pirmą kartą lankėsi 56 444 žmonės[6]. Kūdikių iki 1 metų mirtingumas pasiekė 12 proc.

Okupacinė administracija sveikatos srityje labiau rūpinosi prevencinėmis priemonėmis, o ne aprūpinimu vaistais ir gydymu. 1941 m. gruodžio 13 d. generalinis komisaras išleido potvarkį dėl kovos su dėmėtąja šiltine. Svarbiausia kovos priemone tapo gyven-

---

[1] Ibid., p. 77–78.

[2] Pranešimas apie padėtį 1944 m. sausio mėn., LYA, baudž. byla, arch. Nr. 9499/3, t. 6, l. 68.

[3] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 222.

[4] LCVA, f. R-627, ap. 3, b. 327, l. 131.

[5] Ibid., l. 27.

[6] Ibid., b. 147, l. 103, 113.

tojų judėjimo ir telkimosi varžymas. Buvo uždarytos Vilniaus, Kauno, Alytaus, Šiaulių, Tauragės ir kitų apskričių mokyklos, apribotas bažnyčių, kino teatrų, teatrų ir kitų masinių renginių vietų lankymas. Daugelyje vietovių buvo paskelbtas karantinas. Keliaujantiesiems buvo privalomas nuutėlinimas *(Entlausung)*. Dėmėtosios šiltinės epidemiją sulaikius, 1942 m. pavasarį įvairūs suvaržymai ir draudimai pradėti atšaukinėti[1].

Dėl pasiutligės paplitimo 1941 m. gruodžio 23 d. generalinis komisaras išleido potvarkį, uždraudusį šunis ir kates laikyti palaidus. Šis potvarkis buvo dar kelis kartus pakartotas. 1942 m. sausio 23 d. generalinis komisaras išleido potvarkį skerdžiamų gyvulių ir mėsos kontrolės reikalu. Potvarkiu buvo numatyta tikrinti visą pardavimui skirtą mėsą. Už mėsos pardavimą be sanitarinės kontrolės buvo skiriama 6 mėnesių kalėjimo arba piniginė bausmė[2].

1942 m. vasario 12 d. buvo paskelbtas potvarkis dėl medicinos personalo prievolių. Gydytojai galėjo būti įpareigojami tarnauti bet kurioje Lietuvos ar net Rytų krašto vietovėje ar darbo srityje. Jie privalėjo registruotis per keturias savaites nuo potvarkio įsigaliojimo. Pasipriešinę gydytojai galėjo būti pasitelkus policiją verčiami eiti tarnybines pareigas. Už potvarkio nevykdymą grėsė kalėjimas, piniginė bausmė arba draudimas dirbti gydytojo darbą[3].

1942 m. pradžioje vokiečiai įsakė perduoti vermachtui 500 medicinos seserų. Vyriausiosios sveikatos valdybos pastangomis pavyko išgelbėti seseris nuo išsiuntimo į Rytų frontą. Vokiečiai prievarta išsiuntė į frontą kelias dešimtis lietuvių gydytojų.

1942 m. gegužės 11 d. Generalinio komisariato Sveikatos skyriaus viršininkas dr. Obstas Kaune vykusiame Lietuvos apskričių ir miestų

---

[1] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 79.

[2] Ibid., p. 79–80.

[3] A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1(28), p. 80.

gydytojų suvažiavime išdėstė vokiečių administracijos sveikatos politiką. Dr. Obstas pabrėžė, kad didžiausias dėmesys yra kreipiamas į užnugario ir kariuomenės apsaugą nuo epidemijų. Kovai su šiltine buvo paruošta 300 tūkst. vienetų skiepų ir rekomenduotos įvairios profilaktikos priemonės (gyventojų aprūpinimas tinkamu vandeniu, bacilų platintojų nustatymas ir izoliavimas, išviečių sutvarkymas, higienos ir švaros propagavimas ir t. t.)[1]. Kiti sveikatos palaikymo ir kovos su ligomis reikalai vokiečiams mažiau rūpėjo.

Lietuvių savivaldai priklausė Vyriausioji sveikatos valdyba, kuriai iki 1944 m. liepos 29 d. vadovavo generalinis direktorius dr. B. Matulionis. Ši valdyba buvo pavaldi Generalinio komisariato Sveikatos skyriui. Vyriausiajai sveikatos valdybai priklausė visas Lietuvos medicinos personalas (gydytojai, medicinos seserys, akušerės, felčeriai, farmacininkai), ligoninės, sanatorijos, akušerių ir medicinos seserų mokyklos. Gydytojų labai trūko provincijoje. Kai kuriose apskrityse vienam gydytojui teko 9 tūkst. gyventojų[2]. Gydytojų trūkumas dar labiau pasijautė išnaikinus žydus. Be to, labai trūko vaistų, medicinos instrumentų ir tvarsliavos. Vokiečiai paėmė savo žinion vaistų sandėlius, o vežtis vaistus iš Vokietijos ar kitų kraštų draudė. Vaistų gavimas lietuvių įstaigoms priklausė nuo Generalinio komisariato malonės. Ligoninės reikalaudavo, kad ligoniai atsivežtų savo patalynę ir drabužius[3]. Vokiečių ligoninė Kaune gaudavo 40 kartų daugiau vaistų negu viena vietinė vaistinė[4]. Ligoniai gaudavo labai mažai maisto. Kauno vaikų namų vedėja 1941 m. spalio 2 d. Vyriausiajai sveikatos valdybai pranešė, kad dėl maisto stokos per tris pastaruosius mėnesius vaikų mirtingumas padidėjo 2–2,5 karto[5].

---

[1] B. Matulionis, „Okupaciniai 1940–1944 metai", *LE*, t. 15, p. 127.

[2] Ibid., p. 126–127.

[3] Ibid.

[4] Sveikatos padėtis Lietuvos generalinėje srityje, BAP, R58/223, S. 141.

[5] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...", LMAB RS, f. 26-1475, l. 224.

Į nuolatinius Lietuvos medicinos darbuotojų prašymus padidinti ligoniams skiriamo maisto kiekį nebuvo atsižvelgiama. Nors ir labai sunkios buvo karo ir okupacijos sąlygos, Lietuvos medicinos įstaigų personalas išliko ir rūpinosi krašto gyventojų sveikata. Jų dėka buvo sustabdytas grėsmingas epidemijų ir ligų plitimas, išgelbėta tūkstančių Lietuvos gyventojų gyvybė.

8. Ūkio objektų naikinimas ir gyventojų evakavimas traukiantis frontui

Iš okupuotų Rytų kraštų besitraukusi vokiečių kariuomenė taikė „išdegintos žemės" taktiką. Naikindama okupuotų kraštų materialines vertybes ir evakuodama gyventojus, nacinė Vokietija siekė susilpninti Sovietų Sąjungos ekonominę ir karinę galią, sumažinti potencialų sovietų kareivių ir karo pramonės darbininkų skaičių. 1942 m. sausio 3 d. A. Hitleris išleido įsakymą, kad traukdamasi kariuomenė turi viską naikinti. 1943 m. rugpjūčio 5 d. H. Göringo vadovaujamas Ekonominis Rytų štabas parengė okupuotų kraštų materialinių vertybių ir žmonių evakavimo planą. H. Himmleris 1943 m. rugsėjo 7 d. Ukrainos aukštesniajam SS ir policijos vadui Prützmannui išaiškino evakavimo tvarką: „Turi būti pasiekta, kad Ukrainos sričių evakavimo metu neliktų nei žmonių, nei gyvulių, nei centnerio grūdų, nei vieno pabėgio; neturi likti nė vieno sveiko namo, veikiančios kasyklos [...]. Priešas turi rasti visiškai sudegintą ir sugriautą kraštą" [1].

Panašios taktikos ekonomikos atžvilgiu buvo laikomasi ir Baltijos šalyse. Vokiečių okupacinė valdžia rengtis Lietuvos ūkio įstaigų evakuacijai ir naikinimui pradėjo 1944 m. vasario mėn. Lietuvos

---

[1] Cit. iš: K. Kangeris, „Die baltischen Völker und die Deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944", *Baltisches Jahrbuch*, 1988, S. 193.

generalinis komisaras A. T. von Rentelnas, pasitaręs su Ostlando reicho komisaru H. Lohse ir Ostlando karinės ūkio inspekcijos viršininku, iš Generalinio komisariato III pagrindinio ūkio skyriaus darbuotojų sudarė specialią komisiją. Ši komisija pradėjo rengti Lietuvos ūkio evakavimo ir naikinimo planus. Komisijos pirmininku buvo paskirtas vermachto ūkio komandos Kauno viršininkas. Komisija ėmė sudarinėti apskričių ir vietovių žemėlapius, kuriuose buvo pažymėti svarbiausi ekonomikos objektai. Preliminarūs prekių, žaliavų ir įrengimų išvežimo arba sunaikinimo planai turėjo būti parengti iki 1944 m. birželio pabaigos. Tai vokiečiai spėjo padaryti. Iki numatyto termino apskričių ūkio vadovams buvo išsiuntinėti evakuacijos planai[1]. 1944 m. liepos 2 d. buvo duotas generalinio komisaro įsakymas pradėti Vilniaus miesto ir Vilniaus apygardos evakuaciją, o tą pačią dieną vakare – Kauno, Šiaulių ir Panevėžio miestų ir apygardų evakuaciją. Tą pačią dieną (liepos 2 d.) Ostlando reicho komisaras įsakė dešiniajame Nemuno krante gyvenantiems vokiečių kolonistams grįžti į Vokietiją. Centro armijų grupės vadovybė 1944 m. liepos 5 d. įsakė Lietuvoje buvusiems reicho vokiečiams nedelsiant trauktis į Vokietiją. 1944 m. liepos 14 d. vokiečių 3-iosios tankų armijos vadovybė įsakė pradėti ūkio įstaigų vežimą ir naikinimą šios armijos kontroliuojamoje teritorijoje (Kauno, Panevėžio, Kėdainių ir Utenos apskrityse). Civilinės vokiečių valdžios įstaigos perėjo vermachto 3-iosios tankų armijos vadovybės (su štabu Kaune) kontrolėn ir privalėjo vykdyti vokiečių kariuomenės nurodymus[2]. Praktiniu evakuacijos vykdymu turėjo rūpintis civilinės valdžios įstaigos ir jų kontroliuojamos bendrovės bei patikėtiniai. Vokiečių kariuomenės įstaigos tokią savo poziciją motyvavo tuo, kad civilinės valdžios įstaigos turi daugiau duomenų apie krašto ūkį ir

---

[1] Lietuvos generalinio komisariato III pagrindinio ūkio skyriaus viršininko Pense's 1944 09 01 pranešimas apie ūkinę Lietuvos evakuaciją, NA, Microcopy, No. T-454, Roll No. 15, f. 311.

[2] NA, Microcopy No. T-454, Roll No. 15.

atskiras įmones. Tačiau vis dėlto vermachtas noriai teikdavo paramą civilinei valdžiai – siųsdavo sunkvežimius ir pakrovimo darbams reikalingus kareivius[1].

Frontui artėjant prie Lietuvos naciai ėmė masiškai naikinti pramonės, transporto objektus, grobti materialines vertybes ir vežti jas į Vokietiją. Miestuose buvo plėšiamos parduotuvės, tuštinami pramonės ir prekybos įmonių bei įstaigų sandėliai, išvežami vertingi įrengimai, instrumentai ir žaliavos. Panevėžio cukraus fabrike buvo laikoma apie 2,4 tūkst. t cukraus, kuriam išvežti vokiečių civilinė valdžia užsakė 150 vagonų, tačiau gavo tik 7. Matydami nespėsią išvežti cukraus atsargų, pasitraukdami vokiečiai sudegino visą Panevėžio cukraus fabrike buvusį cukrų ir susprogdino fabriko įrengimus[2].

Šiauliuose materialinėms vertybėms išvežti vokiečiai užsakė 800 vagonų. Iki 1944 m. liepos 25 d. buvo gauta 19 vagonų. Į juos buvo pakrauta odos fabriko ir „Lietūkio“ gaminiai. Tą pačią dieną iš Šiaulių išvažiavo dar 21 vagonas su žemės ūkio produktais ir žaliavomis. Prasidėjus bombardavimams ir artėjant frontui tolesnis Šiaulių plėšimas buvo nutrauktas[3].

Vokiečių duomenimis, iš Kauno miesto ir apygardos į reichą buvo išgabenta 199 vagonai (apie 3 tūkst. t) įrengimų, atsarginių detalių ir medžiagų, iš Kauno tekstilės įmonės, be to, buvo išvežta 86 vagonai ir 8 baržos (iš viso apie 3,4 tūkst. t) įrengimų, gaminių ir žaliavų. Vokiečių civilinės valdžios duomenimis, iš viso į reichą iš Kauno miesto buvo išvežta apie 20 tūkst. t įrengimų ir gaminių[4].

J. Bulavo duomenimis, 1944 m. liepos mėn. Kaune vokiečiai pakrovė 59 garlaivius ir 152 baržas įvairių gaminių ir prekių (iš viso

---

[1] Ibid., f. 315.
[2] Ibid., f. 327.
[3] Ibid., f. 329.
[4] Ibid., f. 333.

26 406 t talpos), kurias išplukdė į Rytprūsius[1]. Sunkiai apskaičiuojami materialinių vertybių kiekiai iš Lietuvos buvo išvežti geležinkeliais ir sunkvežimiais. Tai, ko neįmanoma išvežti, buvo naikinama vietoje. Besitraukiantys vermachto ir SS daliniai padeginėjo trobesius, nupjautus rugius, sprogdino vertingus pramonės objektus, tiltus, elektros stotis, geležinkelio bėgius ir t. t. Taip buvo susprogdintos Vilniaus, Kauno ir daugelis kitų Lietuvos elektros stočių, sunaikinti „Drobės“, „Audinių“ fabrikai Kaune, „Batas“ Šiauliuose, Naujosios Vilnios ir Grigiškių popieriaus fabrikai, alaus daryklos, „Maisto“ kombinatai, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Prienų ir kitų Lietuvos vietovių cukraus fabrikai, elevatoriai, malūnai[2]. Iš viso Lietuvoje vokiečiai sunaikino 1,7 tūkst. pramonės įmonių[3].

Vilniuje ir Kaune naciai sunaikino 4612 gyvenamųjų namų, vandentiekio įrengimus, tiltus per Nemuną ir Nerį. Šiauliuose, Vilkaviškyje, Šakiuose, Raseiniuose dėl nacių sprogdinimų ir karo veiksmų buvo sugriauta apie 90 proc., Klaipėdoje – 70 proc., Marijampolėje – apie 60 proc. namų. Be to, buvo sunaikintos visos Lietuvos pašto, telegrafo ir telefono stotys, Kauno ir Vilniaus radijo stotys, išsprogdinta apie 400 km geležinkelio bėgių, buvo sudegintos Kauno, Kėdainių, Rokiškio, Turmanto, Dūkšto, Kaišiadorių, Varėnos ir daug kitų geležinkelio stočių, geležinkelio tiltų, vandens bokštų, sunaikinti arba susprogdinti 4283 prekiniai ir 257 keleiviniai vagonai[4].

Didelę žalą naciai padarė Lietuvos kultūros, mokslo ir sveikatos apsaugos įstaigoms. Buvo susprogdintos dvi gerai įrengtos mokslo įstaigos – Dotnuvos žemės ūkio akademija ir Kauno fizikos-chemijos institutas. Buvo sunaikinti ne tik pastatai, bet ir vertingi įrengimai,

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 241.

[2] Ibid., p. 241.

[3] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 59.

[4] Hitlerinė okupacija Lietuvoje, p. 441–442; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 24.

laboratorijos ir bibliotekos. Tai buvo skaudus smūgis Lietuvos mokslui ir kultūrai.

Didelė žala buvo padaryta ir Lietuvos kaimui. Apskričių vykdomųjų komitetų 1944 m. duomenimis, palyginti su 1941 m., arklių Lietuvoje sumažėjo apie 50 proc., karvių – 60 proc., kiaulių – 45 proc., avių ir ožkų – 50 proc., paukščių – 55 proc.[1] Besitraukdami vokiečiai sudegino ir sugriovė 47 830 Lietuvos ūkininkų namų[2]. Nacių okupacijos metais iš Lietuvos ūkininkų buvo paimta apie 1 mln. t grūdų, 0,5 mln. t bulvių, 600 tūkst. t pieno, 1,5 mln. vnt. naminių paukščių, paskersta arba išvežta į Vokietiją 386 400 karvių, 223 600 arklių, 766 400 kiaulių, 276 500 avių ir 231 100 galvijų prieauglio[3].

Vykdydami „išdegintos žemės“ taktiką, vokiečiai planavo evakuoti ir Baltijos tautas. Trečiojo reicho vadai 1944 m. ketino įvykdyti visuotinę estų ir latvių bei dalinę lietuvių tautos evakuaciją į reichą. Rytų frontui priartėjus prie Pabaltijo įvairiose Trečiojo reicho įstaigose imta galvoti apie Baltijos šalių gyventojų evakuaciją. 1944 m. vasario 18 d. A. Rosenbergas A. Hitleriui pasiūlė vykdyti visuotinę estų ir latvių evakuaciją. Šį pasiūlymą A. Rosenbergas grindė tuo, kad latviai ir estai noriai bendradarbiauja su reichu ir dėl to Vokietija turinti išgelbėti šias tautas nuo bolševikinio sunaikinimo. Šį pasiūlymą parėmė H. Himmleris ir vermachto vadovybė. A. Hitleris iš esmės sutiko su A. Rosenbergo pasiūlymu[4].

1944 m. kovo 6 d. A. Rosenbergo ministerija kartu su Ekonominiu Rytų štabu išleido įsaką dėl Baltijos šalių evakuacijos. Buvo įsteigtas Ostlando darbo štabas ir atskiri darbo štabai Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėms sritims. Evakuacijos planai buvo itin slaptai saugomi, ir vietinė savivalda apie juos nieko nežinojo. Kiek-

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 249.

[2] Ibid., p. 250.

[3] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 61.

[4] K. Kangeris, „Die baltischen Völker...“, *Baltisches Jahrbuch*, 1988, S. 178–179.

vienai generalinės srities apskričiai buvo parengti specialūs žemėlapiai, o svarbioms pramonės įmonėms – orientaciniai planai. Numatytieji evakuoti gyventojai buvo suskirstyti į tris kategorijas: C_1, C_2 ir C_3. Į C_3 sąrašą buvo įtraukiami vokiečiams ypač nusipelnę vietos gyventojai ir jų šeimų nariai, be to, žymūs inteligentai, kurių palikti sovietams vokiečiai nebuvo suinteresuoti. Įtraukti į evakuotinųjų sąrašus asmenys patys apie tai nieko nežinojo. Latvijoje į C_3 sąrašą buvo įrašyta 9 tūkst., Estijoje ir Lietuvoje – po 5 tūkst. asmenų.

Į C_2 sąrašą buvo įtraukiami vertingi įvairių ūkio sričių specialistai su šeimomis. Šiame sąraše buvo apie 40 tūkst. Baltijos šalių gyventojų.

Į C_1 kategoriją buvo numatyta įtraukti SS legionų narius, Vokietijos kariuomenėje tarnavusius ir kitus su vokiečiais bendradarbiavusius asmenis. Buvo manoma, kad tokių žmonių susidarys apie 450 tūkst. Šios kategorijos asmenų sąrašai nebuvo sudarinėjami[1].

Vasarą prasidėjus Raudonosios armijos puolimui, A. Rosenbergas 1944 m. liepos 8 d. raštu prašė A. Hitlerio sutikimo nedelsiant vykdyti visuotinę Estijos ir Latvijos bei dalinę Lietuvos gyventojų evakuaciją. Iš Lietuvos, A. Rosenbergo nuomone, turėjo būti evakuojami vokiečiams nusipelnę asmenys su šeimomis bei tinkami karo ir darbo tarnybai asmenys. Tačiau sovietų armija tuo metu jau buvo įsiveržusi į Lietuvą: liepos 13 d. buvo užimtas Vilnius, liepos 22 d. – Šiauliai ir rugpjūčio 1 d. – Kaunas. Bijodami bolševikų represijų, tūkstančiai Lietuvos gyventojų masiškai traukėsi iš savo gyvenamųjų vietų į Lietuvos gilumą, o paskui – į Vokietiją. 1944 m. vasarą ir rudenį savo noru į Vokietiją pasitraukė arba prieš savo valią pateko apie 200 tūkst. Lietuvos gyventojų[2]. Sovietinių valdžios organų duomenimis, iš Kauno pasitraukė 50 tūkst., iš Vilniaus – apie 20 tūkst., iš Klaipėdos krašto – 130 tūkst. (daugiausia vokiečiai), o iš viso iš Lietuvos pa-

---

[1] Ibid., S. 181–182.

[2] Ibid., S. 187.

sitraukė apie 245 tūkst. žmonių[1]. Tačiau šis skaičius yra gerokai padidintas. Kiti autoriai nurodo, jog iš Lietuvos (be Klaipėdos krašto) pasitraukė 60 tūkst. Lietuvos gyventojų[2]. Pasibaigus karui kelios dešimtys tūkstančių į Vokietiją darbams išvežtų arba evakuotų žmonių grįžo arba buvo prievarta grąžinti į Lietuvą.

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 251.

[2] N. Kairiūkštytė, „Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais", *Lituanistica*, 1990, Nr. 2, p. 45.

DVASINIS GENOCIDAS (GERMANIZACIJA)

A. Hitleriui vokietinimas (germanizacija) pirmiausia reiškė užgrobtų kraštų apgyvendinimą vokiečiais. Bandant įdiegti kitoms tautoms vokiečių kalbą, papročius, pasaulėžiūrą vokiečiai susimaišytų su kitomis tautomis, o tai, pasak A. Hitlerio, labai pakenktų kraujo grynumui. Kitų reicho vadų ir rasės specialistų nuomone, vokietinimui tiko tik tokios tautos, kuriose vyrauja nordinės (šiaurinės) rasės požymiai. Siekdami germanizuoti okupuotus Rytų kraštus, nacistai planavo atkelti į šiuos kraštus kuo daugiau vokiečių, juos apsaugoti nuo kraujomaišos su vietos gyventojais, asimiliuoti „rasės atžvilgiu tinkamus“ vietos gyventojus, o rasės atžvilgiu ir politiškai nepageidautinus gyventojus iškelti toliau į Rytus arba sunaikinti. Okupuoti kraštai turėjo virsti masinės vokiečių kolonizacijos sritimis. Karo metais buvo įgyvendinami abu germanizacijos vykdymo būdai, t. y. ir užgrobtų kraštų apgyvendinimas vokiečiais, ir nukariautų tautų kultūrinė asimiliacija. Karo pradžioje intensyviau buvo taikomas pirmasis būdas, o karo pabaigoje – antrasis. Apie pirmąjį būdą (kolonizaciją) jau buvo rašyta anksčiau, o apie antrąjį bus kalbama šiame poskyryje. Kultūrinės germanizacijos turinį bus bandoma atskleisti nagrinėjant šiuos klausimus: a) Lietuvos kultūros, mokslo ir švietimo varžymas ir vokietinimas, b) vokiečių tautybės ir kilmės asmenų išskyrimas iš kitų Lietuvos gyventojų ir jų protegavimas, c) bandymai suvokietinti kai kurias gyventojų grupes ir pavienius asmenis.

1. Bandymai suvokietinti kai kurias gyventojų grupes ir pavienius asmenis

Suomių istorikas Seppo Myllyniemi, aptardamas germanizacijos problemas, išskyrė tris su ja susijusias problemų grupes:

1. Atrankos problema. Pagal kokius kriterijus žmonės ir tautos turėjo būti skirstomi į vokiečiams giminingus ir „rasės atžvilgiu nepageidautinus".

2. Elgsena su „rasės atžvilgiu vertingais" elementais. Šiuo atveju buvo aptariami trys galimi būdai:

a) rasės atžvilgiu vertingi elementai išvežami į reichą ir ten suvokietinami;

b) bandoma rasės atžvilgiu vertingus elementus germanizuoti vietoje;

c) vienu metu taikomi abu minėtieji metodai.

3. Rasės atžvilgiu nepageidautinų elementų likimas[1].

1941 m. pavasarį A. Rosenbergas pareiškė savo nuomonę, kad beveik 50 proc. estų bus tinkami suvokietinti, o latviai ir lietuviai mažiau tam tinkami. Panašios nuomonės laikėsi ir H. Himmleris[2].

Baltijos tautų germanizavimo klausimai buvo aptarti 1942 m. vasario 4 d. Berlyne įvykusiame posėdyje. Jame dalyvavo su Pabaltijo krašto problemomis susiję A. Rosenbergo ir H. Himmlerio įstaigų pareigūnai. Okupuotų Rytų kraštų ministerijos Rasinės politikos skyriaus viršininkas E. Wetzelis ypatingą dėmesį skyrė inteligentijos suvokietinimui. E. Wetzelio nuomone, ji galėjo tapti svarbiausia Baltijos tautų germanizavimo kliūtimi. Suvokietinta Pabaltijo kraštų inteligentija po karo galėjo iš dalies patenkinti akademinių jėgų įtaką reiche ir okupuotuose Rytų kraštuose[3].

---

[1] S. Mylliniemi, *Die Neuordnung...*, S. 146.

[2] Ibid., S. 146–147.

[3] Ibid., S. 148–149.

1942 m. rudenį Pabaltijo kraštuose buvo pradėti lietuvių, latvių ir estų antropologiniai tyrimai, nes norėta išsiaiškinti vietinių gyventojų tinkamumą germanizavimui. Buvo tiriami RDT užsiregistravę savanoriai. Iš viso buvo apžiūrėta apie 2 tūkst. asmenų. Komisijos nuomone, dauguma Estijos ir Latvijos gyventojų buvo tinkami vokietinimui, o lietuviai ir latgaliai – mažiau tinkami[1].

Minėtosios komisijos 1942 m. spalio 13 d. pranešime teigiama, jog RDT savanoriai buvo patikrinti moksliniais metodais: išmatuota galvos ilgis ir plotis, nosies plotis, atstumas tarp akių ir kiti fiziniai matmenys. Su kai kuriais tikrinamaisiais buvo pasikalbama ir daromos jų nuotraukos. Patikrintieji buvo vertinami penkių balų sistema. Remdamasi antropologiniais tyrimais, komisija Estijoje pripažino netinkamais 5–25 proc. (vidutiniškai 10–20 proc.), Latvijoje 5–65 proc. (vidutiniškai 25–30 proc.) ir Lietuvoje vidutiniškai 30 proc. savanorių. Lietuvoje ir Latvijoje į RDT dažniau stojo mažiau pasiturinčių sluoksnių atstovai, ir tai, komisijos nuomone, sumenkino (ypač Latvijoje) rasinio vertingumo ir tinkamumo germanizacijai rezultatus. Estijoje į RDT komisijose dažniausiai registravosi studentai. Lietuvoje, vokiečių antropologinės komisijos nuomone, aiškiai vyrauja Rytų baltų rasė. Komisija pabrėžė, jog vienų metų tarnybą RDT reikia vertinti kaip pirmąjį suvokietinimo etapą, dėl to į šią tarnybą reikia stengtis patraukti rasės atžvilgiu vertingus aukštesnių ir vidutinių socialinių sluoksnių atstovus. Atlikusiesiems Reicho darbo tarnybą komisija siūlė taikyti kitokias vokietinimo priemones: skatinti pasilikti dirbti arba studijuoti Vokietijoje, tuoktis su vokietėmis ir pan. Rasės atžvilgiu mažiau vertingi asmenys turėjo būti panaudoti vietiniame valdymo aparate[2].

Panašiai buvo rašoma ir dr. Hüttigo pranešime apie RDT sa-

---

[1] Ibid., S. 149.

[2] Okupuotų Rytų kraštų ministerijos antropologinės komisijos vadovo dr. G. Holtzo 1942 11 13 pranešimas, BAP, R6/184, S. 8–14.

vanorių rasinio tyrimo Lietuvoje rezultatus. Mobilizaciniai štabai Lietuvoje patikrino apie 1000 vaikinų ir 120 merginų. Nacistinių mokslininkų nuomone, Lietuvoje aiškiai vyravo vadinamoji Rytų baltų rasė, tarp baltų tautų tolimiausia vokiečių rasiniam tipui. Lietuvoje RDT savanoriams buvo taikomi švelnesni rasinio tinkamumo kriterijai negu Latvijoje ir Estijoje, dėl to tik 26 proc. užsiregistravusiųjų buvo nepriimti į RDT dėl rasinių priežasčių. Dalis atmestų savanorių turėjo vadinamosios Artimųjų Rytų rasės požymių, esą atsiradusių dėl lietuvių kaimiečių ir mažų miestelių gyventojų kraujomaišos su žydų pirkliais ir amatininkais, kurių Lietuvoje gyveno labai daug. Tarp 98 proc. ištirtų Lietuvos jaunuolių vyravo Rytų baltų rasės požymiai. Be to, dalis lietuvių (37 proc.) turėjo ir nordinės rasės požymių. Šis tipas, nacių mokslininkų nuomone, esąs labiau giminingas vokiečių rasiniam tipui. Trečią grupę sudarė dinarinės rasės atstovai (apie 12 proc.), kurie dažniau sutinkami su lenkiškomis žemėmis besiribojančiose srityse. Apie 6 proc. vyrų turėjo 20–40 proc. Artimųjų Rytų rasės požymių.

Netinkamais pripažinti savanoriai buvo sugrupuoti pagal socialinę kilmę:

1) tarnautojai, prekybininkai, viešųjų tarnybų atstovai – 11 proc.;

2) savarankiški ūkininkai – 18 proc.;

3) abiturientai ir vyresniųjų klasių moksleiviai – 20 proc.;

4) amatininkai – 23 proc.;

5) kvalifikuoti darbininkai – 30 proc.;

6) žemės ūkio darbininkai – 33 proc.;

7) nekvalifikuoti darbininkai – 34 proc.[1]

Gavusi antropologinių komisijų pranešimus, Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija ėmė rengti Baltijos tautų suvokietinimo direktyvas.

---

[1] Dr. Hüttigo 1942 10 15 pranešimas apie rasinių tyrimų rezultatus Lietuvoje RDT mobilizacijos metu, ibid., S. 15–17.

A. Rosenbergo ministerijos Politikos skyrius 1942 m. lapkričio mėn. parengė „Samprotavimus Rytų krašto tautų suvokietinimo klausimu“ *(Gedanken zur Frage der Eindeutschbarkeit der Völker des Ostlandes)*. Šio dokumento autoriumi laikomas E. Wetzelis. Naciai nekėlė sau tikslo vykdyti visuotinę Baltijos tautų germanizaciją. Svarbiausia problema buvo atrinkti ir pamažu suvokietinti rasės atžvilgiu tinkamus elementus ir izoliuoti, pašalinti rasės atžvilgiu nepageidautinuosius. Minėtuosiuose „Samprotavimuose“ lietuviai buvo įvertinti panašiai kaip ir antropologinių komisijų pranešimuose. Pažymėta, kad lietuvių rasinė sandara smarkiai skiriasi nuo vokiečių, estų ir latvių ir yra artimesnė gudams. E. Wetzelis pabrėžė, kad iš viso reikia atsisakyti sumanymo suvokietinti žmones, turinčius aiškiai vyraujančių alpinės, dinarinės arba Rytų baltų rasės požymių. „Samprotavimuose“ buvo siūlyti du vokietinimo būdai: 1) rasės atžvilgiu vertingų svetimtaučių evakavimas į Vokietiją; 2) rasės atžvilgiu vertingų svetimtaučių suvokietinimas jų tėvynėje *(Eindeutschung an Ort und Stelle)*. Abu būdai gali būti taikomi vienu metu arba jie gali pereiti vienas į kitą. Lietuvių vokietinimo klausimu „Samprotavimuose“ buvo rašoma, jog tik apie 25–30 proc. lietuvių gali būti tinkami vokietinimui. Ne taip, kaip estai ir latviai, rasės atžvilgiu vertingi lietuviai, E. Wetzelio nuomone, turėtų būti germanizuojami tik Vokietijoje. Tokių galėtų būti iki pusės milijono. Lietuviai turėtų būti vežami darbams į Vokietiją, valstiečiai išsklaidomi vokiečių gyvenamose srityse Generalinėje gubernijoje, Vakarų Prūsijoje, Vartos krašte ir Aukštutinėje Silezijoje. Išsklaidyti lietuvių valstiečiai būtų suvokietinti per vieną kartą. Kadangi didesnė lietuvių tautos dalis netiko vokietinimui, E. Wetzelis siūlė nevykdyti intensyvios kalbinės ir kultūrinės asimiliacijos politikos[1].

Vienas iš penkių „Samprotavimų“ egzempliorių buvo nusiųstas

---

[1] Samprotavimai Rytų krašto tautų vokietinimo klausimu, ibid., R6/160, S. 7–9, 16.

A. Rosenbergo ministerijos patarėjui tautybių klausimais dr. Werneriui Hasselblatui, kuris 1942 m. gruodžio 21 d. atsiuntė E. Wetzeliui savo pastabas dėl „Samprotavimų". W. Hasselblatas iš esmės pritarė E. Wetzelio memorandumo idėjoms ir pateikė šiokių tokių pastabų. Jis parašė, jog lietuviai (ypač žemaičiai) galėtų būti palankiau vertinami[1]. W. Hasselblatas siūlė karo metu Estijoje ir Latvijoje lėčiau vykdyti vokietinimo politiką, o Lietuvoje ir Gudijoje jos vykdymą atidėti pokariui. Germanizacijos politika galėjo priešiškai nuteikti Baltijos tautas ir sumažinti jų įnašą į kovą su bolševizmu[2].

1943 m. kovo 17 d. E. Wetzelis parengė „Direktyvas estų, latvių ir lietuvių suvokietinimo klausimu" *(Richtlinien zur Frage der Eindeutschbarkeit der Esten, Letten und Litauer)*. Jis atsižvelgė į kai kurias dr. W. Hasselblato ir kitų vokiečių tautinių reikalų specialistų pastabas. „Direktyvose" buvo pakartota mintis, jog rasės atžvilgiu tinkami lietuviai turi būti vokietinami reiche, o Lietuvoje atsisakoma vykdyti aktyvią kalbinės ir kultūrinės asimiliacijos politiką[3].

Vokiečių pralaimėjimai frontuose sulėtino A. Rosenbergo ministerijos pareigūnų germanizacinių projektų įgyvendinimą. 1943 m. gegužės mėn. E. Wetzelis I politikos skyriaus viršininkui G. Leibbrandtui rašė, jog „Direktyvose" iškeltų problemų sprendimas turėtų būti atidėtas iki karinės padėties „paaiškėjimo" [4].

---

[1] Dr. Hasselblato 1942 12 14 raštas dr. E. Wetzeliui, ibid., S. 21, 22.

[2] Ibid., S. 32.

[3] Direktyvos estų, latvių ir lietuvių vokietinimo klausimu, ibid., S. 77, 78, 83.

[4] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 154.

2. Vokiečių tautybės ir kilmės asmenų išskyrimas ir protegavimas

Vokiečių tautybės ir kilmės asmenų išskyrimo ir protegavimo politika buvo pagrįsta nacistinėmis „nordinės rasės“, „ponų tautos“ ir kitomis teorijomis, propagavusiomis vokiečių tautos viršenybę ir teisę valdyti „menkavertes“ rytų tautas. Nacistinės tautų piramidės viršūnėje buvo vokiečių tauta, o pačioje apačioje – žydai. Praktinė nacistų politika siekė abi šias tautas (vokiečius ir žydus) izoliuoti nuo kitų tautų ir sudaryti joms išskirtines gyvenimo sąlygas. Skirtumas tas, kad vokiečiams buvo stengiamasi sudaryti itin geras gyvenimo sąlygas, palyginti su kitomis tautomis, o žydų išskyrimo ir izoliavimo tikslas buvo fizinis jų sunaikinimas.

Okupuotuose kraštuose naciai vykdė vokiečių išskyrimo ir protegavimo politiką. Šios politikos vykdytojos buvo vokiečių valstybinės, karinės ir partinės institucijos. Jos rūpinosi visomis vokiečių gyvenimo sritimis: buities sąlygomis, atlyginimais, materialiniu aprūpinimu ir kultūrinių reikmių tenkinimu. Be to, visos šios priemonės buvo naudojamos vokiečiams auklėti nacionalsocialistine dvasia. Nacionalsocialistų partijos Lietuvos skyriaus vadovybė stengėsi sukurti monolitinę ir izoliuotą nuo kitų tautybių vokiečių bendruomenę, kurios nariai nebendrautų su kitataučiais. Vokiečiams buvo įsteigtos atskiros švietimo įstaigos, juos galėjo teisti tik vokiečių teismai, vokiečiams buvo rengiami specialūs kultūros renginiai, steigiami dainavimo, sporto rateliai ir t. t. Lietuvoje buvę kolonistai, reicho vokiečiai ir SS nariai buvo registruojami. Kultūrinį darbą tarp vokiečių organizavo Reicho propagandos ministerijos skyrius prie generalinio komisaro Kaune. Šiam skyriui vadovavo Wellemsas[1]. Kaune, Vilniuje ir kituose miestuose buvo steigiamos vokiečių ekonominės ir socialinės paramos organizacijos, mokyklos, vaistinės,

---

[1] Propagandos skyriaus asmeninė sudėtis, LCVA, f. R-615, ap. 1, b. 19, l. 9.

ligoninės, universalios bei specializuotos parduotuvės, Vokietijos bankų ir taupomųjų kasų skyriai, kino teatrai, viešbučiai, valgyklos, knygynai ir kitos įstaigos. Ostlande ir Lietuvos generalinėje srityje buvo leidžiami vokiški laikraščiai „Deutsche Zeitung in Ostland", „Kauener Zeitung", „Wilnaer Zeitung" ir kt. Kai kuriuose provincijos miestuose buvo steigiami vokiečių moksleivių bendrabučiai ir internatai (pvz., Marijampolėje, Kybartuose, Šakiuose, Tauragėje, Jurbarke, Šiauliuose, Panevėžyje). Į kai kurias vokiečių įstaigas vietos gyventojams įeiti buvo draudžiama ir ant durų kabodavo užrašas „Eintritt nur für Deutsche" („Įėjimas tik vokiečiams") [1].

Reicho komisaro Rytų krašte H. Lohse's 1941 m. rugpjūčio 18 d. potvarkiu vokiečių kalba buvo paskelbta oficialia valstybine Ostlando kalba, o lietuvių kalba buvo leista tik vietinių valdžios įstaigų raštvedyboje. Lietuvoje buvusiems vokiečiams diegta mintis apie jų rasinį ir kultūrinį pranašumą vietos gyventojų atžvilgiu, apie kultūrinę vokiečių misiją Rytuose. Kaune įsteigtai aukštesniajai vokiečių mokyklai buvo pavesta rengti vadų korpusą Lietuvai valdyti[2]. Iš Berlyno ir Prahos į Lietuvą atvykdavę profesoriai vokiečiams skaitė pranešimus apie „Naująją Europą" ir apie vokiečių civilizuojamąjį vaidmenį Rytuose[3].

Nacistai ypač priešinosi vokiečių kraujomaišai ir mišrių šeimų su kitų tautybių žmonėmis kūrimui. Reicho SS ir vokiečių policijos vadas H. Himmleris jau 1931 m. uždraudė esesininkams tuoktis be jo leidimo, SS nariams buvo leidžiama vesti tik „rasės atžvilgiu tinkamas" moteris. Ostlando vokiečiams buvo įsteigtas santuokų biuras – Reicho komisarų vokietybei stiprinti laiškų biuras. Lietuvoje

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 236.

[2] Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 09 ataskaita RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 16.

[3] NSDAP Lietuvos skyriaus Mokymo ir auklėjimo bei Propagandos skyrių pranešimai, ibid., f. R-738, ap. 1, b. 7, l. 47, 82.

gyvenę kolonistai privalėjo gauti Generalinio komisariato Sveikatos skyriaus leidimą, patvirtinantį sutuoktinių kraujo grynumą[1].

Siekdamas atriboti vokiečių kolonistų vaikus nuo lietuvių įtakos, vokiečių įgaliotinis švietimo reikalams Schreinertas 1943 m. rugsėjo 27 d. uždraudė jiems lankyti lietuvių mokyklas[2].

1943 m. sausio mėn. Rygoje įvykusiame sričių komisarų pasitarime buvo pasiūlyta steigti Vokiečių bendruomenę Lietuvoje. Jos tikslas – visus Lietuvoje esančius vokiečius vienyti „politiniu ir kultūriniu požiūriu“. Kurti tokią bendruomenę buvo pradėta 1943 m. viduryje, bet nebaigta[3].

Okupuotuose Rytų kraštuose A. Rosenbergo ministerijos 1942 m. gegužės 13 d. įsakymu buvo pradėti sudarinėti vietinių vokiečių *(Volksdeutsche)* sąrašai. Šie vokiečiai turėjo būti remiami ekonomiškai, juridiškai ir auklėjami nacionalsocialistine dvasia. NSDAP Lietuvos skyriaus vadovybė suregistravo visus vokiečių kilmės *(Deutschstämmige)* Lietuvos gyventojus. NSDAP duomenimis, 1943 m. Kaune gyveno 304, Kauno apygardoje – 2000, Vilniuje – 370, Vilniaus apygardoje – 60, Šiaulių ir Panevėžio apygardose – 6850, iš viso Lietuvoje – 9589 vokiečių kilmės gyventojai[4]. NSDAP vadovybė Lietuvoje 1943 m. liepos 19 d. įsakė vokiškas mokyklas lankančius vokiečių kilmės vaikus remti materialiai ir išauklėti juos tikrais vokiečiais[5].

NSDAP Lietuvos skyriaus vadovybė iki 1944 m. vasario 4 d. suregistravo mišrių (vokiečių ir lietuvių) šeimų vaikus. Jie, kaip ir vokiečių kilmės gyventojai, buvo patikimiausias vokietybės rezervas

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 290.

[2] Ibid., l. 291.

[3] Ibid., l. 292.

[4] NSDAP Lietuvos skyriaus 1943 10 26 raštas NSDAP Krašto vadovybei Rygoje, LCVA, f. R-738, ap. 1, b. 6, l. 227.

[5] NSDAP Lietuvos skyriaus vadovybės 1943 07 19 raštas NSDAP apygardų vadovams, ibid., f. R-614, ap. 1, b. 746, l. 13.

Lietuvoje. Per ilgesnį laikotarpį nacistams tikriausiai būtų pavykę mišrių šeimų vaikus paversti tikrais vokiečiais ir nacionalsocialistais. Nacių okupacijos pabaigoje Lietuvoje buvo apie 54 tūkst. reicho, Lietuvos vokiečių ir vokiečių kilmės asmenų[1]. Kaip rodo anksčiau išnagrinėti A. Rosenbergo ministerijos projektai, Lietuvoje nebuvo numatyta masinės germanizacijos. Suvokietinimui atrinkti vietos gyventojai (pirmiausia RDT savanoriai) turėjo būti išvežami į reichą ir ten pamažu germanizuojami. 1943 m. uždarius Lietuvos universitetus, 86 politiškai ir rasės atžvilgiu tinkamiems Lietuvos studentams buvo leista tęsti studijas Vokietijoje[2]. Nacių germanizacinė politika Lietuvoje labiau buvo orientuota ne į vietos gyventojų suvokietinimą, bet į Lietuvos vokiečių ir vokiečių kilmės asmenų atribojimą nuo vietos gyventojų įtakos, jų auklėjimą vokiška ir nacionalsocialistine dvasia, vietos vokiečių bendruomenės sutelkimą ir jos pavertimą nacistų politikos įrankiu ir atrama Lietuvoje.

3. Lietuvos švietimo, mokslo ir kultūros įstaigų varžymas ir vokietinimas

Pradžios ir vidurinės mokyklos

Vokiečių kultūros politikai Lietuvoje buvo būdingos nacionalinės kultūros slopinimo ir varžymo tendencijos. Suvokdami kultūros, mokslo ir švietimo reikšmę tautinei savimonei ir tautiniam atsparumui, nacistai sąmoningai stengėsi apriboti inteligentijos ir švietimo įstaigų įtaką Lietuvoje.

Trumpai, bet energingai veikusiai Lietuvos laikinajai vyriausybei

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 294.

[2] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 185.

beveik buvo pavykę atkurti nepriklausomos Lietuvos laikų švietimo sistemą. Šios vyriausybės veikimo laikotarpiu Švietimo ministerijoje didžiausią įtaką turėjo katalikiškosios pakraipos veikėjai Juozas Ambrazevičius, Ignas Malinauskas, Pranas Raulinaitis ir kt. Buvo atsisakyta sovietų okupacijos metais susikompromitavusių mokytojų paslaugų, grąžinamos Nepriklausomybės laikų mokymo programos ir patikimi mokytojai. Gimnazijoms vėl ėmė vadovauti senieji jų vadovai, buvo pasitelkiami ir nauji, patriotiškai nusiteikę žmonės. Baigusiems dešimt klasių mokiniams buvo išduoti lietuviški pažymėjimai, o baigusiesiems devynias klases brandos atestatai buvo išduodami tik papildomai išlaikius lietuvių kalbos bei literatūros ir Lietuvos istorijos egzaminus. Buvo keičiami ir sovietiniai aukštųjų mokyklų diplomai. Į mokyklas buvo grąžintas religijos mokymas ir malda.

Tiesa, nebuvo išvengta perlenkimų tautinių mažumų švietimo atžvilgiu: uždaryta 19 vidurinių ir 17 nepilnų vidurinių mokyklų, daug pradžios mokyklų ir vaikų darželių žydų, rusų ir gudų kalbomis[1].

Vokiečiams sustabdžius Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, Švietimo ministerija buvo pertvarkyta į Švietimo vadybą, o švietimo generaliniu tarėju 1941 m. rugpjūčio 18 d. buvo paskirtas dr. P. Germantas-Meškauskas. Švietimo klausimus vadybai reikėjo derinti su Generalinio komisariato Kultūros skyriumi, kuriam iš pradžių vadovavo W. Dudzusas, o vėliau – Haefke. Už mokyklų reikalus šiame skyriuje buvo atsakingas Lietuvos vokietis Waitschies. Sričių bei miestų komisariatuose dirbo kultūros reikalų referentai, prižiūrėję mokyklų veiklą srityse ir miestuose. Kauno miesto komisaro įstaigoje kultūros reikalų referentu dirbo Köppenas, vėliau – Morgenrotas, abu aiškiai antilietuviško nusistatymo. Švietimo vadyba iš Kauno buvo perkelta į Vilnių. Kaune liko vadybos įgaliotinio įstaiga, 1942 m.

---

[1] A. Endzinas, „Švietimas po hitlerininkų padu", *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 224.

reorganizuota į Kauno skyrių[1]. Tarpininku tarp Generalinio komisariato ir Švietimo vadybos buvo vokiečių įgaliotinis švietimo reikalams Lietuvoje. Juo iki 1943 m. spalio mėn. buvo prof. Schreinertas, paskui – Riefenstahlis.

Pirmaisiais okupacijos metais naciai vengė drastiškai žlugdyti švietimo įstaigas. 1942 m. lapkričio 20 d. A. Rosenbergas įsakė laikinai palikti nusistovėjusią Lietuvos mokyklų struktūrą[2], tačiau jau nuo 1941 m. rudens įvairūs Vokietijos kariuomenės daliniai užiminėjo mokyklų pastatus savo reikmėms. Reikėjo ieškoti naujų patalpų ir dirbti dviem pamainomis. Kaune vermachtas užėmė šešias, o Vilniuje – septynias gimnazijas. Mokyklų patalpos buvo užimamos ir kituose Lietuvos miestuose – Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje, Ukmergėje ir kt.[3] Kai kuriose gimnazijose 1941–1942 mokslo metai prasidėjo tik spalio 15 d. Pirmaisiais vokiečių okupacijos metais lietuviškų mokyklų mokiniai mokėsi pagal 1936 m. programas. 1942–1943 mokslo metams Švietimo vadyba parengė naujas pradžios mokyklų ir gimnazijų programas ir pakeitė mokyklų struktūrą. Privalomoji pradžios mokykla tapo penkiamete (I–V skyriai), o jos aukštesnė pakopa (VI–VII skyriai) buvo labiau specializuota: kaimų mokyklose daugiau valandų skirta žemės ūkiui, o miestų mokyklose – prekybai. Bendrojo lavinimo trukmė buvo nustatyta 12 metų (5 metų pradžios mokykla ir 7 metų gimnazija)[4].

Nors ir būta įvairių okupacinės valdžios trukdymų, įvairių nepriteklių, trūko mokytojų, Lietuvos visuomenė švietimo srityje darė pažangą. Mokytojų seminarijų padaugėjo nuo penkių iki aštuonių. 1941 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje, be Švietimo vadybai nepavaldžių vokiečių mokyklų, veikė 50 gimnazijų. Jose dirbo 1048

---

[1] Ibid., p. 225–226.

[2] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 300.

[3] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 62.

[4] V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu“, *LE*, t. 15, p. 780.

mokytojai, kurie mokė 25 962 moksleivius. Be to, Lietuvoje tuomet veikė 30 progimnazijų, turėjusių 226 mokytojus ir 5770 moksleivių. Iš viso 1941 m. rudenį Lietuvos generalinėje srityje veikė 80 bendrojo lavinimo mokyklų, kuriose dirbo 1274 mokytojai ir mokėsi 31 732 moksleiviai[1]. Nors vokiečių okupacinės valdžios spaudimas vis didėjo ir karo nepriteklių nemažėjo, mokyklų ir moksleivių nuolat daugėjo. 1943 m. rudenį Lietuvoje buvo 58 gimnazijos ir 36 progimnazijos. Jose mokėsi 40 794 moksleiviai[2]. Lietuvos gimnazijos ir progimnazijos ne tik švietė jaunuomenę, bet ir tapo svarbiais kultūros, patriotizmo ir neginkluotojo pasipriešinimo vokiečių okupacijai židiniais.

1942 m. vasarą Švietimo vadybos darbą tikrinę Generalinio komisariato pareigūnai iškėlė tokius reikalavimus: 1) Lietuvos mokyklas priartinti prie vokiškų mokyklų ir daugiau laiko jose skirti vokiečių kalbai; 2) sumažinti gimnazijų ir panaikinti jose lygiagrečias klases; 3) steigti daugiau amatų ir prekybos mokyklų[3]. Praktiškai buvo įgyvendintas tik pastarasis vokiečių reikalavimas. 1943–1944 m. veikė 32 amatų, 2 technikos, 19 prekybos mokyklų[4]. Amatų mokyklų, palyginti su nepriklausomos Lietuvos laikais, padaugėjo dukart. Naciai labiau buvo suinteresuoti praktinių specialybių mokinių, t. y. būsimųjų darbininkų, rengimu ir dėl to netrukdė steigti amatų ir prekybos mokyklų. 1943 m. pradžioje Vilniuje buvo įsteigtas Amatų mokytojų institutas. Naciai ypač primygtinai reikalavo, kad lietuvių mokyklose būtų mokoma vokiečių kalbos, atliekamos įvairios darbo prievolės. Iš vidurinių mokyklų programų buvo išbrauktas užsienio

---

[1] S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų veiklos 1941–1944 metais“, *LIM, 1992*, Vilnius, 1994, p. 133–134.

[2] Ibid., p. 138.

[3] V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu“, *LE*, t. 15, p. 780.

[4] Įgaliotinio Lietuvos švietimo reikalams 1943 12 01 raštas generaliniam komisarui Kaune, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 146, l. 117–119.

kalbų, išskyrus vokiečių, mokymas. 1941–1942 m. okupacinės valdžios patvirtintose pamokų lentelėse vokiečių kalbai buvo skirta daugiau savaitinių pamokų negu lietuvių kalbai ir literatūrai. Per istorijos pamokas buvo stengiamasi apeiti lietuvių tautos kovas su kryžiuočių ir kalavijuočių ordinais, kaizerinės okupacijos laikotarpį, buvo iškeliama ir aukštinama Vokietijos istorija[1]. 1942 ir 1943 m. vasaras įvairiose Lietuvos vietose pradžios mokyklų mokytojams buvo suorganizuoti kursai vokiečių kalbai tobulinti. Apskrityse nuolatos veikė kilnojamosios vokiečių kalbos mokyklos *(Bezirksclulen)*. Jose buvo bandoma propaguoti nacistinę ideologiją[2]. Lietuviškas mokyklas naciai stengėsi paversti vokietinimo ir nacistinės ideologijos skleidimo židiniais. Vokiečių apygardos komisaro pareigūnai jau 1941 m. liepos mėn. Vilniaus apygardos komisarą įtikinėjo pradėti mokyti vokiečių kalbą nuo antros klasės ir skirti jai 6 savaitines pamokas, išbraukti iš mokyklų programos Lietuvos istorijos, religijos pamokas, sumažinti dainavimo (pasak nacių pareigūno, „nacionalizmo ugdymo“) pamokų[3]. Okupacinė valdžia pareikalavo nuo 1942 m. sausio 20 d. visose Lietuvos mokyklose įvesti 5 savaitines vokiečių kalbos pamokas[4]. Generalinio komisariato Kultūros skyriaus reikalavimu 1943–1944 mokslo metais Kaune vokiečių kalba buvo įvesta nuo antros klasės, o provincijoje reikalauta vokiečių kalbą dėstyti nuo trečios klasės[5].

Ne vien brukdami vokiečių kalbą naciai stengėsi slopinti tautinę sąmonę ir vokietinti kraštą. Šiam tikslui praversdavo ir kitos discipli-

---

[1] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 62.

[2] V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu“, *LE*, t. 15, p. 780.

[3] Ypač svarbūs mokyklinio švietimo klausimai, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 41, l. 28–30.

[4] A. Endzinas, „Švietimas po hitlerininkų padu“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 231–234.

[5] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 308.

nos. Vokietijos istorijos mokymas turėjo išstumti Lietuvos istorijos mokymą. Okupacinė valdžia draudė spausdinti naujus istorijos vadovėlius, leido naudoti tik cenzūruotus ir recenzuotus vadovėlius. Nebuvo galima naudotis S. Matulaičio vadovėliu „Lietuvių tautos istorija“, J. Norkaus „Istorijos vadovėliu V ir VI skyriams“. Okupantų spaudžiamas švietimo generalinis tarėjas 1942 m. gegužės 20 d. įsakė išimti iš visų mokyklinių vadovėlių vokiečiams priešiškus straipsnius[1]. Vokiečių kalbai išmokti buvo organizuojama daugybė kursų, o kai kurie mokytojai buvo siunčiami į kalbos ir istorijos seminarus reiche. Ten jie buvo apdorojami nacionalsocialistinės propagandos metodais.

1942 m. lapkričio 3 d. A. Rosenbergo ministerijos pareigūnai sukūrė „Jaunimo reguliavimo Lietuvoje 1942/1943 m.“ planą. Jame buvo numatyta tik 12–15 proc. (t. y. apie 5 tūkst.) 14–15 metų mokinių leisti mokytis aukštesniosiose mokyklose, o likusius 29 tūkst. siųsti dirbti žemės ūkyje ir pramonėje[2]. 1943 m. pradžioje visiems 18 metų moksleiviams buvo įvesta viešoji darbo prievolė kurui gaminti. Šią 8 savaičių prievolę mokiniai ir mokytojai turėjo atlikti dirbdami durpių kasimo ir miško kirtimo darbus. Be to, visi 14 metų sulaukę moksleiviai buvo įpareigoti atlikti žemės ūkio prievolę. 1943 m. sausio mėn. okupantai smarkiai sumažino mokykloms skiriamas lėšas (apie 175 000 markių per mėnesį). Mokytojų tarybos su tėvų komitetais organizavo aukų mokytojams išlaikyti rinkimą. Buvo aukojami pinigai ir maisto produktai[3]. Mokykloms labai trūko vadovėlių ir rašomosios medžiagos. Dėl sunkių materialinių sąlygų ir mokytojų trūkumo 1942–1943 mokslo metais pradžios mokyklų negalėjo lankyti 60 tūkst. mokyklinio amžiaus vaikų[4].

---

[1] Ibid., l. 309.

[2] Ibid., l. 302.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 208.

[4] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 63.

Iš Rytų fronto perdislokuojami vermachto daliniai masiškai užiminėjo mokyklų patalpas. Mokykloms tekdavo dirbti keliomis pamainomis ir trumpinti pamokas. 1943 m. žiemą vermachtas užėmė 30 gimnazijų, Pedagoginio instituto, mokytojų seminarijų ir 14 specialiųjų mokyklų patalpas[1].

Ypač smarki represijų audra Lietuvos švietimą užgriuvo, kai naciams nepavyko suorganizuoti lietuvių SS legiono. Buvo uždarytos ne tik aukštosios mokyklos, bet ir keturios mokytojų seminarijos, suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą švietimo generalinis tarėjas P. Germantas, o į jo vietą buvo paskirtas įgaliotinis švietimo reikalams Schreinertas. 1943 m. pavasarį naciai planavo po truputį mažinti Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų. Generalinio komisariato darbuotojas Waitschies 1943 m. balandžio 5 d. reikalavo gimnazijas paversti vokiškojo tipo vidurinėmis mokyklomis, kuriose būtų ne daugiau kaip 125 klasės, o mokinių klasėje – 50[2]. 1943–1944 mokslo metais vietoj senųjų gimnazijų ėmė veikti vidurinės mokyklos. Be to, buvo panaikintos pedagoginės klasės, rengusios trūkstamus mokytojų kadrus, iš pamokų tvarkaraščio išbrauktos choro ir tautinio auklėjimo pamokos, 1943 m. spalio 11 d. vidurinėse mokyklose panaikintos lygiagrečios klasės ir suspenduotas neturtingiems moksleiviams ir studentams šelpti skirtas fondas[3].

Aukštosios mokyklos

Lietuvos aukštąsias mokyklas naciai dar labiau varžė negu pradžios ir vidurines mokyklas. Okupantai toleravo tik žemės ūkio, technikos ir medicinos specialistų rengimą. Humanitarinių specialy-

---

[1] LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 146, l. 117–119.

[2] Waitschies'o 1943 04 05 raštas įgaliotiniui Lietuvos švietimo reikalams prof. Schreinertui, ibid., l. 243.

[3] LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 146, l. 145, 117–119; J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 217.

bių studentai jiems buvo nereikalingi ir netgi pavojingi. Vokiečiai masiškai užiminėjo aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų patalpas ir studentų bendrabučius, grobė jų turtą. Okupacijos pradžioje buvo įvykdytas masinis dėstytojų ir pagalbinio personalo valymas. Iš darbo buvo atleisti visi žydų tautybės dėstytojai, marksistai ir įtariami sovietų valdžios šalininkai. Iki 1941 m. rugsėjo 10 d. iš Vilniaus universiteto buvo atleisti 98 moksliniai darbuotojai ir tarnautojai. Buvo pakeistos ir aukštųjų mokyklų vadovybės[1]. Aukštosiose mokyklose buvo stengiamasi atkurti nepriklausomos Lietuvos laikų tvarką. Kauno Vytauto Didžiojo universitete atkurti ir įsteigti penki fakultetai: Teologijos, Filosofijos, Technologijos, Statybos ir Medicinos. Vilniaus universitete veikė šeši fakultetai: Humanitarinių mokslų, Teisės, Ekonomikos, Matematikos-gamtos, Medicinos ir Miškų (pastarasis įsteigtas 1942 m.). Kauno universiteto rektorius buvo prof. Julius Gravrogkas, Vilniaus – prof. M. Biržiška[2].

Naciai stengėsi į aukštųjų mokyklų programas įtraukti kuo daugiau vokiečių kalbos ir „nacionalsocialistinės teorijos“. Studentams teisininkams buvo dėstomi antisemitiniai Niurnbergo įstatymai, propaguojamas fiurerio kultas bei vadizmo principai įstatymų leidybos, valdžios organų ir teismų darbe. Rasių teorija buvo įtraukta į universitetų ir mokyklų programas kaip vienas svarbiausių dalykų[3].

1942 m. birželio mėn. A. Rosenbergo štabo Rygos filialo pareigūnai inspektavo Lietuvos universitetus. Programos buvo smarkiai susiaurintos, iš jų išbraukta daug disciplinų. Universitetams buvo uždrausta išduoti diplomus, rengti mokslines diskusijas, ginti disertacijas ir suteikti mokslo laipsnius bei vardus. Tai galėjo daryti tik Vokietijos aukštosios mokyklos. Tačiau šių reikalavimų nebuvo griež-

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 211–212.

[2] V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu“, *LE*, t. 15, p. 780–781.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 216–217.

tai laikomasi. Lietuvos aukštosios mokyklos turėjo virsti specialiosiomis mokyklomis, rengiančiomis kadrus vietinės savivaldos įstaigoms[1]. Iš universitetų taip pat buvo pašalinti studentai žydai, lenkai, komjaunuoliai. 1941 m. rudenį buvo įsakyta uždaryti universitetų teisės, ekonomikos ir istorijos-filologijos fakultetus. Buvo leista studijuoti tik vyresniųjų kursų medikams, technikams, chemikams. Generalinis komisaras A. Rentelnas pabrėžė, kad mokslus galės tęsti tų specialybių studentai, kurie yra reikalingi karo metu[2].

Normalus darbas Lietuvos aukštosiose mokyklose prasidėjo tik 1941 m. gruodžio mėn. Studentų tuomet buvo sumažėję beveik perpus. 1941 m. pavasario semestrą Vilniaus universitete mokėsi 2270 studentų, o 1942 m. pavasario semestrą – apie 900 studentų[3]. Kitais duomenimis, 1942 m. pradžioje Vilniaus universitete mokėsi 778 studentai, Kauno universitete – 1620, Šiaulių prekybos institute – 246, Vilniaus pedagoginiame institute – 205, Vilniaus meno akademijoje – 82, Kauno konservatorijoje – 294 (iš viso 3225 studentai)[4]. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministro A. Rosenbergo 1941 m. lapkričio 19 d. potvarkiu aukštosios mokyklos Ostlande turėjo būti uždarytos, išskyrus medicinos, veterinarijos, žemės ūkio, miškų ir technikos fakultetus. A. Rosenbergas numatė Ostlande palikti tik Tartu universitetą, Rygos aukštąją technikos mokyklą bei Kauno žemės ūkio ir Veterinarijos akademijas[5]. 1942 m. kovo 4 d. vokiečių įgaliotinis Lietuvos švietimo reikalams Schreinertas Vilniaus ir Kauno universitetų senatams pranešė, kad nuo pavasario bus leista rengti tik medicinos, technikos, veterinarijos, agronomijos ir miškininkys-

---

[1] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 64.

[2] Ibid., p. 64.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 214.

[4] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 311–312.

[5] S. Myllyniemi, *Die Neuordnung...*, S. 179.

tės specialistus, o Teologijos ir Filosofijos fakultetai Kaune bei Humanitarinių mokslų, Teisės ir Matematikos-gamtos fakultetai Vilniuje bus uždaryti[1].

Sužlugus jaunimo mobilizacijai į SS legioną, okupantams atsirado pretekstas susidoroti su Lietuvos inteligentija ir aukštosiomis mokyklomis. Gavęs Ostlando reicho komisaro H. Lohse's pritarimą, A. T. von Rentelnas ir SS bei policijos vadas įsakė uždaryti Lietuvos universitetus bei kitas aukštąsias mokyklas. 1943 m. kovo 17–18 d. buvo uždaryti Kauno ir Vilniaus universitetai, Mokslo ir Dailės akademijos, Pedagoginis institutas, Valstybinė filharmonija. Buvo daromos kratos profesorių ir žymių kultūros veikėjų butuose. 46 žymūs Lietuvos inteligentai buvo suimti ir išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Tarp suimtųjų buvo švietimo generalinis tarėjas P. Germantas, penki profesoriai ir keturi gimnazijų direktoriai. Aukštosios Lietuvos mokyklos, kaip „nacionalizmo lizdai", nacių buvo uždarytos, patalpos suniokotos, inventorius ir mokslo priemonės daug kur sunaikintos. Nepaliesta liko tik Dotnuvos žemės ūkio akademija. Kartu buvo uždarytos ir keturios mokytojų seminarijos[2].

Tačiau pašlijus reikalams fronte ir kilus visuotiniam lietuvių nepasitenkinimui okupantų politika vietinė vokiečių administracija buvo priversta laviruoti. Į lietuvių savivaldos pažadus surinkti reikiamus darbininkų kontingentus darbams reiche A. T. von Rentelnas atsakė pažadais atidaryti Lietuvos universitetuose karo reikmėms svarbius fakultetus[3]. Žodiniu jo nurodymu Vilniaus universiteto Mišk ininkystės, Medicinos fakultetų, Farmacijos skyriaus, Kauno universiteto Medicinos, Technikos statybos fakultetų paskutinių kursų

---

[1] VDU senato 1942 03 20 memorandumas dėl kai kurių Vilniaus ir Kauno universitetų fakultetų uždarymo, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 623, l. 1–4.

[2] V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu", *LE*, t. 15, p. 781.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 15–16; ibid., b. 62, l. 7.

studentams buvo leista rengtis baigiamiesiems egzaminams. 1944 m. vasario 9 d. buvo leista dirbti Trakų ir Šiaulių mokytojų seminarijoms[1].

Į daugkartinius Vilniaus ir Kauno universitetų vadovybių prašymus leisti dirbti universitetams ir kitoms Lietuvos aukštosioms mokykloms generalinis komisaras A. T. von Rentelnas atsakė: „Aukštųjų mokyklų uždarymas savo laiku pavartotas kaip bausmė už lietuvių tautos, ypač jos inteligentijos sluoksnio, nedalyvavimą aktyviose karinėse priemonėse. Todėl jų atidarymas priklauso nuo to, kada pagaliau šitas karo įnašas bus atliktas“ [2].

Iki vokiečių okupacijos pabaigos universitetams nebuvo leista atnaujinti savo darbo.

Lietuvos mokslų akademija

Karas Lietuvos mokslų akademiją (LMA) užklupo besikuriančią. Mokslinę veiklą buvo pradėję tik Humanitarinių mokslų skyriaus institutai (Lietuvių kalbos, Lietuvių literatūros, Etnologijos, Istorijos). Karo išvakarėse LMA dirbo apie 100 darbuotojų. Pirmininko pareigas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas pavedė eiti Vilniaus universiteto rektoriui M. Biržiškai[3]. Lietuvos laikinoji vyriausybė rugpjūčio 1 d. patvirtino naują LMA statutą, kurį, gerokai pataisytą, rugsėjo 8 d. dar kartą patvirtino švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas. Svarbiausi LMA tikslai buvo telkti lietuvių tautos mokslo pajėgas mokslo problemoms spręsti, tirti Lietuvos praeitį, dabartį, tautinę kultūrą, gamtos turtus, derinti Lie-

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 317.

[2] Cit. iš: J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 218.

[3] 1942 m. gegužės 5 d. nauju LMA pirmininku buvo išrinktas prof. V. Jurgutis, kuris šias pareigas ėjo iki suėmimo 1943 m. kovo viduryje, po jo LMA pirmininkai buvo V. Mykolaitis-Putinas ir K. Šalkauskis.

ir būtina Mokslų Akademijos turto apsaugojimui ir bent pakenčiamam darbui“[1].

Trūko lėšų ne tik algoms, bet ir paprasčiausiems buitiniams reikalams: malkoms, kanceliarijos priemonėms, vieninteliam LMA telefonui apmokėti ir t. t. Nors algų mokėjimas buvo nutrauktas daugelio institutų ir LMA padalinių vadovams, vis dėlto dauguma mokslininkų tęsė darbą ir rūpinosi kultūros bei mokslo vertybių išsaugojimu.

Iki karo LMA Vilniuje buvo įsikūrusi ketveriuose rūmuose. Vermachtas jau karo pradžioje savo reikalams užėmė tris LMA pastatus: trečiosios bibliotekos (A. Vivulskio g. 18), Istorinio muziejaus (T. Narbuto g. 8) ir Lietuvių kalbos instituto (Antakalnio g. 6). 1943 m. kovo 17 d. vokiečių policija porai savaičių užgrobė ir vieninteles LMA likusias patalpas Žygimanto g. 2/8. Traukdamiesi iš šių patalpų vokiečiai pagrobė nemažai vertingų paveikslų ir inventoriaus.

LMA neturėjo lėšų nei remontui, nei svarbiems mokslo darbams spausdinti. Okupacijos metais buvo išspausdinti tik 22 (iš 56) „Didžiojo lietuvių kalbos žodyno“ lankai[2].

1943 m. kovo mėn. naciams uždarius Lietuvos universitetus, LMA veikla oficialiai nebuvo nutraukta, tačiau akademijos darbuotojams kelis mėnesius nebuvo mokami atlyginimai[3].

H. Lohse's 1942 m. rugsėjo 1 d. potvarkiu prie Ostlando reicho komisariato Rygoje buvo įsteigta speciali mokslo tarnyba, kuriai buvo pavesta sudaryti mokslo tiriamojo darbo planus Baltijos šalyse ir vadovauti visiems šiems darbams mokslo bei mokymo įstaigose. 1943 m. gegužės mėn. į Vilnių buvo atvykęs minėtosios mokslo tarnybos vadovas prof. H. Stegmannas. Jis susitiko su mokslo dar-

---

[1] LMA prezidiumo archyvas, f. 1, ap. 1, b. 122, l. 1.

[2] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 225.

[3] A. Lickis, „Akademinis mokslas...“, *MADA*, 1989, t. 3(108), p. 110.

tuvos mokslo ir kultūros darbą su kitų įstaigų veikla[1]. Pagal statutą LMA buvo suskirstyta į tris skyrius: Humanitarinių, Socialinių ir ekonomikos bei Gamtos mokslų. 1942 m. pabaigoje LMA dirbo 15 akademikų[2].

Karo pradžioje okupacinė valdžia mažai kišosi į LMA veiklą, tačiau ilgainiui ji vis labiau stengėsi pajungti Lietuvos mokslininkus Vokietijos kariniams ir propagandiniams interesams. LMA ir kitų mokslo įstaigų veiklą labai varžė lėšų trūkumas. 1942 m. pavasarį okupacinė valdžia perpus sumažino LMA etatinių darbuotojų: 1942 m. sausio 1 d. joje dirbo 133 darbuotojai, o 1942 m. birželio 1 d. – 61 darbuotojas. Dėl etatų mažinimo LMA prezidiumas ne kartą kreipėsi į valdžios įstaigas. 1943 m. sausio 7 d. LMA pirmininkas V. Jurgutis švietimo generaliniam tarėjui rašė: „1942 m. pavasarį Lietuvos Mokslų Akademijos etatai buvo tiek sumažinti, kad kai kurie institutai, kaip Lietuvos teisės ir ūkio, bei įstaigos, kaip Istorinis muziejus Vilniuje ir Maironio muziejus Kaune, palikti visai be tarnautojų ir priežiūros [...]. Institutų direktoriai, kurie atsako už įstaigų darbą ir joms vadovauja, neatlyginami. Kitiems MA tarnautojams, savo srities specialistams ir baigusiems aukštąsias mokyklas, paliktas visiškai žemas atlyginimas. Tuo būdu sąmoningai ar nesąmoningai sudarytos tokios sąlygos, kurios ne tik trukdo darbą, bet ir neatitinka Mokslų Akademijai, kaip aukščiausiajai mokslo įstaigai.

Turiu garbę prašyti Tamstą, pone tarėjau, tarpininkauti Finansų valdyboje ir pasiekti, kad nuo 1943 m. balandžio 1 d. būtų atstatyti LMA etatai pagal čia pridedamą etatų papildymo bei pakeitimo projektą, kuris sudaro tik dalį to, ką Mokslų Akademija yra anksčiau turėjusi.

Taikantis prie karo sąlygų, prašau tiktai to, kas yra neišvengiama

---

[1] A. Liekis, „Akademinis mokslas Lietuvos hitlerinės Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)", *MADA*, 1989, t. 3(108), p. 98.

[2] Ibid., p. 99.

buotojais ir aptarė vokiečiams rūpimas mokslo temas. Okupacinės valdžios nurodymu visos mokslo tiriamojo darbo temos buvo suskirstytos į keturias grupes: A – karui svarbios, B – ūkiui svarbios, C – kitais atžvilgiais reikšmingos ir D – neaktualios temos. Nagrinėjantiesiems A ir B grupės temas vokiečiai garantavo mokėsią visą atlyginimą pagal etatą ir žadėjo atleisti nuo darbo prievolių. Mokslininkai privalėjo pateikti nagrinėjamas temas patikrinti. Dauguma Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto temų buvo C grupės (iš 41 temos šiai grupei buvo priskirtos 24).

Iš 12 kalbos mokslo temų septynios buvo priskirtos C grupei, tarp jų ir „Didžiojo lietuvių kalbos žodyno“ rengimas, ir tik viena tema buvo priskirta B grupei – Almino vokiškai-lietuviškas žodynas[1]. Okupacinė valdžia ypač stengėsi įtraukti Lietuvos mokslininkus į nacistinės propagandos sūkurį. Vilniuje apsilankę A. Rosenbergo operatyvinio štabo pareigūnai 1943 m. liepos 4 d. pasitarime pabrėžė, kad „bolševikinės ideologijos ir jos praktiško poveikio ištyrimas“ yra vienas iš svarbiausių uždavinių. A. Rosenbergo štabo pareigūnai buvo nepatenkinti Studijų biuro paskelbtais antibolševikiniais darbais, pavadino juos žurnalistiškais ir mažai moksliškais. Šiame pasitarime vokiečiai reikalavo į propagandinį temų nagrinėjimą įtraukti daugiau žmonių, kurie per 3 mėnesius pateiktų pirmuosius darbo rezultatus. A. Rosenbergo štabo pareigūnai siūlė nagrinėti konkrečias temas ir klausimus. Ostlando reicho komisariato Mokslo skyriaus viršininkas gruodžio 29 d. kreipėsi į Lietuvos generalinį komisariatą ir įpareigojo jį rasti Lietuvos mokslininkų, kurie iki 1944 m. balandžio 1 d. parengtų spaudai straipsnių tokiomis temomis:

1) vokiečių ir lietuvių santykių atspindėjimas literatūroje ir tautosakoje;

1) vokiečių teisės poveikis Lietuvai per šimtmečius;

3) germanų vokiečių kultūros įtaka lietuvių kalbai;

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 220–221.

4) vokiečių įtaka Lietuvos menui ir pan.

Šios temos turėjo būti laikomos „kariškai svarbiomis“[1].

Gamtos mokslų tyrimus taip pat buvo stengiamasi pajungti totalinio karo reikmėms. Įgaliotinis Lietuvos švietimo reikalams Schreinertas 1943 m. spalio 12 d. veikiantiems universitetų fakultetams ir Veterinarijos akademijai raštu nurodė A grupės tyrimus labiausiai remti ir juos baigti iki 1944 m. balandžio 1 d. Į šiuos tyrimus turėjo būti įtraukti C ir D grupių asistentai[2], tačiau minėtieji nurodymai praktiškai nebuvo vykdomi ne tik iki balandžio 1 d., bet ir iki hitlerinės okupacijos pabaigos. Dauguma mokslininkų arba neturėjo galimybių dirbti normalų mokslinį darbą, arba sąmoningai sabotavo vokiečių iškeltas užduotis.

Spauda, literatūra ir radijas

Karo ir okupacijos metu visose kultūros srityse būta didelių nepriteklių, suvaržymų ir nuostolių. Okupacinė valdžia gerai suprato spaudos ir kitų informacijos priemonių reikšmę visuomenės nuomonės formavimui. Naciai stengėsi įvesti totalinę informacijos priemonių kontrolę ir panaudoti jas savo propagandos tikslams. Jau okupacijos pradžioje buvo įvesta karinė spaudos cenzūra ir į vokiečių rankas perėjo spaustuvės, knygynai, kitos spausdinimo bei platinimo įmonės ir įstaigos. Reicho komisaro Rytų krašte H. Lohse's 1941 m. gruodžio 22 d. potvarkiu visi norintieji dirbti spaudos darbą privalėjo gauti reicho komisaro arba generalinio komisaro raštišką leidimą. H. Lohse's 1942 m. kovo 5 d. potvarkiu spaudos leidimo reikalai buvo dar labiau sugriežtinti. Okupacinių valdžios įstaigų leidimas buvo reikalingas steigiant arba vėl atidarant laikraščių, žurnalų ir knygų leidimo bei informacijos biurus, taip pat įmones, kurios verčiasi tokių

---

[1] Ibid., p. 222–223.

[2] Ibid., p. 223.

leidyklų ir biurų gaminių platinimu. Leidimas buvo reikalingas ir jau einantiems periodiniams leidiniams bei kitokiems raštams (knygoms, kalendoriams, plakatams ir t. t.). Suteiktą leidimą kompetentinga įstaiga galėjo atšaukti arba vėl išduoti su kokiais nors papildomais įpareigojimais. Už potvarkio nevykdymą buvo grasinama kalėjimu ir didele pinigine bauda[1]. Generalinio komisariato spaudos priežiūros tarnybos ir karinė cenzūra atidžiai sekė lietuvišką spaudą ir saugojo ją nuo „žalingų“ straipsnių. Vokiečių karinė cenzūra griežtai uždraudė vartoti Lietuvos valstybės ir jos institucijų ženklus, taip pat buvo uždrausta giedoti Lietuvos himną ir kelti tautinę vėliavą. Nuolatos buvo mažinamas lietuviškų laikraščių tiražas. 1942 m. vasario mėn. savaitraščio „Ūkininko patarėjas“ tiražas vokiečių buvo sumažintas nuo 160 tūkst. iki 60 tūkst. egzempliorių[2].

Hitlerinės okupacijos metais Lietuvoje ėjo tik du dienraščiai – „Į laisvę“ (nuo 1943 m. – „Ateitis“) Kaune, „Naujoji Lietuva“ Vilniuje, savaitraščiai „Ūkininko patarėjas“ Kaune, „Tėviškė“ Šiauliuose, „Žemaičių žemė“ Telšiuose, „Panevėžio balsas“ ir „Biržų žinios“. Taip pat buvo leidžiama keletas žurnalų: „Savaitė“, „Žiburėlis“, „Naujoji sodyba“ ir du kartus per mėnesį išeidavusios „Savitarpinės pagalbos žinios“. Tik 1943 m. pabaigoje buvo gautas leidimas kultūros žurnalui „Kūryba“. Vokiečiams Lietuvoje buvo leidžiami du dienraščiai – „Kauener Zeitung“ ir „Wilnaer Zeitung“. Spauda buvo tvarkoma pagal Generalinio komisariato Propagandos skyriaus nustatytas taisykles. Lietuvos laikraščiai galėjo spausdinti tik cenzūros leistus straipsnius; redakcijoms vokiečių pareigūnai siųsdavo privalomus spausdinti vedamuosius ir įvairius skelbimus bei propagandinius straipsnius.

Kai kurių lietuviškų laikraščių tiražai buvo dideli dėl to, kad leidėjai surinktas lėšas naudojo visuomenės reikalams: studentų

---

[1] *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942, Nr. 34.

[2] „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos...“, *Naujoji viltis*, 1986, Nr. 19, p. 81.

stipendijoms, menininkams šelpti ir pan.[1] Naciams rūpėjo spaudos leidimo įstaigas perimti į savo rankas ne tik politiniais, bet ir materialiniais sumetimais. Tuo tikslu Lietuvoje generalinio komisaro 1942 m. rugsėjo 23 d. potvarkiu buvo įsteigta vokiška Lietuvos generalinės srities „Spaudos sąjunga" *(Druck-Verband)*, perėmusi visas leidyklas, spaustuves ir spaudinių prekybos įmones. „Spaudos sąjungos" nariai buvo tiesiogiai pavaldūs vedėjui, kuris savo ruožtu buvo Generalinio komisariato valdininkas[2].

Lietuviškų knygų leidimas okupacijos metais praktiškai nutrūko. Labai stigo vadovėlių visų lygių mokykloms. Nedideliu tiražu išėjo vos apie 100 pavadinimų knygos. Išimtis buvo daroma vokiečių propagandai reikalingoms knygoms.

Dėl spaudos varžymų nacių okupacijos metais suklestėjo nelegali tautinio pogrindžio spauda, buvo leidžiama per 20 pavadinimų įvairių politinių srovių ir organizacijų laikraštėlių. Kai kurių slaptų laikraščių („Į laisvę", „Nepriklausoma Lietuva", „Laisvės kovotojas") tiražai mažai nusileido oficialiai leidžiamų laikraščių tiražams. Pogrindžio spauda užpildydavo objektyvios ir lietuviams reikalingos informacijos vakuumą bei orientavo tautą į neginkluotą pasipriešinimą nacių okupacinei politikai.

Radijo kontrolė ir kova su draudžiamos informacijos platinimu

Nacių okupacinė valdžia radiją kontroliavo ne mažiau kaip spaudą. Užsienio radijo laidų klausymas ir jų žinių skleidimas tarp gyventojų kėlė didelį pavojų nacių vykdytai informacijos blokadai ir hitlerinės propagandos efektyvumui. Klausydami užsienio radijo laidų

---

[1] Ibid., p. 97–98.

[2] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 232.

Lietuvos gyventojai sužinodavo apie tikrąją padėtį frontuose ir tarptautinius įvykius. Priešiška Vokietijai radijo informacija ir jos poveikis okupuotų kraštų gyventojams objektyviai kenkė hitlerinės Vokietijos interesams, dėl to okupacinė valdžia griežtai persekiojo Vokietijai priešiškų radijo stočių klausytojus, atiminėjo iš gyventojų radijo imtuvus, baudė vokiečiams nepalankios informacijos ir gandų skleidėjus. Gyventojams buvo įsakyta atiduoti radijo aparatus vokiečių komendantūroms arba vietos policijai. Vilniaus ir Kauno radijo stotys jau karo pradžioje buvo paimtos į vokiečių rankas ir įtrauktos į Vokietijos radijo stočių valdymo sistemą. Lietuvos radijas tapo pavaldus reicho radijo bendrovei *(Reichs-Rundfunk GmbH)* ir jos įgaliotiniams. Vis dėlto Lietuvoje nuolatos buvo klausoma nevokiškų užsienio radijo stočių (ypač Maskvos ir Londono).

Reicho komisaras Rytų krašte H. Lohse 1942 m. sausio 13 d. išleido potvarkį „Dėl nepaprastųjų radijo priemonių". Svarbiausi šio potvarkio paragrafai skelbė:

„1§. Sąmoningai klausyti užsienio radijo siųstuvus draudžiama. Nusižengimai bus baudžiami sunkiųjų darbų kalėjimu. Lengvesniais atsitikimais gali būti baudžiama paprastu kalėjimu. Panaudoti priimtuvai bus konfiskuoti. Sukonfiskavimas gali būti atliktas ir tada, jei imtuvas priklauso trečiajam asmeniui.

2§. Kas tyčia skleidžia užsienio siųstuvų žinias, skirtas sudaryti pavojų vokiečių tautos atsparumui arba viešajai rimčiai, saugumui ir tvarkai Rytų Krašte, bus baudžiamas sunkiųjų darbų kalėjimu. Ypač sunkiais atsitikimais gali būti baudžiama mirties bausme"[1].

Šio potvarkio preambulėje buvo pagrįsta būtinybė imtis nepaprastųjų priemonių dėl radijo: „Moderniame kare priešas kovoja ne tik kariniais ginklais, bet ir tokiomis priemonėmis, kurios turi paveikti tautos sielą. Viena tų priemonių yra radijas. Kiekvienas žodis, kurį transliuoja priešas, yra skirtas padaryti žalos Vokietijos Reichui ir jo

[1] *Į laisvę*, 1942 01 26, Nr. 21(182), p. 4.

saugomoms tautoms. Tad aš laukiu, kad kiekvienas Rytų Krašto gyventojas, suprasdamas savo atsakingumą, neklausys užsienio siųstuvų“[1]. Tačiau Lietuvos žmonės, kaip ir kitų Vokietijos okupuotų šalių gyventojai, nepaisė „geranoriško“ reicho komisaro patarimo ir priimtų potvarkių. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje žinutėje buvo rašoma, kad Lietuvos gyventojai klausosi Maskvos radijo rusų ir lietuvių kalbomis bei Londono radijo lenkų kalba, o išgirstas žinias platina kitiems žmonėms. Policija dažnai pastebi, jog klausantieji priešiškų balsų nesupranta savo nusikalstamos veiklos, „tarnaujančios bolševizmo propagandai“ [2].

H. Lohse's 1942 m. rugsėjo 13 d. potvarkiu visiems Ostlando gyventojams buvo uždrausta klausytis užsienio radijo stočių ir slaptų krašto vidaus siųstuvų. Nusižengusiesiems grėsė sunkiųjų darbų kalėjimas ir radijo imtuvų konfiskavimas, o asmenims, sąmoningai platinusiems uždraustų radijo stočių žinias, – sunkiųjų darbų kalėjimas arba mirties bausmė[3].

Vos vermachtui užėmus Vilnių, miesto karo vadas von Ostmanas išleido įsakymą dėl gandų skleidėjų baudimo[4]. 1941 m. rugpjūčio mėn. Lietuvos miestų burmistrams, valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams buvo išsiuntinėti leidžiamų klausytis užsienio radijo stočių sąrašai. Visos sąraše nurodytos stotys buvo Vokietijoje arba jos užimtose šalyse: Karaliaučius, Dancigas, Klaipėda, Breslau (Vroclavas), Katovicai, Poznanė, Viena, Praha, Varšuva, Krokuva, Ryga, Minskas. Privatiems asmenims buvo uždrausta turėti radijo siųstuvus, jie privalėjo būti atiduoti karo lauko komendantūroms[5].

Vilniaus miesto ir apskrities pagalbinės policijos vadas A. Iš-

---

[1] Ibid.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 8, l. 8.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 233.

[4] LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 27, l. 3.

[5] Ibid., f. R-713, ap. 1, b. 1, l. 5.

kauskas 1941 m. liepos 24 d. rašė apie Vilniaus miesto ir apskrities gyventojų nuotaikas: „[...] lietuvių nuotaika buvo gera, mažai kuo skundžiasi, džiaugiasi, kad nusikratė bolševikų jungo, ir visi laukia, kad tik greičiau būtų sutriuškintas bolševizmas. Lenkų dauguma beveik viskuo nepatenkinti. Prisiklausę Londono raginimų padėti bolševikams kovoje su vokiečiais, tyčiomis kelia gyventojų tarpe nepasitenkinimą esama padėtimi. Žydai pastarųjų laikų įvykių prislėgti ir nerodo didesnio aktyvumo“[1].

Už Londono radijo klausymą ir antivokiškas kalbas 1941 m. lapkričio 5 d. buvo suimtas Varėnos gyventojas Vincas Jočys. Jis buvo kalinamas kalėjime iki 1942 m. lapkričio 17 d.[2] Už to paties radijo klausymą ir jo žinių platinimą 1942 m. rugpjūčio 20 d. buvo suimtas vilnietis Juzefas Bogdanovičius. Jis buvo nubaustas 6 mėnesiams darbo stovykla[3]. Lenkas Teodoras Rudakas už užsienio radijo klausymą buvo nuteistas 4 metus kalėti[4]. Dėl tos pačios priežasties buvo suimta vilnietė Jadvyga Sventožacka ir Stefanija Sobanska[5], o vilniečiai Ipolitas Sikorskis ir jo žmona Ona už priešiškų Vokietijai radijo stočių klausymą buvo nubausti 410 markių bauda[6]. Vilnietis artistas Henrikas Labunskis dėl užsienio radijo klausymo ir jo žinių platinimo 10 mėnesių kalėjo Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjime[7].

Vokiečių saugumo policijos įsakymu lietuvių saugumo policija 1942 m. birželio mėn. vykdė akciją, kurios metu už užsienio radijo klausymą ir neteisėtą ginklų laikymą buvo suimti 23 lenkai. Akcijos

---

[1] Ibid., f. R-689, ap. 4, b. 916, l. 37.

[2] Ibid., f. R-680, ap. 2, b. 31, l. 77.

[3] Ibid., l. 79.

[4] Ibid., l. 87.

[5] Ibid., l. 85, 86.

[6] Ibid., l. 51.

[7] Ibid.

metu buvo paimta 20 rankinių granatų, 200 šautuvo šovinių ir 3 radijo siųstuvai.

Tilžės gestapas 1943 m. birželio 2 d. Kauno saugumo policijai ir SD pranešė, kad už užsienio radijo klausymą ir jo žinių platinimą buvo suimti Vilkaviškio apskrities gyventojai Povilas Predka, Vitoldas Vienčevskis, Jurgis Samiola ir Sergejus Barčaitis[1].

Ypač intensyviai visuomenei gandai būdavo skelbiami ir platinami po vermachto pralaimėjimų Rytų fronte ir sėkmingų anglosaksų operacijų Vakaruose. Vokiečių saugumo policija ir SD bei jai pavaldi lietuvių saugumo ir viešoji policija įdėmiai sekė visuomenės nuotaikas ir persekiojo antivokiškų gandų klausytojus.

Vilniaus miesto policijos vadas 1942 m. kovo 2 d. rašte Vilniaus apskrities viršininkui apžvelgė padėtį Vilniaus krašte: „Įvairūs ateiviai iš buvusios Lenkijos ir buvę Lenkijos tarnautojai nesiliauja skleidę įvairius piktus jų pramanytus gandus: 1) kad Vokietijon vežami darbininkai bus apgyvendinti tose srityse, kur nuolat bombarduoja anglai ir todėl jie ten turės žūti; 2) kad vokiečių kariai gaudo moteris ir jas išnaudoja ir, be to, iš pagrobtų moterų prievarta ima kraują ir perpila jį į sužeistų bei nusilpusių vokiečių karių kūną; 3) kad vokiečiai siunčia į Rytų frontą jau paskutines savo pajėgas ir jeigu tik žiema dar ilgiau palaikys, tai vokiečiai sulauksią Napoleono likimo, nes Rytų fronte tūkstančiai karių žūsta ne nuo kulkų, bet nuo žiaurios žiemos šalčių ir 4) kad po Vilniaus kraštą važinėja lenkų tautybės asmenys, kurie slaptai supirkinėja ginklus, organizuoja visame Vilniaus krašte lenkų partizanų būrius ir ragina visus lenkus būti pasiruošusiais“[2].

Saugumo policijos Panevėžio rajono agentūros 1942 m. lapkričio 12 d. pranešime aprašoma gyventojų nuotaikos ir gandai:

„Šiuo metu visuomenė labai nepatenkinta vokiečiais. Pasklidę

---

[1] Ibid., f. R-1399, ap. 1, b. 22, l. 27.

[2] Ibid., f. R-685, ap. 1, b. 3, l. 26.

gandai, kad provincijoje vokiečiai iškrausto iš ūkių lietuvius, į jų vietas sodina vokiečius repatriantus. Sako, kad dabartinis metas prilygsta 1941 m. birželio mėn. 14 d., kuomet bolševikai vežė lietuvius į SSSR, taip pat dabar vokiečiai krausto lietuvius iš ūkių, kur gyveno jie ir jų tėvų tėvai. Kiti pasakoja, kad lietuviai ūkininkai turi ginklų ir juos ruošiasi panaudoti prieš vokiečius. [...] Vienas esąs dabar vokiečių tikslas – kuo daugiau pasodinti provincijoj į ūkius vokiečių, kad būtų platesnis šnipų tinklas ir žengimas prie lietuvių tautos nutautinimo.

Mokyklų mokinių tarpe taip pat jaučiamas nusistatymas prieš vokiečius. Jie nepatenkinti ir pasakoja, kad vokiečiai varžo mokyklas ir jose mokymąsi. Daugumas nenori vykti į Reicho darbo tarnybą [...]. Nori [vokiečiai – *A. B.*], kad mažiau būtų lietuvių inteligentų, tuomet bus vokiečiams geriau palenkti lietuvius savo pusėn“[1].

Kad užkirstų kelią gandams, policija buvo numačiusi atimti iš gandų skleidėjų radijo aparatus, o iš užsienio atvykusius ir samdytus gandonešius perduoti vokiečių ypatingajam teismui. Paprastų gandų skleidėjų bylos turėjo būti perduodamos apskrities viršininkui, kuris pagal Lietuvos Respublikos įstatymus galėjo nubausti gandų skleidėjus išsiuntimu vieniems metams į privalomųjų darbų stovyklą[2].

Lietuvių rezistencinė spauda taip pat kaitino antivokiškas nuotaikas, skelbdama nacių padarytas Lietuvos gyventojams skriaudas ir okupacinio režimo pareigūnus kompromituojančius faktus: Kaune vieno vokiečių pareigūno šuniui buvo išrašyta kasdienė 5 litrų pieno norma, tuo tarpu lietuvių vaikai jo visai negaudavo; buvo išleisti įsakymai pristatyti džiovintos mėsos normas vokiečių medžioklinių šunų mokyklai; Vilniaus miesto vokiečių komisaras Hingstas pasiglemžė 15 tūkst. litrų spirito ir tiek pat degtinės; vokiečių pareigūnai spekuliuoja spiritu ir benzinu[3]. Tokie faktai labai stiprino gyventojų

---

[1] Ibid., f. R-650, ap. 1, b. 13, l. 52.

[2] Ibid., f. 1696, ap. 5, b. 331, l. 51.

[3] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 121.

nusistatymą ne tik prieš atskirus okupacinio režimo pareigūnus, bet ir prieš okupacinę nacių administraciją.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. birželio mėn. ataskaitoje rašoma, jog Lietuvos kariniai-politiniai sluoksniai ir visuomenė vis labiau tiki, kad Vokietija karą pralaimės. Tuo tikėti skatina šie veiksniai:

1) anglų ir amerikiečių kariuomenės išsilaipinimas Europoje (Sicilijoje); vermachtas neįstengs atsilaikyti, nes jo jėgos išsklaidytos didžiuliame plote – nuo Atlanto iki Vidurio Rusijos; Italija lieka klusni Vokietijai tik dėl to, kad joje yra Vokietijos kariuomenė, intensyvūs sąjungininkų aviacijos bombardavimai padarys didžiulių nuostolių Vokietijos karo pramonei;

2) vokiečių politinė vadovybė seniau laikėsi pozicijos kariauti vien vokiečių ir jos satelitų jėgomis, o dabar ji prievarta stengiasi sumobilizuoti okupuotų sričių vyrus į pagalbinius karinius dalinius ir mesti juos į Rytų frontą, tačiau šios prievarta organizuotos dalys yra nepatikimos; pastebėjusios vermachto silpimą ir pralaimėjimus, jos gali sukilti ir nukreipti ginklus prieš vokiečius[1].

Ši Vokiečių saugumo policijos ir SD ataskaita gana objektyviai atspindi Lietuvos visuomenėje vyravusias nuotaikas ir visuotinį tikėjimą Vokietijos pralaimėjimu kare. Tačiau įvairios Lietuvos tautybės nevienodai reagavo į Vokietijos pralaimėjimą ir jo padarinius Lietuvai (išskyrus komunistus ir jų šalininkus), lietuviai labai bijojo antrosios bolševikų okupacijos ir vylėsi, kad anglosaksai pagelbės Lietuvai. Lenkai mažiau bijojo Raudonosios armijos įsiveržimo ir laukė greitesnio Vokietijos pralaimėjimo, nes tikėjo anglosaksų pažadais atkurti ikikarinę Lenkijos valstybę, o Sovietų Sąjunga buvo JAV ir Didžiosios Britanijos sąjungininkė. Dauguma Lietuvos rusų ir likusių žydų troško greičiau sulaukti Raudonosios armijos, nes taip tikėjosi

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 136–137.

išsigelbėti nuo nacistinių okupantų ir vietos kolaborantų persekiojimo.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. spalio mėn. ataskaitoje rašoma, kad Lietuvos gyventojų dėmesys buvęs sutelktas į Maskvoje įvykusią sąjungininkų užsienio reikalų ministrų konferenciją. Lietuviai labai domėjęsi anglosaksų ir Sovietų Sąjungos pozicija sprendžiant mažųjų Europos valstybių (tarp jų ir Lietuvos) klausimą. Ryšium su Maskvos konferencija sklindą įvairūs gandai apie tariamus vokiečių bei anglų ir vokiečių bei rusų pasitarimus Švedijoje ir Portugalijoje. Šių gandų priežastis – pasikeitimas karo belaisviais. Labiau esą klausomasi užsienio radijo. Manoma, kad Vokietija iš esmės jau neteko Italijos kaip savo sąjungininkės. Vokiečių saugumo policijos ir SD tarnautojai pažymėjo, kad lietuviai kur kas labiau domisi įvykiais Rytų fronte ir nerimauja dėl jų, o ne dėl karo veiksmų Italijoje ir Afrikoje. Vokiečių pasitraukimas iš Charkovo lietuviams daro daug didesnį įspūdį negu įvykiai Sicilijoje, nes dėl vokiečių fronto pralaužimo ir bolševikų grįžimo jie jaučia didelį pavojų iš Rytų[1].

Nacių okupacijos metais Lietuvoje buvo intensyviai klausomasi uždraustų radijo stočių ir skleidžiama uždrausta informacija bei gandai. Kartais jie atspindėdavo tikrąją tarptautinę ir vidaus padėtį, kartais būdavo labai tolimi tikrovei ir dažniau reikšdavo įvairių visuomenės sluoksnių arba tautinių grupių nuotaikas bei viltis. Baigiantis vokiečių okupacijai uždrausta informacija bei gandai buvo dar aktyviau skleidžiami, o jų poveikis visuomenei vis stiprėjo. Tai rodo ir suėmimų 1942–1943 m. skaičius. Deja, nėra žinoma, kiek iš viso žmonių 1941–1944 m. buvo suimta už antivokiškų gandų platinimą ir draudžiamų radijo stočių klausymą. Išvardytieji faktai leidžia spėti, kad už tai suimtų žmonių turėjo būti dešimtys. Vokiečių saugumo policijos ir SD duomenimis, už draudžiamų radijo stočių

---

[1] Ibid., b. 61, l. 152–153.

klausymą ir žinių skleidimą 1942 m. gruodžio ir 1943 m. kovo–balandžio mėn. buvo sušaudyti trys asmenys. Tokiomis sąlygomis, kai objektyvi informacija buvo blokuojama, užsienio radijas ir gandai turėjo didelę svarbą. Antivokiški gandai labai prisidėjo prie Lietuvos gyventojų nuotaikos ir elgsenos formavimo. Nacių režimo draudimai ir represijos rodo, kad okupacinė valdžia suprato antivokiškų užsienio radijo laidų ir gandų daromą jų politikai ir okupacinio režimo patvarumui žalą.

Bibliotekų ir muziejų apiplėšimas bei naikinimas

Pačioje karo pradžioje vermachtas užėmė ir savo reikalams naudojo bibliotekų patalpas. Vokiečių kareiviai dažnai nakvodavo bibliotekų skaityklose, vietoje čiužinių jie naudodavo laikraščių bei žurnalų komplektus. Okupacinė civilinė valdžia Kaune kitur iškraustė Centrinę valstybinę biblioteką, o jos patalpas paėmė savo reikalams[1]. Daugybė Lietuvos bibliotekų knygų buvo paprasčiausiai naikinamos. Jau 1941 m. liepos 29 d. Rytų krašto reicho komisariato Propagandos skyrius įsakė išmesti iš bibliotekų marksistines ir sovietines knygas, žydų raštus, užsienio autorių knygas, išleistas po 1933 m. Buvo galima palikti tik tas knygas, kurios palankiai rašė apie Vokietiją ir neprieštaravo nacionalsocialistinei ideologijai[2]. Iš bibliotekų buvo pašalinta daug pasaulinio garso rašytojų ir mokslininkų kūrinių, pvz., iš Kauno centrinės valstybinės bibliotekos – apie 1500 pavadinimų knygų.

A. Hitlerio pageidavimu iš Lietuvos, kaip ir iš kitų okupuotų kraštų, į Vokietiją buvo vežamos visos „vokiškos kilmės“ kultūros vertybės. Šią misiją atliko Berlyno muziejaus direktorius kontradmirolas Lorey ir jo bendrininkai. Nuo 1941 m. rugsėjo 1 d. į šią akciją

---

[1] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 234.

[2] LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 38, l. 32.

įsitraukė Utikalo vadovaujamas A. Rosenbergo štabo padalinys Ostlande. Jis tikrino ir rinko buvusių sovietinių valstybinių įstaigų, žydų ir iš Lietuvos pasitraukusių asmenų kultūros vertybes. Daug knygų, paveikslų ir kitokių vertybių okupacijos pradžioje iš Lietuvos buvo išvežta į Karaliaučiaus biblioteką. A. Rosenbergo štabo pareigūnai iki 1941 m. lapkričio 20 d. buvo užėmę ir užantspaudavę Centrinį valstybinį archyvą Pažaislyje, Vyskupijos archyvą Kaune. Vilniuje iš viso jie užantspaudavo 100 sinagogų, 2 žydų bibliotekas, Valstybinį archyvą Mindaugo gatvėje, Universiteto archyvą, Metrikų archyvą, Mokslų akademijos rinkinius[1].

Iš Dailės akademijos bibliotekos buvo pagrobta ir į Vokietiją išvežta 743 seni ir reti leidiniai, istorinės aukso ir sidabro medalių kolekcijos. Buvo visiškai sunaikinta Vilniaus Strašūno biblioteka. Apie 10 tūkst. XVI–XVII a. leidinių buvo išgabenta į Berlyną. Į Vokietiją naciai išvežė Levo Tolstojaus, Romaino Rollando, Maksimo Gorkio, Šolom Aleichemo ir kitų žymių žmonių rankraščius bei laiškus[2].

Pasitraukdami iš Lietuvos naciai apiplėšė ir sunaikino daug švietimo, mokslo ir kultūros įstaigų. Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas iš Vilniaus valstybinio dailės muziejaus pasisavino vertingas baldų, senovinio porceliano kolekcijas, kilimus, paveikslus, graviūras, 40 vertingų XIX ir XX a. paveikslų ir kito muziejų turto. Hitlerininkai sunaikino unikalią Vilniaus žydų mokslo instituto biblioteką, Vilniaus evangelikų reformatų sinodo biblioteką, kurioje buvo 20 tūkst. vertingų XVI–XVIII a. knygų.

Į Frankfurtą prie Maino naciai išgabeno brangius Iljos Repino, Isaako Levitano, Marco Chagallo paveikslus, Marko Antokolskio, Ginsburgo, Aronsono, N. Tregerio skulptūras.

Kaune vokiečiai apiplėšė Maironio namą-muziejų ir Operos,

---

[1] K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje...“, LMAB RS, f. 26-1475, l. 298.

[2] *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, p. 65–66.

Dramos bei Operetės teatrus, Šiauliuose sudegino kraštotyros muziejų su unikaliomis etnografinėmis, archeologinėmis kolekcijomis.

Uždarydami Vilniaus universitetą, naciai apiplėšė jo auditorijas ir laboratorijas, išgrobstė vertingas mokslo priemones ir literatūrą. Vilniuje ir Kaune vokiečiai sugriovė 14 gimnazijų ir 46 pradžios mokyklas, susprogdino ir sunaikino Žemės ūkio akademiją, Aukštesniąją žemės ūkio mokyklą, 7 žemesniąsias žemės ūkio mokyklas, Chemijos institutą[1].

Daug žymių Lietuvos kultūros, meno ir mokslo veikėjų vokiečių okupacijos metais buvo nužudyta arba įkalinta kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, tarp jų – skulptorius Vladas Grybas, poetas Vytautas Montvila, rašytojas Balys Sruoga, mokslininkai Vladas Jurgutis, Adolfas Damušis ir daugelis kitų.

Okupacijos metais naciai mažiau kontroliavo Lietuvos scenos meną. Tuo metu nuolatos veikė Kauno dramos, operos, jaunimo teatrai ir operetė, Vilniaus dramos ir operos teatrai, Šiaulių, Panevėžio ir Marijampolės dramos teatrai. Tačiau Vilniaus ir Kauno teatrai lietuviams neretai būdavo sunkiai prieinami, nes kelis kartus per savaitę juose vykdavo uždari spektakliai, skirti vokiečių kariuomenės arba civilinės valdžios pareigūnams. Nebuvo išvengta ir teisinių apribojimų. Rytų krašto reicho komisaras 1941 m. gruodžio 19 ir 1942 m. gegužės 18 d. potvarkiais nustatė, kad visiems scenos veikalams vaidinti reikalingas išankstinis raštiškas generalinio komisaro ar jo įgaliotos įstaigos (apygardos komisaro, Švietimo vadybos) leidimas. Iš teatrų repertuarų buvo išbraukiami žydų, demokratinių autorių veikalai ir jų vieton peršami vokiški veikalai[2].

---

[1] *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 430–431.

[2] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 234.

4. Tautinės kultūros gynimas

Naciams vykdant lietuvių tautos germanizavimo ir tautinės kultūros slopinimo politiką, ypač svarbu buvo tautinę kultūrą ginti ir saugoti. Lietuvos inteligentų, moksleivių bei studentų pilietinė pozicija turėjo reikšmės ne tik tautinės kultūros, bet ir visos tautos orientacijai ir likimui sunkiomis karo bei okupacijos sąlygomis.

Lietuvių visuomenės veikėjai ir kurį laiką legaliai veikusios organizacijos (Lietuvių aktyvistų frontas, Lietuvių nacionalistų partija) anksti pastebėjo vokiečių politikos germanizacinius užmojus ir bandė legaliai protestuoti. LAF'o 1941 m. rugsėjo 15 d. memorandumo okupacinei vokiečių valdžiai devintasis punktas buvo skirtas kultūros ir švietimo reikalams. Šiame punkte buvo pabrėžta aukštųjų mokyklų ir inteligentijos kadrų ugdymo svarba Lietuvai ir Lietuvos aukštosioms mokykloms okupacinės valdžios daromos kliūtys:

„[...] vokiečių civilinė valdžia Lietuvoje ne tik neleidžia priimti naujų studentų į aukštąsias mokyklas, bet sustabdo veikimą ir aukštesniųjų semestrų, išskyrus paskutiniuosius. Lietuvoje niekas nesupranta šitų vokiečių civilinės valdžios priemonių kitaip, kaip priemonių sustabdyti kultūrinę ir ekonominę lietuvių tautos plėtotę. Lietuviams sunku prileisti mintį, kad vokiečių administracijos organai Lietuvoje siektų lietuvių tautos slopinimo, tačiau turime konstatuoti faktą, kad lietuvių tautinis ir kultūrinis gyvenimas dabar yra visokeriopai slopinamas:

a) lietuviams Lietuvoje dabar neleidžiama turėti nė vieno dienraščio, leidžiamo vien lietuvių kalba, nes lietuvių dienraščiuose įsakoma dėti žinias ir straipsnius vokiečių kalba;

b) nuo karo pradžios vokiečių cenzūra neleido pasirodyti Lietuvoje nė vienai lietuviškai knygai (net mokslinis lietuvių kalbos žodynas, atspausdintas dar prieš karą, negalėjo pasirodyti knygų rinkoje);

c) Lietuvos radiofonuose lietuvių kalba vis daugiau išstumiama arba leidžiama vartoti tik greta vokiečių kalbos;

d) Lietuvos radiofonuose nebeleidžiamas daugiau griežti lietuvių tautos himnas;

e) vienoje iš labiausiai gerbiamų Lietuvos vietų Kauno Karo Muziejuje varpai skambindavo prieš Didįjį karą rusų caro valdžios uždraustą dainuoti dainą „Lietuviais esame mes gimę, lietuviais norime ir būti“. [...] Šitą dainą Karo Muziejaus administracija buvo prašyta daugiau neskambinti;

f) švenčiausioje visiems lietuviams vietoje ant Gedimino Kalno Vilniuje lietuvių tautinė vėliava nuimta;

g) lietuvių tautinės šventės neleidžiamos švęsti“[1].

LNP lapkričio mėn. parengė „Pro memoria Reicho vyriausybei Berlyne“. Šiame rašte taip pat buvo reiškiamas nepasitenkinimas nacių politika įvairiose gyvenimo srityse. LNP „Pro memoria“ pakartojo LAF'o memorandume išvardytus tautinės kultūros slopinimo faktus ir dar pridėjo naujų dalykų. „Į visus šiuos ir kitus panašius faktus, – rašoma „Pro memoria“, – lietuviai tegalėjo žiūrėti vien kaip į skubotu tempu varomą tautinio ir kultūrinio gyvenimo suvaržymo ar užslopinimo premisų pravedimą“[2].

Nacistinės germanizacijos politika buvo nukreipta į lietuvių švietimo ir mokslo įstaigas, t. y. į svarbiausius tautiškumo, patriotizmo ir kultūros ugdymo židinius. Švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas laviravo tarp vokiečių valdžios spaudimo ir lietuvių visuomenės interesų. Savo atsiminimuose M. Biržiška rašė: „Kur progimnazija prašė vyresnių klasių, negalėdamas jos paversti gimnazija, tad didinti gimnazijų skaičiaus, jis [P. Germantas-Meškauskas – *A. B.*] leisdavo tas klases kaimyninės gimnazijos paralelinių

---

[1] Cit. iš: K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 538.

[2] „Metmenys Lietuvių nacionalistų partijos ruošiamo Pro memoria Reicho vyriausybei Berlyne, Kaunas, 1941 XI“, *Proskyna*, 1990, Nr. 2(5), p. 108.

klasių vardu. Taip Viekšnių progimnazija išsiderėjo sau Mažeikių gimnazijos lygiagretes klases. [...] Kur du miestu ar miesteliu varžėsi dėl vienos mokyklos, ten jis paversdavo ją dviem, vienai katrai suteikdamas kuklesnį (žemesnį) vardą, bet leisdamas ir jai eiti anos (aukštesnės) mokyklos programą. Taip Vilniaus muzikos mokykla jo leidimu ėjo pilną konservatorijos programą“[1].

Vokiečiams neleidus didinti mokytojų ir dėstytojų algų, P. Germantas-Meškauskas kreipėsi į kitas vadybas prašydamas tarnautojus ir darbininkus mažutę savo algų dalį skirti švietimui ir kultūrai. Iš šio fondo buvo šelpiami mokytojai, mokinių bendrabučiai, studentų valgyklos, vargstantys mokiniai ir studentai. Dėl to nacių okupacijos metais Vilniuje labai pagyvėjo švietėjiška ir kultūrinė lietuvių veikla[2].

1943 m. sausio mėn. okupacinė valdžia smarkiai sumažino kreditus mokykloms (apie 175 000 markių per mėnesį). Siekdamos išlaikyti mokyklas, mokytojų tarybos kartu su tėvų komitetais organizavo aukų rinkimą. Mokiniai buvo raginami aukoti mokyklos fondui po 80 pfenigių per mėnesį, o mokinių tėvai – remti mokytojus maisto produktais. Aukas rinko mokytojų tarybų sudarytos aukų rinkimo komisijos[3].

1943 m. rudenį vokiečių civilinė valdžia pertvarkė gimnazijas ir progimnazijas į vidurines mokyklas, panaikino pedagogines klases, sumažino pamokų. Buvo siekiama dar labiau suvaržyti lietuvių švietimą. Tačiau, kaip rašoma Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. spalio mėn. ataskaitoje, išėjo taip, kad buvo įsteigta 13 naujų mokyklų, nes tie mokiniai, kurie turėjo būti siunčiami į profesines ir amatų mokyklas, pradėjo mokytis naujose vidurinėse mokyklose[4].

---

[1] M. Biržiška, „Dr. Germantas: Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų“, *Žiburiai*, 1946, Nr. 19(31), p. 5.

[2] Ibid.

[3] J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas*, p. 208.

[4] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 238.

Lietuvos visuomenė neigiamai reagavo į nacių bandymus paspartinti ir sustiprinti vokiečių kalbos mokymą lietuvių mokyklose. 1942 m. sausio 20 d. visose Lietuvos mokyklose buvo įvestos penkios savaitinės vokiečių kalbos pamokos. 1943–1944 mokslo metais Kaune vokiečių kalba imta dėstyti nuo antros klasės, o provincijoje reikalauta ją dėstyti nuo trečios klasės. Švietimo vadybos pareigūnai, motyvuodami vokiečių kalbos specialistų trūkumu, vaikų amžiumi ir kitais argumentais, ignoravo okupantų reikalavimus sustiprinti vokiečių kalbos mokymo programą. Vokiečių kalbos mokymas buvo nustumtas į penktą klasę[1].

Lietuvos mokyklų administracija, nepabūgusi okupantų spaudimo, įstengė iki 1943 m. spalio 5 d. vilkinti darbo prievolės neatlikusių mokinių sąrašų sudarymą, dėl to vokiečiai negalėjo darbo prievolę sabotuojančių mokinių atleisti iš mokyklų ir išsiųsti į priverstinius darbus arba pagalbinius karinius dalinius. Po 1943 m. mokyklos reformos dažnai buvo nepaisoma vokiečių reikalavimų klasėse mažinti mokinių[2]. Kaip jau minėta, uždraustos lygiagrečios klasės buvo išlaikomos privačiai, į mokinių sąrašus buvo įtraukiami ir iš tikrųjų nesimokantys mokiniai, dėl to naciai negalėjo mobilizuoti jaunimo į Reicho darbo tarnybą, registruoti į kariuomenę ir priverstiniams darbams. Gimnazijų vadovybė leisdavo mobilizacijų vengiantiems jaunuoliams laikyti egzaminus eksternu ir juos išlaikiusiesiems išduodavo brandos atestatus kaip ir normaliai besimokantiems mokiniams[3].

Buvęs Lietuvos laikinosios vyriausybės ministras pirmininkas J. Ambrazevičius-Brazaitis knygoje „Vienų vieni“ taip pavaizdavo lietuvių bandymus gelbėti mokytojų seminarijas: „Laikinoji vyriausybė buvo suspėjusi mokytojų seminarijų skaičių padidinti iki aš-

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 126.

[2] LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 147, l. 49–50.

[3] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 128.

tuonių šalia Pedagoginio instituto. Vokiečiai šį skaičių įsakė pusiau sumažinti. Veltui švietimo vadyba įrodinėjo, kad esamom sąlygom mokytojų reikiamam skaičiui parengti reiktų 12 seminarijų. Negalėdama palenkti civilfervaltungo racionaliais argumentais, švietimo vadyba ėmėsi gudravimo ir mažos klastos. Būtent, ji suorganizavo keturių seminarijų keturias „filijas". Oficialiai buvo viena seminarija, bet ji buvo padalinta dviejose vietovėse. Komisariatas šią klastą pastebėjo gerokai pavėluotai" [1].

Dar 1941 m. okupacinė valdžia ėmė varžyti aukštųjų mokyklų veiklą. Tų metų rudenį buvo uždrausta priimti studentus į pirmuosius kursus. Vėliau vis dėlto buvo leista priimti studentus į medicinos, statybos ir technikos fakultetus.

1942 m. kovo 4 d. įgaliotinis Lietuvos švietimo reikalams Schreinertas Vilniaus ir Kauno universitetų vadovybei pranešė, jog planuojama 1942 m. pavasario semestrą uždaryti humanitarinius fakultetus[2].

Vytauto Didžiojo universiteto senatas 1942 m. kovo 20 d. nusiuntė memorandumą aukštųjų mokyklų komisariniam įgaliotiniui Rygoje prof. dr. H. Stegmannui von Pritzwaldui. Jame rašoma: „Kaip Švietimo Vadybai buvo pareikšta, ketinama uždaryti Teologijos ir Filosofijos fakultetai VDU Kaune ir Humanitarinių Mokslų, Teisių ir Matematikos-Gamtos fakultetai Vilniaus universitete. Palikti ketinama Medicinos, Statybos ir Technologijos fakultetai." Toliau buvo motyvuotai įrodinėjama tokio žingsnio žala Lietuvos kultūrai ir lietuvių bei vokiečių santykiams. „Visi šie motyvai, – rašoma memorandume, – verčia mus tikėtis, kad minėtos civilinės vokiečių vyriausybės ketinimas uždaryti visą eilę fakultetų nebus įvykdytas ir kad abiem universitetams su esamais fakultetais ir toliau bus leista savarankiškai dirbti mokslo, mokymo ir auklėjimo darbą"[3]. Memo-

---

[1] Ibid., p. 126–127.

[2] LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 623, l. 1–4.

[3] LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 174, l. 49–51.

randumą pasirašė universiteto rektorius J. Gravrogkas, prorektorius Juozas Zubkus, Filosofijos fakulteto dekanas dr. Z. Ivinskis, Technologijos fakulteto dekanas doc. Alfonsas Jurskis, universiteto sekretorius dr. Jonas Grinius, Teologijos fakulteto dekanas Vincentas Brizgys, Statybos fakulteto dekanas Steponas Kairys ir Medicinos fakulteto dekanas Juozas Meškauskas.

1942 m. kovo 17 d. posėdžiavo Vilniaus universiteto senatas. Posėdyje dalyvavo ir švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas bei Aukštojo mokslo departamento direktorius dr. Antanas Juška. Senato nariai (rektorius prof. dr. M. Biržiška, senato sekretorius dr. Antanas Salys) nusprendė nusiųsti raštą prof. dr. H. Stegmannui. 1942 m. kovo 18 d. rašte universiteto reikalu buvo rašoma: „Vokiečių valdžios organų nusistatymas teleisti ateityje veikti tik Technikos ir Medicinos fakultetams, sustabdant kitų fakultetų veikimą, faktiškai reikštų Vilniaus universiteto uždarymą, kadangi Technikos fakulteto Vilniaus universitete visai nėra, tai paliekamas Medicinos fakultetas, kurio tuo tarpu veikia tik pirmieji du kursai, nieku būdu negalėtų pretenduoti į universiteto vardą. [...] Vilniaus Universiteto veikimo sustabdymas šiais laikais lietuvių tautai vėl primintų jai rusų prieš šimtą metų padarytą didelę kultūrinę skriaudą – to paties Universiteto uždarymą ir sukeltų joje nerimą ir baimę dėl savo krašto likimo ir kultūros ateities, dėl kurios lietuvių tauta kovojo šimtmetinę kovą su rusų, vėliau lenkų valdžia. [...] Vilniaus Universiteto Senatas, turėdamas galvoje aukščiau išdėstytus samprotavimus, prašo Tamstą, Pone Profesoriau [dr. H. Stegmanną – *A. B.*], išdėstyti vokiečių valdžios organams, kurie sprendžia lietuviško universiteto likimo klausimą, lietuvių tautos tvirtą valią, troškimą ir viltį, kad lietuviškieji švietimo židiniai ir ypač Vilniaus Universitetas galėtų toliau pilnai tęsti mokslo ir mokymo darbą visuose fakultetuose“[1].

Lietuvių inteligentų, studentų ir moksleivių jėgomis buvo pra-

[1] LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 10–12.

dėta parašų rinkimo kampanija prieš numatomą universiteto uždarymą. 1942 m. balandžio–gegužės mėn. dešimtys tūkstančių žmonių pasirašinėjo po peticija. Birželio 11 d. Vilniaus universiteto studentų atstovybė įteikė universiteto rektoriui 284 lapus su 30 260 parašų. Birželio 16 d. Vytauto Didžiojo universiteto studentų atstovybė įteikė rektoriui 658 peticijos lapus su 43 216 parašų. Peticiją pasirašė per 73 tūkst. Lietuvos gyventojų. Ji buvo nusiųsta pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui[1], kuris nusiuntė raštą generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui ir paprašė paaiškinti, kodėl neleidžiama dirbti visiems Kauno ir Vilniaus universitetų fakultetams. Liepos 22 d., atsakydamas P. Kubiliūnui, A. T. von Rentelnas pareiškė, jog vokiečiai nemano keisti savo nusistatymo, nes tuo metu, kai vokiečių jaunuoliai kariauja, lietuvių jaunimas neturi moralinės teisės mokytis[2]. Parašų rinkimo kampaniją nutraukė vokiečių saugumo akcijos prieš parašų rinkėjus, vis dėlto masinis Lietuvos visuomenės pasipiktinimas privertė okupacinę valdžią kol kas neuždaryti universitetų. To meto visuomenės nuotaikas atspindi policijos pranešimai. Viename jų rašoma:

„Reikia konstatuoti, kad visas kraštas giliai sukrėstas plačiai pasklidusių gandų apie kai kurių fakultetų uždarymą. Šie gandai sujaudintai visuomenei net sukėlė mintį, kad toks galimas fakultetų uždarymas esąs ne kas kita kaip vienas pirmųjų etapų visiškai likviduoti universitetus. Daugeliu tūkstančių parašų krašto gyventojai kreipiasi į kompetentingas įstaigas prašydami dėti visas galimas pastangas, kad universitetai liktų su visais galimais fakultetais [...].

Visa lietuvių tauta dabar yra labai jautri visiems savo gyvenimo klausimams ir kiekvieną platinamą lapelį laiko savo interesų ir bėdų

---

[1] Žr.: B. Baranauskas, „70 000 peticija“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1969, Nr. 5, p. 20–22.

[2] LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 813, l. 116.

išraiška, todėl atsišaukimai eina be jokios agitacijos ir kieno nors pagalbos per visų gyventojų rankas. [...]

Šių atsišaukimų iniciatoriai, kaip iš to spėtina, yra ne studentai, o kiti asmenys, nes jų turinys rodo, kad jų redaktoriai yra gerai informuoti apie reikalų padėtį ir jų smulkmenas, kas studentams visiškai neįmanoma“[1].

Nacių valdžia ir toliau visaip kliudė universitetams dirbti. Buvo reikalaujama, kad istoriją dėstytų tik vokiečiai, kad Kauno universiteto humanitariniai fakultetai persikeltų į Vilnių. Rezistencinis laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“ 1942 m. rugsėjo 1 d. išspausdino straipsnį „Rudoji letena aukštosioms mokykloms“. Jame rašoma:

„Rugpjūčio pradžioj iškeltas kitas projektas. Tegu veikia ne tik medicinos, statybos ir technologijos fakultetai, kaip praktiški, karo metu reikalingi, bet ir visi kiti fakultetai Kaune ir Vilniuje. Bet studentais tegu bus išėję vienerių metų Reicho darbo tarnybą [...].

Ne juokais susirūpina Švietimo Vadyba, visų septynių Lietuvos aukštųjų mokyklų vadovybės. Rugpjūčio 22–23 d. šios vadovybės kreipiasi į Pirmąjį Gen. tarėją ir į švietimo gen. tarėją, prašydami gelbėti nuo mokyklų sunaikinimo ir moksleivius apsaugoti nuo sunkių pavojų. [...] Švietimo tar. Germantas – tasai seno hitlerinio raugo vyrukas – šį kartą vienok atsisako pasirašyti vokiečių parengtą potvarkį apie moksleiviams privalomos R. D. tarnybos įvedimą. Girdi, jei tą potvarkį savo vardu išleistų, tai Lietuvos visuomenės akyse jis pasirodytų kaip tautos išdavikas“[2].

J. Brazaitis knygoje „Vienų vieni“ rašo, kad P. Germantas-Meškauskas atsisakė pasirašyti potvarkį dėl RDT tai motyvuodamas teisiniais argumentais. Esą pagal universiteto statutą tik pats universitetas galįs nustatyti, kam leidžiama studijuoti ir kas yra iš universiteto pašalinamas. Tada vokiečių saugumo tarnyba (SD) išsikvietė

---

[1] Ibid., b. 623, l. 8, 9.

[2] *Nepriklausoma Lietuva*, 1942 09 01, Nr. 6.

Kauno universiteto senatą ir Vilniaus universiteto prorektorių ir pareikalavo, kad jie pasirašytų potvarkį dėl studentų RDT. Senato nariai teisinosi, jog universiteto statute nereikalaujama, kad studentai atliktų darbo tarnybą, dėl to SD apšaukė juos sabotuotojais ir uždarė į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, bet po trijų dienų paleido. Dauguma suimtųjų senato narių atsistatydino[1].

Nepavykus prievarta įveikti universitetų vadovybės, Generalinis komisariatas per darbo tarėją dr. J. Paukštį išleido potvarkį, kad visi 21–24 metų amžiaus abiturientai, norintys studijuoti universitete (nuo 1943 m. vasario 1 d.), privalo atlikti darbo prievolę arba viešąją tarnybą. Septintos klasės moksleiviams, užsirašiusiems į Reicho darbo tarnybą, buvo išduodami gimnazijų baigimo atestatai. Ir šis okupacinės valdžios potvarkis buvo visai sabotuojamas. J. Brazaitis rašė: „Antroji pusė, lietuviškoji, kuriai rūpėjo jaunimą apsaugoti, ir čia surado išeitį. Netgi dvi. Viena, universiteto statute buvo paragrafas, kuris leido universiteto vadovybei gabius jaunuolius priiminėti į universitetą – ne tikraisiais studentais, o vadinamais hospitantais, baigusius tik 6–7 klases. Tada abiturientai pristatinėjo universitetui 6 klasių baigimo pažymėjimus, ir jie buvo leidžiami klausyti paskaitų kaip hospitantai. Antra, universitetas galėjo priiminėti studentais tarnaujančius, pasak potvarkio, einančius viešąją tarnybą. Studentai stodavo tanauti kur nors valsčiaus raštinėje, pristatinėjo iš ten pažymėjimus apie savo tarnybą, ir universitetas galėjo formaliai juos priimti. Komisariatas nustebo, kad universitetai veikia kaip veikę. Tik tada puolė daryti reviziją. Universiteto vadovybių būta tiek apdairių, kad visiem savo veiksmam jos turėjo formalius pateisinamuosius dokumentus. Ir šios revizijos metu komisariatas negalėjo formaliai prikibti nė prie vieno studento... Bet pykčio ir keršto saikas komisariate vis labiau pildėsi prieš universitetus“ [2].

---

[1] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 128.

[2] Ibid., p. 129–130.

Universitetų profesūra taip pat sėkmingai ignoravo nacių reikalavimą skaityti paskaitas vokiečių kalba. Iki pat universitetų uždarymo juose buvo dėstoma gimtąja kalba.

1942 m. rugpjūčio 21 d. generalinio komisaro potvarkiu VDU Filosofijos, Medicinos, Technologijos ir statybos fakultetai privalėjo persikelti į Vilnių. Prieš šį potvarkį stojo Kauno miesto burmistras S. Kenstavičius ir prof. Igno Končiaus vadovaujama Savitarpinės pagalbos organizacija (vokiečių uždaryto Lietuvos Raudonojo Kryžiaus pakaitas). Savitarpinės pagalbos organizacijos 1942 m. rugsėjo mėn. rašte VDU fakultetų perkėlimo reikalu buvo rašoma:

„[...] Universiteto perkėlimas į miestą, kuriame jau yra universitetas, mes laikome tolygiu Vytauto Didžiojo universiteto uždarymui.

[...] Vyriausias komitetas [Savitarpinės pagalbos – *A. B.*] [...] turi garbės prašyti Tamstos, p. Generalinis komisare, peržiūrėti savo š. m. rugpjūčio 21 d. parėdymą, ir, kiek jis liečia Vytauto Didžiojo universiteto perkėlimą į Vilnių, panaikinti, leidžiant visiems universitetams netrukdomai veikti“[1].

Lietuvių visuomenės pastangomis pavyko neleisti perkelti VDU fakultetų į Vilnių.

Keršydami už lietuvių SS legiono organizavimo sužlugdymą, 1943 m. kovo 17–18 d. esesininkai ir vermachto kareiviai užėmė Vilniaus ir Kauno universitetų patalpas, daužė ir grobė inventorių, uždarė keturias mokytojų seminarijas. Pusantro mėnesio naciai terorizavo lietuvių inteligentiją ir aukštąsias mokyklas. Buvo suimta 60 žymių inteligentų, profesorių, mokyklų direktorių ir išsiųsta į Vokietijos koncentracijos stovyklas (Štuthofą ir kt.). Lietuvos aukštosios mokyklos buvo pavadintos „nacionalizmo lizdais“ ir uždarytos. Vo-

---

[1] „1942 m. rugsėjo mėn. Savitarpinės pagalbos raštas Generaliniam komisarui Kaune“, *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 8–9(214–215), p. 26.

kiečiai atrinko apie 90 „rasės atžvilgiu tinkamų“ ir mokančių vokiečių kalbą studentų studijoms reiche.

Šios priemonės turėjo palengvinti numatomą Lietuvos germanizaciją[1]. Į Štuthofą buvo išvežtas ir švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas. J. Ambrazevičius-Brazaitis rašė, kad netrukus po universitetų uždarymo į Kauną iš Rygos atvyko aukštųjų mokyklų komisarinis įgaliotinis prof. H. Stegmannas ir profesūrai paaiškino nacių represijų priežastis: universitetai buvę neramumų židiniai, profesūra nebesugebanti vadovauti studentams, dėl to akademinis mokymas sustabdomas, o profesoriams pavedamas tik mokslo tiriamasis darbas[2]. Kuruoti švietimo reikalus buvo pavesta vokiečiui Schreinertui.

Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. kovo mėn. ataskaitoje rašoma, jog vokiečių akcijos prieš lietuvių inteligentiją ir aukštąsias mokyklas sugluminusios lietuvių visuomenę ir sukėlusios nevilčių. Vokiečiams priešiškuose sluoksniuose buvę manoma, jog vokiečiai tuo pretekstu, kad sužlugo lietuvių SS legionas, likviduoją Lietuvos kultūros institucijas. Esą vokiečiams ne tiek rūpi išsiųsti lietuvius į frontą, kiek sunaikinti lietuvių kultūrą, o galų gale ir pačią tautą. Dėl tos priežasties esą likviduojami germanizacijai kliudantys lietuvių kultūros židiniai[3].

Kitoje Vokiečių saugumo policijos ir SD ataskaitoje rašoma apie neigiamą visuomenės reakciją į civilinės valdžios nutarimą panaikinti eksterno egzaminus. Šį nacių potvarkį lietuviai įvertino kaip bandymą apriboti jaunimo galimybes mokytis[4].

1943 m. gruodžio 3 d. Generalinio komisariato Kultūros politikos skyriuje Kauno universiteto rektorius (J. Gravrogkas) ir pro-

---

[1] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 16.

[2] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 131.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 38–39.

[4] Ibid., l. 239.

rektorius (J. Zubkus) vokiečių pareigūnams įteikė raštą, kuriame prašė pratęsti sesijos ir baigiamųjų egzaminų terminą iki 1943 m. gruodžio 31 d., išlaisvinti vokiečių kariuomenės užimtas universiteto bibliotekos bei Medicinos fakulteto patalpas ir leisti atnaujinti studijas universitete Lietuvoje[1].

Uždarytų fakultetų ir skyrių dėstytojai nelegaliai skaitė paskaitas ir egzaminavo studentus. 1943 m. lapkričio mėn. prof. Kazimieras Baršauskas ir prof. Antanas Purėnas Kaune suorganizavo technikos kursus su statybos ir technologijos skyriais. Kursuose buvo dėstoma pagal universitetų pirmojo kurso programą[2]. 1944 m. buvo įkurtas medicinos technikų skyrius. Vokiečių saugumo policija ir SD 1944 m. sausio mėn. ataskaitoje pažymėjo, kad Kauno universitetas dirba pogrindyje[3].

Lietuvos inteligentai ignoravo nacių reikalavimus dirbti vokiečiams naudingą darbą ir labiau rūpinosi kultūros vertybių saugojimu ir gelbėjimu.

Kai į Mokslų akademijos Tautosakos archyvą atvykę vokiečiai pareikalavo atiduoti labai vertingą tautosakos įrašų kolekciją, įstaigos vedėjas dr. Jonas Balys atsisakė vykdyti okupantų įsakymus. Vokiečiai J. Balį sumušė, o instituto plokšteles pagrobė[4].

Apie Geologijos ir geografijos instituto mokslinės medžiagos gelbėjimą savo atsiminimuose rašė buvusi instituto darbuotoja V. Čepulytė:

„1943 m. kovo mėn. 17 d. rytą aš viena sėdėjau laboratorijoje, vykdydama petrografinius tyrimus moreninių priemonių. Apie 10-ą valandą ryto vokiečių karininkas apžiūrėjo patalpą ir pareikalavo rakto nuo profesoriaus kabineto [instituto direktoriaus prof. Juozo

---

[1] Ibid., l. 298–299.

[2] *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1968, t. 2, p. 100.

[3] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 301.

[4] J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 131.

Dalinkevičiaus – *A. B.*]. Aš jo neturėjau. Duris atidarė sargas. Vokietis pakėlė triukšmą, klausdamas, kas nakvoja kabinete. Profesorius, atvažiuodamas kelioms dienoms iš Kauno, – atsakiau.

Į knygų spintą net nepažiūrėjo. O ten buvo nemaža mokslinių knygų rusų kalba. [...] Vokiečių karininkas liepė man susirinkti asmeniškus daiktus ir išeiti iš patalpų. Pasakė, kad sargybinis įspėtas ir išleis. Aš skubiai paslėpiau mikroskopą, užkišau už spintos topografinių žemėlapių ruloną, o vieną stambaus mastelio žemėlapių ruloną įsidėjau į kuprinę ir išėjau pro sargybinį. Vėliau tą ruloną atsiėmė J. Dalinkevičius, netgi nepadėkojęs už didelę riziką jį išnešant. Jo akimis, viskas, kas daroma mokslo labui, yra natūralu ir paprasta, jokio nuopelno tame nėra. 1943 m. gegužės mėn. vieną sekmadienio rytą mane pažadino iš miego E. Šimkūnaitė – gal nori gelbėti geologinį kerną ir geologinę biblioteką, paklausė. Yra proga, laboratorijos langas jau pravertas į kiemą, pro langą galima viską išnešti (vokietis sargybinis buvo prie paradinių durų). Ji buvo atvažiavusi į Universiteto kiemą su mediniu mėšluotu vežimu. Visą kerną (pavyzdžių dėžutes) ir svarbesnes knygas išnešėme pro langą ir sudėjome į vežimą. Du ar net tris kartus suskubom apsisukti. Langą vėl privėrėm – ir lapė nelojo. Visas kerno dėžutes sudėjau į malkų sandėlį, o knygomis užkroviau pusę savo kambario.

Atvažiuodamas iš Kauno prof. J. Dalinkevičius pirmiausia užeidavo pas mane sužinoti, ar Mokslų Akademijoje ramu, ar jo rinkiniai saugūs. Atsiėmė viską jau po karo pabaigos, 1945 m., irgi nepasakęs net ačiū už riziką. Taip turėjo būti pagal jį“ [1].

Vokiečių okupacijos metais Vilniaus pedagoginiame institute (dabar Kauno politechnikos universiteto Vilniaus fakulteto rūmai) studijavusi Vida Krakauskaitė pasakojo apie Pedagoginio instituto uždarymą 1943 m. pavasarį. Vokiečiams uždarius institutą, rektoriui

[1] Cit. iš: A. Liekis, „Akademinis mokslas...“, *MADA*, 1989, t. 3(108), p. 108.

1

2

3

1. *Reicho okupuotų Rytų kraštų ministras*
Alfredas Rosenbergas
2. *Rytų krašto reicho komisaras*
Hinrichas Lohse
3. *Lietuvos generalinis komisaras*
Adrianas Theodoras von Rentelnas

4

5

6

4. *Kauno apygardos komisaras*
Arnoldas Lentzenas
5. *Kauno miesto apygardos komisaras*
Hansas Crameris
6. *Vilniaus apygardos komisaras*
Horstas Wulffas

7

8

9

7. Vilniaus miesto apygardos komisaras
Hansas Hingstas
8. *Šiaulių apygardos komisaras*
Hansas Gewecke
9. *Panevėžio apygardos komisaras*
Walteris Neumas

10

11

12

10. *Vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos (SD) vadas Lietuvoje* Karlas Jägeris. Nuotrauka iš Petro Stankero asmeninio archyvo

11. *Kauno geto likviduotojas oberšarfiureris* Bruno Kitelis. Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

12. *Vilniaus ypatingojo būrio viršininkas* Martinas Weissas. Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

13

14

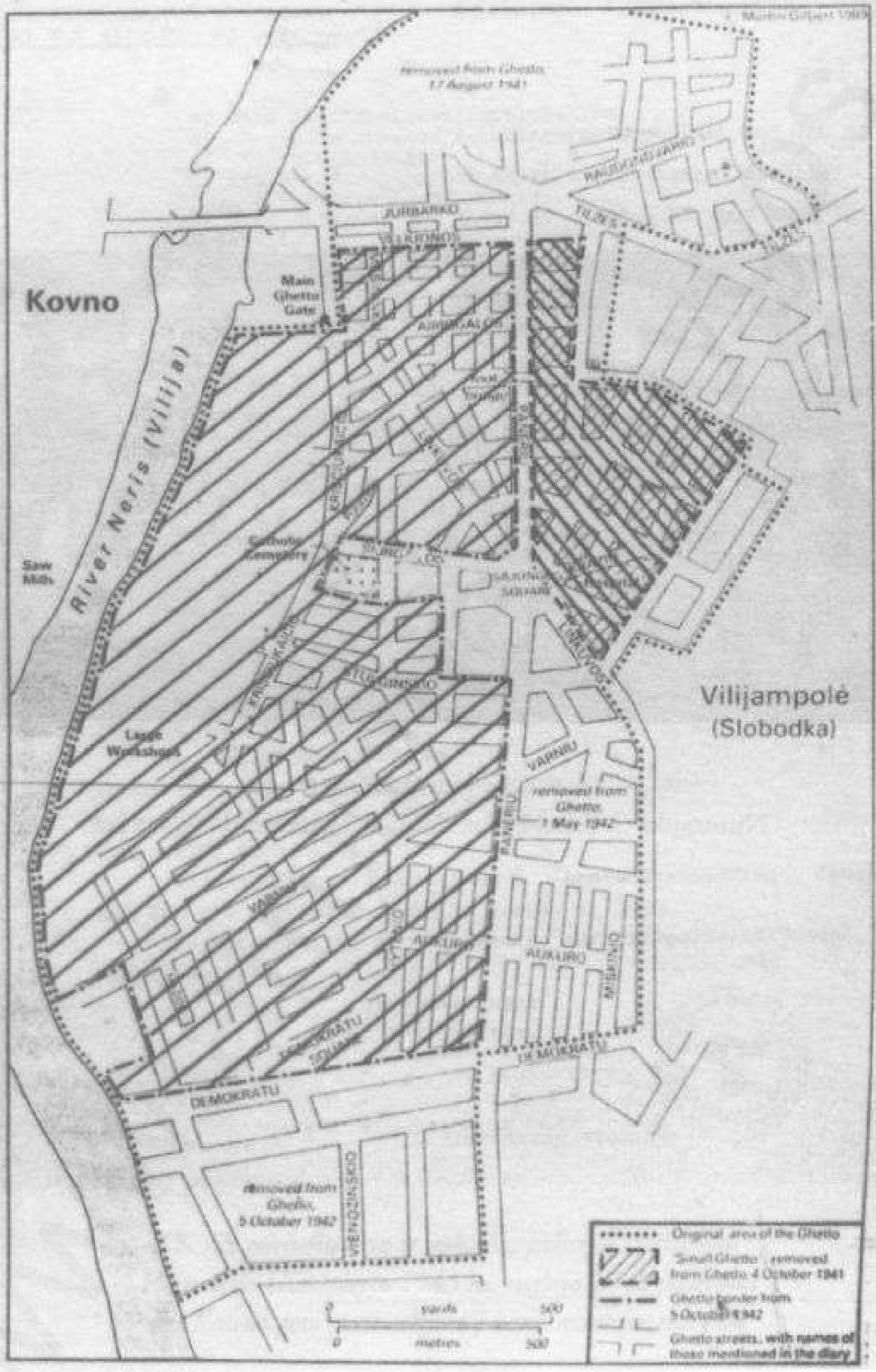
13. *Iš kairės – Vilniaus miesto apygardos komisaras*
Hansas Hingstas
ir jo pavaduotojas žydų reikalams
Franzas Mureris.
Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus
14. *Pirmas iš dešinės – Lietuvos apsauginės srities komendantas gen. mjr.*
Emilis Justas,
antras – pirmasis ir vidaus reikalų generalinis tarėjas
Petras Kubiliūnas

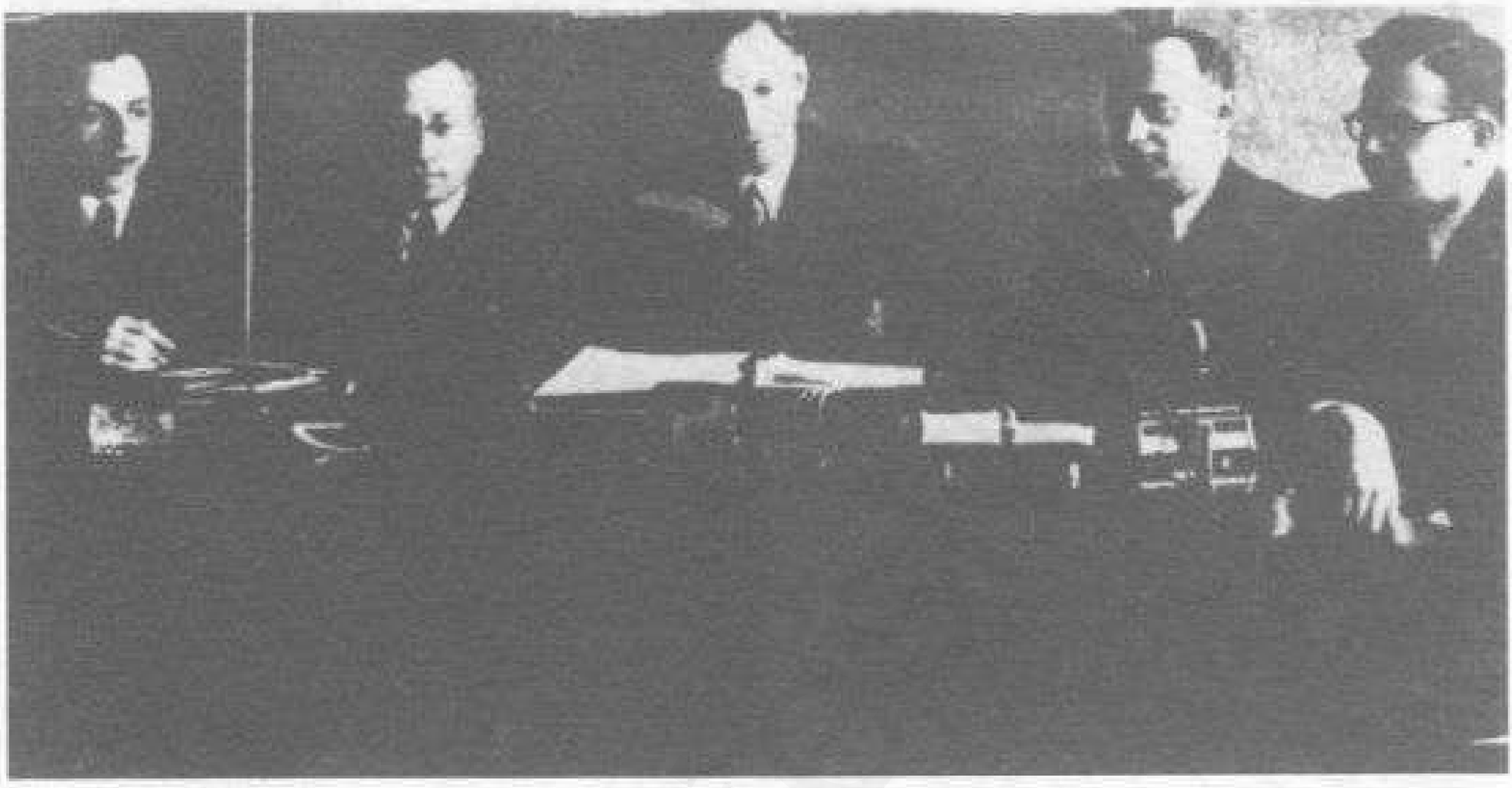
15

15. *1941 m. birželio 27 d. žudynės „Lietūkio" garaže Kaune.*
Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

KAUNO GETO PLANAS

16. *Kauno geto planas.*
Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

17

17. *Kauno geto Seniūnų taryba.*
Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

Reichssicherheitshauptamt
IV C 2 Allg.Nr. 43 343.

Berlin, den 2. Oktober 1943.

313

An
a) alle Staatspolizei(leit)steller,
b) " Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
c) " Kommandeure " "
d) den Beauftragten des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD in Brüssel,
e) alle Referate des Amtes IV und das Referat II C 3.

Nachrichtlich
an
f) alle Höheren SS- und Polizeiführer,
g) " Inspekteure der Sicherheitspolizei und des SD,
h) das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Amtsgruppe D -Konzentrationslager-, in Oranienburg,

ferner
an
i) Gruppe I B (12 Abdrucke),
k) " I Org. (2 "),
l) Gst. IV (2 ").

Betrifft: Konzentrationslager Kauen und Vaivara.

Mit Wirkung vom 15.9.1943 sind auf Befehl des Reichsführers SS und Chefs der Deutschen Polizei die Konzentrationslager

K a u e n und V a i v a r a

errichtet worden.

Die genauen Anschriften sind noch nicht bekannt und werden zu gegebener Zeit mitgeteilt werden. Vorläufig sind beide Lager über den SS-Wirtschafter beim Höheren SS- und Polizeiführer Ostland in Riga zu erreichen.

Als Lagerkommandant ist
in Kauen SS-Obersturmbannführer G o e c k e und
in Vaivara SS-Hauptsturmführer A u m e i e r
eingesetzt worden.

Als Einweisungslager kommen die Konzentrationslager Kauen und Vaivara vorläufig nicht in Frage.

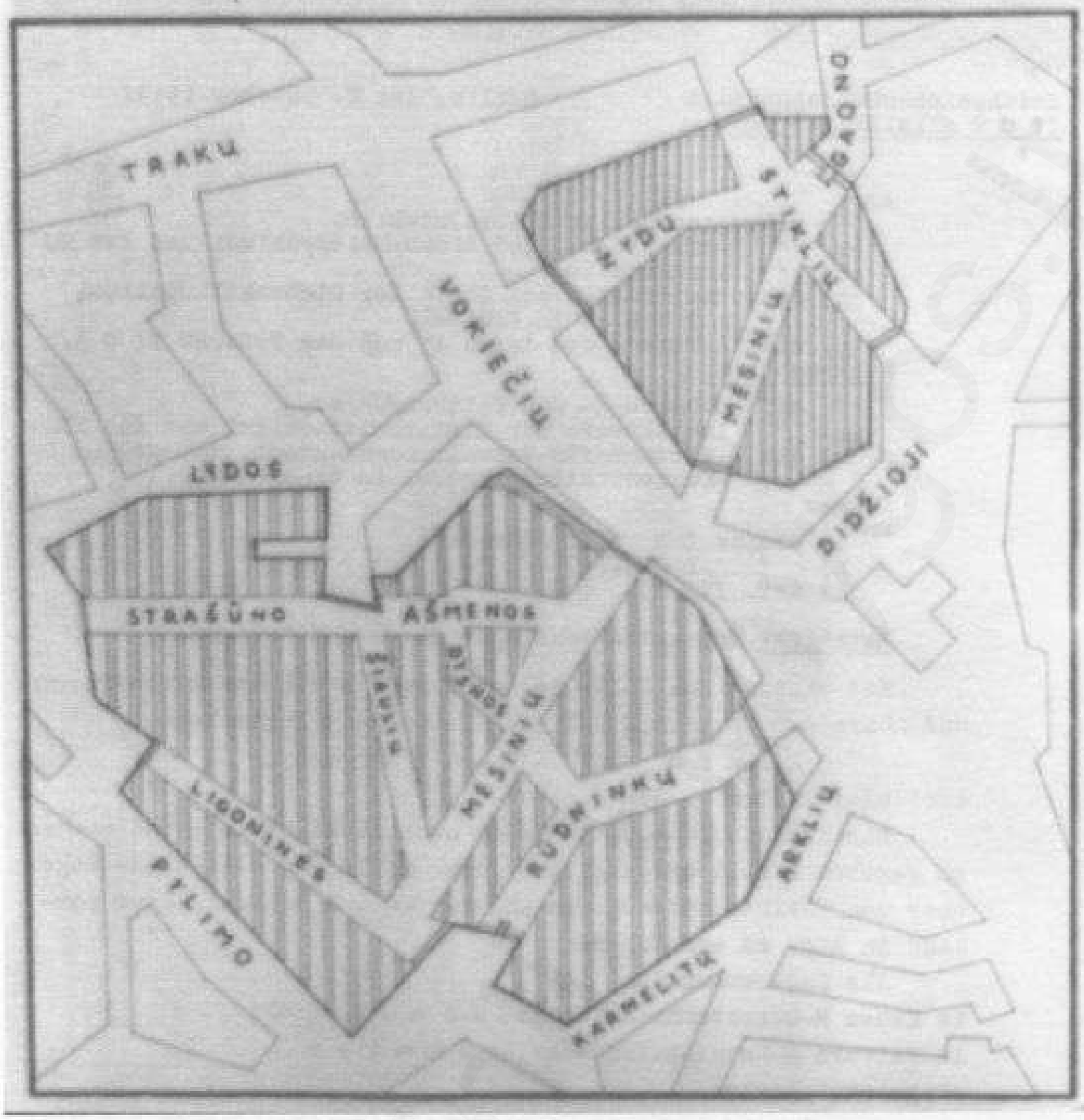
Dieser Erlaß ist für die Kreis- und Ortspolizeibehörden nicht bestimmt.

In Vertretung:
gez. M ü l l e r.

Beglaubigt:
Kanzleiangestellte.

18

18. *SS reichsfiurerio ir vokiečių policijos viršininko Heinricho Himmlerio 1943 m. rugsėjo 15 d. įsakymas dėl Kauno geto pertvarkymo į koncentracijos stovyklą*

19

19. *Vilniaus geto planas.*

Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

20. *Paneriuose nužudytų žydų lavonai.*
Nuotrauka iš Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus

21. *Lietuvių aktyvistų fronto vadas*
Kazys Škirpa (1895–1979)
22. *Lietuvos laikinosios vyriausybės komunalinio ūkio ministras*
Vytautas Landsbergis-Žemkalnis (1893–1993)

NEPRIKLAUSOMA LIETUVA

Nr. 11-12 (23-24) 1943 m. rugpjūčio 15 d. II metai

MOBILIZACIJA IR TAUTOS INTERESAI

Mobilizacijos klausimas mūsų jau ne karių buvo liestas, tačiau šiuo momentu tai viena iš pagrindinių lietuviškosios tikrovės problemų, kuriai perspręsti jei kokių naujų faktų akyvaizdoje niekad negali pritrūkti vietos. Jau dabar skelbiamos mobilizacijos sąvo esme liečia ne tik tuos lietuvius, kuriuos norima paimti (nors ir tai jau būtų pirmaeilio svarbumo reikalas) — bet kartu tai liečia ir būsimosios Lietuvos valstybės atkūrimo galimumų klausimą — o tai jau yra mūsų dabartinės lietuvių tautos karios istorinė misija. Tai yra aukščiausias politinis įstatymas visiems lietuviams — ir tam įstatymui turi visi nusilenkti, kokiose pareigose ir padėtyse jie bebūtų, jei nenori atsidurti už lietuvių tautinės bendruomenės ribų.

Skelbdami mobilizacijas ir per jas suimdami pajėgiausius mūsų žmones rudieji okupantai visai sąmoningai siekia dviejų tikslų: 1. panaudoti tuos žmones kaip medžiagą ar tai fronte ar fabrikuose, ir 2. tuo būdu neva nekaltai sunaikinti žymią jų dalį, kad Lietuvos gyventojų politinis potencialumas, išmušus valandai, būtų sumenkęs. Dėl to lietuviai **beveik be apmokymo** siunčiami į frontą, dėl to terorizuojamą mūsų inteligentija ir net siekiama ją ar bent jos dalį atskirti nuo tautos ir sukompromituoti.

Tuo metu reikia vertinti ir dabar vykdomas mobilizacijas. Ramiai, bet tvirtai ir sąmoningai, turime sau pasakyti, kad jos yra nukreiptos prieš patį gyvybingiausiąjį lietuvių tautos interesus jomis siekiama tik susilpninti mūsų realų politinį pajėgumą. Dabar gyvename tokį momentą, kad lietuvių tauta turi susikaupti **tik savo** interesų sferoje, bet ne aukoti save kitokių problemų sprendimui. Tiesa, bolševizmo, kuris mums karį laiką buvo primestas, mes ne tik nenorime, bet ir nekenčiame, kaip ir kiekvieno kito okupacinio režimo. Įrodymų tam yra pakankamai. Tačiau mūsų pasiryžimą visom jėgom įsitraukti į kovą prieš bolševizmą vokiečiai savo laiku išdidžiai atmetė, tuo tyčiodamiesi, kad mes esam perdaug bereikšmis faktorius tam reikalui. O dabar jau ir mes patys su jais sutinkame: bolševizmo klausimą spręs kitos jėgos, gi mus čia įtikinėdami vokiečiai siekia tik susilpninti ir dalimi sunaikinti. O juo labiau mūsų interesas, kad kuo daugiau lietuvių išliktų ir tai čia, Lietuvoje, kur jie bus būtinai reikalingi. Tik iš to išeidami mes ir vertiname vokiečių mobilizacijas — jei jas atmetame.

Štai kodėl teisingai elgiamasi viešoje Lietuvoje, kai vengiama registruotis.

Pagaliau ir patys vokiečiai netrukus supras, kad jie daro klaidą skelbdami vieną po kitos mobilizacijas. Pagalvokim, kokia **netrukus** susidarys padėtis krašte. Jau suimami **vyrai** 1912—1925 m. ir **moterys** 1914—1922 m. gimimo. Laukiama, kad netrukus mobilizacija palies visus 18—45 m. amžiaus. Rendrai paėmus tai sudaro apie ⅓ krašto pajėgiausių gyventojų, t. y. apie 1 milijoną žmonių. Iš jų šios nedidelė dalis, nedidelė dalis bus atleista nuo prievolės, o visi kiti — ir vyrai ir moterys — atsiduos nelegalioje padėty ir daugumoj slapstysis. Slapstysis gal apie ⅔ krašto gyventojų — ir tai pajėgiausio elemento! Jų psichologija, žinoma, bus prisiderinusi jų naujajai būsenai. Besislapstančių solidarumas ir bendradarbiavimo formos jau dabar pradeda ryškėti. Su laiku, daugiau inteligentijos įsiliejus į besislapstančių tarpą, jų organizaciniai klausimai dar palengvės. Pagaliau, gi, besislapstantieji iš viso nebus palikti patys sau. — Taip tad vokiečių politinis bukaprotiškumas žymią krašto gyventojų dalį suvarys į pogrindį. Ir ne tik kad tie žmonės nebus vokiečiams naudingi, bet dargi bus žymiai pasunkinta būklė krašte paliekus vokiečiams. Tai taip pat bus vienas iš civilverwaltungo politinių nuopelnų...

Masinėms represijoms visame krašte vokiečiai jau nebus pajėgūs. O pagaliau jei ir bandytų — tai prieš save turėtų jau žymią gyventojų, esančių nelegalioj padėty, dalį, kurioje jau bus išryškėjusios ir tam tikros organizacinės formos — tad represijos sklandžiai nebevyktų, ypač dar turint galvoje tai, kieno pusėje būtų viso krašto simpatijos. Tokiu būdu pavojus nukentėti grėsių palyginti visai nedidelei daliai.

Pagaliau įvairių mobilizacijų bolkoto tendenciją stiprina ir besikeičianti tarptautinė militarinė ir politinė padėtis. Anglo-amerikiečiai, atrodo, jau tvirtai bus įkėlę koją Sicilijon. Nekalbant jau apie pavojų Italijai — jie yra pagrasinę invazinėmis išlipimais dar keliose vietose. Jų techninė persvara darosi vis žymesnė ir vokiečiai patys vis labiau ima jausti, kad jau yra atsidūrę skęstančio laivo padėty. Na, o ji skęstanti laivą ir ugnis nebėra prasmės šiptį, nors vokiečiai ir bando mus ten įvairių mobilizacijų forma įvedinti. Tokia kelionė mums politiškai jau darosi nenaudinga.

Tad pagrindinis šio momento didžiulės tautinės reikšmės reikalas yra — **vieningai** laikytis Vyriausio Lietuvių Komiteto duotų nurodymų — **šaukiamiems nestoti, gaudomiems slapstytis, paimtiems pabėgti.**

23. Antinacinio pogrindžio laikraštis „Nepriklausoma Lietuva“

24

25

26

24. *Teisingumo generalinis tarėjas* Mečislovas Mackevičius (g. 1906). Buvo kalinamas Štuthofe

25. *Vidaus reikalų generalinio tarėjo pavaduotojas* Juozas Narakas (1899–1989). Buvo kalinamas Štuthofe

26. *Švietimo generalinis tarėjas* Pranas Germantas (1903–1945). Kalėjo ir žuvo Štuthofe

27

28

29

27. *Administracinės kontrolės generalinis tarėjas*
Stasys Puodžius (1896–1943).
Kalėjo ir žuvo Štuthofe

28. *Advokatas*
Petras Kerpė (1890-1943).
Kalėjo ir žuvo Štuthofe

29. *Kunigas*
Alfonsas Lipniūnas (1905–1945).
Kalėjo Štuthofe, mirė Pucke

30

31

32

30. *Kunigas*
Stasys Yla (1908–1983).
Kalėjo Štuthofe
31. *Marijampolės berniukų gimnazijos direktorius*
Antanas Januševičius (1902–1943).
Kalėjo ir žuvo Štuthofe
32. *Marijampolės mergaičių gimnazijos direktorius*
Zigmas Masaitis (1903–1943).
Kalėjo ir žuvo Štuthofe

www.lgma.lt

buvo leista išsikraustyti. Studentai, pasinaudodami rektoriaus kraustymusi, išnešė instituto bibliotekos knygas, fizikos kabineto prietaisus. Nors koridoriumi vaikščiojo vokiečių kareiviai, pavyko išnešti ir studentų bendrabutyje paslėpti brangiausius prietaisus ir knygas. Išgelbėti daiktai buvo pergabenti į Dailės akademijos patalpas prie Šv. Onos bažnyčios.

Pasiaukojamai kultūros turtus saugojo Šiaulių „Aušros" muziejaus darbuotojai. 1940–1941 m. iš dvarų sugabenti vertingiausi daiktai buvo saugomi slaptame kambaryje. Vokiečiams pareikalavus juos parodyti, buvo atidaryti sandėliukai su menkaverčiais daiktais. Kai 1943 m. vokiečiai pareikalavo per dvi savaites (lapkričio 8–21 d.) atituštinti muziejaus patalpas karo ligoninei, muziejaus darbuotojai sukrovė vertingiausius eksponatus į dėžes ir paslėpė daugiau kaip 50 vienetų. Vertingiausius eksponatus ir rinkinius savo ūkyje slėpė kraštotyrininkas F. Daugėla ir muziejaus direktorius Feliksas Bugailiškis.

Telšių „Alkos" muziejaus eksponatus paslėpė ir išsaugojo muziejaus direktorius Pranas Genys. Dalis Panevėžio muziejaus eksponatų buvo išvežta į kaimą, o didesnę dalį niekieno nesaugomų vertybių išgelbėjo mokytoja J. Minkevičiūtė[1]. Daug vertingų eksponatų traukiantis vermachtui išsaugojo Kauno karo muziejaus darbuotojai, muziejaus rinkiniais rūpinosi direktorius S. Šapšalas.

Šiaulių bibliotekos vedėja O. Poškienė, A. Prazulio, P. Gurčino ir kitų padedama, išsaugojo nuo sunaikinimo 60 tūkst. knygų. Vilniaus universiteto bibliotekos darbuotoja M. Čilvinaitė, gavusi vadovybės nurodymą saugoti be globos likusias knygas, kartu su O. Šimaite, G. Berželioniu, B. Zaremba ir kitais bendradarbiais išgelbėjo Profsąjungų centro biuro, Medicinos draugijos, E. Jagomasto bibliotekas ir kitus knygų rinkinius. Krekenavos viešosios bibliotekos vedėjas, buvęs knygnešys ir literatas K. Stiklius išsaugojo 2,5 tūkst.

---

[1] V. Pšibilskis, „Kultūros-švietimo įstaigos Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais", *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1983, t. 23, p. 130.

vertingų knygų ir 20 periodikos komplektų, kurie po karo buvo perduoti į Vilnių Knygų rūmams. Nacių okupacijos metais buvo išsaugota nuo sunaikinimo apie 4 tūkst. sovietinių knygų[1].

Naciai taip „apkarpė" Mokslų akademijos lėšas, kad rimtas mokslinis darbas pasidarė nebeįmanomas. Švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas be vokiečių žinios finansavo universitetų ir LMA darbą. Šios lėšos buvo skiriamos iš vadinamojo Dr. Germanto fondo, kuris buvo sudarytas iš švietimo, administracinių ir ūkinių įstaigų darbuotojų savanoriškų aukų. Uždarius aukštąsias mokyklas (1943 m. kovo 16–17 d.), vokiečiai suėmė P. Germantą ir užgrobė jo organizuotą (vokiečiai jį vadino „juoduoju") fondą. Į Štuthofą buvo išvežtas LMA pirmininkas prof. V. Jurgutis bei LMA bibliotekininkas Vytautas Tumėnas, suimtas už draudžiamų knygų saugojimą (nukankintas Štuthofe). M. Biržiška rašė, kad P. Germantas stengėsi apaugoti universitetus ir LMA nuo „valymų" ir tik vokiečių spaudžiamas atleisdavo iš pareigų aiškiai vokiečiams priešiškus darbuotojus, parūpindamas jiems kitą darbą. P. Germanto ir M. Biržiškos pastangomis B. Sruoga[2] buvo paliktas dirbti Vilniaus universitete[3].

LMA pirmininkas V. Jurgutis (1942 m. gegužės 5–1943 m. kovo 17 d.) stengėsi kreipti mokslinius tyrimus Lietuvai naudinga linkme, saugoti ir kaupti istorijos ir kultūros vertybes. Jis drauge su kitais inteligentais 1943 m. kovo 16–17 d. buvo suimtas ir išvežtas į Štuthofą. Gestapas jį apkaltino aktyvia veikla pasipriešinimo judėjime *(War tätig in Widerstandsbewegung)*. Būdamas ūkio generaliniu tarėju, V. Jurgutis rašė A. T. von Rentelnui memorandumus dėl Lietu-

---

[1] Ibid., p. 131–132.

[2] 1943 m. kovo mėn. B. Sruoga buvo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

[3] M. Biržiška, „Dr. Germantas: Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų", *Žiburiai*, 1946, Nr. 19(31), p. 5.

vos ekonomikos žlugdymo. V. Jurgučio parašytais memorandumais naudojosi rezistencinė spauda[1].

Naciai iš teatrų repertuarų išbraukė jų ideologijai nepageidautinų dramaturgų kūrinius ir piršo vokiečių autorių pjeses. Tačiau Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. kovo mėn. ataskaitoje rašoma, kad Kauno teatro repertuare vėl reiškiasi nacionalinės tendencijos. Palyginti su 1941–1942 m. repertuaru, gerokai sumažėjo vokiečių pjesių[2].

Karo metais naciams labai rūpėjo Lietuvos ekonomika – žemės ūkis, pramonė ir transportas, nes tai buvo karui gyvybiškai svarbios sritys, dėl to jie palyginti mažiau kišosi į Lietuvos kultūros reikalus. Tačiau ir lietuvių kultūrą žiauriai palietė nacių politika ir ideologija. Germanizacija pirmiausia buvo nukreipta prieš Lietuvos gimnazijas ir aukštąsias mokyklas. Pradėjus kultūrinį ir tautinį persekiojimą, buvo uždaryti universitetai ir suimta dalis inteligentų. Vis dėlto lietuvių tauta gana sėkmingai priešinosi germanizacijos ir lietuvių kultūros naikinimo politikai. Buvo ignoruojamos visos slopinamosios nacių priemonės (sustiprintas vokiečių kalbos mokymas gimnazijose, mokytojų seminarijų uždarymas, Reicho darbo tarnyba abiturientams ir studentams). Lietuvių visuomenei iki 1943 m. pavyko išsaugoti universitetus ir kitas aukštąsias mokyklas, o jas uždarius studentai buvo slapta rengiami. Nors ir labai suvaržyta, bet per visą nacių okupaciją veikė Lietuvos mokslų akademija. Okupantams nepavyko pajungti Lietuvos mokslininkų vien savo kariniams ir propagandiniams interesams. Lietuvių inteligentija, studentai ir moksleiviai garbingai atlaikė nacių spaudimą ir pagal išgales gynė Lietuvos kultūrą.

---

[1] V. Terleckas, „Lito ir Lietuvos finansų mokslo tėvas“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1989, Nr. 9(383), p. 18.

[2] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 36.

PABAIGA

A. Hitlerio projektuojamoje „Naujojoje Europoje“ Lietuvos valstybei vietos nebuvo numatyta. Fiureris Lietuvą traktavo kaip okupuotą Sovietų Sąjungos dalį ir per visą karą vengė ką nors žadėti dėl Baltijos šalių valstybingumo. Trečiojo reicho vadai (A. Hitleris, H. Himmleris, A. Rosenbergas) Baltijos valstybes įtraukė į „vokiečių gyvybinę erdvę“. Tai reiškė, kad šios šalys bus apgyvendinamos vokiečiais, didesnė vietos gyventojų dalis bus tremiama į Rytus, o likusieji gyventojai – suvokietinami. Baltijos šalys turėjo būti pamažu germanizuotos ir prijungtos prie Trečiojo reicho. Naciai savo germanizacinius ir kolonizacinius planus ketino įgyvendinti laimėję karą, tačiau jau karo metais imta vykdyti Lietuvos miestų ir kaimų kolonizaciją. Vietos gyventojai buvo iškraustomi iš savo ūkių ir butų, o į jų vietą atkeliami vokiečiai. Hitlerininkai planavo per Vakarų Lietuvą nutiesti kolonizacijos tiltą tarp Rytprūsių ir Latvijos. Karo metais į Lietuvą buvo atkelta apie 30 tūkst. vokiečių kolonistų, kurių gyvenimo Lietuvoje sąlygos buvo daug geresnės negu vietos gyventojų. Vokiečiai gaudavo 2–3 kartus didesnes maisto normas, geriausius ūkius ir butus, pinigines pašalpas.

Nors didesnė lietuvių tautos dalis draugiškai sutiko Vokietijos kariuomenę, o lietuvių partizanai padėjo vermachtui išvyti iš savo krašto sovietinę armiją, Trečiojo reicho vadovybė į tai neatsižvelgė ir Lietuvoje elgėsi kaip okupuotoje priešo teritorijoje. Lietuvių antisovietinio sukilimo metu susikūrusi Lietuvos laikinoji vyriausybė vokiečių buvo ignoruojama, o vėliau ir išvis priversta nutraukti savo veiklą. Lietuvių antisovietiniai partizanai buvo nuginkluoti, Lietuvoje uždrausta politinių partijų ir visuomeninių organizacijų veikla. Iš pradžių Lietuvą administravo karinė valdžia, o 1941 m. liepos pabaigoje buvo įvestas civilinis okupacinis valdymas – civilfervaltungas. Lietuva tapo vokiečių valdoma generaline sritimi, sudedamaja Ostlando reicho komisariato dalimi. Susikūrusio lietuvių adminis-

tracijos aparato teisės buvo smarkiai apribotos, iš tiesų lietuvių savivalda buvo paversta okupacinio nacių režimo priedėliu.

Okupacijos metais buvo vykdoma masinio gyventojų naikinimo ir išnaudojimo politika. Ypač žiauriai buvo persekiojamos Lietuvos tautinės mažumos (žydai, čigonai, lenkai ir rusai). Pagal nacių planus žydai ir čigonai turėjo būti visiškai išnaikinti. Žydų genocidas Lietuvoje buvo itin tragiškas. Hitlerininkai sunaikino apie 200 tūkst. Lietuvos žydų (95 proc. visų Lietuvos žydų). Kitos tautybės Lietuvoje buvo persekiojamos ne rasiniais, bet politiniais motyvais, t. y. už vokiečiams priešišką veiklą ar nusistatymą. Ypač buvo persekiojami komunistai, sovietiniai aktyvistai, sovietiniai partizanai ir pogrindininkai, lietuvių ir lenkų nacionalinio pasipriešinimo dalyviai. Už pasipriešinimą naciams tūkstančiai Lietuvos gyventojų žuvo arba buvo kalinami vokiečių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose. Iš viso nacių okupacijos metais buvo nužudyta apie 250 tūkst. Lietuvos gyventojų, dar apie 30 tūkst. kalėjo Vokietijos koncentracijos stovyklose.

Vokiečių okupacinis režimas vykdė ne tik fizinio, bet ir ekonominio bei kultūrinio naikinimo politiką. Lietuvos ūkis pirmiausia turėjo tenkinti Vokietijos karo ir kariuomenės aprūpinimo poreikius. Iš tiesų galėjo išsilaikyti tik tos pramonės įmonės, kurios vykdė vokiečių karinius užsakymus. Kitoms įmonėms žaliava beveik nebuvo tiekiama. Lietuvos ūkininkams buvo skirtos didelės prievolės, už kurių nevykdymą grėsė griežtos bausmės. Lietuvos ūkyje įsigalėjo vokiečių monopolinės bendrovės. Daugybei svarbių ūkio objektų buvo paskirti vokiečių patikėtiniai. Ypač sunki buvo miesto gyventojų padėtis. Jiems nuolatos trūko maisto ir kuro. Dėl menkų atlyginimų žmonės buvo priversti spekuliuoti, išparduoti savo daiktus, o vokiečiai persekiojo jų pačių sukurtą „juodąją rinką“. Dėl sunkių buitinių gyvenimo sąlygų, maisto, vaistų ir gydytojų trūkumo plito ligos ir epidemijos, didėjo mirtingumas.

Naciai, nusižengdami tarptautinės teisės normoms, vykdė Lietuvos gyventojų darbo ir karo mobilizacijas. Vokiečių okupacijos me-

tais į policinius ir karinius dalinius buvo paimta apie 30 tūkst. Lietuvos gyventojų, o prievartiniams darbams į reichą išvežta apie 60 tūkst. žmonių. Naciai planavo darbams į Vokietiją mobilizuoti 10 proc. Lietuvos gyventojų (apie 270–280 tūkst.). Dėl lietuvių antinacinės rezistencijos ir Lietuvos gyventojų pasipriešinimo dauguma nacių karo ir darbo mobilizacijų buvo nesėkmingos, o lietuvių SS legiono steigimas visiškai sužlugo.

Vokiečių okupantai mažiau kišosi į Lietuvos kultūros ir švietimo reikalus, dėl to karo metais Lietuva turėjo ribotą kultūrinę autonomiją. Tačiau ir šioje srityje buvo siekiama vykdyti germanizacijos politiką. Naciai įvedė griežtą spaudos, knygų, radijo laidų cenzūrą. Beveik sustojo grožinės literatūros leidimas, dažniausiai buvo leidžiamos nacionalsocialistinės propagandinės brošiūros. Okupantai stengėsi sumažinti mokyklų ir mokytojų seminarijų. Daug mokyklų patalpų buvo užimta Vokietijos kariuomenės reikalams. Lietuvos mokyklose buvo stengiamasi stiprinti vokiečių kalbos mokymą ir skleisti nacistinę ideologiją. Keršydami už lietuvių SS legiono steigimo sužlugdymą, vokiečiai uždarė Lietuvos universitetus ir kitas aukštąsias mokyklas, suėmė ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą 46 žymius Lietuvos inteligentus. Hitlerininkai apiplėšė daug muziejų, bibliotekų ir kitų kultūros įstaigų, vertingos knygų ir meno vertybių kolekcijos buvo išvežtos į reichą.

Traukdamiesi iš Lietuvos, naciai vykdė „išdegintos žemės“ taktiką. Šimtai svarbių pramonės įmonių, tiltų, geležinkelių buvo susprogdinta, įrengimai ir inventorius, žaliavų ir prekių atsargos išvežtos į Vokietiją, Lietuvos miestuose ir kaimuose sudeginta ir sugriauta tūkstančiai gyvenamųjų namų.

Nacių okupacija Lietuvai padarė sunkiai apskaičiuojamą materialinę žalą ir neatlyginamus nuostolius dėl žmonių sunaikinimo. Jei Vokietija būtų laimėjusi, nacių okupacijos padariniai Lietuvai būtų buvę katastrofiški: lietuvių tauta būtų buvusi ištremta iš Tėvynės (mažesnė dalis sunaikinta), o Lietuvos teritorija prijungta prie Vokietijos.

PRIEDAI

1 dokumentas

REICHO KOMISARO RYTŲ KRAŠTUI H. LOHSE'S 1941 m. LIEPOS 17 d. ATSIŠAUKIMAS „LIETUVIAI!"

Atsišaukime „Lietuviai!" reicho komisaras Rytų kraštui H. Lohse pranešė lietuvių tautai apie A. Hitlerio įsakymu paskirtus aukščiausius civilinės valdžios atstovus Baltijos šalyse. H. Lohse kvietė Lietuvos gyventojus bendradarbiauti su vokiečių valdžia ir vaizdavo Vokietiją esant kilnią mažų tautų gelbėtoją nuo bolševizmo, žadėjo rūpintis lietuvių tautos gerove ir pažanga.

Suprantama, H. Lohse nieko nesakė apie Trečiojo reicho planus neleisti atkurti Lietuvos valstybės, vykdyti ekonominio išnaudojimo, gyventojų fizinio naikinimo, germanizavimo ir Lietuvos žemių kolonizavimo politiką. Jis negailėjo kritikos nepriklausomos Lietuvos valdžiai, kurios politiką vadino pragaištinga. H. Lohse demagogiškai bandė įteigti mintį, kad tik Vokietija galėsianti garantuoti Lietuvai gerovę, pažangą ir saugumą, kad lietuvių tautai nebūtina turėti savo valstybę ir savą valdžią. Prireikus vokiečių valdžia „pasikvies patikėtinius iš Jūsų tautos tarpo". Žadėdamas Lietuvai kultūrinį ir ekonominį klestėjimą, H. Lohse grėsmingai pabrėžė, kad visi vokiečių valdžios „įsakymai būtų griežtai vykdomi".

ATSIŠAUKIMAS
LIETUVIAI!

1941 m. liepos 17 dienos įsakymu Didžiojo
Vokiečių Reicho Führeris
Adolf Hitler
paskyrė mane „Reichskomisaru Rytų Kraštui". Į tą sritį įeina ir buvusioji Lietuvos Respublikos teritorija.

Tos pat dienos įsakymu Führeris paskyrė
Poną Dr. Adrianą von Renteln

Generalkomisaru buvusios Lietuvos Respublikos teritorijai. Generalkomisaras dr. von Renteln yra atsakingas man, kaipo Reicho vyriausybės Reichskomisariato Rytų kraštui atstovui, už visų Reicho vyriausybės, o taip pat ir mano įsakymų bei parėdynų vykdymą. Jo paties įsakymai bei parėdymai toje srityje yra taip pat kiekvienu atveju privalomi.

Aš kviečiu visus piliečius, gyvenančius buvusios Lietuvos Respublikos teritorijoje ir žemėse ligi Dauguvos upės, vieningai ir sutelkus visas jėgas prisidėti prie man skirto uždavinio įvykdymo – atstatyti toje srityje tvarką ir normalias darbo sąlygas.

Bolševizmas grėsė visai Europai. Jis buvo pasiruošęs užpulti Vokietiją. Jis padarė ir jums skaudžių žaizdų. Jei šis pasaulio priešas būtų dar keletą metų pas Jus viešpatavęs, tai maža kas bebūtų likę iš Jūsų tautos ir jos sukurtų vertybių. Bolševizmo vadai būtų Jus nugabenę į Sibirą, būtų Jus apiplėšę ir nužudę.

Aukodamos savo kraują, vokiečių tautos karinės pajėgos parbloškė bolševikinį pasaulio priešą. Todėl kiekvienas supras, kad tuo pačiu vokiečių tauta perėmė teisę ir pareigą sudaryti tokias sąlygas, kad panašus pavojus niekados nebegalėtų grasinti Europos kultūrai ir Europos tautoms.

Tie, kurie Jums per pastaruosius dvidešimt metų taip daug laisvės žadėjo, manė, kad jų politikos tikslu turi būti pusiausvyros palaikymas tarp Sovietų Sąjungos ir Vokiečių Reicho. Tą akimirksnį betgi, kada Vokiečių Reichas, Anglijos užpultas, turėjo atsisakyti nuo savo interesų gynimo Rytuose, pragaištingoji Jums visiems buvusios politikos laikysena parodė savo tikrąjį veidą. Sovietų Sąjunga turėjo progos Jus be pasipriešinimo užgrobti.

Nežiūrint visų nuostolių, kuriuos vokiškumui teko pakelti, nežiūrint visų prieš nacionalsocialistinį Vokiečių Reichą nukreiptų puolimų, Reicho valdžia rūpinsis Jūsų gyvenimo gerove, rūpinsis, kad visi turėtų darbo, duonos ir tolimesnės pažangos sąlygas. Tačiau vokiečių valdžios organai reikalauja, kad jos visi įsakymai būtų griežtai vykdomi, nes jie siekia tik vieno tikslo: užtikrinti krašto saugumą

ir jūsų kasdienį gyvenimą. Vokiečių valdžios organai valsčiuose ir miestuose bendradarbiaus su Jūsų atstovais. Reikalui esant jie pasikvies patikėtinius iš Jūsų tautos tarpo, kurie galės Apygardų komisarams, Generalkomisarui ir Reichskomisarui pateikti Jūsų pageidavimus. Jie suorganizuos apsaugos organus Jūsų darbo ir gyvenimo saugumui patikrinti.

Aš tikiuos, kad visi gyventojai paklausys šių mano nurodymų, kad tuo būdu greičiau pavyktų užgydyti tas žaizdas, kurias bolševikinis pasaulio priešas yra Jums padaręs. Tik tuomet vėl suklestės kultūra ir ekonominė gerovė, ir tuomet Jūs visi vėl galėsite taikoje gyventi. Vokiečių Reichas suteikia Jums palankias sąlygas. Dabar viskas priklauso nuo Jūsų, šiomis sąlygomis pasinaudoti.

Lohse

Reichskomisaras Rytų Kraštui

Kaunas, 1941 m. liepos 28 d.

Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1941 09 01, Nr. 1, S. 1–2.

2 dokumentas

GENERALINIO KOMISARO A. T. VON RENTELNO ATSIŠAUKIMAS „LIETUVIAI!“

ATSIŠAUKIMAS
LIETUVIAI!

Didžiojo Vokietijos Reicho Führerio paskirtas, aš perėmiau civilinį buvusios Lietuvos Respublikos srities valdymą.

Apygardų komisarais skiriami:

Kauno miestui	Apygardos Komisaras *Cramer*
Kauno apygardai	Apygardos Komisaras *Lentzen*
Vilniaus miestui	Apygardos Komisaras *Hingst*
Vilniaus apygardai	Apygardos Komisaras *Wulff*
Šiauliams	Apygardos Komisaras *Gewecke*

Apygardų komisarų įsakymai visais atvejais turi būti vykdomi.

Civiliniams gyventojams ateity parėdymai bus duodami tik civilinio valdymo valdžios ar jos organų.

Anksčiau išleisti vokiečių karo vadovybės parėdymai, liečią civilinį gyvenimą, galioja iki jų atšaukimo.

LIETUVIAI!

Man patikėtos srities atstatymo darbas turi būti tučtuojau pradėtas. Jūsų darbas mieste ir kaime patarnaus šiam atstatymui. Visomis jėgomis padėkite išnaikinti kruvinojo bolševistinio viešpatavimo pėdsakus.

von Renteln
Generalkomisaras

Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1941 09 01, Nr. 1, S. 2–3.

3 dokumentas

GENERALINIO KOMISARO LIETUVOJE A. T. VON RENTELNO 1941 m. RUGPJŪČIO 5 d. KALBA LIETUVOS GENERALINIAMS TARĖJAMS

Generalinis komisaras 1941 m. rugpjūčio 5 d. Kaune pasakė kalbą ne generaliniams tarėjams, bet Lietuvos laikinosios vyriausybės nariams. Į tai atkreipė dėmesį ir Laikinosios vyriausybės premjero pareigas einantis J. Ambrazevičius. 1941 m. rugpjūčio 9 d. rašte generaliniam komisarui Kaune J. Ambrazevičius pažymėjo, kad „audiencijos Ekscelenciją buvo prašę ne generaliniai tarėjai, bet Lietuvos Laikinosios Vyriausybės atstovai". Tiesa, kai kurie Laikinosios vyriausybės ministrai tapo generaliniais tarėjais (pvz., M. Matulionis, M. Mackevičius). 1941 m. rugpjūčio 5 d. kalboje generalinis komisaras Kaune A. T. von Rentelnas išdėstė svarbiausius vokiečių valdžios uždavinius, apibūdino administracinę struktūrą ir būsimąją vokiečių politiką. Generalinis komisaras aiškiai leido suprasti, kad Laikinosios vyriausybės paskelbtas Lietuvos valstybingumo atkūrimas Vokietijos nepripažįstamas („aš perėmiau buvusios Lietuvos valstybės civilinę administraciją"), o Laikinosios vyriausybės veikla nutraukiama („įsikūrus civilinei administracijai, reikia laikyti Jūsų, kaipo ministerių, darbą baigtu"). Prieš Laikinosios vyriausybės valią generalinis komisaras paskyrė jos narius generaliniais tarėjais ir pakvietė buvusius ministrus talkinti vokiečių valdžiai. Atsakydamas į A. T. von Rentelno kvietimą tapti generaliniais tarėjais, J. Ambrazevičius 1941 m. rugpjūčio 9 d. rašte taip aiškinosi: „Aš asmeniškai labai dėkoju Ekscelencijai už man reiškiamą pasitikėjimą būti tamstos generaliniu tarėju. Tačiau, kaip ir kiti daugumas Laikinosios vyriausybės narių, iš šešių savaičių praktikos matėm, kad sugriautą Lietuvą atstatant taip, kad ji būtų naudingiausia ir Vokietijos žygiui prieš bolševizmą remti, mes galim tinkamiausiai pasitarnauti tik Lietuvai esant nepriklausomai valstybei. Kai Didžiojo Reicho vadovybė tuo tarpu nesutiko tos nepriklausomybės pripažinti, aš nematau, kad tarėjo pareigose būtų galima sulaukti iš tautos tokio milžiniško pritarimo, su kokiu buvo sutikta nepriklausomos valstybės vyriausybė ir tos vyriausybės paskelbtas aktyvus bendradarbiavimas su Didžiąja Vokietija. Dėl to aš negaliu prisiimti tų atsakingų prieš Ekscelenciją

pareigų“ (cit. iš: „Lietuvos sukiliminės vyriausybės likvidacija“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 6–7 (200–201), p. 9–10).

GENERALINIO KOMISARO KAUNE KALBA 1941 m. RUGPJŪČIO 5 d. LIETUVOS GENERALINIAMS TARĖJAMS

Mano Ponai,

Dėkoju jums už pasiryžimą bendradarbiauti, kaip tai man ryški iš Jūsų kalbėtojo žodžių.

Kaip Jūs mano ir Pono Reicho komisaro 1941 m. liepos 28 d. atsišaukimuose skaitėte, aš perėmiau buvusios Lietuvos valstybės civilinę administraciją kaip Generalinis Komisaras Kaune. Toks yra mano pareigavietės oficialinis pavadinimas. Prie paminėtos teritorijos, aš tikiu, bus prijungtos dar tos teritorijos dalys, kurių buvusiosios Lietuvos vyriausybės dešimtmečius veltui tikėjosi ir siekė.

Kaip pats civilinės administracijos vardas nusako, tėra pavesta man patikėtoji sritis administruoti, bet ne spręsti valstybinės teisės klausimus. Todėl jūsų memorandumą aš perduosiu Vokietijos Reicho Vyriausybei.

Civilinės administracijos įsteigimo tikslas yra grąžinti rimtį ir tvarką, atgaivinti ūkį ir visa daryti, kas patikintų gyventojams darbą ir duoną. Tas gali būti įvykdyta tik aiškia ir griežta tos srities administracijos koncentracija.

Tuo būdu, įsikūrus civilinei administracijai, reikia laikyti Jūsų, kaipo ministerių, darbą baigtu. Galutinį šio krašto santykių sutvarkymą Fiureris pasiliko ligi karo pabaigos.

Tuo būdu skiriu jus, kaip savo patikimuosius ir patarėjus, komisariniais Generaliniais Tarėjais, kiek aš dabar nedarau sekančių asmeninių pakeitimų, ir jus prašau, kaip įstaigų viršininkus, man vadovaujant ir kontroliuojant toliau tęsti savo darbą. Aš pasilaikau teisę padaryti komisarinių Generalinių Tarėjų sąrašo pakeitimus.

Šiandien pat skiriu generolą Kubiliūną komisariniu Pirmuoju Generaliniu Tarėju, kuris bus mano dispozicijoje pagrindiniais ir tais,

kurie liečia bendrąją administraciją, klausimais. Tuo pat metu skiriu jį komisariniu Generaliniu Tarėju vidaus administracijai. Taip pat skiriu profesorių Jurgutį iš Vilniaus komisariniu Generaliniu Tarėju prekybos administracijai ir komisariniu Generaliniu Tarėju administracijos kontrolei. Toliau skiriu poną Germaną komisariniu Generaliniu Tarėju susisiekimo reikalams. Į darbo ir socialinių reikalų įstaigos dabartinio viršininko vietą netrukus paskirsiu kitą komisarinį Generalinį Tarėją.

Dėl šių paskyrimų nepatvirtintiems ligšioliniams įstaigų viršininkams reiškiu padėką. Aš pasirūpinsiu atitinkamu jų ateities aptikrinimu.

Apie Generalinio Komisaro Srities (generalinės apygardos) administracijos konstrukciją ir apie mūsų bendradarbiavimą atskirai dar štai ką reikia pasakyti:

Mano administracijos pagrindu yra keturi apygardos komisarai, veikią būtent Kaune, Vilniuje, Šiauliuose ir Panevėžyje, ir du miesto apygardos komisarai, veikią Kaune ir Vilniuje. Jiems bus priskirti patarėjais regionaliniai komisariniai apygardos, respektyviai miesto apygardos tarėjai. Komisariniais miesto apygardos tarėjais skiriu Kauno ir Vilniaus burmistrus, kurie tuos titulus pasilaiko. Keturi komisariniai apygardos tarėjai dar bus paskirti.

Apskrityse ligšioliniai apskričių viršininkai palieka komisariniais apskričių viršininkais.

Visi aukštesnieji valdininkai, įskaitant komisarinius generalinius ir apygardos tarėjus, vykdo komisariškai savo pareigas. Jokių personalo pakeitimų negalima daryti. Pakeitimai gali vykti tik per mane.

Aš prašau komisarinį Pirmąjį Generalinį Tarėją man sudaryti pilną visų aukštesnių Generalinio Komisariato srities valdininkų sąrašą, paskirstytą apygardomis ir apskritimis, taip pat specialybėmis. Dar reikia nurodyti gimimo vietą ir dieną, priklausymą politinėms partijoms ir ložėms, atlyginimą ir kitas asmeninės padėties žinias.

Visos administracijos finansavimas vyks Generalinio Komisariato srities biudžeto keliu. Aš prašau poną komisarinį Generalinį

Tarėją finansų administracijai man skubotai jį pateikti kaip neprasto meto biudžetą, siekiantį ligi 1942 m. kovo 31 dienos.

Klausimas dėl mokėjimo visiems valdininkams, viešųjų įstaigų tarnautojams ir darbininkams atlyginimo kredito kasos notomis, pagrįstomis Reicho markėmis, lieka atviras.

Mano nurodymai bus vykdomi komisarinių Generalinių Tarėjų, kurie naudosis apygardų tarėjais, tiems nurodymams perduoti apskričių viršininkams, burmistrams ir t. t., kiek aš savo nurodymų nenukreipsiu tiesiog į apygardos ar miesto komisarus.

Apygardos tarėjai, prieš perduodami nurodymus toliau, turi informuoti apygardos komisarus, kurie savo keliu gaus mano nurodymus ir kurie, esant abejojimui, galės sulaikyti įsakymus apskričių viršininkams ir t. t., ligi abejojimai bus išspręsti Generalinio Komisaro.

Priešingai, visi apskričių viršininkų ir kiti pagrindiniai pranešimai išversti į vokiečių kalbą turi būti pateikti per apygardos tarėjus apygardos komisarams, o per generalinius tarėjus – man taip pat vokiečių kalbos vertime.

Dėl teisinės padėties galioja kas seka:

Yra principinis nusistatymas tarybinę teisę panaikinti. Fiurerio nurodymais ir karo ūkio sumetimais tai tegalės būti padaryta palaipsniui. Į jos vietą negrįš mechaniškai senoji, anksčiau buvusioji teisė, bet iš dalies bus kuriama nauja teisė. Ypatingai žemės nuosavybės ir visų įmonių klausimas paliks atviras. Dėl to neleistina žemės sklypų parduoti, apsunkinti ar jais kitaip disponuoti ir keisti turtinių santykių padėties, buvusios 1941 m. birželio 20 d.

Teismai veikia ankstesnės Lietuvos teismų santvarkos ribose, tačiau jie neliečia nei vokiečių, nei žydų, nei klausimų, liečiančių žemės nuosavybę ar įmones. Tuos klausimus reikia pateikti kaip tik man. Baudžiamosiose bylose pirmauja kariuomenės ir policijos įsikišimas prieš Lietuvos teismo įstaigų įsikišimą. Pasakytoms Vokietijos įstaigoms pareikalavus, suimtieji nusikaltėliai turi būti išduoti. Visi nusikaltimai Vokietijos Reichui, Reicho Komisarui, Generaliniam Komisarui, Apygardos komisarams, Vokietijos kariuomenei

ir visiems srity gyvenantiems Vokietijos piliečiams (būtent: partizanų veiksmai, sabotažo aktai, komunistinis veikimas) ar nusižengimai visų Vokietijos įstaigų potvarkiams ar įsakymams turi būti, ligi bus kitaip sutvarkyta, pranešti atitinkamiems apygardos komisarams, o svarbesniais atvejais – man.

Teismų sprendimai daromi teisės vardu.

Aš prašau Pirmąjį Generalinį Tarėją man skubotai pateikti visų Tarybinės Lietuvos Respublikos, taip pat prieš tai buvusios Lietuvos valstybės įstatymų ir potvarkių vertimą vokiečių kalba.

Aš prašau ponus komisarinius Generalinius Tarėjus taip pat man skubiai pateikti pasiūlymus, kuriuos tarybinius įstatymus ir potvarkius reikia tuojau panaikinti ir kuriuos prieš tai buvusio laiko įstatymus ir potvarkius, eventualiai su kuriais pakeitimais, reikia vėl atstatyti.

Įstatymus leis Generalinis Komisaras, susitaręs su Reicho Komisaru Rytų Kraštui, respektyviai, principiniais klausimais – su Reicho ministeriu naujai užimtiesiems rytų kraštams, kiek šie savo keliu neleis įstatymų Rytų Kraštui, resp. visiems naujai užimtiesiems rytų kraštams.

Įstatymai bus skelbiami mano valdžios žiniose vokiečių kalba ir lietuvių kalbos vertime. Oficialinė kalba yra vokiečių kalba, lietuvių kalba – leidžiamoji vartoti kalba. Susirašinėjimas su visomis vokiečių įstaigomis turi būti vokiečių kalba. Aš prašau jus man ir visiems mano bendradarbiams padėti patarimais ir darbais.

Šiose man Fiurerio nurodymais nustatytose ribose tikiuosi jūsų pagalbos siekiant mūsų bendro tikslo: Europos priešų nugalėjimo ir Fiurerio pertvarkytos Europos. Galutinį šio krašto sutvarkymą Fiureris įsakmiai pasilaiko sau ligi karo pabaigos.

Aš džiaugčiausi, jeigu mes bendrai savo geriausiomis jėgomis galėtume tarnauti tam aukštam tikslui, prisimindami mūsų abiejų tautų žuvusiuosius, kuriuos ir šią valandą pirmoj vietoj minime. Nuolatinio tų žuvusiųjų atminimo vardu prašau jus, mano ponai, man būti tokiais pat atvirais ir draugiškais, kaip ir aš jums esu.

LCVA, f. R-1549, ap. 1, b. 27, l. 5–7.

4 dokumentas

LIETUVIŲ NACIONALISTŲ PARTIJOS 1941 m. RUGSĖJO 14 d. MEMORANDUMAS GENERALINIAM KOMISARUI A. T. VON RENTELNUI

Jo Ekscelencijai
Ponui
Generalkomisarui von Renteln
Kaune

Š. m. rugpjūčio mėn. 4 d. Jūsų Ekscelencija priėmė 5 Lietuvių Nacionalistų atstovus, kurie žodžiu painformavo Jūsų Ekscelenciją apie prof. A. Voldemaro, buvusio Lietuvos Ministerio Pirmininko, 1927 m. įsteigos „Geležinio Vilko“ organizacijos persiformavimą į Lietuvių Nacionalistų Partiją tikslu suburti į vieną organizuotą ir drausmingą partiją visas sveikas nacionalistines tautos jėgas; tuo pat metu buvo trumpai paliesti kai kurie esminiai vidaus ir užsienio politikos bei pasaulėžiūros klausimai.

Šios žodžiu pareikštos mintys, Jūsų Ekscelencijai paprašius, buvo raštu atpasakotos ir š. m. rugpjūčio mėn. 5 d. buvo p. gen. Kubiliūnui įteiktos, prašant jį asmeniškai Jūsų Ekscelencijai perduoti.

L. N. P. organizacinis susiformavimas yra užbaigtas sustojus veikti L. A. F. organizacijai ir jos nacionalistinės pasaulėžiūros nariams įsiliejus į L. N. P. Ir L. N. Partijai nepriklausanti visuomenės dalis Partijos linkmei pritarė.

Šių visuomeninių bei politinių Lietuvos gyvenimo įvykių akivaizdoje išsikristalizavusi L. N. P. nori platesniu mastu išdėstyti Jūsų Ekscelencijai, kaip Vyriausiam Reicho civilinės valdžios atstovui, savo pasaulėžiūras į Vokietijos ir Lietuvos santykius Naujosios Europos kūrybos rėmuose, kad būtinas ir lietuvių pageidaujamas bendradarbiavimas galėtų dabarty ir ateity vystytis lojalia ir pilna abišalių gyvybingų interesų supratimo dvasia.

I. L. N. P., pasirėmusi visos tautos valia, nori aiškia ir lojalia kryptimi tvarkyti dabarties ir ateities Lietuvos ir Vokietijos valstybinius santykius, nes Vokietijos Reichas yra Lietuvos kaimynas.

Lietuva ir lietuvių tauta, bendradarbiaudama su kariškais vokiečių Reicho organais, sutarta, nurodyta ir instruktuota sukilimo forma prisidėjo prie Vokietijos žygio į Rytus ir prie pražygiavimo pro Lietuvos teritoriją palengvinimo. Ji ryžtinga dvasia, ištverme ir ginklu rankoje kovojo dėl savo laisvės ir dėl ne nuo jos priklausančių politinių aplinkybių jai primestos Sovietų Sąjungos vergijos prašalinimo. Ji viešai paskelbė nutraukianti primestus santykius su Sovietų Sąjunga ir ryžosi tęsti savo valstybės gyvenimą naujose sąlygose.

Šis visuotinis ir ryžtingas tautos nusistatymas buvo ir yra taip suformuotas L. N. P. tikslų dėsnyje:

„Das Ziel der Litauischen Nationalisten Partei ist es, alle gesunden Kraefte des litauischen Volkes zur Aufbauarbeit des litauischen Staatlichen Unabhaengigkeit und das von Adolf Hitler gefuehrten und von Reich vertretenen Neuen Europas zusammenzuraffen."

L. N. P., stovėdama ant šio absoliutinei tautos valiai atitinkančio pagrindo, jaučiasi kaip ir vokiečių tautos N. S. D. P., „die politische Willentraegeren der Nation" (Hitlerio kalba Reichstage 1934 m. liepos mėn. 13 d.). L. N. P., atsirėmusi į „Geležinio Vilko" politinę tradiciją ir savo seną obalsį „Tautos garbė – valstybės gerovė", yra sąmoninga tautos valstybinės minties nešėja; ji yra tikra, kad joje reiškiasi imperatyvi ir istorinė politinio tautos veiksmingumo valstybine forma dvasia.

L. N. P. vyr. vadovybė, atsižvelgdama į istorinę tautos paskirtį, į senas, XIII šimtmečio siekiančias Lietuvos valstybines tradicijas, į savo valstybės atstatymą Didžiojo karo išdavoje, kuri atstatymą pirmoji pripažino Vokietijos vyriausybė, į Nepriklausomos valstybės laikotarpį, į lietuvių tautos politinį, ekonominį ir kultūrinį gajumą bei sugebėjimą nepriklausomai ir savarankiškai tvarkytis, patvirtina jos atstovo nusistatymą, išreikštą šiais žodžiais:

„Die Litauische Nationalisten Partei, gestuetzt auf eine einige Einsicht, u. a. der Einstellung der breitesten Massen des litauischen Volkes entspricht versteht und reall erkennt die Tatsache, dass das Grosdeutsche Reich die Existenz des Litauischen Staates garantieren kann und garantieren wird."

Kadangi lietuvių tauta dėka garbingos Vokietijos armijos pražygiavimo į Rytus dėl tautų laisvės per Lietuvą tapo išlaisvinta iš jai politinių aplinkybių jėga primestos okupacijos ir juridinės bei moralinės Sovietų Sąjungos vergijos, siekusios visom galimom viešom ir neviešom priemonėm išnaikinti lietuvių tautą ir ją netolimoj ateity kolonizuoti šiai žemei visais atžvilgiais svetimu elementu, ir kadangi Lietuva ginkluotu ir su vokiečių karo organais sutartu sukilimu siekė prisidėti prie bolševizmo sutriuškinimo (bet dėl ne nuo jos priklausančių priežasčių negalėjo toliau ginkluotos kovos tęsti) ir bendradarbiavimo su Ašimi Naujosios Europos kūryboje, tai L. N. P. atstovai taip buvo išreiškę šio istorinio Europai ir Vokietijai momento supratimą:

„Fuer die L. N. P. ist es klar, dass der vom Deutschen Reich gefuehrte Kampf gegen den Komunismus um die Eingliederung des Eurasischen Raumes in die Sphaere der westeuropaeischen Zivilisation zum allgemeinen Wohl Europas sowie der Kampf gegen die britische Plutokratie ein allgemeiner Ideekampf aller kleinsten und groessten Völker Europas ist, ein Kampf, der die ersten Grundlagen verschaffen soll, auf denen die neue Voelker b. z. w. Staatengemeinschaft Europas unter gerechter Fuehrung des Deutschen Genius entstehen und fuer lange Zeit bestehen bleiben wird. Die L. N. P. ist der Ansicht dass alle Staaten Europas ihren eigenen Beitrag zu diescm Kampf Voelker b. z. w. zu leisten haben. Anderseits ist die L. N. P. ueberzougt, dass der Grossdeutsche Reich, wenn es will, diesen Kampf mit eigenen Kraeften zum Endsieg zu fuehren vermag."

Kadangi lietuvių tautai yra aiškiai žinomi kilnūs garbingos Vokietijos armijos kovų tikslai, siekiai sukurti naują teisingo ir patvaraus

tautų – valstybių bendradarbiavimo Europą, kadangi Vokietijos Reichas ir Ašis yra paskelbę norį garantuoti visoms Europos kontinento tautoms jų tarpusavį, politinį, kultūrinį, ekonominį bendradarbiavimą, o Slovakijos, Kroatijos ir Juodkalnijos valstybių atstatymas ir suteikimas net užkariautai Serbijai tam tikros savarankiško tvarkymosi formos tatai taip pat jau patvirtina, kadangi lietuvių tauta žino, kad Reicho Kancleris ir Reicho Fuehreris savo š. m. birželio mėn. istorinėje kalboje Vokietijos armijai pradedant žygiuoti į Rytus už tautų laisvę ir komunizmo sunaikinimą yra pareiškęs, kad Vokietijos Imperija niekuomet nesiruošė užimti Lietuvos ir niekuomet panašių pretenzijų Lietuvos Vyriausybei nereiškė, ir kadangi lietuvių tautos nepriklausomos valstybės egzistencijos ir sutartos formos talkininkavimo valia ir norai jau yra visiems žinomi ir aiškūs, tai L. N. P. atstovų buvo tikėtasi ir pareikšta – prašyta:

„Die L. N. P. glaubt dass dieser bereits erfolgte und aufrichtige Beitrag Litauens zum aktiven Kampf um das Neue Europa eine wohlwolende Annerkennung duroch den Fuehrer und Reichkanzler des Grossdeutschen Reiches finden wird und dass das vergossene Blut der litauische Aufstaendischen im Kampf um die Freiheit jenen Faktor bilden vird, der Litauen aktive und aufrichtige Mitwirkung am Aufbau des Neuen Europas zum Wohl Litauens und des vom Fuehrer gafuehrten Neuen Europas ermoeglichen wird."

Lietuvių tauta yra tikra, kad šitokiam Lietuvos pripažinimui negali būti jokių kliūčių iš Vokietijos imperijos ir Vokiečių Tautos Fuehrerio pusės, nes Lietuvos valstybė Vokietijos Reicho Kanclerio pageidauta prasme sutvarkė Klaipėdos klausimą ir dabar ji yra iš pagrindų pakeitusi savo politinę ir vadovaujamą klasę. Lietuva yra pasiryžusi lojaliai bendradarbiauti su savo artimiausiu kaimynu valstybine, jau nuo 1926 m. prof. Voldemaro, buvusio Lietuvos Ministerio Pirmininko, nustatyta kryptimi.

Siekdama šio bendradarbiavimo ir norėdama, kad jis remtųsi ne vien realių politinių motyvų sutapimu, bet ir reikštųsi ilgamečiu

neabejotinos nacionalinės dvasios įsiteigimu visoje lietuvių tautos sąmonėje, L. N. P. atstovai buvo pabrėžę:

„Die L. N. P. ist bestrebt Litauen in Richtung der Axenideologie b. z. w. auf Grundlags des Nationalsozialismus und Faschismus umzugestalten. Sie ist gewillt, dem Beispiel Deutschlands und Italiens auf sozialen und wirtschaftlichen Gebiet zu folgen, indem man dis gewonnene Erfahrung in Litauen in Anwendung zu bringen und das litauische Volk auf dem Wege des kulturellen Forschrits, materiellen Wohlstandens und der Praegung des nationalen Bewusstseins zu fuehren beabsichtigt."

Tokie yra ir bus principiniai valstybinio, politinio ir visuomeninio Lietuvių Nacionalistų Partijos veikimo metmenys ir pastovi kryptis.

II. Išdavoje politinio fakto, kurio pasekmėje Laikinoji Lietuvos Vyriausybė nebuvo Reicho Vyriausybės pripažįstama ir kurio pasekmėje Jūsų Ekscelencija buvo paskirtas Generalkomisaro į Lietuvą administruoti kraštui, Lietuvių Nacionalistų Partijos atstovai, neturėdami galimybės tiesiogiai pareikšti savo nusistatymą Didžiosios Vokietijos Reicho Kancleriui ir Vokiečių Tautos Fuehreriui, bet turėdami realiai skaitytis su per Lietuvos teritoriją praėjusio, bet Rytuose tebevykstančio karo sąlygomis ir aplinkybėmis, vien realiai ir blaiviai galėjo pažiūrėti į Jūsų Ekscelencijos š. m. liepos mėn. 28 d. atsišaukimą į lietuvių tautą, išspausdintą š. m. liepos 30 d. Kauno dienrašty „Į Laisvę". To atsišaukimo tikslai buvo aiškūs ir nekėlė jokių abejonių, nes ten buvo pasakyta:

„Die Wiederaufbau des mir anvertrauten Gebiets soll sofort in Angriff genommen werden. Euere Arbeit an Eueren Arbeitsplätzen in Stadt und Land dient diesem Aufbau, helft mit allen Kraften die Spuren der Blutigen Bolschewistenherrschaft zu tilgen."

Iš to išeidami L. M. P. atstovai pareiškė, kad:

„Die Litauische Nationalisten Partei begreift es, dass eine enge und aufrichtige, b. z. w. lojale Zusammenarbeit zwischen Eu. Exzellenz und dem litauischen Volk die erste Voraussetzung fuer

die Sicherstellung des alltagslebens und fuer die Sicherung der Arbeit bildet."

Šis lietuvių tautos geros valios dabartinėse sąlygose darbas Lietuvos gyvenimo ir ūkio atstatymo miestuose ir kaimuose, tame krašte, kurio reikšmė šio vykstančio Rytuose karo metu ūkišku atžvilgiu gali būti ne visai maža, ir Lietuvos talkininkavimas Naujosios Europos kūryboje, L. N. P. atstovų nuomone, pirmu etapu turėjo pasireikšti savo žemėje ir visu savo pareigose lojaliai dirbamu darbu, teikimu bolševikų dar neišplėštų atsargų ir kitomis naujai krašte kurtinomis vertybėmis, kurios lengvintų istorinį vokiečių žygį į Rytus.

Išeidami iš gilaus, plataus ir esminio bendrų Lietuvos ir Vokietijos interesų supratimo ir abišalės geros valios bendradarbiavimo noro, L. N. P. atstovai buvo pareiškę vilties, kad:

„dass die Beziehungen zwischen Eu.Exzellenz, als Generalkommissar, und dem litauischen Volk herzlich sein und sich auf realle Einsicht der beiderseitigen Interessen stuetzen werden",

ir todėl jie pareiškė:

„Daher ist die L. N. P. fest entschlossen, keine Bemuehungen zu unterlassen, damit diese gutwillige Zusammenarbeit, soweit es von L. N. P. abhaengig sein wird, sie in Rahmen der allgemeinen und grossen Interessen Deutschlands und Litauens vor sich gehen kann."

III. L. N. P., tvirtai žinodama ir tikėdama, kad Didysis Vokiečių Reichas ir Vokiečių Tautos Fuehreris pripažins ir garantuos Nepriklausomos Lietuvos Valstybės egzistenciją Naujoj Europoj, ir būdama įsitikinusi, kad Lietuvos geopolitinė padėtis reikalauja šį bendradarbiavimo norą ir gerą lietuvių nusiteikimą sustiprinti, o ne vienašališkai silpninti, nori lojaliai ir atvirai pareikšti kelias savo pastabas apie tūlus vis dažniau iškylančius reiškinius, kurie įneša ir įneš nereikalingo disonanso ir kurie laiku ir tinkamai nesutvarkyti kelia ir kels rimto nerimo, pamatuoto susirūpinimo ir gilaus nusivylimo absoliučiai visuose tautos sluoksniuose. Šį lojalų ir nuoširdų pasisakymą Lietuvių Nacionalistų Partijai lengvina faktas, kad Partijos nariai

prof. A. Voldemarui vadovaujant visuomet stengėsi išlaikyti gerus Lietuvos su Vokietija valstybinius santykius ir stengėsi ta kryptimi paveikti tuometinę Lietuvos užsienio politiką.

1. Lietuvių tautai yra nežinomos ir nesuprantamos priežastys, dėl kurių Lietuvos Himnas buvo pašalintas iš Lietuvos radijo transliacijų programos.

2. Lietuvių tautai yra nežinoma, kodėl, kad ir dirbant jos tautinių švenčių dienomis, jai neleidžiama iškelti savo tautinės vėliavos.

3. Nenumatytas Lietuvos teritorijos sienų ir, be to, kai kuriose srityse vietos valdžios palikimas tokių tautybių rankose, kurios yra priešingos ir Didžiojo Reicho, ir Lietuvos bei lietuvių tautos interesams.

4. Sovietų Sąjungos jėga įvesti ir primesti įstatymai, nusaviną ir apiplėšią visos lietuvių tautos žemės nuosavybės teisę, yra ir Lietuvoj palikti galioti, panaikinant tuo reikalu Lietuvos Laikinosios Vyriausybės išleistą žemės denacionalizacijos įstatymą.

Tuo būdu teisėtas Lietuvos žemės savininkas yra paverčiamas jo amžiais valdytos ir dirbtos žemės tik valdytoju.

Taip pat yra panaikinta Laikinosios Lietuvos Vyriausybės išleistas namų denacionalizacijos įstatymas.

5. Lietuvos valstybę ir lietuvių tautą išnaudojusios žydijos nuosavybė ir turtai nepavedami lietuvių tautos dispozicijon.

6. Ne Pirmojo Generalinio Tarėjo aktu, bet paskiriems asmenims, vokiečių pareigūnų pavedimais, yra pavesta formuoti pagalbinės policijos batalionai, kurių paskirtis ir veikimo planas tautai iki šiol nėra žinomi.

7. Ne atitinkamos darbo vadybos, bet nežinomos įstaigos yra vedama savarankiška ir keista forma, įsakymo būdu, tikrų ir tariamų bedarbių registracija. Nors „Atsišaukimas į bedarbius“ yra adresuotas bedarbiams, bet jo tekste yra įsakoma registruotis ir darbą turintiems asmenims, kai pav., mokantiems vokiškai ir paskutinius 3 metus gyvenusiems iš samdomo darbo.

8. Vykstą sistemingi lietuviškų įstaigų iškraustymai iš jų užimamų patalpų.

9. Prasidėjęs laipsniškas lietuviškų valdiškų įstaigų likvidavimas ir masinis tarnautojų atleidimas nesuteikiant jiems leidimų gauti kitą darbą ir tuo priverčiant juos registruotis bedarbiais.

10. Masinis pačiai Lietuvai trūkstamų darbininkų išvežimas iš Lietuvos teritorijos, sutrikdant tuo būdu normalų Lietuvos gyvenimą ir ūkio vystymąsi. Toji darbo jėgų stoka Lietuvoje dar labiau pasireikš, kada visi žydai emigruos iš Lietuvos teritorijos.

11. Dalinis lietuviškos pramonės likvidavimas, vietoje nesuteikiant darbininkams kito darbo.

12. Neišaiškinimas Lietuvos aukštųjų mokyklų likimo ir galimas visiškas arba net ir dalinis jų veikimo sustabdymas, kas lietuvių tautai sudarytų įspūdžio, jog yra varžomas net jos kultūrinis gyvenimas.

13. Kai kurių vokiečių pareigūnų nepateisinamas elgesys su lietuviškais valdininkais, pareigūnais ir visuomene.

14. Valgyklų, restoranų, krautuvių ir kitų viešojo naudojimosi įstaigų atskyrimas specialiai Vokietijos civilinės valdžios piliečiams nuo Lietuvos civilinės valdžios piliečių.

15. Nustatymas pagal korteles atskirų maisto davinių Vokietijos piliečiams, kurios yra skirtingos nuo Lietuvos piliečiams skirtų normų.

16. Neleidimas Lietuvių Nacionalistų Partijai turėti savo spaudos organo Kaune. Leidimas buvo prašytas liepos mėn. Lietuvių Nacionalistų Partija čia iškėlė tik vieną kitą visos tautos giliai jaučiamo nerimo ir susirūpinimą sukeliančių faktų.

Lietuvių tauta, viena iš draugiškiausiai visoje Europoje Vokietijos atžvilgiu nusiteikusių tautų, jaučiasi lyg ir atstumta į pašalį savo krašte ir nuo jo reikalų dabartinėse gyvenimo sąlygose tvarkymo.

Lietuvių tauta mano, kad ji pati savo krašte ir savo jėgomis sugebėtų (ką įrodė iki Sovietų Sąjungos invazijos Lietuvos valstybinio ir ūkinio gyvenimo laikotarpis) tinkamai talkininkauti Vokietijai, be to, ji mano, kad tokia Lietuvos valstybės laisvanoriška, neprivers-

tinio ir savarankiško bendravimo forma būtų ir dabarty pati vaisingiausia ir abišaliai naudingiausia.

Lietuvių tauta nori dirbti savo žemėje, savo krašte, savo valstybinei ateičiai, visos Naujosios Europos bendrame kūrybos darbe.

IV. L. N. P. mano, kad ir dabartinio Rytuose vykstančio karo metu kultūrinis, visuomeninis bei tautinis lietuvių darbas, visomis formomis besireiškiąs visoje Lietuvos teritorijoje, turėtų rasti tinkamo supratimo ir reikiamų lengvatų iš civilinės vokiečių valdžios pareigūnų pusės.

Periodinė ir neperiodinė spauda neturėtų būti sunkinama ypatinga ir varžančia cenzūra, nes lietuvių tautoj susikristalizavę ir beišsikristalizuoją jausmai Vokietijos atžvilgiu yra aiškūs.

L. N. P. mano, kad suteikus jai liepos mėn. prašytą leidimą leisti savo spaudos organą, kurio leidimo ji iki šiol iš vokiečių valdžios pareigūnų dėl ne nuo jos pareinančių priežasčių negauna, daugelis dalykų galėtų būti aiškiau ir realiau laisvos ir nevaržomos nacionalistinės spaudos Lietuvos ir Vokietijos interesuose išspręsti.

V. Lietuvių Nacionalistų Partija pageidautų nuolatinio ir tampraus kontakto su Jūsų Ekscelencijos paskirtu pareigūnu, kuris tarpininkautų dabartinėmis aplinkybėmis bendradarbiaujant tarp Jūsų Ekscelencijos ir L. N. P., nes nebuvimas kontakto tarp organizuotos lietuvių tautos, iš vienos pusės, ir aukščiausiųjų vokiečių civilinės valdžios atstovų, iš kitos pusės, neskaitant Jūsų Ekscelencijos pasikviestų patikėtinių į Generalinių Tarėjų vietas, sunkina L. N. P. pageidaujamą darną ir lojalų bendradarbiavimą. Be to, L. N. P. vyr. vadovybė yra pasiryžusi visada žodžiu ir raštu plačiau informuoti J. E. apie Lietuvos valstybinius, kultūrinius ir ekonominius reikalus ir apie tai visoje tautoje pasireiškiančių susirūpinimų ir apsivylimų priežastis.

VI. Lietuvių Nacionalistų Partija, visos tautos valia pasirėmusi, siekia Nepriklausomos Lietuvos Valstybės iš Didžiojo Vokiečių Reicho ir Vokiečių Tautos Fuehrerio pripažinimo. L. N. P., atsistojusi ant

neabejotinai aiškaus Ašies – Vokietijos ir Italijos – ideologinio pagrindo, tolima demokratinio, plutokratinio ir kitokio internacionalizmo pasaulėžiūrai, kondensuoja ir kaupia nacionalistines ir nacionalizmui nepriešingas lietuvių tautos jėgas, kurias ji yra pasiryžusi panaudoti bendrų ir sutartų, šiandienių ir rytdieninių, abišale valstybine plotme pripažintų, Lietuvos ir Vokietijos interesų ir siekimų realizavimui.

VII. Lietuvių Nacionalistų Partijos Vyr. Vadovybė prašo Jūsų Ekscelenciją šį pareiškimą perduoti ir Reicho Vyriausybės Berlyne žiniai.

Kaunas, 1941 m. rugsėjo mėn. 14 d.
Partijos Vadas

Vyriausioji Vadovybė

LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 2, l. 1–5.

5 dokumentas

IŠ VOKIEČIŲ TVARKOS POLICIJOS VADO LIETUVOJE MJR. ENGELIO 1941 m. RUGSĖJO 15 d. RAŠTO DĖL POLICIJOS ORGANIZAVIMO IR TARNYBOS LIETUVOS GENERALINĖJE SRITYJE

Tvarkos policijos vadovybė Lietuvoje — Kaunas, 1941 m. rugsėjo mėn. 15 d.

I. a/Adj.–2000–Nr.1/41

Liečia: policijos organizaciją ir jos tarnybą Lietuvos generalinėj srityj.

I. Policijos organizacija.

Visų rūšių policijos ir SS dalinių vadovybė Lietuvos generalinėj srityj priklauso SS ir policijos vadui Lietuvoje, SS brigados vadui (Brigadeführer Visockiui (Wysocki)). Visiems tvarkos policijos reikalams Lietuvoje yra paskirtas tvarkos policijos vadas policijos majoras Engel. Jam priklauso visa uniformuota tvarkos policija Lietuvos generalinėj srityj, būtent:

a) Vokiečių policija

b) Lietuvių policija (Lietuvių policijos panaudojimas):

1. nuovadų policija miestuose,
2. policijos nuovadų vienetai provincijose,
3. savisaugos (pagalbinės policijos) daliniuose.

Aš paskiriu:

a) lietuvių policijos viršininką poną Reivytį visos lietuvių nuovadų policijos reikalų tvarkytoju visoje Lietuvos generalinėj srityje,

b) lietuvių savisaugos (pagalbinės policijos) dalinių viršininką pulk. leit. (liet.) Špokevičių visų lietuvių savisaugos (pag. polic.) dalinių reikalų tvarkytoju visoje Lietuvos generalinėj srityje.

Kauno ir Vilniaus miestuose yra paskirta po vieną tvarkos polici-

jos vadą (vok. pol.), o kituose miestuose – apskričių žandarmerijos vadai.

Vilniuj tvarkos (viešosios) policijos vadu yra policijos mjr. Stötzel.

Kaune tvarkos (viešosios) policijos vadu yra policijos kpt. Bünger.

Kitų miestų ir apskričių žandarmerijos vadu yra žandarm. kpt. Brogmus, prie tvarkos policijos vado štabo Lietuvoje.

II. Įsakymų davimas.

Vokiečių policijos pajėgos yra vadovaujami organai, o lietuvių policijos pajėgos yra vykdomieji organai. Visai tvarkos policijai ir žandarmerijai visas jų veiklai gaires ir įsakymus duoda tik tvarkos policijos ir apskričių žandarmerijos vadai. Jei kitos įstaigos turi reikalų į policiją, tai turi su jais kreiptis į atitinkamus vietos vadus. [...]

Mrj. *Engel*
Tvarkos policijos vadas Lietuvoje

LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 1, l. 31.

6 dokumentas

VILNIAUS APYGARDOS KOMISARO H. WULFFO 1941 m. RUGSĖJO 19 d. RAŠTAS KOMISARINIAM TARĖJUI K. KALENDRAI DĖL ŽYDŲ APGYVENDINIMO GETUOSE

Der Gebietskommissar
Vilna–Land
M/žk. /41–Wu/R.–

Vilnius, 1941 m. rugsėjo 19 d.
Papilys Nr. 1

Slapta

Komisariniam Tarėjui
Ponui K. Kalendrai,
Vilnius.

Liečia: Žydų įgyvendinimą getuose

Jei kur apskričių miestuose, miesteliuose arba kaimuose žydai dar nėra įgyvendinti į getus, kuo skubiausiai turi būti visi žydai sugabenti į getus, įrengtus miestų arba kaimų dalyse, atitinkamai aptverti tvora ir spygliuota viela. Getus turi saugoti Lietuvių pagalbinė policija. Dėl getų apsaugos atitinkamas burmistras arba apskrities viršininkas turi tuo reikalu susitarti su apskrities mieste esančiu vokiečių Polizeimeisteriu. Kiekvienu atveju getai turi būti tinkamai apsaugoti ir atskirti nuo išorinio pasaulio. Žydams amatininkams vokiečių Polizeimeisteris išduoda laikinus pažymėjimus, kad žydai galėtų eiti į darbus. Žydų darbininkų komandose gatvių darbams ir kitiems viešojo pobūdžio darbams turi būti vedami į darbą vieno atsakingo žydo. Įgyvendinimas žydų į getus visose vietose turi būti kuo skubiausiai įvykdytas. Būtinai reikalingas tikslus getų stovis.

Apskričių viršininkai kuo skubiausiai praneša man apie šito parėdymo įvykdymą.

Šito skubaus ir svarbaus reikalo įvykdymą turi padėti pilna apimtimi visi pagalbinei policijai priklausą lietuviai. Visose vietovėse šito reikalo pravedimo priemonės turi būti taip stropiai ir uždarai įvyk-

dytos, kad atskirų žydų pabėgimas būtų neįmanomas. Šiuo atveju tuojau pat reikia šaunamas ginklas vartoti. Visi tušti palikę žydų butai, krautuvėlės, ūkiai ir t. t. turi būti tuo pačiu metu patikimų lietuvių įstaigų valdininkų ir t. t. užantspauduoti ir užrakinti. Užrakintus pastatus ir patalpas reikia be atvangos kontroliuoti.

Remiantis parėdymu Nr. 5 dėl žydų turto, visokios turto vertybės, kaip pastatai ir t. t., lieka vokiečių valstybės nuosavybė. Visi apskričių viršininkai, burmistrai ir valsčių viršaičiai įsakmiai pabrėžia savo pavaldiniams, kurie rūpinasi šito reikalo įvykdymu, kad kiekvienas iš jų yra atsakingas už korektišką ir švarų esamo žydų turto sutvarkymą.

Kas ims žydišką turtą ar kitas žydiško turto vertybes, kurios Vokietijos reichui nusavintos yra, bus mano sunkiausia bausme baudžiamas. Visi apskričių viršininkai, burmistrai ir valsčių viršaičiai yra įpareigojami kuo skubiausiai padaryti man pranešimą apie valdininkų padarytus tuo reikalu nusižengimus ir apsileidimus.

Grynos mokomosios priemonės, taupomųjų kasų knygutės, devizai, papuošalai, akcijos, skolų apyrašai turi būti tiksliai kaip inventorius atskirais sąrašais sužymėti, tačiau sąžiningai įpakuoti ir piniginėje lietuvių valdinės įstaigos spintoje saugiai padėti.

Reikia stropiai prižiūrėti, kad vykdant šitą reikalą civiliai gyventojai negalėtų patekti į žydų namus ir butus.

Vilniaus Srities Komisaras
(pas.) *Wulff*

LCVA, f. R-1434, ap. 1, b. 1, l. 22.

7 dokumentas

LIETUVOS UNIVERSITETŲ VADOVYBĖS 1942 m. BIRŽELIO 16 d. RAŠTAS PIRMAJAM GENERALINIAM TARĖJUI P. KUBILIŪNUI

Tautinė kultūra ir švietimas buvo itin svarbu Lietuvos visuomenei, dėl to į okupacinės valdžios bandymus slopinti ir varžyti Lietuvos kultūrą bei švietimą buvo reaguojama jautriai ir smarkiai. Vokiečių okupacijos metais lietuvių visuomenės atstovai ir pareigūnai parašė daugybę protesto laiškų ir memorandumų okupacinės valdžios įstaigoms. Galima paminėti LAF'o 1941 m. rugsėjo 15 d., Lietuvių nacionalistų partijos 1941 m. lapkričio mėn. "Pro memoria Reicho vyriausybei Berlyne", VDU senato 1942 m. kovo 4 d. memorandumą ir kitus dokumentus. Dėl lietuvių visuomenės atkaklumo universitetai ir kitos aukštosios mokyklos buvo išsaugotos ir dirbo iki pat 1943 m. kovo vidurio, kai naciai, keršydami už SS legiono steigimo sužlugdymą, uždarė Lietuvos universitetus ir kitas aukštąsias mokyklas.

LIETUVOS UNIVERSITETŲ VADOVYBĖS 1942 m. BIRŽELIO 16 d. RAŠTAS PIRMAJAM GENERALINIAM TARĖJUI P. KUBILIŪNUI

Vytauto Didžiojo Universitetas

Kaunas, 1942 m. birželio mėn. 16 d.

Nr. 6631

Ponui Pirmajam Generaliniam Tarėjui

Pone Tarėjau,

Daugiau kaip septyniasdešimt tūkstančių žmonių, žymioje daugumoje ūkininkai, yra pasirašę mūsų įteikiamą per Tamstą vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje prašymą leisti toliau pilnumoje ir netrukdomai veikti abiem Lietuvos universitetams.

Šia proga mes norime Tamstai pareikšti:

1. Praėjusių metų rudenį, kai universitetai norėjo pradėti darbą, vokiečių civilinės administracijos buvo pranešta, kad leidžiama veikti aukštesniesiems semestrams, o naujų studentų priėmimas į pirmąjį semestrą buvo sustabdytas. Abu universitetai ir lietuviškoji visuomenė šitą vokiečių administracijos žygį suprato kaip norą palaipsniui likviduoti abu aukštojo mokslo židinius Lietuvoje.

2. Šių metų pradžioje vokiečių administracija leido priimti naujus studentus medicinos, statybos ir technologijos fakultetams, bet neleido teologijos, filosofijos, humanitarinių mokslų, gamtos-matematikos, teisių ir ekonomikos fakultetams. Po kiek laiko į pavasarį profesorius Stegmannas, Reicho įgaliotinis aukštųjų mokyklų reikalams, pareiškė, kad minėti penki fakultetai savo veikimą turės sustabdyti. Šitas pareiškimas taip pat buvo suprastas kaip pareiškimas noro likviduoti Lietuvos universitetus, nes palikimas tik grynai techniškųjų fakultetų niekados negali atstoti pilno universiteto nei patenkinti tautos kultūros reikalų.

3. Pertvarkius abiejų universitetų etatus ir juos žymiai sumažinus, paaiškėjo, kad trijų fakultetų – Teologijos, Filosofijos ir Teisių – etatai yra vokiečių administracijos patvirtinti tiktai ligi šių metų liepos mėn. 1 d. Esamomis sąlygomis sunku laukti, kad ir šitoji priemonė būtų suprasta lietuvių visuomenėje kitaip kaip laipsniškas Lietuvos universitetų uždarymas, kuris iš pradžių buvo vykdomas neleidžiant priiminėti studentų į pirmuosius semestrus, o dabar – uždarant iš karto ištisus fakultetus.

Mes negalime neatkreipti Tamstos dėmesio, kad tas ištisų fakultetų uždarymas negali nepaveikti lietuvių visuomenės, ypač ūkininkų, kaip tik tuo momentu, kada iš tikrųjų reikalaujama daug ir sunkių aukų. Lietuvių tauta yra daug nustojusi paskutiniais metais. Lietuvos universitetai yra viena iš nedaugelio vertybių, kurios yra palikusios lietuvių tautai. Todėl suprantama, kad visa lietuvių tauta, o ypač ūkininkai, su ypatingu susirūpinimu seka tai, kas darosi Lietuvos universitetuose.

Lietuva yra atgavusi Rytuose eilę sričių, kurios iš viršaus dėl

politinių aplinkybių yra atitrūkusios nuo lietuviškojo kamieno. Šitoms sritims sutapdyti su kultūriniu Lietuvos gyvenimu reikia daugybės darbininkų, kurie turėtų artimo ir nuolatinio kontakto su vietos gyventojais ir kurių profesija kaip tik tiesiog būtų susijusi su tautine mūsų kultūra. Tokie darbininkai, šiuo metu patys reikalingiausi, kaip tik ir yra kunigai, mokytojai ir teisininkai (teisėjai, advokatai, valdininkai). Pasikeitus minėtų sričių politinei padėčiai, ten reikalinga daug lietuvių kunigų, daug lietuvių mokytojų, daug lietuvių teisėjų, advokatų ir valdininkų. Atitinkamos vadybos kaip tik skundžiasi, kad tokių žmonių prijungtoms sritims šiuo metu labai stinga. Tuo tarpu tokių kvalifikuotų darbininkų kaip tik ruošia Teologijos, Filosofijos ir Teisių fakultetai.

Mes tikime, kad Tamsta, įteikdamas lietuvių visuomenės prašymą vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje, rasi priemonių įtikinti atitinkamas įstaigas, kad uždarymas Lietuvos universitetų ar atskirų jų fakultetų bus kenksmingas ne tik lietuvių tautai, bet ir bendrai Europos kultūrai.

M. Biržiška
Ord. Prof. *M. Biržiška*,
Vilniaus Universiteto
Rektorius

J. Zubkus
Ekstr. Prof. *J. Zubkus*,
V. D. Universiteto Prorektorius,
E. Rektoriaus p.

LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 241, l. 1–3.

8 dokumentas

APIBENDRINANTIS GENĖRALINIO KOMISARO A. T. VON RENTELNO 1942 m. PRANEŠIMAS

Generalinio komisaro A. T. von Rentelno apibendrinančiame pranešime atsispindi civilinės vokiečių valdžios politika ir jos požiūris į Lietuvos gyventojus. Pranešime apžvelgiama atskirų socialinių sluoksnių padėtis ir nuotaikos. Ypač neigiamas buvo okupacinės valdžios požiūris į lietuvių inteligentiją. A. T. von Rentelno manymu, inteligentija buvo priešiškai nusiteikusi Vokietijos atžvilgiu ir siekė visiškos Lietuvos nepriklausomybės, dėl to ji – svarbiausias neramumų šaltinis ir vokiečių administracijai pavojingas socialinis sluoksnis. Vokiečių okupacinei valdžiai labiausiai rūpėjo kariuomenės, vokiečių administracijos ir karo pramonės aprūpinimas maisto produktais, žaliavomis ir darbo jėga, dėl to jai buvo svarbu patraukti į savo pusę valstiečiją ir miesto darbininkus. Lietuvos inteligentija ir kultūra vokiečių valdžiai buvo mažai reikalinga ir netgi politiškai pavojinga. A. T. von Rentelnas, norėdamas sulaukti lietuvių ūkininkų pritarimo ir geresnio darbo našumo, išdrįso iškelti nuosavybės grąžinimo klausimą. Generalinis komisaras netgi bando savo viršininkus (Okupuotų Rytų kraštų ministeriją) įtikinti, kad ūkininkams reikia nedelsiant suteikti žemės nuosavybės teises. Savo pranešime A. T. von Rentelnas vaizduoja lietuvių valstiečiją palankiai nusiteikusią vokiečių valdžiai ir siūlo šį palankumą dar labiau įtvirtinti. A. T. von Rentelnas, prasilenkdamas su tiesa, teigia, kad vokiečių sugrąžinimas į Lietuvą (kolonizacija) lietuvių valstiečiams „padarė nelauktai gerą įspūdį“. A. T. von Rentelnas dirbtinai bando supriešinti lietuvių inteligentiją ir valstiečiją. Priešingai jo tvirtinimams, svarbiausiais Lietuvos gyvenimo momentais visi lietuvių visuomenės sluoksniai veikdavo vieningai ir ryžtingai. Užtenka paminėti 1941 m. birželio sukilimą ir tautos pritarimą Lietuvos laikinajai vyriausybei, peticijų dėl Lietuvos universitetų išsaugojimo rašymą, SS legiono steigimo sužlugdymą, karo ir darbo mobilizacijų boikotą, žemės ūkio prievolių nevykdymą ir kitus lietuvių politinio subrendimo ir tautinio pasipriešinimo faktus.

Svarbią vietą A. T. von Rentelno pranešime užima tautinių santykių (ypač lietuvių ir lenkų) problemos. Vokiečių okupacinei valdžiai buvo svarbu užtikrinti užnugario saugumą ir dėl to ji nepageidavo Lietuvoje gyvenančių

tautų nesantaikos (išskyrus dirbtinį neapykantos žydams kurstymą). Iki 1943 m. rudens vokiečių valdžiai sekėsi kontroliuoti tautinius konfliktus ir padėtį Vilniaus srityje.

Nors A. T. von Rentelnas savo pranešimą baigė optimistiškai, reali karinė ir politinė padėtis karui užsitęsus klostėsi vis nepalankiau Vokietijai.

APIBENDRINANTIS GENERALINIO KOMISARO RENTELNO 1942 m. PRANEŠIMAS

Gyventojų nuotaikos Lietuvos generalinėje srityje pastarosiomis savaitėmis tapo ramesnės. To negalima pasakyti apie rytines sritis, kur dar veikia partizanai. Tas nusiraminimas sietinas su šiomis priežastimis: lengvesniu pragyvenimu šiltu metų laiku, vokiečių laimėjimais fronte, miesto inteligentijos išvažiavimu į provinciją (atostogos universitete, mokinių atostogos).

I

Nagrinėjant įvairių gyventojų sluoksnių nuotaikas galima pastebėti, kad:

1. a) **Miesto inteligentijos** laikysena ir nuotaikos mažiausiai pagerėjo, dėl to galima tikėtis aštrių problemų jai rudenį grįžus į miestus. Inteligentijos nuotaikoms didelį teigiamą poveikį turi vokiečių pergalės fronte. Neabejotina, kad didžioji dauguma miesto inteligentijos yra nepalankiai nusiteikusi vokiečių tautybės piliečių ir ypač civilinės vokiečių administracijos atžvilgiu, ir mes čia praktiškai nieko negalime pakeisti.

Lietuvos inteligentija siekia visiškos Lietuvos nepriklausomybės ir naudos visas priemones agituodama prieš vokiečius ir vokiečių valdžią. Tai ir suprantama, nes praeityje lietuvių inteligentai turėjo daug geresnes gyvenimo sąlygas. Pažymėtina, kad inteligentija neigiamai žiūri ne tiktai į problemas, kurios susijusios su politika ar kultūra, bet ir į tokią elementarią akciją kaip aprūpinimas kuru. Kadangi didelių miestų aprūpinimas kuru ateinančiais metais vėl,

atrodo, bus nepakankamas, didelių miestų lietuviškų valdymo įstaigų darbuotojai raginami keletui savaičių išvykti kasti durpių ir ruošti malkų. Į šiuos raginimus inteligentija beveik nereaguoja. Tokią savo laikyseną ji motyvuoja tuo, kad tai esąs sunkus fizinis ir nešvarus darbas „išsilavinusiems" žmonėms. Kaip matome, ji nenori dalyvauti net tokiose akcijose, kurios svarbios jai pačiai, bet ir toliau senu įpročiu leidžia laiką politikuodama bei agituodama. Aš manau, kad didžioji inteligentijos dalis paprasčiausiai neturi jokių gerų norų.

b) Iš to darytinos svarbios politinės išvados. Viena iš jų – **labai sunki generalinių tarėjų padėtis**, daugiau ar mažiau kylanti iš šio inteligentijos sluoksnio, per dažnai spaudžiamo ir priešiškai nuteikinėjamo. Generaliniai tarėjai ir netgi pats pirmasis generalinis tarėjas Kubiliūnas nuolat yra tarpininkai tarp vokiečių civilinės valdžios ir inteligentijos. O tai, be abejo, yra nemaža politinė-psichologinė našta. Todėl manyčiau, kad 1942 m. gegužės 18 d. rašytą generalinių tarėjų laišką reikėtų ne kategoriškai atmesti, bet dėmesingai apsvarstyti. Priešingu atveju reikėtų ponui Reichsministrui juos pakeisti, bet neaišku, ar būtų rasta kokybiškai geresnių asmenybių. Reikėtų stengtis, kad inteligentija darytų jiems mažesnę įtaką ir kad jie patys šio laiško atsisakytų. [...] Taip būtų išvengta naujų inteligentijos išpuolių.

2. **Valstiečiai**, ypač senbuviai, kurie sudaro daugumą generalinėje srityje, yra teigiamai nusiteikę vokiečių atžvilgiu. Jie supranta, kad visi sunkumai yra laikini, t. y. kol vyksta karas.

Valstiečių nuotaikos, kurias visaip, bet turiu pasakyti, nelabai sėkmingai, bando įveikti inteligentija, daugiausia priklauso nuo jos ekonominės padėties. Valstiečių patraukimas į savo pusę galėtų duoti teigiamų rezultatų. Todėl jai turi būti skiriamas ypatingas dėmesys.

Valstiečių nuotaikos priklausys nuo šių dalykų:

a) Pirmiausia tai yra valstiečius jaudinantis jų **nuosavybės (turto) grąžinimo** klausimas. Jiems svarbiau ne tai, kaip jie tą savo ūkį tvarkys, kiek tai, kad jie jį galės paveldėti, išnuomoti, perleisti gimi-

naičiams ir t. t. Kol valstiečiai tos teisės neturi, tol jie nesijaučia esą tikri šeimininkai. Šį klausimą labai aštrina ir inteligentija skleisdama įvairiausius gandus. Todėl būtų pageidautina greitai grąžinti nuosavybę.

b) Neigiamos įtakos valstietijos nuotaikoms turėjo rusų karo belaisvių išvedimas, kuris buvo vykdomas kaip tik derliaus nuėmimo metu. Beveik trečdalis visų generalinėje srityje užimtų rusų karo belaisvių buvo skubiai perkelti darbams į Vokietiją. Prieš tai visi karo belaisviai iš kaimo buvo grąžinti atgal į belaisvių stovyklas, o ten jau buvo parenkami tinkami Vokietijai. Visi likusieji turėjo vėl dirbti Lietuvoje, bet tada jau beveik buvo pasibaigęs derliaus nuėmimo laikas. Tai padarė ne tik ekonominę žalą, bet ir sukėlė neramumus tarp valstiečių.

c) Progai pasitaikius valstiečiai primins **Rytų žemės ūkio tvarkymo bendrovės**, iš kurios nebuvo paimti karo belaisviai, **privilegijas**. Jie nuolat pabrėžia, kad ši bendrovė turi privilegijų dalijant gyvąjį ar negyvąjį inventorių, gaunant žemės ūkio gėrybių ir šaukimus į kariuomenę. Privilegijos šiai Rytų žemės ūkio bendrovei buvo suteiktos norint gauti papildomos ekonominės naudos. Bet pasirodo, kad jos daro ir neigiamą poveikį. Dėl jų vis didėja valstietijos sluoksnių nepasitenkinimas.

d) Dėl **žemės ūkio produkcijos tiekimo**, tai valstiečiai čia susilaukia palankaus dėmesio, kuris per vokiečių civilinės valdžios politiką ir propagandą bus nuolat stebimas ir stiprinamas. Tačiau bet kuriuo atveju turėtų būti nustatytos tokios prievolės, kurias iš valstiečių ūkio realiai galima gauti. Antai 1942–1943 metų planinė užduotis, ypač mėsos ir sviesto, yra per didelė. Savo iniciatyva aš surengsiu plačią akciją, susijusią su kiaulių penėjimu ir tiekimu, o tai ir sumažins įtampą tarp valstiečių ir vokiečių civilinės valdžios. Tačiau reikia jau dabar pažymėti, ką mano žemės ūkio skyrius dar kartą praneša, kad sviesto ir pieno produktų prievolė Lietuvos generalinėje srityje nebus įvykdyta. Todėl esu įsitikinęs, kad Ostlando reicho komisariatas turėtų peržiūrėti atskirų generalinių sričių prievolių

normas. Aš turiu vėl konstatuoti, kad Lietuvos generalinė sritis yra neproporcingai daugiau apkrauta negu, pvz., Latvijos generalinė sritis, ir kad yra daroma žala Lietuvos generalinei sričiai aprūpinant žemės ūkiui reikalingu turtu. Aš apie tai pateikiau medžiagą ir ponui Ostlando reicho komisarui, ir Ekonominiam Rytų štabui Berlyne, ir galiu čia pat nurodyti naujus atvejus, kurie paminėti mano žemės ūkio skyriaus vadovo 1942 m. liepos 29 d. laiške, adresuotame ponui Ostlando reichskomisarui.

e) **Vokiečių grįžimas gyventi į Lietuvą** lietuvių valstiečiams padarė netikėtai gerą įspūdį. Valstiečiams tai yra ženklas, kad Vokietija Lietuvos generalinę sritį laiko visiškai apsaugota nuo bolševizmo grįžimo. Atvejai, kai lietuviai valstiečiai vokiečių valstiečius apgyvendinimo štabuose sutikdavo draugiškai ir parveždavo juos į jų sodybas, jokiu būdu nėra atsitiktiniai reiškiniai. Kita vertus, miesto inteligentija dėl šovinistinių priežasčių į šį grįžimą žiūri labai neigiamai ir skleidžia paskalas, siekdama sukelti neramumus krašte. Tačiau valstietija jas, kaip ir visą inteligentijos agitaciją, vertina daug sveikiau, ir vokiečių valdžiai tai neabejotinai yra pozityvus elementas, kuriam reikalingas ypatingas dėmesys ir rūpinimasis. Be to, palankiausiai vokiečių valdžios atžvilgiu yra nusiteikę senbuviai valstiečiai. O toliau vis mažiau palankūs yra valstiečiai-atsikraustėliai (dėl agrarinės reformos), tada jau eina gudai. Rusų valstiečiai dažniausiai yra abejingi, o lenkų valstiečiai priešingai – nusiteikę neigiamai.

3. **Darbininkų nuotaikos** yra nepaprastai slogios.

a) Taip yra dėl pasunkėjusių gyvenimo mieste sąlygų, palyginti su kaimu, toliau – dėl nepaprastai mažų atlyginimų, kurie pagal įsakymą turi sudaryti tik 60 proc. atlyginimo, gaunamo Reiche, tačiau jie labai dažnai sudaro tik 60 proc. atlyginimo, gaunamo Rytų Prūsijoje. Kita vertus, plačiai vartojamų prekių kainos net 60 proc. viršija Reicho kainas. Galų gale nemenką įtaką turi prastas aprūpinimas, dėl ko anksčiau turtingoje Lietuvoje nebuvo jokių problemų. Be to, apmokėjimo galimybės čia yra mažesnės negu Reiche, ir darbininkai dažnai negali, kaip kiti gyventojų sluoksniai, apsirūpinti papildomais

maisto produktais. Socialinio draudimo padėtis iki šiol buvo tokia, kad jeigu darbininkas, turintis didesnę šeimą, susirgdavo, tai jis turėdavo badauti, kadangi jam priklausančios pajamos neviršydavo pragyvenimo minimumo.

b) Ypač neigiamą poveikį dirbantiesiems mieste ir kaime padarė šaukimas į darbus Reiche ar į vermachtą. Taip pat yra nesuprantama, kodėl iš 10 000 transporto talkininkų, kurie turi būti pristatomi vermachtui iš Rytų, 7000 turėtų būti vien iš Lietuvos. (Esant įtemptai padėčiai, Lietuva turėtų pristatyti 30 000 žmonių iš numatytų 40 000.) Turėtų būti nurodyta, kad šie transporto talkininkai rudenį vėl grįš į savo gimtąsias vietas. Negana to, aš prieštarauju dėl to, kad kai vermachtas lietuvių transporto padėjėjus paleido namo, pvz., Liepojos darbo birža šiuos lietuvius neva pono Ostlando reicho komisaro nurodymu įpareigojo dirbti Latvijoje; tai man praneša Šiaulių apygardos komisaras. Padariniai yra tokie, kad šie žmonės iš tiesų tikisi paslapčia pabėgti į namus. Taip diskredituojami vokiečių valdžios duoti pažadai ir autoritetas.

Tačiau reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad dėl darbo jėgos trūkumo pačioje Lietuvos generalinėje srityje jau kyla rimtų problemų, bet vertinant padėtį Reiche vis dėlto yra savaime suprantama, kad ir toliau reikės darbo jėgos. [...]

Jokiu būdu negalima tikėtis ženklios darbo jėgos iš Lietuvos, nes tam yra daug subjektyvių priežasčių.

Iš visų Lietuvos gyventojų apie 1,5 mln. žmonių yra 15–45 metų, taigi tokio amžiaus, kai moterys ir vyrai tinka darbams Reiche. Beveik 25 667 šio šaukiamojo amžiaus žmonės buvo paimti darbams už krašto ribų. 14 200 savanoriškai įstojo į apsaugos policiją. 541 stojo į darbo tarnybą. Beveik 60 000 žmonių, nuolat čia gyvenusių, yra bolševikų išvežti, kitaip tariant, paimti. Beveik 10 000 yra per žalią sieną pabėgę į Vokietiją. Arti 200 000 žydų iškelti arba iš generalinės srities atiduoti darbams. Išskyrus vokiečių sugrįžėlius, yra apie 30 000 tikrų vokiečių, kurie išsikėlė į Vokietiją ir jau nebegrįš. Galų gale 67 000 sezoninių darbininkų kasmet atvyksta į Lietuvą iš dabartinių

Gudijos sričių ir generalinės gubernijos. Tai jau beveik pusė milijono, vadinasi, trečdalis visų Lietuvos gyventojų nuo 15 iki 45 metų. Taigi apibendrinus akivaizdu, kad darbo jėgos rezervas Lietuvos generalinėje srityje yra beveik visiškai išsemtas.

4. Ypač svarbu atkreipti dėmesį į gyventojų elgseną ir nuotaikas Vilniaus srityje, mieste ir aplinkiniuose kaimuose, nes čia yra daug procentų lenkų, gudų ir rusų. Čia taip pat akivaizdi tautinė nesantaika, kuri progai pasitaikius prieš lenkus ir rusus reiškiasi visoje Lietuvoje, tačiau vaidina tik antraeilį vaidmenį. Šios nesantaikos židinius sekasi neutralizuoti, ir situacija tebėra kontroliuojama. Be to, Vilniaus miesto komisaras praneša, kad „man [t. y. srities komisarui] ir mano referentams trintis tarp lenkų ir lietuvių yra gerai žinoma ir, be to, bet kuriuo atveju yra paprastesnė negu ūkio ir šaukimo į vermachtą problemos. Daugeliu atvejų mano referentai ir aš sprendėme sunkumus, kuriuos sukelia tiek lenkai, tiek lietuviai, nuodugniai ištyrėme juos ir priėmėme sprendimus, kurie tuomet buvo reikalingi. Savaime suprantama, spręsdami vadovavomės vienu tikslu: bet kokiomis aplinkybėmis gauti kuo didžiausią naudą karo ūkiui. Visas su tuo susijusias tarnybas ir gamybos vedėjus (techninius direktorius) aš griežčiausiai įpareigojau užkirsti kelią bet kokiai tautinei nesantaikai. Vis dėlto tarp abiejų grupių esama trinties ir nuomonių skirtumų, o tai priklauso nuo šių tautų mentaliteto ir iš dalies nuo to, kad vokiečių administracijai trūksta policijos jėgų“.

Vilniaus apygardos komisaras praneša, kokių priemonių ėmėsi įveikti tautinei nesantaikai gudų atžvilgiu:

„Dėl lietuvių policijos batalionų nedrausmingo elgesio, kaip pranešė Kauno žandarmerijos viršininkas, taip pat vietinis vokiečių saugumo policijos (SD) vadovas, lietuvių SD viršija savo įgaliojimus. Visais atvejais vis dėlto kalbama apie atskirus piktnaudžiavimus, o priešininkai, ir ne paskiausiai vokiečių civilinė valdžia, Gudijoje perdėtai juos apibendrina.

Visi pareigybiniai pasikeitimai, kitaip tariant, atleidimai, turi būti iš principo iš anksto su manimi suderinti. Išmesti, turbūt per

klaidą ir be generalinio tarėjo pono Dr. Germanto žinios, trys gudų tautybės mokytojai mano iniciatyva tuoj pat vėl buvo grąžinti į mokyklą. Kitų atleidimų, išskyrus motyvuotą lenkų, nebuvo.

Per pastarąsias šešias savaites buvo surengti apskričių pasitarimai, išskyrus apskričių miestus Svyrius ir Ašmeną, taip pat Vilniaus, Švenčionių, Eišiškių ir Trakų apskrityse, per kuriuos gyventojams dar kartą buvo pabrėžta, kad Fiureris, kitaip tariant, vokiečių civilinė valdžia, visas doras ir norinčias statyti jėgas nepriklausomai nuo tautybės kviečia draugiškai bendradarbiauti (karo pramonės interesams).

Objektyvūs ir pasirengę darbui vietiniai naujų Svyrių ir Ašmenos apskričių gyventojai į Lietuvos generalinės srities naująją vokiečių civilinę valdžią žiūri labai palankiai, kadangi mūsų valdžia daug geriau dirba ir, mano tvirtu įsitikinimu, daug lengviau gali valdyti ir pakraščius, nes dabartinis valdymas yra perorganizuotas kiekvienoje darbo srityje ir kiekvienoje parapijoje.

Gudų sritys teigia, kad prijungtos prie Lietuvos jos neteko 200 000 gudų ir, sužinojusios šitą statistiką iš vokiečių tarnybų, taip pat prieš jas ir panaudoja. Darome išvadą, kad netikslūs vokiečių administracijos duomenys daro didelę žalą. Situacija yra tokia:

Ašmenos apskrityje gyvena 80 000 žmonių,

Svyrių apskrityje – 75 000 žmonių.

(Jeigu vokiečių civilinė valdžia Minske suabejotų šiais skaičiais, reikėtų pasakyti, kad tiek ponas Vileikos komisaras, tiek ponas Glembokų srities komisaras neįstengė pateikti tikslių gyventojų duomenų.) – Iš jų iš viso apie 150 000 žmonių keturiose prijungtose buvusiose Ašmenos, Ostrovieco, Smurgainių ir Svyrių apskrityse galėtų būti, objektyviais apskaičiavimais, daugiausia tik apie 45 proc., vadinasi, apie 70 000 gudų.

Aš viską patvarkysiu, kad gudai neprarastų savo kultūrinių interesų ir išvengtų nutautėjimo. Tačiau viena yra tikra – kad didžioji gudų dauguma nėra tautiškai apsisprendusi: jiems lengvai galima daryti įtaką ir patraukti į lenkų pusę. Daugiausia jie kalba ne tikrąja gudų kalba, bet apgailėtinai dažnai lenkiškai. Taigi pranešimą apie

„gudų nuotaikas“, kurias išsakė saujelė gudų inteligentijos, reikėtų laikyti perdėtu ir neobjektyviu.

Tačiau abi naujos apskritys, esančios arti Vilniaus, ekonomiškai yra labai stipriai susijusios su Vilniumi. Užmetus akį į žemėlapį tai aiškiai rodo keliai ir geležinkeliai.“

Aš nebeužsiminsiu čia apie daugybę priemonių, kurių civilinė valdžia rašant šį pranešimą ėmėsi generalinės srities valdymo reikalu ir kurių dauguma jau žinoma iš atskirų skyriaus vadovo pranešimų. Tačiau aš turiu pateikti keletą dalykiškų spėjimų, kuriuos galima įgyvendinti, kad vokiečių civilinės valdžios veikla galėtų reikštis pakankamai pozityviai.

1. Prie dalykiškų siūlymų priklauso:

a) Tam tikra veiksmų laisvė generaliniam komisarui leidžiant potvarkius. Reicho ministro 1942 m. balandžio 24 d. įsakymu užimtoms Rytų sritims dėl įstatymų leidimo Ostlando Reicho komisariate (VB 1, RMO, S. 17) man yra suteiktas įgaliojimas leisti teisės aktus. Tačiau iki šiol man tik labai mažai buvo įmanoma pasinaudoti šiuo įgaliojimu, kadangi Reichskomisaras Rytų šalims galiausiai 1942 m. birželio 26 d. įsaku Abt. II c – 1 A 4 d – suteikiant įgaliojimus – mano įgaliojimus apribojo manydamas, kad tai trukdys darbo kontrolei.

Kol nėra jokių teisinių ribų, visi nutarimai pateikti publikuoti. Iki šio nenumatyto termino, kai bus paaiškintas nutarimas ir nurodytos įgaliojimo ribos, aš praktiškai neturiu įgaliojimo teisės. Man įgaliojimų suteikta aukščiausioji teisė – tai teisė Reicho komisaro nutarimus skelbti savo vardu. Aš jokiu būdu nenorėčiau sudaryti įspūdžio, kad esu nusistatęs prieš sprendžiamų klausimų sureguliavimą ir nesuprantu, jog turi būti vieningas teisinis nutarimas. Nurodymas visus įsakymus prieš jų publikavimą pateikti pritarimui praktiškai reiškia man suteiktos aukščiausiosios valdžios įgaliojimų panaikinimą.

b) **Srities komisaro ir apskrities viršininko teisė bausti** turi būti gerokai išplėsta, būtent 6 mėnesius gali skirti srities komisaras ir 3 mėnesius – apskrities viršininkas. Ypač spekuliacija, su kuria aš primygtinai kovoju, gali būti nugalėta tik įvykdžius šias sąlygas.

c) Labai **svarbu padidinti apskrities viršininko darbo užmokestį**. Turi būti atsižvelgiama į tai, kad, priešingai savai lietuvių centrinei valdžiai, kuri, vokiečių manymu, nėra labai patikima, apskrities viršininkas yra daug lojalesnis vokiečių valdžiai. Jokiu būdu neleistina, kad apskrities viršininko mėnesinis užmokestis būtų 250–280 markių, tuo tarpu apskrities policijos viršininkas, kuris klauso apskrities viršininko nurodymų, gauna per mėnesį 320–380 markių. Atlyginimą būtų galima pakelti panaudojus apskrities komunalines lėšas, be pono Reicho komisaro įsakymo. Aš prašau skubiai patenkinti prašymą, kad apskrities viršininkai galėtų gauti didesnį atlyginimą negu apskrities policijos viršininkai, taip pat dėl valsčių viršaičių darbo užmokesčio.

2. **Techninės preliminarios sąlygos**, kurios turi būti sudarytos, yra šios:

a) **Pakankamas skaičius darbuotojų** vokiečių civilinėje valdžioje. Aš čia kategoriškai pareiškiu, kad norėčiau ir tikriausiai dar galėsiu išsiversti su man pono Reicho okupuotų Rytų kraštų ministro paskirtų 211 planinių vietų ir tikriausiai net ir esant didesniems sunkumams su apygardų komisarams skirtomis planinėmis darbo vietomis. Tačiau pažymiu, kad neseniai tarp darbuotojų, kurių nebuvo komisijos sąrašuose, kilo neramumai, nes jie gavo šaukimus. Pvz., Otto Greve, Generalinis komisariatas, HA III sk., mityba ir žemės ūkis, Leonhardas Schusteris, Generalinis komisariatas, HA IV sk., daugiaaukščių namų statyba, Viktoras Landersas, Kauno miesto komisariatas, Maxas Wiedmannas, Kauno miesto komisariatas, Heinzas Runge, Vilniaus apygardos komisariatas, Franzas Klausas, Panevėžio apygardos komisariatas. Šie šaukimai, skirti nepakeičiamiems darbuotojams, kenkia vokiečių civilinės valdžios darbui.

Pirmiausia vis dėlto prašyčiau, kad mano prašymas dėl vyrų, kurių pavardes išvardijau, kurių darbo rezultatai man yra žinomi ir kurie čia jau dirba ir yra susipažinę su padėtimi, būtų patenkintas, ir paminėti asmenys su tuo būtų supažindinti. Aš žinau atvejų, kai tai mėnesiais nebuvo daroma. Aš laikau savo pareiga pranešti, kad Kauno miesto komisaras atsisakė atsakomybės už būsimus padari-

nius. Todėl būsiu priverstas pasielgti lygiai taip pat. Toliau, atrodo, reikėtų prašyti, kad mažinant darbuotojų būtų suteikta galimybė pasirinkti kvalifikuotus.

b) Taip pat norėčiau paprašyti kiek galima sumažinti **susirašinėjimą ir ypač formalumus**.

c) Toliau prašau skubiai **aprūpinti propagandai skirtomis pagalbinėmis priemonėmis**, ypač mašinomis su garsiakalbiu, kadangi daugumai gyventojų radijas ir laikraščiai neprieinami.

d) Galiausiai prašau pakankamai tiekti sunkvežimiams **padangų ar čekių padangoms**, kadangi dėl jų trūkumo vokiečių civilinės valdžios darbuotojai patenka į labai sunkią padėtį. Generalinio komisaro tarnyba ir šešios apygardų komisarų tarnybos per visą jų buvimo laiką gavo iš pono Reicho komisaro tarnybų visoms Ostlando šalims 10 čekių padangoms. Kalbant su pono Reicho komisaro užimtiems Rytų kraštams aprūpinimo tarnyba paaiškėjo, kad pono Reicho ministro tarnybos pono Reicho komisaro tarnyboms yra išdavusios keletą šimtų čekių padangoms.

III

Baigdamas pažymiu, kad atsižvelgdamas į bendrą politinę situaciją Lietuvos generalinėje srityje ir ypač į atskirų gyventojų sluoksnių nuotaikas aš pastebiu, jog atsiranda vis daugiau draugiškai vokiečių atžvilgiu nusiteikusių elementų. Prie to ypač prisidėjo vokiečių valstiečių grįžimas į Lietuvą. Aš ketinu sustiprinti vokiečių civilinę valdžią patraukdamas tik politiškai kvalifikuotus bei patikimus asmenis ir supažindindamas juos su vokiečių kultūra ir nacionalsocialistų veiklos kryptimi. Daugiausia tokių žmonių tikimasi rasti valstietijos sluoksniuose. Aš manau, kad toks vokiečių civilinės valdžios pastiprinimas būtų pozityvus, turint galvoje, koks svarbus yra jos vaidmuo, ypač karo metu.

Renteln

BAP, R6/300, S. 36–50. Vertimas iš vokiečių kalbos.

9 dokumentas

REICHO OKUPUOTŲ RYTŲ KRAŠTŲ MINISTRO A. ROSENBERGO 1943 m. VASARIO 18 d. POTVARKIS DĖL PRIVATINĖS NUOSAVYBĖS ATSTATYMO ESTIJOS, LATVIJOS IR LIETUVOS GENERALINĖSE SRITYSE

Patyrus skaudžių pralaimėjimų Rytų fronte ir smarkėjant ginkluotam bei neginkluotam pasipriešinimui okupuotuose kraštuose, Vokietijos valdžia buvo priversta keisti savo okupacinę politiką. Tai atsispindi Reicho okupuotų Rytų kraštų ministro A. Rosenbergo 1943 m. vasario 18 d. potvarkyje dėl privatinės nuosavybės atstatymo Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse. Šiuo potvarkiu Baltijos šalyse vokiečiai pripažino žemės ir įmonių privatinę nuosavybę. Tačiau bolševikų nacionalizuotos privatinės nuosavybės grąžinimui tikriesiems savininkams buvo daromos įvairios išlygos. Trečiame potvarkio paragrafe rašoma, kad nuosavybė pirmiausia grąžinama tiems savininkams, kurie „įrodė savo tinkamumą politiniu ir ūkiniu atžvilgiu“, t. y. tiems Lietuvos gyventojams, kurie įrodė savo lojalumą vokiečių valdžiai. Ketvirtame paragrafe rašoma, jog nuosavybė negrąžinama, „jeigu ir kol tam prieštarauja viešieji interesai“. Taigi nuosavybės grąžinimą Lietuvos gyventojams lėmė ne įstatymas, bet vokiečių valdžios malonė. Vokiečių valdžia ketino reprivatizuoti tik tas ūkio sritis (pirmiausia smulkiąją pramonę ir amatus), kurių reprivatizavimas nekliudytų kolonizuoti ir germanizuoti Baltijos šalių. Vokiečių paskelbta reprivatizacija aiškiai buvo pavėluota ir didesnės praktinės reikšmės neturėjo. Vokiečių duomenimis, iki 1943 m. spalio žemės nuosavybės aktai buvo įteikti 7004 ūkininkams, valdžiusiems 120 768 ha.

1943 m. VASARIO 18 d.

PARĖDYMAS

DĖL PRIVATINĖS NUOSAVYBĖS ATSTATYMO ESTIJOS, LATVIJOS IR LIETUVOS GENERALINĖSE SRITYSE

Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse šiuo sudaromos sąlygos pašalinti Sovietų Sąjungos pasiimtoms ūkinėms prievartos priemonėms.

Privatinės nuosavybės atstatymas daromas laukiant, kad savininkai tesės iš nuosavybės kylančias pareigas, ypač vokiečių karo ūkio atžvilgiu.

Pasiremdamas Führerio 1941 m. liepos 17 d. įsakymo dėl administracijos naujai užimtose Rytų srityse 8§, taip pat pasiremdamas 1942 m. gegužės 28 d. parėdymo dėl specialaus ūkinio turto užimtose Rytų srityse 2§ 2 pastr. („VBIRMOst“ 21 psl.), susitaręs su Įgalioti-

niu ketverių metų planui, nustatau:

§1.

1) Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse vėl visuotinai leidžiama privatinė nuosavybė.

2) Žemės sklypų organai vėl pradeda savo veiklą vėl atidarydami žemės ir hipotekos knygas.

§2.

1) Vietiniams gyventojams, kuriems sovietų vyriausybės prievartos priemonėmis buvo atimtas turtas, pateikus prašymą grąžinama apstatytų ir neapstatytų žemės sklypų ir įmonių nuosavybė.

2) Nuosavybės grąžinimas įvykdomas administraciniu keliu. Jis galioja įteikus nuosavybės dokumentą.

§3.

Prašytojams, kurie įrodė savo tinkamumą politiniu ir ūkiniu atžvilgiu, procedūroje turi būti teikiama pirmenybė.

§4.

Nuosavybė negrąžinama, jeigu ir kol tam prieštarauja viešieji interesai. Dėl tokių pat priežasčių nuosavybės grąžinimas gali būti susietas su sąlygomis.

§5.

Jeigu buvęs savininkas yra miręs, tai nuosavybė grąžinama įpėdiniams.

§6.

Daiktinė teisė į žemės sklypus drauge su nuosavybės grąžinimu atgyja turinčio teisę arba jo įpėdinių naudai.

§7.

Toms nacionalizuotoms turtinėms vertybėms, kurios priklausė juridiniams arba viešosios teisės asmenims, vokiečių repatriantams, kitiems Vokietijos piliečiams arba vėliau repatrijavusiems repatriantams, bus išleisti atskiri nuostatai.

§8.

Reicho Komisaras Rytų Kraštui leidžia šiam parėdymui vykdyti reikalingus teisinius ir administracinius nuostatus.

§9.

Parėdymas įsigalioja nuo jo paskelbimo dienos.

Berlin, 1943 m. vasario 18 d.

Der Reichsminister
für die besetzten Ostgebiete
Rosenberg

Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1943 04 19, Nr. 10, p. 69–70.

10 dokumentas

VIDAUS REIKALŲ GENERALINIO TARĖJO PAVADUOTOJO J. NARAKO 1943 m. VASARIO 19 d. RAŠTO PIRMAJAM GENERALINIAM TARĖJUI P. KUBILIŪNUI NUORAŠAS

Nuorašas

Kaunas, 1943 m. vasario mėn. 19 d.

Ponui

Pirmajam Generaliniam Tarėjui

Turiu garbę Tamstai, Pone Pirmasis Generalini Tarėjau, pateikti apžvalgą apie krašto gyventojų nuotaikas ir apie opesnius reikalus, liečiančius Vidaus Reikalų Vadybos ir jos vietinių įstaigų darbo sritį.

Kaip žinoma, Didžiojo Vokiečių Reicho Führerio 1941 m. liepos mėn. 17 d. įsakymu Lietuvos Respublikos teritorijai buvo paskirta vokiečių civilinė valdžia, kuri Lietuvos valdymą perėmė į savo rankas.

Pono Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 m. liepos mėn. 28 d. atsišaukime į lietuvius (ABl, 1941.IX.1, Nr.1), kuriame buvo paskelbta apie vokiečių civilinės valdžios Lietuvai paskyrimą, buvo pripažinta, kad bolševizmas padarė lietuviams skaudžių žaizdų, ir pabrėžta, kad vokiečių valdžia rūpinsis lietuvių gyvenimo gerove bei sudarys tolesnės pažangos sąlygas, o vokiečių valdžios įsakymai sieksią tikslo užtikrinti krašto saugumą bei kasdieninį gyvenimą ir užgydyti žaizdas, kurias bolševikinis pasaulio priešas yra lietuviams padaręs. Reikalui esant vokiečių civilinė valdžia pasikviesianti patikėtinius iš lietuvių tautos tarpo, kurie galėsią pateikti lietuvių pageidavimus.

Visi laukė tolesnių patvarkymų dėl bolševikų padarytų skriaudų atitaisymo, todėl visi gyventojai kuom galėdami prisidėjo prie tenkinimo reikalų, kylančių ryšium su vedamo karo prieš bolševizmą reikalavimais.

Betgi laikui bėgant juntamas tam tikras visuomenės nuotaikų

keitimasis, atšalimas, abejingumas, kai kuriais atvejais – pasyvumas ir net susirūpinimas bei pakrikimas. Jau kuris laikas, kai vietinė vidaus reikalų administracija stebi šio pasikeitimo priežastis.

Patirta, kad į lietuvių visuomenės nuotaikas bei ūpą šie faktoriai bei aplinkybės, būtent:

I. Nuosavybės klausimas

Lietuva yra žemės ūkio kraštas ir dauguma jos gyventojų (apie 85%) sudaro ūkininkai bei žemės ūkio darbininkai. Lietuvis ūkininkas yra susigyvenęs su žeme, kurią jis buv. Nepriklausomos Lietuvos valstybės metu dirbo ir iš seno visiškai kaip įstatyminis bei faktiškas savininkas turėjo ir valdė.

Įvykus bolševikų okupacijai, visa žemė buvo nacionalizuota ir paskelbta valstybės nuosavybe. Jei bolševikai deklaracijoje dėl žemės nacionalizavimo (Vyr. Žin., 1940.VIII.1, Nr. 721/5766) ir paskelbė, kad nors žemė ir nacionalizuojama, bet ji užtvirtinama amžinam valstiečių naudojimuisi, tačiau tas vis vien iššaukė didelį lietuvių ūkininkų susirūpinimą bei nepasitenkinimą.

Kompetentingų valdžios organų tuo klausimu ligi šiol yra duota tam tikrų pažadų.

Pono Generalinio Komisaro Kaune 1941 m. rugpjūčio mėn. 18 d. įsakymo derliaus nuėmimo ir sėjos vykdymo reikalu (Į Laisvę, 1941.VIII.20, Nr. 50) įžangoje pripažįstama, kad bolševikų žemės reformos pasekoje Lietuvos žemės ūkis atsidūrė katastrofiškoje būklėje ir kad todėl esą reikalinga žemės valdymą perduoti į rankas tų, kurie tam geriausiai yra pasiruošę. Tuo įsakymu išskiriant tam tikras žemes ir buvo pavesta žemės valdymas buvusiems Nepriklausomos Lietuvos ūkininkams, grąžinant jų valdyman ir bolševikų metu atimtas iš jų žemes. Ta pačia prasme vien tik žemės valdymo klausimas buvo patvarkytas p. Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941.IX.13 potvarkiu dėl bolševikų patvarkymų žemės ūkio srityje panaikinimo (ABl, 1941.XI.25, Nr. 4). Tačiau tatai apima tik žemės valdymą, ko ūkininkai didžiaja dalimi ir anksčiau nebuvo praradę, bet nuosavybės santykių sutvarkymas paliktas vėlesniam laikui.

Tuo tarpu lietuvių ūkininkų nuotaikoms svarbiausios reikšmės turi žemės nuosavybės visiškas grąžinimas. Grįžusių repatriantų įgyvendinimo pasekoje, vietomis neapgalvoti grįžusiųjų repatriantų išsišokimai, spaudoje tilpę oficialūs komunikatai apie kolonizacinius tikslus rytų erdvėje, žemės nuosavybės sutvarkymo klausimo delsimas, – tai vis faktoriai, kurie labai veikia lietuvių ūkininko galvoseną ir, galima sakyti, paliečia pačius gyvybingiausius jo interesus.

Paskutiniu laiku vietos spaudoje buvo patalpintas komunikatas apie š/m. sausio mėnesį įvykusi[ą] Rytų Krašto sričių komisarų konferencij[ą] Rygoje, kur pažymėta, kad p. Reicho Komisaras Rytų kraštui suprivatinimo klausimu iškėlęs pagrindinę mintį, kad, įgyvendinant bolševizmo padarytą neteisingumo atitaisymą, pirmiausia būsią grąžinta nuosavybėn ūkiai tiems, kurie ištikimai bus atlikę savo prievoles fronto ir tėvynės atžvilgiu (Ateitis, 1943.I.25, Nr. 19).

Tačiau šis kelias, atrodo, ne tik nepakeistų lietuvių ūkininkų nuotaikų, o tik sudarytų sąlygas dar didesniam nepasitenkinimui.

Juk reikia pripažinti, kad ne kiekvienas ūkis, nors ir prie geriausių norų, pajėgia prievoles išpildyti, ir ūkininkų nuotaikas labai numuša, kai suimami ūkininkai, neištyrus, ar jie galėjo prievoles atiduoti ir dėl ko neatidavė.

Tad Lietuvos kaimas daugumoje nepatenkintas vien dėl to, kad ligi šiol nėra sutvarkytas žemės nuosavybės sugrąžinimo klausimas. Neabejotina, kad neatidėliotinas šio klausimo sutvarkymas sudarytų stiprų nuotaikų padėties, ūkinės produkcijos, prievolių pildymo ir kitokį pagerėjimą.

Nuosavybės grąžinimo negalutinis sutvarkymas neigiamai paveikė ir miestuose gyvenančių lietuvių sluoksnius. Dauguma jų yra kilę iš kaimų, todėl ryšiai su kaimu yra glaudūs. Dalis, tiesa, negausi, lietuvių buv. Nepriklausomos Lietuvos metu jau įsikūrė ir miestuose, pasistatydami namelius bei įsigydami žemės sklypus. Bolševikų okupacijos metu ir šių didesnieji namai buvo nacionalizuoti.

Pono Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 m. gruodžio mėn. 15 d. potvarkiu dėl namų nuosavybės miestuose valdymo (ABl,

1941.XII.20, Nr. 14) ir šiems buvusiems savininkams tebuvo grąžintas tik namų valdymas kaip naudotojams, bet visiškas nuosavybės grąžinimas dar ligi šiol nesutvarkytas. Jų nuotaikoms pakelti reikėtų bolševikų atimtus iš jų namus grąžinti pilnon nuosavybėn drauge su jų turėtais žemės sklypais. Amatų, verslų ir pramonės srity nuosavybės grąžinimo klausimas buvo daugiau patvarkytas. Tačiau ir čia yra netvarkos, nes, pav., savivaldybėms negrąžinamos įmonės, kurias jos iš seno, dar prieš bolševikų okupaciją, nuosavybėje turėjo ir valdė.

II. Maitinimas ir aprūpinimas

Be to, darbininkijos ir miestų lietuvių gyventojų susirūpinimą kelia maitinimo klausimas. Viena, kad nustatytosios maisto normos dirbantiems nėra pakankamos, o antra, tam tikri maisto kortelėje pažymėti produktai iš dalies ar visiškai tam tikru laiku negaunami.

Maitinimo srityje kaime reiškiasi tam tikras nepasitenkinimas dar ir dėl to, kad grįžusiems repatriantams, kurie valdo dažnai ir nemažus žemės ūkius, yra išduodamos net kariškos maisto kortelės, pagal kurias jie suima padidintas maisto produktų normas, nors be to savo valdomuose ūkiuose visokių maisto produktų turi pakankamai. Nenormalu, kad repatriantų valdomi ūkiai yra atleisti ir nuo prievolių tiekimo.

Gyventojai, ypatingai ūkininkija, rodo tam tikro nekantrumo ir dėl verpalinių medžiagų bei geležies dirbinių trūkumo.

Darbininkams ir tarnautojams maitinimo nepakankamumas, prekių trūkumas bei apsirūpinimo sunkumai turi didelės reikšmės ir stato juos į labai sunkią būklę, nes uždarbiai palyginti yra labai maži, o darbo laikas gana ilgas.

III. Darbo klausimas

Patirta, kad į lietuvių visuomenės nuotaikas tiek kaime, tiek mieste didelės įtakos padarė darbo prievolės klausimas ir priemonės, kurios pasireiškė šio reikalo vykdyme.

Kada buvo paskelbtas p. Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 m. rugpjūčio 15 d. potvarkis darbo jėgų panaudojimo reikalu (ABl, 1941.XI.1, Nr. 1), kurio įžangoje buvo pažymėta, jog norint grąžinti

tvarką ūkio gyvenime neleistina, kad būtų nenaudojamų darbo jėgų, tai sveikai galvojanti lietuvių visuomenė, neišskiriant ir darbininkijos, priėmė tatai nuoširdžiu pritarimu, mintydama, kad ir tinginiaujantieji teisingai bus priversti dirbti. Nors Lietuvoje visą laiką buvo mažai laisvų darbo jėgų, bet po to ir šios ėmėsi darbo. To potvarkio §2 nuostatas, kad svarbiems ir skubotiems darbams darbo samdos organai gali tinkamas tam darbui jėgas – už atitinkamą primokėjimą – panaudoti ir kitur, ne jų gyvenamoje vietoje, buvo suprastas ta prasme, kad tos darbo jėgos, nors ir būtų naudojamos ne jų gyvenamojoje vietoje, bet vis tiek Lietuvos ribose.

Tą mintį patvirtino ir vėliau paskelbtieji parėdymai bei atsišaukimai, nes kai darbo jėgų reikėjo tam tikriems darbams už Lietuvos ribų, jos buvo telkiamos savanorišku talkininkavimo principu. Lietuviai savanoriškai buvo kviečiami į Reicho Darbo Tarnybą ir gausiai jon stojo iš anksto žinomam laikui ir paskelbtomis sąlygomis. Tam tikra dalis lietuvių darbininkų savanoriškai išvyko į Reichą ir kitiems darbams.

Pono Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1942 m. sausio 26 d. potvarkis dėl rankų ir vežimų darbų atlikimo Rytų krašte (ABl, 1942.II.5, Nr. 6) ir Pono Reicho Ministerio Užimtiems Rytų Kraštams 1941 m. gruodžio 19 d. parėdymas dėl darbo prievolės įvedimo užimtose Rytų srityse (ABl, 1942.VII.1, Nr. 34 ir 1942.X.5, Nr. 50) taip pat įsakmiai nenusako, kad lietuvių darbo jėgos priverstinai būtų naudojamos už Lietuvos krašto ribų. Priešingai, p. Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1941 m. gruodžio 12 d. potvarkiu dėl darbo jėgų telkimo sritims už Rytų krašto ribų (ABl, 1941.XII.20, Nr. 14) bet koks darbo jėgos telkimas iš Rytų krašto į kitas sritis yra tam tikra prasme aprėžtas ir kontroliuojamas.

Paskelbus p. Reicho Komisaro Rytų Kraštui 1943 m. sausio 25 d. potvarkį vykdyti potvarkiui dėl darbo prievolės įvedimo okupuotose Rytų srityse (Ateitis, 1943.II.6, Nr. 30), kuriame aptarti viešosios darbo prievolės rėmai ir pažymėta, kad ši darbo prievolė gali būti išplečiama ir darbui už Rytų Reicho Komisariato ribų ir įvykdžius

tam tikrų darbo jėgų surinkimą priverstinąja tvarka, visuomenėje juntamas negeistinas nervingumas bei savotiškos panikos reiškiniai.

Prie to dar prisidėjo lietuvių policijos ir savisaugos dalinių ėmimas į SS dalinius, kas ir sukėlė tam tikrų gyventojų įtampą, o masėse juntamas jautrumas.

Visiškai nenormalu, kad viešajai darbo prievolei imti vietinės darbo jėgos potvarkiu yra pavesta vien tik vokiškoms darbo įstaigoms, kurios nėra vietinės lietuvių administracijos žinioje. Imant lietuvių darbo jėgas, vis dėlto turėtų būti atsižvelgiama ir į lietuvių administracijos pageidavimus.

Visuomenėje yra stiprus įsitikinimas, kad lietuviai turėtų dirbti savame krašte ir kad nebūtų siunčiami už krašto ribų. Kyla nepasitenkinimas, kad kai kurie lietuvių savisaugos daliniai ir kitos darbo jėgos vokiškų įstaigų yra išsiųsti toli už Lietuvos srities ribų. Tuo tarpu čia Lietuvoje vokiečiai apginkluoja bolševikų belaisvius ir paveda atlikti tam tikras pareigas. Šiuos belaisvius visuomenė laiko bolševikais ir jų labai nepakenčia. Kadangi minėtiems belaisviams dažnai pavedamos tokios pareigos, kur tiesiogiai turima reikalo su lietuviais gyventojais, tad tai mūsų visuomenę labai erzina (pav., darbininkų kontrolė „Maisto“ fabrikuose), nes lietuviai su nepasitikėjimu žiūri į apginkluotus bolševikų belaisvius. Labai geistina, kad minimi bolševikų belaisviai būtų iš pareigų išimti ir darbas pavestas lietuviams, grąžinant į Lietuvą už jos ribų išsiųstus savisaugos dalinius.

Vidaus reikalų administracija mato didelį nenormalumą ir tame, kad iš vokiečių įstaigų pusės nesilaikoma p. Generalinio Komisaro Kaune nustatytosios tvarkos dėl tarnautojų skyrimo bei atleidimo. Yra nustatyta, kad apskričių viršininkus bei jų padėjėjus skiria ir atleidžia p. Generalinis Komisaras Kaune, išklausęs atitinkamo Apygardos Komisaro ir p. Pirmojo Generalinio Tarėjo nuomonės. Paskutiniu laiku buvo visa eilė faktų, kad kai kurie apskričių viršininkai bei jų padėjėjai vokiškų įstaigų buvo atleisti ir paskirti nauji visai be lietuviškų įstaigų žinios bei atsiklausimo (pav., Ašmenoje, Panevėžyje, Alytuje).

IV. Policija ir sienų apsauga

Policijos buv. Nepriklausomos Lietuvos metu buvo Vidaus Reikalų Ministerijos žinioje ir apskričių viršininkų dispozicijoje, o šiuo metu nei Vidaus Reikalų Vadyba, nei apskričių viršininkai negali lietuvių policijos jėgomis disponuoti, nes vietinė lietuvių policija yra vokiečių policijos organų dispozicijoje. Neturint gi policinės jėgos, šių įstaigų administracinis darbas sunkiai įmanomas.

Antra vertus, atrodo, būtų būtinas reikalas saugoti rytinės Lietuvos sienas. Buv. Nepriklausomoje Lietuvoje pasienio policijos dabar iš lietuvių policinių dalinių visiškai nėra sudaryta.

Vidaus Reikalų Vadyba 1942 metais rytų sienoms saugoti buvo užsimojusi organizuoti lietuvių policijos dalinių vienetus sienos apsaugos pavidalu. Buvo padaryta konkrečių žygių ir, gavus p. Generalinio Komisaro Kaune raštu pritarimą (1942.I.30 raštas II V 1/42), Vidaus Reikalų Vadyboje buvo suformuotas Sienos Apsaugos Štabas. Šio štabo pastangomis buvo parengtas planas sienos apsaugai suformuoti ir jis buvo pateiktas p. Generaliniam Komisarui Kaune, tačiau buvo gautas atsakymas (1942.IV.28 raštas Fr/Sw V 68), kad kol nebus p. Reicho Komisaro Rytų Kraštui leidimo, tol sienos apsaugos negalima atstatyti, bet ligi šiol to leidimo nebuvo gauta ir p. Generalinio Komisaro Kaune 1942 m. spalio 1 d. rašto II/V 140 pasekoje suformuotasis Sienos Apsaugos Štabas dalinai buvo priverstas susilikviduoti.

Tačiau reikalas organizuoti sienos apsaugą rytų sienoms saugoti ir ligi šiol nėra praėjęs, bet dargi, atrodo, labiau pribrendęs.

Sienos apsauga dabotų, kad rytų sieną galėtų pereiti tik tie asmenys, kurie turėtų nustatyto pavyzdžio leidimus. Tuo būdu būtų užkirstas kelias į Lietuvą iš rytų įsibrauti sabotažnikams, šnipams, teroristams, spekuliantams bei plėšikams, būtų sulaikomi bėgliai, kraštas bent dalinai būtų apsaugotas nuo epidemijų plėtimosi ir iš krašto spekuliacijos tikslais nebūtų išgabenamos gėrybės ir maisto produktai.

V. Išvados

Manydamas, kad atkreipimas dėmesio į aukščiau išdėstytus dalykus prisidėtų prie produktingesnio karo prieš bolševizmą reika-

lavimų tenkinimo, kad krašto padėties pertvarkymas sudarytų palankesnes sąlygas vietinės krašto administracijos darbui bei pakeltų lietuvių visuomenės nuotaikos naudinga linkme, aš radau reikalinga ir laikau tikslingu Tamstą, Pone Pirmasis Generalini Tarėjau, apie visa tai bendrais bruožais painformuoti.

Šia proga turiu garbę pareikšti, kad Vidaus Reikalų Administracija, laikydamasi veikiančių potvarkių, nėra kompetentinga pirmiau paminėtų pertvarkymų reikalus esmingai spręsti, nes jos ribota darbo sritis tegali reikštis informacinių pateikimų forma.

Apibendrindamas, kas aukščiau pasakyta, neliesdamas krašto padėties patvarkymo klausimo politinėje plotmėje, darau išvadą, kad krašto vidaus reikalų apimtyje pageidautini reikiami žygiai šių reikalų artimoje ateityje išsprendimui:

1. paskelbti turtų, ypatingai žemės, denacionalizacijos nuostatus, grąžinant juos be jokių sąlygų pilnon privačion nuosavybėn visiems lietuviams – buvusiems jų savininkams;

2. pagerinti gyventojų maitinimą bei aprūpinimą;

3. taikant viešąją darbo prievolę ir kitais atvejais nesiųsti prievarta lietuvių už Lietuvos krašto ribų ir darbo jėgų ėmimo nevykdyti be susitarimo su lietuvių administracija;

4. nenaudoti apginkluotų bolševikų batalionų Lietuvoje, kur prisieina turėti santykius su vietos gyventojais;

5. perduoti visus lietuvių policijos dalinius Vidaus Reikalų Vadybos žinion bei dispozicijon ir išsiųstuosius savisaugos dalinius grąžinti į Lietuvos sritį;

6. Vidaus Reikalų Vadybos žinioje ir dispozicijoje sudaryti sienos apsaugą Lietuvos krašte rytų sienoms saugoti.

(Parašas)

Vidaus Reikalų Generalinio Tarėjo Pavaduotojas

LCVA, f. R-616, ap. 1, b. 53, l. 10–17.

11 dokumentas

REICHO OKUPUOTŲ RYTŲ KRAŠTŲ MINISTERIJOS RASINĖS POLITIKOS SKYRIAUS VIRŠININKO E. WETZELIO „DIREKTYVOS ESTŲ, LATVIŲ IR LIETUVIŲ SUVOKIETINIMO KLAUSIMU“

Nacionalsocializmo vadų ir ideologų nuomone, vokietinimui (germanizacijai) tiko tokios tautos, kuriose vyravo nordinės (šiaurinės) rasės požymiai. Siekdami germanizuoti okupuotus Rytų kraštus, naciai planavo atkelti į šiuos kraštus kuo daugiau vokiečių, juos saugoti nuo kraujomaišos su vietos gyventojais, asimiliuoti „rasės atžvilgiu tinkamus“ vietos gyventojus, o rasės atžvilgiu ir politiškai „nepageidautinus“ ištremti toliau į Rytus arba sunaikinti. Okupuotų Rytų kraštų ministerijos Rasinės politikos skyriaus viršininko E. Wetzelio parengtose „Direktyvose estų, latvių ir lietuvių suvokietinimo klausimu“ *(Richtlinien zur Frage der Eindeutschbarkeit der Esten, Letten und Litauer)* atsispindi Vokietijos germanizaciniai planai Baltijos šalyse. 1942 m. rudenį šiose šalyse vokiečių mokslininkų komisijos atliko lietuvių, latvių ir estų antropologinius tyrimus nustatydami vietos gyventojų tinkamumą germanizavimui. Vokiečių „rasės specialistų“ nuomone, dauguma Estijos ir Latvijos gyventojų buvo tinkami suvokietinimui, o lietuviai ir latgaliai mažiau tinkami germanizacijai.

Remdamasis antropologinių tyrimų duomenimis ir išvadomis, E. Wetzelis parengė savo „Direktyvas“. Jose estai ir latviai apibūdinami kaip vokiečiams artimesnės ir labiau tinkamos germanizacijai tautos negu lietuviai ir latgaliai. Tokį vokiečių požiūrį lėmė aktyvesnis estų ir latvių kolaboravimas su vokiečiais bei istorinės tradicijos. Estija ir Latvija kelis šimtmečius buvo tiesiogiai veikiamos vokiečių politinės ir kultūrinės įtakos, o karo su Sovietų Sąjunga metais estai ir latviai aktyviau padėjo Vokietijos kariuomenei (SS divizijos ir t. t.), be to, pasipriešinimas vokiečiams Latvijoje ir Estijoje buvo silpnesnis negu Lietuvoje.

Ekonominiu požiūriu minėtosios šalys taip pat buvo kiek labiau išsivysčiusios už Lietuvą. E. Wetzelio direktyvose teigiama, kad lietuviai rasiniu požiūriu esą artimesni gudams negu latviams ir estams. Nors lietuvių ir žydų bendruomenės visą laiką gyveno gana izoliuotai, E. Wetzelis lietuvių tautoje randa Vakarų Azijos rasės bruožų ir žydiško kraujo priemaišų. Jis daro

išvadą, kad „dideliu mastu galima planuoti tik estų ir latvių suvokietinimą“, o „lietuvių ir latgalių gali būti suvokietinamos tik pavienės giminės“. Rasės atžvilgiu tinkamų lietuvių suvokietinimas turėjo būti vykdomas reiche, suvokietinimo politiką pačioje Lietuvoje numatyta sustabdyti. Tačiau Lietuvos kolonizacijos (apgyvendinimo vokiečiais) planai nebuvo atšaukti – priešingai, jie buvo įgyvendinami netgi nelaukiant karo pabaigos.

Dr. Wetzel
ORR.

Berlynas NW. 1943 m. kovo 17 d.
Hegelio aikštė 2

Slaptas valstybinės svarbos dokumentas!
5 egzemplioriai
Pirmas egzempliorius

Direktyvos
estų, latvių ir lietuvių suvokietinimo klausimu

1) Estų, latvių ir lietuvių suvokietinimo klausimas gali būti keliamas tik tuo požiūriu, ar galimas šių tautų arba jų atstovų rasinis suvokietinimas. Be šių rasinių ir politinių reikšmių, reikia visuomet atsižvelgti į tai, kokiu lygiu tautinis ir politinis suvokietinimas yra priimtinas vokiečių tautai.

2) Principas turi būti toks, kad bus atsižvelgiama tik į suvokietinimą tokių svetimų tautų, kurios visais požiūriais mūsų tautai teikia pageidaujamą prieaugį. Taigi čia atsižvelgiama tik į rasiškai vertingus svetimtaučius, t. y. į tokius žmones, kurie yra kilę iš paveldimai sveikų giminių ir kurie savo rasine išvaizda, taip pat ir elgesiu bei pasiekimais įsikomponuoja į vokiečių tautą. Pagal tipišką vokiečių tautos rasinį paveikslą gali būti suvokietinama tik tai, kas priklauso nordinei-felinei rasei arba kas turi nordinių-felinių požymių, susijusių su dinarine arba ostine-alpine rase. Grynai alpinės arba dinarinės ir ypač vyraujančios ar grynai Rytų baltų rasės žmonės neturi būti vokietinami, kadangi tarp vyraujančių ir vadovaujančių vokiečių

tautos rasinių jėgų nėra grynai ostinės-alpinės, grynos dinarinės arba vyraujančios Rytų baltų rasės asmenų sluoksnio.

3) Sprendžiant klausimą, kokiu laipsniu svetimšalį laikyti rasiškai vertingu, rasinė išvaizda tik tuomet turi lemiamą reikšmę, kai vertinama neigiamai. Tuomet yra aiškus nepageidaujamas paveldėjimas, kurio skverbimuisi į vokiečių tautą reikia užkirsti kelią, o jeigu rasinė išvaizda vertinama palankiai, toliau turi būti tikrinama minėtojo asmens darbštumas, elgsena ir giminė. Be to, reikia patikrinti ir giminės rasinę išvaizdą.

4) Apskritai tarp estų nordinės rasės elementai persveria Rytų baltų rasės elementus. Be to, tarp estų Rytų baltų rasės procentinė dalis yra daug kartų didesnė negu vokiečių tautoje. Estijoje yra dinarinės, vestinės, alpinės, taip pat ir kitų rasių bruožų, tačiau nordinės ir Rytų baltų rasės atžvilgiu jie vaidina šalutinį vaidmenį. Tačiau visai kitokie rasiniai santykiai yra grynai rusiškose arba su rusais susimaišiusiose Narvos, Peipuso ežero vakarinio kranto ir Pečiorų srities gyventojų grupėse, kurių rasinė sandara yra Rytų Europos kilmės. Tas pats tinka ir estams.

Latvių rasinės savybės panašios į estų. Tarp jų [latvių – *A. B.*] taip pat vyrauja nordinės rasės elementai. Priešingai tikriesiems latviams, latgalių, kurie vis labiau nustelbia latvius ir kai kuriose Kuršo dalyse jų jau yra daug, rasinės savybės yra visiškai kitokios. Rasiškai jie yra daug artimesni baltarusiams ir kaimyniniams rusams. Tarp jų vyrauja Rytų baltų rasiniai elementai, be kurių, tam tikru mastu reiškiasi nordiniai bruožai ir Rytų europinės rasės elementai. Latvijoje juos [Rytų europinės rasės elementus – *A. B.*] reikia latgalizuoti.

Tarp nedidelio skaičiaus lyvių ypač smarkiai atsispindi nordiniai bruožai.

Priešingai estams ir latviams, lietuvių rasinė sudėtis yra kitokia. Tarp lietuvių, išskyrus turbūt šiaurės vakarinėje dalyje gyvenančius žemaičius, vyrauja Rytų baltų rasės bruožai. Nordinės-felinės rasės elementai gerokai nusileidžia Rytų baltų rasės elementams. Lietuvoje yra ir kitų rasių bruožų, tačiau bendroje gyventojų struktūroje

jie sudaro reliatyviai mažą dalį. Krinta į akis reliatyviai didelė Vakarų Azijos rasės bruožų dalis, to priežastis yra žydiško kraujo priemaišos. Priešingai negu Lietuvoje, Estijoje ir Latvijoje, susimaišiusiųjų su žydais yra labai nedaug. Rasiniu požiūriu lietuviai yra labiau susiję su gudais negu su estais ir latviais.

5) Taigi aiškėja, kad estai ir latviai savo rasiniu pavidalu apskritai artėja prie vokiečių, o lietuviai ir latgaliai priešingai – krypsta į tokius gyventojus, kurie aiškiai skiriasi nuo vokiečių. Iš to darytina išvada, kad dideliu mastu galima planuoti tik estų ir latvių suvokietinimą. Lietuvių ir latgalių gali būti suvokietinamos tik pavienės giminės, kurios iš tikrųjų tinkamos suvokietinti pagal direktyvų 2 punktą. Taigi lietuvių ir latgalių atžvilgiu vykdoma praktinė politika turi iš esmės skirtis nuo estų ir latvių atžvilgiu vykdomos politikos.

6) Estų ir latvių atžvilgiu vykdoma politika turi remtis abiejų tautų orientavimo į Reichą nuostata. Abi tautos turi vis labiau įsitikinti, kad joms geriausiai yra sueiti į vis glaudesnius santykius su Reichu. Reicho idėja turi tapti jų idealu. Be abejo, tai bus ugdoma taip, kad abi tautos vis labiau įsitikintų artima savo kraujo giminyste su vokiečių tauta. Tačiau ir toliau turi būti nuolatos stiprinama jų nuomonė, kad tik sudarius sąjungą su vokiečių Reichu bus garantuota jų egzistencija. [...]

11) Kadangi lietuviai bendru rasiniu pavidalu gerokai skiriasi nuo estų, latvių ir vokiečių tautų, iš to darytina išvada, kad su jais, kaip jau buvo išdėstyta 5 punkte, reikia elgtis kitaip negu su estais ir latviais. Jų [lietuvių – *A. B.*] rasiškai vertingų elementų vokietinimas gali būti vykdomas tik Reiche. Pačioje Lietuvoje, atsižvelgiant į rasiškai netinkamų gyventojų sluoksnių persvarą, vokietinimas neturi būti vykdomas. Vadinasi, vokiečių kultūrinės ir kalbinės praktikos suaktyvinti Lietuvoje nereikia.

12) Latgaliams galioja tokios pat direktyvos kaip ir lietuviams (11 punktas).

BAK, R6/160, S. 77–79, 83. Versta iš vokiečių kalbos.

12 dokumentas

VERMACHTO ŪKIO KOMANDOS KAUNE VADO KAPITONO GUTKNECHTO PRANEŠIMAS FIURERIO ADJUTANTUI

Berlynas, 1943 m. gegužės 14 d.

Slaptai

Pažyma

Dėl: Lietuvos generalinė sritis.

Pagrindas: Mano 1943 03 10 pažyma.

Ostlando reicho komisaro 1943 05 11 telegrama pranešama, kad iš Lietuvos bus atitrauktos visos karinės ir policijos pajėgos. Taigi generalinis komisaras nebeturės jokių sąlygų toliau vykdyti politikos. Tiek karinė, tiek policijos vadovybė neabejodama pareiškia savo valią nesekti generalinio komisaro vykdoma politika.

Šalelė, kuri mus sveikino kaip išvaduotojus ir draugus, per pusantrų metų tapo mums tokia priešiška, kad visiškai vengia mums paklusti, ir jeigu raidos tempas liks toks kaip iki šiol, netrukus prieš mus pakils.

Ta pati tauta, kuri su ginklu rankose palengvino mūsų žygį prieš bolševikinius pavergėjus, dabar prieš savo valią stumiama partizanams į rankas.

Nėra jokios abejonės, kad vokiečiams draugiškos nuotaikos Lietuvoje įvedus vokiečių civilinę valdžią nusmuko daug smarkiau negu Estijos ir Latvijos generalinėse srityse.

Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos turimais duomenimis, negalima neigti, kad tokią skirtingą raidą lemia lietuvių tautos prigimtis, tačiau reikia padaryti išvadą, kad su lietuvių tauta buvo elgiamasi ne taip teisingai kaip su latvių ir estų tautomis.

Jeigu svarbiausia nuotaikos pablogėjimo priežastimi laikoma nepakankamas gyventojų aprūpinimas maisto produktais ir kasdienio vartojimo reikmenimis, tai ir latviai turėtų pakankamai pagrindo

antivokiškai nusiteikti. Tačiau Latvijoje kvietimas į mobilizaciją parodė, kad latvių tauta yra pasirengusi kartu su mumis kovoti su išorės priešais. Tačiau Lietuva atsisakė eiti kartu su mumis. Latvijoje egzistuoja natūralūs, istorijos nulemti vokiečių ir latvių prieštaravimai, pradedant „700 metų vergija“ ir baigiant Latvijos žemės reforma, tuo tarpu Lietuvoje nacionalinių prieštaravimų būta tarp lietuvių ir lenkų, o dauguma Lietuvoje gyvenančių vokiečių buvo smulkūs savininkai ir žemės reforma jų visiškai nepalietė.

Dėl to priežasčių reikėtų ieškoti ne lietuvių tautoje, bet vokiečių įstaigų elgesyje su lietuviais.

Generalinis komisaras 1943 03 31 pranešime paminėjo tokias specifinės elgsenos Lietuvoje priežastis:

a) bendra **Lietuvos gyventojų elgsena**, kuriai būdinga drausmės stoka, inertiškumas, bailumas ir tingumas,

b) labai **veiksmingas priešiškos propagandos poveikis** antivokiškam Lietuvos gyventojų, kurie aiškiai priešinasi vokiečių interesams, nusiteikimui,

c) ypatingas tam tikro lietuvių **inteligentijos sluoksnio**, kaip priešiškos propagandos skleidėjo, aktyvumas,

d) **priešiškas** plačių lietuvių savivaldos sluoksnių, ypač policijos, **nusistatymas**,

e) **didelis vokiečių vykdomųjų organų trūkumas.**“

Tuomet, kai Estijoje ir Latvijoje generaliniai komisarai esant bet kokiems sunkumams, galbūt kai kada klaidingai, bet visuomet su pagarba kreipdavosi į jiems patikėtas tautas, generalinis komisaras von Rentelnas nuo pirmos dienos leido lietuviams pajusti, kad jis juos laiko kvaila, tingia ir bailia tauta, kurios inteligentija pavojinga, o valstiečiai sugedę. Dėl tokios laikysenos generalinis komisaras neįstengė laimėti lietuvių simpatijų ir pastatė į pavojų svarbiausią užduotį – visas lietuvių tautos jėgas įtraukti į Europos karo užduočių sprendimą.

RMO [Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos – *A. B.*] bandymas priskirti generaliniam komisarui gerai su Lietuva susipažinusį

ir darbštų administracijos tarnautoją minist. tarėją dr. Esseną, kuris, be to, ir politiniu požiūriu užsirekomendavo kaip senas partietis ir savanorių kovų dalyvis, sužlugo dėl smulkių intrigų, ir dr. Essenas turėjo užleisti vietą obergebitsfiureriui Nabersbergui, kuris šiai veiklai neturėjo jokių prielaidų.

RMO, kaip ir karinė administracija, generaliniam komisarui siūlė būrį lietuvių, su kuriais būtų buvę galima vykdyti atkuriamąjį darbą. Generalinis komisaras, nepranešęs RMO, beveik visų šių žmonių atsisakė ir pakeitė sau ištikimais lietuviais. Tai, kad jo pasirinkimas nevykęs, rodo toks faktas, jog jis [generalinis komisaras – *A. B.*] dabar rimtai ketina suimti daugumą generalinių tarėjų. Taigi vokiečių vadovybė Lietuvoje neįstengė trijų milijonų tautoje rasti kelių žmonių, kurie būtų galėję atstovauti lietuvių tautos interesams atsižvelgdami į vokiečių interesus.

Generalinio komisaro elgsenos prieštaravimas jo uždaviniams atsispindi visose gyvenimo srityse.

Tuomet, kai RMO 1942 03 07 organizaciniu įsakymu sukūrė pagrindą, iš vienos pusės, kraštutinei vokiečių žmonių ekonomijai ir iš kitos – kuo smarkiausiai įtempti visas lietuvių tautos jėgas, generalinis komisaras savo 1942 11 29 apibendrinančiame pranešime pareiškė: „Lietuvoje aš įžengiau į lėtą generalinių tarėjų įstaigų ardymo kelią.“

Tuo metu, kai RMO plačiu ir greitu reprivatizavimu bando atkurti sutvarkytus ūkio ir administracijos vadovavimo pagrindus, generalinis komisaras per pokalbį Rygoje pareiškė norįs reprivatizuoti 5 proc. per metus pateikiamų atvejų, taigi jis paliktų reprivatizavimą be politinio propagandinio ir ūkinio turinio.

Taip pat ir kultūros bei propagandos srityje generalinis komisaras ėmėsi kai kurių veiksmų, sugriovusių Lietuvos gyventojų pasitikėjimą vokiečių vadovybe, pvz., draudimas švęsti nacionalinę šventę [Vasario 16-ąją – *A. B.*]. Klaidingai įvertinus šios dienos lietuvių nuotaikas, generalinis komisaras savo darbovietėje įvedė apsiausties padėtį ir su ginklais laukė sukilimo, tuo tarpu lietuviai prieš vainikais

papuoštą fiurerio paveikslą giedojo vokiečių ir lietuvių himnus (žr. Gentzo pranešimo priedą, be to, SD 1943 03 20 pranešimą Nr. 46, kuriame sakoma: „Blogai paveikė ir draudimas švęsti Lietuvos nepriklausomybės dieną – vasario 16-ąją"). Kitą incidentą mini generolas majoras Justas savo 1942 12 10 pranešime: „Nereikalingi konfliktai, tokie kaip prievartinis lietuviško kaspino nuplėšimas nuo derliaus vainiko, kurį tautiniais drabužiais vilkinčios lietuvių merginos įteikė generaliniam komisarui derliaus padėkos šventės proga, taip pat nepadeda kelti nuotaikos."

Vertas dėmesio toks mūsų ką tik sužinotas atvejis: neseniai per bombardavimą Kaune žuvo 29 asmenys. Į telefoninį paklausimą Kaunui, kaip bus laidojamos bombardavimo aukos, politikos skyriaus vadovas štandartenfiureris Lüthas pareiškė, jog tai generaliniam komisarui visiškai nerūpi, kadangi žuvusieji buvo lietuviai.

Būdingi generalinio komisaro nusistatymui yra jo paties pranešimai apie, jo manymu, per daug palankų [lietuviams – *A. B.*] generolo majoro Justo elgesį. Ponas von Rentelnas baiminasi, jog generolui majorui Justui atidavus karišką pagarbą Lietuvos himnui arba kelis sakinius perskaičius iš lapelio lietuviškai atsisveikinant su pirmaisiais lietuvių savanoriais į vermachtą „toks palankumas gali sukelti nesusipratimų". Tokia nuomonė griauna prielaidas vadovauti svetimai tautai. Kiekvienas Rytų Europos santykių specialistas žino apie mažų tautų nacionalinį jautrumą ir, atvirkščiai, žino, kaip šios tautos dėkingai vertina net mažiausią palankumą, ypač vartojant jų kalbą. Visiškai nesuprantama, kaip generalinis komisaras gali tikėtis lietuvių savanorių kovinių pastangų, jei tuo pačiu metu piktybiškai vengia rodyti nors ir menkiausią pagarbos ženklą.

Vokiečiams draugiškų lietuvių nacionalinių elementų bandymai tarpininkauti generalinio komisaro buvo atmesti. Toks vyras kaip Prapuolenis, kuris vadovavo sukilimui prieš bolševikus Kaune, generalinio komisaro buvo išsiųstas į KZ [koncentracijos stovyklą – *A. B.*] už tai, kad išdrįso abejoti, ar generalinio komisaro politika yra remiama fiurerio, ir memorandumu kreipėsi į jį panaudojusias kari-

nes įstaigas. Kitos trys įžymios asmenybės – Grinius, Aleksa ir Krupavičius kreipėsi į generalinį komisarą su memorandumu, kurio turinys iš esmės yra teisingas ir protestuojančiais klausimais sutampantis su generalinio komisaro nenuginčytais pono Verbicko, kadaise turėjusio generalinio komisaro pasitikėjimą, samprotavimais. Generalinis komisaras arogantiškai atmetė šį memorandumą ir ėmėsi griežtų veiksmų prieš tuos, kurių tikslas buvo išsiaiškinti vokiečių vadovybės požiūrį į lietuvių tautą. Kai kuriais kitais atvejais, kai RMO rūpinosi perduoti generalinio komisaro dispozicijon vokiečiams draugiškus pabėgusius nuo sovietų lietuvius, generalinis komisaras šiuos bandymus įvertino kaip neparankų jo priespaudos politikai trukdymą ir juos atmetė.

Po to, kai generalinis komisaras nusprendė nebendradarbiauti su lietuvių inteligentija ir pasisakė prieš lietuvių savivaldą, būtinai reikėjo taip pat aiškiai ir ryžtingai pasiremti lietuvių ūkininkais. Deja, ir čia pažymėtina, jog elgesys su lietuvių ūkininkais yra toks pat negatyvus, kaip ir su inteligentija. Kiekvienas lietuvių ūkininkas šiandien kalba apie tai, kad generalinis komisaras pats paskatino atidėti reprivatizaciją 20-iai metų, o tai praktiškai reiškia bolševikinio nuosavybės atėmimo įamžinimą.

Iš daugelio pavienių atvejų šioje srityje ypač svarbios yra dvi priemonės:

1) Švenčionių atveju ir

2) apygardos komisaro Wulffo atveju.

1942 m. gegužės 19 d. nežinomi nusikaltėliai Lietuvoje prie Švenčionių kaimo sušaudė du zonderfiurerius ir vieną karininką. Generalinis komisaras už tai liepė sušaudyti 400 šio kaimo apylinkių žmonių ir sudeginti keletą namų.

Remiantis Ostlando Vokiečių saugumo policijos ir SD vado III skyriaus 1942 08 21 pranešimu Nr. 2282/42 RKO (Ostlando reicho komisarui) nustatyta, kad žudynes įvykdė rusų teroristų Markovo grupė, kurią pavyko suimti, taigi šie 400 lietuvių buvo nužudyti nekaltai.

Nėra jokių abejonių, kad šių 400 lietuvių artimieji yra tokie pat priešiški vokiečiams, kaip ir dauguma lietuvių, kuriems žinoma, kad šie 400 žmonių buvo sušaudyti už nužudymą, prie kurio neprisidėjo.

Šios Švenčionių žudynės tapo propagandine medžiaga tarptautinei spaudai ir rusų radijui, o lietuvių buvo pasmerktos visoje šalyje. Sovietų radijas pranešė, kad kaip kontrpriemonė už įkaitų sušaudymą buvo sušaudyta 2000 vokiečių karo belaisvių. Praėjus šešiems mėnesiams po šios aferos lietuvių parengtame pranešime, kuris 1942 12 02 buvo perduotas per SD (I/1165/429), konstatuojama: „Vokiečių civilfervaltungas jau beveik visiškai prarado lietuvių simpatijas ir pasitikėjimą“, o generolas majoras Justas 1942 02 10 iš Kauno Ostlando vyriausiajam kariuomenės vadui praneša (I/739/42): „Gyventojų nuotaika po metus trukusių bolševikų valdymo kančių buvo 100 proc. už Vokietiją [...]. Tačiau po civilfervaltungo veiksmų šiandien šis susižavėjimas beveik visiškai išnyko. Priešiškai propagandai dėl iš dalies nepateisinamai griežtų priemonių buvo atvertos durys ir vartai.“

Vilniaus apygardos komisaro įvykdytas 40 valstiečių sušaudymas taip pat pablogino padėtį. Užsienis vėl gavo galimybę piktintis vokiečių administracijos Lietuvoje praktika ir gadinti šios administracijos, mūsų ministerijos ir galų gale Reicho autoritetą, nors šis autoriteto gadinimas jau ir nebūtų iš tikrųjų pagrįstas. Šie 40 valstiečių esą buvo sušaudyti už tai, kad nevykdė prievolių ir vertėsi spekuliacija (apygardos komisaro Wulffo atsišaukimo 4 punktas. Vilnius, 1942 11 14). Tačiau iš 1943 04 21 pono Wulffo apklausos protokolo [...] nesimato, kad 40 atvejų buvo nustatyta, jog šie valstiečiai iš tikrųjų **nieko** nepristatė ir spekuliavo. Deja, protokolas nesako, kad šie žmonės būtų padarę kitokius nusikaltimus. Visai būtų buvę teisinga tuos žmones perduoti teismui. Tačiau kaip ir Švenčionių atveju buvo griebtasi priemonių, kurios diskredituoja vokiečių civilfervaltungą užsienyje ir kurias vengia skelbti vokiečių spauda, nes visuomenei negalima prisipažinti, kad nebūdami teisėjais vokiečių valdininkai leidžia sau nuspręsti jų valdomų sričių gyventojų gyvybės ar

mirties klausimą. Iš aukščiau paminėto protokolo aiškėja, kad generalinis komisaras, jo pavaduotojas Nabersbergas ir jo atstovas žemės ūkio sektoriuje Hensenas šiuos sušaudymus gynė.

Tuo tarpu, kai generalinis komisaras vykdo inteligentijai ir valstietijai nepalankią politiką, atrodo, jis vėl paleido į laisvę suimtus lietuvių komunistus, kadangi į ne vieną paklausimų apie šį įvykį generalinis komisaras tik dabar atsakė išsisukinėjančiu raštu.

Kai 1943 metų pradžioje aukščiausios institucijos skatino svarstyti naują politinių santykių sutvarkymą Ostlando reicho komisariate, ponas Rentelnas pasiuntė du savo bendradarbius į Berlyną ir pats ministerijos dirigentui[1] dr. Kleistui, kai šis 1943 m. vasario pabaigoje buvo Kaune, pareiškė, kad Lietuvoje visiškai nėra pagrindo kokiems nors politinio, ūkinio ir administracinio statuso pakeitimams; III pagrindinio skyriaus vadovas ponas Pense pridūrė, jog lietuviai ekonomiškai yra viskuo aprūpinti. Jie patys buvo įsitikinę tuo, kad didesnių uždavinių, negu jiems buvo patikėti, nesugebės įvykdyti. Ponas von Rentelnas dėl to pareiškė, kad jeigu Estijoje ir Latvijoje viešpatauja paniška nuotaika, galima apsiriboti Estijoje ir Latvijoje reikalingomis priemonėmis, tuo tarpu Lietuvoje viskas labai gerai sutvarkyta.

Tą pačią dieną, kai buvo padaryti pono Rentelno pareiškimai, kartu su šešerių gimimo metų vyrų mobilizacija prasidėjo generalinio komisaro politikos žlugimas. Kadangi dėl savaime suprantamų priežasčių, susijusių su anksčiau minėta vokiečių administracijos elgsena ir veiksmais lietuvių tautos atžvilgiu, vidutiniškai registravosi 18 proc. šaukiamųjų, visi kiti nusprendė bėgti. Dėl to per ilgus pokalbius, kurie vyko su ponu Rentelnu Berlyne, šis Reicho ministrui ir jo nuolatiniam atstovui pareiškė, kad būtina uždaryti universitetus ir aukštąsias mokyklas bei suimti daug „intelektualų“. Jis norįs šias priemones afišuoti, kad tuo būdu vėl galėtų varyti propagandą.

---

[1] Valdininko pareigų pavadinimas Trečiajame reiche.

Nepaisydamas primygtinių prieštaravimų šiems veiksmams, kurie jokiu būdu neatneštų pagerėjimo, ponas von Rentelnas nepakeitė savo nuomonės ir ypač ignoravo mintį pozityviai plėtojant reprivatizavimą sudaryti lietuvių tautai sąlygas bendradarbiauti su vokiečių vadovybe. Be minėtų priespaudos priemonių, ponas Rentelnas sukvietė 80 asmenų lietuvių kongresą, kuris atsišaukimu turėjo pagerinti naujos mobilizacijos rezultatus. Nors ir negalima buvo tikėtis, kad bus rasta 80 žmonių bendradarbiavimui po to, kai nebuvo rasta 8 generalinių tarėjų bendradarbiavimui, generalinis komisaras von Rentelnas toliau vykdė šią akciją, kuri, savaime aišku, baigėsi dar viena nesėkme.

Nors padėtis akivaizdi, generalinis komisaras savo pranešimu ponui Reicho ministrui inicijavo 1943 04 09 telegramą fiureriui, kurioje kalbama apie tai, kad represijos [nacių kerštas už SS legiono formavimo sužlugdymą – *A. B.*] sukėlė šventą baimę, ir klaidingai optimistiškai apibūdino „lietuvių konferenciją“ [...].

Tai, kad šis pranešimas neatitiko faktų, paaiškėjo balandžio mėnesį, tad generalinis komisaras 05 01, pakartotinei mobilizacijai gresiant visiškai sužlugti, ėmėsi tolesnių veiksmų. Dabar jis pasiūlė (1943 05 03 telegrama RKO) kitas represines priemones, kurių būtų griebiamasi jau 05 03; dėl to, kad telegrama Berlynui buvo pateikta tik 05 04, ministerija negalėjo nieko paveikti [...]. Kadangi vokiečių policijos pajėgų priespaudos politikai vykdyti nepakako (tai buvo konstatuota mano 1943 03 10 pažymoje), šioje telegramoje siūloma lietuviams gaudyti panaudoti **ukrainiečius.**

Toliau vykdant šią politiką lietuvių tauta, kuri su ginklu rankoje dalyvavo mūsų kovoje su bolševizmu, prieš savo valią verčiama stoti į ginkluotą sukilimą prieš vokiečių okupantus ir artimiausiu laiku prisidės prie tautų, kurios tik ir laukia momento, kai vokiečių pralaimėjimas padrąsins jas sukilti ir iškovoti laisvę.

BAK, R6/43, S. 1–9. Versta iš vokiečių kalbos.

13 dokumentas

ĮGALIOTINIO LIETUVOS ŠVIETIMO REIKALAMS 1943 m. LIEPOS 9 d. RAŠTAS GENERALINIAM KOMISARUI KAUNE DĖL VOKIEČIŲ KALBOS MOKYMO LIETUVOS MOKYKLOSE

Įgaliotinis
Lietuvos švietimo reikalams
Nr. 5149
Volano 10, tlf. 701

Vilnius, 1943 m. liepos 9 d.

Ponui
Generalkomisarui
Kaune

Reikalas: Vokiečių kalbos mokymas Lietuvos mokyklose.
Žinia: Jūsų š. m. VI.18 raštas HA 1 K-8939/43.

Dėl vokiečių kalbos mokymo Lietuvos mokyklose leidžiu sau pranešti Jums štai ką:

I. Dėl didelio trūkumo pradinių mokyklų mokytojų, galinčių dėstyti vokiečių kalbą, lig šiol visose lietuviškose **pradinėse mokyklose**, išskyrus Kauno miestą, vokiečių kalbos mokymas buvo pradedamas tik nuo penktojo skyriaus. Dabar mokytojų seminarijos ir Vilniaus Pedagoginis Institutas išleidžia mokytojus, parengtus ir vokiečių kalbai dėstyti, taip pat tam rengia mokytojus ir specialūs kursai. Tačiau dėl esamo didelio mokytojų trūkumo, kuris dar didėja dėl darbo prievolės ir kitų karo sąlygų, ligšiolinė padėtis dar nebus žymiai pasikeitusi ir ateinančiais mokslo metais. Be to, norint jau ateinančiais mokslo metais įvesti vokiečių kalbą nuo trečiojo skyriaus kaimuose ir nuo antrojo skyriaus miestuose, tektų daug mokytojų

perkelti į kitas mokyklas, o tokie dideli perkėlimai dėl transporto sunkumų būtų sunkiai įvykdomi ir sukeltų tarp mokytojų tikrai didelį nepasitenkinimą. Todėl, rodos, tikslingiausia būtų dar vienerius mokslo metus palikti vokiečių kalbos mokymą pradinėse mokyklose dabartinėje padėtyje.

II. **Vidurinės ir aukštesniosios mokyklos** taip pat jaučia didelį trūkumą vokiečių kalbos dėstytojų, išėjusių reikalingus germanistinius ir pedagoginius mokslus. To priežastys yra šios: viena, seniau Lietuvos mokyklose mažiau tebuvo vokiečių kalbos pamokų, antra, dalį ir vokiečių kalbos mokytojų išvežė bolševikai, trečia, dalis mokytojų yra patelkta į karines, į ekonomines įstaigas ir ypač į prof. sąjungų darbo sritį. Todėl ir vidurinėse bei aukštesniosiose mokyklose tenka vokiečių kalbos mokytojais skirti ir tokius asmenis, kurie nėra specialiai tam darbui ruošęsi.

Siekiant pakelti mokinių mokėjimą vokiečių kalbos, imamasi dar šių priemonių:

1. pradinių mokyklų inspektoriai, centro direktoriai ir direkcijų viršininkai jau anksčiau įpareigoti, o vyr. patarėjai (inspektoriai) dabar įpareigojami mokytis vokiečių kalbos,

2. mokyklų vadovybėms bus nurodyta, kad vokiečių kalbos pamokos būtų skiriamos geriau mokantiems tą kalbą; taip pat Švietimo Vadyba griežčiau žiūrės skiriamų vokiečių kalbos mokytojų tinkamumo savo darbui.

Įgaliotinis Lietuvos Švietimo
Reikalams

LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 146, l. 226.

14 dokumentas

PRANEŠIMAS APIE REICHO MINISTRO KELIONĘ PO RYTŲ KRAŠTO REICHO KOMISARIATĄ

PRANEŠIMAS APIE PONO REICHO MINISTRO KELIONĘ PO RYTŲ KRAŠTO (OSTLANDO) REICHO KOMISARIATĄ 1944 m. VASARIO 13–18 d.

Berlynas, 1944 m. vasario 3–4 d.

Skyr.II_1
II 1c 284/44 g

Slaptai!

I. Lietuvos generalinė sritis

Pirmininkaujant ponui ministrui, vasario 14 d. Šiauliuose buvo surengtas Lietuvos generalinės srities apygardų komisarų, taip pat Generalinio komisariato svarbiausių skyrių vadovų, įtraukiant ir SS bei policijos vadus, posėdis. Šiame posėdyje iš pradžių referavo apygardų komisarai.

a) Kauno apygardos komisaras Lentzenas

Jis pabrėžė paslaugų vietinės administracijos įstaigų bendradarbiavimą, už ką ypač reikia dėkoti apygardų komisarų vadovavimui ir energijai. Tačiau lietuvių administracijos įstaigų sugebėjimai nėra pernelyg dideli. Vietinės administracijos žmonės lietuvių tautos yra labai nemėgstami, kadangi jų taikomos priemonės jokiu būdu negali būti laikomos populiariomis. Tai yra didelis sunkumas vietinei administracijai, kadangi ji lietuvių tautoje beveik neranda atgarsio. Lietuvių apskričių įstaigos turi per mažai policijos, ir net jeigu jos geriausia valia norėtų įgyvendinti joms pavestas priemones, joms tiesiog trūktų jėgų. Tam, kad visas priemones būtų galima paremti

tinkamu sprendimu, apygardų komisariatų personalinė sudėtis yra nepakankama. [...]

c) Kauno apygardos komisaras Crameris

Jis ypač pabrėžė darbo jėgos panaudojimo ir pirmiausia verbavimo darbams į Reichą klausimus. Policijos trūkumas ir pasyvus vietinės administracijos pasipriešinimas smarkiai sutrukdė įvairioms verbavimo akcijoms. Verbuoti darbams miestuose buvo itin sunku, kadangi burmistrai, priešingai apskričių viršininkams, neturėjo pavaldžių įstaigų, kurios žinotų apie kiekvieną parapijos gyventoją. Registracija visiškai nefunkcionuoja. Jis [Crameris – A. B.] mano, kad, pvz., Kaune mažiausiai 30 proc. registruojamų sąrašuose adresų buvo neteisingi. Ilgainiui registravimą turi visiškai perimti vokiečiai. Tam, kad darbo jėgos panaudojimo priemonės būtų veiksmingos, reikalinga: 5000 policininkų, ryžtingų veiksmų prieš sabotažą, padidinti degalų kontingentą, vermachtui paruošti transportavimo patalpas.

Ryšium su tuo apygardos komisaras Crameris paminėjo, kad vietinė administracija šiuo metu formuoja 5000 lietuvių kovai su banditizmu [čia turima galvoje gen. P. Plechavičiaus armija – *A. B.*]. Jo nuomone, to priežastis yra lietuvių generalinių tarėjų noras įrodyti gebėjimą suformuoti lietuvių SS legioną. Iš pradžių reikia palaukti, ar ši akcija bus sėkminga.

d) Panevėžio apygardos komisaras Neumas

Jis apžvelgė atskirus savo administracijos klausimus, iš kurių ypač pažymėtini šie: apskričių ūkio viršininkų aparatas siekiant kuo platesnės mobilizacijos turi būti sustiprintas. Vokiečių darbo įstaigos, turinčios vieną žmogų kiekvienoje apskrityje, yra per silpnos, kad suteiktų verbavimo darbams reikiamą jėgą. Vokiečių policija būtinai turi būti sustiprinta, kad sutrukdytų toliau plisti gaujoms. Apygardų komisarams turi būti papildomai paskirta policijos pajėgų kainų priežiūrai ir kovai su spekuliacija. Šiam reikalui neseniai paskirtų policijos meisterių veikla padarė labai gerą poveikį. Kainų ir spekuliacijos nusikaltimų persekiojimui būtinai turi greičiau veikti vokiečių teismai. Apskritai kainos, atsižvelgiant į didelius kaštus, yra

per mažos. Ypač nėra padengiami žemės ūkio gamybos kaštai ir dėl to pirmiausia kenčia vokiečių persikėlėliai [kolonistai – *A. B.*]. Iš Šiaurės armijų grupės srities evakuoti rusai lietuvių yra labai nemėgstami ir vietinės administracijos prastai traktuojami. Atsižvelgiant į tai, kad vietinė administracija Lietuvoje seniai nepateisino į ją dėtų lūkesčių ir savo darbais gerokai atsilieka nuo Estijos ir Latvijos vietinės administracijos, būtina sustiprinti apygardų komisarų personalą tam, kad jie galėtų įvykdyti uždavinius, kurių nepajėgė įvykdyti vietinė administracija.

e) Vilniaus miesto apygardos komisaras Hingstas

Savo referate jis ypač pabrėžė Vilniaus srities lenkų klausimą ir aiškino, kad lenkų našumas šioje srityje visur yra geresnis negu lietuvių. Nepaisant to, lietuviams pagal veikiančias politines instrukcijas visur teikiama pirmenybė. Tačiau lenkai dėl darbo našumo nesiduoda suklaidinami. Dėl to verta paklausti, ar dėl karo ekonomikos interesų nereikėtų sušvelninti elgesio su lenkais nuostatų. Jis paragino iš pradžių sukurti lenkų patikėtinių įstaigą Vilniuje, kuri galėtų atstovauti lenkybei vokiečių ir vietinės administracijos atžvilgiu. Dėl politinės raidos lenkai iš pradžių buvo visiškai bejėgiai ir svyruojantys. Vilniuje šiuo metu yra dislokuoti 108 vermachto štabai ir daliniai, apytikriai 12 000 vyrų. Visos pastangos dalį šių įstaigų ir dalinių perkelti į provinciją iki šiol buvo mažai sėkmingos. Generalinio komisaro įstaigos šiuo metu dėl didelio vietinės administracijos aplaidumo yra nepakankamai aprūpintos kadrais.

f) Vilniaus apygardos komisaras Wulffas

Savo referate jis pirmiausia pranešė apie gaujų veiklą jo apygardoje. Pastaruoju metu dėl fronto padėties ir nepakankamo vokiečių propagandos poveikio ji [partizanų veikla – *A. B.*] labai suaktyvėjo. Per pastaruosius du mėnesius jo apygardoje banditai nužudė arba pagrobė 102 vietinės administracijos tarnautojus; daug vietinės administracijos pastatų ir valdiškų dokumentų buvo sunaikinta. Vokiečių nuostoliai kas mėnesį sudaro 40–50 žmonių. Žemės ūkio pristatymai panaudojus griežtas surinkimo priemones iki 1943 m.

rudens buvo įvykdomi 80–100 proc. Dėl gaujų veiklos 1944 m. šie skaičiai labai nusmuko. Privaloma vermachto įstaigų ir dalinių decentralizacija nebuvo įvykdyta. Kovoje su gaujomis policija gauna labai nepakankamą vermachto paramą. Jeigu vermachtas reikalauja užtikrinti jo aprūpinimą, tai jis turi padėti kovoti su gaujomis, kitaip vieną dieną Vilniaus aprūpinimui kils didelis pavojus. Dėl to jis prašo aukštų ir aukščiausių įstaigų išleisti vermachtui aiškų atitinkamą įsakymą.

Olandų panaudojimas pasiteisino, jų dėka suintensyvėjo daržovių pristatymas. Vietinės administracijos įstaigos olandams nedarė jokių kliūčių. Iki šiol jo apygardoje buvo apgyvendinta 200 olandų. Dėl žemės ūkio intensyvinimo pageidautina dar daugiau panaudoti olandus.

Prisidėdamas prie apygardų komisarų referatų, generalinis komisaras von Rentelnas pateikė baigiamąją bendrą apžvalgą. Šioje apžvalgoje ypač verta paminėti, kad Lietuva iki šiol priėmė 200 000 evakuotų iš kariuomenės užnugario sričių žmonių. Dėl to jo generalinei sričiai kyla ne tik psichologinių-politinių, bet ir maitinimo problemų. Darbo jėgos panaudojimo įstaigos smarkiai spaudė dalį evakuotųjų išgabenti darbams į Reichą. Apygardų komisarų personalas – 246 darbuotojai, atsižvelgiant į tai, kad vietinės administracijos funkcionavimas ilgai nepateisino lūkesčių, yra aiškiai per mažas. Dėl to jis daug kartų kalbėjo Berlyne ir dar kartą primygtinai prašo sustiprinti jo apygardų komisariatus Ukrainos reicho komisariate atsilaisvinančiomis jėgomis. Kartu reikia teikti reikšmę ir amatų ūkio specialistų panaudojimui apygardų komisariatuose. Pokalbio metu dar buvo paminėta, kad kariuomenės ūkio komanda Nr. 3 Kaune globoja vidutines įmones ir tuo tikslu disponuoja per 60 darbuotojų. Apygardos komisaras Neumas paragino persikėlėlių [vokiečių kolonistų – *A. B.*] vaikams išduoti žiemines hitlerjugendo uniformas, tai būtų labai sveikintina ne tik dėl psichologinių-politinių, bet ir dėl grynai aprūpinimo motyvų. Jis pažymėjo, kad vokiečių globa dažniausiai apsiriboja didmiesčiais, o vokiečių menininkai tik išimtiniais

atvejais aplanko tokius mažus miestus kaip Panevėžys (jame gyvena apie 500–600 vokiečių). Ponas ministras baigė pokalbį pripažindamas vokiečių įstaigų darbą ir paragino ateityje dar labiau įtempti jėgas. Dėl kadrų paskirstymo ponas ministras pažadėjo ministerijos pagalbą, tačiau nurodė, jog jis yra įpareigotas Ukrainos reicho komisariate atsilaisvinantį personalą pirmiausia skirti vermachto dispozicijon. Tačiau jis mano, kad Lietuvai kas nors liks.

Vakarienės metu apygardų komisarai ponui ministrui dar kalbėjo apie šiuos reikalus: pagrindinio technikos skyriaus Kaune darbai yra labai nepatenkinami. Galų gale vykdyti visus reikalingus statybos darbus bus perduota apygardų komisarams. Stenotipininkės apskritai yra priskirtos per žemai kategorijai. Yra numatyta, kad dėl nepakankamo vyrų skaičiaus įstaigose jos dirbs ne tik mašininkėmis, bet neretai ir referentėmis. Apygardų komisarų atlyginimai yra per maži, šiaip ar taip, dauguma apygardų komisarų dirbdami tėvynėje gaudavo didesnį atlyginimą. Evakuotieji rusai iki šiol gauna vermachto normas, ir tai kelia didžiulį lietuvių nepasitenkinimą.

BAP, R6/217, S. 16–18. Versta iš vokiečių kalbos.

SUMMARY

When Hitler came to power, he had big plans to change the map of Europe. His "New Europe" did not include the three Baltic countries – Lithuania, Latvia and Estonia on it. Throughout the war Hitler was vague on the issue of future statehood for the three countries. Indeed the leaders of the Third Reich considered including them into the German "Lebensraum", the territory designated for future expansion of Germany. It simply meant that Germany would colonise the countries. A large portion of the occupied population was to be deported to the East, while the rest was to be gradually germanised and, eventually, incorporated into the Third Reich. One of the objects of the plan was to create a colonisation bridge across Western Lithuania, spanning East Prussian and Latvian lands.

The first German colonists appeared in Lithuania during the war. Occupational authorities evicted Lithuanians from some of their farms and homes, and replaced them with some 30,000 privileged German colonists. The colonists were given 2–3 times larger rations, various subsidies, let alone the best farms and houses they had been tenanted in, etc.

When the German–Soviet war started in June of 1941, many Lithuanians welcomed the German Army as liberators from the 1940–1941 Soviet occupation. Armed Lithuanian anti-Soviet rebels co-operated with German forces in driving out the Soviets from Lithuania. However, the Third Reich civil authorities pursued policies as if Lithuania was an occupied enemy territory. Germans ignored the Provisional Government installed by the Lithuanian uprising of 1941, disarmed Lithuanian freedom forces, and banned

all activities of political and public organisations. The Provisional Government of Lithuania initially was replaced by the Nazi Military Administration, and later, in July of 1941, by the Nazi Civilian Administration (Civilfervaltung). In fact, Lithuania became an administrative unit of the territory designated as the Eastern Reich. Officially Lithuanians maintained a central administrative government for the country, but, in fact, this Lithuanian administration was just a local instrument of the Nazi occupational authorities.

The Nazis had ready plans for extermination of ethnic minorities. The ultimate purpose of the Nazi genocide policy was to annihilate the Jews and the Romanies of Lithuania. Of all Lithuanian ethnic minorities, the Jews had suffered the most. Ninety-five percent of pre-World War II Jewish population of Lithuania, some 200,000 men, women, and children, fell victims to the Nazi atrocities. The only fault of those who perished was being a Jew. Other Lithuanian ethnic minorities were also persecuted and annihilated. Communists, Soviet partisans operating in the occupied Lithuania were persecuted as well. The same may be said about the participants in the Lithuanian and Polish national resistance. Thousands of Lithuanians either died or were imprisoned in the Nazi Germany concentration camps and prisons for anti-Nazi resistance. During the Nazi occupation approximately 250,000 people were killed in Lithuania and about 30,000 were imprisoned in concentration camps in Germany.

The Nazi occupation also brought about destructive policies to Lithuanian economy and cultural life.

The economy was made to service needs of the German war machine. Lithuanian farmers were saddled to deliver large shipments of agricultural products and live stock. Farmers failing to meet the imposed requisitions were severely punished. German-held companies predominated over local enterprise in Lithuanian. In turn, major Lithuanian companies were supervised by German trustees. In terms of food and fuel shortages, Lithuanian urban population suffered most. Because of low wages, city dwellers had to

take up profiteering or sell their personal belongings for cash. Meanwhile, the Nazis fought the black market which they themselves created. Due to war time living conditions, scarce food, shortages in medicine, people suffered from various diseases and epidemics, and the mortality rate was up.

During the war Lithuania exercised limited autonomy in cultural and educational activities, because the Germans were less bossy in these areas. In spite of that, attempts were made to germanise the Lithuanian culture. Immediately the Nazis imposed strict censorship. Book publishing practically came to a standstill. Most of those published were brochures on the Nazi teachings. Lithuanian system of schools and teacher colleges suffered as well, because many school buildings were taken over by the military. School programmes were pressed to strengthen the German language studies and were made to advocate Nazi teachings. After Lithuanian people successfully resisted Nazi orders to form a Lithuanian SS unit, occupational authorities closed universities in Lithuania. Retaliating to the SS fiasco, the Nazis arrested 45 outstanding Lithuanian intellectuals and imprisoned them in Stutthof concentration camp. A large number of museums, libraries and other Lithuanian cultural centres had been plundered by the Nazis and the artefacts shipped to Germany.

In 1944, when retreating from Lithuania, the Nazis used the "burn to the ground" tactic. Hundreds of buildings, plants, bridges and railways had been destroyed in front of advancing Soviet troops. Some of the disassembled machinery, inventories, and raw materials were transported to Germany. Thousands of houses in Lithuania's towns and country-side had either been demolished or burnt down during the German withdrawal.

During the 1941–1944 occupation the Nazis inflicted huge and practically incalculable human and material losses to Lithuania. Had the Nazi Germany won the war, the consequences would have been disastrous to Lithuania: A large portion of Lithuanians would have been deported, some would have been annihilated, and Lithuania would have been incorporated into Germany.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

I. ARCHYVINIAI DOKUMENTAI

1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

F. R-409 – Lietuvos generalinės srities Lazdijų apskrities viršininkas. 1941–1944 m.

F. R-613 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus apygardos komisaras. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-614 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto apygardos komisaras. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-615 – Lietuvos generalinės srities generalinis komisaras. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-616 – Lietuvos generalinės srities Kauno miesto apygardos komisaras. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-617 – Lietuvos generalinės srities vidaus reikalų vadyba. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-620 – Lietuvos generalinės srities administracinės kontrolės vadyba. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-624 – Lietuvos generalinės srities teisingumo vadyba. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-625 – Lietuvos generalinės srities darbo ir socialinės apsaugos vadyba. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-626 – Lietuvos generalinės srities darbo birža prie Vilniaus miesto apygardos komisaro. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-627 – Lietuvos generalinės srities vyriausioji sveikatos valdyba. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-629 – Lietuvos generalinės srities švietimo vadyba. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-633 – Lietuvos generalinės srities Rosenbergo operatyvinio štabo Vilniaus skyrius. 1941–1944 m.

F. R-643 – Lietuvos generalinė sritis. Vilniaus miesto savivaldybė. Vilnius, 1939–1944 m.

F. R-648 – Lietuvos generalinės srities Panevėžio kalėjimas. 1941–1944 m.

F. R-650 – Lietuvos generalinės srities saugumo policijos ir SD vado Lietuvai lietuviškasis Panevėžio skyrius. Panevėžys, 1941–1944 m.

F. R-659 – Vilniaus miesto SS ir viešosios policijos valdyba. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-660 – Lietuvos generalinės srities Lietuvos savisaugos dalinių štabas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-675 – Lietuvos generalinės srities Lietuvos vietinė rinktinė. Kaunas, 1944 m.

F. R-680 – Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir SD vadas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-683 – Lietuvos generalinės srities pavienės policijos tarnybos ryšių karininkas prie tvarkos policijos vado Lietuvoje. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-685 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas. 1941–1944 m.

F. R-689 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto policijos vadas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-691 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto policijos 2-osios nuovados viršininkas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-693 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto policijos 4-osios nuovados viršininkas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-696 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto policijos 7-osios nuovados viršininkas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-698 – Lietuvos generalinės srities Vilniaus miesto policijos mokomoji kuopa. Vilnius, 1943 m.

F. R-701 – SS kolonizacijos štabas prie generalinio komisaro Kaune.

F. R-708 – Lietuvos generalinės srities Rokiškio apskrities policijos Jūžintų nuovada. Jūžintai, 1941–1944 m.

F. R-713 – Lietuvos generalinės srities Trakų apskrities policijos vadas. Trakai, 1941–1943 m.

F. R-729 – Lietuvos generalinės srities Panevėžio miesto ir apskrities viršininkas. Panevėžys, 1941–1944 m.

F. R-730 – Lietuvos generalinės srities teisingumo vadybos Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimas. Vilnius, 1941–1944 m.

F. R-731 – Lietuvos generalinės srities teisingumo vadybos Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-738 – Lietuvos generalinės srities vokiečių nacionalsocialistų darbininkų partijos valdyba. Kaunas, 1942–1944 m.

F. R-739 – Lietuvos generalinės srities lietuvių aktyvistų frontas. Kaunas, 1938–1941 m.

F. R-743 – Lietuvos generalinės srities statistikos valdyba. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-926 – Lietuvos generalinės srities teisingumo vadybos Ukmergės kalėjimas. 1941–1944 m.

F. R-972 – Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos vadas. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-977 – Lietuvos generalinės srities profsąjungų centro biuras. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-978 – Lietuvos generalinės srities savitarpinės pagalbos vyriausiasis komitetas. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1018 – Lietuvos generalinės srities tvarkos policijos vadas prie SS ir policijos vado Lietuvoje. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1099 – Lietuvos generalinės srities Šiaulių apskrities viršininkas. 1941–1944 m.

F. R-1106 – Lietuvos generalinės srities Zarasų apskrities viršininkas. 1941–1944 m.

F. R-1171 – Nacionalsocialistinės vokiečių darbininkų partijos jaunimo organizacijos Hitler-Jugend Lietuvos srities valdyba. Kaunas, 1942–1944 m.

F. R-1216 – Lietuvos generalinės srities lietuviškasis (centrinis) skyrius prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1314 – Lietuvos generalinės srities žemės ūkio vadyba. Kaunas, 1940–1944 m.

F. R-1399 – Lietuvos generalinės srities saugumo policijos ir SD vadas. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1434 – Lietuvos generalinės srities Švenčionėlių apskrities viršininkas. 1941 m.

F. R-1440 – Lietuvos generalinės srities Kauno miesto savivaldybės finansų valdyba. 1941–1944 m.

F. R-1444 – Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūra. Kaunas, 1941 m.

F. R-1474 – Lietuvos generalinės srities Kauno miesto darbo birža. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1520 – Lietuvos generalinės srities lietuvių nacionalistų partija. Alytus, 1941 m.

F. R-1549 – Lietuvos generalinės srities pirmojo generalinio tarėjo įstaiga. Kaunas, 1941–1944 m.

F. R-1563 – Lietuvos generalinės srities teisingumo vadybos Tauragės apskrities arešto namai. 1941–1944 m.

F. R-1610 – Lietuvos generalinės srities Alytaus apskrities viršininko žemės ūkio gaminių tiekimo įstaiga. 1941–1944 m.
F. 653 – Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Seinų apskrities valsčiaus savivaldybė. 1932–1944 m.
F. 1173 – iš Vokietijos gautų trofėjinių dokumentų apie Lietuvos gyventojus kolekcija.
F. 1624 – Lietuvos generalinės srities vidaus reikalų vadyba. Šiaulių apskrities valsčių savivaldybės. 1941–1944 m.
F. 1696 – Lietuvos generalinės srities vidaus reikalų vadyba. Ukmergės apskrities valsčių savivaldybės. 1941–1944 m.
F. 1757 – Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Tauragės apskrities savivaldybė. 1923–1944 m.

2. Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (LVOA)

F. 1771 – Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas.
F. 3377 – Partijos istorijos institutas prie LPK CK.

3. Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

F. K-1 – LSSR valstybės saugumo komitetas (KGB):
ap. 6 – LSSR KGB 10-asis skyrius;
ap. 8 – LSSR VSD–NKGB–NKVD–MGB–KGB Tardymo skyrius;
ap. 10 – LSSR NKGB–MGB–KGB sekretoriatas;
ap. 45 – LSSR NKGB–NKVD–MGB–KGB operatyvinės įskaitos bylos;
ap. 46 – LSSR KGB centro skyriai (iš pabirų).
Baudžiamosios bylos:
J. Brejerio – arch. Nr. 23875/3;
V. Bulvičiaus – arch. Nr. 34229/3;
P. Černiausko – arch. Nr. 43057/3;
Z. Fedorovičiaus – arch. Nr. 9499/3;
J. Genso – arch. Nr. 42809/3;
J. Grušio – arch. Nr. P-16005-LI;
G. Jungerio – arch. Nr. P-12046-LI;
A. Lorenco – arch. Nr. 33899/3;
R. Mackonio – arch. Nr. 20317/3;
H. Pritschkato – arch. Nr. P-14164-LI;
V. Sausaičio – arch. Nr. 43057/3;
B. Šato – arch. Nr. 19542/3;
S. Tilinsko – arch. Nr. P-10918-LI;
V. Zacharino – arch. Nr. 34423/3.

4. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius

F. 9 – Bendrasis fondas.

F. 165 – Mykolas Biržiška.

F. 222 – Eltos archyvas.

F. 26-1475 – K. Rukšėno istorijos mokslų kandidato disertacija „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais", Vilnius, 1970, 433 l.

5. Lietuvos mokslų akademijos prezidiumo archyvas

F. 1.

6. Latvijos centrinis valstybinis istorijos archyvas (LCVIA)

F. P-70 – Reicho komisaras Ostlande *(Der Reichskommissar für das Ostland)*.

7. Buvęs Latvijos SSR KGB archyvas

F. Jeckelno baudžiamoji byla – arch. Nr. N-18313.

8. Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (RFVA)

F. 7021 – Ypatingoji valstybinė komisija vokiškųjų fašistų grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir išaiškinti SSRS.

9. Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centras Maskvoje (IDKSC)

F. 504 – Vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos vadas Pabaltijyje.

10. Vladimiro srities KGB valdybos archyvas

R. Neuberto baudž. byla arch. Nr. K-109855.

E. Reinekerio baudž. byla arch. Nr. K-509248.

11. Naujųjų aktų archyvas Varšuvoje *(Archiwum Akt Nowych w Warszawie)*

F. 202 – Vyriausybės įgaliotinis kraštui *(Delegatura Rządu)*.

12. Štuthofo muziejaus archyvas *(Archiwum Muzeum Stutthof)*

Byla arch. Nr. I-IIC-3.

Byla arch. Nr. I-IIB-3.

13. Federalinio archyvo skyriai Potsdame *(Bundesarchivabteilungen Potsdam)*

F. R6 – Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija *(Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)*.

F. R43 I, II – Reicho kanceliarija *(Reichskanzlei)*.

F. R58 – Vyriausioji reicho saugumo valdyba *(Reichssicherheitshauptamt)*.

14. Federalinis archyvas Koblence *(Bundesarchiv Koblenz)*

F. R90 – Reicho komisaras Rytų kraštui *(Der Reichskommissar für das Ostland)*.

F. R91 – Apygardų komisarai Rytų krašto reicho komisariate *(Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland).*

15. Liudvigsburgo vyriausioji justicijos valdyba *(Zentrale Stelle in Ludwigsburg)*

Teismo proceso prieš Lietuvos generalinį komisarą byla.

16. Nacionalinis archyvas Vašingtone *(The National Archives Washington)*

F. T-454 – Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerija *(Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).*

II. DOKUMENTŲ, ADMINISTRACINIŲ IR TEISINIŲ AKTŲ RINKINIAI, PUBLIKACIJOS

1. „Allgemeine Richtlinien für die politische und wirtschaftliche Verwaltung der besetzten Ostgebiete“, *Vierteljahreshefte für die Zeitgeschichte,* 1977, 2 Heft, S. 252–261.
2. *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen,* 1941, Nr. 1–19; 1942, Nr. 1–68; 1943, Nr. 1–53; 1944, Nr. 1–14.
3. *Das Dritte Reich: Dokumente zur Innen und Aussenpolitik,* Herausgegeben von Wolfgang Michalka, Bd. 2, München, 1985, 434 S.
4. *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe),* Teil A, Berlin, 1942, 76 S.
5. *Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe),* Teil I, Reichskommissariat Ostland, Berlin, 1941, 64 S.
6. *Dokumentai Lietuvos vietinės rinktinės istorijai,* sudarė Z. Raulinaitis, Chicago, 1990, 408 p.
7. „Generalinio komisaro Kaune kalba, pasakyta 1941 m. rugpjūčio 5 lietuvių generaliniams tarėjams“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 6–7 (200–201), p. 7–8.
8. „Generalinių tarėjų 1942 m. memorandumas generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui“, *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 6–7 (212–213), p. 11–13.
9. *Generalny plan Wschodni: Zbiór dokumentów,* pod redakcją Cz. Madajczyka, Warszawa, 1990, 442 s.
10. „Generolo Emilio Justo parodymai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, Nr. 9, p. 133–164.
11. „Generolo Emilio Justo parodymai“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, Nr. 10, p. 169–190.
12. „Iš vokiečių pavergtosios Lietuvos: Trys Antano Valiukėno pranešimai demokratiniam užsieniui“, *Naujoji viltis*, 1986, Nr. 19, p. 34–101.

13. *Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistų grobikų bei jų bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir išaiškinti pranešimas apie hitlerinių grobikų nusikaltimus Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje*, Kaunas, 1945, 31 p.
14. *Laikinosios Lietuvos vyriausybės įstatymai ir potvarkiai (1941.VI.23–1941.VIII.5)*, Kaunas, 1941.
15. „Lietuvos banko komisarinio valdytojo J. Paknio atsistatydinimo raštas generaliniam komisarui Kaune“, *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 6–7 (212–213), p. 13.
16. *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare: Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982, 460 p.
17. „Lietuvos sukiliminės vyriausybės likvidacija dokumentų atšvaistėje“, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 6–7 (200–201), p. 6–13.
18. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965, 347 p.
19. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius, 1973, 423 p.
20. „Metmenys Lietuvių nacionalistų partijos ruošiamo Pro memoria Reicho vyriausybei Berlyne, Kaunas, 1941 XI“, *Proskyna*, 1990, Nr. 2 (5), p. 107–112.
21. *Mitteilungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, 1943 11 11, Nr. 38.
22. *Nacionalistų talka hitlerininkams*, redagavo E. Rozauskas, Vilnius, 1970, 187 p.
23. „1941 metų sukilimą prisimena jo dalyviai: Iš V. Kavolio 1960 m. apklausos“, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 8–9, p. 69–72.
24. „1942 m. rugsėjo mėn. Savitarpinės pagalbos raštas Generaliniam komisarui Kaune“, *Pasaulio lietuvis*, 1987, Nr. 8–9 (214–215), p. 26.

III. SPAUDA

1. *Ateitis*, 1943, Nr. 1–303; 1944, Nr. 1–152.
2. *Į laisvę*, 1941, Nr. 1–161; 1942, Nr. 1–305.
3. *Į laisvę* (pogrindžio leidinys), 1943, Nr. 1–23; 1944, Nr. 1 (24)–11 (34).
4. *Išlaisvintas panevėžietis*, 1941, Nr. 1–19.
5. *Izvestija*, 1988 08 15, No 228 (22400).
6. *Karys*, 1942 06 24, Nr. 24.
7. *Kauener Zeitung*, 1941, Nr. 1–67; 1942, Nr. 1–306; 1943, Nr. 1–307; 1944, Nr. 1–153.

8. *Laisvės kovotojas*, 1942, Nr. 1–2; 1943, Nr. 4–18; 1944, Nr. 19–29.
9. *Lietuvių fronto biuletenis*, 1943 10 09, Nr. 5; 1943 11 05, Nr. 8; 1943 11 18, Nr. 10; 1944 01 08, Nr. 2 (15); 1944 03 24, Nr. 12 (26); 1944 05 27, Nr. 20 (34).
10. *Lietuvių tautinio fronto biuletenis*, 1942 05 10, Nr. 1.
11. *Naujoji Lietuva*, 1941, Nr. 1–156; 1942, Nr. 1–309; 1943, Nr. 1–306; 1944, Nr. 1–152.
12. *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, Nr. 3–12; 1943, Nr. 1 (13)–23–24 (35–36); 1944, Nr. 1 (37)–13 (49).
13. *Panevėžio apygardos balsas*, 1941, Nr. 1–4; 1942, Nr. 1–52; 1943, Nr. 1–48; 1944, Nr. 1–24.
14. *Prošvaistė*, 1944 03 22.

IV. KNYGOS

1. G. Agranovskij, I. Guzenberg, *Litovskij Erusalim*, Vilnius, 1992, 71 s.
2. G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung*, Frankfurt am Main, 1993, 540 S.
3. *Amtliches Fernsprechbuch für den Generalbezirk Litauen*, Kaunas, 1944, 88 S.
4. *Anatomie des SS-Staates*, München, 1989, 371 S.
5. I. Arad, *Holokaust: Katastrofa evropejskogo evrejstva (1933–1945)*, Erusalim, 1990, 165 s.
6. S. Atamukas, *Žydai Lietuvoje*, Vilnius, 1990, 142 p.
7. *Atminties dienos:* Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui 1993 m. spalio mėn. 11–16 d., sudarytojas E. Zingeris, Vilnius, 1995, 548 p.
8. L. Bezymenskis, *Specialus „Barbarosos" planas*, Vilnius, 1986, 333 p.
9. V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, 208 p.
10. O. Bräutigam, *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2 Weltkrieges*, Tübingen, 1954, 97 S.
11. J. Brazaitis, *Vienų vieni*, fotografuotinis leidimas, Vilnius, 1990, 411 p.
12. J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)*, Vilnius, 1969, 295 p.
13. M. Cygański, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945*, Poznań, 1978, 446 s.
14. A. Dallin, *Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945: Eine Studie über die Besatzungspolitik*, Düsseldorf, 1958, 727 S.

15. A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario (1940–1959) metais*, trečias pataisytas leidimas, Kaunas, 1991, 100 p.
16. Š. Datner, *Prestuplenija nemecko-fašistskogo vermachta v otnošenii voennoplennych vo Vtoroj Mirovoj vojne*, Moskva, 1963, 488 s.
17. K. Dunin-Wąsowicz, *Stutthof*, Warszawa, 1970, 149 s.
18. Eglinis-M. Elinas, *Mirties fortuose*, Vilnius, 1966, 132 p.
19. M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius, 1969, 214 p.
20. K. Ėringis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, Vilnius, 1993, 271 p.
21. *Gen. Povilas Plechavičius*, New York, 1978, 300 p.
22. A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950, 221 p.
23. A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944 m.*, Vilnius, 1996, 399 p.
24. R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, Bd. 1–3, 1990, 1351 S.
25. A. Hitler, *Mein Kampf*, München, 1939, 782 S.
26. *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, 545 p.
27. S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: Kaceto pergyvenimai*, Putnam, 1951, 555 p.
28. P. Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin 1939–1945*, Bonn, 1950, 344 S.

    Z. Kondratas, *IX fortas*, Vilnius, 1961, 48 p.
29. R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin, 1991, 168 s.
30. H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985, 396 S.
31. B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais*, Memmingen, 1946, 48 p.
32. *Laisvės besiekiant: Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją*, Čikaga, 1983, 405 p.
33. V. Landsbergis-Žemkalnis, *Hochverrat: „Valstybės išdavimo" byla 1944–1945*, Vilnius, 1991, 76 p.
34. J. Matulionis, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, 579 p.
35. S. Myllyniemi, *Die Neuordnung der baltischen Ländern 1941–1944*, Helsinki, 1973, 308 S.
36. R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: Priklausomybės metai, 1940–1980*, Vilnius, 1992, 347 p.
37. P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn, pirmoji dalis, 1994, 404 p.

38. E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: Action francaise. Italienischer Faschismus. Nationalsozialismus*, München, 1990, 633 S.
39. H. Pasierbska, *Ponary: Wileńska golgota,* Sopot, 1993, 374 S.
40. G. Piker, *Zastol'nyje razgovory Gitlera*, Smolensk, 1993, 496 s.
41. *Polska podziemna 1939–1945*, wydanie pierwsze, Warszawa, 1991, 403 s.
42. B. Raila, *Versmės ir verpetai*, Boston, 1970, 351 p.
43. A. Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*, Vilnius, 1970, 192 p.
44. S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, Los Angeles, 1957, 688 p.
45. S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, Chicago, 1982, 792 p.
46. G. Reitlinger, *Die Endlösung*, Berlin, 1956, 698 S.
47. V. Rimkus, *Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 m.*, London, 1984, 94 p.
48. K. Rukšėnas, *Į vergovę*, Vilnius, 1967, 152 p.
49. *Saugumo departamento telefonų sąrašas,* Kaunas, 1943, 48 p.
50. V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje,* Vilnius, 1994, 354 p.
51. J. Sobczak, *Hitlerowskie przesedlenie ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań, 1966, 372 s.
52. H. Stossun, *Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des zweiten Weltkrieges*, Marburg-Lahn, 1993, 270 S.
53. *Stutthof: Hitlerowski obóz koncentracyjny,* Warszawa, 1988, 336 s.
54. K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: Dokumentinė apžvalga,* Vašingtonas, 1973, 583 p.
55. P. Štaras, *Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais,* Vilnius, 1966, 353 p.
56. *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare,* Vilnius, 1975, 231 p.
57. L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1941–1945,* Warszawa, 1992, 306 S.
58. J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką,* Warszawa-Wrocław, 1989, 186 s.
59. K. Varašinskas, *Karo sūkuriuose,* Vilnius, 1970, 200 p.
60. J. Vicas, *SS tarnyboje,* Vilnius, 1961, 116 p.
61. M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym komisariace Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, 291 s.
62. V. Žeimantas, *Teisingumas reikalauja,* Vilnius, 1984, 108 p.
63. H. Žemelis, *Okupantų replėse,* Bad Wörishofen, 1947, 178 p.

V. STRAIPSNIAI

1. J. Abraitis, „Atkuriami ginkluoti Lietuvos kariuomenės daliniai Vilniuje“, *Karys*, 1987, Nr. 1 (1628), p. 12–16.
2. J. Abraitis, „Atkurtų lietuvių ginkluotų dalinių skaičius Lietuvoje vokiečių okupaciniais metais“, *Karys*, 1987, Nr. 4 (1631), p. 152–158.
3. B. Baranauskas, „70 000 peticija“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1969, Nr. 5, p. 20–22.
4. M. Biržiška, „Dr. Germantas: Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų“, *Žiburiai*, 1946, Nr. 19 (31).
5. V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2 (11), p. 49–64.
6. J. Brazaitis, „Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji Lietuvos vyriausybė“, *Į laisvę*, 1978, Nr. 73, p. 16–27.
7. M. Broszat, „Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945“, *Anatomie des SS-Staates*, Bd. 2, München, 1989, S. 11–133.
8. S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos gimnazijų ir progimnazijų veiklos 1941–1944 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1992*, Vilnius, 1994, p. 131–143.
9. V. Čižiūnas, S. Sužiedėlis, „Švietimas II pasaulinio karo metu“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 778–781.
10. A. Damušis, „Lietuvių pogrindis vokiečių saugumo policijos dokumentuose“, *Į laisvę*, 1983, Nr. 88 (125), p. 65–78.
11. A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta“, *Į laisvę*, 1954, Nr. 3, p. 3–9.
12. A. Damušis, „Svečiuose pas Kurmį“, *Į laisvę*, 1955, Nr. 7, p. 21–26.
13. P. Daukantas, „Kova Laikinosios vyriausybės šešėlyje“, *Pasaulio lietuvis*, 1981, Nr. 11 (145), p. 10–12.
14. „Didysis Tarybų Sąjungos Tėvynės karas (1941–45)“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1966, t. 1, p. 396–398.
15. J. Dobrovolskas, „Lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų antiliaudinis veikimas okupaciniame hitlerininkų valdžios aparate 1941–1944 m.“, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, Nr. 2(13), p. 155–174.
16. K. Drunga, „Jaunimas 1941 metų sukilime“, *Pasaulio lietuvis*, 1981, Nr. 6–7 (140–141), p. 9–13.
17. A. Endzinas, „Švietimas po hitlerininkų padu“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 221–240.
18. D. Gelpernas, „Kai kurie pasipriešinimo Kauno gete nušvietimo klausimai“, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 324–334.
19. „Gestapas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 7, Boston, 1956, p. 193–195.

20. A. Gražiūnas, „Nacinė Lietuvos okupacija“, *Tėvynės sargas*, 1967, Nr. 1 (28), p. 60–86.
21. J. Grėška, „Lietuvos žemės ūkio sužlugdymas hitlerinės okupacijos laikotarpiu“, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1961, Nr. 2 (11), p. 51–65.
22. J. Grėška, „Respublikos pramonės sužlugdymas hitlerinės okupacijos metais (1941–1944 m.), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, Nr. 1 (12), p. 3–20.
23. A. Griškėnas, „Iš laiko tėkmės sūkurių“, *Pergalė*, 1990, Nr. 7, p. 98–109.
24. D. Jasaitis, „Nacionalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje“, *Lietuvių katalikų mokslų akademijos suvažiavimo darbai*, Roma, 1969, t. 6, p. 367–424.
25. N. Kairiūkštytė, „Lietuvos gyventojų repatriacija iš Vokietijos 1945 metais“, *Lituanistica*, 1990, Nr. 2, p. 45–59.
26. A. Kalnius, „Žydai ir vokiečių dokumentai“, *Tėviškės žiburiai*, 1977 09 15–22, Nr. 37 (1440)–38 (1441).
27. K. Kangeris, „Die baltischen Völker und die Deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944“, *Baltisches Jahrbuch*, 1988, S. 177–196.
28. „Kauno universitetas“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 98–101.
29. F. Kauzono interviu su A. Lileikiu, *Respublika*, 1996 07 16, 07 19.
30. P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 39–158.
31. B. Koziełło-Poklewski, „Obywatele republik bałtyckich przymusowo zatrudnieni w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej“, *Komunikaty Mazursko-Warminskie*, 1987, nr 1 (175), s. 93–108.
32. „Kruvinas sąrašas“, *Lietuvos Jeruzalė*, 1991, Nr. 9.
33. D. Levin, „Faktai kaltina“, *Tėviškės žiburiai*, 1976 07 08, Nr. 28 (1379).
34. D. Levinas, „Lietuvos žydų areštai ir trėmimai 1940–1941 metais“, *Pergalė*, 1990, Nr. 1, p. 98–111.
35. D. Levino knygos „Fighting Back: Lithuania Jewry's Armed Rezistance to the Nazis 1941–1945“ recenzija, *Tėviškės žiburiai*, 1987 01 01, Nr. 1.
36. A. Lickis, „Akademinis mokslas Lietuvos hitlerinės Vokietijos okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1989, t. 3 (108), p. 97–114.

37. „Lietuvių aktyvistų frontas“, *Lietuvių enciklopecija*, t. 16, Boston, 1958, p. 26–28.
38. M. Mackevičius, „Lietuvių pasipriešinimas mobilizacijai: Memorandumo Hitleriui istorija“, *Varpas*, 1976, Nr. 14, p. 64–75.
39. R. Margolis, „Pogrindinė antifašistinė organizacija FPO Vilniaus gete (1942–1943)“, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 296–310.
40. B. Matulionis, „Okupaciniai 1940–1944 metai“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 126–127.
41. B. Nemickas, „Lietuvių tauta atmetė SS legioną“, *Karys*, 1985, Nr. 7 (1614), p. 289–300.
42. M. Orski, „Struktura panstwowa i skład narodowościowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945“, *Zeszyty Museum Stutthof*, 1992, nr 10, s. 5–57.
43. K. Pakštas, „Lietuvių tautos plotai ir gyventojai“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 430–450.
44. L. Peleckienė, „Prie Šiaulių žydų geto vartų skambėjo gedulingas „Reguiem“, *Lietuvos rytas*, 1994 07 26, Nr. 144 (1088).
45. V. Pikturna, „Lietuva Dachau kacete“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93).
46. D. Porat, „Katastrofa v Litve – specifičeskie aspekty“, Vestnik Moskovskogo evrejskogo universiteta, Moskva, 1993, No 2, s. 20–31.
47. L. Prapuolenis, „Prisitaikymo politikos apraiškos“, *Į laisvę*, 1964, Nr. 35, p. 10–35.
48. L. Prapuolenis, „Tautos istorinio laimėjimo sukaktis“, *Į laisvę*, 1961, Nr. 25, p. 6–12.
49. V. Pšibilskis, „Kultūros-švietimo įstaigos Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1983, t. 23, p. 117–133.
50. V. Pšibilskis, „Prisiminkime visus nacistinių kacetų kankinius“, *Atgimimas*, 1993 06 30, Nr. 25.
51. J. Rimašauskas, „Iš tautinės martirologijos skyriaus darbų“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93).
52. K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1975*, Vilnius, 1976, p. 52–64.
53. K. Rukšenas, V. Sinkevičius, „Litva pod vlast'ju gitlerovskich palačej“, *Gitlerovskaja okkupacija v Litve*, Vilnius, 1966, p. 83–181.
54. P. Stankeras, „Lietuvos policijos atkūrimas vokiečių okupacijos metais (1941–1944)“, *Lietuvos karybos istorijos klausimai* (tezės ir pranešimai), Kaunas, 1996, p. 143–146.

55. P. Stankeras, „Šito negalima pamiršti“, *Vakarinės naujienos*, 1987 04 10, Nr. 84 (8894).
56. „Statybos batalionai“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 120.
57. „Sukilimas (1941)“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Boston, 1963, p. 166–179.
58. S. Sužiedėlis, „Apie Lietuvos demografinius nuostolius“, *Tiesa*, 1988 07 14.
59. R. Taagepera, „Lietuva, Latvija, Estija 1940–1980: Panašumai bei skirtumai“, *Kauno aidas*, 1989 01 12.
60. V. Terleckas, „Lito ir Lietuvos finansų mokslo tėvas“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1989, Nr. 9 (383), p. 18–19.
61. „1941 metų sukilimo baltosios dėmės“ (interviu su S. Sužiedėliu), *Akiračiai*, 1992, Nr. 1.
62. O. Urbonas, „Lietuvos vietinė rinktinė 1944 m.“, *Karys*, 1952, Nr. 3 (1276), p. 72, 76.
63. „Vietinė rinktinė“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 34, Boston, 1966, p. 39–40.
64. „VLIK'as gestapo naguose“, vertė B. Nemickas, *Pasaulio lietuvis*, 1986, Nr. 8–9 (202–203), p. 3–8.
65. „Vokiečių kėslai į lietuvių jaunimą dokumentų atšvaistėje“, vertė B. Nemickas, *Aidai*, 1985, Nr. 3 (354), p. 283–291.
66. R. Zizas, „Vilniaus geto žydų ginkluota kova prieš nacius (1941—1944)“, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 312–323.
67. A. Zubras-Zemribas, „Vietinės apsaugos štabas“, *Akiračiai*, 1992, Nr. 6.
68. V. Žeimantas, „Istorijos pamokos primena: Tarptautinio proceso Niurnberge 40-mečiui“, *Vakarinės naujienos*, 1986 12 29, Nr. 298 (8808).
69. H. Žemelis, „Salaspilis“, *Žiburiai*, 1947 08 23, Nr. 34 (93).
70. „Žydai“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 35, Boston, 1966, p. 283–295.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Abel 350
Abraitis Jonas 63, 110–112, 118
Abromas-Abromavičius Nikodemas 251
Abuolinis Aleksandras 294
Adomauskas Liudas 235
Agranovskij G. 218, 220
Aleknavičius P. 44
Aleksa Jonas 355, 356, 559
Alewcier 80
Aly Götz 18, 20, 313
Ališauskas P. 378
Ališkevičius Antanas 135
Alksninis Vaclovas 251, 252
Alminas 470
Ambraška Petras 109
Ambrazevičius-Brazaitis Juozas 6, 29, 46, 48, 50, 52–57, 165 196, 327, 339, 356, 413, 421, 458, 478, 487, 491, 492, 494–495, 507
Ambraziejus Kazys 30, 253, 254
Ambrozaitis Kazys 34
Ancevičius Pranas 30
Anderson 282
Andrašūnas Juozas 93
Andriulaitis Aleksandras 115, 410
Andriušaitis Aleksandras 294
Anschütz 146
Antanavičius 27
Antokolskis Markas 482
Anušauskas Arvydas 5
Apolainis Jonas 125
Appell 80
Arad Icchak 205, 222
Arlt Herbert 79
Arminas Klemensas 175
Aronovičius A. 225
Aronsonas 482
Aronštamas Tanchumas 209, 210
Artschwager 80
Atamukas Solomonas 205
Audėnas Juozas 254
Augustas Juozas 276
Babravičius Aleksandras 92
Bacevičius Jonas 255
Bagdonis Juozas 92
Bakūnas Vladas 253
Balčaitis Jonas 251
Balčišis Balys 254
Balys Jonas 495
Balka Juozas 124
Baltokas 121
Baltūsis Borisas 276
Banys Petras 91, 92
Baranas 219
Baranauskas B. 490
Barauskas K. 30
Barauskas Mykolas 91
Barčaitis Sergejus 476
Baršauskas Kazimieras 495
Bartkus Albinas 126
Bartmann 228

Barzda Juozas 38
Batkevičius Stasys 126
Bauba Kazys 291
Baublis Povilas 385
Baumgärtel 292
Beck Joseph 235
Behrens H. 113
Beyer G. 112
Bellmann Otto 88
Beršteinas 219
Beržclionis G. 497
Bezymenskis Levas (Bezymenskij Lev) 19
Biebl 79, 264
Bieliukas Bronius 254
Biknaitis Antanas 38
Bikonis Janas 298
Birontas A. 423
Biržiška Mykolas 405, 464, 467, 485, 486, 489, 498, 528
Bischoff 143
Blazas Henrikas 251
Blažys K. 62
Bliazeris Abraomas 275, 307
Blynas Zenonas 56, 59, 61
Bliudnikas Ernestas 115
Bliumfeldas Vytautas 92
Blobel Paul 305
Blume Walter 77, 187, 270
Bobelis Jurgis 38, 39, 49, 50, 55, 73, 112, 113, 353, 354
Bogdanovičius Juzefas 476
Bogotkevičius Mikas 276
Böhme Hans Joachim 197
Böhme Horst 78
Bormann Martin 10, 15, 16, 348
Börnack 82, 222
Boruchovičiūtė-Teperienė Alta 216
Brakas M. 30
Brämer Friedrich 71, 414
Bramsonas Michailas 209
Brandišauskas Valentinas 6, 24, 28, 32, 37, 41, 45, 46, 60, 62, 63, 65, 191–194, 197
Brantas M. 225
Bratke 295
von Brauchitsch Walter 49, 239, 320, 324
Braudė 218
Bräutigam Otto 14
Brazaitis Juozas žr. Ambrazevičius-Brazaitis Juozas
Brazauskas Kazys 253
Brazinskas Juozas 62, 175
Brazys Juozas 91
Braziukaitis Aleksas 93
Brejeris Juozas 283–285
Brizgys Vincentas 51, 489
Brodskij E. A. 241
Brogmus 86, 88, 523
Broschk 123
Broszat Martin 286
Brunius Klemensas 30, 31, 53–55, 59, 61, 254
Bubnys Arūnas 5, 96
Buchaveckas Stanislovas 460
Buchmanas 219
Budginas Bronius 254
Budrys Ignas 291
Budžinskienė Jadvyga 235
Bugailiškis Feliksas 175, 497
Buivydaitė-Kutorgienė Elena 243
Bukauskas Juozas 92
Bukauskas Kazys 175
Bukaveckas Vladas 175
Bulavas Juozas 140, 145, 156, 163, 167, 170–173, 177, 178, 236, 245, 345, 346, 443–445, 447,

455, 462–465, 467, 469, 470, 473, 475, 481, 483, 486
Bulota Andrius 235
Bulvičius Vytautas 27–29, 32
Bünger 86, 88, 523
Buragas Petras 296, 297
Burba Pranas 91
Burginas S. 226
Busch Ernst 199
Būtėnas J. 292
Butkevičius Liudvikas 37
Butkūnas Andrius 43, 55, 112
Butkus 271

Christiansen Julius 264
Chvoinikas A. 223
Cibulskis 274
Cygański M. 285, 348
Cimermanienė Liusė 216
Ciplijauskas Liudas 176
Cramer Hans 140, 146–149, 154, 155, 396, 428, 437, 506, 566
Czerny 80

Čakstė Konstantinas 294, 296
Čekauskas Vladas 100, 252
Čenkus Stasys 89, 93, 94, 95
Čepukaitis J. 96
Čepulytė V. 495
Černiauskas P. 272, 274–276
Černiavskis Ch. 226
Černius 121
Četrauskas B. 124
Čibiras M. 62
Čilvinaitė M. 497
Čiuberkis Jonas 30, 295
Čiuoderis Albinas 91
Čižiūnas Vaclovas 459–461, 464, 466

Däbel 82
Dabulevičius Karolis 62, 111, 217
Dačinskas Juozas 252
Dalinkevičius Juozas 496
Dallin Alexander 8, 16
Damas 375
Dammer 144, 248, 371, 397
Damušis Adolfas 26, 29, 33, 48, 199, 254, 255, 309, 312, 483
Daniūnas Antanas Vytautas 252, 253
Danta Aleksandras 30
Darginavičius V. 295
Daškauskas Juozas 234
Datner Š. 238, 239
Daubaras Jonas 125
Daugėla F. 497
Daukantas 298
Daukantas Petras 23
Daukšys 44
Deksnys Jonas 254
Deltuva Vytautas 253
Denicke Wolfgang 87
Desleris Salekas 218, 219
Dexheimer 144
Dieninis 274
Dimentmanas 219
Dirmeikis Tomas Bronius 30
von Ditfurt Wolfgang 71, 189
Domke 79, 82, 84, 85
Draub W. 113
Draugelis Bronius 63
Drechsler Otto 139
Dreseris 426
Drunga Karolis žr. Valiulis Jurgis
Druskys Kazys 109
Druskis Stasys 125
Duckart 350
Dūda Pranas 255
Dudzus Wilhelm 143, 458

Dulkė Fabijonas 100
Dünbier 151
Dungs 87
Dunin-Wąsowicz K. 297
Dvilainis Jonas 276
Dženkaitis Jonas 30, 37
Dženkaitis Juozas 30

von Ebner Georg 143
Edelmann K. 113
Eglinis-Elinas M. 217, 306
Eiberg 264
Eicke Theodor 285
Eidukaitis Viktoras 85, 282
Einbergas Bernhardas 294
Eisenbeck 424
Elinas Chaimas 216
Elkesas Chononas 208, 209, 215
Ellert Jan 267, 268
Ellrodt 398
Endzinas A. 458, 461
Engel 86, 87, 97–99, 114, 115, 522, 523
Engel Mieczysław 262
Erdmann 391
Essen Werner 557
Esser 290

Fainas 226
Faulhaber 79, 275
Fengler 80
Fiedler 272, 274
Filbert Alfred 270
Fitin 82, 83
Fledžinskis J. 330
Fleming 87
Forster Albert 288, 295
Freese 144
Fridas A. 219
Fritsch 143
Fróg Gracjan 264
Fruchtas 219
Früh 143, 144
Fuchs Wilhelm 78, 79, 84, 214
Funke Heinz 317

Gabriūnas Povilas 124
Gaidys Romualdas 430
Gaidžiūnas Balys 254, 255
Galvanauskas Ernestas 30, 31, 292
Garfunkelis Leiba 208
Gasėnas Norbertas 115
Gaušas 396
Gavėnas Vladas 126
Gedgaudas Antanas 299
Gek Heinrich (?) 85
Gelbtrunkas M. 306
Gelhaar 80
Gelpernas Dimitrijus 216, 217
Gemelickis Nikolajus 208
Genys Petras 115
Genys Pranas 497
Gensas Jakovas 218–220
Gensas Jefraimas 226
Gensas Solomonas 219
Gentz 153, 558
Gerhart 242
Gerlach 124
Germanas Kazys 157, 164, 509
Germanavičius 274
Germantas-Meškauskas Pranas 50, 157, 160, 164, 165, 249, 296, 458, 463, 466, 467, 485, 486, 489, 491, 494, 498, 536
Gerth Heinrich 83, 270
Gervydas A. 290, 291, 294, 296
Gewecke Hans 140, 154, 192, 340, 506
Gimžauskas Kazys 91, 95, 96
Ginsburgas 482

Giraitis Antanas 125
Glazmanas Josifas 220, 223, 224
Glücks Richard 286
Gobis Jurgis 32
Gocas 226
Godliauskas Adomas 234
Goecke Wilhelm 211, 214
Golcas 274
Goldbergas Jakovas 208
Golubas Abraomas 209
Gordonas Peisachas 216
Göring Hermann 10, 14–16, 313–317, 348, 370, 371, 372, 441
Gorkij Maksim 482
Gotschal 82
Gräfe 50, 51
Gravrogkas Julius 464, 489, 494
Gražiūnas Albinas 6, 70, 180–182, 184, 256, 345, 433, 434, 437, 439
Gražutis Vytautas 430
Greifelt U. 348, 350
Grėska J. 315, 316, 318, 333, 334
Greve 538
Grybas Vladas 483
Grigas Bronius 291
Grigolaitis Jonas 256
Grikštas 274
Grinbergas Mejeris 216
Grinius Jonas 489
Grinius Kazys 53, 355, 356, 559
Grosmanas 210
Gross Max 237
Groth Heinrich 78–80, 84
Grudzinskas Jonas 253
Grudzinskas Vladas 294, 410
Gruhl Walter 235
Grünthaler 375
Gruodis D. 62
Grušys Juozas 89, 91
Gudauskis Jonas 176
Gudėnas Mykolas 62
Gulczyński Eugeniusz 266
Gumauskas Klemensas 255
Gurčinas P. 497
Gustaitis 247
Gustaitis Algirdas 41
Gutknecht 555
Gutowski M. 262
Guzenberg I. 218, 220
Guzevičius Aleksandras 27, 82, 83
Gužaitis P. 27

Hachtel 87, 88, 103, 104
Haefke 458
Halder Franz 10, 239
Hamann Joachim 202, 203, 229, 303
Hanas Paulius Adolfas 358
Hanke Rudolf 317
Hansen 150
Harm 86, 104, 106, 109, 121, 397, 408, 409, 413, 418
Hasselblat Werner 453
Hecht 150
Heck 222
Heydrich Reinhard 20, 75–77, 187, 188, 204
Heim Susanne 18, 20, 313
Heltke 84
Hening 177
Hensen Theo 144, 561
Hierl Konstantin 423, 425
Hilberg Raul 75, 77, 205, 305
Himmler Heinrich 14, 15, 17–20, 22, 75, 77, 85, 116, 185, 187, 198, 203, 214, 222, 250, 286, 288, 305, 347–351, 360, 407, 409, 441, 445, 449, 455, 500
Hingst Hans 66, 140, 150,

153–155, 192, 217, 257, 382, 478, 482, 506, 567
Hintze 86, 418–420, 422
Hitler Adolf 7–12, 14–18, 22, 75, 76, 87, 116, 139, 141, 142, 157, 162, 185–187, 190, 207, 239, 288, 313, 320, 324, 347, 350, 403, 413, 423, 441, 445, 446, 448, 481, 500, 503, 513
Hoffmann 144
Holtz G. 450
Hoppe P. 295
Horn 385
Hukfeld 424
Hüttig 450, 451

Yla Stasys 30, 290, 293–296
Impulevičius Antanas 112, 114, 116
Iškauskas Antanas 63, 192, 391, 476
Ivanauskas Balys 135
Ivanauskas Bronius 175
Ivašauskas J. 194
Ivinskis Zenonas 52, 489

Jablonskis Jonas 24
Jacob H. J. 112
Jäger 144
Jäger Karl 77, 78, 84, 95, 200, 202, 212, 213, 220, 221, 250, 303, 304, 305, 310
Jagomastas E. 497
Jagužanskis 428
Jakimaitis 374
Jakštas 274
Jakubka 271
Jałbrzykowski Roman 260, 266–268
Jameikis P. 278
Janavičius 125
Janeliūnas Povilas 252, 253
Jankauskas Juozas 38, 115
Jankovskis A. 243
Janukaitis Antanas 91
Janušcvičius Antanas 291
Januškevičius 274
Jaschke 82
Jeckeln Friedrich 11, 86, 217, 308, 409, 413, 414, 416, 418–420
Jegelevičius Sigitas 197
Joachimiak 87
Jočys Vincas 476
Jordan Fritz 146, 211, 212
Jost Heinz 77
Jucevičius 26, 27, 33
Jucius Juozas 90
Juknevičius Jonas 115
Junger Georg 151
Juodviršis Jonas 93
Jurevičius Kazys 256
Jurgutis Vladas 62, 66, 157, 165, 320, 321, 323, 467, 468, 483, 498, 499, 509
Jurkštas Petras 61, 254
Jurkūnas Jonas 61
Jurkūnas Juozas 30
Jurskis Alfonsas 489
Just Emil 71, 72, 86, 384, 387, 390, 414, 558, 560
Juška Antanas 489

Kairys Steponas 254–256, 489
Kairiūkštytė Nastazija 447
Kalakauskas Vincas 91
Kalendra Kostas 62–64, 194, 252, 524
Kalibatas Pranas 109
Kalninis Brunas 294
Kalnius A. 205

Kalvelis Albinas 126
Kamantauskas Aleksas 27, 32
Kangeris K. 441, 445
Kaplinskis Samuilas 225
Karvelis Petras 30, 292
Katilius Juozas 30, 254
Katinskas J. 63
von Kattchee 146
Kauzonas Ferdinandas 91, 92, 96
Kavaliūnas Pranas 175
Kavolis Martynas 30
Kavolis Vytautas 40, 41
Kazikas 290
Kazlauskas 107
Kazlauskas Ignas 175
Keiser Arthur 144
Keitel Wilhelm 10, 185, 186, 239
Keliuotis Juozas 254
Kenstavičius S. 493
Kerpė Petras 290
Kežinaitis P. 243–245
Kilius Juozas 27, 28, 32
Kindurys Alfonsas 101
Kisiel Władysław 266
Kitel Bruno 210, 214
Kiveris Juozas 246, 247
Kiveris V. 299
Kizlaitis Vincas 101
Klauen 228
Klaus Franz 538
Kleist Peter 52, 159, 561
Klemas A. 256
Klimaitis Algirdas 198, 199
Klimavičius Viktoras 114
Klipštas Petras 91
Kliukas 274
Knyva Valerijonas 235
Knobbe Walter 143
Knödler 82
Kobulov B. 219
Koch 87
Koch Erich 15, 142
Kolong 123
Koncė A. 292
Končius Ignas 493
Kondratas Z. 306
Kopelmanas Michailas 208, 209
Köppen Heinz 146, 458
Korab-Żebryk Roman 263
Korsakas V. 274
Kortmann Walter 143
Kosłovski Ładisłav 258
Kostka Stasys 254
Kovneris Aba 223–225
Koziełło-Poklewski B. 383
Krab 274
Krakauskaitė Vida 496
Krasowski Jan 267
Kraunaitis Izidorius 115, 117, 118
Krause 317
Krausnick Helmut 77, 78, 185, 187, 188, 197–199, 270
Kregždė Petras 330
Krygeris Matas 233, 234
Kriščiūnas K. 114
Krištopaitis 121
Kromer 88
Kromm Wilhelm 150
Kruck 146
Krumpelt 146
Krupavičius Mykolas 355, 356, 559
Kruse H. 113
Krutulis A. 63
Krzyżanowski Aleksander 261, 264
Kube Wilhelm 139
Kubiliūnas Petras 56, 65, 66, 121, 134, 157, 164–166, 353, 360, 386–389, 394–396, 405, 407,

408, 413, 415, 423, 425, 490, 508, 512, 526, 531, 543
Kubilius Juozas 430
Kucharski Kazimierz 266
von Küchler Wilhelm 40
Kühn August 151
Kukutis M. 30
Kulčcnickis S. 226
Kulys Balys 252
Kulisovas Steponas 125
Kupcikevičius A. 378
Kupke 151
Küpper 143
Kuprionis J. 62
Kurklietis Izidorius 49, 53, 55, 254, 255
Kurmies 54
Kuzmickas A. 63
Kuzmickas Zenonas 126
Kviecinskas Stasys 55, 58, 113–115, 194
Kvietka Simas 252
Kviklys Bronius 100, 118

Labunskis Henrikas 476
Labutis Kazys 115
Lachowicz Aleksander 266
Lackner Heinrich 150, 265
Lammers Hans 10
Lanaitė Mera 216
Landers Viktor 538
Landsbergis-Žemkalnis Vytautas 29, 48, 254, 255
Lauraitis Vladas 125
Lechthaler Franz 58, 87, 114, 115
Leibbrandt Georg 12, 453
Leibovičius Mendelis 226
Lelejevas Jurgis 253
Lentzen Arnold 140, 149, 150–153, 192, 506, 565
Leščinskas Leonas 126
Levas 219
Levickas 428
Levin Dov 191, 205, 225
Levitan Isaak 482
Liaukus Justas 410
Liebe 317
Lickis Algimantas 468, 469, 496
Liepa Antanas 92, 124, 468, 469, 496
Lileikis Aleksandras 91, 92
Lileikis K. 96
Lincke 315, 350, 370
Linkevičius 44
Liormanas Raimundas 256
Lipceris Benas 210
Lipniūnas Alfonsas 255, 293, 296
Litzmann Karl 139
Liumpė Juozas 125
Livčinas 274
Lyzanderis Maksas 358
Löhndorff 79, 81, 84
Lohse Hinrich 12, 60, 61, 74, 139–142, 146, 151–153, 157, 160, 167–172, 180, 182, 183, 189, 227, 248, 315, 328, 349, 351, 365, 391, 424, 426, 442, 455, 466, 469, 471, 474, 475, 503, 505
Lopė Z. 299
Lorey 481
Lorencas A. 237
Lugas Petras 252
Lugas Stasys 252
Lukas Aleksandras 298
Lukoševičius Juozas 252
Lukoševičius K. 125
Lukošius Balys 271, 272
Lüth 143, 558

Maceina Antanas 30, 31
Macys Juozas 276
Mackevičius Mečislovas 48, 157, 165, 174, 249, 283, 292, 507
Mackonis Rapolas 63, 259, 260, 268, 269, 297, 435, 436
Mačiokas M. 292
Mačiulis 65, 66
Madajczyk Czesław 20
Maila Albinas 430
Makliarskij 219
Maliauskas S. 194
Malinauskas Ignas 458
Malinauskas Povilas 234
Malinauskas Stepas 253
Mališka Izidorius 255
Malletke 369
Malskis Jurgis 91
Manaitė Mera 216
Mandeika Vladas 276
Mandravickas 64
Margolis R. 224
Markov Fiodor 224, 235, 559
Markūnas J. 32
Martiala Ensio 254
Martin A. 112
Martynėlis Stasys 109
Martinkėnas Vincas 63
Masaitis Zigmas 290
Masalskis R. 278
Masiliūnas Juozas 29
Masiulis P. 62
Maskoliūnas 430
Mašalaitis P. 278
Matulaitis S. 462
Matulionis B. 436, 440
Matulionis Jonas 29, 48, 157, 162–166, 248, 324, 507
Matulis Kazys 89
Mauricas Ernestas 301
Mazurkevičius 70
Maželis Vytautas 36
Meyer 143, 219
Meyer Alfred 12, 219
Meyer Konrad 19, 20, 22
Meyer Teodor 291
Meins 144
Meirūnas V. 299
Mencelis 317
Mentz 83
Meskupas-Adomas Icikas 234
Meškauskas Juozas 489
Meškelis B. 70
Michalka Wolfgang 10
Michelevičius A. 55
Michelevičius Bronius 28
Mickevičius J. 90
Mikaila Antanas 176
Mikaila J. 49
Mykolaitis-Putinas Vincas 467
Mikučionis Marijonas 44
Mildažis Jonas 254
Milimas 396
Miliūnas G. 43
Milkanovskis Š. 219
Myllyniemi Seppo 9, 12, 15, 18, 71, 145, 162, 313, 349–351, 365, 368, 369, 383, 449, 453, 457, 465
Milutis Algirdas 135
Milvydas Antanas 234
Milvydas Juozas 26, 27, 33, 39
Minkevičiūtė J. 497
Misiūnas Romualdas 197
Miškinis P. 63
Mockaitis Stasys 32
Model Walter 414
Moliska 123
Monstavičius Dionizas 256
Montvila J. 65

Montvila Vytautas 235,483
Morgenrot 458
Möritz 82
Morkevičius Antanas 44
Mücke 144
Müller 151
Müller August 79, 83, 84, 222, 270
Müller H. 305
Müller Hermann 88
Müller Paul 84, 85
Murer Franz 150, 217, 218, 221
Musil 87, 101, 248
Muškatas J. 219

Nabersberg Carl 143, 177, 331, 557, 561
Nakas Ričardas 253
Nakutis A. 44
Narakas Juozas 38, 48, 165, 292, 295, 352, 353, 543
Narutis Pilypas žr. Žukauskas-Narutis Pilypas
Nasevičius Vladas 29, 32, 48
Našliūnas Jonas 30
Naudžiūnas Antanas 26, 27
Naujokaitis Mykolas 28
Nemickas Bronius 409
Nenorta Pranas 90
Neubert Richard 270
Neugebauer Rudolf 79, 83, 270
Neum Walter 140, 152–155, 340, 566, 568
Neuman 256
Nitsche 113
Nojus 325
Nolte Ernst 8
Noreika Jonas 225, 297
Norkevičius Jonas 276
Norkūnas Antanas 36, 39
Norkus J. 462
Norvaiša Balys 271, 272
Novickis Antanas 48
Nusbaumas M. 218

Obst 143, 439, 440
Ohlendorf Otto 187
Olšauskas 299
Orski M. 297
Osteneck Egon 151
Osteris 219
von Ostman 63, 475
Oželis-Kazlauskas Jonas 276

Padaba Marijonas 262
Padalis Pranas 29, 49
Pajaujis Jonas 26, 27, 255, 296
Pajaujis Juozas 29, 48
Pakalnis Viktoras 36
Paknys Juozas 325, 326
Pakulis Juozas 92
Palčiauskas Kazimieras 49, 50, 146, 194
Palcckas K. 124
Pamataitis Petras 89
Paragis Jonas 253
Paragis Jonas 253
Paragis Vytautas 253
Paranscvičius Jurgis 299
Pasierbska Helena 275, 276
Paukštys Jonas 157, 164, 371, 373, 384, 426, 492
Paulauskas Povilas 124
Paulavičius V. 70
Pauly Max 288
Pavasaris Stasys 108
Pečkaitis Jonas 147
Pelczar Kazimierz 262
Peleckienė L. 226
Pense Rudolf 143, 320, 323, 442, 561

Petersen 88
Peterson 123
Petkelis A. 32
Petrauskas K. 299
Petrikas Karolis 234
Petronis J. 165, 337, 353, 356
Petronis P. 267
Petrusevičius Antanas 231
Petruškevičius K. 63
Pikčilingis Jonas 147
Piker Genri (Picker Henry) 11
Pikturna Vytautas 298, 299
Pipiras Vladas 254
Pyragius Juozas 30
Planert Fritz 82, 85
Plechavičius Povilas 138, 407–410, 413–420, 422, 566
von Pohl 50, 55, 71, 72, 73, 113, 189, 196
Pöhler 87
Polkevičius P. 299
Pomerneckis L. 25
Porat Dina 206
Porst 82, 222
Poškienė O. 497
Povirskis 218
Požela V. 292
Pranas Dūda 255
Pranckevičius Zenonas 96
Pranckonis K. 38
Pranckūnas Adolfas 175
Prapuolenis Leonas 27, 28, 33, 35, 47, 53, 55, 59, 298, 558
Prazulis A. 497
Predka Povilas 476
Preikschat 316
Pritschkat Herman 84
Prützmann 441
Pšibilskis V. 301, 497
Ptašinskas Kostas 294, 296
Pučinskas Jonas 344
Puida Stanislovas 299
Pulkauninkas Vytas 430
Pundzevičius Stasys 49, 197, 199, 252
Puodžiūnas B. 32
Puodžius Stasys 30, 59, 61, 157, 165, 290, 292
Pupšys K. 62
Purėnas Antanas 495
Purvinis Kazys 92
Purzer 87
Pusvarškis Jonas 344
Putvinskas Povilas 36
Putvytė E. 62

Rabinovičius Icchakas 208
Radiff R. 82, 306
Ragauskas Antanas 242
Rahtmann A. 112
Raila Bronys 30
Rainekeris E. 307
Rainys J. 49
Rakūnas Algirdas 245, 327, 328, 336, 338, 398, 430, 433, 434, 436
Rakūnas Kazys 245, 293
Ramanauskas V. 278
Ramanauskas Vladas 253
Ramanavičius Kazys 108
Ramonas Jonas 44
Raštikis Stasys 40, 43, 47, 48, 50–53, 56, 113, 157, 196, 197, 241, 405, 409, 418, 421
Ratneris Šimenas 216
Ratnik Marija 374
Rauca Albert Helmut 82, 85, 212, 246, 283
Raulinaitis Pranas 458
Reiff 143

Reinecke 238
Reinys 298
Reinys Mečislovas 269
Reitlinger Gerald 204, 220
Reivytis Vytautas 89, 97–100, 104, 107, 109, 135, 136, 194, 378, 385, 522
Rėklaitis Antanas 115, 132, 405, 409, 410
Rėklaitis Mikas 49, 199
von Renteln Adrian Theodor 56, 57, 59, 60, 66, 121, 139–142, 155–158, 165, 166, 168, 169, 176, 236, 248–250, 293, 316, 324, 326, 330, 335, 338, 339, 348–351, 353, 355, 357, 358, 360, 362, 365, 368, 374, 378, 384, 386, 395, 397, 398, 405–407, 415, 426, 428, 432, 442, 464, 466, 467, 490, 498, 503, 504, 506, 507, 529, 530, 539, 556, 558, 561, 562, 568
Repin Ilja 482
Reuschenbach 87
Reznikas Nisanas 223
Rexin 151, 338
Ribinskas Mykolas 109
Richter 83
Riedle 80
Riefenstahl 459
Rimašauskas J. 287
Rimkus Vytautas 42
Rimša 36
Rindziunskis A. 217, 222, 223
Ringas 219
Rolland Romain 482
fon dem Ropas Julius 358
von der Ropp 350, 354, 381
von Roques Karl 49, 70, 196
Rosenberg Alfred 10–17, 60, 61, 139, 142, 143, 145, 148, 153–155, 157, 159–162, 167, 172, 173, 181, 184, 315, 329, 348, 350, 351, 360, 362, 365, 369, 445, 446, 449, 452, 453, 456, 457, 459, 462, 464, 465, 470, 482, 500, 540, 452
Rudakas Teodoras 476
Rudokas Juozas 33, 34, 254–256
Rukšėnas Kazys 20, 78, 85, 87, 88, 103, 112, 116, 145, 189, 203, 206, 207, 227, 234, 237, 243–245, 248, 261, 278, 294, 298–302, 310, 311, 350, 352, 356, 359, 361, 365–367, 371, 374, 375, 377–379, 382, 383, 386, 389, 397, 401, 403, 424, 426, 432, 438, 440, 456, 459, 461, 465, 467, 482
Runge Heinz 151, 538

Saas 256
Sadauskas 428
Sadzevičius Juozas 27, 28, 32
Sakaitis S. 90
Sakowicz Kazimierz 272, 273
Salhofer F. 113
Salys Antanas 489
Salminovič Karolina 374
Samiola Jurgis 476
Samuilis Antanas 124
Sander Johannes 88
Sarvas Nikolai 254
Sauckel Fritz 244, 373–375, 377, 382, 398
Sausaitis V. 271
Sawicki Adam 267
Savulionis Juozas 37
Savulionis P. 39
Schales 144

Schmitz Heinrich 78, 82, 84, 85
Schneider 113
Schramm Karl 88
Schreiber 282
Schreinert 456, 459, 463, 465, 471, 488, 494
Schröder 340
Schup 373
Schuster Leonhard 538
Schweizer Richard 84
Schwella Franz 82, 85
Sėja Liudvikas 294
Seniūnas 44
Senkus F. 279
Sidzikauskas Vaclovas 298
Sikorskienė Ona 476
Sikorskis 269
Sikorskis Ipolitas 476
Simėnas Petras 234
Simon 151
Simonaitis Erdmonas 299
Sinkevičius V. 227, 243–245
Sitek (?) 151
Skipitis Rapolas 29, 30, 47, 292
Skystimaitis Antanas 123
Skripkauskas Antanas 32
Skurauskas P. 30
Smetona Antanas 170
Sniečkus Antanas 225
Sniegas Šmuelis Aba 209
Sobanska Stefanija 476
Sobczak J. 348, 349, 358, 360, 365, 368
Sohns 143
Sokolovas Mykolas 124
Songinas 294
Spangenberg K. 113
Spilger Wilhelm 144
Sruoga Balys 255, 295, 296, 483, 498
Stacevičius Jeronimas 125
von Staden Richard 143
Stahlecker Walter 77, 188, 189, 197–200, 203, 204, 234, 303
Stalin Josif 191, 241
Stanaitis Juozas 175
Stanevičius Vytautas 53, 59, 295
Staniūnas 121
Stankeras Petras 89, 97, 123, 286
Stankevičius Augustinas 252
Starkus Antanas 100, 291
Stasiškis Vytenis 89
Stasiukaitis Bronius 26, 27, 33, 35
Stasiulis Bronius 100
Statkus Vytautas 29, 32, 48
Stegmann von Pritzwald H. 469, 488, 489, 494, 527
Steinbrink 87
Steinke 151
Stiklius K. 497
Stölzner 144
Stonis Vytautas 26, 27, 33–35
Stossun Harry 350
Stötzel 86, 523
Strašūnas 482
Streckenbach Bruno 187
Stropus Alfonsas 108
Studnicki Władysław 265
Stütz 82, 212, 222
Subačius Eduardas 126
Sužiedėlis Saulius 191, 192
Sužiedėlis Simas 459–461, 466
Sventožacka Jadvyga 476
Świrkowski Romuald 262, 266, 267
Szlenik S. 261

Šalkauskis K. 467
Šapalas Antanas 25, 296
Šapšalas S. 497

Šatas B. 90
Šatas Romas 26, 33
Šateris Peisachas 216
Šcinius Ignas 253
Šėklys 299
Šerkšniov Semion 124
Šermanas Moisiejus 216
Šernas 121
Šiauzdys 38
Šidiškis T. 38
Šidlauskas Juozas 271
Šimaitė O. 497
Šimkevičius Marijonas 126
Šimkūnaitė E. 496
Šimkus Kazys 55, 113–115
Šinkūnas Bronius 108
Škirpa Kazys 6, 13, 24, 28–32, 47–53, 57, 59, 69, 292, 298, 485
Šlekfortas Edvardas 124
Šlepetys Jonas 48, 196
Šliauzdys 38
Šmukleris Jakovas Mošė 209
Šolom Aleichemas 482
Šova Antanas 410, 421
Špicas 214
Špokevičius Antanas 62, 98, 111, 115, 522
Šprangeris 374
Štaras Povilas 234, 237, 311
Šulga Levantis 231
Švarplaitis Albertas 31
Švelnikas J. 327
Švilpa Antanas 114

Taagepera Rein 403, 404
Tabaras Robertas 125
Tadarauskas J. 296
Taiban Leopold 83
Taraila Aleksandras 92
Tatiuma Juzefas 298
Taunys Ignas 53, 54, 59, 97, 101, 194
Telksnys Vladislovas 252, 253
Terleckas Vladas 499
Thälmann Ernst 299
Tilinskas Stasys 25
Tilman 306
Tiškevičius K. 70
Tiškus Bronius 252
Tolcikis J. 256
Tolstoj Lev 482
Tomaitis Ignas 100
Tomaszewski Longin 265
Tornbau 212
Traineris Ch. 219
Trėgeris N. 482
Truika Stasys 92
Tulaba Ladas 269
Tumas Jonas 272, 273
Tumėnas Algirdas 290
Tumėnas Antanas 53, 254
Tumėnas Vytautas 291, 498
Turonek Jerzy 265

Ukrinas Stasys 276
Ulrich 424
Ulvinas Kostas 125
Umbražiūnas Bronius 430
Uolavas Aleksandras 296
Urbanavičius Ksaveras 252
Urbonas Oskaras 294, 410, 412, 413, 416, 419, 420
Usdra Petras 125
Uszyłło Jan 267
Utemark 425
Utikal 482

Vaičaitis J. 62
Vainauskas Pranas 29, 48

Vaišnys Antanas 175
Vaitkevičienė Ida 125
Vaitkevičius Aleksandras 125
Vaitulionis Povilas 276
Valenta J. 255, 297
Valeška A. 62
Valevičius Juozas 100
Valiukėnas Antanas 30, 70
Valiulis Jurgis 26, 33, 47, 254
Valtys Jonas 176
Vanagaitis P. 33
Vasiliauskas-Vasys Jonas 254
Vėbra Albertas 109
Vėbra Juozas 33, 49, 253, 254
Velička Jonas 301
Venckus Kazys 48
Vening 239
Verbickas 559
Vertelis Petras 115
Vetter Wolfgang 88
Vicas Jakovas 112, 115
Vienčevskis Vitoldas 476
Vileišis Vilius 26, 27
Vilimas Alfonsas 234
Vylius-Velavičius Ignas 53, 213, 214, 247, 278
Viliušis Jonas 30
Vilkevičius 64
Vilkevičius Vladas 108
Virbickas Leonas 60
Viršila Aleksandras Vytautas 254–256
Vitenbergas Icikas 223, 224
Vitkus Balys 29, 48, 157, 164, 165
Vokietaitis Algirdas 255, 256
Vokietaitis Jonas 53, 54, 59
Voldemaras Augustinas 51, 54, 512, 515, 518
Volfas Grigorijus 208
Volmert 124
Volodkevičius 91
Wagner Eduard 76
Waitschies 458, 463
Wardzyńska Maria 261–263, 266, 268
Watzka 125
Weinhart 124
Weiss Martin 83, 219, 272, 274, 275
Wellems 454
Werner 151
Wetzel Erchard 19–21, 449, 452, 453, 551, 552
Wiedmann 146
Wiesinger 87
Wille 222
Witkopf 316
Wojtukiewicz Józef 266
Wolff Erich 83, 270
Wulff Horst 64, 140, 151, 154, 155, 192, 202, 257, 265, 338, 339, 369, 506, 524–525, 559, 560, 567
Wysocki Lucian 86, 97, 113, 114, 248, 350, 522

Zacharinas V. 210
Zaidelis Matvejus 275, 307
Zaremba B. 497
Zawadzki T. 262
Zehnpfening 65, 67, 240
Zeissig Reinhold 150
Zelionkė F. 290
Zibertas Petras 235
Ziegler Wilhelm 317
Zimnickas Antanas 135
Zizas Rimantas 225, 245
Zubkus Juozas 489, 495, 528
Zubras-Zemribas A. 37
Zubrys Zigmas 253

Zundė Pranas 308

Žakevičius-Žymantas Stasys 40–42, 61–63, 66, 192, 258
Žeimantas Vytautas 242, 283
Želvys B. 274
Žemelis Henrikas 302, 417, 420, 421
Žemgulis S. 278
Žemkalnis Gabrielius 254
Žemkalnis Leonas 32
Žičkus Povilas 53, 90, 95, 254
Žydavičius Kazys 44
Žymantas Stasys žr. Žakevičius-Žymantas Stasys
Živatkauskas A. 39
Živatkauskas V. 39
Žukas 396
Žukas Pranas 252
Žukauskas-Narutis Pilypas 5–30, 32–34, 54, 255
Žukov Georgij 241

TURINYS

LEIDĖJO ŽODIS 5
ĮVADAS 6
TREČIOJO REICHO PLANAI LIETUVOS TERITORIJOS IR GYVENTOJŲ ATŽVILGIU 8
1. A. Hitlerio Rytų politika 8
2. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos planai 12
3. SS Rytų politika (generalinis planas „Ost“) 17
1941 METŲ BIRŽELIO SUKILIMAS IR LIETUVOS LAIKINOJI VYRIAUSYBĖ 23
1. Pasirengimas sukilimui ir neginkluotoji rezistencija 23
2. Sukilimas 33
3. Lietuvos laikinosios vyriausybės kova dėl savo egzistencijos ir Lietuvos valstybingumo idėjos 47
4. Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas 61
FIZINIS LIETUVOS GYVENTOJŲ NAIKINIMAS 69
1. Karo pradžia ir vokiečių okupacinės administracijos įvedimas 69
2. Represinių organų struktūra ir uždaviniai 75
Vokiečių saugumo policija ir SD.–Vokiečių viešoji policija.–Lietuvių saugumo policija.–Pavienė policijos tarnyba (viešoji policija).–Lietuvių policijos batalionai
3. Okupacinė civilinė valdžia 139
4. Lietuvių savivalda 156
5. Teismai, teisė ir administracinė tvarka 171
6. Trečiojo reicho vadovybės nurodymai persekioti ir žudyti okupuotų Rytų kraštų gyventojus 185
7. Lietuvos gyventojų naikinimas rasiniais motyvais 190
Žydų genocidas (holokaustas).–Čigonų naikinimas.–Psichinių ligonių žudymas

8. Vokiečiams priešiškų politinių grupių persekiojimas ir žudymas 229
Komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai aktyvistai, pogrindininkai, partizanai ir karo belaisviai.–Sovietinių karo belaisvių naikinimas.–Lietuvių antinacinės rezistencijos dalyvių persekiojimas.–Lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių suėmimai ir šaudymai.
9. Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje 269
10. Lietuvos gyventojų naikinimas koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose 277
11. Gyventojų žudymo taktika ir žudynių pėdsakų slėpimas . . 303
12. Lietuvos gyventojų naikinimo ir nuostolių statistika 307
EKONOMINIS KRAŠTO IŠNAUDOJIMAS 313
1.Krašto ūkio pajungimas Trečiojo reicho karo tikslams. Okupacinė nuosavybės santykių, finansų ir prievolių politika 313
2. Lietuvos kaimų ir miestų kolonizavimas 347
Lietuvos vokiečių grąžinimas.–Miestų kolonizavimas.–Olandų apgyvendinimas Lietuvoje
3. Gyventojų vežimas priverstiniams darbams į Vokietiją . . . 370
4. Mobilizacijos į pagalbinius karinius dalinius 383
Transporto talkininkai.–Mobilizacijos eiga 1943 m. vasarą ir rudenį
5. Lietuvos vietinė rinktinė ir kiti bandymai mobilizuoti Lietuvos vyrus 1944 metais 405
6. Reicho darbo tarnyba 423
7. Gyventojų skurdinimas ir sveikatos griovimas 432
8. Ūkio objektų naikinimas ir gyventojų evakavimas traukiantis frontui 441
DVASINIS GENOCIDAS (GERMANIZACIJA) 448
1. Bandymai suvokietinti kai kurias gyventojų grupes ir pavienius asmenis 449
2. Vokiečių tautybės ir kilmės asmenų išskyrimas ir protegavimas 454
3. Lietuvos švietimo, mokslo ir kultūros įstaigų varžymas ir vokietinimas 457

Pradžios ir vidurinės mokyklos.–Aukštosios mokyklos.– Lietuvos mokslų akademija.–Spauda, literatūra ir radijas.– Radijo kontrolė ir kova su draudžiamos informacijos platinimu.–Bibliotekų ir muziejų apiplėšimas bei naikinimas

4. Tautinės kultūros gynimas 484

PABAIGA 500

PRIEDAI 503

1 dokumentas. Reicho komisaro Rytų kraštui H.Lohse's 1941 m. liepos 17 d. atsišaukimas „Lietuviai!" 503

2 dokumentas. Generalinio komisaro A. T. von Rentelno atsišaukimas „Lietuviai!" 506

3 dokumentas. Generalinio komisaro Lietuvoje A. T. von Rentelno 1941 m. rugpjūčio 5 d. kalba Lietuvos generaliniams tarėjams 507

4 dokumentas. Lietuvių nacionalistų partijos 1941 m. rugsėjo 14 d. memorandumas generaliniam komisarui A. T. von Rentelnui 512

5 dokumentas. Iš vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje mjr. Engelio 1941 m. rugsėjo 15 d. rašto dėl policijos organizavimo ir tarnybos Lietuvos generalinėje srityje . . . 522

6 dokumentas. Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo 1941 m. rugsėjo 19 d. raštas komisariniam tarėjui K. Kalendrai dėl žydų apgyvendinimo getuose 524

7 dokumentas. Lietuvos universitetų vadovybės 1942 m. birželio 16 d. raštas pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui 526

8 dokumentas. Apibendrinantis generalinio komisaro A. T. von Rentelno 1942 m. pranešimas 529

9 dokumentas. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministro A. Rosenbergo 1943 m. vasario 18 d. potvarkis dėl privatinės nuosavybės atstatymo Estijos, Latvijos ir Lietuvos generalinėse srityse 540

10 dokumentas. Vidaus reikalų generalinio tarėjo pavaduotojo J. Narako 1943 m. vasario 19 d. rašto pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui nuorašas . . . 543

11 dokumentas. Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos Rasinės politikos skyriaus viršininko E. Wetzelio

„Direktyvos estų, latvių ir lietuvių suvokietinimo klausimu“ 551
12 dokumentas. Vermachto ūkio komandos Kaune vado kapitono Gutknechto pranešimas fiurerio adjutantui 555
13 dokumentas. Įgaliotinio Lietuvos švietimo reikalams 1943 m. liepos 9 d. raštas generaliniam komisarui Kaune dėl vokiečių kalbos mokymo Lietuvos mokyklose 563
14 dokumentas. Pranešimas apie Reicho ministro kelionę po Rytų krašto reicho komisariatą 565
SUMMARY 570
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 573
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 587

Pirmame ir antrame priešlapiuose – Rytų krašto reicho komisariato administracinis žemėlapis. 1942 m.

Trečiame ir ketvirtame priešlapiuose – Lietuvos generalinės srities administracinis žemėlapis.

Arūnas Bubnys
VOKIEČIŲ OKUPUOTA LIETUVA (1941–1944)

SL 2015. 1998 04 20. 25 apsk. leid. l. Tiražas 1500 egz. Užs. Nr. 3641
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius. Spausdino SPAB spaustuvė „Aušra".
Vytauto pr. 23, LT-3000, Kaunas.
Kaina sutartinė

Bubnys, Arūnas

Bu-11 Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944) / Arūnas Bubnys. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998. – 606 p. [8 iliustr. lap.].

Santr. angl.: p. 570–572. – Bibliogr.: p. 573–586. – Asmenvardžių r-klė: p. 587–602 p.

ISBN 9986–757–12–6

Knyga skirta sovietiniais metais tarsi ir nemažai gvildentai temai, tačiau dabar, kai nebėra ideologinės cenzūros ir kliūčių naudotis archyvų šaltiniais, istorikams atsiveria naujos galimybės. Autorius, remdamasis daugelyje Lietuvos ir užsienio šalių archyvų surinkta gausia dokumentine medžiaga, kitų mokslininkų tyrinėjimais, plačiai ir įvairiais aspektais nušviečia Trečiojo reicho vadų kolonizacinius ir germanizacinius planus Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių, atžvilgiu, jų įgyvendinimą. Nuodugniai atskleidžiama nacių vykdyta Lietuvos gyventojų masinio fizinio naikinimo, jų išnaudojimo vykdant darbo ir karo mobilizacijas, krašto ekonominio žlugdymo, kultūros griovimo politika ir kt. Knyga sudomins ir istorikus, ir visus, kurie neabejingi savo krašto istorijai.

UDK 947.45.082